मराठी भाषा

उद्गम व विकास

कृ. पां. कुलकर्णी

ॐ भूयानसि महानसि ।

मराठी भाषा

उद्गम व विकास

☆

लेखक

कृष्णाजी पांडुरंग कुलकर्णी, एम्. ए., बी. टी.

प्राध्यापक, माजी डायरेक्टर, मराठी संशोधन मंदिर, मुंबई.

☆

मॉडर्न बुकडेपो प्रकाशन

किंमत दहा रुपये

या आवृत्तीचे सर्व हक्क मॉडर्न बुकडेपोकडे आहेत.

☆

प्रथमावृत्ति १९३३
द्वितीयावृत्ति १९५०
तृतीयावृत्ति १९५७

☆

: प्रकाशक :
श्री. कमलाबाई भिडे,
मालक, मॉडर्न बुकडेपो,
बाजीराव रस्ता, पुणें २.

: मुद्रक :
दामोदर त्र्यंबक जोशी
बी. ए. (टिळक)
व्यवस्थापक, चित्रशाळा प्रेस
१०२६, सदाशिव पेठ, पुणें २.

पुरातत्त्वभूषण, इतिहासाचार्य, मराठी निरुक्ताचे मुनिश्रेष्ठ

कै. विसुभाऊ राजवाडे

यांच्या पुण्यस्मृतीस

तिसऱ्या आवृत्तीची प्रस्तावना

" मराठी भाषा, उद्गम व विकास " ह्या ग्रंथाची ही तिसरी आवृत्ति होय. ही आवृत्ति काढावयाचा सुयोग फार लवकर आला. ह्या ग्रंथाला मुंबई, नागपूर, पुणें, उस्मानिया, श्री. ना. दा. ठाकरसी वगैरे विद्यापीठांनीं मान्यता दिली. माझ्या प्राध्यापक बंधूंनीं त्याचा चांगला स्वीकार केला, व विद्यापीठांच्या वरील वर्गातील मराठी भाषेच्या विद्यार्थ्यांना व इतर अभ्यासकांनाहि तो अत्यंत उपयुक्त वाटला ह्यांतच माझें समाधान आहे. हें समाधानच ह्या तिसऱ्या आवृत्तीच्या मुळाशीं आहे.

ह्याहि आवृत्तींत मीं बरीच सुधारणा केली आहे व नवीन मजकूरहि बराच घातला आहे. माझ्या प्राध्यापक बंधूंनीं केलेल्या सूचना व आजपर्यंत मराठी भाषेच्या बाबत झालेलें संशोधन ह्यांचा अंतर्भाव ह्या आवृत्तींत केला आहे. शिवाय कांहीं उपयुक्त परिशिष्टेंहि नवीन जोडलीं आहेत. मराठी व इतर प्राकृतोद्भव भाषा ह्यासंबंधाचें एक नवीन व भाषाभगिनींच्या अभ्यासाच्या दृष्टीनें अत्यंत महत्त्वाचें असें प्रकरण घातलें आहे. भाषाशास्त्राचीं सामान्यतत्त्वें, अर्थप्रक्रिया, कालिक भेद, प्रांतिक भेद व व्याकरण ह्या प्रकरणांत अधिक मजकूर घालून तीं अधिक उपयुक्त करण्याचा प्रयत्न केला आहे. ह्या आवृत्तीच्या रचनेंत ज्या माझ्या स्नेह्यांचें व ग्रंथकर्त्यांचें मला साहाय्य झालें त्यांचा मी अत्यंत ऋणी आहें.

ग्रंथाच्या प्रकाशनाबद्दल मॉडर्न बुकडेपोचे मालक व छपाईबद्दल चित्रशाळा छापखान्याचे चालक ह्यांचा मी आभारी आहें.

वर्षप्रतिपदा, शके १८७९
'मनुस्मृति'
१२०६।४ अ शिवाजीनगर, पुणें ४

कृ. पां. कुलकर्णी

*

पहिल्या आवृत्तीची प्रस्तावना

"मराठी भाषा—उद्‌गम व विकास" हा ग्रंथ आज वाचकांच्या हवालीं करण्यांत मला आनंद वाटत आहे. मराठी भाषेचा अभ्यास गेलीं १५ वर्षें जो माझ्या हातून झाला त्याचेंच फळ म्हणजे हा ग्रंथ होय. ह्यांत मराठी भाषेच्या स्वभावाची ऐतिहासिक व शास्त्रीय अशी पाहणी करून व त्यासंबंधीं पौर्वात्य व पाश्चात्य विद्वानांनीं केलेलें संशोधन जमेंत धरून मीं माझ्या सिद्धान्तांची मांडणी केली आहे. ह्या ग्रंथांतील विषय सात प्रकरणांत विभागला आहे. मराठी व इतर आधुनिक बोली ह्यांच्या अध्ययनास जरूर असणारीं भाषाशास्त्राचीं सामान्यतत्त्वें पहिल्या प्रकरणांत सांगितलीं आहेत. दुसऱ्यांत मराठीच्या उद्‌गमाच्या पूर्वीची तिची पूर्वपीठिका दिली आहे. गोदावरी नदीचा उगम जरी दिसला तरी गौतम ऋषीनें जटा ज्या ठिकाणीं आपटल्या तें पवित्र तीर्थ पाहून त्याचें दर्शन घेतल्याखेरीज पर्यटणाचें पुण्य लाभत नाहीं. तद्वत् मराठी भाषामंदाकिनीच्या उद्‌गमाच्या पूर्वीच्या पूर्ववैदिक, वैदिक, संस्कृत, पाली, प्राकृत, अपभ्रंश ह्या अवस्थांमधून तिचें मूळ शोधल्याखेरीज मराठीचें संशोधन पुरें होत नाहीं. ह्यांतील पूर्ववैदिक भाषेचा भाग पाणिनीय सूत्रें, आधुनिक भाषांचा स्वभाव व लॅटिन, लिथ्यूनियन वगैरे पुराण पाश्चात्य भाषा ह्यांच्या साहित्यामधून मिळणाऱ्या आधारावर उभारला आहे. प्राकृत भाषांचे स्वभावविशेष वररुचि, चंड, लक्ष्मीधर, हेमचंद्र, मार्कंडेय इत्यादींच्या व्याकरणांना अनुसरून देऊन पुनः प्रत्यक्ष प्राकृत वाङ्मयांत आढळून येणारे त्याचे स्वभावविशेष दिले आहेत. मराठीच्या आंतर व बाह्य घटनेंत प्रत्येक प्राकृतचें अंग कितपत आहे हें उदाहरणांसह दाखवून तिला जन्म देण्याचें श्रेय कोणत्याहि एका प्राकृतच्या वांट्यास न येतां मराठी भाषा सर्व प्राकृत भाषांच्या व त्यांतल्या त्यांत माहाराष्ट्री व अपभ्रंश ह्यांच्या मिश्रणानें इ. स. ५००–७०० च्या दरम्यान कशी उद्भवली हें तिसऱ्या प्रकरणांत सांगितलें आहे. महाराष्ट्र समाजांतील निरनिराळे घटक उत्तर हिंदुस्थानांतून आपल्या निरनिराळ्या प्राकृत बोलींसह महाराष्ट्रांत पाणिन्युत्तरकालीं येऊन वसले. त्यांच्या एकीभवनापासून महाराष्ट्रीय समाज बनला व त्यांच्या भाषांपासून मराठी भाषा बनली हें महाराष्ट्राची वसाहत ह्या प्रकरणांत सांगितलें आहे, समाजक्रांति, धर्मक्रांति व भाषाक्रांति ह्या समसामायिक असतात हा सिद्धान्त सांगून पुढें प्रत्येक क्रांतीच्या वेळेस मराठी भाषेच्या स्वरूपांत कसा फरक पडला हें 'कालिकभेद' ह्या प्रकरणांत सांगितलें आहे. मराठीच्या

प्रत्येक अवस्थांतराचें स्वरूप देऊन उदाहरणेंहि तत्कालीन स्वरूपाचीं दिलीं आहेत. मराठी भाषा व व्याकरण ह्यांचें ऐतिहासिक स्वरूप ह्या प्रकरणांत नव्यानेंच दिसेल अशी उमेद आहे. पांचव्या प्रकरणांत प्रांतिक व इतर भेद विवेचिले आहेत. त्यांवरून मराठीचा पाठपुरावा करणाऱ्या किती निरनिराळ्या प्रांतिक बोली आहेत हें कळेल. प्रांतिक व ग्रामिक बोलींच्या अभ्यासाकडे जितकें लक्ष असावयास पाहिजे तितकें असत नाहीं. त्याकडे विद्वानांचें लक्ष वेधलें जावें हा ह्या प्रकरणाचा उद्देश आहे. शेवटच्या दोन प्रकरणांत मध्यवर्ती मराठीच्या वर्णप्रक्रिया व व्याकरण ह्या बाबी स्पष्ट केल्या आहेत, व तें करतांना व्युत्पत्तीचा पदोपदीं आधार घेतला आहे. साधार व्युत्पत्तीशिवाय एकहि विधान केलें नाहीं. अशा रीतीनें हा मराठी भाषेचा ऐतिहासिक, सोपपत्तिक व संशोधनपूर्ण असा उलगडा आहे. पुस्तकास मराठी भाषेसंबंधीं दोन नकाशे व आठ परिशिष्टें जोडलीं आहेत. मराठींत भाषाशास्त्रीय विवेचन नव्यानेंच होत असल्यामुळें त्या शास्त्राची परिभाषा नवीनच तयार करावी लागली. ती शक्य तोंवर अगदीं सोपी व परिचित अशीच योजिली आहे. संस्कृतमधून घेतलेल्या पारिभाषिक शब्दापुढें लगेंच त्यांचा अर्थ दिला आहे. (पासून निघालेलें = >, व पासून आलेलें < ,) हीं दोन व्युत्पत्तिदर्शक चिन्हें नवीन वापरलीं आहेत.

भाषाविषय रुक्ष तर खराच परंतु त्यांतहि कित्येक क्षण माझे मोठ्या आनंदांत गेले. हा विषय ह्या ग्रंथाच्या रूपानें आज थोडासा हातावेगळा होत आहे. ह्या ग्रंथाच्या रचनेच्या कामीं ज्या माझ्या मित्रांकडून व ग्रंथकर्त्यांकडून बहुमोल साहाय्य झालें, त्या सर्वांचा प्रस्तुत ग्रंथकर्ता अत्यंत ऋणी आहे. ग्रंथाच्या छपाईबद्दल ' आर्यसंस्कृति-मुद्रणालया 'च्या मालकांचा आभारी आहें.

दासनवमी शके १८५४.　　　　　　कृष्णाजी पांडुरंग कुलकर्णी

अनुक्रमणिका

[क्रमांक परिच्छेदांचे आहेत.]

प्रकरण पहिलें—भाषाशास्त्राचीं सामान्यतत्त्वें पृष्ठें १–७२

प्रकरण दुसरें—मराठीची पूर्वपीठिका पृष्ठें ७३–१३४

प्रकरण पांचवें–मराठीचे कालिक भेद पृष्ठें १९२–२५२

प्रकरण सहावें–मराठीचे प्रांतिक व इतर भेद पृष्ठें २५२–३०९

प्रकरण सातवें–मराठीची वर्णप्रक्रिया पृष्ठें ३१०–३४१

प्रकरण आठवें मराठीचें व्याकरण पृष्ठें ३४२–३८९

आधारभूत ग्रंथांची यादी

(ह्या सर्व ग्रंथकर्त्यांचा प्रस्तुत ग्रंथकर्ता अत्यंत ऋणी आहे).

१ कृ. पां कुलकर्णी : भाषाशास्त्र आणि मराठी भाषा,
मराठी व्युत्पत्तिकोश.

२ Dr. Grierson : Linguistic Survey of India, Vols. 7, 9-2, Introduction.

३ S. K. Chatterji, The Origin and Development of Bengali Language.

४, ५, ६, ७ Gune, Bhandarkar, Bhagwat, Divatia, : Wilson Philological Lectures.

८, ९ Journal of the Royal Asiatic Society (London and Bombay).

१० Dr. Chavan : Konkani Language.

११–१६ वि. का. राजवाडे : ज्ञानेश्वरीचें व्याकरण, सुबन्तविचार, तिङन्त-विचार, महा. इ साधनें खंड ७, राधामाधवविलासचंपू.

१७ वि. ल. भावे : महाराष्ट्र-सारस्वत. (आवृत्ति ३)

१८ म. म. द. वा. पोतदार : मराठी गद्याचा इंग्रजी अवतार.

१९ J. Bloch : La formation de la Langue Marathe.

२० Jespersen : Languages.

२१ Vendryes : Language.

२२ वररुचि : प्राकृतप्रकाश.

२३ भिडे. बा. अ. : म व्या. इतिहास.

२४–२६ हेमचंद्र (संपादक डॉ. वैद्य), चण्ड (होर्न्ले), मार्कण्डेयप्राकृतसर्वस्व.

२७ विविधज्ञानविस्तार व. १३, १४, २५ इ.

२८ म. सा. पत्रिका व १ –५

२९ भा. इ. सं. मं. त्रैमासिक व. १–९ व

३० रत्नाकर ४, ५

३१ रा. भि. जोशी. : मराठी भाषेची घटना

३२ I. A. Richard & Ogden ; Meaning of Meaning-

३३ T. BURROW : The Sanskrit Language

३४ Dr. Batakrishna Ghosh : Linguistic Introduction to Sanskrit.

३५ Dr. S. K. Chatterji ; Indo-Aryan and Hindi

३६ Dr. S. M. Katre : Prakrit Languages & their Contribution to Indian Culture.

मराठी भाषा : उद्गम व विकास

१ : : भाषाशास्त्राचीं सामान्य तत्त्वें

भाषेची व्याख्या

१. भाषा हा शब्द भाष् [भाष्-शब्दे (आवाज उत्पन्न करणें)] ह्या धातूपासून आला आहे. भाषा म्हणजे व्यवहारास प्रवृत्त करणाऱ्या सार्थ व अन्वित ध्वनींचा समूह. भाषेंत शब्द असतात. शब्द हे ध्वनींचे बनलेले असतात. त्या ध्वनींना कांहीं विशिष्ट अर्थ असतो. ते ध्वनि कांहीं विशिष्ट नियमांनीं एकमेकांशीं जोडलेले असतात. ह्या ध्वनींचा उपयोग मानवी व्यवहार सुकर करण्याकडे करतात, म्हणूनच भाषा हें व्यवहाराचें मुख्य साधन ठरतें.

मनुष्याच्या ज्या कांहीं जातिक वृत्ति आहेत त्यांमध्यें ध्वनि उत्पन्न करणें ही एक वृत्ति आहे. खरें पाहिलें असतां ही वृत्ति सर्व प्राण्यांना साधारण अशी आहे. मानवानें उत्पन्न केलेला आवाज आणि इतर प्राण्यांनीं उत्पन्न केलेला आवाज ह्यांमध्यें एक फरक आहे. आवाजांना किंवा ध्वनींना एक व्यवहारोपयोगी अर्थ देणें, ध्वनि आणि वस्तु ह्यांचें साहचर्य साधणें, किंवा ध्वनींना ‘ संकेत ’ उत्पन्न करणें हें मनुष्याच्या बाबतींतच शक्य आहे. इतर प्राण्यांना आपल्या स्वतःच्या ध्वनींना व्यवहारोपयोगी असा अर्थ किंवा ‘ संकेत ’ देतां येत नाहीं. मनुष्याच्या ज्या निरनिराळ्या व्याख्या कांहीं तत्त्ववेत्त्यांनीं केल्या आहेत, त्यांत ‘ मनुष्य हा बोलणारा प्राणी आहे, ’ अशी एक व्याख्या आहे ती ह्याच दृष्टीनें केली आहे. ध्वनि उत्पन्न करणें हें जरी इतर प्राण्यांना साधलें तरी त्या ध्वनींना क्रम देणें, त्यांच्यांत अर्थ भरणें, त्यांचें पौर्वापर्य साधणें वगैरे बाबींसाठीं जें एक बौद्धिक सामर्थ्य लागतें तें इतर प्राण्यांच्या अंगीं नसतें. इतर प्राण्यांच्या जीवनापेक्षां अधिक सोयीस्कर, सुखकर, आनंददायक अशा प्रकारचें आपलें जीवन मनुष्याला ह्या त्याच्या भाषेच्या साहाय्यानें करतां येतें. व्यवहारसौकर्याचीं इतर साधनें हात, डोळे, तोंड इत्यादि अवयवांच्या हालचाली, चिन्हें, चित्रें,

वगैरे जरीं असलीं तरी त्या सर्वांपेक्षां अधिक सोयीस्कर असें साधन म्हणजे भाषा होय, व ती मानवाश्रित आहे.

२. भाषेनें मानवी व्यवहार हा सुकर व सुलभ होतो. व्यवहारसौकर्याचें व व्यवहारपूर्तीचें मुख्य साधन म्हणजे भाषा होय. मग तो व्यवहार एकानुबंधी असो वा अनेकानुबंधी असो. एकानुबंधी असेल तर एकच मनुष्य आपल्या विचारविकारांचें प्रकटीकरण करील व आपल्या एकट्यापुरतें व्यवहारपूर्तीचें समाधान मिळवील. व्यवहार अनेकानुबंधी असेल तर तोच मनुष्य आपल्या विचारविकारांचें प्रकटीकरण करून व त्याचें निवेदन भोंवतालच्या मंडळींना करून आपल्या व्यवहारपूर्तीचें समाधान स्वतः मिळवील व इतरांनाहि प्राप्त करून देईल. आत्मप्रकटीकरण (Self-expression) व आत्मनिवेदन (Self-communication) ह्या दोन गोष्टी भाषेच्या मुळाशीं असतात. भाषा जी जरूर लागते ती ह्या दोन ध्येयांमुळेंच. ह्या दोन गोष्टी मानवी व्यवहाराच्या मुळाशीं असतात. त्यांतहि पुनः सापेक्षतेनें पाहिलें तर आत्मनिवेदन हें आत्मप्रकटीकरणापेक्षांहि अधिक महत्त्वाचें अधिक केंद्रित असें ध्येय ठरतें.

भाषेच्या मुळाशीं असलेलीं दोन ध्येयें–आत्मप्रकटीकरण व आत्मनिवेदन हीं सांगितलीं. हीं दोन ध्येयें मानवप्राण्याप्रमाणें इतर प्राण्यांच्याहिबाबत थोड्या फार अंशानें असणार हें उघड आहे. भाषा म्हणजे व्यवहाराचें ध्वनियुक्त माध्यम अशी व्याख्या केली तरी ती मानवी व्यवहाराबाबत जशी लागूं होईल तशी ती मानवेतर प्राण्यांच्या व्यवहाराबाबतहि लागूं होईल. परंतु ध्वनीच्या सामर्थ्याचें हें ज्ञान होण्यापूर्वी किंवा ध्वनीनें अर्थवाहक शब्द तयार करण्याचें ज्ञान होण्यापूर्वी मानव प्राणी आपले विचार व विकार कोणत्या विशिष्ट प्रकारें प्रगट करीत असला पाहिजे ? मनांत विचार व विकार तर खूप साठले आहेत, त्यांची मनस्वी खळबळ तर आंत माजली आहे; ते बाहेर प्रगट तर केले पाहिजेत, त्याशिवाय गत्यंतर नाहीं; आणि त्याबरोबर ते प्रगट करण्याचें साधन तर उपलब्ध नाहीं; अशा परिस्थितींत त्या मानवानें काय केलें असलें पाहिजे ? कोणत्या भिन्न मार्गांचा अवलंब करून त्यानें आंतील मानसिक आंदोलनांना बाहेर वाचा फोडून दिली व तीं आंदोलनें प्रगट केलीं ?

हावभावांची भाषा

३. ध्वनियुक्त भाषेच्या निर्मितीच्या पूर्वींची ही एक अवस्था कांहीं विद्वानांनीं मानलेली आहे. अशी अवस्था शक्य आहे कीं काय हा प्रश्न निराळा. परंतु तशी अवस्था शक्य असेल तर त्या अवस्थेंत मानवानें आत्मनिवेदनासाठीं माध्यम म्हणून कोणत्या स्वरूपाची भाषा वापरली असली पाहिजे, ह्यासंबंधीं त्या

विद्वानांनीं हावभावाच्या भाषेची (Gesture language) उपपत्ति दिली आहे. त्यांचें म्हणणें असें : आद्य मानवानें त्या परिस्थितींत हावभाव केले असले पाहिजेत. कांहीं हाताच्या खुणा, कांहीं अंगविक्षेप, नेत्रविक्षेप, मुद्राविक्षेप केले असले पाहिजेत. त्या विक्षेपांच्या साह्यानें त्यानें आपल्या मनांतील भाव दुसऱ्यास प्रगट केले असले पाहिजेत. शब्दांच्या भाषेच्या पूर्वींची मानवांची भाषा अंगविक्षेपांची असली पाहिजे. आतां ही अंगविक्षेपांची भाषा तो आद्य मानव कसा वापरीत असावा हें पाहूं. आपण आपली मान उभी अगर आडवी हलवून होकार दर्शवितों; मानेला आडवे झटके देऊन 'नको, नाहीं, नकार' दर्शवितों; डोळे मिचकावून 'गप्प रहा, बोलूं नको', किंवा आपण 'ह्या खुळचटाला सहज फसवूं' हा भाव दर्शवितों. डोळे वटारून रागाचा आविर्भाव करतो. 'खबरदार, चूप बैस' हा भाव दर्शविण्यास डोळे वटारून उजव्या हाताची तर्जनी उभी धरतों. 'अस्सा मारीन, सूड उगवीन,' हा भाव आपण ओंठ चावून दाखवितों. ओंठ पुढें करून किंवा तोंडाचें बोळकें करून थोडीशी हवा बाहेर फेंकून 'फूस, निरर्थक' हा भाव दाखवितों. 'काय करावें बरें ? वेळ तर बाका आली, काय उपाय योजावा अशा विवंचनेचा भाव किंवा काळजी आपण डोकें खालीं वांकवून तर्जनी कपाळावर उभी दाबून दाखवितों. ह्या झाल्या सामान्य भावना व कल्पना. सर्वनामाच्या कल्पना आपण कशा दाखवितों तें पहा. 'मी, अहम्, हूं, I' ही कल्पना स्पष्ट करण्याच्या वेळीं आपण आपला हात पोटाकडे वळवून हाताचा अंगठा पोटाच्या दिशेनें पुढें करतों. 'तुम्, तूं, त्वम्, You' ही कल्पना स्पष्ट करतांना ज्या माणसाबद्दल बोलायचें त्याच्याकडे बोट करतों. 'वह, तो, सः, He' वगैरे तृतीय पुरुषाची कल्पना उजव्या खांद्यावरच्या बाजूनें अंगठा दाखवून स्पष्ट करतों. 'लहान, मोठें' ह्यासंबंधाच्या कल्पना आपण कशा दाखवितों हें सर्वांच्या परिचयाचें आहे. तसेंच 'स्त्री, पुरुष, मूल, येथें, तेथें, कोठें' इत्यादि कल्पना दाखविणाऱ्या हाताच्या निरनिराळ्या खुणा आहेत. ऐकण्याची क्रिया किंवा चव घेण्याची क्रिया दाखवितांना आपण कानाला किंवा जिव्हेला अंगठ्यानें स्पर्श करतों. बोलण्याची क्रिया ओंठ हलवून दाखवितों. 'घर, खोली, बाग, भाकर, खाद्य, पाणी' वगैरेंच्या कल्पनादर्शक कांहीं विशिष्ट खुणा आहेत. ज्यांना भाषा बोलतां येत नाहीं किंवा निरनिराळ्या अर्थाचे दर्शक निरनिराळे शब्द बोलतां येत नाहींत किंवा ते शब्द उच्चारण्यासाठीं आवाजांत निरनिराळे बदल करतां येत नाहींत असे लोक—उदाहरणार्थ लहान अर्भकें व मुके लोक ह्या किंवा असल्याच हावभावांच्या भाषेचा अवलंब करतात. ध्वनी-मधील अर्थवाहनाचें सामर्थ्य प्रतीत होण्याच्या पूर्वींच्या अवस्थेंत आद्य मानव हावभावभाषेचा, अंगविक्षेपभाषेचा उपयोग करीत होता. आपले हात, बोटें, डोळे वगैरे अवयवांच्या साह्यानें तो बोलत होता. मुखयंत्राच्या साह्यानें नाहीं.

आद्य मानव हातानें, डोळ्यानें, मुद्रेनें बोलत होता; तोंडानें नाहीं. जसजशी त्याची प्रगति होत गेली, तसतसा त्याला हातांचा उपयोग बोलण्याच्या क्रियेशिवाय इतर क्रिया करण्याची जरुरी भासूं लागली. जसजसे हात इतर कामांत—विशेषत: मृगया, कृषि व इतर कलांत गुंतूं जाऊं लागले, तसतशी मनांतील भाव व्यक्त करण्याकडे इतर कोणत्या तरी इंद्रियांची योजना मनुष्याकडून झाली असावी. हें जें दुसरें इंद्रिय त्याला उपयुक्त आढळलें तें मुख होय[1]. अशा रीतीनें हात गेले व तोंड आलें.

ह्या हावभावाच्या भाषेचा अवशेष अद्यापहि मोठ्या चांगल्या कलेच्या स्वरूपांत आपणांस आढळून येतो. हावभावाची भाषा आजहि आपल्या परिचयाची आहे. प्रत्यक्ष ध्वनिभाषेपेक्षां हावभावाची भाषा आजहि अधिक समजली जाते. कारण प्रत्यक्ष भाषेपेक्षां अधिक अर्थ हावभावांमार्फत व्यक्त केला जातो, असा आपला आजचा अनुभव आहे. सर्वच्या सर्व अंतःकरण मुद्रेच्या मार्फत दाखविलें जातें. हृदयाचें प्रतिबिंब मुद्रेवर उमटतें. मुद्रा किंवा चेहरा हा एक आरसा आहे. ह्या मुद्रेपेक्षांहि अधिक डोळे महत्त्वाचे आहेत. सगळ्या विश्वांतील प्रेम, सगळ्या विश्वांतील शृंगार डोळ्यांत सांठविलेला आहे व तो डोळ्यामार्फत दाखविला जातो. डोळ्याच्या मार्फत कित्येक अंत:करणें तोडलीं व जोडलीं जातात. डोळ्याच्या भाषेपुढें ही तोंडाची किंवा शब्दाची भाषा अगदीं रद्द आहे. प्रेमाची उत्कटता, आतुरता, उत्कंठा इत्यादि सर्व प्रकार डोळे सुरेख बोलतात. डोळे शृंगार बोलतात, तोंड रुक्ष व्यवहार बोलतें. राग व अनुराग, लाभ व लोभ, नम्रता व उन्मत्तता असे परस्परविरुद्ध विकार डोळे काय किंवा मुद्रा काय ह्यांच्या द्वारां प्रगट केले जातात व ते ध्वनिभाषेपेक्षां किती तरी अधिक प्रभावानें प्रगट केले जातात.

४. ध्वनिभाषेच्या पूर्वीच्या हावभावभाषेचें स्थूल व परिणत लक्षण येथवर विशद केलें. ह्या हावभावभाषेच्या सिद्धान्तांत वैगुण्य आहे. ध्वनिभाषेच्या पूर्वीची हीच आद्य मानवाची भाषा असावी ह्याला तरी आधार काय? हें सर्व अनुमानच आहे. ही भाषा सुद्धां मानीव आहे. निर्भाषक अशी जर अवस्था आद्य मानवाची मान्य केली तर त्या अवस्थेंत आद्य मानव कोणतें माध्यम व्यवहारपूर्तीसाठीं वापरत असला पाहिजे ह्याविषयीं तें एक अनुमान आहे इतकीच ह्या सिद्धान्ताची योग्यता.

आद्य मानवानें ध्वनिभाषा सुरू केली. ध्वनि हें माध्यम व्यवहारपूर्तीसाठीं त्यानें वापरलें. ध्वनि हें माध्यम तरी कां पत्करलें? इतर कां पत्करलें नाहीं? त्यांत तसे गुण आढळले म्हणून पत्करलें. कोणते ते गुण? त्यांतील पहिला गुण

[1] Sir Richard Paget : *Human Speech*, p. 132.

हा. उजेड असो, वा अंधार असो; दोन्ही वेळां सारखाच प्रतीत होण्याचा गुण ध्वनींत आहे. दिवसां, रात्रीं, संध्यासमयीं, केव्हांहि ध्वनि सारखाच ऐकला जातो. त्याचा दुसरा गुण हा. ध्वनि उत्पन्न झाल्याबरोबर लगेंच तो समुद्राच्या लाटांप्रमाणें चहूं बाजूंस पसरतो. कुठल्याहि अडथळ्यास तो फारसा जुमानीत नाहीं. कांहींहि त्याला फारसें अडवूं शकत नाहीं. ह्या दोन गुणांमुळें ध्वनि हें माध्यम मानवप्राण्याला आत्मनिवेदनासाठीं फार सोयीस्कर असें सांपडलें व त्याच माध्यमाचा विकास मानवी भाषेंत झाला.

५. ध्वनि हें माध्यम ठरलें. परंतु तें कांहीं असें माध्यम नव्हे कीं तें मानवप्राण्यापुरतें थोडेंच मर्यादित होतें ! आवाज उत्पन्न करण्याचें सामर्थ्य ईश्वरानें सर्व प्राण्यांना दिलें आहे. मानवप्राणी ज्याप्रमाणें निरनिराळे ध्वनि निर्माण करून आपल्या मनांतील भाव प्रगट करतो, त्याप्रमाणें इतर सर्व जरी नाहींत तरी कांहीं प्राणी ध्वनि निर्माण करून आपले भाव मर्यादित रीतीनें कां होईना पण प्रगट करूं शकतात. मानवेतर प्राण्यांचा एकच आरटन सूर आहे. पक्ष्यांचाहि एक आरटन सूर आहे. जरी हा सूर एकच असला तरी त्यामध्यें कांहीं थोड्या भिन्न भिन्न परिस्थितींत कांहीं थोडे भिन्न प्रकार त्यांना उत्पन्न करतां येतात. त्या भिन्न प्रकारांवरून त्यांच्या स्थूल भावना समजून येतात. एखाद्या पक्ष्याचें स्वाभाविक ओरडणें निराळें व संकट आलें असतांना ओरडणें निराळें. उन्मादावस्थेंतील सूर निराळा व पलायनाच्या वेळचा सूर निराळा. शत्रूशीं भांडण्याच्या वेळचें ओरडणें निराळें व लहान अर्भकाच्या तोंडांत भक्ष्य भरवितांना ओरडणें निराळें. असे पक्ष्याच्या एका आरटन सुराचे भिन्नभिन्न तेरा प्रकार असल्याचें सांगतात.[१] पाण्यांतल्या माशांचाहि एक ध्वनि आहे. तो ऐकूं येतोच असें नाहीं. त्याला हातांत धरला कीं काहींसा कर्कश ध्वनि तो उत्पन्न करतो. मासा पाण्यांत असतांना जर त्याचा ध्वनि उत्पन्न झाला तर त्याच्या लगतच्या पाण्यावर त्याच्या लाटा उत्पन्न होऊन त्याच्या द्वारां त्याच्या मनांतील भाव इतर माशांना कळत असला पाहिजे. मुंगी वगैरे कीटकांनाहि एखादा ध्वनि असावा आणि तो वाट शोधतांना, वाटेंत थबकतांना, हुंगतांना, वळसे घेतांना, मध्येंच डोकें उंचावतांना त्या मुंग्या उत्पन्न करीत असाव्यात असें कीटकशास्त्रज्ञ सांगतात. कीटकांपेक्षां उत्क्रान्त झालेले प्राणी, कुत्रें, हरीण, ससा, मांजर, हत्ती, गाय, घोडा, पिंगळा, पाल, पोपट, माकड ह्यांच्या आरटन सुरांतील भिन्न प्रकार उघड ऐकूं येतात. हे प्राणी इतर प्राण्यांपेक्षां अधिक माणसाळलेले असल्यामुळें किंवा उत्क्रान्तीमध्यें अधिक पुढारलेले असल्यामुळें ध्वनीचे भिन्न प्रकार उत्पन्न करणें, त्या भिन्न ध्वनींशीं भिन्न अर्थ निगडित करणें, भोंवतालच्या मानवांच्या भाषेंतील ध्वनींचा अर्थ समजणें ह्या गोष्टी त्यांना शक्य

१. A. L. Turnbull : *Bird-Music Ch. I.*

होतात. शब्दाची व्याख्या 'व्यवहाराला प्रवृत्त करणारा ध्वनि' अशी जर केली तर ह्या वरील प्राण्यांचे ध्वनि हे शब्द होत. त्यांची एक विशिष्ट भाषा आहे असें मानावें लागतें. त्यांतल्या त्यांत माकडें हे तर अधिक पुढारलेले प्राणि आहेत. त्यांच्या भाषिक सामर्थ्याची बौद्धिक पातळी इतर प्राण्यांच्या पातळीपेक्षां उच्च आहे. त्यांना नऊ ध्वनि काढतां येतात. हें त्यांच्या भाषेंतील नऊ शब्दच. त्यांचे अर्थहि निरनिराळे आहेत. त्यांप्रमाणें त्यांची व्यवहारप्रवृत्तिहि भिन्न भिन्न होते. तज्ज्ञांचें म्हणणें असें कीं "माकडाचा स्वाभाविक ध्वनि खि, क्खि, खी, यी (ch–ye) असा असून त्याचा अर्थ आपल्या अस्तित्वाची जाणीव, आनंद, सुख वगैरे भावदर्शक आहे. 'क-ह-इ' असा माकडानें ध्वनि उच्चारला तर त्याला दुसऱ्याचें लक्ष आपल्याकडे वेधावयाचें आहे असा भावार्थ असतो. भय, धोका, संकट हें दाखवावयाचें असेल तर तें उच्च कर्कश तारस्वर उत्पन्न करतें. तो कांहींसा इ–क्–ग्–क् (e–c–g–k) अशासारखा होतो. माकडानें व्ह-उ-उ-व (wh-oo-w) असा ध्वनि काढला तर ओळखावें कीं त्याला कांहीं तरी खाण्या-पिण्याचा पदार्थ पाहिजे आहे, किंवा त्याच्यावर उपकार झाला आहे, किंवा त्याला कोणीं तरी कुरवाळलें आहे. कोणत्याहि चांगल्या कृत्याला त्याची प्रतिक्रिया ह्या ध्वनीनें होते."[१]

मानवेतर प्राण्यांच्या ध्वनींना कांहीं अर्थ असावेत असें वाटतें. त्यांच्या ध्वनीसारखे ध्वनि जर एखाद्या कुशल मनुष्यानें काढले तर त्यांचा परिणाम त्या प्राण्यांवर झाल्याशिवाय राहात नाहीं. एखाद्यानें कावळ्याचा ध्वनि काढला कीं लगेच कावळे चहूंबाजूंनीं ओरडत त्या माणसाच्या भोंवतीं गोळा होतात. कुत्र्यासारखा बरोबर कोणी भुंकला कीं लगेच त्या परिसरांतील बहुतेक कुत्रीं एकदम ओरडून एकच गिल्ला करतात असा नेहमींचा अनुभव आहे.

हा तात्त्विक विचार झाला. मानवेतर कांहीं प्राणी ध्वनि उत्पन्न करूं शकतात. त्यांतील कांहीं त्यांचे भिन्न प्रकार काढतात. त्या ध्वनिप्रकारांना कांहीं स्थूल अर्थ असतो. ह्या इतक्या बाबतींत मानवाशीं त्यांचें साम्य आहे. ह्या केवळ स्थूल तात्त्विक दृष्टीनें त्यांच्या ध्वनिसमूहांना किंवा त्यांच्या भाषेला "भाषा" म्हणतां येईल. परंतु मानव व इतर प्राणी ह्यांचें साम्य येथवरच आहे. ह्याच्यापुढें नाहीं. ह्यापुढची भाषेची सर्व कमाई मानवाची आहे. ती त्यानें ध्वनि निर्माण करून त्याला अर्थ चिकटवून त्यांचा पौर्वापर्य साधून केली. ही मानवाची विशिष्ट शक्ति आहे. ईश्वरानें आपली प्रत्यक्ष प्रतिमा म्हणून जरी मनुष्यप्राणी निर्माण केला असला तरी व त्याला वर निर्दिष्ट केलेली शक्तीची देणगी दिली असली तरी त्यायोगें भाषा ही ईश्वरी देणगी ठरत नाहीं. **भाषेमध्यें ईश्वरकर्तृत्व केवळ**

१ R. L. Garner *The Speech of Monkeys*, P. 8.

ध्वन्युत्पत्तिपुरतेंच आहे. ध्वनीनंतरची भाषेची सर्व उभारणी मानवकर्तृक आहे. अशी वस्तुस्थिति असतां भाषेच्या निर्मितीसंबंधीं निरनिराळ्या उपपत्ति प्रचलित आहेत. त्यांपैकीं एक एक उपपत्ति आपण क्रमानें पाहूं.

भाषेची उत्पत्ति–कांहीं उपपत्ति

६. पूर्वींच्या सर्व धर्मग्रंथांत भाषा ही ईश्वरनिर्मित्त असल्याचीं वर्णनें आहेत. बहुतेक धर्मांच्या ग्रंथांत उत्पत्तिकांडांत विश्वांतील यच्चावत् वस्तु उत्पन्न करतांना परमात्म्याला—" स ऐच्छत बहु स्याम् "—पुष्कळ होण्याची इच्छा झाली, त्यानें प्रत्येक वस्तूंत आपला अंश घातला व सर्व सृष्टीची उभारणी केली असें वर्णन आहे. सर्व वस्तूंच्या अगोदर भाषेची उत्पत्ति झाली आणि तिनें सर्व वस्तूंना नामधेयें दिलीं असें ऋग्वेदांत वर्णन आहे.[1] उत्पत्तिक्रमांत आत्म्यास प्रधानपद देऊन त्यापासून आकाश, आकाशापासून वायु, वायूपासून इतर तत्त्वें असा क्रम सांगितला आहे. मनुस्मृतीमध्यें पाहिल्या अध्यायांत हाच क्रम दिला आहे.

" मनः सृष्टिं विकुरुते चोद्यमानं सिसृक्षया ।
आकाशं जायते तस्मात्तस्य शब्दं गुणं विदुः । १–७५

विराट्पुरुष सर्जनेच्छेनें प्रेरित होऊन मन उत्पन्न करतो आणि तें मन नानाविध अशी सृष्टि उत्पन्न करतें. आकाश त्यापासून उत्पन्न होतें. आकाशाचा गुण शब्द आहे असें समजतात. आपल्या इकडच्या पौरस्त्य ग्रंथांत ईश्वरानें भाषा उत्पन्न केली असें प्रत्यक्ष वर्णन नसून भाषेचें मूळ जो शब्द किंवा ध्वनि किंवा स्फोट तो उत्पन्न केला असें वर्णन आहे. आरण्यक ग्रंथांत वाणीच्या उत्पत्तीचें वर्णन बरेंच विस्तृत आढळतें.[2] पुढें उपनिषत्कालीं वाणी व तिचें विवेचन ह्यांस अधिक महत्त्व दिलेलें आढळतें. ऋग्वेदादि वाङ्मयाला विशेष महत्त्व प्राप्त झाल्यामुळें किंवा ऋग्वेद म्हणजेच तेवढें चांगलें वाङ्मय अशी समजूत असल्यामुळें ऋग्वेद म्हणजे वाणी अशी समजूत होऊन बसली. " अथाध्यात्मं वागेवर्क् प्राणः साम " किंवा " वाग्वाव नाम्नो भूयसि वाग्वा ऋग्वेदं विज्ञापयाति" ह्या विधानांच्या मुळाशीं तीच समजूत आहे. मन, प्राण आणि वाक् हीं तीन तत्त्वें आत्म्यानें आपल्याला अन्न म्हणून निर्माण केलीं. " यःकश्च शब्दो वागेव सा " आणि " त्रयो लोका एत एव वाक् " असल्या वाक्यांत वाणीची आणि भाषेची व्याप्ति किती समजली जात होती हें दिसून येतें. " सर्वेषां वेदानां वागेकायनम् " ह्यावरून सर्व वैदिक वाङ्मयाची गति म्हणजे वाणी, इतकी वाणीची

१. बृहस्पते प्रथमं वाचो अग्रं यत्प्रैरत नामधेयं दधानाः ॥ ऋ. १०.७१-१.
२. ऐतरेय आरण्यक २.

व्याप्ति वाढली. बृहदारण्यकोपनिषद् व कांहीं व्याकरणग्रंथांत वाणीस कामधेनु कल्पिली आहे; व स्वाहाकार, वषट्कार, स्वधाकार हे तिचे स्तन व त्यांवर देव व पितर ह्या योनि पोसल्याचें वर्णन आहे.

ख्रिस्ती मताप्रमाणें आदिमानव जो ॲडम तो ईश्वराचा पुत्र असून ईश्वरानें सर्वांगपरिपूर्ण अशी भाषा त्याच्या उपयोगासाठीं त्याच्या स्वाधीन केली. पृथ्वीवर असलेल्या धुळीच्या कणांपासून त्याचें शरीर तयार करून, त्यांत जीवितसार ओतलें. त्याच्या उपयोगासाठीं व सुखासाठीं त्यानें 'प्रकाश असूं दे.' असें म्हटलें आणि जिकडे तिकडे प्रकाश झाला. " भाषा असूं दे, " असें म्हटलें आणि भाषा तयार झाली. अशा तऱ्हेचें ईश्वराच्या इच्छेनेंच सर्व विश्वाची उभारणी झाल्याचें वर्णन बायबलच्या उत्पत्तिकांडांत आहे. सर्व पृथ्वीवर एकच भाषा व बोली होती. बाबेल येथें सर्व पृथ्वीवरील भाषांचा घोटाळा होऊं लागला म्हणून ईश्वरानें निरनिराळ्या देशांत त्या फेंकल्या[1].

अशा तऱ्हेचीं कोठें आलंकारिक तर कोठें श्रद्धामय अशीं भाषेच्या उत्पत्तीसंबंधीं वर्णनें आढळतात. मनुष्याचा स्वभाव कितीहि श्रद्धाळू असला तरी परिपक्व, पूर्ण व सांग झालेली भाषा ईश्वरानें मनुष्याच्या ताब्यांत दिली, ह्या सिद्धान्तावर सध्यांच्या शास्त्रीय युगांत विश्वास बसणें शक्य नाहीं. ईश्वरानें सर्व शब्दांचा कोष थोडाच तयार केला होता कीं, जो त्यानें आपल्या आवडत्या लेकरांस दिला! लहान मूल जसें आपली भाषा आपल्या अनुभवानें हळूहळू वाढवितें, तसेंच मानवांच्या आद्य समाजानें भाषेची पहिली पुंजी हळूहळू भोंवतालच्या परिस्थितीच्या व समाजांतील इतर घटकांच्या साहाय्यानें वाढविली हें उघड आहे.

७. भाषेच्या उत्पत्तीचा उलगडा करतांना आणखी एक दुसरी उपपत्ति पुढें मांडण्यांत येते. " कदाचित् भाषा ही ईश्वराची देणगी नसेल, परंतु सृष्टि उत्पन्न झाल्याबरोबर जो एक मानवांचा आद्य समाज तयार झाला त्यानें आपआपसांत सभा भरवून त्यांच्या नेत्यानें म्हणजे राजानें व्यवहाराच्या सोयीकरितां कांहीं शब्दांचा समूह तयार करून कांहीं तरी नियमानें ते समूह बांधून भाषेसंबंधीं आरंभ केला असावा. " ह्या उपपत्तींत कांहीं थोडेंसें तथ्य आहे. संकेत निर्माण करणें व त्यांना चिन्ह देणें हें समाज करतो. कोणीं जुलुमानें रूढि पाडूं शकत नाहीं; भाषेच्या बाबतींत राजाला रूढि पाडतां येत नाहीं. शब्दाचा संकेत उत्पन्न करणें म्हणजे एक प्रकारची रूढि पाडणें आहे; व हें राजाच्या आवांक्याबाहेरचें आहे. धर्माच्या बाबतींत रूढि पाडतां येईल. राजकीय बाबतींतहि एका मनुष्याचा शब्द कायदा म्हणून पाळला जाईल. परंतु भाषेच्या बाबतींत धार्मिक

१. *The Holy Bible, Genisis, Ch. XI 1, 9.*

सत्ता अथवा राजसत्ता अगदीं लंगड्या पडतात. अमक्यानें अमका शब्द अमक्या प्रकारानेंच उच्चारिला पाहिजे, अमुकच स्वर काढला पाहिजे, अमक्या शब्दाला अमुकच एक अर्थ पाहिजे असा नियम करणें कठिण आहे. भाषा-देवीचा संचार नेहमीं स्वैरवृत्तीनें चाललेला असतो. तिला कोणाचींहि बंधनें सहन होत नाहींत. फार तर ती आपल्या भक्तांना आपल्या अंगावर नानातऱ्हेचीं भूषणें घालून आपल्या नेत्रांचें पारणें फेडण्यास मुभा देईल. ती कोणा राजाची, धर्मगुरूची, इतकेंच नव्हे, तर प्रत्यक्ष ईश्वराचीहि सत्ता कबूल करीत नाहीं. भाषेच्या घटनेस लागणारे ध्वनि उत्पन्न करण्याची शक्ति मनुष्यास ईश्वरानें दिली व ध्वनि उत्पन्न केल्यानंतर त्या ध्वनींवर व्यवहारोपयोगी अशा अर्थाचा आरोप किंवा संकेत उत्पन्न करणें हें मनुष्यानें हळूहळू करून भाषा पूर्ण व सांग अशी बनविली. संकेत उत्पन्न करणें किंवा शब्दांना अर्थ क्रिया देणें ह्या क्रिया मानवकर्तृक आहेत; ईश्वरकर्तृक नाहींत.

८. ईश्वरानें भाषा निर्माण केली हा सिद्धान्त जसा पटत नाहीं तसाच कोणी राजानें स्वसत्तेच्या जोरावर भाषा निर्माण केली हा सिद्धान्तहि पटत नाहीं. ह्या दुसऱ्या सिद्धान्ताच्या जवळचा आणखी एक सिद्धान्त आहे आणि तो समाज-कर्तृत्वासंबंधीं होय. भाषा ही ईश्वरानें निर्माण केली नसेल, ती कोणा राजानें निर्माण केली नसेल परंतु ती मानवानें किंवा मानवसमाजानें निर्माण केली नसेल असें म्हणवत नाहीं. मानवानें कांहीं ध्वनि निर्माण केल्यानंतर त्या ध्वनींना कांहीं अर्थ प्राप्त करून देण्याचें काम मानव किंवा मानवसमाजच करतो. ध्वनि उत्पन्न झाल्यानंतर त्या ध्वनींना संकेत प्राप्त करून देऊन ते त्या ध्वनीचे संकेत समाजानें मान्यता दिल्याखेरीज त्या समाजांत परस्पर व्यवहार होणें शक्य नाहीं. ध्वनि निर्माण करणें, ध्वनींना विशिष्ट संकेत देणें, संकेतांना मान्यता देणें हीं भाषेच्या उत्पत्तीच्या मुळाशीं असलेलीं कार्यें मानव व मानवांचा समाज करतो. ह्या दृष्टीनें भाषेच्या उत्पत्तीमध्यें समाजकर्तृकत्व मानावें लागतें. हीच दृष्टि रूसो ह्या विद्वानानें प्रस्थापित केलेल्या (Social Contract) समाजधारणेच्या किंवा सामाजिक व्यवस्थेच्या सिद्धान्तांत आढळून येते. समाजांतील घटकांची परस्परसंमति ही जशी सामाजिक व्यवस्थेच्या किंवा समाजधारणेच्या प्रत्येक बाबतींत अवश्य आहे, तशी भाषेच्या बाबतींतहि अवश्य आहे. भाषा ही सुद्धां समाजधारणेचीच एक बाब आहे. भाषा ही सुद्धां एक सामाजिक संस्था आहे.

भाषानिर्मितींत समाजकर्तृकत्वाच्या भागासंबंधींच्या रूसोच्या सिद्धान्तांत वैगुण्य आहे. तें इतकेंच कीं भाषा हें साधन उपलब्ध नसलेल्या आद्य मानव-समाजाला भाषेची जरुरी कां लागावी हें त्यांत समजत नाहीं; तसेंच अमुक एका ध्वनीनें अमुक एक कल्पना दाखवावी असें जें एकमत झालें तें निवेदनाचें साधन उपलब्ध नसतांना कसें झालें हें समजण्यास मार्ग नाहीं. भाषा निर्माण

होण्यापूर्वींच्या काळांतील परस्पर निवेदनाचें आणखी दुसरें साधन हुडकून काढलें पाहिजे. समाजकर्तृकत्वाच्या सिद्धान्तांतील हा एक कमीपणा आहे.

९. आवाज उत्पन्न करण्याची शक्ति मानवाप्रमाणें इतर प्राण्यांमध्येंहि ईश्वरानें उत्पन्न केली आहे. परंतु त्या ध्वनींना अर्थ चिकटविणें, हें त्या इतर प्राण्यांना साधत नाहीं. हें काम मनुष्यच फक्त करूं शकतो. मानव-प्राण्याचा विशेष काय तो हाच. आवाज उत्पन्न करतांना त्याच्या मार्गांत मुखांतील इंद्रियांच्या साहाय्यानें अडथळे ठेवले म्हणजे त्याच एका आवाजाचे निरनिराळे प्रकार उत्पन्न होतात. आवाज उत्पन्न करण्याचीं मनुष्याचीं इंद्रियेंहि त्याच्या इतर इंद्रियांबरोबर हळूहळू उत्क्रान्त झालीं आहेत. एक काळ असा होता कीं, त्या वेळेस मनुष्यहि इतर प्राण्यांप्रमाणें एकच स्वर उत्पन्न करीत होता. जसजसे दिवस जात चालले, तसे त्याला ह्या एकतानी स्वराच्या साहाय्यानें सुख व दुःख दाखवितां येऊं लागलीं. मनुष्यानें प्रथम उत्पन्न केलेला जो आरोदन अथवा आरटन स्वर तो भाषेचें मूळ (आद्यस्वरूप) म्हणण्यास हरकत नाहीं; भाषेचें बीज त्यांतच आहे; भाषेचें गर्भावस्थेंतील स्वरूप त्यांत आहे. ह्या आरोदन किंवा आरटन एकतानी सुराचे निरनिराळे प्रकार उत्पन्न झाले. त्याची पुनरावृत्ति, कमी अधिक प्रमाणांत होणारे त्याचे ऱ्हस्व-दीर्घ उच्चार हे भाषा उत्पन्न करण्याचे मनुष्याचे प्रथमचे प्रयत्न असावेत. पहिल्या मनुष्याचा किंवा मानवी समाजाचा प्रथमचा शब्दकोश म्हणजे ह्या एकतानी सुराचे पांच किंवा सहा प्रकार इतक्यापुरताच असला पाहिजे. त्या प्रकारांनीं अंतःकरणांतील भावना दाखवितां येत असाव्यात. त्या आद्यमानवांच्या गरजाहि थोड्याच, म्हणजे ज्यांच्यावर जीविताचें अस्तित्व अवलंबून राहावयाचें अशाच स्वरूपाच्या—उदाहरणार्थ क्षुध्, तृष्णा, भय, आशा, इच्छा, सुख, दुःख इत्यादि—असल्यामुळें त्या भावना दाखविण्यासाठीं आरटनाच्या एकतानी सुराचे निरनिराळे प्रकार त्यानें उत्पन्न केले असावेत. भाषारूप नदीचा उगम आणि तिच्या उगमाजवळची अल्पशी पाण्याची धार ही अशा स्वरूपाची होती. आतां ह्या पुढचा तिचा झालेला विस्तार क्रमानें पुढें पाहूं :

कोणत्याहि भाषेच्या हल्लींच्या सुधारलेल्या व संपूर्ण अशा स्वरूपावरून भाषेच्या मूळ उत्पत्तीची कल्पना येणें अशक्य आहे. दिवसानुदिवस वाढणाऱ्या ज्ञानवृद्धीबरोबर भाषावृद्धिहि होत असते व अशा रीतीनें मूळावर इतके थर सांचत जातात कीं, मुळाबद्दलची माहिती पार बुजून जाते. भाषेच्या उत्पत्तीसंबंधीं निरनिराळे सिद्धान्त पाश्चात्य भाषाकोविदांनीं मांडले आहेत. त्यांपैकीं महत्त्वाचा सिद्धान्त म्हटला म्हणजे भाषेची उत्पत्ति व वाढ 'अनुकरण' ह्या मानवी जातिक वृत्तीवरून झाली आहे, हा होय. हा सिद्धान्त डॉ. गायगर ह्या भाषापंडितानें प्रथम मांडला. कुत्रा, मांजर, कावळा इत्यादि परिचित

प्राण्यांचें स्वरानुकरण करूनच त्यांना नामाभिधान देण्याची प्रवृत्ति लहान मुलांच्या भाषेंत आपण पाहतों व हीच प्रवृत्ति आद्यभाषेच्या बाबतींत असली पाहिजे. 'म्यांव' म्हटलें म्हणजे मांजर, 'हम्मा' म्हणजे गाय, 'काव' म्हणजे कावळा इत्यादि, त्या त्या प्राण्यांची कल्पना येण्यास व त्यांना योग्य नांव मुलांच्या भाषेंत मिळण्यास हे त्यांच्या ध्वनींच्या सारखे शब्दच कारणीभूत होतात. 'कुत्रा किंवा गाढव' ह्या प्राण्याचे वाचक शब्द भाषेंत नाहींत आणि त्या प्राण्यासंबंधाची कल्पना तर बोलणाऱ्यास दुसऱ्याला कळवावयाची आहे. अशा स्थितींत तो ती कशी कळविणार? त्या त्या प्राण्यांचीं चित्रें काढून किंवा त्यांच्या एखाद्या अंगविक्षेपाची उदाहरणार्थ—शेपूट हलविणें, फुरफुरणें ह्यांची खूण करून त्या त्या प्राण्याची कल्पना आणून देतां येईल हें खरें. पण हे सर्व मार्ग 'ध्वनिभाषा' नव्हते. ध्वनिभाषा म्हणजे ह्यांचें दर्शक असे त्यांना प्रतिशब्द पाहिजेत. कुत्र्याचा 'भो भो' भुंकण्याचा स्वर किंवा गाढवाच्या खिंकाळण्याचा स्वर, ह्या स्वरांच्या साहाय्यानें त्या प्राण्यांना नांव मिळतें. लहान मुलांची भाषा तर असल्या ध्वन्यनुकरणजन्य शब्दांचीच बनलेली असते. नामाच्या बाबतींत ह्या ध्वन्यनुकरणतत्त्वाचा प्रभाव दिसून येतो असें नाहीं, तर क्रियेच्या बाबतींतहि दिसून येतो. क्रियेच्या प्रतिध्वनीवरूनहि त्या क्रियेला योग्य नांव मिळतें; उदाहरणार्थ, ताडकन् मारणें, टारकन् फाडणें, सुळकन् जाणें, मुळमुळु रडणें, पाऊस झिमझिम पडणें, सपाटणें, झपाटणें, ठोकणें, बोंबलणें, झंझाळणें वगैरे सर्व क्रियापदें त्यांच्या त्या त्या ध्वनीवरून रूढ झालीं आहेत. मुसमुसणें, फुणफुणणें, तणतणणें, भणभणणें यासारखे मानवी विकारांमुळें उत्पन्न झालेल्या क्रियाप्रतिध्वनींपासून बनलेले शब्द याच वर्गांत पडतील. सारांश, भाषोत्पत्ति व भाषाविस्तार यांना हा अनुकरण—किंवा प्रतिध्वनि—सिद्धान्त बराच लागूं पडतो. ह्या सिद्धान्तास मॅक्समुल्लरनें (Bow-wow Theory) असें नांव दिलें आहे.

१०. भाषेला जन्माला आणण्यास व पुढें तिचें संगोपन करण्यास स्वरानुकरण कितीहि कारणीभूत झालें तरी तें एकटेंच तेवढें भाषेच्या उत्पत्तीचें कारण आहे असें म्हणतां येणार नाहीं. भाषेंतील सर्व शब्दांची ह्या एका कारणानें उपपत्ति लागूं शकत नाहीं. एखादा पक्षी 'रॅंव रॅंव' असा आवाज करतो म्हणून याला कारंडव म्हटलें. दुसरा 'कु' 'कु' असा शब्द करतो म्हणून त्याला कुक्कुट म्हटलें. मांजरास कोणी तोंड साफ करतांना पाहिलें म्हणून त्याला मार्जार म्हटलें. तें मॅंव, मॅंव, असा शब्द करतें म्हणून त्याला माऊ, माऊबाई, मनुबाई इत्यादि नांवांनीं संबोधिलें.-हें सर्व खरें आहे. पण ह्या सदराखालीं न येणारे शब्द पुष्कळ आहेत.सजीव प्राण्याच्या बाबतींत प्रत्यक्ष स्वरोत्पादन व त्या स्वराचें अनुकरण व त्याप्रमाणें त्याला नांव ह्या गोष्टी शक्य तरी आहेत. पण निर्जीव अचेतन

पदार्थांच्या बाबतींत हें कांहीं शक्यच नाहीं. शिवाय भावना, इच्छा, भय इत्यादि विकारवाचक किंवा भावनावाचक शब्दांची उपपत्ति कशी लावावयाची व त्यांना नांवें कशीं द्यावयाचीं? तेव्हां अशा ठिकाणीं पदार्थांना योग्य नामाभिधान देण्याचें काम मनुष्याची भावनामय प्रवृत्ति करते. एका उदाहरणानें हें जास्त स्पष्ट होईल. भाषा अवगत नसणाऱ्या पहिल्या माणसानें ज्या वेळेस अरण्यांत लांडगा किंवा तसलाच एखादा हिंस्र प्राणी आपल्या स्वतःकडे येतांना पाहिला असेल त्या वेळीं भीतीनें गांगरून जाऊन त्याच्या तोंडांतून पहिला शब्द कोणता बाहेर पडला असावा? अंतःकरणाच्या वृत्तीवर जबरदस्त धक्का बसल्यामुळें कांहींतरी भावनाप्रेरित व विकारप्रधान असा शब्द बाहेर पडणार ह्यांत, कांहीं वाद नाहीं. तो मनुष्य काय ओरडला असेल? लांडगा! लांडगा! लांडगा! असें ओरडला, किंवा धांवा! धांवा! असें ओरडला, किंवा आला! आला' असें ओरडला? कांहीं तरी ओरडला हें खास. जें कांहीं भावनाप्रधान किंवा विकारप्रधान ओरडला त्यास उद्गारवाचक शब्द म्हणावयास हरकत नाहीं. 'लांडगा, आला, धांवा!' इत्यादि स्फोटशब्द हे व्याकरणाच्या नियमानें नाम किंवा क्रियापदें असले तरी ते ज्या भावनेनें उच्चारिले गेले त्या दृष्टीनें ते उद्गारवाचक ठरले पाहिजेत. कांहीं विशिष्ट विकाराचा पगडा बसून मनुष्य जे उद्गार काढतो ते भाषेच्या उत्पत्तीच्या मुळाशीं आहेत. 'शि! शि! अबब! अरेरे!' इत्यादि भावनाप्रधान उद्गारवाचक शब्द आहेत. अशा रीतीनें भाषेच्या उत्पत्तीचें व वाढीचें कारण भावनाप्रधान शब्द उत्पन्न करण्याची ही मानवी शक्ति आहे हें उघड आहे. कांहीं ठिकाणीं हा 'भावनामय उद्गार सिद्धान्तच (Poohpooh Theory)' लागूं पडत नाहीं. "विकारप्राबल्यामुळें तोंडांतून शब्द बाहेर पडत नाहींत! त्या परिस्थितींत भाषाच खुंटते, तेव्हां तिची उत्पत्ति व वाढ कशी होणार?" या मुद्द्यावर वरील सिद्धान्तास विरोध करण्यांत जरी येतो, तरी भाषेंतील कांहीं शब्द भावना किंवा विकार ह्यांच्या प्राबल्यानें तयार होतात हें खरें आहे व त्याच दृष्टीनें व तितक्या पुरताच भावनामय उद्गाराचा हा सिद्धान्त भाषेच्या मुळाशीं ठेविला आहे. भावनादर्शक कांहीं उद्गार बाहेर पडले, तरी ते व्यावहारिक भाषेंत क्वचितच दाखविले जातात. भावनांच्या प्रभावाखालीं असलेल्या अवस्थेंत जे उद्गार किंवा उच्चार मुखावाटें बाहेर पडतात ते बरोबर लेखनांत दाखवितां येणें शक्य नाहीं. निंदा किंवा तिरस्कार इत्यादि भावना छिः छिः, हुडुत् ह्या शब्दांनीं बरोबर दाखविल्या जातात काय? दुःखाची भावना 'क्य, क्य, किंवा चक्, चक्' ह्या शब्दांनीं हुबेहुब दाखविली जाते असें म्हणणें कठीण आहे. ते भावनोद्गार किंवा भावनाध्वनि वर्णसमुच्चयानें दाखविणें सुतराम् कठीण आहे.

११. भाषेच्या उत्पत्तीचें आद्यकारण जें अनुकरण म्हणून वर दिलें आहे, त्याची चेष्टा करण्याच्या हेतूनें त्याला 'भों भों' (Bow-wow) असें निंदा-व्यंजक नांव मॅक्समुल्लरनें दिलें. त्याला हा सिद्धान्त मान्य नसल्यामुळें त्यानें भाषेच्या उत्पत्तीच्या व वाढीच्या कारणाबद्दल एक निराळाच सिद्धान्त मांडला. तो 'Dingdong Theory' ह्या नांवानें प्रसिद्ध आहे.त्याचें म्हणणें असें कीं, प्रत्येक शब्दाला त्याचा म्हणून एक नाद असतो व तो नाद त्या शब्दानें दाखविलेल्या पदार्था-कडून जी क्रिया होते त्या क्रियेचा दर्शकच तो शब्द असतो. शब्दाचा नाद आणि त्याचा अर्थ ह्या दोहोंमध्यें एकतऱ्हेचा समत्वाचा संबंध असतो.दोन्ही एकमेकांचे पूरक असतात. ह्या सिद्धान्तास आम्ही 'वस्तुनादानुकरण'सिद्धान्त असें नांव देतों.

खरें पाहिलें असतां अनुकरण सिद्धान्त आणि हा (Dingdong) सिद्धान्त ह्या दोन्हींमध्यें विशेष फरक नाहीं. एक सजीव सचेतन प्राण्याचा प्रतिध्वनि तर दुसरा Dingdong हा निर्जीव अचेतन पदार्थाचा प्रतिध्वनि आहे. दोहोंतहि प्रतिध्वनीचा संबंध आहे व त्या प्रतिध्वनीप्रमाणें तद्दर्शक शब्दाची उत्पत्ति होते. मानवामध्यें एक विशेष स्वरूपाची वृत्ति असते. बाहेरील प्रत्येक क्रिया, बाहेरील प्रत्येक वस्तु मानवाच्या अंतःकरणांत एक प्रतिक्रिया उत्पन्न करते. बाह्य सृष्टींतील प्रत्येक क्रिया मानवाच्या अंतःसृष्टींत प्रतिक्रिया उत्पन्न करते. ही मानवी वृत्ति बऱ्याच काळपर्यंत अस्तित्वांत होती. तिची जाणीवहि मनुष्यास असे. परंतु सतत वापरानें किंवा संवयीनें तिची जाणीव नाहींशी झाली. फार अंगवळणीं पडल्याचा हा परिणाम झाला. क्रियेला प्रतिक्रिया होणें म्हणजे सादाला पडसाद उठण्यासारखेंच आहे. प्रतिक्रिया हा क्रियेचा पडसादच होय. 'क्रिया' ही जर 'शब्द' समजली तर प्रतिक्रिया ही त्याचा पडसाद म्हणजे 'अर्थ' होय. ही विचारसरणी Dingdong सिद्धान्ताच्या मुळाशीं आहे.

१२. भाषेच्या उत्पत्तीसंबंधीं वर दिलेल्या तिन्ही सिद्धान्तांनीं समाधान न झाल्यामुळें लुड्विग् न्वार (Ludwig Noire) ह्या भाषाशास्त्रज्ञानें Yo-he-yo म्हणून एक सिद्धान्त बसविला. Yo-he-yo ह्यांत तीन स्वतंत्र शब्द अथवा वर्णसमूह आहेत. Heave-oh-Heave ह्या तीन शब्दांचे वरील तीन शब्द हे संक्षेप आहेत.ह्या सिद्धान्ताचा थोडक्यांत गोषवारा असा आहे.आपल्याकडे शेतकरी लोक शेतामध्यें काम करीत असतां आपले श्रम नाहींसे व्हावे,त्यांचा विसर पडावा म्हणून सर्वजण एकसुरानें "भलेरी दादा, भलेरी" हें गाणें म्हणत असतात.बांधकाम चाललें असतां मजूर "रामाच्या ग बागेमंदी, बागेमंदी" अशासारखीं कांहीं श्रमविनोदनपर गाणीं म्हणत असतात. इंग्लिश गलबतावरील खलाशीं शिडाचे जाड दोर ओढतांना "Heave-oh-Heave" असें म्हणतात. त्याचप्रमाणें आद्यमानवांच्या संघानें अशींच कांहीं सर्वांनीं मिळून गाणीं म्हटलीं असावींत व त्या गाण्यांत जी त्यांनीं स्वरमालिका योजिली तिच्यापासून मूळ भाषा उत्पन्न झाली.

१३. भाषेची उत्पत्ति प्रेममूल आहे हा सिद्धान्त जेस्परसन ह्या शास्त्रज्ञानें मांडला आहे. मनुष्याच्या सहजात वृत्तींपैकीं एकमेकांवर प्रेम करणें ही एक महत्त्वाची सहजात वृत्ति आहे. मनुष्यच काय परंतु यच्चावत् प्राणिमात्र हा स्वभावत: प्रेमाचा वेडा आहे. दुसऱ्यावर प्रेम करणें आणि दुसऱ्याकडून प्रेम करून घेणें हें सर्व प्राणिमात्रांना आवडतें. अशा प्रेमाच्या फेऱ्यांत सांपडला म्हणजे प्राणिमात्र नाचूं, उडूं, बागडूं व गाऊं लागतो. अशा प्रेमाच्या मोहक प्रसंगांत असतांना आपल्या प्रेमाची पूर्तता करण्यासाठीं त्याला भाषेसारख्या साधनाची जरुरी लागली असावी व त्या साधनाचा उपयोग त्यानें आपल्या प्रेमपात्राच्या आराधनेसाठीं केला असावा. गायनाच्या अथवा गुणगुणण्याच्या स्वरूपांत भाषा प्रथम उद्भवली असावी व तेंच भाषेचें आद्यस्वरूप असलें पाहिजे. कोणत्याहि समाजाच्या भाषेचें आद्यस्वरूप पाहिलें तर तें पद्यमय असतें, ह्याचें कारण हेंच होय. भाषेचें मूळ स्वरूप गान; तें प्रेमामुळें उत्पन्न झालें आणि प्रेम करणें ही मानवांची एक मुख्य जातिक वृत्ति आहे. प्रेमयुक्त गान हें भाषेचें मूळ कारण आहे. हा जेस्परसनचा सिद्धान्त आहे.[1]

भाषेच्या उत्पत्तीसंबंधीं ह्या पांच उपपत्ति थोडक्यांत स्थूल रूपानें सांगितल्या. सूक्ष्म दृष्टीनें पाहिल्या तर ह्या पांची परस्परविरोधीच असलेल्या दिसतात. न्वारनें तर ध्वनि विचारांतच घेतला नाहीं. ह्या प्रत्येक उपपत्तींत भाषेच्या कोणत्या तरी एका विशिष्ट अंगाचाच विचार आला आहे; व ज्या अंगाचा विचार आला आहे तें अंगहि प्रधान अंग नव्हे. शिवाय व्यवहाराचें साधन म्हणून भाषेचा विचार त्यांनीं केला नाहीं. भाषा निर्माण होण्यापूर्वी मानव हा मुका होता असें ह्या सर्व उपपत्तिप्रतिपादनांत गृहीत धरलें आहे; आणि तें शारीरशास्त्रदृष्ट्या अशक्य आहे. आरंभींच सर्व उच्चारइंद्रियें परिपूर्ण आहेत असें कसें समजावयाचें? वापरानेंच इंद्रियांची वाढ होते. ह्या दृष्टीनें वरील पांची उपपत्ति अपूर्ण आहेत.

१४. भाषेच्या उत्पत्तीसंबंधीं जीं कांहीं पांच मतें वर दिलीं आहेत त्यांपैकीं कोणत्याहि मतानें भाषेच्या उत्पत्तीचा उलगडा नीट होत नाहीं. मनुष्य हा प्राणी प्रथम भाषा कशी शिकला किंवा त्यानें भाषा ही प्रथम कशी तयार केली हें ठरवितांना आपणांस लहान मूल प्रथम भाषा कशी शिकतें हें पाहणें उपयोगीं पडेल. तसेंच वन्य स्थितींत वावरणारे रानटी लोक प्रथम भाषा कशी शिकतात हेंहि पाहणें तितकेंच उपयोगीं पडेल. लहान मुलांची शारीरिक व मानसिक वाढ ही त्यांच्या जातिक वृत्तींवर अवलंबून असते असें आतां सर्व-सामान्य झालें आहे. अनुकरण वगैरे ह्या मानवांच्या जातिक वृत्ति आहेत. ह्यांत

1 Jespersen : *Language*, *XXI*.

क्रीडासक्ति ही अत्यंत महत्त्वाची वृत्ति आहे. लहान मूल स्वस्थ जरी पडलें असलें तरी त्याची हातपाय हलविण्याची क्रिया, तोंडानें व, व, व, इत्यादि स्वर काढण्याची क्रिया ह्या चाललेल्या असतात. ह्या क्रिया करण्यास लागणारी शक्ति मुलांत जन्मतःच असते. ह्या क्रियांनींच त्या मुलाची वाढ झपाट्यानें होत असते. ह्या क्रिया जितक्या जास्त तितकी त्याची वाढ झपाट्यानें होत असते. मुलामध्यें जन्मतःच वाजवीपेक्षां अधिक कार्यशक्ति (Superfluous energy) असते व हिच्या जोरावरच त्याच्या हातून मोठ्या उत्साहानें नानाप्रकारच्या क्रिया घडत असतात व त्या त्याच्या शारीरिक वाढीस हातभार लावीत असतात. ह्या रीतीनें त्याचें शरीर वाढतें, इंद्रियें व त्यांचे व्यापार वाढतात. स्वर उत्पन्न करण्याची त्याची शक्तिहि वाढून निरनिराळे स्वर उत्पन्न करून त्यांचे निरनिराळ्या प्रकारचे संयोग करून त्यांच्या साहाय्यानें आपल्या गरजा भागविण्याकरितां त्यांवर अर्थाचा संकेत लादून मुलें आपली भाषा बनवीत असतात. भाषा बनवितांना पूर्वीं होऊन गेलेल्या लोकांनीं तयार केलेल्या भाषेचा फायदा आपल्या स्मरणशक्तीच्या जोरावर तीं मुलें घेऊं शकतात. तेव्हां स्वरोत्पादनांत, स्वरांच्या निरनिराळ्या संयोगांत, त्या संयोगांवर संकेत लादण्यांत व अशा रीतीनें एकंदर भाषेची वाढ करण्यांत वर दिलेल्या सर्व कारणांपेक्षां हें क्रीडासक्ति (Play-way) कारण अत्यंत महत्त्वाचें आहे असें आमचें मत आहे.

Word Play

१५. भाषेचा आणि मनुष्याचा एक प्रकारचा अन्योन्याश्रयी संबंध आहे. भाषा आहे तर मनुष्य आहे आणि मनुष्य आहे तर भाषा आहे. मनुष्याच्या हातांत जरी भाषेची वाढ करण्याचें नसलें तरी मनुष्याशिवाय भाषेची वाढ होणें शक्य नाहीं. 'भाषा' हें मनुष्याचेंच वैशिष्ट्य आहे. तसेंच भाषा ही व्यक्तिजात नसून समाजजात आहे. एकट्या दुकट्या माणसानें कधींहि भाषा तयार होणें शक्य नाहीं, म्हणून तिला सामाजिक संस्था (Social Institution) असें अन्वर्थक रीतीनें म्हणतात. भाषा ही सजीव संस्था असली तरी तिची वाढ प्राणी, वनस्पती वगैरे सचेतन प्राण्यांप्रमाणें आपोआप होत नसून ती मानवाश्रयानेंच होते[१]. तिला इतर सेंद्रिय प्राण्यांप्रमाणें वाढ (Organic growth) आहे, पण ती मानवाश्रित आहे. भाषारूपी लतिकेस मानवी समाजाचा आश्रय करावा लागतो व ह्या दृष्टीनेंच भाषा ही एक मानवी व जिवंत संस्था आहे. जिवंत संस्था म्हटली म्हणजे तिला षड्विकार असतात. त्याप्रमाणें भाषेसहि तिच्या आयुष्यांत अस्ति, जायते, वर्धते, विपारिणमते, अपक्षीयते, व नश्यति म्हणजे सत्ता, जन्म, वृद्धि, विपरिणमन, क्षय व नाश असे सहा विकार आहेत. भाषा समाजाच्या आश्रयानें वावरणारी असल्यामुळें तिचें आयुष्यहि मोठें असून ह्या सहा विकारांचे कालखंडहि मोठे असतात.

१. Whitney : *Origin and Growth of Language*, Ch. II.

१६. मानवानें भाषा निर्माण केली व भाषेनें मानव निर्माण केला असा थोडासा विरोधाभासात्मक दिसणारा सिद्धान्त भाषेसंबंधीं घालतां येण्यासारखा आहे. मानवानेंच आपल्या बुद्धिसामर्थ्यानें मूळ एकसुरी आवाजांत निरनिराळे प्रकार उत्पन्न केलें. त्यांचे पुनः निरनिराळे स्वरसमूह किंवा उच्चार-समूह तयार केले व त्या उच्चारसमूहांना निरनिराळे अर्थ दिले. ही सर्व कमाई मनुष्याची आहे. ही त्याच्या बुद्धिसामर्थ्याची फलश्रुति आहे. मानवानें भाषा निर्माण केली ह्या सिद्धान्ताच्या मुळाशीं हीच विचारसरणी आहे.

भाषेनें मानव निर्माण केला ह्या सिद्धान्ताचा अर्थ भाषेनें मानवाला इतर प्राण्यांपासून पृथक् केलें असा आहे. मानवप्राणी निराळा व इतर प्राणी निराळे असें आपण म्हणतों तें भाषेच्या जोरावरच म्हणतों. भाषेनेंच मानवप्राणी इतर प्राण्यांपासून अलग केला जातो. मानवप्राणी काय किंवा इतर प्राणी काय, कांहीं विशिष्ट सूर काढूं शकतात; परंतु एकदां सूर निर्माण करण्याची शक्ति प्राप्त झाल्यावर तो सूर आपल्या इच्छेप्रमाणें वाटेल तसा व वाटेल तेव्हां तोडणें, एकदम बंद पाडणें, एकदम बाहेर स्फोट काढणें व त्याचे निरनिराळे प्रकार करणें ह्या गोष्टी इतर प्राण्यांना साधत नाहींत. तें करणें त्यांच्या शक्तीच्या बाहेरचें आहे. हें कार्य मानवप्राणीच करूं शकतो. भाषेच्या मुळाशीं हे सुराचे विविध प्रकार असल्यामुळें त्याबाबत मानव प्राणी हा इतर प्राण्यांपासून अलग ठरला.

ही एक गोष्ट झाली. दुसरी गोष्ट त्याहिपेक्षां महत्त्वाची आहे. ती तर मानवप्राण्याला इतर प्राण्यांहून अधिकच पृथक्त्व देते. ही गोष्ट म्हटली म्हणजे वर्णसमूहाला अर्थ देण्यासंबंधींची होय. मानवाच्या मनाच्या विशिष्ट रचनेमुळें व विशिष्ट गुणधर्मामुळेंच ही गोष्ट त्याला शक्य झाली आहे. मानवी मनाला मानसशास्त्रवेत्ते '**निर्मुक्त मन** (Free Mind)' अशी संज्ञा देतात व इतर प्राण्यांच्या मनापासून (जर त्यांना मन असेल तर) अलग करतात. इतर प्राण्यांचीं मनें हीं स्थलकालावच्छिन्न असतात. तीं स्थलकालाच्या बंधनांनीं बांधलेलीं असतात. त्यांना आपलीं मनें त्या विशिष्ट क्षणापासून व त्या विशिष्ट स्थलापासून अलग करतां येत नाहींत. वर्तमानकालांतील विशिष्ट क्षणापुरताच व भोंवतालच्या विशिष्ट स्थलापुरताच त्या प्राण्यांचा अनुभव मर्यादित असतो. त्या विशिष्ट क्षणाबाहेरचा, व त्या विशिष्ट स्थलाबाहेरचा अनुभव त्यांना प्रतीत होऊं शकत नाहीं. त्यांची जाणीव त्या क्षणाच्या व स्थळाच्या बाहेर पसरूं शकत नाहीं. मानवेतर सर्व प्राण्यांबद्दल स्थूल मानानें हें म्हणतां येईल. कांहीं थोड्या प्राण्यासंबंधीं शास्त्रज्ञांनीं प्रयोग केले आहेत. माकड, कुत्रा, घोडा, हत्ती, पोपट वगैरे कांहीं माणसाळविलेल्या प्राण्यांवर प्रयोग करून कांहीं विशिष्ट कालमर्यादेंत व स्थलमर्यादेंत त्या प्राण्यांचीं मनें मुक्त होऊं शकतात, असें संशोधकांनीं सिद्ध केलें आहे. परंतु

हे सर्व प्रयोग आहेत. अद्यापि वरील स्थूलस्वरूपांत मांडलेल्या सिद्धान्ताला बाधक होण्याइतका पुरावा ह्या प्रयोगांपासून मिळालेला नाहीं. तेव्हां सध्यां तरी असें धरून चालावयास हरकत नाहीं कीं मानवाचें मन हें मुक्त मन (Free Mind) आहे व त्याच्या सामर्थ्यानेंच मनुष्य आपलें मन विशिष्ट स्थलकालाच्या मर्यादे-बाहेर नेऊं शकतो. भूतकाळ, भविष्यकाळ, ह्यांच्या क्षेत्रांत तें स्वैर वावरूं शकतें. वाटेल त्या वास्तविक किंवा काल्पनिक स्थळींहि तें स्वैर वावरूं शकतें. कुठेंहि व केव्हांहि मानवी मनाचा संचार अप्रतिहत रीतीनें होऊं शकतो. त्याला कालाचें बंधन नाहीं व स्थलाचें बंधन नाहीं. ह्यामुळेंच स्मरण स्मरण किंवा स्मृति स्मृति म्हणून जें म्हणतात तें त्याला शक्य आहे.

ह्या निर्मुक्त मनाच्या साह्यानें तो शब्दाला संकेत देऊं शकतो. एकदां दिलेला संकेत तो आठवूं शकतो. शब्द व अर्थ ह्यांचें साहचर्य तो बांधूं शकतो. त्यांचें सातत्य व अनुस्यूतत्व तो ओळखूं शकतो. भाषेमधील उच्चार, उच्चार-समूह, त्यांचे अर्थ, त्यांचा क्रम, त्यांचा उपयोग व प्रयोग हे मग केव्हांहि व कोठेंहि होवोत, ते तो पुनः आठवूं व वापरूं शकतो. भाषेंतील सातत्य हें अशा रीतीनें मुक्त मनाच्या साह्यानें मानवप्राण्यालाच शक्य आहे. इतर प्राण्यांना नाहीं. म्हणूनच भाषा हेंच मानवाचें व्यवच्छेदक लक्षण झालें आहे.

१७. "भाषा आहे म्हणूनच मानव विचार करूं शकतो," असा आणखी एक सिद्धान्त आहे. विचार करण्याची क्रिया ही एक अनुबंधस्वरूपाची क्रिया आहे. एका कोणत्यातरी विवक्षित बिंदूपासून त्या क्रियेला सुरुवात होते व त्या बिंदूला अनुबंधी किंवा संबंधी अशा वस्तूंच्या अनुरोधानें ती क्रिया पुढें सरकते. मूळ जो बिंदु असतो तोहि कोणत्या तरी वस्तुस्वरूपीच असतो. पुढें त्याच्या अनुरोधानें निरनिराळ्या संबंधी बिंदूंची अथवा वस्तूंची रांग त्याच्याशीं जोडलेली असते त्याच्या अनुरोधानें विचारांची क्रिया पुढें पुढें सरकत जाते. मूळ बिंदु म्हणजे वस्तूच व पुढचे अनुबंधी किंवा संबंधी बिंदु म्हणजेहि वस्तूच. ही वस्तु भावरूपी असेल किंवा अभावरूपी किंवा काल्पनिक असेल. कोणत्याहि स्वरूपाची वस्तु असली तरी तिचा दर्शक असा शब्द हा असणारच. पुढच्या अनुबंधी किंवा संबंधी वस्तूंचेंहि दर्शक असे शब्द हे असणारच. विचार करण्याची क्रिया ही बिंदुबिंदूंनीं जोडलेली असते. विचार करण्याच्या क्रियेचें सूत्र ह्या दुव्यांनीं जोडलेलें असतें. दुव्यांचें दर्शक चिन्ह म्हणजे तद्दर्शक शब्द होत. तेव्हां विचार करण्याच्या क्रियेला शब्द हे अवश्य असतात; म्हणजे भाषा ही अवश्य असते; निदान अनुपेक्षणीय साधन म्हणून तर खास अवश्य असतें.

ह्यावर कोणी म्हणेल मुक्या माणसाच्या जवळ भाषा नसते; तरी पण ते विचार करतातच ना? ह्यावर उत्तर सोपें आहे. होय, मुकीं माणसें विचार करूं

शकतात, पण त्यांना भाषा नाहीं असें कोण म्हणतो? मुक्यांची भाषा व्यक्त नसते इतकेंच. मुक्यांचीहि भाषा असते, पण ती अव्यक्त असते. तेव्हां भाषा ही विचार करण्याच्या क्रियेचें अनुपेक्षणीय व अवश्य साधन आहे. भाषेमुळेंच मनुष्य विचार करूं शकतो. विचारक्रियेच्या वर सांगितलेल्या अवस्थेच्या पूर्वीची जरी विचारक्रियेची अवस्था घेतली तरी तिच्यांत भाषेची आवश्यकता असते. प्रत्येक वस्तूशीं संबद्ध असलेली विचारक्रिया त्या त्या वस्तुदर्शक प्रतीकाच्या किंवा शब्दाच्या अनुरोधानें जाते. त्याच्या पाठीमागची विचारक्रिया म्हणजे इंद्रियप्रतीत वस्तूच्या मागें असलेल्या मनोगम्य तत्संबद्ध कल्पनेसंबंधीं विचारक्रिया होय. पहिलींत प्रत्यक्ष वस्तूचा संबंध येतो. दुसरींत त्या वस्तूच्या कल्पनेचा संबंध येतो. उदाहरणार्थ, खुर्चीसंबंधींची विचारक्रिया घेतली तर पहिल्या विचाराक्रियेंत 'खुर्ची' ह्या प्रत्यक्ष वस्तूचा संबंध येईल व त्याप्रमाणें विचाराची क्रिया चालेल. दुसऱ्या क्रियेंत 'खुर्ची–त्व किंवा खुर्चीपणा' ह्या कल्पनेचा संबंध येईल व तिच्या अनुरोधानें क्रिया चालेल. ह्या दुसऱ्या विचारक्रियेंतहि 'भाषा' हें साधन अवश्य ठरेल.

भाषांचें वर्गीकरण

१८. पृथ्वीच्या पाठीवर प्रचलित असलेल्या भाषांचें भाषाशास्त्रवेत्त्यांनीं दोन प्रकारांनीं वर्गीकरण केलें आहे. एक त्या त्या भाषेंतील शब्दांच्या व्युत्पत्तीवरून व दुसरा भाषेंतील अन्वित शब्दांच्या संबंधांवरून; पैकीं पहिल्या प्रकारांत व्युत्पत्तीच्या आधारावरून भाषेच्या कुळी ठरवितां येतात. त्या प्रत्येक कुळीमध्यें पुन्हा आई, लेक, नात, बहीण वगैरे नातीं दाखवितां येतात. त्यावरून त्यांचा वंशवृक्ष मांडून दाखवितां येतो; म्हणून ह्या प्रकारच्या वर्गीकरणास वांशिक वर्गीकरण (Geneological) असें म्हणतात. मातृ, पितृ, भ्रातृ, स्वसृ, (Mater, Pater, Brother, Sister,) इत्यादि नात्यांचे शब्द, एक, दोन, तीन, पंधरा, वीस, तीस, शंभर, इत्यादि संख्यावाचक शब्द, अहम्, युष्मत्, यत्, कोण, मी, तूं (I, Thou,) इत्यादि सर्वनामें, लहान अव्ययें, व इतर अनेक शब्द ह्या सर्वांच्या व्युत्पत्तीमध्यें ज्या ज्या भाषांत साम्य आढळून येतें, त्या त्या भाषांचे त्या साम्यावरून वर्ग केले आहेत. ज्या ज्या प्रांतांत विशिष्ट भाषा प्रचलित आहेत, त्यांचा भौगोलिक दृष्ट्या विचार करून, तसेंच त्यांतील सर्वनामें, संख्याविशेषणें, अव्ययें आणि प्रत्ययें इत्यादि तौलनिक पद्धतीनें अभ्यासून भाषांची परस्परनातीं आणि पिढ्या प्रथम प्रो. बॉप्प ह्या भाषाशास्त्रज्ञानें ठरविल्या. ह्यानेंच प्रथम आर्योद्भव भाषा विवेचिल्या आणि त्यांचा वंश कायम केला. ह्या वंशालाच इंडोयुरोपियन किंवा इंडोजर्मॅनिक किंवा आर्यन असें म्हणतात. दुसऱ्या प्रकारचें वर्गीकरण अन्वित शब्दांच्या परस्पर संबंधावर आधारिलें असल्या-

मुळें त्याला प्रकृतिप्रत्ययान्वित (Morphological) वर्गीकरण असें म्हणतात. ह्या दुसऱ्या वर्गीकरणाचा विचार नंतर करूं.प्रथम पाहिलेंच वर्गीकरण विचारांत घेऊं.

दोन्ही वर्गीकरणांत वांशिक वर्गीकरण त्यांतल्या त्यांत अधिक सशास्त्र आहे. ह्यांत भाषेच्या विकासांत आढळून येणाऱ्या गोष्टींचा संबंध येतो. त्यामुळें ह्या वर्गीकरणास ऐतिहासिक वर्गीकरण असें म्हणणें अधिक बरोबर होईल. ह्या वर्गीकरणांत भाषांचा परस्परनातेंदर्शक वंशवृक्ष मांडून दाखवितां येतो असें म्हटलें. आई, लेक, नात, बहीण वगैरे नातीं दाखविणारे शब्द वापरले तरी पण हें सर्व अलंकारिक वर्णन आहे, हें विसरून चालणार नाहीं. ह्या प्रकारांत शब्दांची, प्रत्ययांची व प्रयोगांची व्युत्पत्तिदृष्ट्या तौलनिक पाहणी करावी लागते. ही तौलनिक पाहणी अर्थात् उपलब्ध साहित्यावरच आधारलेली असणार हें उघड आहे. खरें पाहिलें तर ह्या भाषांतील निरनिराळ्या काळांत रूढ असलेल्या शब्द, प्रत्यय, प्रयोग ह्यांचीं जर अस्सल उदाहरणें मिळालीं तरच हें वर्गीकरण खऱ्या अर्थानें 'ऐतिहासिक' वर्गीकरण म्हणतां येईल. जुन्या काळांतील प्राचीन अस्सल नमुने उपलब्ध होणें सुतराम् कठिण आहे. जेवढीं अस्सल साधनें उपलब्ध होतील तेवढ्यांवरच विसंबणें शक्य आहे, व तेवढ्याच अर्थानें ह्या प्रकारास 'ऐतिहासिक वर्गीकरण' म्हणणें योग्य आहे. भाषेंतील घटकांचा व्युत्पत्तिदृष्ट्या विचार करतांना शब्दाची ध्वनिप्रक्रिया, प्रत्ययप्रक्रिया, प्रयोगप्रक्रिया, शब्दसंग्रह इत्यादि गोष्टी विचारांत घ्याव्या लागतात. ह्या सर्वांच्या विचिकित्सेवर हें ऐतिहासिक वर्गीकरण अवलंबून असतें. ह्यांत पुनः भौगोलिक परिस्थितीहि विचारांत घ्यावी लागते. एकाच कुळीमधील भाषांनीं कोणकोणता भौगोलिक प्रदेश कसकसा व केव्हां केव्हां व्यापला आहे हें पाहणेंहि ह्या भाषावर्गीकरणाच्या विवेचनास उपयोगी पडतें.

आर्य व आर्योद्भव भाषा

१९. मूळ आर्य व आर्योद्भव, इंडोजर्मॅनिक, किंवा इंडोयुरोपियन भाषा ह्यांच्या मुख्य खुणा खालीं दिल्याप्रमाणें आहेत. पहिली खूण त्यांच्या धातूंसंबंधीं. ह्या भाषांतील बऱ्याच शब्दांच्या बाबतींत व्युत्पत्तीच्या साहाय्यानें शब्दाचा कीस काढीत मागें जात जात सीमान्त अशा कोणत्या तरी धातूपर्यंत जातां येतें. धातूंच्या पुढें मात्र व्युत्पत्ति सांपडत नाहीं. नामें, सर्वनामें, विशेषणें, व बरींच अव्ययें अशा रीतीनें त्यांच्या मूळ धातूंपर्यंत पोंहचवितां येतात. प्रत्यय छाटून शेवटीं धातु राहतो आणि ते सर्व सीमान्त धातु एकाक्षरी व बहुतेक क्रियार्थी असतात. तेथपर्यंत पोंहचलें म्हणजे अर्थदृष्ट्या जास्त पृथक्करण अशक्य होतें, आणि नंतर ध्वनिदृष्ट्या पृथक्करण करावें लागतें. असे हे मूळ धातु समान सांपडल्यामुळें त्या त्या भाषांचा एक वंश बनला व त्याला आर्य भाषांचा वंश म्हणूं लागले. दुसरी मोठी खूण सर्वांच्या नजरेस उघड दिसते ती ही कीं,

सर्व आर्य भाषा जगांतील सुधारलेल्या व पुढारलेल्या लोकांच्या बोलभाषा आहेत. तिसरी गोष्ट म्हणजे सर्वांत दिसून येणारी त्यांची " स्वभावानुवृत्ति " ही होय. प्रांतिक भेद किंवा कालिक भेद, बोली व पोटभाषा ह्यांचा बुजबुजाट वाटेल तितका झाला तरी व मूळ मध्यवर्ती बुंध्यापासून ह्या शाखा कितीहि निराळ्या व अलग दिसल्या तरी त्यांच्यांत मूळ मातृभाषेचा ठसा उमटलेला दिसल्याखेरीज राहात नाहीं. निरनिराळ्या काळांची व प्रांतांची मराठी भाषा जरी सर्वांना सारखी समजली नाहीं तरी ती ' मराठी ' च आहे, हें ओळखणें फारसें अवघड नाहीं. मराठी, गुजराती, बंगाली ह्यांचें अपभ्रंशादि विभाषांशीं, अपभ्रंशाचें प्राकृतांशीं, प्राकृतांचें संस्कृताशीं, संस्कृतचें ग्रीकलॅटिनशीं, आणि त्यांचें मूळ आर्यभाषेशीं साम्य शोधून काढतां येतें. हाच एकसूत्रीपणा आर्योद्भव भाषांमध्यें सूत्रासारखा गोंवला आहे. आर्योद्भव भाषांची चौथी खूण त्यांच्या व्याकरणासंबंधीं. त्यांच्या व्याकरणांत विसंगततेपेक्षां नियमबद्धताच जास्त दिसून येते. द्विवचनाचा व चतुर्थीसारख्या विभक्तीचा लोप जरी झाला तरी ह्या लोपांना कालावधि फार लागतो व म्हणून आर्योद्भव भाषांच्या व्याकरणांत एक प्रकारचें बराच काळ राहणारें असें स्थैर्य दिसून येतें.

ह्या खुणा सूक्ष्मदृष्टीच्या शास्त्रज्ञालाच दिसतात. स्थूल दृष्टीला सहज दिसणाऱ्या अशा खुणाहि आर्योद्भव भाषांच्या सांगतां येण्यासारख्या आहेत. ह्यामध्यें नामें आणि क्रियापदें हीं भिन्न असतात. त्यांचे प्रत्यय निराळे, त्यांची घटना निराळी. एकच शब्द नाम आणि क्रियापद असा चिनी भाषेसारखा प्रकार आर्योद्भव भाषांत आढळून येत नाहीं. आर्योद्भव भाषांत वचनें तीन व विभक्त्या पांचपासून नवापर्यंत, इतके भेद आहेत. ह्या सर्वांचे प्रत्यय निराळे. वचन, विभक्ति, काळ, अर्थ ह्यांच्या प्रत्ययांचा बुजबुजाट झाला आहे. आर्योद्भव भाषांची आणखी एक ठळक खूण म्हणजे त्यांचें सामासिक स्वरूप ही होय. लॅटिन, संस्कृत, इंग्लिश वगैरे सर्व भाषांत प्रत्ययांचा लोप करून, शब्द जवळ जवळ ठेवून भाषेचें सामासिक रूप साधतां येतें. लॅटिन भाषेपासून इटॅलियन, फ्रेंच, इंग्रजी, ह्या जशा भाषा उत्पन्न झाल्या तशाच वैदिक आर्यभाषेपासून संस्कृत, पाली, प्राकृत, अपभ्रंश व वर्तमानकालीन बोली उत्पन्न झाल्या. हीहि एक त्यांची खूणच म्हणावयास हरकत नाहीं.

मूळ आर्य भाषा किंवा आर्योद्भव भाषा हा एक भाषासंघ किंवा भाषावंश आहे. हा अत्यंत प्राचीन पण अत्यंत अद्ययावत् आहे. हा अत्यंत पुरातन पण अत्यंत सुधारलेला आहे. हा अत्यंत दीर्घायुषी पण सर्जनक्षम आहे. हा अत्यंत संपन्न पण अत्यंत नम्र असा जगाच्या पाठीवरील एक अद्वितीय भाषासंघ आहे. ह्या भाषासंघाचा कालदृष्ट्या विस्तार कांहीं तरी दहा हजार वर्षांच्या मागें जाईल. स्थलदृष्ट्या विस्तार सर्व ज्ञातजग व्यापून उरण्याइतका

आहे. ह्या भाषा बोलणाऱ्या लोकांनीं जग कित्येक वेळां पादाक्रान्त केलें व कित्येक साम्राज्यें स्थापिलीं. पॅसिफिक महासागराच्या तळापासून हिमालयाच्या गौरीशंकरापर्यंतचें क्षेत्र ह्या भाषकांनीं तपासलें. त्यांनीं सूर्यावरील डाग शोधले. त्यांनीं मंगळावरील जीवात्म्यांशीं संभाषण करण्यापर्यंत मजल नेली. द्रव्यच्छेदन करकरून अणूच्या सामर्थ्याचा तलास लाविला. भौतिक, दैविक, आत्मिक शास्त्रें व कला ह्यांमध्यें ह्यांचा प्रयत्न पराकोटीस गेला आहे. ह्या अशा आर्य मानव-पुंजाच्या असामान्य प्रयत्नांचा गदारोळ आर्यभाषांत प्रतिबिंबित झाला आहे. त्यामुळें ह्या भाषासंघांत विलक्षण सामर्थ्य प्राप्त झालें आहे. ह्या भाषासंघाला आर्यभारतीय, आर्ययुरोपियन, आर्यशार्मण्य अशीं नांवें त्या त्या विशिष्ट अभिनिवेशामुळें दिलीं गेलीं. हा भाषासंघ खरा म्हटला म्हणजे "आर्यभाषासंघ" होय.[1]

२०. आर्यभाषेच्या कांहीं मुख्य खुणा सांगितल्या. ह्या आर्यभाषांच्या वर्गाला इण्डोयुरोपियन किंवा इण्डोजर्मॅनिक अशीं नांवें कांहीं भाषाशास्त्रज्ञांनीं दिलीं आहेत. ह्या इण्डोयुरोपियन–इण्डोजर्मॅनिक, –आर्य भाषांच्या वर्गाशिवाय जगावरील भाषांचें आणखी कांहीं वर्ग भाषाशास्त्रज्ञांनीं पाडले आहेत. अखिल जगावरील भाषांचे कोणी तीन, तर कोणी चार, पांच, सहा असे निरनिराळे वर्ग मानतात. इतके सहा वर्ग करून तरी जगावरील सर्व भाषांचा त्यांत समावेश होतो काय तर तोहि नाहीं. इतकें करून कांहीं भाषा शिल्लक राहतातच. आणि तशा त्या राहणारच; भाषांचें हें एक जंजालच आहे. हें सर्वच्या सर्व उकलण्याचें सामर्थ्य तरी कोणांत असणार आणि तें कसें असणार ? बरें, हें जंजाल सर्व उकलल्याखेरीज त्यांचें वर्गीकरण तरी कसें करणार ! तेव्हां वर्गीकरण केव्हांहि मर्यादितच होणार हें उघड आहे. तूर्त आपण आर्यन, सेमिटिक, टय़ूरेनियन, मंगोलियन, द्राविडीयन व इतर मिश्र असे सहा वर्ग मानून वर सांगितलेल्या इण्डोयुरोपियन ह्या एका वर्गातील भाषाच फक्त पाहूं. त्या किती तरी आहेत. त्यांत युरोप व आशिया ह्या खंडांतील बऱ्याच भाषांचा अन्तर्भाव होतो. ह्या वर्गांत दोन मुख्य पोटभेद आहेत. ह्या भाषांपैकीं कांहीं भाषांत 'शंभर' ह्या अर्थीं Satem हा शब्द व इतर कांहीं भाषांत Kentum हा शब्द असे दोन भिन्न शब्द रूढ आहेत. त्या भाषांच्या सध्यांच्या प्रचलित स्वरूपांत वरील शब्दापासून उत्पन्न झालेलीं रूपें रूढ आहेत. त्या रूपांवरून त्या भाषांचे Kentum group व Satem group —एक पश्चिमेकडील व दुसरा पूर्वेकडील असे दोन वर्ग पाडले आहेत. हें एक वर्गीकरण झालें. दुसरीं आणखीहि वर्गीकरणें आहेत. मूळ इण्डोयुरोपियन भाषेचें स्लव्होजर्मॅनिक व दुसरा आर्य–ग्रीक–इटली–केल्टिक असे दोन वर्ग आहेत. पैकीं पहिल्या वर्गांत बाल्टिक, प्रशियन, लेटीश, स्लॅव्हॉनिक,

---

१. कृ. पां. कुलकर्णी : व्युत्पत्तिकोश, प्रस्तावना पृ. ५७.

राशियन, सर्ब, बल्गेरियन, झेकोस्लेव्हॉकियन, स्कँडिनेव्हियन, नार्वेजियन, आइस्लँडिश, स्वीडिश, हाय-लो-जर्मन, डच इतक्या भाषांचा अंतर्भाव होतो. दुसऱ्या वर्गांत संस्कृत, प्राकृत, प्राकृतोद्भवबोली, झेंद—अवेस्ता, पेल्हवी, जुनी फार्शी ह्या पूर्वेकडील भाषा व ग्रीक, ॲटिक, डोरिक, रोमन, रोमान्स भाषा, केल्टिक—ब्रिटन, कॉर्निश, गेलिक ह्या पश्चिमेकडील भाषा ह्या सर्व भाषांचा अन्तर्भाव होतो. ह्याशिवाय तुखारी, आर्मीनियन ह्या मध्य प्रदेशांतील भाषा त्यांत आहेतच. आर्य भाषांच्या वर्गांतील भाषांतच आपणांशीं संबद्ध असलेल्या संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश, हिंदी, मराठी, गुजराती, बंगाली, सिंधी, उरिया, बिहारी, आसामी ह्या अर्वाचीन भाषा अन्तर्भूत होतात. आपली ही मराठी भाषा इण्डोयुरोपियन वर्गांतील आर्य भाषांच्या शाखेंतील आहे हें उघड आहे.

इण्डोयुरोपियन भाषांशिवाय इतर ज्या भाषा पुष्कळ शिल्लक राहतात त्या भाषांचे वर्ग पाडले आहेत. त्यांत सुमेरियन, एशियामायनर भाषा, भूमध्यसमुद्र प्रदेश भाषा हे तीन वर्ग मुख्य होत. सुमेरी भाषांच्या मूळ स्वरूपाचा परिचय मोहेंजोदारो येथील संशोधनानें झाला. एशियामायनर वर्गांत मिटानियन, हिटाइट, कोसियन, इलामाइट् इत्यादि भाषांचा समावेश होतो. भूमध्यसमुद्र प्रदेशांतील भाषांच्या वर्गांत हॅमिटो सेमिटिक, सेमिटिक—अर्केडियन, फ्यूनिशियन हिब्रू, अरबी, हबशी व उत्तर आफ्रिकेंतील हेमिटिक भाषांचा अन्तर्भाव होतो.

वरील तीन वर्गांशिवाय उरल नदीच्या खोऱ्यांतील भाषा व आल्ताइक हे दोन वर्ग आहेत. तुर्की, मंगोली, चिनी, तिबेटी, ब्रह्मी, (तुंगुसिक जपानी, कोरीया) ह्या सर्व भाषा आल्ताइक वर्गांतील होत.

द्राविडीयन भाषांचा आणखी एक मुख्य वर्ग आहे. त्याचे उत्तर व दक्षिण असे दोन पोटभेद असून ब्राहुइ, मणिपुरी (वन्य जाती) ह्या उत्तरेच्या व तामील, मल्याळी, कानडी, तेलगु, तुळू, कुडुगु ह्या दक्षिण वर्गांतील होत. मुंडा वगैरे रानटी भाषा पुनः निराळ्याच.

ह्यांशिवाय अंदमानी, आस्ट्रोएशियाटिक, मान्ख्मेर, अनामी, मलाया, पोलेनिशिया, मेलेनिशन, इन्डोनेशिअन, पापुअन, टॉस्मानियन इत्यादि पूर्वेकडील प्रदेशांतील भाषा आहेत.

अमेरिका व आफ्रिका खंडांतील भाषा ह्या पुनः उरतात. त्यांचें वर्गीकरण कसें करावयाचें ? अमेरिकन इंडियन्स लोकांत तर थोड्या फार फरकाच्या एकंदर १२३ भाषा आहेत असें म्हणतात. आफ्रिकेंतील निग्रो लोकांच्या भाषांचीहि तीच गत. एकट्या सूदानमध्यें भिन्नभिन्न सोळा शाखांच्या एकंदर ४३५ भाषा आहेत म्हणे. वन्यभाषांचें हें असें असावयाचेंच. आपल्या इकडील हिमालयाच्या परिसराच्या प्रदेशांत असेंच थोड्याफार फरकांचें भाषावैपुल्य आढळतें.

भाषांचा दुसरा वर्ग जो सेमिटिक किंवा हेमिटिक भाषांचा तोहि ऐतिहासिकदृष्ट्या महत्त्वाचा आहे. अरबस्तान, मेसापोटेमिया या भागांत त्यांचा उगम झाला. सुमेरियन लोकांमार्फत हिंदुस्थानांत खिस्तपूर्व ३००० वर्षांपूर्वी त्या नांदत होत्या असें सिंधमध्यें मोहेंजोदारो येथें सांपडलेल्या अवशेषांवरून कांहीं विद्वान् सिद्ध करतात. या कुळींत अरबी, हिब्रू, अॅरेमाइक ह्या भाषा येतात. तुराणी कुळींतील मुख्य भाषा तुर्की, रशियन आणि हिमालयांतील कांहीं भाषा ह्या होत. मंगोलियन कुळींत चिनी, जपानी, ब्रह्मी ह्या भाषा येतात. द्राविडी कुळी कोणी तुराणी वंशांतील समजतात, तर कोणी निराळीच एक कुळी समजतात. तिच्या उत्तर द्राविडी आणि दक्षिण द्राविडी अशा दोन शाखा आहेत. बलुचिस्तानच्या एका भागांतील ब्राहुई व मणिपुरसारख्या डोंगराळ रानांत रूढ असलेल्या भाषा उत्तर द्राविडी होत आणि तामीळ, तेलगु, कानडी व मल्याळी, तुलु, कडुगु, तोड, गोंड इत्यादि दक्षिण द्राविडी वर्गांतील भाषा होत.

२१. येथवर भाषेंतील शब्दांच्या व्युत्पत्तिसाम्यावरून भाषांचे मुख्य वंश व कुळी सांगितल्या. आतां वाक्यामध्यें शब्दांचा जो संबंध येतो त्यावरून भाषेचे झालेले प्रकार सांगतों. ह्याला प्रकृतिप्रत्ययसंबंधावर आधारलेलें वर्गीकरण म्हणतात. हे प्रकार पाडतांना शब्दांतील प्रकृति व प्रत्यय ह्या दोहोंतील परस्परसंबंध, त्यांचें एकरूपत्व किंवा भिन्नरूपत्व ह्यांकडे आपणास दृष्टि द्यावी लागते. भाषेचा आद्य घटक शब्द नसून वाक्य हा असल्यामुळें वाक्यामध्यें शब्दांचा संबंध काय आहे, त्यांचें परस्परनिकटवर्तित्व कितपत आहे, ह्यावरच प्रकृति आणि प्रत्यय ह्यांचा संबंध अवलंबून असतो. प्रकृति व प्रत्यय ह्यांच्या संबंधावरून झालेलें किंवा वाक्याधारावरून ठरविलेलें भाषांचें जें वर्गीकरण त्याला इंग्रजीमध्यें Morphological वर्गीकरण म्हणतात. ह्या वर्गीकरणामध्यें एकंदर सहा प्रकार आहेत. (१) Isolating, (२) Agglutinative, (३) Inflectional, (४) Incorporating, (५) Polysynthetic, (६) Analytical, हे ते प्रकार होत. असें हें वर्गीकरण करणारा श्लेगल नांवाचा एक जर्मन भाषापंडित होता. भाषांच्या ह्या प्रकारांचीं उदाहरणें पुढें दिलीं आहेत.

पहिला Isolating म्हणजे अप्रत्ययी भाषांचा प्रकार. ह्यामध्यें चिनी भाषा व तिच्या सारख्या इतर भाषा येतात. लिंग, वचन, विभक्ति किंवा काळ ह्यांचे भेद दाखविणारा एकहि प्रत्यय त्या भाषेंत नाहीं. प्रत्ययांचें काम स्वतंत्र शब्दाच्या साह्यानें केलें जातें. 'पेकीनहून' असें म्हणावयाचें असलें तर "त्सुंग–पेकिन–लै" असें म्हणतात. याचा शब्दशः अर्थ Follow Pekin come असा आहे. 'तरवारीनें' म्हणावयाचें असेल तर "युग यी–पा–टौ" असें म्हणतात. ह्याचा शब्दशः अर्थ Use one sword = By means of a sword असा

आहे. क्रियापदाच्या काळाचा भेद प्रत्ययानें न दाखवितां दुसऱ्या साहाय्यकारी क्रियापदानें दाखविला जातो. उदाहरणार्थ:—

त्सु = चालणें; लिऑ = संपणें आणि याऔ = इच्छिणें.

ह्यावरून त्सुलिऑ = चालणें–संपणें = चाललों (भूतकाळ)

याऔत्सु = इच्छिणें–चालणें = चालेन (भविष्यकाळ).

Isolating ह्या प्रकारालाच Roots म्हणजे धातुभाषा असेंहि म्हणतात. ह्या प्रकारांतील भाषांमध्यें शब्दांचें विशिष्ट स्थानच त्यांची जात ठरवितें. अमुक एक शब्द क्रियापद आहे, का नाम आहे, का क्रियाविशेषण आहे हें त्या शब्दाच्या वाक्यांतील स्थानावरून ठरवितात. असल्या भाषांना धातुप्रधान भाषा म्हटलें तर कांहीं वावगें होणार नाहीं. ह्या भाषांत वाक्यांतील मुख्य शब्दांना पूर्णशब्द आणि साहाय्यकारी जे शब्द असतात त्यांना रिकामे, निकामी (Empty) शब्द असें म्हणतात.

भाषेचा दुसरा प्रकार चिकट्या किंवा शब्दनिगडित भाषा हा होय. ह्या प्रकारांत वाक्यांतील निरनिराळे अर्थदर्शक शब्द एकमेकांपुढें ठेवितात. किंवा एकमेकांला चिकटवितात. ह्या प्रकारच्या भाषांना Agglutinative भाषा असें म्हणतात. 'तुर्की भाषा' ह्या प्रकारचें उत्तम उदाहरण आहे. तुर्की भाषेंत 'इव' म्हणजे घर असा शब्द आहे. आणि इम हा प्रथम पुरुषाचा षष्ठीचा अर्थ दाखविणारा शब्द आहे; हे दोन्ही शब्द जवळ ठेविले, म्हणजे 'इवइम' असा शब्द तयार होतो आणि त्याचा अर्थ "माझें घर" असा होतो. 'इन' हा एक सामान्य षष्ठीच्या अर्थाचा शब्द आहे. 'इव- इम, इनं' म्हणजे "माझ्या घराचा" असा अर्थ होतो. 'इविमदन' म्हणजे 'माझ्या घरापासून" असा अर्थ होतो. जुन्या मराठींतील 'खेंव' ह्या शब्दाचा अर्थ 'आलिंगन' असा आहे. हा शब्द दुसऱ्या एका शब्दाला लाविल्यानें 'देखतखेंवो' असा शब्द तयार होतो व त्याचा अर्थ 'देखतांक्षणीं" असा होतो. हें त्याचें मराठींतील उदाहरण होईल. संस्कृत व मराठींतील शब्दाचा समास करण्याची जी प्रवृत्ति आहे ती वरीलसारखी चिकट्या किंवा शब्दनिगडीत भाषेसारखीच आहे. मराठींतील सामान्यरूपांची तऱ्हा थोडीशी ह्याच प्रकारची आहे.

भाषांचा तिसरा प्रकार प्रत्ययी भाषांचा होय. स्वतंत्र शब्दांना कालान्तरानें प्रत्ययत्व प्राप्त होतें. स्वतंत्र शब्दच एकमेकांजवळ ठेवून वाक्यांतील लिंग, वचन, विभक्ति, इत्यादि संबंध दाखविण्याची प्रवृत्ति अशीच पुष्कळ दिवस चालली म्हणजे त्या स्वतंत्र शब्दांनाच प्रत्ययत्व प्राप्त होतें. Wife-man 'मनुष्याची बायको' अशा अर्थाचे दोन स्वतंत्र शब्द जवळ जवळ ठेवून पुष्कळ दिवसांच्या उच्चारानें त्यांत फरक पडून Woman असा शब्द तयार होऊन त्याचा अर्थ 'स्त्री' होतो व त्याला स्त्रीलिंगत्व प्राप्त होतें. 'प्रत्यय' म्हणून जेवढे उपलब्ध आहेत ते सर्व

एके काळीं भाषेंत स्वतंत्र शब्द म्हणून नांदत होते. कालान्तरानें त्याचा स्वतंत्र अर्थ नाहींसा होऊन त्यांना प्रत्ययत्व प्राप्त झालें आहे. 'गच्छामि' हा शब्द घेतला तर त्यांत गच्छ् + आमि अथवा मि-एक अंग व दुसरा प्रत्यय-असे दोन भाग आहेत. क्रियापदांना लागणारे पुरुषवाचक प्रत्यय हे पूर्वी एके काळीं स्वतंत्रपणें प्रचारांत असलेलीं सर्वनामेंच आहेत. 'मि' हा प्रत्यय पूर्वींच्या प्रथमपुरुषवाचक सर्वनामाचा अपभ्रष्ट अवशेष आहे. ' जाताहूं ', ' जातों ' ह्या रूपामध्येंहि प्रथम-पुरुषवाचक सर्वनाम अपभ्रष्ट होऊन प्रत्ययाच्या रूपांत राहिलें आहे. शब्दयोगी अव्ययाची हीच स्थिति आहे. " मुळें, विषयीं, पासून, प्रमाणें, योगें " वगैरे अव्ययें एके काळीं स्वतंत्र शब्द म्हणून भाषेंत रूढ होतीं. परंतु हल्लीं त्यांचा तो अर्थ जाऊन त्यांना विभक्त्यर्थदर्शक असा दुय्यम अर्थ प्राप्त झाला आहे. अशा तऱ्हेनें सर्व प्रत्ययी भाषांची उत्पत्ति अप्रत्ययी किंवा चिकट्या किंवा शब्दनिगडित भाषांपासून झाली असावी असा तर्क आहे. संस्कृत, ग्रीक, लॅटिन, अवेस्ता वगैरे भाषा प्रत्ययी भाषेचीं उत्तम उदाहरणें होत.

प्रत्ययी भाषेच्या पुढची भाषेची सुधारलेली स्थिति म्हणजे प्रत्ययास अजीबात फाटा देऊन त्याऐवजीं विभक्तिप्रातिरूपक अव्ययांचा उपयोग करावयाचा ही होय. नुसते शब्द एकमेकांपुढें ठेवून काळ, लिंग, वचन, विभक्त्यादि अर्थ दाखविणें ही पहिली स्थिति, त्यांचें प्रत्ययांत रूपांतर होणें ही दुसरी त्याच्या पुढची स्थिति, आणि त्याच्याहि पुढची स्थिति म्हणजे प्रत्ययाबद्दल शब्दयोगी अव्ययें वापरण्याची प्रवृत्ति ही होय. 'नें,एं,शीं,' ह्या प्रत्ययांऐवजीं मुळें, कारणें, हस्तें, द्वारां, किंवा 'स, ला, ना, तें' ह्या प्रत्ययांऐवजीं कारणें, करितां, साठीं, स्तव, किंवा त,ईं, बद्दल आंत, मध्यें समयीं, विषयीं हीं अव्ययें वापरलीं जातात. ह्या प्रकारच्या भाषांचीं उदाहरणें फ्रेंच, इंग्लिश, हिंदी व कांहीं थोड्या अंशीं मराठी ह्या भाषा होत. ह्या प्रकाराला पाश्चात्य भाषावेत्ते Analytical असें म्हणतात.

भाषेचे Incorporating आणि Polysynthetic म्हणून जे प्रकार पाश्चात्य भाषाशास्त्रवेत्त्यांनीं मानिले आहेत ते फारसे महत्त्वाचे नाहींत. पहिल्या प्रकारच्या भाषेंत उपसर्ग आणि धातु ह्यांच्यामध्यें इतर शब्द घालण्याची रूढि आहे. उदाहरणार्थ, " **अपहते** " असें न म्हणतां " **अप एनं पाप्मानं हते** " असें म्हणावयाचें -' **अप** ' आणि ' **हते** ' ह्या दोन शब्दांमध्यें ' **एनं पाप्मानं** ' हे दोन शब्द आले आहेत. " **पातयामास** " असें न म्हणतां " **पातयाम् प्रथमम् आस** " असें म्हणावयाचें. हीं दोन संस्कृतमधील उदाहरणें ह्या Incorporating भाषेच्या विशिष्टपणाचीं उदाहरणें होतील.

२२. पाश्चात्य भाषावेत्त्यांनीं शब्दांचे ' प्रकृति व प्रत्यय ' ह्यांच्या संबंधा-वर आधारलेले भाषांचे प्रकार सांगितले. आपल्या इकडील दृष्टीनें पाहिलें म्हणजे भाषांचे दोन मुख्य प्रकार पडतील. एक प्रत्ययी भाषा आणि दुसरी अप्रत्ययी

भाषा. अप्रत्ययी भाषांनाच सामासिक भाषा असें म्हटलें तरी त्या दोहोंत थोडासा फरक आहे. सामासिक भाषेंत समास जे आपण करतों त्याच्या मुळाशीं प्रत्ययांची कल्पना असते. प्रत्ययांचा आपण लोप करतों एवढेंच. अप्रत्ययी भाषेंत प्रत्ययांची कल्पना नसून शब्द एकमेकांपुढें ठेवितात. सामासिक भाषा बोलणेंहि कांहीं फारसें अवघड नाहीं. संस्कृत, प्राकृत ह्या भाषांत समास करून बोलण्याच्या प्रवृत्तीचा प्रकर्ष झालेला दिसून येतो. संवय झाली म्हणजे समस्त बोलणें हेंच व्यस्त बोलण्यापेक्षां सुलभ होतें. Isolating आणि Agglutinative हे जे दोन प्रकार सांगितले ते ह्या आपल्या ' अप्रत्ययी ' प्रकारांत सहज येतील. दुसरा आपला प्रकार प्रत्ययी भाषांचा. प्रत्ययी भाषांत प्रकृति व प्रत्यय ह्यांच्यामुळें पोटभेद झाले आहेत. प्रत्यय साधारणपणें शब्दांच्या पुढें लावण्याची रूढि आहे. परंतु तुर्की व अवेस्ता भाषांत शब्दांच्या मध्यें एखादे वेळेस प्रत्यय घालतात. असल्या भाषांना " आगमप्रधान " भाषा म्हणावें. शब्दाच्या पुढें जसे प्रत्यय लावतात तसे शब्दाच्या मागें, आरंभींहि कांहीं शब्द किंवा शब्दांचे अवशेष ठेवितात. शब्दांच्या मागें शब्द दोन प्रकारांनीं ठेविला जातो व त्याप्रमाणें त्यांना दोन नांवेंहि प्राप्त झालीं आहेत. एक आगमाप्रमाणें व दुसरा उपसर्गाप्रमाणें. शब्द आगमाप्रमाणें मागें ठेविला म्हणजे ' आगमप्रधान ' व उपसर्गाप्रमाणें ठेविला म्हणजे ' उपसर्गप्रधान ' अशीं त्या त्या भाषेस नांवें प्राप्त होतील. ज्याप्रमाणें प्रत्ययानें शब्दांत विकृति होते, त्याचप्रमाणें आगम व उपसर्ग ह्यांनींहि शब्दांत व त्याच्या अर्थांत विकृति होते. हें " **उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते** " ह्या वचनावरून सिद्ध आहे.

आद्य मानवसमाजाच्या आद्य भाषेचें स्वरूप कोणतें होतें ह्याबद्दल विद्वानांमध्यें मतभेद आहे. त्याचप्रमाणें अप्रत्ययी भाषेपासून प्रत्ययी भाषा उत्पन्न झाली ह्या सिद्धान्ताबद्दलहि मतभेद आहे. वर सांगितलेले भाषांचे जे सहा प्रकार सांगितले ते पृथ्वीवर सध्यां रूढ असलेल्या भाषा कोणत्या स्थितींत आहेत त्याचेंच फक्त दर्शक आहेत. अमुक एका स्थितीमधून तिला अमुक एक स्थिति प्राप्त झाली असें म्हणतां येत नाहीं. त्याचप्रमाणें रानटी लोकांच्या कांहीं भाषा जर पाहिल्या तर त्यांत प्रत्ययांचा बुजबुजाट परमावधीस गेलेला दिसून येईल. त्यावरून आद्य भाषा अप्रत्ययी होती असें म्हटलें तर टिकणार नाहीं. त्याचप्रमाणें अप्रत्ययी भाषेंतहि कधीं कधीं शब्दनिगडित्वहि दिसून येतें. तेव्हां भाषांच्या उत्क्रांतीच्या दृष्टीनें ह्या वर दिलेल्या प्रकारांकडे न पाहतां केवळ त्यांची विद्यमान स्थिति काय आहे, त्या सध्यां कोणत्या अवस्थेंत आहेत, एवढेंच पाहण्यास त्यांचा उपयोग होईल, अशा प्रकारची नवीन विचारसरणी आहे.

आधुनिक भाषाशास्त्रज्ञ हें वर्गीकरण मान्य करीत नाहींत. त्यांच्या मतें हें वर्गीकरण भाषाविकासाच्या व प्रत्यक्ष वस्तुस्थितीच्या विरुद्ध आहे. धातुप्रधान

(Root or Isolating Language) असें भाषेचें आद्य स्वरूप असणें व त्यापासून शब्दनिगडित (Agglutinative) किंवा प्रत्ययप्रधान (Inflectional) इत्यादि स्वरूपें उत्क्रांत होणें ही गोष्ट भाषेच्या विकासांत आढळून येत नाहीं. वन्यभाषा किंवा प्रचलित भाषांचीं आद्य स्वरूपें पाहिलीं तर ह्या वरील वर्गीकरणास दुजोरा मिळत नाहीं. धातुप्रधानत्व, शब्दनिगडितत्व, प्रत्ययप्रधानत्व हीं सर्व एकाच वेळीं एकाच भाषेंत असल्याचीं उदाहरणेंहि कांहीं कमी आढळत नाहींत. प्रत्ययांचें व शब्दांचें विविधत्व, भिन्नत्व, विचित्रत्व हीं भाषेच्या आद्य स्वरूपांत अस्तित्वांत असल्याचें पुष्कळ वेळां आढळतें. तेव्हां ह्या वर्गीकरणाकडे केवळ भाषेच्या स्वरूपाच्या कांहीं विशिष्ट अवस्था म्हणूनच पाहणें योग्य आहे. प्राचीन भाषाशास्त्रज्ञांची भाषाविकासाबद्दलची एक विचारसरणी इतकेंच ह्या वर्गीकरणास महत्त्व आहे. सर्व आधुनिक भाषाशास्त्रज्ञांनीं ही विचारसरणी सोडली आहे.

२३. भाषेच्या उत्पत्तीबद्दलचे जे सिद्धान्त वर दिले आहेत त्यांपैकीं कोणत्याहि कारणानें भाषा उत्पन्न झाली असें मानलें तरी भाषा एकदां उत्पन्न झाली म्हणजे तिची परिणति होते व परिणति झाली म्हणजे तिच्यामध्यें प्रकारहि पुष्कळ पडतात व निरनिराळ्या जातीहि पुष्कळ होतात. भाषेची वाढ किंवा तिचा विकास हाच होय. सर्व जगांतील मनुष्यांचा पूर्वज असा एकच मानवसमाज होता व त्याची एकच भाषा होती व त्या पहिल्या समाजापासून व त्याच्या भाषेपासून इतर समाज व इतर भाषा उद्भवल्या असें संभवत नाहीं. तर पृथ्वीच्या पाठीवर मनुष्याच्या उत्पत्तीस व वाढीस अनुकूल अशी परिस्थिति जेथें जेथें सांपडली तेथें तेथें मनुष्यसमाजाचे पुंज उत्पन्न झाले आणि वाढले; त्यांच्याबरोबर त्यांच्या भाषाहि उत्पन्न झाल्या व वाढल्या; व त्या त्या ठिकाणाहून नंतर मग वसाहत करण्याठीं त्या त्या मानवपुंजानें प्रवास केला व आपल्या भाषाहि आपल्याबरोबर नेल्या. अशा रीतीनें रूढ असलेल्या मानवजातीचें व त्यांच्या भाषांचें उत्पत्तिस्थान एकच ठरत नसून निरनिराळे वंश ठरतात.

त्याचप्रमाणें पहिली भाषा जी उत्पन्न झाली ती एका शब्दापासून दोन शब्द, दोहोंपासून चार, चारापासून सोळा, सोळापासून शंभर, शंभरापासून हजार अशा विवक्षित गणितश्रेढीनें वाढली असें नाहीं; किंवा पहिली भाषा अगदीं साधी होती असाहि प्रकार नाहीं. नाना प्रकारचे काळ, ते दर्शविण्याचे अनेक प्रत्यय, विभक्तींचे अर्थदर्शक अनेक प्रत्यय, नामाचीं, क्रियापदाचीं विविध रूपें, इत्यादि विविधत्व आद्य भाषेंत होतें व पुढें पुढें हें विविधत्व कमी होऊन तीमध्यें साधेपणा आला.[1] हें मत अलीकडे भाषाशास्त्रज्ञांस मान्य होऊं लागलें आहे.

भाषेची वाढ किंवा परिणति निरनिराळ्या प्रकारांनीं होते. आद्य भाषा पूर्ण व सांग होती व ती दिवसेंदिवस अपभ्रष्ट होत चालली; तिच्या मूळच्या चांगल्या

१. Jespersen : *Language Ch. XXI*, 5.

स्वरूपास वाईट स्वरूप प्राप्त होत चाललें आहे, असें म्हणणेंहि सयुक्तिक नाहीं. भाषा दिवसानुदिवस अपभ्रष्ट होत चालली आहे, ह्या म्हणण्यापेक्षां भाषा परिणत होत चालली आहे, तिचा विकास होत आहे, हें म्हणणेंच जास्त सयुक्तिक आहे. भाषेमध्यें अपभ्रंष, दुरुच्चार, स्खलन वगैरे जी निराशाजनक परिभाषा उत्पन्न झाली आहे तिचें कारण म्हणजे मूळ भाषा दैवी, गीर्वाण व पूर्ण आहे व ती मनुष्याच्या ताब्यांत आल्यापासून उत्तरोत्तर हीन दशेप्रत चालली आहे ही समजूत आहे. जुनें तितकें सोनें असें मानण्याच्या प्रवृत्तीचाच हा एक परिणाम आहे. परंतु सध्यांच्या शास्त्रीय युगांत ही अंधश्रद्धा सोडली पाहिजे. शास्त्राच्या परिभाषेंतसुद्धां आशावादीपणा पाहिजे, म्हणूनच त्या उत्कर्षेच्छेच्या दृष्टीनें अपभ्रंश ह्या शब्दाच्या ऐवजीं परिणति, वाढ, विकास असे शब्द आम्ही सुचवितों.

भाषेंत फरक होण्याचीं स्थलें दोन; एक शब्दाचें बाह्यस्वरूप आणि दुसरें अन्तःस्वरूप. शब्दाच्या बाह्य स्वरूपांत फरक म्हणजे त्याच्या उच्चारांत फरक व अन्तःस्वरूपांत फरक म्हणजे त्याच्या अर्थांत फरक. कधीं कधीं बाह्य व आन्तर, म्हणजे उच्चार व अर्थ ह्या दोन्हींमध्येंहि फरक होतो. कालान्तरानें असें होतें कीं, कांहीं जुने शब्द वापरांतून पार नाहीसे होतात. कांहीं शब्दांच्या मूळ अर्थाचा लोप होतो व त्या ठिकाणीं दुसराच अर्थ त्या शब्दाला प्राप्त होतो. जुन्या शब्दांच्या लोपाबरोबर नव्या शब्दांचा भरणाहि भाषेंत होतो. असे निरनिराळ्या प्रकारचे फरक होऊन भाषेची वाढ सारखी होत असते.

भाषेंत कालान्तरानें व देशान्तरानें फरक पडत जातात. आर्य लोकांची आर्यभाषा घेतली तर **पूर्ववैदिक, वैदिक, संस्कृत, पाली, प्राकृत, अपभ्रंश** व **मराठी** हे **मूळ** आर्य भाषेचे कालिक भेद म्हणतां येतील व ग्रीक, लॅटिन, इंग्रजी, गॉथिक, लिथूनियन, झेंद, संस्कृत इत्यादि प्रांतिक भेद म्हणतां येतील. दुसरें उदाहरण मराठी भाषेचें घेतलें तर यादवकालीन, बहामनीकालीन, पेशवेकालीन व आंग्लकालीन इतके तिचे कालिक भेद होतील व कोंकणी, वऱ्हाडी, घाटी, देसूर, कारवारी इत्यादि प्रांतिक भेद होतील. प्रांतिक भेदाचे पुनः कालाच्या दृष्टीनें फरक पडलेले असूं शकतील. ह्या कालिक व प्रांतिक भेदांशिवाय बोलणाऱ्यांच्या जातीवरून, धंद्यावरून, लिंगावरून, वयावरून, शिक्षणावरून, भाषेचे फरक पडतात व ते भाषेंत रूढ असतात, हें प्रत्यक्ष आपल्या नजरेस येतें. लोहार, सोनार, भटभिक्षुक, कुंभार, शिंपी इत्यादिकांच्या निरनिराळ्या व्यवसायभाषा, गणभाषा, स्त्रीभाषा, ‌ लभाषा, ग्रामीण भाषा, नागर भाषा इत्यादि प्रकार आहेत.

उच्चारप्रक्रिया

२४. भाषेचा बाह्य व आंतर या दोन्ही स्वरूपांत नेहमीं फरक पडणें हा भाषेचा स्वभाव आहे व असा सारखा फरक झाल्यानेंच तिची परिणति होते हें वर

सांगितलेंच आहे. ह्यासंबंधीं निरनिराळीं मतें प्रचलित आहेत. कोणी ह्या प्रक्रियेसंबंधीं एकच मूळ कारण असल्याचें प्रतिपादितात, तर इतर कोणी तत्संबंधीं निरनिराळीं कारणें असल्याचें प्रतिपादितात. बाह्य फरक व आंतर फरक ह्यांपैकीं बाह्य फरकांचा विचार प्रामुख्यानें पुष्कळ झाला आहे. भाषांच्या अभ्यासाच्या प्रथम प्रथमच्या अवस्थेंत अभ्यासकांचा हा समज होता कीं भाषेंत फरक होतात ते एकच आणि ते बाह्य फरक किंवा वर्णप्रक्रियेंतील फरक होत. उच्चारांत किंवा ध्वनींत मुखांतील कंठ, तालु, दन्त, मूर्धन्, जिव्हा, नादनलिका, फुप्फुसें इत्यादि इंद्रियांचा संबंध येतो व अर्थाच्या बाबतींत मेंदु किंवा बुद्धि ह्यांचा संबंध येतो. श्वास हें साहित्य आणि वर दिलेलीं इंद्रियें हीं साधनें ह्या दोहोंच्या जोरावर ध्वनि उत्पन्न होतात. तेव्हां ह्या दोहोंत थोडा जरी फरक झाला तरी ध्वनि किंवा उच्चार ह्यांत फरक झाल्याखेरीज राहणार नाहींत. हिलाच उच्चारप्रक्रिया, वर्णप्रक्रिया किंवा स्वरप्रक्रिया, ध्वनिप्रक्रिया म्हणतात. ह्या प्रक्रियेचीं आतां आपण कारणें पाहूं.

(१) उच्चारोपयोगी अशीं जीं इंद्रियें वर सांगितलीं तीं किंवा ज्या साहित्यावर उच्चार उत्पन्न करावयाचें तें साहित्य म्हणजे श्वास ह्या दोहोंच्या वापरांत थोडासा आळस झाला किंवा थोडीशी ढिलाई झाली तर उच्चारांत फरक पडतोच. मनुष्यप्राणी जात्याच थोडासा ढिलाईचा षोकी असल्यामुळें उच्चारांत जितकी काळजी त्यानें घ्यावयास पाहिजे तितकी तो घेत नाहीं. शिक्षित मनुष्य जरा थोडी तरी उच्चाराबद्दल काळजी वाहील; परंतु अशिक्षित माणसें, स्त्रिया व मुलें ह्यांच्याकडून तितकी दक्षता न बाळगली गेल्यामुळें भाषेंतील शब्दांच्या उच्चारांत हळूहळू फरक पडत जातात व समाजांत त्यांचें प्रमाण जास्त असल्यामुळें त्यांनीं सुरू केलेले फरकच अखेर सर्वमान्य होतात. बेर, उच्चाराची गोष्ट अशी आहे कीं, त्यामध्यें स्खलन केव्हां व कसें सुरू होतें हें ताबडतोब लक्षांत येत नाहीं. वाहत्या गंगेंतील आपल्या पायाखालची वाळू कणाकणानें कशी कमी होत जाते हें आपणास घसरून पडेतोंपर्यंत समजत नाहीं. तसेंच उच्चारांतील फरकांचें आहे. उच्चारप्रक्रियेचें मुख्य कारण म्हणजे आळस किंवा होतां होईल तितके श्रम कमी करण्याची मनुष्याची प्रवृत्ति हें होय.

(२) उच्चारांत फरक पडण्याचें दुसरें कारण **अनुकरण** हें होय. प्रत्येक मनुष्याचें जसें स्वरूप भिन्न असतें तसे त्याचे उच्चारहि भिन्न असतात. दोन मनुष्यांचे उच्चार अगदीं हुबेहुब सारखे आहेत असें उदाहरण सांपडणें विरळा. भाषा शिकतांना किंवा बोलतांना आपण दुसऱ्याच्या उच्चारांसारखे उच्चार करण्याची खटपट करतों. कधीं त्याची नक्कल करतों. अशा वेळींहि हुबेहुब नक्कल न झाल्यामुळें उच्चारांत फरक पडत जातात व तेच भाषेंत कायम होऊन बसतात. परकी भाषा शिकतांना तर असे फरक फार होतात. लहान मुलें ज्या वेळीं थोरांच्या उच्चारांचें किंवा गांवढळ.लोक ज्या वेळीं शिकलेल्या लोकांच्या उच्चारांचें अनुकरण

करण्याचा प्रयत्न चांगल्या सद्बुद्धीनें करतात. त्या वेळीं त्यांतच त्यांच्या हातून प्रमाद घडतात आणि दुष्ट उच्चार सुरू होऊन कायम होतात.

(३) उच्चारांत वाजवीपेक्षां जास्त **आघात** दिला किंवा वाजवीपेक्षां जास्त श्वास सोडला तरीहि शब्दांच्या उच्चारांत फरक होतात. इंग्रजी वगैरे भाषांत जो आघात (accent) आहे त्याच्या स्थानांत बदल केला तर उच्चारांत फरक होतात. क्, च्, ट्, त्, प्, ग्, ज्, ड्, द्, ब् ह्या अल्पप्राण व्यंजनांच्या उच्चारांत जर श्वास अधिक मिसळला तर त्यांचीं लगेच महाप्राण व्यंजनें तयार होतात. शब्दावरील आघातामुळें शब्दांच्या उच्चारांत फरक पडल्याचीं दोन उत्तम उदाहरणें आहेत. एक इंग्रजीमधील weak किंवा feminine ending हें व दुसरें मराठीमधील अनुच्चारित अनुस्वाराचें हें. आघातानें शब्द उच्चारण्यांत जो जोर खर्च होतो तो त्याच शब्दांतील दुसऱ्या निराघात अवयवाच्या उच्चारांत कमी पडतो. जोर कमी पडला कीं त्याचा उच्चार अस्पष्ट झालाच असें समजावें. उच्चार अस्पष्ट झाला कीं तो उच्चार नाहींसा होण्याकडे त्याची प्रवृत्ति होते.

(४) हवामान व देशपरिस्थिति ह्यांमुळेंहि उच्चारांत फरक होतात. समुद्रकिनाऱ्यालगत राहणाऱ्या लोकांच्या उच्चारांत नासिक्य उच्चारांचें प्रमाण जास्त असतें. कोंकणांतील उच्चार निराळे तर घाटावरील उच्चार निराळे. डोंगर-कठडींत राहणाऱ्या रानटी लोकांच्या उच्चारांत कार्कश्य असतें. थंड प्रदेशांत राहणाऱ्या लोकांचे उच्चार निराळे तर उष्ण प्रदेशांत राहणाऱ्या लोकांचे उच्चार निराळे. समशीतोष्ण प्रदेशांत राहणाऱ्या लोकांच्या उच्चारांत नरमपणा व गोंडसपणा असतो. आर्य लोक थंड प्रदेशांत होते तोंपर्यंत त्यांना मूर्धन्य वर्ण उच्चारतां येत नसत. मारवाडांतील बऱ्याच लोकांना र् व स् हे वर्ण उच्चारतां येत नाहींत. हवामान व भाषेंतील उच्चार ह्या दोहोंचा कांहींहि संबंध नाहीं असें वरील मताच्या विरुद्ध एक मत आधुनिक भाषाशास्त्रवेत्त्यांनीं मांडलें आहे.[1]

(५) मुखांतील इंद्रियांमध्यें काहीं कृत्रिम किंवा स्वाभाविक दोष असेल तर उच्चारांत फरक पडतो. कांहीं लोकांना क्, र्, च् वगैरे वर्ण नीट स्पष्ट उच्चारतां येत नाहींत. त्यांबद्दल ते अनुक्रमें ट्, य्, त् इत्यादि वर्ण उच्चारतात. कांहीं कांहीं रानटी जातींत तोंडांत कांहीं तरी लाकडाचा तुकडा घालण्याची चाल आहे. बोलतांनासुद्धां तो तुकडा न काढल्यामुळें त्यांच्या उच्चारांत फरक होतो. याव नांवाच्या एका वन्य समाजांत स्त्रियांच्या तोंडांत लाकडाचा गोल तुकडा घालण्याची चाल आहे. ह्यामुळें अर्थात् त्यांना 'फ' हा उच्चार नीट करतां येत नाहीं. मुलें हीं स्त्रियांच्या द्वारांच प्रथम भाषा शिकतात, तेव्हां त्यांच्या भाषेंत 'फ' हा उच्चारच नाहींसा झाला आहे. कांहीं सुधारलेल्या समाजांतील स्त्रियांच्या नाकांत

१. Jespersen : *Language, Ch. XIV, P. 2.*

दागिने घालण्याची जी चाल आहे तीमुळें उच्चारांत कांहीं थोडासा फरक पडल्याखेरीज राहात नाहीं.

(६) भिन्न भिन्न संस्कृतींच्या लोकांचें मिश्रण किंवा एकीकरण झाल्यानेंहि परस्परांचे उच्चार बदलतात. आर्य आणि अनार्य ह्यांच्या सान्निध्यानेंच आर्यांच्या उच्चारांत मूर्धन्य उच्चाराचा प्रकार आला. त्यानें दन्त्यतालव्याचा एक नवीनच उच्चार आला. दन्त्यतालव्याचा उच्चार, आर्यांचा मंगोलियन लोकांशीं ज्या वेळेस संबंध आला त्या वेळेस आर्यांच्या उच्चारांत आला असेंहि एक मत आहे.[1] ही झाली प्राचीन कालची गोष्ट. पण पुढें उत्तरकालांतहि हिंदुस्थानांत स्थायिक झालेल्या आर्यांचा ट्यूरेनियन लोकांशीं संबंध आला; त्यामुळें परस्परांच्या भाषावर परिणाम झाला. सोळा, सतरा, अठरा ह्या तीन शतकांत महमदीयांचा मराठ्यांशीं जो संबंध आला त्यामुळें मराठी बोलणाऱ्यांच्या उच्चारांत निभृत तोकडा ‘ अ ’ उच्चार, एक विशिष्ट कंठ्य उच्चार असे नवे उच्चार मराठींत आले असें एक मत आहे. सायन (शीव), करकी (खडकी), मुट्रा (मथुरा), बॅरोडा (बडोदा किंवा बडोदरा), बेलगाम (बेळगांव), वगैरे या गांवांच्या नांवांच्या उच्चारांत जो इंग्रजीच्या वळणावर फरक झाला आहे तो इंग्रज राज्यकर्त्यांशीं आपला जो संबंध आला त्यामुळें झाला हें उघड आहे.

(७) ह्या संस्कृतिसंस्कृतीच्या भेसळीच्या परिणामासारखा जेत्यांच्या संबंधाचाहि उच्चारावर परिणाम होतो. एका राष्ट्रानें दुसऱ्या राष्ट्रावर मोहीम करून जय मिळविला म्हणजे त्या जयाबरोबर जेत्या राष्ट्राचे उच्चारहि न कळत जित राष्ट्रांत येतात. त्यायोगानें मूळ लोकांचे उच्चारभेद होतात. युरोपमध्यें पूर्वीं असलेल्या रोमन लोकांची राजवट नाहींशी झाल्याबरोबर हायजर्मन भाषेंत किती तरी फरक झालेले आहेत.

(८) वसाहतकर्मांच्या इच्छेनें किंवा राजकर्तृक अमानुष जुलुमाला किंवा धार्मिक छळाला कंटाळून जे लोक देशत्याग करतात, त्यांच्या उच्चारांतहि देशक्रांतीमुळें फरक होत असल्याचे दिसतात. बुद्धोत्तरकालीं अशीच लोकक्रांति झाली व तिच्या योगानें निरनिराळ्या प्रांतिक प्राकृत भाषा उद्भवल्या. तसेंच कुमारिलभट्ट व आद्यशंकराचार्य यांच्या वेळीं लोकक्रांति झाली व धर्मासंबंधीं आंदोलनें पुष्कळ झालीं. बौद्ध, वैदिकस्मार्त व महमदी ह्या तीन धर्मांचा संघर्ष झाला. ह्या लोकक्रांतीनें अर्वाचीन देशी भाषा निर्माण झाल्या, असें कांहीं विद्वान् म्हणतात.

(९) अन्नामुळेंहि उच्चारक्रिया बदलते. कांहीं जातींच्या उच्चारशुद्धीचें कारण त्यांची आहारशुद्धि आहे हें उघड आहे. वर्ण तेच, उच्चाराचीं साधनें-इंद्रियें तींच परंतु त्यांचे निराळे उच्चार निरनिराळ्या जातींत आढळतात. फरक थोडे का असेनात; परंतु ते कानास निराळे लागल्याशिवाय राहात नाहींत.

१. N. B. Divatia ; *W.P. Lectures*, 1.

(१०) दुर्गादेवीसारखे कजाग दुष्काळ किंवा रोगांच्या साथी ह्यामुळेंहि उच्चारक्रियेंत थोडीफार क्रांति होत असल्याचें सांगतात. मादक पदार्थांच्या सेवनानें किंवा ज्वरासारख्या आजारानें मनुष्याच्या मेंदूत जी विकृति होते तिजमुळें त्या त्या व्यक्तीच्या उच्चारांतहि विकृति झाल्याचीं उदाहरणें सर्वांच्या परिचयाचीं आहेत; आणि ही जरी व्यक्तिव्यक्तीची उच्चारविकृति असली तरी ती कालपरत्वें सर्वांची उच्चारविकृति होते. उच्चारप्रक्रिया ही मूळची व्यक्तिनिष्ठ असून हळूहळूच तिचा प्रसार होत असतो.

(११) भिन्न भिन्न भाषा बोलणाऱ्या लोकांच्या सान्निध्यांत व संघर्षणानेंहि भाषेचें रूपान्तर होतें. हें रूपान्तर भाषेच्या बाह्य स्वरूपाच्याच बाबतींत होतें. तिच्या आंतर रचनेंत फारसा फरक होत नाहीं. भोंवतालच्या भाषेंतील शब्द व वाक्प्रचार यांची भाषेंत मिसळण होते इतकेंच. जेथें दोन भिन्न भाषांचे प्रांत एके ठिकाणीं मिळतात अशा सरहद्दीवरहि मिश्रणक्रिया सामान्य जनतेंत अतिरिक्त प्रमाणांत घडते व अशा मिश्र भाषांना त्या त्या प्रांतीं तोंडी व्यवहारांत शिष्टत्वहि लाभतें; परंतु त्यांचा ग्रंथभाषेंत सहसा प्रवेश होत नाहीं; म्हणजे अशा रांगडी भाषांच्या पदरीं शिष्टत्व पडूं शकत नाहीं. कोल्हापूरसोलापूरकडील मराठीवर कानडीचे, नागपुराकडील मराठीवर हिंदीचे, खानदेशी व डांगी मराठीवर गुजरातीचे जे कांहीं परिणाम दिसून येतात ते सर्व ह्या मिश्रणाच्या प्रवृत्तीचेच द्योतक होत.

२५. उच्चारप्रक्रियेच्या कारणाचा येथवर निर्देश झाला. ह्या निरनिराळ्या कारणांनीं उच्चारप्रक्रियेंत जे निरनिराळे फरक रूढ होतात ते आतां पाहूं. फरकांचे मुख्य दोन प्रकार आहेत. एक **सापेक्ष फरक** व दुसरा **निरपेक्ष फरक**. पहिल्या सापेक्ष प्रकारांत जे उच्चाराचे फरक होतात ते कशावर तरी अवलंबून असतात. दुसऱ्या प्रकारांतील फरक कशावरहि अवलंबून नसून स्वतंत्र असतात. युरोपीय आर्योद्भव भाषांतील उच्चारप्रक्रियेसंबंधीं जो एक अत्यंत महत्त्वाचा सिद्धान्त ग्रिम्म ह्यानें शोधून काढिला तो असा निरपेक्ष स्वतंत्र आहे. हा फरक कशावरहि अवलंबून नसतो. सन्निकटवर्ती उच्चारावर तो अवलंबून नसतो. (परिशिष्ट १ पहा.)

दुसऱ्या सापेक्ष प्रकारांतील मुख्य प्रकार पुढें दिले आहेत:—

(१) अन्त्यलोप : ह्याचीं उदाहरणें पुष्कळ आहेत. मराठींतील अन्त्य अनुच्चारित अनुस्वार जे आहेत ते सर्व एके कालीं उच्चारिले जात असत ह्याबद्दल शंका नाहीं. परंतु त्या शब्दांतील आघातामुळें किंवा अन्त्य उच्चाराकडे बोलणाराचें विशेष लक्ष नसल्यामुळें ते उच्चारिले जात नाहींत व कालपरत्वें त्यांचा लोप होतो. ग्रीक, संस्कृत, प्राकृत ह्या भाषांत दोन व्यंजनें शेवटीं एकत्र येऊं शकत नाहींत. त्यांपैकीं एकाचा लोप होतो, उदा०—संस्कृत–वाक् (वाक् + स्), क्रीडन् (क्रीडन् + स्); प्राकृत –पच्छा < पश्चात्, जाव < यावत्, पुण < पुनर्;

मराठी :–करून > करूं > करू. मराठीमध्यें अन्त्यलोपाचीं उदाहरणें पुष्कळ आहेत. करूं, बोलूं, जाऊं, लढूं, खेळूं इत्यादि प्र. पु. भविष्यकाळीं रूपें एके काळीं (अठराव्या शतकांत) करून, बोलून, जाऊन, लढून, खेळून अशीं उच्चारलीं जात असल्याचा पुरावा तत्कालीन कागदपत्रांत सांपडतो. जावें, करावें, बोलावें, इत्यादि विध्यर्थी रूपें जावं, करावं, बोलावं अशीं आजच्या मराठींत उच्चारलीं जातात. ' फुलें, कामें, फळें, टोकें, ' वगैरे एकारान्त नपुसकलिंगी नामाचीं रूपें ' फुलं, कामं, फळं, टोकं ' अशीं सध्यांच्या मराठींत उच्चारलीं जातात व कित्येक वेळीं लिहिलींहि जातात. ' आणि ' चें ' अन् ' किंवा ' नी, ' ' त्यानें, ' ' तिनें ' चें ' त्यानं, तिनं, ' ' केलें, गेलें ' चें 'केलं, गेलं, हीं उदाहरणें अन्त्यलोपाचीं होत. पद्धत (पद्धति), गत (गति), रीत (रीति) ह्या शब्दांत अन्त्यलोपच झाला आहे. ज्या आकारान्त शब्दांतील अन्त्य अ तोकडा उच्चारिला जातो ते शब्द अन्त्यलोपाचीं उदाहरणें होत. उदा० :–जातात्, पडतात्, करत्, धावत् ; पटपट्, पटापट्, खटपट्, झरझर्, सरसर्, सरासर्, इत्यादि.

(२) आघातामुळें होणारे फरक : वर सांगितलेले फरक आघातामुळें होतात असेंहि म्हणतां येईल. ' व्हरनियर ' ह्यानें जो एक उच्चाराचा सिद्धान्त ग्रिम्मच्या सिद्धान्ताला पुरवणी म्हणून स्थापिला तो ह्या सदरांत मोडतो. प्, ट्, च्, ह्या वर्णांना ब्, ड्, ज् आदेश होतात. शब्दाच्या उच्चारांत व तत्परत्वें अर्थांतहि फरक इंग्लिश भाषेंत होतात, हें सर्वांच्या परिचयाचें आहे. स्वरित, उदात्त, अनुदात्त, ह्या तीन प्रकारच्या स्वरांमुळें वेदाच्या भाषेंतील शब्दांच्या उच्चारांत फरक होतात.

(३) गुण, वृद्धि, संप्रसारण : हे स्वरांच्या व अर्धस्वरांच्या उच्चारांतील फरक आहेत. ' इ, उ, ऋ, ऌ, ' बद्दल, कांहीं विशिष्ट परिस्थितींत ए, ओ, अर्, अल् असे फरक झाले म्हणजे त्याला गुण म्हणतात (अदेङ्-गुणः—१–१–२.). अ, इ, उ, ऋ, ऌ, ह्यांना आ, ऐ, औ, आर्, आल्, असे आदेश झाले म्हणजे वृद्धि होते (वृद्धिरादैच् १–१–१). संप्रसारणाची व्याख्या पाणिनीनें " इग् यणः संप्रसारणम् " (१–१–४५) अशी केली आहे. ' य्, व्, र, ल्, ह्या व्यंजनांबद्दल पुन्हां त्यांचे मूळचे स्वर ' इ, उ, ऋ, ऌ, येणें या विकारास संप्रसारण असें म्हणतात. अशी उलटापालट उच्चारांत होते तरी कां ? तर ह्याची उपपत्ति अशी. ' य्, व्, र्, ल्, हे वर्ण अर्धस्वर ह्या प्रकारांत मोडतात. ह्यांच्या उच्चारांत पूर्ण व्यंजनत्व उतरलेलें नसल्यामुळें त्यांचा उच्चार बऱ्याच वेळां स्वरांच्या उच्चाराकडे झुकतो. अशा तऱ्हेनें त्या वर्णांच्या एकेरी संयुक्त उच्चारांत भेद उत्पन्न होतो. उदा०:–य् = इअ, व् = उअ, र् = ऋअ, ल्=ऌअ, असें उच्चारांत पृथक्त्व येतें व विशेषतः हे वर्ण ज्या वेळेस शब्दाच्या आंतर भागांत दोन स्वरांच्या मध्यें येतात, त्या वेळेस तर हें पृथक्त्व जास्त होतें. कारण ज्या दोन स्वरांच्या उच्चारांत ह्यांपैकीं जो वर्ण सांपडतो त्या स्वरांच्या योगानें

एक प्रकारची त्या वर्णाभोंवतीं स्वरोच्चाराची छटा उत्पन्न केली जाते व त्याचा त्यावर परिणाम होतो. अशा प्रकारानें य्, व्, र्, ल्, हे उच्चार नरमावले जाऊन त्यांचें रूपांतर स्वरांत होतें.

उदा०—हृदय	हियअउ	हिया
वायु	वाइउ	वाई
दीपयष्टि	दिवइट्टि	दिवटी
स्वरः	सुअर	सूर
सुवर्णक	सुवण्णव	सोनें
कषपट्टिका	कसवट्टिआ	कसोटी
प्रतिवेशी	पडउशी	पडोशी

(४) सान्निध्यपरिणाम (Assimilation): शब्दांत निरनिराळे वर्ण असतात व ते एकमेकांच्या सान्निध्यांतच उच्चारले जातात. ते उच्चारतांना अर्थातच त्यांचा एकमेकांच्या उच्चाराचा परिणाम शेजारच्या वर्णाच्या उच्चारावर होतो. हा परिणाम दोन प्रकारांनीं होतो. तो एक प्रकार म्हणजे दोन्ही वर्णांचा एक वर्ण होऊन तो पूर्व द्वित्त वर्ण होतो. दुसरा प्रकार म्हणजे दोन्ही वर्ण एक वर्ण होऊन पर वर्ण द्वित्त होतो.

(१) पूर्ववर्णपरिणति : उदा०–मुक्त > मुक्क; व्याघ्र > वग्घ > वाघ; पक्व > पक्क > पक्का; रात्री > रत्ती > रात.

(२) परवर्णपरिणतिः उदा०–तप्त > तत्त >तात; सप्त > सत्त > सात; दुग्ध > दुद्ध > दूध; सिक्त > सित्त > शीत; कार्य > कज्ज > काज; सार्थम् > सत्थ> साथ.

संस्कृतमधील विसर्गाचे होणारे बदल ह्याच सान्निध्य परिणामाच्या सदरांत येतात. उदा०–

रामः गच्छति = रामो गच्छति.
अरिः गच्छति = अरिर्गच्छति.
रामः टीकते = रामष्टीकते.
राम तिष्ठति = रामस्तिष्ठति.

शब्दांचे संधि होतांना कठोर व्यंजनांचीं मृदु व्यंजनें होणें किंवा उलट मृदु व्यंजनें कठोर होणें हे फरक सुद्धां सान्निध्यपरिणामाचींच उदाहरणें होत. तसेंच 'न्' चें 'ण्' होणें, 'स् श्' चें 'ष्' होणें, 'त्' चें 'ट्' होणें हे प्रकार सान्निध्यपरिणाम ह्या सदरांत येतात. पाणिनीच्या "रषाभ्या नो णः, स्तोः ष्टुना ष्टुः" ह्या सूत्रांत उल्लेखिलेले फरक 'सान्निध्यपरिणामांचेच' होत. प्रत्यय 'स्नु' असा आहे. तो 'ष्णु' होतो. उदा० विष्णु, जिष्णु, वर्धिष्णु, जयिष्णु.

(५) समानवर्णपरिहार : हा फरक वर (४) मध्यें सांगितलेल्या फरकाशीं संलग्न आहे. पाणिनीच्या "रोरि (८.३.१४) व "ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः"

(६.३.१११) ह्या दोन सूत्रांत उल्लेखिलेल्या फरकांच्या सारखाच हा फरक आहे. र्‌च्या पुढें र्‌ आणि ढ्‌ च्या पुढें ढ्‌ आला तर एक वर्ण नाहींसा होतो व पूर्व स्वराला दीर्घत्व येतें. मराठीमध्यें होणाऱ्या फरकाचा विशेष हा कीं सारखे वर्ण नाहींसे होतात. स्वराला दीर्घत्व येत नाहीं. कधीं कधीं तें मुळांतच असतें.

उदा० घेऊन घेऊन > घे घेऊन.

बोलून बोलून > बो बोलून.

जेवला जेवला आणि ओकला > जे जेवला आणि ओकला.

(६) आद्यस्वरागम : उच्चारसौलभ्यासाठीं स्वरागम (Prothesis) : संयुक्त वर्ण उच्चारणें कठिण असल्यामुळें त्याच्या अगोदर एखादा स्वर घालतात. उदा. स्क्रू > इस्क्रू, इस्कूल, इस्टेशन, इस्पीक, अस्नान (स्नान), अस्तुरी (स्त्री).

(७) मध्यवर्णागम : स्वरभक्ति हा प्रकार वरीलप्रमाणेंच उच्चार सोपा करण्यासाठीं होतो. ' स्वरभक्ती ' (स्वरेण भक्तिः ' किंवा ' स्वरस्य भक्तिः ') हा वर्णप्रक्रियेंतील फार महत्त्वाचा फरक आहे. स्वरभक्तीसंबंधीं नियम पुढीलप्रमाणें आहे.

" संयुक्त व्यंजनांत अंतस्थ य्‌, र्‌, ल्‌, व्‌ किंवा अनुनासिक असेल तर तीं व्यंजनें निराळीं होऊन त्यामध्यें अ, आ, इ, ई, उ, ऊ ह्यांपैकीं कोणता तरी स्वर शिरतो. "

हा नियम संस्कृत व प्राकृत शब्दांच्या बाबतींत लागू पडतो. मराठीमध्यें मात्र यापुढें मजल गेली असून ' रक्त ' बद्दल ' रगत ' व 'भक्त' बद्दल ' भगत ' अशीं रूपें प्रथम बोलीमध्यें आलीं व नंतर त्यांचा वाङ्मयांत शिरकाव झाला. क्वचित् व्यंजनभक्तीचीं उदाहरणें सुरू झालीं.

शब्दामध्यें व्यंजनाच्या पूर्वी जर ' र्‌ ' आला तर तो र्‌ उच्चारतांना त्याच्यापूर्वी एक स्वर उच्चारिला जातो. ' र्‌ ' ह्याचा मूर्धन्य उच्चार सोप्या रीतीनें केला जावा म्हणून केवळ आधार म्हणून तो स्वर येतो. हाच प्रकार ' ल्‌' व्यंजनाच्या किंवा दुसऱ्या कोणत्याहि व्यंजनाच्या बाबतींत होतो.

स्वरभक्ति आणि विश्लेष ह्या दोहोंत थोडा सूक्ष्म फरक आहे. स्वरभक्तीचा संबंध केवळ छन्दामध्यें येतो. विश्लेषाचा संबंध तसा येत नाहीं.

स्वरभक्तीचीं उदाहरणें—अदर्शि, आर्ष्टिषेणः, शतवल्शः.

(ऋ. प्रा. १–३२)

विश्लेषाचीं उदाहरणें–इंदर (इंद्र), दरशत (दर्शत), परकार (प्रकार), भरम (भ्रम), इपर (विप्र), पृथिवी (पृथ्वी).

वर दिलेल्या उदाहरणांत ' स्वर ' मध्यें आला आहे. कधीं कधीं स्वराच्या ऐवजीं व्यंजन दोन भिन्नस्थानीय व्यंजनांमध्यें केवळ उच्चार सोपा करण्यासाठीं येतें. उदा०—तुम्बळ (तुमुल), कंबळ (कमळ), वान्दर (वानर), कंबर, अंमळ,

तारांबळ, म्हण्टलें, हण्टलें. मराठीनें हा प्रकार अपभ्रंश भाषेपासून उचललेला दिसतो, किंवा वैदिक संस्कृतमधील हा उच्चारविशेष मराठींत आला. उदा० :—सूनरी > सुन्दरी.

(८) स्वरलोप (Syncope) : हा प्रकार स्वरभक्तीच्या उलट आहे. ह्यामध्यें स्वर जास्त येण्याच्याऐवजीं मधील स्वराचा लोप होतो. उदा०—ग्मा, ज्मा, पल्डा < पडला, वराल्डा < वराडला (कोंकणी भाषा).

(९) **अक्षरव्यापत्ति** (Haplology)—**शब्दांतील समान अवयवांचा लोप** : दोन भिन्न अवयव सारखे असून एक दुसऱ्यावर आरूढ होऊन किंवा दोन्ही एक होऊन शब्दाचें रूप सिद्ध होतें. ह्या प्रकाराला अक्षरव्यापत्ति असें म्हणतात. उदा०— शेववृध: > शेवृध; जहीहि > जहि; शष्पपिंजर > शष्पिंजर; गुरेंराखी > गुराखी; सुकेंकेळें > सुकेळें; एक कामी > एकामी; कुंभफल > कुंफळ; केकतताड > केकताड; दिअ (दीप) आवली > दिवाळी; धुववणी > धुवण; नववर > नवरा; नाक काटणी > नाकाटणी; नाकाटी; रिका काम (रिक्त + कर्म) > रिकाम; लाखकार > लकारी; जन्यनिवास > जानवसा.

(१०) **वर्णविपर्यय किंवा वर्णव्यत्यास** (Metathesis) : हा उच्चारक्रियेंतील एक चमत्कार आहे. शब्दांतील एका वर्णाचा उच्चार दुसऱ्या वर्णाच्या जागीं आला म्हणजे किंवा परस्पर उच्चारांची किंवा वर्णांची अदलाबदल झाली म्हणजे त्या फरकास वर्णविपर्यय किंवा वर्णव्यत्यास म्हणतात. शब्दाच्या उच्चारांत एक प्रकारची गति असते; एक प्रकारचा तोल असतो. तो तोल बिघडला कीं उच्चारांत बिघाड होतो. " काळे राळे गोरे राळे " असे कठीण वर्णोच्चाराचे वर्ण न थांबतां जलद उच्चारावयास सांगितले असतां उच्चाराची फार मौज उडते. सर्व 'ळ' तरी, किंवा सर्व 'र' तरी, किंवा ते दोन्ही जाऊन त्यांच्या ऐवजीं ' य ' असे उच्चारले जातात. उच्चारांत असा बिघाड कां होतो ? ह्याचें उत्तर म्हणजे उच्चाराचा तोल सुटतो व त्याची घसरगुंडी सुरू होते. हा तोल तरी कां सुटतो ? तर त्या प्रयोगांत ' ळ, र, ळ, र, र, ळ ह्या मूर्धन्य वर्णांच्या कर्कश व कठीण उच्चारांची परंपरा सारखी एकापुढें एक लागल्यामुळें उच्चाराचा तोल सुटला आणि उच्चारांची घसरगुंडी झाली.

उच्चारांतील हा तोल सर्वांच्या—मुलांच्या व थोरांच्या—भाषेंत सुटलेला आढळतो. मुलांच्या व थोरांच्याहि भाषेंत ही घसरगुंडी होते. कधीं कधीं दोन उच्चारांपैकीं सोपा उच्चार अगोदर उच्चारण्याची प्रवृत्ति असते. उदा०—बनारस (वाराणशी), हळू (लघु), लोणी (नवनीत), चिटकणें (चिकटणें), डोकसें (डोसकें), टिकला (तिलक), पल्डा (पडला).

कांहीं उदाहरणांत महाप्राण ' ह ' हा उच्चार आपली जागा बदलतो. उदा०—हळू (लघु), एखादा (एकार्ध), तहान (तृष्णा), नहाण (स्नान), वहाण (उपानह). वर्णविपर्ययाचीं आणखी उदाहरणें:—जाणपछाण (ज्ञानप्रत्यभिज्ञान),

कवडसा (कडवसा), नुकसान (नुस्कान, लुस्कान), काख (खाक),महशूर (मशहूर), कुलुप (कुप्ल), बहीण (भगिनी), मराठी, मऱ्हाटी (महाराष्ट्री), निडाळ (ललाट < प्रा–निडाल), कुऱ्हाड (कुठार), सून (स्नुषा), फराळ (फलाहार), केकत (केतकी), अडुळसा (अटरुष), शिमगा (सुग्रीष्मक; देप्रा. सुगिम्हओ).

उच्चारांतील हा चमत्कार मराठी भाषेच्या आरंभापासून असलेला दिसतो. प्राकृत भाषांतहि असले वर्णविपर्यय होत असत. ह्या वर्णांच्या उच्चारांच्या अदलाबदलींत कांहीं नियम आहे कीं काय ही एक विचाराची बाब आहे. हेमचंद्राच्या सूत्रांवरून ह्याबाबत कांहीं नियम निष्पन्न होण्यासारखे आहेत. हेमचंद्रानें वर्णविपर्यार्ची नऊ सूत्रें दिलीं आहेत. " करेणु वाराणस्योरणोर्व्यत्ययः (८–२१–११६), आलाने लनोः (-११७), अचलपुरे चलोः (-११८), महाराष्ट्रे हरोः (११९); ह्रदे हदोः (-१२०), हरिताले रलोर्नवा (-१२१), लघुके लहोः (-१२२), ललाटे लडोः (-१२३), ह्य ह्यो (१२४), हीं तीं नऊ सूत्रें होत. ह्या सूत्रांत उदाहरणें देऊन कोणत्या दोन वर्णांचा विपर्यय झाला आहे ह्याचाहि निर्देश केला आहे. १ करेणु, २ वाराणसी, ३ आलान, ४ अचलपूर, ५ महाराष्ट्र, ६ ह्रद, ७ हरिताल, ८ लघुक, ९ ललाट, १० ह्यः हे हेमचंद्राचे दहा शब्द आहेत. ह्या दहा शब्दांत ज्या वर्णांचा विपर्यय झाला आहे त्यांच्या जोड्या मांडतों: र–ण; ल–न; च–ल; ह–र; ह–द; र–ल, ल–ह; ल–ड; ह–य; हे वर्ण बदलले आहेत. ह्यांत कांहीं वर्ण पुनः पुनः आल्यानें त्यांची संख्या अधिक झाली आहे. खरें पाहिलें तर र, ण, ल, न, च, ह, य, इतक्याच वर्णांचा विपर्यय झाला आहे. ह्यांत उच्चारविपर्यय स्वतंत्र रीतीनें झाला नाहीं. अमुक एक वर्ण अमुक एका वर्णाच्या संगतींत आला म्हणूनच विपर्यय झाला. विपर्ययाची ही प्रक्रिया सापेक्ष स्वरूपाची आहे. त्यास दुसऱ्या एखाद्या वर्णाच्या सान्निध्याची किंवा साहचर्याची अपेक्षा असते. वरील वर्णांच्या जोड्यांतील वर्ण साहचर्यानें आले म्हणूनच त्यांचा विपर्यय झाला. रण, लन, चल, हर, हद, रल, लह, हय हीं त्या वर्णांचीं साहचर्यें होत. हे जे साहचर्यानें दोन दोन वर्ण एकाच शब्दांत जवळ जवळ आले व स्थानांतर पावले, ते वर्ण सूक्ष्म दृष्टीनें पाहिले तर उच्चाराच्या बाबतींत एकाच प्रकारचे आहेत असें आढळतें. तसेंच प्रत्येक जोडींतील दोन्ही वर्णांच्या उच्चारांचीं स्थानें एकच किंवा परस्पर जवळचीं आहेत. 'ण' चें नरमावलेलें रूप 'न' आणि ल हे दन्त्य वर्ण असून त्यांचें उच्चारस्थान एकच आहे. ही प्रक्रिया वैदिक भाषेंत होत होती, हें 'स्तोक, सिकता' ह्या शब्दांवरून दिसतें.इंग्रजींतील ही वर्णप्रक्रिया 'Through-Jhurh, Grass-Gaers, Horse- Hross, Bird-Bridd, Wasp-Waeps' ह्या उदाहरणांत दिसते.

वरील विवेचनावरून पुढील फलादेश निष्पन्न होतो :—

[१] वर्णविपर्यय होणारे कांहीं विशिष्टच वर्ण आहेत. उदा.– 'र ल', 'न ण', 'ड ल', 'ळ ड', 'र ण', 'स क'.

[२] ह्या वर्णांच्या उच्चारस्थानांत विशिष्ट संबंध आहे. ज्यांचा उच्चार जवळ जवळ सन्निकृष्ट आहे त्या वर्णांचाच विपर्यय होतो.[१]

(११) कधींकधीं छंदाच्या सोयीसाठीं वर्णांच्या उच्चारांत फरक पडतात. वेदपठणांत तर नेहमीं अन्त्य 'अ' दीर्घ उच्चारिला जातो. उदा० विदा मघवन् विदा; सप्तहस्तारोऽस्या.

(१२) शब्दाच्या उच्चारपरिमाणामुळें होणारे फरक: शब्दाच्या उच्चाराचें परिमाण एक विशिष्ट ठरलेलें असतें. त्याच्या मात्रांची संख्या ठरलेली असते. तो शब्द एका भाषेंतून दुसऱ्या भाषेंत गेला व त्याच्यांतील इतर वर्ण जरी बदलले तरी तें परिमाण कायम राहतें; व त्याच्या अनुरोधानें त्या शब्दांत ऱ्हस्वदीर्घत्व येतें. उदा० पक्व > पिकला, पाका; पृष्ठ > पट्ठ > पाठ; ऋक्ष > रिच्छ > रीस; वितस्ति> वीति; वर्तिका > वत्तिआ > वात.

(मराठी भाषेच्याबाबत वर्णप्रक्रियेचे जे फरक पडतात ते पुढें स्वतंत्र रीतीनें विवेचिले आहेत).

२६. वर्णप्रक्रियेचे उत्सर्ग म्हणजे कांहीं निसर्गाच्या बंधनांसारखे नव्हत. भाषा ही मानवसमाजासारख्या सजीव संस्थेच्या ताब्यांत असते. त्यामुळें तीहि एक प्रकारची जिवंत अशी संस्था आहे. जिवंतपणा असला कीं त्याबरोबर जिवंतपणाच्या कांहीं लहरी येतात. भाषेच्या सजीवत्वामुळें कधीं कधीं उच्चारासंबंधीं, कधीं प्रयोगासंबंधीं, तर कधीं शब्दाच्या अर्थासंबंधीं लहर उत्पन्न होते व अशा लहरी स्वभावाचें कारण शोधूं जातां सांपडत नाहीं. प्रक्रियेचे उत्सर्ग म्हणावयाचे परंतु त्याला अपवाद पुष्कळ आढळून येतात. बरींच उदाहरणें सांपडल्याखेरीज उत्सर्ग बांधतां येत नाहीं. उत्सर्गाच्या कार्यक्षेत्राची मर्यादा घालणें कठीण जातें. अशा लहरी स्वभावामुळेंच कांहीं कांहीं विद्वान् लोक म्हणतात कीं, वर्णप्रक्रियेच्या उत्सर्गांचें कार्य अंधपणानें म्हणजे जवळजवळ अनिर्बंध असें चाललेलें असतें. त्याला ताळ ना तंत्र. वर्णप्राक्रियेचे नियम केव्हां मोडले जातील ह्याचा नेम नाहीं व तसा त्याला दाखलाहि मिळतो.

अर्थविकास

२७. भाषेच्या बाह्य व आंतर अशा दोन स्वरूपांपैकीं बाह्य स्वरूप व त्यांत होणारे फरक व त्यांचीं कारणें हीं वर सांगितलीं. आतां आंतर स्वरूपाचा विचार करूं. भाषेचा मुख्य घटक म्हणजे शब्द. तेव्हां भाषेचें जें आंतर स्वरूप तेंच शब्दांचें आंतर स्वरूप म्हणावयास हरकत नाहीं. ध्वनि किंवा उच्चार हें शब्दांचें बाहेरचें आवरण व त्यांचा अर्थ हा त्यांच्या आंतील गाभा. उच्चार किंवा ध्वनि हें शब्दांचें बाहेरचें शरीर म्हटलें तर अर्थ हा त्यांचा आत्मा होय. भाषेचें खरें

१. कृ. पां. कुलकर्णी: म. सा. पत्रिका, वर्ष १२, अं. ७, पृ. १६२–६.

जीवन, खरा जिवंतपणा, खरा उपयोग म्हणजे शब्दांचा अर्थ होय. व्यवहाराच्या दृष्टीनें अर्थ हाच मुख्य व ध्वनि हा दुय्यम आहे. 'ध्वनि' हा अर्थाचें वाहन आहे. शब्द हा ध्वनीच्या साहाय्यानें अभिव्यक्त होऊन बाहेर पडण्यापूर्वी आपल्या मनांत एक क्रिया चाललेली असते व ती इतकी स्पष्ट जरी होत नसली तरी ती होते हें खास. अर्थ व त्याच्या अभिव्यक्तीसाठीं होणारी मानसिक हालचाल ह्या मानसशास्त्रविषयक बाबी असल्यामुळें त्यांचा ऊहापोह येथें करणें आवश्यक नाहीं. भाषेच्या ध्वनिप्रक्रियेस किंवा उच्चारप्रक्रियेस भाषेचें शारीरशास्त्र म्हटलें तर अर्थविकास हें भाषेचें मानसशास्त्र किंवा अध्यात्मशास्त्र म्हणावयास हरकत नाहीं.

२८. शब्दांच्या उच्चारांत जसे फरक होतात तसे त्यांच्या अर्थांतहि फरक होतात.परंतु उच्चारांतील बरेचसे फरक अपवाद असले तरी कांहीं तरी नियमाप्रमाणें होतात,तसे अर्थांतील फरक नियमाप्रमाणें होत नाहींत.ह्या फरकांचीं कारणें सांगणें कठीण आहे. शब्द किंवा ध्वनि व त्याचा अर्थ ह्याचा संबंध बराचसा अनियमित व अनियंत्रित आहे. ह्याला ताळ ना तंत्र. बोलणाऱ्यांच्या लहरीचाच भाग ह्यांत पुष्कळ असतो. भाषा अगोदरच क्षणिकवृत्ति व अत्यंत लहरी स्वभावाची अशी असते. शब्दांचे अर्थ व त्यांचे फरक ह्यांत त्या लहरी विशेष दृग्गोचर होतात. अमुक शब्दाला अमुकच अर्थ कां, कसा, केव्हां व कोणीं दिला, ह्यासंबंधीं निश्चित कांहीं सांगतां येत नाहीं. शब्द व अर्थ ह्यांच्या संबंधाचा उलगडा आपल्याकडील आलंकारिकांना झाला नाहीं म्हणूनच 'संकेत' हा ईश्वरेच्छेवर अवलंबून आहे, अशी त्यांनीं त्याची कशी तरी वासलात लावली. "अस्मात् पदादयमर्थो बोद्धव्यः इति ईश्वरेच्छा"—ह्या पदापासून अमुक एक अर्थ समजावा अशी ईश्वराची इच्छा आहे. ही संकेताची उपपत्ति त्यांनीं दिली आहे. संकेताला अपौरुषेय म्हणतात तें ह्यामुळेंच. 'संकेत' हा आपाततः व अकारणतः उत्पन्न झालेला असला तरी वस्तु व तद्दर्शक शब्द ह्यांची सांगड एकदां बांधली म्हणजे ती सुटत नाहीं. संकेताच्या वरील व्याख्येंतील 'ईश्वरेच्छा' हा शब्द मान्य होण्यासारखा नाहीं. सध्यांच्या शास्त्रीय युगांत भाषेच्या बाबत ईश्वरकर्तृत्व मान्य होणार नाहीं. अमुक एका पदाचा अमुक एक अर्थ समजावा असें मनुष्य ठरवितो. ईश्वर हा सृष्टींतील यच्चयावत् चराचर वस्तु जरी उत्पन्न करीत असला तरी त्या सर्वांचें नामकरण तो करीत नाहीं. वस्तूंची निर्मिति जरी ईश्वरकर्तृक असली तरी त्या सर्वांचें नामकरण मानवकर्तृक किंवा मानवसमाजकर्तृक आहे. हें नामकरण मानवानें सभा भरवून केलें नाहीं किंवा एखादा कायदा करून केलें नाहीं, तर तें त्याच्या हातून आपाततः व प्रसंगांच्या जरुरीप्रमाणें झालें व त्याला समाजांतील इतरांची मान्यता मिळाली. अशा तऱ्हेनें मानवानें संकेत निर्माण केले. त्या संकेतांच्या खुणा म्हणून शब्द रूढ झाले. शब्द हीं प्रतीकें आहेत. ह्या केवळ

खुणा आहेत. ह्यांच्या पाठीमागें संकेत उभा असतो. संकेत हा शब्दाचा मुख्य आधार आहे. तो त्याचा पृष्ठवंश आहे. जोंपर्यंत संकेत शाबूत तोंपर्यंत शब्द शाबूत. त्यांत विकृति झाली कीं शब्दांत विकृति होते. संकेत नष्ट झाला कीं शब्द मरतो. शब्द व संकेत किंवा संकेतामुळें त्याला प्राप्त होणारा अर्थ ह्या दोहोंत अतिनिकटचें साहचर्य असतें. एक आहे तर दुसरा आहे; एक नाहीं तर दुसरा नाहीं. इतका अविनाभाव ह्या दोहोंत आहे. वेदान्तांतील प्रकृति-पुरुषांचें जें ऐक्य किंवा शिवपार्वतीचें जें ऐक्य तें वाक् आणि अर्थ ह्या दोहोंचें मानिलें आहे. अभेदाचें हें एक आदर्श उदाहरण आहे. शब्दाच्या मागें जो संकेत उभा असतो तो प्रत्यक्ष वस्तूसंबंधीं असतो, तर कधीं त्या वस्तूच्या कल्पने-संबंधीं असतो. दोन पाय, दोन हात, डोकें, नाकडोळे इत्यादि अवयवांचा बोलका प्राणी दिसला कीं त्याला "मनुष्य" म्हणावयाचें; न बोलका परंतु आवाज निर्माण करणारा, आडव्या आकाराचा, चार पायांचा, प्राणी दिसला कीं त्याला 'पशु (जनावर)' म्हणावयाचें अशा ज्या आपण खूणगांठी बांधतों ते त्या त्या शब्दाचे संकेत होत. माझ्यापुढें 'मनुष्य' ही सृष्ट वस्तु आहे. त्याला 'मनुष्य' हा शब्द, मी ठरल्याप्रमाणें वापरीन. समजा माझ्या पुढें प्रत्यक्ष 'मनुष्य' नाहीं; तरी पण मी कल्पनेनें तो माझ्या मनश्चक्षूसमोर आणूं शकेन व त्या कल्पनेनें उभा केलेल्या वस्तूला मी 'मनुष्य' च म्हणेन. 'मनुष्य' हा शब्द मी प्रत्यक्ष समोर असलेल्या वस्तूबद्दल व कल्पनेनें उभा केलेल्या (मनुष्य) ह्या वस्तूबद्दलहि वापरला. प्रत्येक सृष्ट वस्तूची अशी कल्पनेनें निर्माण केलेली एक आकृति मानवी मनांत असते. वस्तु आणि तिची काल्पनिक प्रतिकृति अशा दोन गोष्टी प्रत्येक वस्तूच्या बाबत असतात. ह्या दोन्हींची खूण म्हणजे तद्दर्शक शब्द होय.

शब्द व अर्थ ह्यांचा क्रम : शब्द व त्याचा अर्थ ह्या दोहोंपैकीं शब्द अगोदर आणि अर्थ नंतर असा क्रम ऐकणाऱ्याच्या दृष्टीनें समजला जातो; परंतु बोलणाऱ्याच्या दृष्टीनें पाहिलें तर हा क्रम उलट असल्याचें आपणांस आढळून येईल. सृष्टीच्या उत्पत्तीच्या क्रमाच्या दृष्टीनें पाहिलें तर वस्तु अगोदर नंतर तिची काल्पनिक प्रतिकृति आणि त्यानंतर तद्दर्शक शब्द असा स्वाभाविक क्रम लागतो. वस्तु प्रथम निर्माण झाल्या; त्यांचें नामकरण नंतर झालें; म्हणजे अर्थ अगोदर आणि शब्द नंतर असा उलटा क्रम असल्याचें प्रत्ययास येतें. आपल्या नेहमींच्या भाषिक व्यवहारांत शब्द अगोदर आणि अर्थ नंतर असा क्रम असतो. ह्या क्रमाच्या अगदीं विरुद्ध सृष्टींतील क्रम आहे.

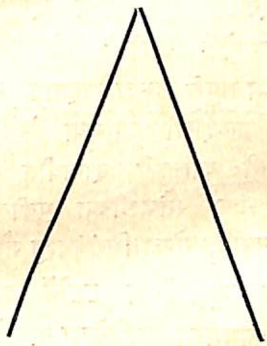
एखाद्या शब्दाला अर्थ कसा प्राप्त झाला असें म्हणण्याऐवजीं एखाद्या वस्तूचा अन्वर्थक समर्पक शब्द कसा निर्माण झाला हें म्हणणें अधिक सयुक्तिक आहे.

शब्द हें प्रत्यक्ष वस्तूचें किंवा तत्संबंधीं कल्पनेचें दर्शक चिन्ह आहे हें ठरलें. हें सर्वमान्य व्हावें लागतें. बोलणारा व ऐकणारा ह्या दोघांचें त्याबाबत एकमत

व्हावें लागतें. तसें तें न झालें तर व्यवहारच कांहीं शक्य होणार नाहीं. दोघांचा भावार्थ एकच झाला पाहिजे. दोघांच्या संकेतांचें ऐक्य साधलें पाहिजे.

वस्तु–कल्पना (संकेत)–प्रतीक (शब्द) : आतां ह्याच्याहि मागें जाऊन भावार्थ व शब्दचिन्ह ह्या दोहोंचा मेळ कसा बसतो हें पाहूं. शब्दाला अर्थ प्राप्त होतांना (किंवा वस्तूला समर्पक शब्दचिन्ह प्राप्त होतांना) काय क्रिया होते तें पाहूं. ‘शब्द’ हें एक चिन्ह आहे. तें एक प्रतीक आहे, आणि तें प्रतीक एका वस्तूचें किंवा वस्तुसंबंधींच्या ‘कल्पनेचें’ आहे. शब्दार्थाच्या बाबत तीन बाबींचा संबंध येतो. पहिली बाब वस्तु, दुसरी बाब त्या वस्तूची कल्पना आणि तिसरी बाब त्या कल्पनेचें दर्शक चिन्ह किंवा प्रतीक. वस्तु, कल्पना, प्रतीक ह्या तीन बाबींच्या परस्परसंबंधानेंच अमुक एका शब्दाला अमुक एक अर्थ प्राप्त होतो. ह्या तीन बाबींचा हा संबंध त्रिकोणाच्या आकृतीनें दाखवितात. त्रिकोणाच्या एका टोंकास संबंधी वस्तु, शिरोबिंदूजवळ त्या वस्तूची कल्पना व त्रिकोणाच्या दुसऱ्या टोंकास तिचें प्रतीक किंवा शब्दचिह्न अशी त्याची मांडणी आहे.

(मनुष्यसंबंधीं) संकेत, कल्पना[1]

(मनुष्य) वस्तु प्रतीक, शब्द (म-नु-ष्य)

शब्दाच्या अर्थाचा असा हा त्रिकोण आहे. ह्या त्रिकोणाला पाया नाहीं, हें विसरतां कामा नये. कारण वस्तु व तद्दर्शक शब्द हे परस्परसंबद्ध नाहींत. ते संकेत किंवा कल्पना ह्यांच्या मार्फत जोडलेले आहेत.

शब्द व त्याचा अर्थ ह्यांच्या संबंधाची अनिश्चितता पाहणें हें बरेंच मनोरंजक आहे. ‘कवि’ हा शब्द कु = गाणें ह्या धातूपासून झाला म्हणून त्याला कवि म्हटलें तर काव काव करणारा कावळा व कुहू कुहू करणारी कोकिळा यांना कवि कां म्हणूं नये ? किंवा कावळा शब्द कवीबद्दल कां चालूं नये ? गवताची काडी टोंचते म्हणून जर तिला तृण म्हणावयाचें, तर ‘सुईला’ तृण

१. Ogden & Richards : *The Meaning of Meaning*, P 11.

कां म्हणूं नये ? शिवाय गवताच्या सर्वच काड्या टोंचतात असेंहि नाहीं. खांब उभा असतो म्हणून जर त्याला स्थाणु म्हणावयाचें तर माणूस उभा राहिला तर त्याला 'स्थाणु' कां म्हणूं नये ? अचल उभ्या स्थितींत राहणाऱ्या वस्तु थोड्या का आहेत ? व त्या सर्वांना स्थाणु म्हणावयाचें कीं काय ? तेव्हां शब्दार्थासंबंधीं विशिष्ट संकेत पडलेले असतात व ते डोळे मिटून घ्यावे लागतात. मुख्य गोष्ट एवढीच ध्यानांत ठेवावयाची कीं, वस्तूला अन्वर्थक नांव देण्याच्या वेळेस त्या वस्तूंतील मुख्य गुण प्रामुख्यानें डोळ्यांपुढें उभा राहतो व दिलेल्या नांवांत त्याचा ठसा उमटतो. त्याचप्रमाणें वस्तूवस्तूंमधील साम्य, वैषम्य, अनुकरण, विरोध ह्यांमुळेंच शब्दावर अमुक एक अर्थ लादला जातो. नामकरणाच्या वेळेस नांव सर्व बाजूंनीं सार्थ व अन्वर्थ असतेंच असें नाहीं.

२९. 'शब्द' काय दाखवितो ह्यासंबंधींहि आपल्या इकडील नैयायिकांनीं व वैय्याकरणांनीं विवेचन केलें आहे. पतंजलीनें आपल्या महाभाष्याच्या आरंभीं शब्दांचे वैदिक व लौकिक असे दोन प्रकार मानून लौकिक शब्द एखादा 'गाय' ह्यासारखा घेतला तर तो वशिंड, मान, शिंगें वगैरे पदार्थ किंवा हालणें, चालणें वगैरे क्रिया किंवा दुसरा एखादा गुण हे न दाखवितां त्या सर्वांनीं युक्त असा प्राणी दाखवितो असें विवेचन केलें आहे.[1] जो शब्द उच्चारल्यानें गाईच्या सर्व क्रिया, गुण व इतर गोष्टी मनापुढें उभ्या राहतात तोच शब्द 'गाय' होईल अशा आशयाची पतंजलीनें शब्दाची व्याख्या केली आहे. शब्द नुसती जाति दाखवीत नाहीं किंवा नुसती व्यक्तिहि दाखवीत नाहीं; तर तो जातिविशिष्ट व्यक्ति दाखवितो. असाच भाव पतंजलीच्या पुढील वाक्यांत दिसून येतो:—
"न हि गौःस्वरूपेण गौर्नाप्यगौः, गोत्वाभिसंबंधात्तु गौः ।"

३०. अर्थाच्या किंवा व्युत्पत्तीच्या दृष्टीनें शब्दाचे तीन प्रकार आहेत. कांहीं शब्दाचा अर्थ रूढीनें कायमचा ठरविलेला असतो त्यांना रूढ असें म्हणतात. उदा० —गो, अश्व, कर्ण, वगैरे. कांहीं शब्द असे असतात कीं, त्यांचा अर्थ त्यांच्यांतील धातूच्या अर्थाप्रमाणें लागतो. ह्यांना यौगिक असें म्हणतात. उदा०— पाचक, लोहार, विणकरी इत्यादि. वरील दोन्ही तत्त्वें ज्या शब्दांत आढळून येतात त्याला योगरूढ म्हणतात. ह्यामध्यें व्युत्पत्तीचा एक व रूढीचा एक असे दोन्ही अर्थ असतात. उदा० —पङ्कज, साप वगैरे. ह्यांशिवाय यौगिकरूढ असा एक चौथा प्रकार नैयायिकांनीं मानिला आहे. त्यामध्यें "उद्भिज्ज" वगैरेसारखे शब्द येतात.

शब्दाच्या अर्थांतील दोन अंश

३१. शब्दाच्या अर्थांत दोन अंश असतात. एक वस्तुदर्शक व दुसरा भावनादर्शक; एक व्यवहारप्रेरक व दुसरा भावनाप्रेरक; एक बौद्धिक व दुसरा

१. पतंजलि : महाभाष्य, १–१–१

भावनिक. ह्या दोन अंशांचा मिळून शब्दाचा अर्थ बनलेला असतो. अर्थाचे हे दोन अवयव होत. शब्द वापरला किंवा ऐकला कीं आपणांस तद्दर्शित वस्तूचें ज्ञान होतें. खुर्ची, बाक, पुस्तक, घर, दार, गांव, शहर, ईश्वर, आई, लाडका, वगैरे शब्द उच्चारल्याबरोबर आपणांस त्या त्या वस्तूचें ज्ञान होतें. हा जो वस्तु-संबंधीं माहिती देणारा, व्यवहारास प्रवृत्त करणारा व वस्तुसंबंधीं ज्ञान करून देणारा त्या शब्दांच्या अर्थांतील भाग त्याला बौद्धिक अंश म्हणतात. प्रत्येक शब्दानें कांहीं तरी ज्ञान होतें; म्हणून प्रत्येक शब्दांत बौद्धिक अंश (Intellectual Content) हा असतोच. वस्तुनामें, पदार्थनामें, जातिनामें थोडक्यांत म्हणजे सर्व सामान्यनामें ह्यांच्या द्योतक शब्दांच्या अर्थांत बौद्धिक अंशाचा भाग अधिक असतो. ह्या अंशाचाच एक भाग प्रेरक अंश (Promotive Content) म्हणून कांहीं विद्वान् मानतात.

शब्दाच्या अर्थांतील ह्या बौद्धिक अंशाबरोबर भावनिक अंश (Emotive Content) असतो. शब्दानें जसें ज्ञान होतें तशा भावनाहि निर्माण होतात. विचार उत्पन्न करण्याचें सामर्थ्य जसें शब्दांत आहे, तसें विकार उत्पन्न करण्याचेंहि सामर्थ्य आहे. शब्दाच्या अर्थांत जसें ज्ञान समाविष्ट झालेलें असतें, तशा भावनाहि समाविष्ट झालेल्या असतात. कधीं कधीं शब्दाच्या अर्थावर भावनांचे थरचे थर सांचलेले असतात. भाषेंतील उद्गारवाचक अव्ययें, विशेषनामें, व्यक्तिनामें, विशेषणें इत्यादि शब्दांत भावनिक अंशाचा भाग अधिक असतो. धार्मिक शब्द, ऐतिहासिक व्यक्ति, भावनागर्भ अर्थांचे शब्द, ह्यांत भावनिक अंश अधिक असतो. कधीं कधीं तर विशिष्ट स्थितीमुळें, परिस्थितीमुळें एखाद्या साध्या शब्दाच्या अर्थांत भावनिक अंश अधिक असतो. रसोत्पादक काव्यांतील शब्द भावनिकच विशेष असतात. शब्दाच्या आलंकारिक अर्थांत भावनिक अंश अधिक असतो. शब्दाच्या अर्थांतील ह्या बौद्धिक व भावनिक अंशां-मुळें शब्दाला विशिष्ट शक्ति प्राप्त होतात.

३२. अर्थदृष्ट्या शब्दाच्या तीन शक्ति आलंकारिकांनीं मानिल्या आहेत. त्या अभिधा, लक्षणा व व्यंजना ह्या होत. शब्दाचा अर्थ जेथें प्रत्यक्ष, सरळ व उघड रीतीनें समजतो तेथें अभिधा शक्ति समजतात. दगड शब्दाचा 'दगड, धोंडा' हा अर्थ अभिधाशक्तीनें प्राप्त होतो. परंतु 'मठ्ठ, निर्बुद्ध मनुष्य' हा जो त्याचा अर्थ तो लक्षणाशक्तीनें प्राप्त होतो. 'गाढव = प्राणिविशेष' ही अभिधाशक्ति, तर 'गाढव = निर्बुद्ध मनुष्य' ही लक्षणाशक्ति. शब्दाचा प्रत्यक्ष सरळ व स्पष्ट असा अर्थ कांहीं वेळेस कमी पडतो, त्यास बाध येतो. मुख्यार्थानें कल्पना जर बरोबर समजली गेली नाहीं तर ती समजण्यासाठीं मुख्यार्थालाच संलग्न असा रूढीनें मान्य केलेला व कांहीं तरी जास्त गुण दाखविणारा जो अर्थ घ्यावा लागतो त्यालाच लाक्षणिक अर्थ म्हणतात. "नदीवरील झोपडी" ह्या

शब्दप्रयोगांत नदीच्या पाण्यावरील झोपडी असा प्रत्यक्ष सरळ अर्थ न घेतां, तो सोडून नदीच्या कांठावरील झोपडी असा अर्थ घ्यावा लागतो. हीच शब्दाची लक्षणावृत्ति होय.

अभिधाशक्तीचा प्रांत सोडल्यानंतर भाषेंतील बहुतेक सर्व प्रांत ह्या लक्षणेनें व्यापिला आहे. कित्येक स्थलीं लक्षणेवर लक्षणा लादली जाते. आद्य मानवाच्या ताब्यांतील भाषेचा झुळझुळ वाहणारा पहिला ओघ लक्षणेमुळेंच विराट्स्वरूप धारण करतो. लक्षणेनेंच उपमा, रूपक व इतर बरेच अलंकार उत्पन्न होतात. लाक्षणिक बोलण्याचा आपणांस इतका सराव होतो कीं, अमुक एक बोलणें लाक्षणिक असल्याचें आपल्या ध्यानांतहि येत नाहीं. भाषेची ही लक्षणासंपत्ति भाषेच्या सुधारणेबरोबर वाढत जाते. शब्दांत किंवा भाषेंत लाक्षणिक अर्थ पेलण्याची कितपत व कशा प्रकारची शक्ति आहे यावरून भाषा बोलणाऱ्या लोकांची बुद्धिमत्ताहि अजमावितां येते. भाषेमध्यें लक्षणा पदोपदीं आढळून येते. 'त्यानें त्याची खूब कणीक तिंबली', 'मडकें मढविणें,' 'सोनारानें कान टोंचणें,' 'कागद घासणें,' 'पंजाबचा सिंह,' 'गडाचा सिंह,' 'शुक्राचार्य,' 'पुणें हें महाराष्ट्राचें नाक,' 'तानाजी शिवाजीचा उजवा हात,' 'डोंगर कसा टवकारतो,' 'आम्रवृक्ष आपणास बोलवितो,' 'शेत आम्हांस जेवूं घालतें,' 'पाषाणास पाझर फुटत नाहीं,' 'दया येणें,' 'विचार करणें,' 'खाबू,' 'माणसाची काय किंमत ?' 'त्यानें व्यूह रचला,' 'त्याचा व्यूह ढासळला,' 'गोष्टीचा थांग,' 'तो टेंबा मिरवितो.' 'त्याची कळी उमलली,' 'त्याचें तोंड कोमेजलें,' 'दिव्यांनीं रस्ते फुलले,' हीं सर्व उत्तान व प्रच्छन्न अशा लक्षणेचीं उदाहरणें आहेत.[१]

अभिधा आणि लक्षणा ह्या दोन शक्तींसारखी शब्दाची तिसरी एक शक्ति 'व्यंजना' म्हणून आहे. ह्या शक्तीस काव्याचा आत्मा म्हणतात. "गतोऽस्तमर्कः = सूर्य अस्ताला गेला," असें म्हटल्याबरोबर संध्या करण्याची वेळ झाली, आतां स्नान केलें पाहिजे, कामें सर्व आवरलीं पाहिजेत इत्यादि अर्थ जो सूचित होतो तो त्या शब्दांच्या व्यंजना ह्या शक्तीमुळेंच होतो. ही शक्ति लक्षणेपेक्षां थोडी निराळी आहे. व्यंजना शक्तीच्या साहाय्यानें शब्दाचा अर्थ समजण्यास जरा जास्त विद्वत्ता, समयसूचकता लागते. शब्दाचे अर्थ दाखविणाऱ्या व्यंजना शक्तिसारख्याच आणखी कांहीं शक्ति समजल्या गेल्या आहेत. त्यांचें आणि व्यंजनेचें बरेंच साम्य आहे. संयोग, विप्रयोग, साहचर्य, विरोधिता, अर्थ, प्रकरण, लिंग, संनिधि ह्यांपैकीं कोणत्या तरी कां होईना संबंधानें निगडित झालेल्या इतर शब्दांचा विचार त्याच्या अर्थाबाबत करावयाचा असतो.

१. कृ. पां. कुलकर्णी : भाषाशास्त्र आणि मराठी भाषा, पृ. ९२-९३.

३३. शब्दाच्या अर्थांत निरनिराळ्या कारणांनीं जे निरनिराळे प्रकार पडतात त्यांच्या मुळाशीं लक्षणा हीच वृत्ति आहे. लक्षणावृत्तींत दोन प्रकार प्रथम उद्भूत होतात : (१) अर्थाचें सामान्यीकरण व (२) अर्थाचें विशेषीकरण. ह्यांनाच अर्थविस्तार आणि अर्थसंकोच असें म्हणतां येईल. अर्थविस्तार किंवा अर्थसंकोच होण्याचें कारण शब्द आणि अर्थ ह्या दोहोंमध्यें असणारें समीकरण कोणत्या तरी बाजूस कमी पडतें हें होय. दोन्ही समसमान नसल्यामुळें इतका फरक पडत जातो.

(१) अर्थविस्तार—एखादा शब्द जितका मूळ अर्थ दाखवितो त्याच्यापेक्षां अधिक अर्थ त्या शब्दानें घ्यावा लागतो. गोसावी म्हणजे गो + स्वामिन् = गाईचा धनी; पण हल्लीं कशाचाहि धनी नसला तरी किंवा असला तरी त्याला गोसावी म्हणतात. मृग म्हणजे हरीण, परंतु सर्व प्राण्यांच्या अर्थीं हा शब्द वापरतात. पैसेवाला म्हणजे केवळ पैसे किंवा नाणें जवळ असलेला माणूसच नव्हे तर पैसाअडका, सोनेंदागिने, घरवाडी, जमीनजुमला वगैरे जवळ असणारा इतका व्यापक अर्थ त्यांत येतो. समाहारद्वंद्व म्हणून जो समासाचा प्रकार आहे त्यांत अर्थाची वाढ बरीच झालेली असते. पानपत्रावळ, भाजीपाला, पितर, कागदपत्र वगैरे शब्दांच्या मूळ अर्थांत पुष्कळ अर्थविस्तार झालेला आहे. गोठा म्हणजे फक्त गाई बांधण्याचें ठिकाण; परंतु म्हशी, बैल, घोडे जरी बांधले तरी तो गोठाच असतो. बायको असते एकच, पण तिला 'आमची मंडळी' म्हणतात. गंगा, भागीरथी हीं एका विशिष्ट नदीचीं नांवें होत; परंतु तीं आपल्या गांवाजवळच्या नदीलाहि व नदी नसेल तर ओढ्यालाहि लावतांना कधीं कधीं आपण ऐकतों. कादंबरी म्हणजे बाण कवीच्या कथानकांतील एका नायिकेचें नांव; परंतु आतां सर्व रम्य कथांना हा शब्द लावतात. वरात < वर यात्रा, म्हणजे नवऱ्या मुलाची फक्त मिरवणूक; परंतु तो शब्द मुंजीच्या मिरवणुकीसहि लावतात.

(२) अर्थसंकोच—ह्याच्या उलट कधीं अर्थाचा संकोच होतो. पांखरूं आणि पक्षी हे दोन्ही पंख असणारे प्राणी ह्या एका अर्थाचेच शब्द; परंतु पांखरूं म्हणजे लहान आणि पक्षी म्हणजे मोठा असा फरक होतो. निर्वाण, मोक्ष, स्वर्ग हे एका अर्थाचे शब्द; परंतु निर्वाण हें बुद्धांचें, मोक्ष हें ज्ञान्यांचें आणि स्वर्ग म्हणजे इतरांचें कैवल्य ह्याअर्थीं भेद करून वापरले जातात. पार्थिव म्हणजे पृथ्वीसंबंधीं; परंतु त्याचा 'राजा'—पृथ्वीवर राज्य करणारा इतकाच अर्थ संकुचित केला आहे. 'गांठोडें' म्हणजे कांहींहि गुंडाळून ठेवलेलें; परंतु 'तो गांठोडें बाळगून आहे' ह्यांत गांठोडें म्हणजे पैशाचें किंवा दागिन्यांचें एवढाच अर्थ अभिप्रेत आहे. "त्याचें जवळ **सोनें** आहे." 'मी **शहरांत** किंवा **गांवांत** जाणार आहे.' 'तो आमचा **काळ** आहे.' ह्या वाक्यांतील जाड ठशाचे शब्द तसेंच धर्म, ताप, वेदना, वेणा, वेद, कुटुंब, जनावर, इंद्र, विषयसुख, गवेष, कारखाना,

तर्क, ताई (कान. ताय = आई, वडीलधारी बाई), तांगा (कान. तमंग = उंचवटा), तुंबडी (< तुंबा), तुरा (अर. तुर्रा = पुढचे केंस) इत्यादि शब्दांत मूळच्या अर्थाचा संकोच झाला आहे. हीं सर्व अर्थसंकोचाचीं उदाहरणें होत.

एकाच अर्थाचे अनेक शब्द असले तर प्रत्येक शब्दाच्या अर्थात सूक्ष्म भेद करून प्रत्येकाच्या अर्थात कांहीं तरी निराळी छटा उत्पन्न होते. माता, आई, माई, माय हे एकाच अर्थाचे शब्द आहेत; परंतु त्यांच्या अर्थात व तदनुषंगी प्रेमळ भावनेंत सूक्ष्म कां होईना पण अंतर आहे. कार्य, काम, काज, इत्यादि शब्द व्युत्पत्तिदृष्ट्या एकाच अर्थाचे; परंतु रूढ अर्थ मात्र त्यांचे भिन्न आहेत. 'हृदय' म्हणजे अंतःकरण; परंतु त्यापासून निघालेल्या 'हिया' शब्दाचा अर्थ निराळा आहे. 'पुस्तक' निराळें आणि 'पोथी' निराळी. 'स्नान' म्हणजे आंघोळ, व 'न्हाण' म्हणजेहि आंघोळ; परंतु एकाबद्दल दुसरा शब्द चालत नाहीं. 'मार्ग सांपडला' ह्याचा एक अर्थ तर 'माग सांपडला' ह्याचा अगदीं निराळा अर्थ. 'मारग मळणें' म्हणून देशस्थ ब्राह्मणांमध्यें कुलाचार आहे, त्यांत 'मारग' ह्याचा अर्थ ह्याहून भिन्न. मनस्, मनुष, मति, मनन, मन्यु हे सर्व शब्द 'मन् = मनने ह्या धातूपासून निघाले; परंतु प्रत्येक शब्दाचा रूढार्थ अगदीं निराळा आहे. 'गाभारा, गाभ, गाभा,' ह्या तिन्ही शब्दांचें मूळ एकच पण अर्थ मात्र निराळे झाले आहेत.

शब्दाच्या संस्कृत रूपाबरोबरच त्याचीं प्राकृत रूपेंहि भाषेंत रूढ आहेत. परंतु त्यांचा अर्थ मात्र संस्कृतरूपी शब्दाच्या अर्थाहून निराळा आहे शब्दाच्या संस्कृत व प्राकृत रूपांच्या जोड्या पुढें दिल्या आहेत. दोन्हींतील अर्थभेद स्पष्ट असल्यामुळें दिला नाहीं.

अस्थि–आठी, क्लेश–किळस, कर्म–काम, नष्ट–नाट, नाठाळ; परुष–फरस, वर्ण–वाण, सिंह–सिंग, स्पर्शणें–फासणें, क्षीर–खीर, शून्य–सुना, मिथुन–मेहूण, स्थान–ठाण, व्यापार–वापर, वावर; शुद्धि–सुद, पत्र–पत्ता, पर्वन्–पेर, पक्ष–पांख, पंख; भवानी–बोहणी, मुहूर्त–म्होतूर, संधि–सांध, स्तन–थान, मुद्रा–मूद.

ह्या सर्व उदाहरणांवरून असें दिसून येईल कीं, भाषेंत शब्द रिकामा, निरर्थक असा राहूं शकत नाहीं. कोणत्याहि शब्दानें आळशी, निरुपयोगी बनावें हें भाषेस खपत नाहीं. प्रत्येक शब्दानें आपलें काम बजाविलें पाहिजे; म्हणून बोलणारे लोक एकस्वरूपी अथवा समस्वरूपी शब्दाच्या अर्थात सूक्ष्म भेद करीत असतात. मूळ तत्सम शब्दाचा विस्तृत अर्थ तद्भव शब्दांत संकुचित होतो.

(३) ग्राम्यतापरिहार:—मनुष्याचा स्वभावच असा आहे कीं तो वाईट असेल तें टाळतो आणि चांगलें असेल तें जवळ करितो. वाईटास चांगला पोषाख

चढवून त्याचा वाईटपणा कमी करण्याकडे मनुष्याची प्रवृत्ति असते. वाईट, अभद्र, अश्लील अशा शब्दांचा उच्चारहि सभ्यतेच्या विरुद्ध असतो. गोष्ट जरी खरी असली तरी तिच्या मूळ भेसूर, अपथ्य स्वरूपांत सांगितली तर ती कानाला, जिभेला, मनाला व शिष्टतेलाहि खपत नाहीं. ' कोणी मोठा मनुष्य खालीं पडला असें न म्हणतां रावसाहेब खालीं आले ' असें म्हणतात. तसेंच मरणाची बातमी सांगतांना " अमका अमका मेला, " असें न म्हणतां ' वारला, किंवा अमका स्वर्गवासी झाला, किंवा देवाज्ञा झाली, देहावसान झालें, प्राणोत्क्रमण झालें, ' इत्यादि त्याच अर्थाचे शिष्ट प्रयोग वापरतात. ' दिवा मालवणें ' हा प्रयोग अशिष्ट समजतात. त्याऐवजीं ' दिवा थोर करणें, दिव्यास निरोप देणें ' असें म्हणतात. स्त्रियांच्या बाबतींत तर ही प्रवृत्ति जास्त दिसून येते. घरंदाज सुवासिनी ' करंड्यांतील ' कुंकू संपलें, ' अथवा ' कपाळावरील कुंकूं पुसलें, ' असें कधीं म्हणावयाची नाहीं; तर त्याऐवजीं ' कुंकू वाढलें ' असा प्रयोग करील. ' बांगडी फुटली ' असें न म्हणतां ' बांगडी वाढली ' असेंच ती म्हणेल. ' शौच ' ह्या शब्दाचा मूळचा अर्थ स्वच्छता परंतु तो कोणत्या अर्थानें वापरला जातो हें सर्वांना माहीत आहेच.

कधीं कधीं कालान्तरानें आपोआपच एखाद्या ग्राम्य शब्दाचा ग्राम्यपणा नाहींसा होतो. अर्थाकडे बारकाईनें पाहिलें तर सभ्य, शिष्ट माणसाच्या तोंडांतून ते शब्द उच्चारले जाऊं नयेत असे ते शब्द असतात. परंतु रोजच्या उपयोगांत आल्यामुळें त्यांच्या मूळच्या ग्राम्य स्वरूपांकडे कोणाचें लक्ष जात नाहीं. "गुलाम, भोसडीचा, बहानचोद, मादरचोद, फोंकलीचा, लेकाचा, अरेच्या ' हे व असलेच शब्द ह्या प्रकारांत येतात. ' त्याची खरडपट्टी काढली ', ' त्याची चांगली तासडपट्टी केली, ' वगैरे वाक्यांतील शब्दांचा अर्थ पाहिला तर किती अश्लील आहे ! परंतु रोजच्या वापरानें तो इतकासा दृष्टीसमोर येत नाहीं. खाज, जिरली, उलटी (केली किंवा झाली), मस्का-लोणी लावणें, हे शब्द तर चांगल्या सुशिक्षितांच्या बोलण्यांत येतात. कॉलेजमधील मुलेंमुली "कशी जिरली-जिरवली, उलटी केली, काय पण मस्का लावला !" असे प्रयोग बिनधोक रीतीनें करतांना ऐकण्यांत येतात. " धर आंगठा किंवा दाखव आंगठा, घामटें काढणें, स्वारी भरणें, उरावर बसणें " असले प्रयोग शिष्टांनीं बिनदिक्कत केलेले आपण ऐकतों. शिक्षण सार्वत्रिक झाल्यामुळें " घस्चोट, रिकामचोट " असल्या शब्दांबद्दल कांहीं चमत्कारिक वाटेनासें झालें आहे. डोळा मारणें, लंबे करणें, हाताळणें (चोरणें), सोट्या, लठ्ठ्या, रक्षा, राख (उपपत्नी), गोटा, बुंद, म्होतूर, पाट, इंगा दावणें, चंपी करणें, धिसाडघाई, इत्यादि शब्दांतील ग्राम्यत्व पार नाहींसें झालें आहे. ग्राम्यतापरिहाराचा आणखी एक प्रकार आहे. चारचौघांत किंवा बायकामुलांच्या समोर ग्राम्य व अश्लील शब्द उच्चारवत नाहींत.

अशा शब्दांचा अर्थ निर्दिष्ट करावयाचा झाला तर ते अश्लील शब्द प्रत्यक्ष न उच्चारतां त्याबद्दल त्यांचा अर्थ सूचित करणारे ' उपशब्द ' वापरतात. रांड, रक्षा, राख ह्या शब्दांबद्दल ' अंगवस्त्र, ' ' पात्र ' हे शब्द वापरतात. योनिवाचक शब्द ' अंग ' ' मायांग ' हे शिष्टमान्य आहेत. मैथुन, संबंध, संभोग, आश्लेषण, व्यवहार वगैरे शब्द स्त्रीपुरुषसंबंधाबद्दल शिष्टमान्य होत. ' षंढ किंवा नपुंसक ' असें न म्हणतां ' तृतीयप्रकृति, द्रौपदेय, बृहन्नडा हे शब्द वापरतात. कांहीं शिव्या व अपशब्द असें आहेत कीं ते अस्सल मराठींत उच्चारले तर फार ग्राम्य व अश्लील वाटतात; परंतु त्यांनाच संस्कृत (किंवा इंग्रजी) भाषांचें अवगुंठन दिलें कीं त्यांचें अश्लीलत्व नाहींसें होतें.

(४) वाईट शब्दांचा वाईटपणा जसा नाहींसा होतो, तसा चांगल्या शब्दांचा चांगुलपणाहि नाहींसा होऊन त्यांना केवळ औपचारिकत्व येतें. पत्रांत जे मायने आपण लिहितों ते सर्व ह्या प्रकारचे होत. ' राजमान्य राजेश्री, ' ' अखंडितलक्ष्मी, ' ' सकलगुणालंकरण; ' ' राजश्रिया विराजित, ' 'सद्गुणनिधान' ' कृपानिधान, ' ' आपला आज्ञाधारक, ' ' कृतानेक साष्टांग नमस्कार ' इत्यादि मायने आपण वापरतों; परंतु त्यांच्या अर्थाकडे आपण कधींहि लक्ष देत नाहीं. ' राम राम, ' उधो उधो केली ' ह्या शब्दांच्या मूळ अर्थाचा पार विसर पडला आहे. हे सर्व अर्थशून्यत्वाचे प्रकार आहेत. संस्कृतमधील ' असुर ' शब्दाचा इतिहास तर मजेदार आहे. असुर म्हणजे देव, शक्तिमान् असा अर्थ असतां अनार्य लोकांशीं आर्यांचा झगडा झाल्यामुळें त्यांच्या देवतांस ' असुर ' हा शब्द दैत्य ह्या अर्थी लावून त्यांच्याउलट ' सुर ' शब्द उत्पन्न करून त्याची योजना स्वदेवतादर्शक अशी केली.

(५) अकारण गौरव—कधीं कधीं शब्दांमध्यें खोटा भारदस्तपणा आणिला जातो. उर्मट, श्राप, शिकस्त, निद्रिस्त, अवाच्य, श्रीमंतपूजन इत्यादि शब्दांत विनाकारण एक वर्ण जास्त घालून अकारण गौरव आणिला आहे. कांहीं प्रयोगांमध्येंहि असा भारदस्तपणा आणिला जातो. उदा०—" मारामारी झाली " असें न म्हणतां " शरीरसंबंधावर आले " असें म्हणतात.

(६) कधीं कधीं शब्दाचा मूळ अर्थ जाऊन त्या शब्दाकडे वाक्यांतील संबंध दाखविण्याची कामगिरी येते. उदा०—' ऐवजीं ' हें ऐवज ह्या शब्दाचें सप्तमीचें एकवचनी रूप आहे; परंतु ' ऐवजीं ' म्हणजे ' बद्दल ' असा अर्थ होऊन तें ' अव्यय ' होऊन बसलें आहे. तीच गोष्ट ' मुळें, प्रमाणें, साठीं, योगें, पेक्षां ' इत्यादि शब्दयोगी अव्ययांची. परिच्छिन्न, त्यादारभ्य, गेल्यादारभ्य, लिहिल्यादारभ्य, इत्यादि स्वरूपांचीं अव्ययें जुन्या लिखाणांत येतात. संस्कृतमधील अधिक, अपर, अधर, अन्तर, वरीयस्, ईयस्, इष्ठ इत्यादि शब्दांचा उपयोग विशेषणाचा ' तरतम ' भाव दाखविण्याकडे करतात.

विभक्तिप्रत्ययांबद्दल शब्दयोगी अव्ययें वापरण्याची प्रवृत्ति ह्यामुळेंच पडली आहे. 'घरीं' बद्दल 'घरामध्यें', 'गांवाहून' बद्दल 'गांवापासून,' तसेंच 'त्याच्यापेक्षां,' 'त्याच्याकरितां' हीं सर्व त्याच प्रवृत्तीचीं उदाहरणें होत. वाह वाह, छीः, थू, वगैरे उद्गारवाचक अव्ययें असून तीं नामाप्रमाणें वापरलीं जातात. 'जोरानें, जोरांत, जोमांत, इतक्यांत व थोडक्यांत' हीं अव्ययें होत. परंतु तीं मूळचीं सविभक्तिक नामें आहेत. मूळचे एक प्रकारचे शब्द व्याकरणांत दुसऱ्या प्रकारचे होतात. विशेषणाबद्दल नामें, नामांबद्दल विशेषणें, भाववाचक नामांबद्दल सामान्यनामें, सामान्यनामांबद्दल भाववाचक नामें, काळ दाखविण्यासाठीं साहाय्यकारी क्रियापदाचा उपयोग हे जे उलटसुलट प्रयोग आढळतात, तेहि ह्याच प्रवृत्तीचे दर्शक आहेत. प्रत्ययप्रक्रियेंतील उलाढाल तिजमुळेंच होते.

(७) साम्याभास—शब्दांच्या उच्चारांत फरक ज्याप्रमाणें साम्याभासामुळें पडतात, त्याचप्रमाणें शब्दांच्या अर्थांतहि फरक साम्याभासामुळें पडतात. या साम्याभासामुळेंच लहान मुलें कांहीं चमत्कारिक प्रयोग करतात. 'धरला' हें रूप व्याकरणशुद्ध व योग्य आहे; परंतु त्याच धर्तीवर 'मरला' किंवा 'करला' अशीं रूपें मुलें करितात. 'दूध प्यालास का?' असें विचारल्याबरोबर 'दूध प्यालों' च्या ऐवजीं 'दूध प्याला' असा प्रयोग मुलें करतात. परकी लोक मराठी शिकतांना असेच चमत्कारिक प्रयोग केवळ त्यांच्या स्वतःच्या भाषेंतील साम्यावरून करतात. 'तो काम केला' हा प्रयोग कानडी लोकांच्या बोलण्यांत नेहमीं येतो. पारशी लोक दक्षिणी लोकांस चेष्टेनें 'अरे तात्या, बघलास का?' असा प्रयोग करतात. मुलांकडून किंवा अन्यभाषीयांकडूनच असे चमत्कारिक प्रयोग होतात असें नाहीं, तर चांगल्या जाणत्या लोकांकडूनहि या साम्याभासामुळें प्रयोगसंकर होतो. 'मला तें काम होत नाहीं,' ह्या प्रयोगांत ज्या दोन प्रयोगांची छाया पडली आहे ते प्रयोग हे — 'मला तें काम करवत नाहीं' हा एक व 'माझ्याच्यानें तें काम होत नाहीं' हा दुसरा. 'तो जावेंसें म्हणतो,' ह्यावरहि 'त्याला जावेंसें वाटतें' आणि 'तो जाऊं म्हणतो' ह्या दोन प्रयोगांची छाया पडली आहे.

(८) शब्दांचा अपरिचितार्थ—कांहीं वेळेस शब्दाचा मूळ अर्थ नाहींसा होऊन त्याच्याऐवजीं त्याच्याशीं अगदीं अपरिचित असा अर्थ त्या शब्दाला प्राप्त होतो. उदा०—'ताराबल' ह्या शब्दाचा आकाशांतील ताऱ्यांच्या सामर्थ्याचा मनुष्याच्या जीवितावर होणारा बरावाईट परिणाम हा मूळचा अर्थ, परंतु त्यांत एक अनुस्वार येऊन तारांबळ म्हणजे धांदल असा अर्थ झाला. तसेंच 'शनीचा फेरा,' 'खडाष्टक,' 'मनस्वी,' 'बादरायण,' 'त्रेधा,' 'छांदिष्ट,' 'आर्ष,' 'बाष्कळ,' 'भादरणें,' ह्या शब्दांच्या अर्थांत फरक पडला आहे.

(९) अर्थभ्रंश—ह्या वर सांगितलेल्या प्रवृत्तीसारखीच आणखी एक शब्दाच्या अर्थांत भ्रंश किंवा दोष उत्पन्न करण्याची प्रवृत्ति आढळून येते. उदा०—'विद्यार्थी' ह्या शब्दाचा मूळचा अर्थ विद्या शिकणारा; परंतु आम्हांला ' एक विद्यार्थी ' ठेवावयाचा आहे, म्हणजे शाळेंत जाणारा मुलगा; परंतु घरीं पूजा करणें, भाजी आणणें वगैरे किरकोळ वरचीं कामें करणारा गरीब मुलगा असा व्यवहारांत त्याचा अर्थ झाला आहे. ' महाराज ' हा शब्द गुजराती आचाऱ्याला लावतात. आचारी (आचार्य ह्या शब्दापासून आला का?), परिमळ, वास (तुपाचा), व्यसन, उपाधि, ग्रंथ (लहानशा गोष्टींचा ग्रंथ), अरिष्ट, फाकडा (पाणीदार, निष्णात, रंगेल), फौजदार, बिलंदर (बुलंद = दुर्गम), बुळगा, बुनगा (बुन्गाह् = बिनलढवय्या), कारकून, फाजील (फाजल = शहाणा) हीं आणखी अर्थभ्रंशाचीं उदाहरणें होत. ' छांदिष्ट ' (छंदासंबंधीं), ' आर्ष ' (ऋषीसंबंधीं), ' बाष्कळ ' (बाष्कल = वेदाची एक शाखा), ' भादरणें ' (भद्राकरणम्) ह्या शब्दांतहि अर्थभ्रंश झाला आहे.

कधीं कधीं शब्दाच्या मूळ अर्थाच्या अगदीं विरुद्ध असा अर्थ त्या शब्दाला प्राप्त होतो. उदा०—' अचपल ' (अतिचपल ह्या अर्थी), अपरोक्ष ह्याचा मूळ अर्थ समोर; परंतु त्याऐवजीं ' पाठीमागें, दृष्टिआड ' असा त्याचा अर्थ रूढ झाला आहे.

(१०) अर्थप्रशस्ति—कधीं कधीं एखाद्या शब्दाचा मूळचा अर्थ वाईट असतो; परंतु कालांतरानें अर्थांतील वाईटपणा जाऊन त्या ठिकाणीं चांगला अर्थ येतो. उदा०—' धूर्त ' ह्या शब्दाचा ' कावेबाज ' असा मूळचा अर्थ असून त्याऐवजीं ' शहाणा, ' ' दूरदर्शी ' असा अर्थ रूढ झाला आहे. ' वजीर ' ह्या शब्दाचा अर्थ ' सामान्य नोकर ' असा मूळ होता; तो जाऊन त्याऐवजीं ' मुख्य प्रधान ' असा त्याचा अर्थ झाला आहे.

आधिभौतिक शास्त्रांत प्रत्यहीं जसजसे शोध लागत आहेत तसतसे निरनिराळे शब्द नव्या अर्थानें भाषेंत रूढ होत आहेत. नव्या नव्या शास्त्रांचीं परिभाषाहि मराठींत तयार करण्याचे प्रयत्न चालले आहेत. अशा रीतीनें भाषेची शब्दसंपत्ति सारखी वाढत चालली आहे.

३४. भिन्न भिन्न संस्कृतींच्या किंवा भाषांच्या लोकांचा संबंध आला म्हणजेहि नवे नवे परकी भाषेंतील शब्द भाषेंत रूढ होतात. द्राविडांचा आणि मराठ्यांचा संबंध आला आणि पुष्कळ द्राविडी शब्द मराठींत शिरले. महमदीयांचा आणि मराठ्यांचा संबंध आल्याबरोबर किती तरी फार्शी, अरबी व तुर्की शब्द मराठींत घुसले. तसेंच इंग्रजीच्या अमदानींत मराठी भाषेंत इंग्रजी शब्दांचा भरणा पुष्कळच झाला आहे. मराठी भाषेंतून हे परकी शब्द काढून टाकण्याची चळवळ कांहीं लोकांनीं सुरू केली आहे. ही चळवळ कितीहि सद्धेतुमूलक असली तरी

भाषेच्या वाढीच्या दृष्टीनें हानिकारक आहे. संस्कृतिसंस्कृतींचा मिलाफ झाला कीं, शब्दांचें लोण येणारच. तें टाळतां येतच नाहीं. शब्द टाळावयाचे असले तर संस्कृतिसंयोगाचाच विच्छेद केला पाहिजे. तो न करतां केवळ शब्द उचलून काढणें बैलाच्यापुढें गाडा बांधण्यासारखें किंवा पायाच्या अगोदर कळस उभारण्यासारखें आहे. शिवाय कोणताहि शब्द भाषेंत उत्पन्न होऊन जो रूढ होतो तो त्याच्या मुळाशीं असलेल्या कल्पनेच्या (Concept) जोरावर होतो. ती कल्पना नाहींशी झाली तरच तिच्यावर आधारलेला शब्द भाषेंतून नाहींसा होतो. वेदी, दर्वी, आसंदी, होता, प्रतिहर्ता, पुरोडाश वगैरे वेदांतील शब्द पुढें बेपत्ता झाले; किंवा मवला, एकवंकी, रासौभ, राऊवें, राभस्य, आविस, आहाणा हे ज्ञानेश्वरींतील शब्द किंवा हुंबते, बोहरी, वोगरू, निकुरे, लास, वारुवा, झांजर, वगैरे नामदेवाचे शब्द पुढच्या मराठींत बेपत्ता झाले. ह्याचें कारण त्यांच्या मुळाशीं असलेल्या कल्पना नष्ट झाल्या हेंच होय. शब्द मरतात ह्याचें कारण त्यांची मूळची कल्पना मरते हें होय; तेव्हां कल्पना जोंपर्यंत जिवंत आहे तोंपर्यंत तद्दर्शक शब्द नाहींसा कसा होणार? असे शब्द मुद्दाम नाहींसे केले तर दुसरे परकी शब्द त्यांचें स्थान पटकावितील व दुसऱ्या चांगल्या शब्दांना हद्दपार करतील. तदर्थी मराठी शब्द रूढ करावयाचे असल्यास त्यांची कल्पना (Concept) मराठींत स्वतंत्र अशी निर्माण केली पाहिजे. सर्व शास्त्रनिर्मिति व कलाविकास मराठींत करून ह्यासंबंधीं कल्पना मराठींत उत्पन्न केल्या तरच तद्दर्शक मराठी शब्द रूढ होतील.

३५. शब्दांत काव्य, इतिहास, नीतिमत्ता हीं असतात. शब्दांत समाजाचा सर्व व्यवहार प्रतिबिंबित झालेला असतो. कांहीं शब्द काव्यांतच योजण्यासारखे कोमल, कर्णमधुर असतात, तर कांहीं कर्णकर्कश असतात. कर्ण, गांगेय, कालेय, मदन, नरकासुर, यादवी, कुरुक्षेत्र, कोडगा, शतकृत्य, शरपंजरी, जन्मसावित्री वगैरे शब्दांत पुराणांशीं अनुसंधान आहे. निर्वाण, अर्हत्, सूत्र, भाऊगर्दी, फाकडा, भवानी, घाशिरामी वगैरे शब्दांत इतिहास आहे. राजकीय, धार्मिक, सामाजिक अनुकूलप्रातिकूल मतेंहि शब्दांत उमटलेलीं दिसतात. भाई, साथी मवाळ, जहाल हे शब्द राजकीय भिन्न मतें दाखवितात. बामण, भट्टुरगा, पळीपंचपात्र्या, कुणबट, नांगऱ्या, लंगोट्या, कागडा, लांडा, सायबा वगैरे निंदाव्यंजक शब्दांत धर्ममतें उतरलेलीं दिसतात. सामाजिक चालीरीति, व्यवहार, संवयी वगैरे कित्येक वेळां शब्दांमध्यें उमटलेल्या असतात. 'कोस' म्हणजे दोन किंवा तीन मैल असें आपण सध्यां म्हणतों. परंतु पूर्वी मनुष्याचें ओरडणें किंवा हाक जेवढ्या अंतरावर ऐकूं जाई तेवढ्या प्रदेशास क्रोश म्हणत असत. फरशी म्हणजे कुऱ्हाड असें आपण समजतों व तें हत्यार लोखंड-पोलादाचें करतों. परंतु फरशी म्हणजे परशु आणि तो पार्श्व किंवा पर्शु ह्या शब्दापासून ज्या अर्थी

आला आहे त्या अर्थी पूर्वी तें हत्यार प्राण्यांच्या कुक्षींतील हाडाचें करीत असत हें उघड आहे. ‘ सैंपाक ’ हा कांहीं कोणा दुसऱ्या आचाऱ्याकडून तयार करावयाचा नसून (<स्वयं-पाक) स्वतां करावयाचा असे. ‘ परीट ’ हे कपडे धूत असत (<धावक) व रंगवीतहि असत (< रजक). वेळ दाखविण्याकरितां पूर्वींहि टोले मारीत असत हे ‘ प्रहर ’ ह्या शब्दावरून उघड आहे. घोड्यापुढें धावणें, घोडयावर बसणें, अमुक घोडयावर आहे, घोडामैदान जवळ, आपलें घोडें पुढें ढकलणें वगैरे वाक्प्रयोग युद्धप्रवृत्तीचे निदर्शक आहेत. घायाळचतुर्दशी (युद्धांत घायाळ झालेल्यांची श्राद्धतिथि), ढालगज (ढालेचा हत्ती), खडाजंगी (मोठी लढाई), हूल उठविणें (सैन्याच्या पुढें ओरडणें), जामा (विजार) – निमा (वरचा अंगरखा), वगैरे शब्द जुन्या कांहीं चालीरीतींचे निदर्शक आहेत. ‘ काडी मोडणें, ‘ घटस्फोट ’ (‘ मडकें फोडणें ’ हें मृत्यूचें निदर्शक), ‘ गौड बंगाल ’ (बंगाल देशांतील जारण मारण विद्येचें दर्शक), ‘ घनचक्र ’ ‘ घनघोर ’, (अघोरपंथापासून घोर हा शब्द), ‘ लाजाहोम ’ , ‘ सप्तपदी ’, ‘ बेलभंडार ’ ‘ बोहनी (करणें)’, ‘ बोनें (घालणें), ‘ गडगणेर ’ ‘ केळवण ’ वगैरे शब्दांवरून पूर्वींच्या काळच्या सामाजिक चालीरीति दाखविल्या जातात. शब्दांच्या अर्थामध्यें सामाजिक चालीरीति ज्या लपून बसलेल्या असतात त्या शब्दाच्या धात्वर्थाच्या साहाय्यानेंच हुडकून काढतां येतात. वेदकालीन सामाजिक परिस्थिति जी कांहीं विद्वानांना अजमावितां आली व जें इतक्या प्राचीन कालचें चित्र पुढें उभें करतां आलें तेंहि ह्या शब्दांच्या अर्थामुळेंच आलें हें स्पष्ट आहे.

३६. भाषेंतील शब्दांच्या उच्चारप्रक्रिया व अर्थप्रक्रिया ह्या येथवर सांगितल्या. ह्यांना शब्दांचे वर्णसमाम्नाय किंवा उच्चारसमाम्नाय व अर्थसमाम्नाय म्हणावयास हरकत नाहीं. अशा तऱ्हेचे समाम्नाय (सम् + आ + म्ना = एकत्र विचार) प्राचीन कालचे लोक करीत असल्याचे दाखले आपल्या पूर्वींच्या वाङ्मयांत सांपडतात. शब्दांचा उच्चार व अर्थ ह्यांत झालेल्या फरकानेंच भाषेचा विकास होतो. शब्दाच्या स्वरूपांत बदल, अर्थांत बदल किंवा दोहोंत बदल, स्वरूप कायम राहून अर्थ बदलणें, किंवा अर्थ तोच राहून स्वरूपांत फरक पडणें, जुने शब्द नाहींसे होणें, नवे शब्द येणें हे सर्व प्रकार भाषेंत प्रत्यहीं चाललेलेच असतात. असे पुष्कळ प्रकार झाले तरी भाषेस कमीपणा येत नाहीं. उलट हे प्रकार म्हणजे भाषेच्या जिवंतपणाचीं लक्षणें होत. जिवंत प्राण्यांमध्यें ज्याप्रमाणें बाल्य, तारुण्य, वार्धक्य अशीं अवस्थान्तरें किंवा रूपान्तरें असतात, तद्वत् भाषेचींहि हीं रूपान्तरें होत. ह्या सर्व प्रकारांनीं भाषा जास्त फोफावतच जाते. वर्णप्रक्रिया व अर्थप्रक्रिया ह्या दोन्ही प्रकारच्या चमत्कारांनीं भाषेंत हळू हळू फरक पडत जाऊन तिच्यापासून पोटभाषा व कालपरत्वें स्वतंत्र अशा भाषा उत्पन्न होतात. पोटभाषांचा विचार खालीं केला आहे.

पोटभाषा

३७. भाषेच्या बाह्य व आंतर ह्या दोन्ही स्वरूपांत कालान्तरानें फरक कसे व कोणत्या प्रकारचे पडतात हें वर सांगितलें. भाषेचें शरीर व तिच्यांतील आत्मा ह्या दोहोंत असे बदल झाल्यामुळें विकृति होऊन तिचें स्वरूप पालटतें व तिच्यापासून निरनिराळ्या भाषा उत्पन्न होतात. मूळ भाषेचे आर्य, ट्युरेनियन, मंगोलियन, बांटू वगैरे प्रकार होणें किंवा आर्य भाषेचे वैदिक, अवेस्ता, ग्रीक, लॅटिन, लिथूनियन, गॉथिक वगैरे प्रकार होणें किंवा वैदिक भाषेचे संस्कृत, पाली, प्राकृत, अपभ्रंश व वर्तमानकालीन बोली होणें किंवा मराठीचे वऱ्हाडी, कोंकणी, कारवारी, खानदेशी इत्यादि प्रकार होणें हें सर्व भाषेच्या दुहेरी स्वरूपांत फरक होण्याचा जो तिचा स्वभाव आहे त्याच्यावर अवलंबून आहे. ह्या स्वभावामुळेंच भाषेमध्यें पोटभाषा उत्पन्न होतात. वर दिलेले त्या त्या भाषेचे प्रकार पोटभाषाच होत.

खऱ्या अंतिम दृष्टीनें पाहिलें तर जितक्या व्यक्ति तितक्या निराळ्या भाषा व तितक्या पोटभाषा असल्या पाहिजेत. परंतु पोटभाषेची व्याप्ति इतकी वाढवून चालावयाचें नाहीं. भाषेंत व्यक्तींचें व्यक्तित्व तर उमटतेंच, परंतु तें समाजाचा जो एक मोठा ठसा तिच्यावर उमटतो त्याच्यापुढें टिकत नाहीं. भाषेवर उमटणाऱ्या ह्या मोठ्या ठशाला पोटभाषा म्हणतात. पोटभाषा ही सुद्धां समाजांतील एखाद्या घटकाची बोलभाषाच असते. भाषेंतील एकजिनसीपणा कायम राहण्यास बोलणाऱ्या लोकांत व्यवहार सारखा झाला पाहिजे. ह्या व्यवहार-सातत्यानें भाषेमध्यें स्थैर्य राहतें. हें कोणत्याहि कारणानें खुंटलें कीं एक भाषा दुसऱ्या पोटभाषेस प्रसवते. जवळ जवळ असणाऱ्या उपभाषांमध्यें स्पष्ट असा फरक फारसा दिसत नाहीं; परंतु मध्यवर्ती भाषेच्या प्रदेशाच्या दोन टोंकांच्या दोन उपभाषा घेतल्या तर त्यांमधील अंतर मनाला पटल्याशिवाय राहात नाहीं. मूळभाषा आणि तिच्यापासून निघालेल्या पोटभाषा ह्या दोहोंमध्यें उच्चार, प्रयोग, प्रत्यय, शब्दसमूह ह्या बाबतींत साम्य आणि वैषम्य दोन्हीं असावीं लागतात. साम्य नसेल तर दोघींचें मायलेकींचें नातें राहणार नाहीं. व वैषम्य नसेल तर दोन्हींमध्यें अलगपणा राहणार नाहीं. पोटभाषा बोलणारे समाजहि एकमेकांशीं संबद्ध असावे लागतात. देशाचा अभिमान, इतिहास, महाकाव्यें, पुराणांतील दंतकथा, लोककथा हीं सर्व त्या दोहोंस एकत्र बांधणारीं साधनें होत. साम्य ज्या प्रमाणांत सांपडेल त्या प्रमाणांत मूळ मातृभाषेपासून पोटभाषेचा अलगपणा अजमावतां येईल. पुन: ज्या प्रमाणांत मूळ समाजांत लढाई, दुष्काळ, आपसां-तील वितुष्टें वगैरेंनीं उलथापालथ होईल त्या प्रमाणांत त्यांच्या बोलींतहि साम्य कमी होऊन वैषम्याचें प्रमाण वाढूं लागेल व पोटभाषा मूळ भाषेपासून दूरची दिसेल. एक संस्कृति, एक धर्म, एकच राजकीय सत्ता, एकच जीवनमार्ग,

एकच सारस्वत असल्यानें कोणत्याहि भाषेपासून पोटभाषा उत्पन्न होण्यास आळा पडतो. परंतु त्यांतच जर का बिघाड झाला तर भाषेंत विकृति सुरू होते आणि पोटभाषा उत्पन्न होण्यास सुरुवात होते.

३८. पोटभाषा उत्पन्न झाल्या म्हणजे मध्यवर्ती मातृभाषा कमकुवत होते असें नाहीं. पोटभाषा मातृभाषेचें सत्त्व न शोषतां उलट तिला पोसण्याचें, तिच्या अंगावर मूठभर मांस चढविण्याचें काम करतात. पोटभाषा म्हणजे मूळ भाषेचे फाटे किंवा मूळ भाषाभागीरथीचे कांहीं कालवे नव्हत कीं,त्यांमधून नदीचें पाणी खेळलें गेलें कीं, मूळ नदीला खांडवे पडावेत. पोटभाषा ह्या मूळ भाषारूपी अश्वत्थाच्या पारंब्या होत. त्या वरून खालीं खोल अदृश्य जागेंत जमिनीच्या थराथरांत चांगली जागा पकडून बसतात, व मूळ वृक्षास पोसण्याचें व वारा, पाऊस, तुफान वगैरे संकटांत बेगुमान अचल राहण्याची शक्ति त्यास देण्याचें कार्य करतात. प्रांतांच्या कोणत्या तरी कोपऱ्यांत पोटभाषा दबा धरून बसते, आणि मूळ मातृभाषेस सारखी मदत करून वर्णांचा त्याग, आगम वगैरे संकटांना तोंड देण्याचें सामर्थ्य तिच्या अंगीं उत्पन्न करते. योग्य अन्वर्थक शब्दांची ज्या वेळेस मूळ भाषेस उणीव भासते त्या वेळेस पोटभाषाच ती दूर करून तिला मदत करूं शकते. एखाद्या भाषेस जर तिच्या पोटभाषांच्या गोतावळ्यामधून काढून जर दुसरीकडे नेऊन ठेविलें तर तिचें गणगोत तुटलें म्हणून झुरून झुरून ती भाषा मरून जाईल. तिच्या एकटींत त्राण नसतो. तंबू उभारावयाच्या वेळीं मधील मुख्य खांब लागतोच, पण तोच खांब नीट अचल सरळ राहावा म्हणून चहूं बाजूंस काढण्यांनीं व मेखांनीं त्याला बांधावें लागतें. तसेंच भाषेचें आहे. तिला चांगली डांबून टाकण्यासाठीं तिला पोटभाषारूपी रश्शींनीं बांधावी लागते, व तशी बांधली तरच ती संकटांना न जुमानतां स्थिर राहूं शकते.

३९. पोटभाषांचें महत्त्व मूळ भाषेच्या इतकें जरी कदाचित् नसलें तरी तें कांहीं कमी नाहीं. उत्पत्तीच्या बाबतींत कधीं कधीं मध्यवर्ती भाषाच एखाद्या पोटभाषेपासून निघालेली सांपडते. पोटभाषांचा गौणपणा काढून टाकून त्यांना महत्त्व प्राप्त करून देणें हें बोलणाऱ्यांच्या ताब्यांतील आहे. पोटभाषांत सरस व सकस असें वाङ्मय निर्माण झाल्यानंतर तिला कमी कोण लेखणार ? तिच्यामध्यें जर जाज्वल्य व स्वतंत्र स्वरूपाचा व्यवहार सुरू केला, तिच्या द्वारां जर शास्त्रांचा प्रसार झाला तर तीच पोटभाषा आदर्श मध्यवर्ती मुख्य भाषाच कां होऊं शकणार नाहीं ? अशा दृष्टीनें पोटभाषेंत जर वाङ्मयनिर्मिति कोणीं केली तर मध्यवर्ती भाषीयांनीं तिजकडे असूयेच्या दृष्टीनें न पाहतां तिचें त्या वाङ्मया-बद्दल अभिनंदनच केलें पाहिजे. कोंकणी किंवा वऱ्हाडी भाषेंत जर भावनास्पर्शी उत्तम काव्य निर्माण केलें, उत्तम विचारप्रर्तक गद्यरचना केली, अभिनवशास्त्रांचा प्रसार जर कोणीं केला तर त्यांत मध्यवर्ती मराठी बोलणाऱ्यांस त्याचा विषाद

कां वाटावा ? पोटभाषा संपन्न व ऊर्जस्वल केल्यानें मध्यवर्ती भाषाहि संपन्न होईल. त्याचप्रमाणें अमुक एका गणाचीच किंवा प्रांताचीच भाषा आम्हीं आदर्श कां मानावी ? आमचीच भाषा त्यांनीं कां मानूं नये ? असा आग्रहहि धरण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. भाषा काय किंवा पोटभाषा काय, ती जी मूळ धरून सर्वमान्य व सन्मान्य होते ती बोलणाऱ्यांच्या दुराग्रहानें न होतां तिच्यामध्यें जें जोरदार, ओजस्वी व तेजस्वी वाङ्मय निर्माण केलें जातें त्यावरून होते. तशा प्रकारचें वाङ्मय निष्पन्न करावें आणि आपली भाषा सर्वमान्य करावी हाच उघड व प्रामाणिक मार्ग आहे.

पोटभाषांनीं व्यापावयाच्या क्षेत्रास अमुक एक मर्यादा घालतां येत नाहीं. त्याचप्रमाणें बोलणाऱ्यांची संख्या अमुकच असली पाहिजे असाहि निर्बंध ठरवितां येत नाहीं. नेपाळमध्यें व मणिपूरच्या आसपास पोटभाषांचा इतका बुजबुजाट झाला आहे कीं, एकेका पोटभाषेचें क्षेत्र कांहीं कुटुंबांपुरतेंच आहे. हीब्रू भाषेचें व बास्क या भाषेचेंहि क्षेत्र फार संकुचित आहे. यहुदी व बास्क हे लोक धर्म, संस्कृति वगैरे कारणांनीं मूळच्या आपल्या लहानमोठ्या क्षेत्रास बिलगून राहिले आहेत. कधीं कधीं लढाया, दुष्काळ, रोगांची साथ ह्या उत्पातांनींहि बोलणाऱ्यांची संख्या सारखी घटत असते.

पोटभाषांचे निरनिराळे प्रकार आहेत. प्रांतिक भेद, कालिक भेद, गणभेद, लिंगभेद, वयोभेद, संस्कृतिभेद इत्यादि सर्व हे भाषांचे निरनिराळे पोटभेद आहेत. केवळ मराठीचें उदाहरण द्यावयाचें झालें तर वऱ्हाडी, खानदेशी, कोंकणी, देशी, कारवारी हे प्रांतिक भेद होत. यादवकालीन, बहामनीकालीन, शिवकालीन, पेशवेकालीन, किंवा वर्तमानकालीन हे कालिक भेद होत. लोहार, चांभार, महार, बुरूड, ब्राह्मण, मराठे इत्यादि गणभाषा, स्त्रीभाषा, पुरुषभाषा, बालभाषा, वृद्धभाषा, ग्रामीणभाषा, नागरभाषा इत्यादि मराठी भाषेचे प्रकार आहेत. ह्या सर्वांचा ऊहापोह व त्यांचीं गमकें हीं पुढें स्वतंत्र प्रकरणांत दिलीं आहेत.

वर्तमानकालीन भारतीय भाषा

४०. मराठी भाषा ही मागें सांगितलेल्या आर्यभाषेच्या कुळांत उत्पन्न झालेली असल्यामुळें आपणांस तिच्या भोंवतालचा गोतावळा कशा स्वरूपाचा आहे हें पाहिलें पाहिजे. त्यावरून सर्व गोतावळ्यांत मराठीचा दर्जा काय आहे हें समजण्यास त्याचा उपयोग होईल. मूळ आर्य भाषेच्या आठ शाखा समजल्या गेल्या आहेत : (१) आर्य भारतीय, (२) आर्मेनियन, (३) स्लाव्ह, (४) अल्बानियन, (५) ग्रीक, (६) लॅटिन, (७) केल्टिक, (८) जर्मॅनिक. ह्यांपैकीं प्रत्येक शाखेपासून निरनिराळे फाटे निघाले आहेत. ह्या-शिवाय पुन्हा एके काळीं रूढ असलेल्या परंतु सध्यां लोप पावलेल्या अशा

मध्य अशियांतील तुखारी भाषेसारख्या भाषांचाहि एक निराळा वर्ग होईल. ह्या आर्योद्भव भाषांचें वर्गीकरण मागें पृ. २१–२२ वर दिलेंच आहे.

आपल्या मराठीशीं संबद्ध म्हणजे पहिली शाखा होय. हिला आम्हीं आर्यभारतीय असें जरा विस्तृत नांव दिलें आहे. ह्या वर्गांत भरतखंडांतील आर्योद्भव सर्व भाषा येऊन त्यांच्या शिवाय त्यांच्या भोंवतालच्या व त्यांच्या प्रत्यक्ष गोतावळ्यांतील अशा इतरहि थोड्या भाषा येतात. आर्य भारतीय भाषेचे मुख्य तीन पोटभेद पडतात. खुद्द भरतखंडांतील वैदिक, संस्कृत, पाणिनीय संस्कृत, पाली, शौरसेनी, पैशाची, मागधी, महाराष्ट्री, अपभ्रंश, हिंदी, गुजराती, बंगाली, मराठी इत्यादि सर्व भाषांचा अन्तर्भाव त्या पहिल्या वर्गांत होतो. दुसऱ्या वर्गांत मध्य आशियांतील हिटाइट, कासाइट, मिटानी, निया ह्या व इराणांतील जुन्या आर्यभाषांचा अन्तर्भाव होतो. ब्राह्मणांची अशी वैदिक संस्कृत भाषा होती तशी इराणमध्यें स्थायिक होऊन राहिलेल्या आर्यांची भाषा अवेस्ता ही होती. झेंद हें त्यांच्या ग्रंथांचें नांव व अवेस्ता हें त्यांच्या-वरील टीकेचें नांव. अशा दोन्ही नांवांपासून बनलेलें झेंद-अवेस्ता हें नांव त्यांच्या भाषेस येऊन बसलें. पार्शी धर्माचा संस्थापक जो झरतुष्ट त्यानें आपल्या धर्माच्या गाथा ह्याच भाषेंत गायिल्या. झरतुष्टाचा काळ साधारणपणें खि. पू. ६०० पर्यंत आहे. ह्याच भाषेचा तिसरा पोटभेद म्हणजे ‘दरदीय’ भाषांचा. सीमान्त असा जो वायव्य सरहद्दीकडील प्रांत आहे, त्या प्रांताच्या टापूंत ह्या भाषा बोलल्या जातात. चित्रळ, वसिवेरी, कलश, कोहिस्तान आणि काश्मीर ह्या प्रांतांत ह्या भाषा बोलल्या जातात.

वर दिलेल्या आर्य भारतीय भाषेच्या तीन भेदांपैकीं पहिल्या वर्गांतील मराठी भाषेसारख्या ज्या वर्तमानकालीन भारतीय बोली आहेत त्यासंबंधीं माहिती पुढें देत आहें.

(१) दरदीय भाषा––अगदीं उत्तरेकडील भाषांचा दरदीय भाषा म्हणून एक स्वतंत्रच वर्ग केला आहे. महाभारतांत उल्लेखिलेल्या दरद लोकांमध्यें ह्या भाषा प्रचलित होत्या म्हणून त्यांना ‘दरदीय’ असें नांव मिळालें आहे. ह्यांचा पुराण फार्शी व अवेस्ता ह्यांच्याशीं संबंध आहे. ह्या दरदीय भाषा दरदिस्तान, चित्रळ, काफिरिस्तान व काश्मीर वगैरे प्रांतांत रूढ असल्यामुळें त्याच प्रांताच्या आसपास वावरणाऱ्या ज्या इतर भाषा आहेत त्यांचा परस्पर संबंध आला आहे. बोलणारे लोक साधारणपणें वीस लाख आहेत. त्यांपैकीं निम्मी संख्या एकट्या काश्मिरांतच आहे. ह्या सर्व भाषांमध्यें काश्मिरी भाषाच फक्त कांहींशीं सुसंस्कृत व साहित्यिक स्वरूपाची आहे असें म्हणतां येईल. बाकी सर्व बोली ग्रामिण स्वरूपाच्या आहेत. काश्मीर हा प्रांत जुना आर्यस्तान असल्यामुळें तेथील भाषेवर, धर्मावर, संस्कृतीवर, वाङ्मयावर आर्यांचा ठसा

उठलेला आहे. काश्मिरी भाषा जिच्यापासून उत्पन्न झाली ती पैशाची भाषा 'दरदीय' स्वरूपाची आहे असें कित्येक म्हणतात.[1] गुणाढ्याची 'बृहत्कथा' ह्या पैशाची भाषेंतच लिहिली आहे. काश्मिरी भाषा शारदा लिपींत लिहिली जाते. परंतु सध्यां बहुतेक ठिकाणीं फार्शी लिपि वापरतात.

(२) ल्हाण्डी— ह्यानंतर लगतची भाषा म्हणजे पंजाबांतील ल्हाण्डी भाषा होय. ही भाषा बोलणाऱ्यांची संख्या पन्नास लाख आहे. ह्या भाषेंत फारसें वाङ्मय नाहीं. जें कांहीं थोडेंसें आहे तें शीखांचें 'जनमसांखी' वगैरे धार्मिक गद्य आहे. ल्हाण्डी भाषा पंजाबच्या पश्चिम भागांत चालते. पंजाबच्या पूर्व भागांत पंजाबी भाषा बोलली जाते. ही भाषा बोलणारे लोक एक कोटी साठ लाख आहेत. पश्चिमेस सिंधुनद आणि पूर्वेकडे सतलज नदीपर्यंत डोंगराळ प्रदेशांतून थेट मुलतानपर्यंतचा प्रांत पंजाबी भाषेनें व्यापला आहे. पंजाबांतील कोणतेंहि शहर घेतलें तर पंजाबी भाषा एकाच मासल्याची बोलली जाईल असें नाहीं. पंजाबी भाषेचें शुद्ध स्वरूप रावी आणि बियास ह्या दोन नद्यांतील प्रदेशांत ऐकावयास सांपडतें. डोगरी म्हणून ह्या भाषेची एक पोटभाषा आहे आणि ती जम्मु, कंग्रा वगैरे प्रांतांत बोलली जाते. शीख लोक पंजाबी भाषा वापरतात. त्यांची लिपि मात्र गुरुमुखी आहे. सर्व पंजाब प्रांताची सामान्य बोधभाषा म्हटली तर उर्दू किंवा हिंदुस्तानी आहे असेंच म्हणावें लागेल. पंजाब प्रांतांतील दुसरी एक महत्त्वाची भाषा पुश्तू ही होय. ही भाषा बोलणारे लोक नऊ लाख आहेत. पंजाबच्या वायव्य टोंकापासून हिला सुरुवात होते. पेशावर, हजारखोरें, सिंधुनदीच्या पूर्वेकडील खोरें या प्रदेशांत हीच भाषा वापरतात.

हें सर्व वर्णन केलें खरें; परंतु हिंदुस्थान हा देश अविभक्त, अखंडित समजून केलें आहे. व भाषकांचे आंकडेहि त्या समजुतीनें दिले आहेत. इ. स. १९४७ मध्यें अखंड असलेल्या हिंदुस्थानाची राजकीय दृष्ट्या विभागणी झाली. पाकिस्तान हें निराळें राष्ट्र निर्माण झालें ह्या नवीन राष्ट्राच्या मर्यादेंत सिंध, पश्चिम पंजाब, बलुचिस्तान व वायव्य सरहद्दीकडील प्रांत ह्या प्रांतांचा समावेश होऊन त्यांचें पश्चिम पाकिस्तान बनलें व पूर्वेकडे पूर्वबंगाल वगैरे प्रदेशांचें पूर्व पाकिस्तान बनलें. ह्यामुळें निरनिराळ्या भाषा बोलणाऱ्या लोकांची पांगापांग झाली.

खरें पाहिलें तर ही राजकीय विभागणी आहे. तिच्या बरोबर भाषाविभागणी झालीच पाहिजे असेंहि नाहीं व तशी ती होतहि नाहीं. परंतु हें तात्त्विक दृष्ट्या झालें. प्रत्यक्ष व्यवहारदृष्ट्या कांहीं निराळीच परिस्थिति होईल किंवा निर्माण करण्यांत येईल. पाकिस्तानचें भाषिक धोरण आग्रहाचेंच होण्याचा संभव

---

१. S. K. Chatterji : *Origin & D. of Bengali L. p.* 7.

आहे. उर्दू भाषा ही तेथें राष्ट्रभाषा मानण्यांत येईल. ह्याचा परिणाम मात्र आर्योद्भव भाषांचा संकोच होण्यांत होईल. राजकारण कांहींहि असलें तरी धर्म, संस्कृति व भाषा ह्यांबाबत स्वातंत्र्य असावें हें चांगलें.

(३) पहाडी भाषा––उत्तरेस हिमालयाच्या पायथ्याशीं लगत असलेल्या ज्या भाषा प्रचलित आहेत त्यांना 'पहाडी' भाषा म्हणतात. ह्या भाषांत पूर्वेकडील, पश्चिमेकडील व मध्य पहाडी असे तीन पोटभेद आहेत. ह्या भाषा बोलणारे लोक मूळचे 'खश' ह्या नांवाचे दरदजातीय होते व हिमालयाच्या पश्चिमेकडील भागांतून हे खालीं उतरले. त्याच सुमारास राजपुताना वगैरे प्रांतांतून कांहीं आर्यजातीय लोक वर सरकले आणि खश लोकांत जाऊन मिसळले. ह्या त्यांच्या मिलाफानें खश लोकांची मूळची भाषा बदलून 'पहाडी' भाषा तयार झाली. ह्या पहाडी भाषा जर बारकाईनें तपासल्या तर त्यांच्यामध्यें राजपुतान्यांतील भाषा आणि दरदीय भाषा ह्यांचें मिश्रण झालेलें आढळल्याशिवाय राहत नाहीं. ह्या पहाडी भाषांपैकीं **खस्कुरा** नांवाची त्यांतील एक पोटभाषा इतर सर्वांपेक्षां अधिक महत्त्वाची आहे. हिलाच पर्वतीय, गोरखाली किंवा नेपाळी म्हणतात. कुमाउनी, गढवाली ह्या भाषाहि पहाडी वर्गांतील होत. पहाडी भाषा बोलणाऱ्यांची संख्या एकंदर २० लाख आहे. ह्या भाषांचें आयुष्य फार मोठें नसल्यामुळें त्यांच्यांत वाङ्मयहि कांहीं विशेष निर्माण झालेलें नाहीं. अठराव्या शतकांत ह्या उत्पन्न झाल्या. त्यापूर्वीं ह्याच प्रदेशांत अवधी, मैथिली व बंगाली ह्या भाषा चालू होत्या.

(४) सिंधी––सिंधुनदीच्या दक्षिण खोऱ्यांतील प्रदेशांत सिंधी भाषा चालू आहे. तिच्या पांच पोटभाषा असून सिंधच्या पांच भागांत त्या वापरल्या जातात. थरच्या मैदानांत थरेली, उत्तर सिंधमध्यें सिरायकी, दक्षिण सिंधमध्यें लारी, कच्छमध्यें कच्छी व अगदीं उत्तरेकडे विचोली अशा त्या रूढ आहेत. सिंधी भाषा सध्यां ज्या प्रांतांत बोलली जाते त्या प्रांतांत पूर्वीं पैशाची प्राकृत बोलली जात होती. पुढें सिंधमध्यें आभीर लोकांची वस्ती झाल्यामुळें त्यांनीं आपली 'अपभ्रंश' भाषा तेथें रूढ केली. ह्या दोन कारणांनीं सध्यांच्या सिंधी भाषेंत पैशाची आणि अपभ्रंश अशा दोन्ही भाषांचीं चिन्हें सांपडतात. आभीर लोक सिंध प्रांतांतून खालीं गुजरात, महाराष्ट्र व कोंकण ह्या प्रांतांत उतरले. उच्चार व प्रयोग ह्या दोन्ही बाबतींत सिंधी व पंजाबी ह्या भाषांमध्यें बरेंच साम्य आढळतें. सिंधीमध्यें ग्, झ्, ड्, ब्, ह्या वर्णांचे उच्चार कांहीं अंशीं चमत्कारिक रीतीनें करतात. ह्या भाषेंत वाङ्मय फारसें नाहीं व जें आहे तें फारसें जुनें नाहीं. लेखनांत उर्दू किंवा गुरुमुखी लिपि वापरतात. सिंधी भाषा बोलणारे लोक पसतीस लाख आहेत.

(५) हिंदी––पंजाबी भाषेच्या लगतच सतलज नदीच्या दक्षिणेस आणि पूर्वेस हिंदी भाषेचा प्रदेश सुरू होतो. हिंदुस्थानांतील कोणत्याहि बोलीपेक्षां हिनें जास्त प्रदेश व्यापला आहे. हिची पश्चिमेची सरहद्द सरहिंदपर्यंत जाते. पुढें नैर्ऋत्येच्या

बाजूनें खालीं जात जात पतियाळा आणि भावलपूर संस्थानांतील अरण्यांतून वाट काढीत काढीत पंजाबच्या अनुरोधानें येऊन जैसलमीरजवळ ती सिंधीची गांठ घेते. नंतर पश्चिमेच्या बाजूस वळून पुढें जात जात एका बाजूस गुजरातीस टाकते आणि थोडें पुढें जाऊन मराठीच्या हद्दीशीं आपली हद्द नेऊन भिडविते. इंदूरच्या जवळ तिन्ही भाषांचा अंमल थोडाबहुत दिसून येतो. पूर्णेजवळ हिंदीची आणि बंगालीची भेट होते. इ. स. १९५१ मध्यें झालेल्या खानेसुमारीप्रमाणें हिंदी, उर्दू, हिंदुस्तानी व पंजाबी बोलणाऱ्यांची संख्या १४ कोटी, ९९ लक्ष, ४४ हजार, ३११ आहे. हिंदी बोलणारे लोक सहा कोटी सात लक्ष त्रेसष्ट हजारांवर आहेत. ह्या भाषेंत हिंदुस्थानांतील भाषांतील प्रत्येकीचा चांगुलपणा उतरला आहे. ही भाषा अतिशय डौलदार, श्रवणहारी, योग्य भावनाप्रदर्शक, ऐकायला गोड, बोलायला गोड, अर्थाला गोड, परिस्थितीस साजेशी, सभ्य, सौम्य, गंभीर, मृदु असे सर्व गुण हिच्यांत एकवटलेले आहेत. संस्कृतच्या संगतीनें हिला भारदस्तपणा आला आहे. फार्शिच्या सहवासानें हिच्यांतील लेचेपेचेपणा नाहींसा झाला आहे. गुजराती व बंगाली भाषांनीं आपलें उच्चारमाधुर्य तिला दिलें आहे. मराठीनें हिला आपला कणखरपणा दिला आहे. ह्या भाषेंत वाङ्मयसंपत्तिहि पुष्कळ आहे, व सध्यां जारीनें वाढत आहे. तुलसीदास, सूरदास, नाभाजी, प्रियदास वगैरेंनीं भाषेवर उपकार करून तिच्यांत ओज व सामर्थ्य ओतलें आहे.

हिंदी भाषेच्या ज्या उपभाषा आहेत, त्यांमध्यें राजस्थानी, अवधी, ब्रज आणि खडी बोली ह्या मुख्य समजल्या जातात.[1] बुंदेलखंडी म्हणून एक बराच महत्त्वाचा असा पोटभेद आहे; परंतु स्थूलमानानें त्याचा अन्तर्भाव वर सांगितलेल्या ब्रज भाषेमध्यें होतो.

(अ) राजस्थानी—ही भाषा राजस्थानमध्यें सुरू आहे. राजस्थानी भाषा बोलणारे लोक वीस लाख आहेत. ह्या भाषेमध्यें पश्चिम राजस्थानी व पूर्व राजस्थानी असे दोन स्थूल भेद असले तरी तिचे पुनः प्रांतपरत्वें पुष्कळ पोटभेद झाले आहेत. त्यांपैकीं मारवाडी, जयपुरी, मेवाडी, माळवी, नेमाडी व हरौती हे मुख्य होत. ह्यांतील कांही पोटभेदांमध्यें नांव घेण्यासारखें वाङ्मय तयार झालें आहे. मारवाडामधील जुनें साहित्य डिंगल या नांवानें प्रसिद्ध आहे. दादू दयाल व त्यांचे शिष्य ह्यांच्या वाणीनें जयपुरी भाषेस शोभविलें आहे. सूक्ष्म दृष्टीनें पाहिलें असतां ह्या पोटभेदांमध्यें परस्परांपासून अलग समजण्यासारखे असे विशेष दिसणार नाहींत. भोंवतालीं वावरणाऱ्या भाषेशीं हे पोटभेद बरेचसे जुळतेमिळते असेच आहेत. उदाहरणार्थः—जयपुरी आणि मारवाडी यांचें गुजरातीशीं बरेंच साम्य आढळून येतें. तसेंच मेवाडीचें ब्रज भाषेशीं आणि माळवीचें बुंदेलखंडीशीं साम्य दिसेल. एकंदरींत राजस्थानी भाषेमध्यें गुजरातीचें वळण जितकें

१. श्यामसुन्दरदास : हिंदी भाषा और साहित्य, अ. ५.

दिसतें तितकें पश्चिम हिंदीचें सुद्धां दिसत नाहीं. नामांचे कारक तर गुजरातींतील कारकांप्रमाणें दिसतात.

आपल्या मराठीचा ह्या राजस्थानीशीं थोडासा संबंध येतो. मराठीचे उत्तरेकडील पोटभेद भिल्ली, खानदेशी, अहिराणी, नागपुरी, वऱ्हाडी हे राजस्थानच्या दक्षिणेस असल्यामुळें, व ग्वाल्हेर, इंदोर वगैरे बृहन्महाराष्ट्रांतील मराठी लोकांचा माळवी, जयपुरी व मेवाडी ह्या भाषांशीं संबंध आल्यामुळें एकीचा परिणाम दुसरीवर झाल्याशिवाय राहत नाहीं.

(आ) अवधी—हिंदीचा हा दुसरा पोटभेद आहे. अवधी भाषा अयोध्या, आग्रा, बुंदेलखंड, छोटा नागपूर ह्या प्रांतांतील कांहीं प्रदेशांत चालते. दक्षिणेच्या बाजूस ह्या भाषेचा व मराठीचा संबंध येतो, व तो इतका निकटपणाचा आहे कीं, त्या बाजूस जो एक छत्तिसगडी म्हणून पोटभेद आहे, त्याला हिंदीचा पोटभेद समजावें का मराठीचा पोटभेद समजावें ह्याबद्दल भाषाकोविदांमध्यें मतभेद आहे. छत्तिसगडी भाषेमध्यें मराठीच्या लकबा जितक्या दिसतात तितक्याच हिंदीच्याहि दिसतात. ह्याशिवाय उडिया भाषेचा परिणाम तिच्यावर थोडाबहुत आहे तो निराळाच. अवधीशिवाय बघेली म्हणून हिंदीचा आणखी एक प्रकार आहे. अवधी आणि बघेली ह्यांमध्यें तसा विशेष स्पष्ट असा फरक नाहीं. अवधी भाषेस गोस्वामी तुलसीदासजी ह्यांनीं रामचरितमानसरूपी लेणें घालून विशेष सौंदर्य आणिलें व त्यामुळेंच हिचा ग्रांथिक भाषा म्हणून दर्जा चढला. ह्याच्या अगोदर हा दर्जा वाढविण्याचा उपक्रम मलिक महम्मद ज्यायसी ह्यांनीं आपल्या पद्मावत ग्रंथानें केलाच होता. ह्या भाषेंतहि पूर्वअवधी आणि पश्चिमअवधी असे फरक पडले आहेत. पूर्वअवधी अयोध्या प्रांतांत व पश्चिमअवधी लखनौपासून कनौजपर्यंत बोलली जाते.

(इ) व्रजभाषा—प्राकृतोद्भव अंतर्भाषांमध्यें ही भाषा फार महत्त्वाची आहे. शौरसेनी प्राकृत व तत्परत्वें शौरसेनी अपभ्रंश ह्या भाषेची खरी वारस म्हणजे ही व्रजभाषा आहे. कृष्णाच्या सर्व व्रजमंडलांत ह्या भाषेचा अंमल चालतो. व्रजमंडलांत बराच मोठा टापू येतो. मथुरा मध्यवर्ती धरून त्याच्या भोंवतालीं बलंद शहर, अलीगड, एटा, बदाऊ, बरेली, आगरे, भरतपूर, धोलपूर, करौली, जयपूरचा पूर्वभाग इत्यादि प्रदेश व्रजभाषेनें व्यापिला आहे. मराठीवर व्रजभाषेचा थोडाफार परिणाम झालेला आहे. मराठींतील अभंगवाङ्मय कृष्णस्तुतिपर व व्रजभाषा ही कृष्णाची भाषा अशी वैष्णवांची ठाम समजूत; तेव्हां ह्या भाषेंतील—नन्दभाषेंतील—बरेच शब्द साधुसंतांच्या अभंगांत आढळून आल्यास नवल नाहीं.

(ई) बुंदेली भाषा—वर दिलेल्या व्रजभाषेशीं बरीच संलग्न अशी बुंदेली भाषा आहे. बुंदेलखंडांत ही भाषा चालू असल्यानें ह्या भाषेलाहि त्या प्रांताचें

बुंदेलखंडी असें नांव मिळालें आहे. अस्सल उत्तम बुंदेली भाषा आल्हखंडामध्यें प्रत्ययास येते. कवि केशवदासांनीं ह्या आपल्या मायबोलीस आपल्या प्रतिभासंपन्न काव्यानें गौरविलें आहे.

(उ) खडी बोली—ह्या भाषेचें उर्दू हें एक नांव सर्वांच्या परिचयाचें आहे. ह्या भाषेच्या घटनेचा इतिहास मोठा मनोरंजक आहे. मुसलमानांचा हिंदुस्थानांत प्रवेश झाल्यानंतर व त्यांची सत्ता दिल्लीमध्यें बद्धमूल झाल्यानंतरच्या कालापासून उर्दू भाषेचा उद्गम आहे. मुसलमानी लढवय्ये लोक अरबस्थान, इराण, तुर्कस्थान वगैरे तुराणी भाषांच्या प्रदेशांतून आले असल्यामुळें येथील एतद्देशीय बोलींमध्यें व्यवहार करणें त्यांना साहजिकच फार जाचूं लागलें. त्यांच्या अरबी, तुर्की वगैरे भाषा येथील लोकांना समजत नसत, तर येथील कोणत्याहि हिंदवी भाषेचा त्यांना उमज पडत नसे. अशा रीतीनें परस्परांचा वाग्व्यवहार जेव्हां अशक्य होऊं लागला तेव्हां दोन्ही लोकांनीं परस्परांस समजण्यासाठीं परस्परांच्या भाषेंतील शब्द, व्याकरण, वाक्प्रचार इत्यादि बाबतींत आदानप्रदान करून व्यवहार सुकर होण्यासाठीं मार्ग काढला. उर्दू म्हणजे शिपायांची छावणी; व शिपायांच्या छावणींत ज्याप्रमाणें डाळ व तांदूळ यांची बनलेली खिचडी हीच निर्वाहाचें साधन असतें; त्याचप्रमाणें हिंदवी, अरबी व फार्शी ह्यांच्या भेसळीवर बनलेली उर्दू हीच त्यांच्या वाग्व्यवहाराचें साधन होऊन बसली. आरंभीं आरंभीं ही भाषा शिपायांच्या छावणींत व बुणग्यांच्या बाजारहाटांतच चालत असे. पुढें जसजसे उपरे मुसलमान स्थायिक बनले व एतद्देशीय भाषेशीं परिचित होऊं लागले, तसतसे ह्या त्यांच्या उर्दू भाषेलाहि स्थैर्य येऊं लागलें, आणि आपल्या महम्मदी संस्कृतीचा प्रसार करण्यासाठीं ते लोक जेथें जेथें फिरले तेथें तेथें साधन म्हणून त्यांनीं ह्या भाषेस नेलें. उर्दू भाषेचें ठराविक असें स्थान नाहीं तें ह्यामुळेंच. हिंदुस्थानांत चोहों बाजूंस ही भाषा स्वैरपणानें वावरते.

ह्या भाषेच्या घटनेमध्यें एक प्रकारची रस्सीखेंच दृष्टीस पडते. मुसलमानी लोक आपल्या स्वतःच्या भाषेचा ठसा देण्याचा प्रयत्न करतात, व त्यासाठीं अस्सल अरबी, तुर्की, किंवा फार्शी शब्द व वाक्प्रचार तिच्यांत हुबेहूब आणून सोडतात. हिंदूंचा प्रयत्न ह्याच्या उलट म्हणजे होतां होईल तों अस्सल आर्य शिक्क्याचे शब्द व वाक्प्रचार तिच्यांत आणून सोडण्याच्या स्वरूपाचा आहे. रस्सीखेंचीच्या विरुद्ध प्रयत्नामुळें ह्या भाषेस नांवेंहि उर्दू व हिंदी अशीं दिलीं जातात. पुढें इंग्लिश लोकांच्या आगमनानंतर त्यांच्या अव्वल अमदानींत त्यांनीं दोन्ही भाषांतील प्रचलित असे शब्द घेऊन त्यांना हिंदी भाषेच्या व्याकरणानें बांधून तिसराच एक "हिंदुस्तानी" म्हणून प्रकार रूढ केला. अशा रीतीनें एकंदर ह्या भाषेचे तीन प्रकार दिसतात. १ शुद्ध हिंदी—ह्च्यामध्यें हिंदूंचें अभिजात वाङ्मय तयार होतें व ही हिंदूंची प्रचाराची भाषा आहे. २ उर्दू—

हिचा प्रचार विशेषतः मुसलमान लोकांमध्यें आहे व तेच लोक शिष्टभाषा म्हणून आपल्या साहित्यांत ही भाषा वापरतात. हिंदूसुद्धां घराबाहेर बाजारहाटावर हिचा उपयोग करतात. ३ हिंदुस्थानी–हिचा उपयोग सर्व लोक सररहा करतात. घटनेच्या दृष्टीनें पाहिलें तर साधारणपणें असें म्हणतां येईल कीं हिंदी भाषेचें उच्चारण व व्याकरण आर्य शिक्षयांचें आहे. त्यामध्यें तुराणी भाषेची भेसळ अगदीं नाहीं. उर्दूमध्यें शब्दसमूह आर्य आणि तुराणी ह्या दोन्ही भाषांतून घेतलेला आहे. परंतु व्याकरणाचा साचा बराचसा तुराणी वळणावर आहे. हिंदुस्तानी भाषेमध्यें शब्दसमूहांत प्रमाण आर्य शब्दांचें जास्त असून व्याकरणाचा सांचा आर्य भाषेच्या वळणावर आहे.

'हिंदुस्तानी' ही गंगेच्या उत्तर दुआबाची प्रथमतः भाषा होती. तिचें सर्वांत शुद्ध स्वरूप मीरत प्रांताच्या आसमंतांत व उत्तरेस सांपडतें. ह्या भाषेंतील कांहीं शब्दांमध्यें प्रांतपरत्वें थोडाबहुत फरक झाला असेल. पण एवढी तोशीस सहन करून ती सर्व हिंदुस्थान देशाची विशेषतः उत्तर हिंदुस्थानची बोलण्याची भाषा होऊन बसली आहे. ह्या भाषेचें नांवहि युरोपियन लोकांनीं बनविलें आहे. हिंदुस्थानांतील लोकांनीं ह्या भाषेचा जो वाङ्मयाकडे उपयोग केला तो बहुधा युरोपीय लोकांचें वर्चस्व नसतें तर केला नसता. सार्वत्रिक उपयोगाची भाषा म्हणून ह्या भाषेचा जन्म दिल्ली राजधानीनजीकच्या बाजारांत झाला व तेथून मोंगल दरबारच्या सुभेदारांनीं तिचा सर्व हिंदुस्थानभर प्रसार केला. ती तेव्हांपासून आतांपर्यंत अविच्छिन्न चालत आलेली आहे. तिच्यांत पुष्कळ भाषाप्रकारांचा, विशेषतः उर्दू व हिंदी ह्या दोन भाषांचा समावेश होतो.[१]

अरबी लिपीमध्यें लिहिलेलें व फार्शी व अरबी शब्दांचा पुष्कळ भरणा असलेलें जें हिंदुस्तानीचें रूप तीच उर्दू भाषा होय. पश्चिम हिंदुस्थानाच्या शहरांतून मुसलमान लोकांच्या व ज्यांच्यावर फार्शीचा संस्कार झाला आहे अशा हिंदु लोकांच्या बोलण्यांत बहुधा ही भाषा येते. हिंदुस्थानीमध्यें सर्वत्र अगदीं खेडेगांवीं बोलीमध्यें सुद्धा फार्शी शब्द सांपडतातच. उर्दू वाङ्मयांत फार्शी शब्दांचा उपयोग जवळ जवळ इतक्या कल्पनातीत प्रमाणांत केला जातो कीं कधीं कधीं उर्दू वाक्यांत वाक्यरचना फक्त हिंदीफार्शीमिश्र आणि शब्द सर्व फार्शी अशी स्थिति आढळून येते. असें हें फार्शीमय स्वरूप मुसलमानी जेत्यांकडून कांहीं दिलें गेलें नाहीं; तर उलट जितांपैकीं राज्यव्यवहारांत पटाईत झालेल्या हिंदु लेखकांकडून विशेषतः लेखनानिविसांचा धंदा करणाऱ्या कायस्थ, खत्री व पारसनिवीस ह्यांच्याकडूनच दिलें गेलें आहे.

हिंदी भाषेचा विचार करतांना ओघानेंच आणखी एका मुद्द्याचा विचार करावा लागतो; आणि तो म्हणजे हिंदुस्थानांतील अखिल भारतीय भाषा ठर-

१. Dr. Grierson : *L.S.H.Vol. p.* 202, 205.

विण्यासंबंधींचा. हिंदी भाषेपासून एक मुसलमानी अमदानींत व दुसरी इंग्रजी अमदानींत—उर्दू व हिंदुस्थानी—अशा दोन सर्वमान्य बोली उद्‌भवल्या म्हणून वर सांगितलेंच आहे. ह्या दोन्ही भाषा हिंदी भाषेपासूनच कां उद्‌भवल्या? दुसऱ्या भाषेपासून कां नाहीं उद्‌भवल्या? असा साहजिकच प्रश्न येतो. ह्याचें उत्तर म्हणजे हिंदीमध्यें असेच कांहीं आकर्षक गुण असले पाहिजेत हें होय. तिच्यांत अशी कांही क्षमता असली पाहिजे कीं, तिचा उपयोग 'अखिलभारतीय' भाषा म्हणून करतां यावा.

सध्यांसुद्धां हिंदुस्थानांत अखिल भारतीय अशी बोली कोणती असावी ह्यासंबंधीं बराच मतभेद आहे. जग हें झपाट्यानें पुढें चाललें आहे. सुधारणेचें पाऊल वायुवेगानें पुढें पडत आहे. जागतिक व्यवहारांत प्रत्यहीं क्रांति होत आहे; तेव्हां अशा क्रांतीच्या युगांत व्यवहाराचें मुख्य साधन जी भाषा ती जर सर्वांस समजण्याजोगी अशी असेल तर हिंदुस्थानसारख्या विस्तृत देशाच्या व्यवहारपूर्तीच्या मार्गांतील अडथळा नाहींसा होईल. जगांतील उलाढालींत व्यवहाराच्या दृष्टीनें जगांतील लोकांस समजणारी व बोलतां येणारी एक विश्वभाषा किंवा जागतिक भाषा—सर्व भाषांतील मुख्य मुख्य विशेष घेऊन तयार करण्याच्या सद्धेतूनें कांहीं भाषाशास्त्रवेत्त्यांनीं ईडो किंवा एस्पॅरॅन्टो नांवाची भाषा तयार केली. कृत्रिम भाषा म्हणून तिनें मूळ धरलें नाहीं ही गोष्ट निराळी. परंतु अशा सर्वसामान्य भाषेची जरूरी भासते हें खास. युरोपमध्यें सर्व खंडभर फ्रेंच भाषा आंतरराष्ट्रीय भाषा म्हणून चालू आहे. अलीकडे इंग्रजी लोकांच्या सर्व बाबींत अग्रेसरत्वामुळें व त्यांच्या राजवटीच्या विस्तारामुळें त्यांच्या इंग्रजी भाषेस असेंच आंतरराष्ट्रीय स्वरूप येऊं पाहात आहे. कांहीं स्वतंत्र राष्ट्रांनीं तर केवळ व्यवहारसौकर्याकडे दृष्टि देऊन इंग्रजी भाषेचा 'राजभाषा' म्हणून स्वीकार केला आहे.

ह्याच दृष्टीनें हिंदुस्थानांत अशी अखिल भारतीय भाषा कोणती असावी कीं, जिच्या योगानें कैलासेश्वरापासून रामेश्वरापर्यंतच्या मधील लोकांचा व्यवहार सुकर होईल. अशी भाषा ठरविण्यांत हिंदुस्थानच्या बाबतींत तर फार अडथळे आहेत. अगोदर देश विस्तृत, त्यांत पुनः संस्कृति भिन्न, धर्म भिन्न, भावना भिन्न, आचारविचार भिन्न, अशा भेदानें जखडलेल्या लोकांत राष्ट्रीय भाषा ठरविण्यांत एकवाक्यता व्हावी कशी? हें ठरविणें जरी विपद्‌ग्रस्त आहे तरी अत्यंत जरूर आहे.

अखिल भारतीय भाषा म्हणून दोनच भाषा पुढें येतात. एक इंग्रजी आणि दुसरी हिंदी. आणि दोन्ही भाषांचा निर्विकार मनानें हिंदुस्थानच्या परिस्थितीकडे लक्ष देऊन जर विचार केला तर हिंदी भाषाच अखिल भारतीय भाषा होण्यास जास्त लायक आहे असा निर्णय द्यावा लागेल. इंग्रजी भाषा जर अखिल

भारतीय बोली म्हणून मान्य केली तर सुशिक्षितांचीच तेवढी सोय होईल. परंतु असे सुशिक्षित हिंदुस्थानांत आहेत किती? तेव्हां ह्या मूठभर लोकांच्या सोयीसाठीं बहुसंख्याक लोकांचे हाल करणें हें कांहीं न्याय्य होणार नाहीं. इंग्रजी भाषेंतील वाङ्मय सकस आहे, तेजस्वी आहे, प्रत्यहीं वाढणारें आहे, तें "वाघी-णीचें दूध" आहे. परंतु येथें वाङ्मयाच्या सरसनीरसतेचा प्रश्न नसून व्यवहार-सौकर्याचा आहे; व हें व्यवहारसौकर्य हिंदी भाषेच्या साहाय्यानें साधतें. हिंदी भाषा ही आर्योद्भव बोली असल्यामुळें तिच्यांत आणि उत्तरेकडील सर्व आर्यो-द्भव बोलींत बरेंच साम्य आहे, व त्यामुळें विशेष अभ्यासाशिवाय हिमालया-पासून कावेरीपर्यंत सामान्य जनास हिंदी भाषा समजण्यास अडचण पडणार नाहीं. अडचण पडेल ती कावेरीच्या दक्षिणेकडील लोकांस. परंतु दुसरी कोणतीहि भाषा स्वीकारली तरी त्यांना–द्राविडी भाषा बोलणाऱ्यांना–ही अडचण राहणारच. इंग्रजीबद्दलहि त्यांची अडचण कायमच. तेव्हां एका राष्ट्रांतील, एका संस्कृतींतील लोकांना एकत्र आणण्यासाठीं राष्ट्रीय भाषेचें हें आणखी एक साधन झालें तर त्यांत वावगें काय आहे? व अशा रीतीनें हिंदी भाषा 'अखिल-भारतीय' किंवा 'राष्ट्रीय भाषा' म्हणून स्वीकारण्यांत व्यवहारसौकर्याची सोय असूनहि एक तऱ्हेची उच्च भावनाहि आहे. उर्दू भाषा जर स्वीकारली तर लिपीचा प्रश्न म्हणजे एक मोठीच धोंड मार्गांत येईल व उर्दू भाषा देवनागरी लिपींत लिहिणें विसंगत होईल. हिंदुस्तानी भाषा स्वीकारली तर तिला जितकें शिष्टत्व यावयास पाहिजे तितकें आलें नाहीं. नाहीं तर तिला विशेष हरकत नाहीं. शिवाय हिंदी आणि हिंदुस्तानी ह्यांत शास्त्राच्या सूक्ष्म दृष्टीनें जरी फरक असले तरी व्यवहाराच्या स्थूल दृष्टीनें फारसा फरक नाहीं.

(६) बंगाली—हिंदुस्थानांतील भाषांपैकीं बंगाली ही एक मुख्य भाषा आहे. बंगाली भाषा बोलणाऱ्यांची संख्या ४ कोटी, ८३ लक्ष, ६९ हजारांवर आहे. वाङ्मयाच्या दृष्टीनें बंगाली भाषाहि फारच संपन्न आहे. काव्य, शास्त्र, इतिहास, राजकारण वगैरे महत्त्वाच्या बाबतींत बंगाली लोकांनीं हिंदुस्थानांतच नव्हे तर सर्व पृथ्वीवर चांगलें नांव मिळविलें आहे. अशा लोकांची भाषाहि सर्व भाषां-मध्यें अग्रेसर असावी ह्यांत काय नवल? कविवर रवींद्रनाथ टागोर ह्यांनीं ज्या भाषेंत आपलें काव्य गायिलें, पृथ्वीशचंद्र रॉय, जगदीशचंद्र बोस ह्यांनीं ज्या भाषेंत आपलें शास्त्रीय शोध आपल्या वंगीय बंधूंस सांगितले, राखलदास बानर्जी, जदुनाथ सरकार ह्यांनीं ज्या भाषेंत आपल्या इतिहासाची जाणीव आपल्या लोकांस पटविली ती भाषा सर्वांत अग्रस्थान मिळविल्याखेरीज कशी राहील? बंकीमवाङ्मय व शरद्वाङ्मय हा तर बंगालींतील अमोल ठेवा आहे. बंगाली भाषा ललितवाङ्मयानें नटली आहे. तिच्यामध्यें उच्चारमाधुर्यहि पुष्कळ आहे. तिच्यांत संस्कृत शब्द उचलण्याची प्रवृत्ति विशेष दिसून येते. ती इतकी

आहे कीं, पांढरपेशाची एक भाषा आणि गांवढ्यांची एक भाषा असे दोन प्रकार भाषेंत दिसतात. कलकत्ता जर मध्यावर धरलें तर त्याच्या पूर्वेस रंगपूर, मैमनसिंग, डाक्का, बारिसाल वगैरे ठिकाणची एक पोटभाषा दिसते आणि पश्चिमेस नडिया परगण्यांत दुसरी पोटभाषा दिसते. देशाच्या विभागणीमुळें बंगाली भाषा बोलणाऱ्या लोकांची संख्या बरीच घटली आहे. कांहीं बंगाली भाषिकांचा समावेश पाकिस्तानांत झाला आहे.

संख्येवरून पाहतां हिंदी भाषा सोडली तर बोली म्हणून बंगालीचाच क्रम वर लागेल. खुद्द बंगालमध्यें शंभरांतील अजमासें ९२ तरी लोक बंगाली भाषा बोलणारे आढळतात. आसाम, बिहार आणि ओढिया ह्या प्रांतांपैकीं बराचसा भाग भाषेच्या दृष्टीनें बंगालमध्येंच मोडतो. जसजसें पश्चिमेकडे जावें तसतसें बंगाली भाषा ओरिया, मगधी आणि मैथिली ह्या भाषांत रूपांतरित होते, आणि ईशान्येस तिला आसामी भाषेचें स्वरूप प्राप्त होतें. बंगाली भाषेच्या भोंवतीं तर द्राविडी भाषांचें ठिकठिकाणीं एक जाळेंच पसरलेलें आहे. पश्चिमेस सन्ताळी, हो, मुण्डारी, कोळ ह्या भाषांचा बंगालीशीं संबंध आहे. ह्याशिवाय राजमहालाच्या डोंगरकठडींतील माल्टो आणि ओरॉं ह्या निराळ्याच. पूर्वेस व उत्तरेस ब्रह्मी आणि चिनी ह्या भाषांशीं बंगालीचा संबंध आला आहे. ईशान्येस वार, कचारी ह्या भाषा आहेत व त्यांच्यापुढें कांहीं नाग भाषांचा संबंध येतो. खासी भाषा ईशान्येस अगदीं शेवटीं आहे.

बंगालीच्या उपभाषांचे एक राढ, दुसरा वरेन्द्र, तिसरा कामरूप, चौथा वंग असे चार वर्ग आहेत. राढ बोली पश्चिम आणि नैर्ऋत्य ह्या दोन दिशांकडे मिदनापूरच्या आसपास चालू आहे. बंगालमध्यें पश्चिमेकडे हीच बोली आहे. तिच्यामध्यें अगदीं पश्चिमेकडे एक आणि दुसरी थोडी त्याच्या पूर्वेस असे दोन प्रकार पडण्यासारखे आहेत. पहिली बांकुरा, मनभूप, सिंगभू ह्या शहरांच्या आसपासच्या प्रांतांत चालते. दुसरी मुर्शिदाबाद, नाडिया (पश्चिम), बर्द्वान (पूर्व), हुगळी, हावरा आणि कलकत्त्यासह २४ परगणे वगैरे प्रांतांत रूढ आहे. हीच बंगालमधील मुख्य मध्यवर्ती जनभाषा. ज्यामध्यें राजशाही, पब्ना, बोग्रा, दिनाजपूर, वगैरे जिल्हे मोडतात, त्या प्रांतांत वरेन्द्र बोली चालते. कामरूप बोलीचेहि पश्चिमेकडील आणि पूर्वेकडील असे दोन भेद आहेत. पैकीं पूर्वेकडील भेद आसामांत रूढ असून जलपैगरी, पूर्वपूर्णिया, दार्जिलिंग, दिनाजपूर, कुचबिहार, पश्चिम गोपाळपूर, वगैरे प्रदेशांतहि चालतो. वंग म्हणून जो बंगालीच्या बोलीचा चौथा भेद आहे, त्यामध्येंहि पूर्वेकडील वंग आणि पश्चिमेकडील वंग असे दोन उपभेद आहेत. त्यांपैकीं पश्चिमेकडील भेद मैमनसिंग, डाक्का, फरिदपूर, वगैरे प्रांतांत चालतो आणि दुसरा पूर्वेकडील उपभेद सिल्हेट, कचर,

मायाङ्ग, तिपेरा, चितागांग वगैरे प्रांतांत चालतो. ह्या बोलींशिवाय डोंगराच्या खबदडीमध्यें पुष्कळ रानटी भाषा– चक्मा, मायाङ्ग वगैरे चालू आहेत. मुख्य मध्यवर्ती भाषा कलकत्त्याच्या आसपास वावरते. तिलाच ग्रांथिक भाषेचा मान प्राप्त झाला आहे.[1]

(७) आसामी, उरिया—बंगालीच्यापुढें आसामी भाषा येते. बंगाली आणि आसामी ह्या भाषांचें बरेंच साम्य आहे. बंगालच्या खालच्या बाजूस ओरिसामध्यें उरिया अथवा उत्कली भाषा प्रचारांत आहे. सुबनीरखापासून गंजमापर्यंत समुद्राच्या किनाऱ्याकिनाऱ्यानें ही भाषा जाते. उरिया भाषा बोलणारे लोक वीस लाख आहेत. दक्षिणेस उरियाचा संबंध तेलगू भाषेशीं येऊन तिच्या पलीकडे एका बाजूस गुजराती आणि दुसऱ्या बाजूस मराठी ह्या भाषांशीं संबंध येतो.

(८) गुजराती—पश्चिमेकडील उत्तर किनाऱ्यालगतचा सिंधच्या दक्षिणेकडील टापू गुजरातीनें व्यापिला आहे. ह्या भाषेंत वाङ्मयनिर्मितिहि झपाट्यानें होत आहे. त्यांत शास्त्रासारख्या गहन विषयांवर विशेष ग्रंथ नसतात हें खरें आहे. बहुतेक लोकांचा कल लक्ष्मीच्या आराधनेकडे असल्यामुळें सरस्वतीच्या आराधनेकडे लक्ष देण्यास कोणास विशेष फावत नाहीं. प्रेमानंद, मिराबाई, नरसी मेहता ह्यांच्या काव्यानें भाषेस विशेष शोभा आली आहे. गोवर्धनराम त्रिपाठी ह्यांच्या सरस्वतीचंद्रानें इतर भाषांतील कादंबऱ्यांस खालीं पाहावयास लाविलें आहे. जैनमार्गीय व वल्लभपंथीय किंवा रामानुजीय अनुयायांनीं वेदान्त वाङ्मय निर्माण केलें आहे. महात्मा गांधी यांनीं भाषेंत एक प्रकारचें ‘ नवजीवन ’ आणून सोडलें आहे. ह्या नवजीवनाबरोबर केशव हर्षदराय ध्रुव, नरसीलाल दिवाटिया, आनंदशंकर ध्रुव, कन्हयालाल मुनशी, रमणभाई नीलकंठ काका कालेलकर ह्यांनीं भाषेचें शुद्धत्व व शुचित्व कायम राखिलें आहे. गुजरात देश जसा संपन्न तशी त्याची भाषाहि संपन्न आहे. लोक जसे सुखास लालचावलेले, शांतिप्रिय तशी त्यांची भाषाहि आहे. भाषा गोंडस व रम्य अशी असली तरी जोरदार नाहीं. ती दरबारी जरी दिसली तरी गुजरातमधील जमिनीसारखी भुसभुशीत आहे.

गुजरातीच्या तीन पोटभाषा आहेत. सुरतेस, एक अहमदाबादेस दुसरा, आणि काठेवाडांत तिसरा असे तीन प्रकार आहेत. ह्या भाषेच्या पश्चिमेची सरहद्द समुद्रानें व्यापिली आहे. उत्तरेस मारवाडी व राजस्तानी व हिंदी ह्या भाषांचा मुलूख आहे. पूर्वेस व दक्षिणेस मराठी व तिची पोटभाषा खानदेशी यांचा प्रदेश आहे. पश्चिमेकडे थोडासा कच्छी भाषेशीं संबंध येतो व तिच्या पलीकडे उत्तरेस एका बाजूस सिंधी येते.

१. S. K. Chatterji : *O.D.B.L.P.I*, p. 136.

(९) द्राविडी भाषा—आर्योद्भव भाषांपैकीं शेवटची, आपणां सर्वांस परिचित अशी जी मराठी भाषा तिचा क्षेत्रविस्तार सांगण्यापूर्वी दक्षिण हिंदुस्थानांतील मुख्य द्राविडी भाषांचा उल्लेख करणें जरूर आहे. ह्या भाषांनीं सर्व दक्षिण हिंदुस्थान व्यापिलें आहे. ह्यांना पूर्वी तामुळी असें नांव होतें. ह्याच द्राविडी वंशांतील कांहीं भाषा उत्तरेस बलुचिस्तान व हिमालयाचा डोंगराळ प्रदेश येथें चालू आहेत. द्राविडी नांवाखालीं मोडणाऱ्या भाषांपैकीं तामीळ, तेलगु, कानडी व मल्याळी ह्या चार मुख्य होत. ह्यांशिवाय आणखी तुलु, कुडगू, कोटा, खोंड, राजमहाली, कैकाडी ह्या त्याच वर्गांतील भाषा आहेत. मराठीच्या लगत दक्षिणेस कानडी भाषेचा प्रांत सुरू होतो. ही भाषा मलबार किनाऱ्यावरील सदाशिवगडपासून निघून कारवारमधून धारवाडच्या पश्चिमेकडून बेळगांव हुकेरीवरून कागल, कुरुंदवाड, ह्या ठिकाणीं येते. नंतर मिरजेच्या पलीकडे जाऊन पुढें भीमा नदीच्या कांठाकांठानें ब्रह्मपुरी, केळीगांव, पांडेगांव वगैरे ओलांडून ती बेदर गांठते. ही तिची उत्तरेकडील सरहद्द होय. दक्षिणेकडून सदाशिवगडावरून सह्याद्रीच्या पश्चिम घाटावर चढून म्हैसूर, कोइमतूर प्रांतांतून ती पूर्वघाटावर वळते. कानडी भाषा बोलणाऱ्यांची संख्या एक कोटी, ४४ लक्ष, ७१ हजार, ७ शें ६४ आहे. शुद्ध कानडीचा मासला म्हैसूर संस्थानांत ऐकावयास मिळतो. मराठी आणि कानडी ह्यांचा संबंध पदोपदीं येत असल्यामुळें एकमेकींवर त्यांचा परिणाम झाला आहे. कानडीमध्यें उत्तम वाङ्मय बरेंच आहे. दुसरी द्राविडी भाषा जी तेलगु तिचा उत्तर सरकार, कर्नुल, अर्काट, नेलोर, मद्रास इलाख्यांतील बल्लारी प्रांत, निजामशाहींतील कांहीं मुलूख आणि मध्यप्रांतांतील पूर्वेकडचा कांहीं प्रदेश इतका विस्तार आहे. तेलगु भाषा बोलणारांची संख्या तीन कोटी तीस लाखांवर आहे. ह्या भाषेंत संस्कृत शब्दांचा भरणा पुष्कळ आहे. बेदर, आदिनाबाद या प्रांतांत मराठीचा तेलगूशीं संबंध येतो. अगदीं दक्षिणेकडील भाषा तामील होय. सर्व द्राविडी भाषांत हीच श्रेष्ठ ठरेल. ही भाषा बोलणाऱ्यांची संख्या दोन कोटी ६५ लाख आहे. मद्रासच्या थोड्या उत्तरेपासून थेट दक्षिण टोंकापर्यंत तामील बोलणारे लोक सांपडतात. पुलिकत ते केपकामोरीनपर्यंतचा प्रदेश तामीलचा आहे. सिलोनच्या उत्तर भागांत तामील भाषाच बोलली जाते. सर्व द्राविडी भाषांत ही फार जुनी, डौलदार व सुसंपन्न अशी आहे. ग्रांथिक भाषेला शेंगतामील व बोलीला कोडूनतामील अशीं नांवें आहेत. चौथी भाषा मल्याळी मलबार किनाऱ्यावर चालते. ही भाषा बोलणाऱ्यांची संख्या एक कोटी ३३ लक्ष ८० हजार आहे. कोचीन, त्रावणकोर संस्थानांत हीच भाषा चालू आहे. पूर्वी एके काळीं तामील व मल्याळी ह्या दोन्ही एक स्वरूपाच्याच भाषा होत्या असें म्हणतात. भाषावार प्रांतरचनेमुळें ह्या भाषा बोलणारे लोक त्या त्या भाषिक राज्यांत एकत्र आले आहेत.

(१०) मराठी––हिंदुस्थानांत सध्यां रूढ असलेल्या आर्य व द्राविडी ह्या दोन वंशांतील मुख्य मुख्य भाषांचा येथवर निर्देश केला. आर्य व द्राविडी अशा दोन्ही भाषांच्या संधीवर वावरणारी जी मराठी भाषा तिचा येथें निर्देश केला म्हणजे वर्तमानकालीन बोलींविषयींचें हें विवेचन पूर्ण होईल. आर्योद्भव भाषांपैकीं मराठी ही एक मुख्य भाषा आहे. ही भाषा बोलणाऱ्या लोकांची संख्या १९२१ सालच्या शिरोगुणतीप्रमाणें १,८७,९७,८३१ आहे. इ. स. १९३१ च्या शिरोगणतीमध्यें ही संख्या २,०८,८९,६५३ इतकी आहे. इ. स. १९५१ च्या शिरोगणतींत हा आंकडा २,७०,४९,५२२ असा दिला आहे. कांहीं भाषा मराठीच्या पोटभाषा असून चुकीनें दुसऱ्या भाषांत गणल्या गेल्यामुळें ही संख्या कमी झाली आहे. दोन भिन्न वंशांच्या भाषांच्या कैचींत सांपडल्यामुळें मराठीस पुष्कळ जाच सोसावा लागत आहे. तिचा स्वभाव व शरीररचना ह्या बाबी आर्योद्भव परंतु तिचा कांहीं अंशीं प्रसार मात्र जो झाला आहे तो एकेकाळीं द्राविडी असलेल्या लोकांत व प्रांतांत झाला. द्राविडी लोकांच्या वापरामुळें व द्राविडी भाषांच्या सान्निध्यामुळें तिच्या मूळ आर्योद्भव स्वरूपावर कानडी–तेलगूचा फार परिणाम झाला आहे.

ठोकळ मानानें सातपुड्याच्या खालीं कावेरीपर्यंतचा पश्चिमेकडील प्रांत मराठी भाषेनें व्यापिला आहे. उत्तरेस दमणपासून दक्षिणेस गोव्यापर्यंतचा अरबी समुद्राचा पश्चिम किनारा ही मराठीची पश्चिमेकडील मर्यादा आहे. उत्तरेस ती दमणपासून दमणगंगेच्या कांठाकांठानें तिच्या उगमापर्यंत जाऊन नंतर घाटावर चढून घाटावरील पाणलोटाच्या अनुरोधानें भिल्ल, कोळी वगैरे रानटी लोकांत मिसळून नर्मदा नदीस गांठते. येथेंच तिची गुजराती आणि नेमाडी ह्या भाषांची भेट होते. ह्यापुढें मराठीचा प्रवास सातपुडा पर्वताच्या रांगेनें होतो. सातपुड्याच्या एका रांगेंतून गाविलगडाच्या आसपासच्या प्रांतांतून तिचा रोख पूर्वेकडे वळून बैतुल आणि सिओनी वगैरे प्रदेशांस अर्धवर्तुळाकार वळसा घालून नागपूर मध्यावर ठेवून थोडीशी दक्षिणेस तर थोडीशी पूर्वेस व पश्चिमेस वळून लांजी व वैरागडजवळ गोण्डी व तेलगु ह्या भाषांना ती भेटते. पुढें चांद्यापर्यंत जाऊन पश्चिमेकडे पैनगंगेच्या पात्रापात्रानें माहूरपर्यंत आल्यावर तिचा आणि तेलगूचा संबंध तुटतो. माहूरवरून दक्षिणेकडे गोदावरीकडे जाऊन नैर्ऋत्य दिशेकडे वळणावळणानें देगलूर, नळदुर्ग, सोलापूर, विजापूर ह्या गांवांवरून ती कृष्णानदीजवळ येते. येथें कानडीचा आणि तिचा संबंध येतो तो कोल्हापूरपर्यंत टिकतो. नंतर कोल्हापूरवरून पुनः नैर्ऋत्येकडे ती जाते व सर्व करवीर इलाख्याचा प्रदेश व्यापून गोव्याचे घाटालगतच्या वरील व खालील प्रदेशावरून टेराकोल येथें पुनः पश्चिमसमुद्रास भेटते. महाराष्ट्रांतील नद्या ज्याप्रमाणें वांकड्या वांकड्या नागमोडीनें

वाहतात, त्याचप्रमाणें मराठीची ही क्षेत्रमर्यादा नागमोडीनें जाते.[1] ह्याशिवाय निरनिराळ्या विभक्त अशा पुष्कळ लहान लहान टापूंत मराठी बोलली जाते. सतराव्या व अठराव्या शतकांत हिंदुपदपादशाहीच्या विस्तारासाठीं मराठ्यांनीं जी मुलुखगिरी निरनिराळ्या प्रांतांत केली, त्या प्रांतांत त्यांचे कांहीं दिवस पाय रुतल्यावर साहजिकच त्यांच्या मातृभाषेस त्या परप्रांतांत स्थायी होण्यास अवसर मिळाला. मुलूखगिरीचें पाहिलें वारें ओसरल्यानंतर जेते जसे स्थायी झाले तशी त्यांची भाषाहि स्थायी झाली; व अशा रीतीनें तंजावर, बडोदा, इंदूर, ग्वाल्हेर ह्या दूरदूरच्या प्रांतांत मराठी भाषा राजदरबारीं आपलें ठाणें देऊन बसली व दरबारचा मानपान घेऊं लागली. हिंदुस्थानच्या नव्या स्वातंत्र्याच्या राजवटींत हीं सर्वच संस्थानें हिंद राज्यांत विलीन झालीं आहेत. द्विभाषिक मुंबई राज्यांत सर्व मराठीभाषक एकत्र आले आहेत. मराठीचा महाराष्ट्रांत व बृहन्महाराष्ट्रांत क्षेत्रविस्तार अशा स्वरूपाचा आहे. मराठीचे निरनिराळे प्रांतिक भेद पुढें स्वतंत्र रीतीनें दिले आहेत. (नकाशा पहावा.)

---

१. Molesworth : *M. E. Dictionary*, *Preface XXV*.

परिशिष्ट १

ग्रिम्मचा सिद्धान्त

आर्य भारतीय भाषांचा वर्णप्रक्रियेंतील हा एक महत्त्वाचा उत्सर्ग आहे. ह्याचा संबंध व्यंजनांत होणाऱ्या आदेशांशीं किंवा फरकांशीं आहे.खरें पाहिलें तर ह्या व्यंजनादेशाचें संशोधन ग्रिम्मच्यापूर्वी रॅस्मस् रास्क ह्या डॅनिश भाषाशास्त्रवेत्त्यानें केलें होतें. ग्रिम्मनें त्याचेंच संशोधन पद्धतशीर रीतीनें मांडलें. ह्यामुळें हा सिद्धान्त ग्रिम्मच्या नांवावर मोडला जातो. हा सिद्धान्त मांडतांना अभिजात भाषांतील उच्चारांबरोबर सामान्य व खालच्या लोकांच्या बोलींतील उच्चारहि जमेस धरले. त्यामुळें भाषाशास्त्रांत एक प्रकारचें लोकशाहीचें तत्त्व आणण्याचें श्रेय ग्रिम्म यास मिळालें. ह्या तत्त्वाबरोबर आणखी एक तत्त्व त्यानें आणलें; आणि तें म्हणजे ' ऐतिहासिक तत्त्व ' होय. उत्सर्गांत सांगितलेले व्यंजनाचे बदल कोणत्या काळांत झाले हेंहि त्यानें सांगितलें. व्यंजनांत दोनदां फरक झाल्याचें सांगितलें आहे. एक फरक इ. स. ४०० मध्यें व दुसरा फरक इ. स. ८०० मध्यें झाला. ह्या दोन्ही कालांत त्या भाषा बोलणाऱ्या लोकांच्या मानसिक अवस्थांत कांहीं तरी सामाजिक किंवा राजकीय कारणांनीं फरक पडले. व त्यामुळें व्यंजनोच्चारांत फरक पडले. इ. स. ४०० मध्यें लोजर्मन भाषेंतील व्यंजनोच्चार बदलले. इ.स.८०० मध्यें हायजर्मन भाषेंतील व्यंजनोच्चार बदलले. ह्यांतील लोकशाहीच्या व ऐतिहासिक तत्त्वांचा परिणाम पुढील भाषाशास्त्रीय संशोधनावर झाला म्हणूनच ह्या आद्य व्यंजनप्रक्रियासिद्धान्ताला भाषाशास्त्रांत विशेष महत्त्व प्राप्त झालें आहे.

ह्या उत्सर्गाचा संबंध व्यंजनांच्या फरकाशीं आहे. ज्या व्यंजनांत फरक होतात व ते कसे होतात हें खालीं मांडून दाखवितों. व्यंजनें चार वर्गांचीं आहेत. ते वर्ग दन्त्य, ओष्ठ्य व कंठ्य (दोन प्रकार) हे होत. कोणत्या व्यंजनाला कोणते आदेश होतात हे ओळीनें मांडले आहेत. त्यांचीं उदाहरणें दिलीं आहेत.

१ दन्त्यः—ध्, थ् > द्;	द् > त्;	त् < थ्
२ ओष्ठ्यः—भ् > ब्;	ब् > प्;	प् > फ्
३ कंठ्यः— घ् > ग्;	ग् > क्;	क् > ह्
४ ,, :— ग्घ् > ग्व्;	ग्व् > क्व्;	क्व् > व्ह्

१. दन्त्य

ध् किंवा थ् > द् – Gk. Thugater; Eng. Daughter.

द् < त् (ट्) – Lat. Decem; Eng. Ten.

त् > (ट्) – थ् – सं. त्वम्; Eng-Thou.

२. ओष्ठ्य

भ् > ब् – सं. भ्रातृ; Eng. Brother.

ब् > प् – Bulg. Slabu; Eng. Sleep.

प् > फ् – Lat. Pecus; Asax. Feoh.

३. कंठ्य

घ् > ग् – Gr. Chole; Lat. Fel; Eng. Gall.

ग् > क् – Gr. Gonu; Eng-Knee

क् > ह – Lat. Centum (C = K); Eng-Hundred.

वर दन्त्य, ओष्ठ्य, कंठ्य, ह्या व्यंजनांना होणारे आदेश प्रथम एकत्र व नंतर स्वतंत्र निरनिराळे एकाखालीं एक असे मांडून दाखविले आहेत. ह्या चार वर्गांतील कठोर व मृदु व्यंजनांचे आदेश पुनः खालीं एका कोष्टकांत मांडून दाखविले आहेत. थोडक्यांत म्हणजे ह्या उत्सर्गांचा नियम असा होईल कीं "संस्कृतमधील त्, प्, क्, ह्या व्यंजनांबद्दल गॉथिक भाषेंत थ् (ठ्), फ्, व्ह्, अशीं व्यंजनें येतात. मूळच्या आर्य भाषेंतील प्रत्येक वर्गांतील पहिलें व दुसरें व्यंजन संस्कृत, ग्रीक, लॅटिन व स्लाव्ह भाषांमध्यें कायम राहतें, परंतु जर्मनिक भाषेंत तें बदलतें."

हेच बदल खालील कोष्टकांत मांडले आहेत.

	संस्कृत	ग्रीक	लॅटिन	गॉथिक	जर्मनिक	इंग्लिश
कठोर व्यंजनें	पशु		पेकुस्	फैहु	फी	फी
	नृपात्		नेपोस्		नेफ	नेफ्यू
	तृणम्			ठार्नस्	डोर्न	थार्न
	वर्तते		व्हर्टो	वाइर्टन्	वेर्डेन्	
	त्रय		ट्रेय्	ठ्रोइस्	द्राय	थ्री
	शुनः	शुनस्		हुंड्स्	हुण्ड्	हाऊण्ड
	दिशति				त्सागेन	
	कः		क्वोड्	व्हस्	वास्	व्हॉट्
मृदु व्यंजनें						
	दशन्		डेकुम्	टैहून्	त्सेन्	टेन्
	जानु			क्नु	क्युइ	नी
	युगम्			युक	योख्	योक
	भरामि			बैरान्	बेरेन	बेअर
	हंस				गान्स्	गूज

ग्रिम्मनें हा नियम शोधून काढला खरा. परंतु एका गोष्टीकडे त्याचें दुर्लक्ष झालें. प्, ट्, क् हीं जीं संस्कृत व्यंजनें दुसऱ्या भाषेंत जातांना आदेश घेतात तीं व्यंजनें त्या त्या शब्दांत आरंभीं तरी असतात किंवा त्यांच्या पूर्वींच्या शब्दावर आघात तरी असतो. जेव्हां ह्यांपैकीं एखादें व्यंजन आरंभींहि नाहीं आणि त्याच्या-पूर्वीं आघातहि नाहीं तेव्हां हा ग्रिम्मचा नियम तेथें लागत नाहीं. उदा० पिता हा शब्द Father असा व्हावयास पाहिजे. तो तसा न होता Fadar असा होतो. तेव्हां अशा उदाहरणांच्या बाबतींत ग्रिम्मचा सिद्धान्त कोता ठरतो. ह्या सिद्धान्ताचा कोतेपणा डॉ. व्हरनियर यानें शोधून काढला आणि ग्रिम्मच्या सिद्धान्ताला पुस्ति जोडून त्याला पूर्णत्व आणून दिलें.[1]

परिशिष्ट २

जुन्या आर्य भाषेंतील बरेच उच्चार वैदिक भाषेंत बरोबर उतरले आहेत असें विद्वान् लोक समजतात. ग्रीक, लॅटिन किंवा लिथूनियन वगैरे पाश्चात्य आर्य भाषा आणि वैदिक भाषा ह्या दोहोंमध्यें जेव्हां आदेशासंबंधीं एखादी विसंगति आढळते तेव्हां वैदिक भाषेंतील उच्चार मूळ खरा व ग्रीक, लॅटिन इत्यादि भाषेंत जो त्याबद्दल आदेश झाला असेल तो नंतरचा उत्तरकालीन असा विद्वानांचा साधारणपणें निश्चित असा सिद्धान्त आहे. ह्या सिद्धान्तास एखादे वेळेस अपवादात्मक उदाहरण सांपडत नाहीं असें नाहीं. वैदिक भाषेंतील जो Palatal Law–तालव्यासंबंधीं–उत्सर्ग आहे तो अशा अपवादात्मक उदाहरणांवरूनच शोधला गेला आहे. मूळ वेदपूर्व आर्य भाषेंतील कण्ठ्य वर्ण ह्यांचे पौर्वात्य आणि पाश्चात्य भाषांमध्यें दोन निरनिराळे फरक झाले आहेत. पूर्वेकडील भाषांत कंठ्य वर्णांच्या उच्चारांत एक 'व' कार येऊन मिसळतो. पाश्चात्य भाषांत तो निव्वळ कंठ्यच राहतो. वैदिक भाषेंत क् असा राहतो तर लॅटिन भाषेंत त्याबद्दल qu असा होतो. पुढें आणखी कांहीं वैदिक भाषेंतील उदाहरणें तपासल्यानंतर असें आढळून आलें कीं, ज्या ठिकाणीं कंठ्य वर्ण यावयास पाहिजे त्या ठिकाणीं वेदभाषेंत तालव्य वर्ण येई व ह्या शब्दांचीं जर ग्रीक व लॅटिन भाषांतील प्रतीकें पाहिलीं तर त्यांत कंठ्य वर्ण येऊन त्या कंठ्य वर्णापूर्वीं मात्र इ किंवा ए हा तालव्य स्वर असे. ह्या सर्व परिस्थितीवरून असा एक नियम बांधला कीं, "इ, ए ह्या तालव्य स्वरांपुढें जर कंठ्य वर्ण आला तर त्याचा वैदिक भाषेंत आदेशानें तालव्य वर्ण होतो." तेव्हां वैदिक भाषा मूळ आर्य भाषेच्या जवळची या सिद्धान्तास हा 'तालव्य उत्सर्ग' अपवाद ठरतो. उदा० रेक; (Gk) loipos. रिरेच; (Gk) leloipe. चत्वार; (Gk) teleores. चित; (G) kti; Lat quid.

१. Vendryes: *Language*, p. 50.

२ : : : मराठीची पूर्वपीठिका

१. वेदपूर्वकालीन आर्य भाषा

४१. मराठी भाषा आर्य भाषेच्या कुळांत उत्पन्न झाली हें मागील प्रकरणांत सांगितलें. आतां त्या आर्य भाषेचें अति प्राचीन आद्य असें स्वरूप व त्या स्वरूपाची मराठीच्या सध्यांच्या स्वरूपांत परिणति होईपर्यंत मध्यें झालेलीं अवस्थांतरें हें सांगणें जरूर आहे. येथें प्रथम आर्य भाषेचें वेदपूर्वकालीन स्वरूप सांगतों. वेदपूर्वकालीन भाषेच्या ज्ञापकांचा शोध हा बऱ्याच अंशीं आनुमानिक स्वरूपाचा असणार. वेदावरून किंवा वेदसमकालीन वाङ्मयावरून वैदिक काळच्या भाषेच्या खुणा सांगतां येणें शक्य आहे. झेंदअवेस्तावरून तत्कालीन पारशांची भाषा अजमावितां येते. होमरच्या इलियड ह्या काव्यावरून होमरच्या वेळची भाषा कशा स्वरूपाची होती हें सांगतां येतें. त्या त्या काळाच्या भाषेचीं चिन्हें सांगतां येण्याचें साधन म्हटलें म्हणजे तत्कालीन वाङ्मय. अशा तऱ्हेचें वाङ्मय वेदपूर्व कालासंबंधीं उपलब्ध नसल्यामुळें अर्थात् त्या काळच्या भाषेचीं अनुमानें बांधणें इतर साधनांच्या बलावरच केलें पाहिजे. वैदिक व वेदसमकालीन इतर वाङ्मय, पाणिनीय संस्कृत, प्राकृत व इतर पाश्चात्य आर्य भाषा ह्या सर्वांचा तौलनिक अभ्यास, त्याचप्रमाणें आधुनिक बोलीच्या सांदीकोपऱ्यांत जे जे कांहीं चमत्कारिक वागवशेष सांपडतात ते, हीं सर्व साधनें ह्या कामीं उपयोगी पडण्यासारखीं आहेत. वेदकालीन किंवा इतर पाश्चात्य भाषा ह्यांसंबंधीं सिद्धान्त ज्याप्रमाणें इतिहासाच्या सबल व खऱ्या प्रमाणांवर आधारलेले असतात, तसे वेदपूर्वकालीन भाषेसंबंधींचे सिद्धान्त आधारलेले राहणार नाहींत. धाग्याधाग्यानें माग मागें काढीत काढीत वेदपूर्वकालीन भाषासरस्वतीच्या स्वरूपाची निश्चिति करावयाची आहे. जे लोक ही भाषा बोलत असत त्यांच्यासंबंधीं माहिती पुढीलप्रमाणें आहे.

४२. आर्यांचें मूळ वसतिस्थान कोणतें ह्यासंबंधीं वादाचा निकाल अद्याप लागला नाहीं व पुढेंहि लवकर लागून विद्वन्मान्य होईल असें दिसत नाहीं. निरनिराळ्या संशोधकांनीं वैदिक व तत्समकालीन वाङ्मयाच्या संशोधनाच्या बळावर आर्यांच्या वसतिस्थानासंबंधीं निरनिराळे तर्कवजा सिद्धान्त मांडले आहेत. त्यांतील एकाचा एकास मेळ नाहीं. आतांपर्यंत कांहीं नाहीं तरी निदान नऊ स्थानें आर्यांचें मूळ वसतिस्थान म्हणून अनुमानिलीं आहेत. युरोपचा वायव्येकडील भाग, आशिया युरोप ह्यांच्या सांध्यावरील उत्तरेकडील बिंदु, उत्तर ध्रुवाच्या आसपासचा प्रदेश, आर्मीनिया आणि आक्सस आणि जक्सार्टीस ह्या

मधील दुआब, काकेशियस अथवा हिंदुकुश ह्यांचा माथा, दक्षिण रशियाजवळचा आशिया–युरोपच्या सांध्याचा टापू, सध्यां ऑस्ट्रिया-हंगेरीनें व्यापलेला प्रांत व मध्य आशिया अशा निरनिराळ्या प्रांतांत आर्य लोक अति प्राचीन काळीं राहत असावेत अशाबद्दलची ग्वाही संशोधक देतात. ही जशी आर्यांच्या वसतिस्थानासंबंधींची बाब वादग्रस्त आहे तशी त्यांनीं आपल्या वसतिस्थानांतून जें अभिनिष्क्रमण केलें तें कोणत्या मार्गानें केलें ह्यासंबंधीं बाब सुद्धां वादग्रस्त आहे. मूळ मध्यस्थानापासून पश्चिमेस तमसा नदीपर्यंत व पूर्वेस गंगा नदीपर्यंत जेव्हां त्यांनीं वसाहतीसाठीं किंवा इतर कारणांसाठीं आपला प्रवास केला, तेव्हां ते कोठून कोठें गेले,कोठें किती वेळ त्यांचा मुक्काम पडला,वाटेंत कोणकोणाचा संबंध आला ह्याविषयींहि संशोधन झालें आहे. परंतु तीं अद्याप अनुमानेंच आहेत. निर्णय म्हणून ठाम सांगतां येत नाहीं. मूळ वसतिस्थान उत्तरेकडील कोणतेंहि धरिलें तरी प्रवासाचा कांहीं भाग तरी आर्यांचा संबंध पुंजचा पुंज तसाच खालीं दक्षिणेकडे उतरला असला पाहिजे. नंतर त्यापैकीं कांहीं शाखा अलग झाल्या असाव्या. उत्तर ध्रुवाजवळील प्रदेश हा जर त्या शाखांचें अभिनिष्क्रमणाचें केंद्र समजलें तर रशियन उंचवट्यावरून कास्पियन समुद्र, तेथून तुर्कस्थान, तेथून खोकंद, तेथून पुनः दोन फाटे होऊन एक फाटा मर्व्हजवळ पूर्व इराणांत स्थायी होऊन वसला, व दुसरा कुभा नदी ओलांडून भरतखंडांत शिरला. हा एक मार्ग किंवा दुसरा ऑस्ट्रिया-हंगेरी जर अभिनिष्क्रमणाचें केंद्र समजलें तर तेथून आशियामायनरमधून दार्दानेलिस सामुद्रधुनींतून मेसापोटेमियामधील तैग्रीस-युफ्राटीसच्या दुआबांत व तेथून इराणांत व इराणांतून हिंदुस्थानांत असाहि मार्ग आर्यांनीं स्वीकारिला असल्याचें अनुमान करतां येण्यासारखें आहे. खाल्डिया, मध्य आशियांतील तुखारस्तान व सिंधु नदीच्या खोऱ्यांतील मोहेन्जोदारो वगैरे ठिकाणीं झालेल्या व होऊं घातलेल्या संशोधनावरून वर दिलेल्या वादग्रस्त बाबींचा जास्त पत्ता लागण्याचा संभव आहे.

४३. आर्यांचें मूळ वसतिस्थान व त्यांचा निष्क्रमणाचा मार्ग ह्या दोन गोष्टींसंबंधीं मतभेद जसा सांगितला, तसाच आर्यांच्या भाषेच्या नांवासंबंधींचा मतभेदहि सांगण्यासारखा आहे. ह्या नांवासंबंधीं तर विद्वानांनीं आपली वैयक्तिक आवडनिवड व भावनाप्रधान अभिनिवेश ह्या वादांत घुसडून देऊन घोटाळे उडवून दिले आहेत. आर्यांच्या मूळ भाषेला व तिच्यापासून उद्भवलेल्या भाषांच्या गोतावळ्याला नांव काय द्यावें ह्याविषयीं एकमत नाहीं. निरनिराळ्या विद्वानांनीं त्याला आपआपल्या परीनें निरनिराळीं नांवें सुचविलीं आहेत. इण्डोयुरोपियन, इण्डो-जर्मॅनिक, इण्डो-ट्यूटॉनिक, इण्डो-केल्टिक, इण्डो-क्लासिक, जाफेटिक, मेडिटरेनियन व आर्यन् अशीं आठ नांवें पुढें आलीं आहेत. ह्या प्रत्येक नांवाची छाननी केली तर त्याच्या अन्वर्थकतेंत कांहींत अतिव्याप्तीचा तर कांहींत

अव्याप्तीचा दोष येईल. त्यांतल्या त्यांत आर्य (आर्यन्) हें नांव कमी सदोष व जास्त जुळतें येईल. मग हा शब्द 'लोक' दाखवितो, भाषा दाखवीत नाहीं असा आरोप आला तरी हरकत नाहीं. जें लोकांचें नांव तेंच त्यांच्या भाषेचें नांव असलें तर बिघडलें कोठें ? कांहीं विद्वानांना आर्य हें नांवहि लोकांना दिलेलें आवडत नाहीं. ते Wiros हें नांव लोकांना पसंत करतात. कमींत कमी निदान ५००० वर्षांचा हा उदधि मध्यें पडल्यामुळें त्याच्यापूर्वी एके काळीं उदधीच्या पलीकडील तीरावर असलेल्या आपल्या पूर्वजांच्या वसतिस्थानासंबंधीं, त्यांच्या निष्क्रमणाच्या मार्गासंबंधीं व त्यांच्या वापरांत असलेल्या भाषेच्या व तद्भव गोतावळ्याच्या नांवासंबंधीं इतकी अनिश्चितता आहे.

वेदपूर्वकालीन भाषेच्या वर्णप्रक्रिया आणि प्रत्ययप्रक्रिया ह्या क्रमानें खालीं विशद केल्या आहेत.

पूर्ववैदिक भाषेची वर्णप्रक्रिया

४४. संस्कृत वर्णमालेंतील स्वर जर आपण पाहिले तर त्यांत साधे स्वर, संयुक्त स्वर व अर्धस्वर असे तीन प्रकार दिसतात. हे तिन्ही प्रकार पूर्ववैदिक भाषेंत होतेच; परंतु ह्या तिहींमध्यें उच्चारदृष्ट्या क्रम असावा असें वाटतें. ह्या तिहींपैकीं अर्धस्वर हे प्रथमचे असावेत. त्यापासून साधे स्वर उत्पन्न झाले व शेवटीं संयुक्त स्वर झाले असा क्रम असावा, असें म्हणण्यास पाणिनीय सूत्राचा आधार आहे. अ, इ, उ, ऋ हा क्रम "हयवरट्" ह्या सूत्रांत आलेल्या अर्ध-स्वरांच्या क्रमासारखा आहे. ह्या दोन्ही जोड्यांचें साम्य पाहिलें म्हणजे असें वाटतें कीं, 'अ' हा स्वर 'ह्' ज्या स्थानापासून उत्पन्न होतो त्या स्थानापासूनच उत्पन्न होत असला पाहिजे. 'ह' कार हे दोन प्रकारचे आहेत हें विसरतां कामा नये. एक कंठ्य हकार व दुसरा औरस्य हकार. हे दोन्ही निरनिराळे आहेत. पैकीं कंठ्य 'ह' कारापासूनच 'अ' हा स्वर निघाला आहे. 'अ' चें उच्चारस्थान व 'य्' आणि 'व्' ह्यांचें उच्चारस्थान जवळजवळ सारखें असल्याचें 'अच्च घेः' (७–३–११९) ह्या पाणिनीय सूत्रावरून दिसतें.

कारण अग्नि + औ = अग्नय् + औ

पशु + औ = पशव् + औ

ह्या दोन उदाहरणांत य् आणि व् ह्यांना 'अ' बद्दल वापरलेलें दिसतें.

अर्धस्वरांपैकीं 'ह्' पासून 'अ' ह्या स्वराची उत्पत्ति झाली. पुढें य्, व् आणि र् पासून इ, उ, ऋ हे स्वर उत्पन्न झाले. पाणिनीच्या 'इक् यणः' (१-१-४५) ह्या सूत्रावरून य्, व्, र् बद्दल इ, उ, ऋ असे आदेश होतात हें उघड आहे. य, व् ह्यांच्या उच्चारांत पुनः दोन प्रकार होते हें "व्योर्लघुप्रयत्नतरः

शाकटायनस्य " (८-३-१८) ह्या सूत्रावरून उघड आहे. य् आणि व् ह्यांचें एक ऱ्हस्व आणि दुसरा दीर्घ असे दोन उच्चार होते, हें शाकटायनास माहीत होतें. " लोपो व्योर्" (६-१-६६) ह्या सूत्रांत अन्त्य य्, व्, ह्या व्यंजनांचा जो लोप होतो म्हणून सांगितलें आहे त्याचेंहि कारण हा य् आणि व् ह्यांचा ऱ्हस्व उच्चार हेंच असावें.

ह्या विवेचनावरून ह्, अर्धस्वर य्, व्, र् हे अगोदरचे आणि ह्यांपासून उत्पन्न झालेले अ, इ, उ, ऋ हे नंतरचे स्वर असें सिद्ध झालें. ज्या अर्थी ह्, आणि व् य्, र् हे अर्धस्वर अगोदरचे त्या अर्थी वेदभाषेच्या पूर्वीच्या भाषेंत कोणत्याहि शब्दाचा अन्त स्वरांत न होतां अर्धस्वरांतच होत असला पाहिजे हें उघड आहे. वेदाच्या भाषेंत देव, शाला, अग्नि, पशु, पितृ, नृ, रै, गो, नौ इत्यादि शब्द जे स्वरान्त वापरलेले आढळतात तेच शब्द वेदपूर्व भाषेंत देवह्, शालाह्, अग्नय्, पशव्, पितर्, नर्—नार्, रय्—राय्, गव्—गाव्, नव्—नाव्, असे व्यजनान्त असले पाहिजेत. साधारणपणें स्वरान्त शब्दांपेक्षां व्यंजनान्त शब्द फार जुने असतात.

४५. अर्धस्वर व साधे स्वर ह्यांच्यानंतर संयुक्त स्वरांचा विचार येतो. संयुक्त स्वरांत आ, ई, ऊ, ए, ऐ, ओ, औ इतके स्वर येतात. 'य्, व्' ह्या अर्धस्वरांचे जसे दोन उच्चार शाकटायनाच्या स्मरणांत होते म्हणून वर सांगितलें तसेंच ह्या संयुक्त स्वरांचेहि दोन—एक ऱ्हस्व व दुसरा दीर्घ असे उच्चार होते, असें पाणिनीच्या सूत्रांवरून दिसतें. " तपरस्तत्कालस्य " ह्या सूत्रान्वयें 'त्' हें ज्ञापक 'वृद्धिरादैच्' व 'अदेङ्गुणः' ह्या सूत्रांना लाविलें आहे. ह्या 'त्' कारावरून असें अनुमान निघतें कीं, 'आ' ह्याचे दोन उच्चार ह्या सूत्रकाराला माहीत होते. 'आ' चा दीर्घ उच्चार स्त्रीत्वाचा ज्ञापक व ऱ्हस्व उच्चार पुंस्त्वाचा ज्ञापक होता. उदा०—'अश्वा' (घोडी), गोदा (गाय देणारा पुरुष) असा भेद दोन्ही उच्चारांत आहे. तसाच भेद पुढील उदाहरणांतहि आहे. पंगू—लंगडी स्त्री, पंगु—लंगडा पुरुष; अवी—मेंढी, अवि—मेंढा.

पुढच्या ए, ओ, ऐ, औ ह्या चार संयुक्त स्वरांपैकीं पहिले दोन 'ए, ओ' हे पूर्ववैदिक भाषेंत असे समजले जात नसावेत. 'एओङ' ह्या सूत्रांतील ए आणि ओ हे एकस्वरी होते, द्विस्वरी—संयुक्त—नव्हते. ए आणि ओ ह्यांचा उच्चार ऱ्हस्व होतो हें " ईदूदेद् द्विवचनम् प्रगृह्यम् " (१-१-११) आणि " ओत् " (१-१-१५) ह्या दोन सूत्रांत 'ए' आणि 'ओ' ह्यांना जो त् लागला आहे त्यावरून उघड आहे. 'एच इक्' (१-१-४८) ह्या सूत्रा-वरून ए, ओ ह्या दोन्ही स्वरांचा दीर्घ उच्चार असावासा वाटतो.

अ + इ आणि अ + उ यांचा उच्चार अनुक्रमें ए आणि ओ होत असे; ऐ आणि औ होत नसे. ह्यावरून असें दिसतें कीं वेदपूर्व कालीं एक काळ असा होता कीं, दोन स्वर परमसन्निकृष्ट आले असतां त्यांची संहिता होत नसे; व ह्याचें अवशिष्ट गमक म्हणजे तितउ किंवा प्रउग अशीं अल्पस्वल्प उदाहरणें सांपडतात. वेदोत्तरकालीन भाषेंत ही बोलण्याची लकब नाहींशी झाली. दोन स्वर जवळ जवळ आले असतां त्यांचा संधि करूनच लोक पुढें बोलूं लागले. जवळ जवळ आलेल्या स्वरांचा संधि न करण्याकडे कल जो वेदपूर्व आर्य भाषेचा होता तोच पुढें प्राकृत भाषांच्या कालांत व तदनंतर मराठीसारख्या आधुनिक प्राकृतिकोद्भव देशी भाषांतहि दिसून येतो. दोनच स्वर काय पण तीन तीनहि स्वर प्राकृतांत एकाला एक जोडून उच्चारिले जात. ह्याचा अर्थ एकच—"वेदपूर्वकालीन प्राकृत भाषा व वेदोत्तरकालीन प्राकृत भाषा, ह्यांच्यांत परमसन्निकृष्ट स्वरांची संहिता न झालेली खपत असे.[१]" वेदपूर्वकालीन भाषा प्राकृतच असत. अइ, अई, आइ, आई, अए, अऐ, आए, आऐ, अय्, आय्, इतके उच्चाराचे प्रकार ह्या दोन्ही कालांत सांपडतात. त्याचप्रमाणें अउ, अऊ, आउ, आऊ, अओ, अऔ, आओ, आऔ, अव्, आव् इतकेहि उच्चार रूढ होते. वैदिककालीं ह्या वरील दोन गटांतील पहिल्या चारांबद्दल ए, ओ उच्चार होत आणिं शेवटच्या सहांबद्दल ऐ, औ उच्चार होत. परंतु पाणिनीय कालांत मात्र पहिल्या गटांतील सर्व उच्चारांबद्दल ऐ आणि दुसऱ्या गटांतील सर्व उच्चारांबद्दल औ असे दोन उच्चार रूढ झाले.

४६. पाणिनीय परिभाषेंत वृद्धि म्हणून जो प्रकार 'वृद्धिरादैच्' ह्या सूत्रानें सांगितला आहे ह्याच्या मुळाशीं हीच वर सांगितलेली वेदपूर्व भाषेची परमसंनिकृष्ट स्वर असंहित उच्चारण्याची लकब आहे. वेदपूर्वकालीं असंहित स्वरांच्या उच्चारांना वृद्धि ही विशिष्ट संज्ञा देण्याचें कांहीं एक कारण नव्हतें, कां कीं त्या त्या असंहित स्वरांचा उच्चार ऐ, औ ह्या संयुक्त व संहित जोडस्वरांच्या उच्चारांसारखा हुबेहुब होई. पुढें जेव्हां वेदकालीं अ + ई ह्यांचा संहित उच्चार 'ए' होऊं लागला व अ + उ ह्यांचा संहित उच्चार ओ होऊं लागला तेव्हां अ+इ= ऐ आणि अ + उ = औ या जुन्या संहित जोडस्वरांना वृद्धि ही स्वतंत्र व स्वैर संज्ञा देणें भाग पडलें. हे वेदपूर्वकालीन उच्चार जरी नष्ट झाले तरी त्यांची स्मृति मात्र अजीबात नष्ट झाली नव्हती. प्रातिशाख्य व पाणिनीय संधिनियम ह्यांवरून ते उच्चार अजमावितां येतात. प्र + ऊह = प्रौह; अक्ष + ऊहिणी = अक्षौहिणी; स्व + ईर = स्वैर; ऋण + ऋण = ऋणार्ण इत्यादि शब्दांत त्या उच्चारांची स्मृति राहिली आहे.

---

१. वि. का राजवाडे : गुण व वृद्धि निबंध, इतिहास व ऐतिहासिक ३.

'वृद्धि' ह्या व्याकरणविषयक चमत्काराच्या मुळाशीं वेदपूर्व भाषेंतील उच्चार कसे आहेत हें येथवर सांगितलें. आतां वृद्धि ह्या चमत्काराचा भाषेमध्यें उपयोग काय व तो उपयोग करतांना मानसिक हेतु काय होता हें पाहूं. पूर्ववैदिक भाषेच्या चारित्र्याचा असा एक काल होता कीं पितृवाचक शब्दापासून अपत्य-वाचक शब्द बनवावयाचा असल्यास तो पितृवाचक शब्दाच्या शेवटीं प्रत्यय लागून बनत नसे, तर पितृवाचक शब्दाच्या प्रथम स्वराच्या अगोदर 'आ' किंवा 'अ' हा आगम शिरून बनत असे. मानसशास्त्रदृष्ट्या आ किंवा अ ह्या आगमाला विशेष अर्थ असे. मूळ शब्दाच्या आंत 'अ' किंवा 'आ' घालून त्या शब्दाला लांब करण्यांत मतलब हा कीं त्या शब्दानें दाखविल्या जाणाऱ्या अर्थाची लांबी किंवा वृद्धि झालेली दर्शवावी. सर्व भाषांत अर्थाचें आतिशयन असा दीर्घ स्वर काढून करण्याची चाल आहे. पूर्ववैदिक भाषांत हा अनेकमात्राक उच्चार 'अ' किंवा 'आ' ह्या स्वरावर अन्यत्वें स्थिर होऊन वृद्धिसंततिसंबंधदर्शक झाला. तद्धितादि प्रक्रियेंत वृद्धिस्वर अपत्यवाचक शब्दांत फार भेटतो. सबब त्या स्वरांना अपत्यवाचक जो 'वृद्ध' शब्द तोच लक्षणेनें मुक्रर करण्यांत आला. वृद्धिस्वरांचा व संज्ञेचा हा असा इतिहास आहे.[१]

वृद्धीची प्रक्रिया खालीं दिलेल्या उदाहरणांवरून स्पष्ट होईल.

पुत्र = प् + उ + त्र = प् + आ + उ + त्र = पाउत्र = पौत्र
मित्र= म् + इ + त्र = म् + आ + इ + त्र = माइत्र = मैत्र
कुरु = क् + उ + रु = क् + आ + उ + रु = काउरु = कौरव
शक = श् + अ + क = श् + आ + अ + क = शाक
शिक= श् + इ + क = श् + आ + इ + क = शाइक = शैक

उच्चारांत फरक झाल्यामुळें भाषेतिहासांत, भाषारचनेंत व भाषाव्याकर-णांत कोणकोणत्या अडचणी येतात व कसकशीं स्थित्यंतरें होतात हें वृद्धीच्या इतिहासावरून कळून येण्यास मार्ग होतो. उच्चार व स्वराघात यांचे फरक भाषांच्या चारित्र्यांत केवढी विलक्षण क्रांति करतात तिचें उत्तमोत्तमदर्शक हें वृद्धीचें प्रकरण आहे.

४७. पूर्ववैदिक भाषेंत 'अ' ह्या स्वराचीं तीन स्वरूपें होतीं. ह्या तीन स्वरूपांचीं पुढें वैदिक संस्कृत भाषेंत 'अ' असें एकच रूप झालें.

सचते	eqetai (Gk)	Sequitur (Lat)
रथः	raθo (Av)	Roto (,,)
आगामि	azami (,,)	Ago (Gk)

१. राजवाडे—गुण व वृद्धि निबंध, इतिहास व ऐतिहासिक ३.

ह्यावरून 'अ' ह्या स्वराच्या उच्चारासंबंधीं पूर्ववैदिक भाषेमध्यें निश्चिति नव्हती.

अर्धस्वर :—ह्या उच्चारांच्या बाबतींत पूर्ववैदिक भाषा विशेष संपन्न होती.

आद्य :—यकृत	iccur	(Lat)	Yakard	(Aves)
वीर	Air	(Lat)	viro	(Aves)
मध्य :— प्लवते	plovet	(Slav)		
एति	eisi	(Gk)	Aeiti	(Aves)

अन्त्य :—ज्या (जीया), मर्त्य (मर्तीय), कर्त्य (करतीय) असा वेदामध्यें उच्चार करीत असत.

४८. विसर्गाचा उच्चार पूर्ववैदिक भाषेंत कसा होता हें अजमावितां येण्यासारखें आहे. विसर्गाच्या उच्चारांत 'स्' काराचा अंश आहे व 'ह्' काराचाहि अंश आहे. वैदिक किंवा पाणिनीय संस्कृतमध्यें विसर्गाचा कधीं ऊष्मान्त तर कधीं 'ह्' कारान्त असें रूपान्तर होतें. त्यावरून विसर्गाचा उच्चार पूर्ववैदिक भाषेंत अर्धस्वरासारखा होता कीं ऊष्म्यासारखा होता ह्याविषयीं शंका आहे. निरनिराळ्या परिस्थितींत विसर्गाचें निरनिराळें रूपांतर पाणिनीय संस्कृत-मध्यें होत असे. विसर्गाच्या पुढें कोणताहि स्वर नसला तर त्याचा उच्चार ह्, कधीं र्, अथवा कधीं स्, ष्, श् इतक्या निरनिराळ्या प्रकारांनीं होत असे. कधीं कधीं य् अथवा व् ह्यासारखाहि त्याचा उच्चार होत असावा. विसर्गाच्या पुढें मृदु व्यंजन अथवा अ आला तर त्याचें स्पष्टीकरण पाणिनि "असुरः = असुर + उ = असुरो" असें करतो. विसर्ग ज्या अर्थीं अर्धस्वराबरोबर गणला गेला आहे व ज्या अर्थीं "हयवरट्" ह्या पाणिनीय सूत्रांत त्याचा अन्तर्भाव केला आहे त्या अर्थीं विसर्गाचा उच्चार अर्धस्वरासारखा होत असावा.

४९. वेदपूर्वकालीन आर्य भाषेंतील स्वरोच्चारांसंबंधीं विवेचन येथवर केलें. व्यंजनोच्चारांसंबंधीं थोडासा विचार येथें करून हें वर्णप्रक्रियेचें प्रकरण पुरें करूं. व्यंजनोच्चाराच्या बाबतींत कांहीं ठळक गोष्टी सांगतां येण्यासारख्या आहेत. वेदपूर्वभाषेंत सर्व व्यंजनांचा उच्चार सध्यां आपण करतों तसाच करीत असले पाहिजेत असें आपणांस म्हणतां येणार नाहीं. मूर्धन्य उच्चार तर त्या भाषेंत नसावेत असें आतां निश्चित ठरलें आहे. पूर्वकालीन पाश्चात्य आर्य भाषा आणि अवेस्तीय भाषा ह्यांमध्यें मूर्धन्य उच्चार नाहींत, त्या अर्थीं वेदपूर्व भाषेंत ते नसावेत. वैदिक आर्य हिंदुस्थानांत आल्यानंतर द्राविडी लोकांचा आणि त्यांचा जसा निकट संबंध आला तसे आर्यांच्या भाषेंत हे मूर्धन्य उच्चार शिरले असें भाषाशास्त्रवेत्त्याचें मत आहे[1]. ह्याशिवाय मूर्धन्यासंबंधीं आणखी दोन मतें आहेत.

---

१ Caldweal : *Gr. of Dravidian Langs, Intro.*

' हीं मूर्धन्य व्यंजनें पूर्ववैदिक आर्यांच्याएका उच्चारप्रवृत्तीचीं द्योतक आहेत. तालव्य उच्चारस्थानापूर्वीच्या लगतच्या उच्चारस्थानाजवळ जरा सैल व मंद असा जिभेचा स्पर्श करण्याची त्या लोकांची प्रवृत्ति होती. त्या प्रवृत्तीचा परिणाम म्हणून हे मूर्धन्य उच्चार उत्पन्न झाले.हें मत M. Grammont ह्यानें मांडिलें.दुसरें एक वाकरनागल ह्यानें मांडिलें. त्याचें म्हणणें असें कीं हीं मूर्धन्य व्यंजनें कांहीं पूर्ववैदिक बोलींतील मूर्धन्यीकरण करण्याच्या वृत्तीमुळें झालीं. तत्कालीन एका बोलींत ' दशति ' असा दन्त्य उच्चार करीत तर दुसऱ्या बोलींत ' डशति ' असा मूर्धन्य उच्चार करीत.

मूर्धन्यांच्या उच्चारस्थानासंबंधींहि संस्कृत व्याकरणकारांनीं घोटाळा केला आहे. मूर्धा हा तालूच्या पूर्वी असून मूर्धन्यें तालव्यांच्या नंतर परिगणिलीं आहेत. खरें पाहतां तीं प्रथम यावयास पाहिजेत. मूर्धन्य उच्चारांप्रमाणेंच तालव्य उच्चारांतहि कांहीं थोडासा फरक होण्यास सुरुवात झाली असली पाहिजे, व त्याचीच परिणति पुढें गुजराती आणि मराठी ह्या आधुनिक भारतीय भाषांत जे दन्त्यतालव्य उच्चार सुरू झाले त्यांत झाली असावी.

वेदपूर्वकालांत ज्या कांहीं आर्यांच्या टोळ्या हिंदुस्थानांत आल्या, त्यांमध्यें सुद्धां उच्चारभेद पुष्कळ असावेत. कांहीं आर्यांच्या टोळ्यांत दन्त्य उच्चार अधिक स्पष्ट तर कांहींत तालव्य उच्चार अधिक स्पष्ट अशी स्थिति असली पाहिजे; व हेच भेद पुढें प्राकृत कालांत शौरसेनींत व मागधींत अवतरले असावेत. उदा०– श्, ष्, स् ह्यांबद्दल शौरसेनींत ' स् ' येतो, तर मागधींत ' श् ' (तालव्य) येतो. ह्या ऊष्म्यांच्या उच्चारांत जसा फरक त्या लोकांत होता तसाच प्रत्येक वर्गांतील दुसऱ्या व चौथ्या व्यंजनांच्या बाबतींतहि होता. कांहीं लोकांच्या उच्चारांत 'ह' कार फार येई, तर कांहींच्या उच्चारांत तो तितका येत नसे. उदा०–"देवः" हा शब्द वेदपूर्वकालांत ' दयूवह् ' असा उच्चारीत व त्याच्याहि पूर्वींच्या कालांत धयूवह् किंवा थयूवह् असा ' ह् ' मिश्र उच्चार होत असे. तसाच पितर् ह्या शब्दाचा उच्चार पूर्ववैदिक कालांत पयूतर् असा होई व त्याच्याहि पूर्वींच्या कालांत ' भयूधर् ' व ' फयूथर् ' असा होई. असे उच्चार होत असत, ह्याजबद्दल ग्रीक, लॅटिन व अवेस्तीय भाषांमध्यें दाखला मिळतो. उदा०–देव–थेऑस (ग्रीक), पितर–फेदर– (अवेस्तीय). ह्या उच्चारभेदांवरून असें दिसतें कीं, उच्चारांत जसजसा ' ह ' मिश्र उच्चार अधिक तसतसा तो उच्चार अधिक प्राचीन असें म्हणावयास हरकत नाहीं. गूह् आणि बन्द् असे दोन जर धातु घेतले तर ह्यांचीं प्राचीनतर व प्राचीनतम उच्चारांचीं रूपें गूह् < घूह् < घूद् < घूध्; व बंद् < बन्ध् < भन्ध् < भंध् अशीं होतील[१]. पाश्चात्य आर्यभाषा व अवेस्तिक भाषा ह्यांतील जर ह्या धातूंचीं रूपें पाहिलीं तर ह्यांना दुजोरा येईल.

१. R. Bhagvat : *W.P. Lectures* 3.

व्यंजनांपैकीं पूर्ववैदिक भाषेंतील दन्त्य व ओष्ठ्य ह्या दोन्ही वर्गांतील व्यंजनें जशींच्या तशींच संस्कृत, ग्रीक, लॅटिन इत्यादि उत्तरकालीन भाषांमध्यें उतरलीं. त्यांमध्यें कांहीं फरक झाला नाहीं. उदाहरणार्थ :

पतिः Potis (Gk), Potis (Lat), Patis (Lith); अपि Aipi (Av), e'pi (Gk); भरामि, Barami (Av), Barem (Arm), Fere (Gk), Fere (Lat); त्रयः,Tres (Gk), Tres (Lat); दम, Domo (Gk), Domus (Lat), domu (Sl); रुधिर, Eruthros (Gk), ruber (Lat).

पूर्ववैदिक भाषांत महाप्राण व अल्पप्राण असा भेद कठोर व्यंजनांच्या बाबतींत मानीत असत असेंहि वरील उदाहरणांवरून दिसतें. (उदा०– प् > < फ्, त् > < थ्)

पूर्ववैदिक भाषेंतील कंठ्य व तालव्य उच्चार उत्तरकालीन वैदिक, लॅटिन, ग्रीक, लिथुनियन भाषेंत येतांना मूळापासून फार बदलले आहेत. कंठ्यापासूनच तालव्याचीं उत्पत्ति कांहीं परिस्थितींत झाली आहे. कांहीं वेळीं मूळच्या उच्चारां-तील 'व्' उच्चार पुढें नाहींसा झाला.

रेकः Loiquos (Gk), रिणक्ति, Linquo (Lat), Leloiqe (Gk), रिरेच, eliqe (Gk); चित् Quid (Lat), ti (Gk).

ऊष्मेः—पूर्ववैदिक भाषेंत ह्यांचें दैन्य फार दिसतें. ऊष्मा 'स्' हा एकच आहे. ह्याचींच पुढें निरनिराळ्या अवस्थांत 'ह्, श्, ष्, त्, झ' अशीं रूपें होतात. 'स्' चा उच्चार पूर्ववैदिककालीं कांहीं वेळां 'त्' असा होई हें 'तस्थिवस्' च्या रूपांवरून उघड आहे. इतर कांहीं वेळीं 'ह्' व 'र्' सारखाहि होई, हें 'ससजुषारुः' ह्या सूत्रावरून दिसतें.

सनः, Senas (Lith), Senex Lat), Sinista (Goth), Hin (Arm); वक्ष्यामि, Vaxya (Aves); तृष्यति Tirtas (Lith).

मूर्धन्य :—पूर्ववैदिक भाषांत स्पष्ट मूर्धन्य उच्चार नव्हते. ते द्राविडांच्या संपर्कामुळें आले. आर्ययुरोपीय भाषांच्या जुन्या स्वरूपांत हे उच्चार आढळत नाहींत. दन्त्य व्यंजनांनाच कांहीं विशिष्ट परिस्थितींत मूर्धन्याचें रूप प्राप्त होतें.

प्रत्ययप्रक्रिया

५०. कोणत्याहि भाषेची एखादी आद्य अवस्था ही प्रत्ययविरहित असते, त्याप्रमाणें वैदिक भाषेच्या पूर्वींची भाषाहि प्रत्ययविरहितच होती. वाक्यांतील शब्दांचे जे निरनिराळे संबंध सध्यां प्रत्ययांच्या साहाय्यानें दाखवितां येतात, तेच संबंध अशा अप्रत्ययी भाषांत निरनिराळे स्वतंत्र शब्द ठेवून दाखवीत असत. ह्या स्वतंत्र शब्दांचाच कालांतरानें फरक होऊन अखेर त्यांना प्रत्ययांचें स्वरूप

येतें. असा या प्रत्ययांच्या उत्पत्तीचा थोडक्यांत इतिहास आहे. प्रत्ययांमध्यें अगोदर वचनाचे प्रत्यय, नंतर विभक्तिप्रत्यय व नंतर लिंगभेद दाखविणारे प्रत्यय असे उत्पन्न झाले. " व्योमन्, मति, सरसी, नदी " वगैरेंसारखीं प्रातिपादिकेंच प्रथमेच्या एकवचनाचीं रूपें म्हणून वापरलीं जात. ह्यावरून कांहीं रूपें पूर्ववैदिक भाषेच्या निर्विभक्तीच्या काळांतील असावींत असें वाटतें. त्याचप्रमाणें दारा, मित्र, कलत्र वगैरेसारखे शब्द पूर्ववैदिक आर्य भाषेच्या " निर्लिंग " अशा अवस्थेंतील शिल्लक राहिलेले अवशेष आहेत कीं काय अशी शंका येते.

५१. विभक्तींच्या प्रत्ययांतहि अगोदर एक विभक्ति असून तिच्यापासून दुसऱ्या विभक्ति उत्पन्न झाल्या असाव्यात. पूर्ववैदिक भाषेंतहि एक विभक्तीचा काल, दोन विभक्तींचा, नंतर तीन विभक्तींचा, नंतर चार, पांच, सहा, सात, आठ असा विभक्तिकालाचा क्रम लागतो. आठी विभक्तींपैकीं संबोधन आणि प्रथमा ह्यांचीं रूपें बहुतेक सारखीं असतात; संबोधनाला कारक नाहीं. संबोधन हें प्रच्छन्न वाक्यच आहे व शिवाय सर्वनामांच्या बाबतींत संबोधन विभक्ति गणली जात नाहीं, त्या अर्थीं ती एक विभक्ति गळते. ह्या सातांमध्यें पुनः कांहीं शब्दांचीं रूपें तपासलीं तर पंचमी आणि षष्ठी ह्या दोन्ही विभक्तींचीं रूपें सारखींच दिसतात असें आढळून येईल. म्हणून आणखी एक विभक्ति कमी म्हणजे सहा होतात. त्याचप्रमाणें प्रथमा आणि द्वितीया ह्या दोन्ही प्रत्ययांच्या दृष्टीनें बऱ्याच अंशीं सारख्या आहेत. तेव्हां पुनः एक विभक्ति कमी होऊन विभक्ति पांच राहतात. नपुंसक नामांचीं अनेकवचनांचीं रूपें, पुल्लिंगी व स्त्रीलिंगी व्यंजनान्त नामांचीं रूपें व स्त्रीलिंगी आकारान्त नामांचीं अनेकवचनांचीं रूपें जर तपासलीं तर पांच विभक्तिच असाव्यात असें वाटतें. हीच जर विभक्तींच्या रूपांची छाननी आणखी केली तर विभक्तींची संख्या चारावर येते. आतां द्विवचनाचे प्रत्यय पाहा :

प्रथमा, द्वितीया, संबोधन :—आ–ए–ई–ऊ–औ.

तृतीया, चतुर्थी, पंचमी :—भ्याम्

षष्ठी, सप्तमी :—ओस्

द्विवचनाचे प्रत्यय तपासले तर विभक्तीचे तीन निरनिराळे गट पडतात. ह्यावरून तीन विभक्तींचा एक काळ असावा असें अनुमान निघतें. अगदीं जर प्रथमावस्थेची कल्पना केली तर मालक आणि ज्याचा मालक असावयाचा तो किंवा बोलणारा आणि ज्याविषयीं बोलावयाचें तो असे दोनच संबंध उघड होतात, व हे दोन कारकसंबंध दाखविणाऱ्याच विभक्ति प्रथम उत्पन्न झाल्या असाव्यात.

येथें एका गोष्टीबद्दल घोटाळा होऊं देऊं नये. वेदपूर्व आर्य भाषेंत विभक्ति नव्हत्या व त्या क्रमाक्रमानें उत्पन्न झाल्या असें ज्या वेळेस आम्ही

म्हणतों त्या वेळेस निरनिराळ्या विभक्तींचे स्वतंत्र असे प्रत्यय उत्पन्न झाले नव्हते एवढाच त्याचा अर्थ आहे. साती निरनिराळ्या विभक्तींच्या साहाय्यानें जे निरनिराळे कारकसंबंध सध्यां दाखविले जातात ते वेदपूर्व आर्य भाषेंतहि दाखविले जात असत. परंतु ते अन्य मार्गानें म्हणजे निरनिराळे शब्द पुढें चिकटवून दाखविले जात असत. ह्यावरून जितके असे निरनिराळे शब्द चिकटविले जात तितके कारकसंबंध व तितक्या निरनिराळ्या विभक्ति अशी स्थिति वेदपूर्व भाषेंत होती. हीच स्थिति प्रत्येक आद्य भाषेसंबंधीं असते असें भाषाशास्त्रवेत्त्यांचें मत आहे[1]. आम्ही जें विभक्तींच्या संबंधीं विवेचन केलें आहे तें फक्त विभक्तींच्या प्रत्ययांना अनुलक्षून आहे.

५२. विभक्तींच्या प्रत्ययांच्या विवेचनानंतर प्रातिदिकांच्या स्वरूपाचा प्रश्न येतो. वेदपूर्व भाषेंत प्रातिपदिकें कधीं स्वरान्त असत व कधीं व्यंजनान्त असत. त्यांतल्या त्यांत शब्द व्यंजनान्त उच्चारण्याची लकब फार रूढ असे. वैदिक भाषेंत जे देव, शाला, अग्नि, पशु, पितृ, नृ, रै, गो, नौ असे स्पष्ट स्वरान्त शब्द रूढ असलेले सांपडतात, तेच पूर्ववैदिक भाषेंत देवह्, शालाह्, अग्नय्, पशव्, पितर्, नर्–नार्, रय्–राय्, गव्–गाव्, नव्–नाव् असे व्यंजनान्त असावेत असें त्यांच्या रूपांवरून वाटतें. व ह्याच्याहि पूर्वींच्या पूर्ववैदिक भाषेच्या पहिल्या थरांत दय्वह्, पय्तर् इत्यादि त्या शब्दांचीं रूपें होत असावींत असें ग्रीक, अवेस्ता वगैरे भाषांतील त्यांच्याशीं सम असलेल्या शब्दांच्या तुलनेवरून वाटतें. पूर्ववैदिक भाषांत शब्द व्यंजनान्त उच्चारिले जात असत येवढेंच नव्हे तर कधीं कधीं तें अन्त्य व्यंजन द्वित्त उच्चारिलें जात असे असें पाणिनीच्या 'अनचि च' (८–४–४७) ह्या सूत्रावरून वाटतें. 'ह्' शिवाय कोणतेंहि अन्त्य व्यंजन द्वित्त उच्चारीत असत. त्याच्यापूर्वीं शब्दांतील स्वर असे. उदा०–अन्, अम्, अय्, अव्, अस् ह्यांचे उच्चार अन्न्, अम्म्, अय्य्, अव्व्, अस्स् असे होत असत[2]. ह्याचा अवशेष पाणिनिकालापर्यंत चालू होता हें "ङमो" (८, ३, ३२) ह्या सूत्रावरून सिद्ध होतें. ऱ्हस्व स्वरानंतरचे आणि स्वरापूर्वींचे न्, ण्, ङ् हे पाणिनीय संस्कृतमध्यें द्वित्त होतातच.

वैदिक व उत्तरकालीन संस्कृत ह्या भाषांतील नाम व क्रियापदें ह्यांचे प्रत्यय जर पारखून पाहिले तर प्रत्ययबीजें म्, स्, न्, त्, अ, इ इतकीं ठरतांत[3]. हीं प्रत्ययबीजें नामें, क्रियापदें, यांच्या प्रत्ययांत व गणांचीं विकरणें ह्या सर्वांत आहेत. ह्या बीजांपासून उत्तरकालीन संस्कृतमधील प्रत्ययांचा पसारा झाला आहे. 'स्' चा अर्थ एक, दोन स्, स् म्हणजे द्विवचन, तीन स्, स्, स्

१. Jespersen : *Language, XVIII.* 2

२. R. Bhagvat : *W.P.L.* 2.

३. राजवाडे : संस्कृत भाषेचा उलगडा, पृष्ठ १२.

म्हणजे तीन, असा त्यांत वचनाचा अर्थ आला. त्याचप्रमाणें अम् व अन् ह्यांचाहि अर्थ एक हा होई. उदा०–राज् + अन् = राजन् (एक राजा) इ.

वैदिक भाषेंतील जर वैकल्पिक रूपें पाहिलीं तर त्यांवरून पूर्ववैदिक समाजामध्यें ज्या कांहीं भाषा प्रचलित होत्या त्यांची प्रयोगसमृद्धि चांगलीच नजरेस येते. देवा, देवौ, (द्वि.); देवाः, देवासः (बहु.); देवेभिः, देवैः (तृ.ब.); देवेभ्यः, देवे (च. पं. बहु.), ह्या रूपांवरून असें वाटतें कीं हीं निरनिराळीं रूपें बोलणारे निरनिराळे समाज पूर्ववैदिक कालीं होते, आणि त्या सर्व समाजांचा मिलाफ झाल्यावर संमिश्र समाजानें उच्चाराला सुकर अशीं रूपें ठेविलीं. 'तस्थिवस्' ह्या शब्दाचीं अंगें तस्थिवान्स्, तस्थुष्, तस्थिवत् अशीं तीन तऱ्हेनें होतात. ह्यावरून असें अनुमान निघतें कीं तीन समाज लिट्चीं कृदन्तें तीन तऱ्हेनें सिद्ध करीत. विभक्तीच्या प्रत्ययांत असाच फरक दिसतो. व्यंजनान्त आणि स्वरान्त शब्दांना निरनिराळे विभक्तीचे प्रत्यय लागतात. उदा०—

	स्वरान्त शब्दांस	व्यंजनान्त शब्दांस
तृतीया	एन	आ
चतुर्थी	य	ए
पंचमी	त्	स्
षष्ठी	स्य ओस् नाम्	अस् ओस् आम्

ह्यावरून पूर्ववैदिक एक समाज एक प्रकारचे व दुसरा समाज दुसऱ्या प्रकारचे प्रत्यय वापरी, असें अनुमान निघतें.

'गो' शब्द पूर्ववैदिक कालीं चार प्रकारांनीं उच्चारणारे चार समाज होते. उदा०—१ गौ, २ गो, ३ गा, ४ गव, गु.

५३. 'तत्' ह्या सर्वनामाबद्दल एक समाज 'त्यत्' आणि दुसरा समाज 'स्यत्' असें रूप वापरी. 'द्वि' ह्या बद्दल तर 'द्वम्, द्व, द्वा, द्वि, दोण्णी' हीं पांच रूपें वापरणारे पांच भिन्न समाज असले पाहिजेत. तसेंच 'त्रि, त्रय, त्रयस्, तिसृ, तिण्णी' हीं रूपें पांच भिन्न पूर्ववैदिक बोलींत असलीं पाहिजेत. 'चत्वार' बद्दल 'चतृ, चतुर्, चतसृ' व अष्टन् बद्दल 'अष्ट, अष्टा, अष्टौ' हीं रूपें वापरणारे भिन्न भिन्न आर्यांचे समाज असावेत. पूर्ववैदिक आर्य भाषेंत 'अस्मत्' व 'युष्मत्' हीं सर्वनामें किती भिन्न स्वरूपांत वापरलीं जात असावींत ह्याबद्दल चमत्कारच वाटतो. ह्या दोहोंचीं भिन्न भिन्न अशीं एकवीस रूपें आहेत. तीं पुढें वरील दोन सर्वनामांचीच समजलीं गेलीं व पाणिनीला त्यासंबंधीं तेवीस स्वतंत्र सूत्रें बांधून त्यांना नियमांत बसवावीं लागलीं. हीं रूपें मूळ स्वतंत्र असावींत

ह्याला दुजोरा प्राकृतमधील त्या पुरुषांच्या सर्वनामांवरून मिळतो. प्राकृतमधील प्रथम व द्वितीय पुरुषी सर्वनामांचा संस्कृतमधील सर्वनामांशीं प्रत्यक्ष संबंध नाहीं त्या अर्थी हीं प्राकृत सर्वनामें वेदपूर्वकालीं रूढ असलेल्या बोलींतून आलीं असावींत हें उघड आहे.

पूर्ववैदिक कालीं एक समाज इकारान्त व उकारान्त स्त्रीवाचक शब्द पुंलिंगी समजे व दुसरा समाज स्त्रीलिंगी समजे. ह्याला मति व धेनु ह्या शब्दांची साक्ष आहे.

उदा०—मतये धेनवे	मत्यै धेन्वै
मतेः धेनोः	मत्याः धेन्वाः
मतौ धेनौ	मत्याम् धेन्वाम्
पुंलिंगी हरि व गुरूप्रमाणें	स्त्रीलिंगी नदी व धेनूप्रमाणें

'पति' शब्द असाच मनोरंजक आहे. त्याचीं रूपें १ पति, २ पत्यु, ३ पत्यि, पत्यु ह्या तीन शब्दांच्या रूपांच्या सरमिसळीनें झालीं आहेत.

५४. कर्तुम्, गन्तुम्, यातुम्, हीं पाणिनीय संस्कृत तुमन्त म्हणून एक धातुसाधिताचा प्रकार आहे त्याचीं रूपें असें समजतात. वैदिक वाङ्मयांत हीं धातुसाधितनामें आहेत; कारण नामास ज्याप्रमाणें विभक्तिप्रत्यय लागतात, त्याप्रमाणें ह्या धातुसाधितांस दोन विभक्तींचे प्रत्यय लागत असत. कर्तुम्, गन्तुम्, यातुम् वगैरे ह्या द्वितीयेच्या रूपांबरोबर कर्तवे, गन्तवे, यातवे इत्यादि चतुर्थ्यंत रूपें वैदिक वाङ्मयांत उपलब्ध आहेत. पूर्ववैदिक कालीं हा शब्द साती विभक्तींत चालत असावा. "मया यातुः शक्यते" असा प्रयोग पूर्ववैदिक भाषेंत रूढ असावा, असें सध्यां मराठींत जो "म्यां जाऊं शकतों" असा प्रयोग कांहीं ठिकाणीं रूढ आहे त्यावरून वाटतें. हा प्रयोग पुढें पाणिनीय कालांत लोपला असला तरी प्रांतिक बोलींत कोठें तरी सुरू असलेला मराठींत शिरला असावा. मराठींत 'खाऊ, गाऊ, काऊ' वगैरे जीं ऊकारान्त धातुसाधितनामें आहेत तीं संस्कृत खातु, गातु, कवितु वगैरे तुमन्ताचींच अपभ्रष्ट रूपें असावींत.[१]

५५. मराठींत कांहीं जे चमत्कारिक प्रयोग आढळून येतात त्यांवरून पूर्ववैदिक भाषेची आणखी एक लकब नजरेस येते.

तो कथण्याचें करतां झाला	= स कथयां चकार
त्यांनीं जाणण्याचें केलें	= ते विदाम् चक्रुः
तुम्ही जाणण्याचें करां	= यूयं विदाम् कुर्याव
तुम्हांला इंद्र रक्षिण्याचें करो	= इन्द्रः वः पावयां कुर्यात्
तो त्याला वृत्त सांगण्याचें करता झाला	= स तस्मै वृत्तं कथयां चकार

१. राजवाडे : तिङन्तविचार; पृ. १३.

वर दिलेल्या वाक्यांच्या जोड्या तपासल्यानंतर असें दिसून येतें कीं, वेदभाषेच्याहि पूर्वी भूतकालांत व विध्यर्थांत "अयाम्" हा प्रत्यय धातूंना लागत असे. संस्कृतमधील लिट् (भूतकाळ) व लुङ् (विध्यर्थ) ह्या दोन काळांच्या रूपांचा उलगडा करतांना 'अयाम्' असा प्रत्यय न मानतां 'आम्' असा प्रत्यय मानतात. मराठींत ज्या अर्थी कथणें, जाणणें, रक्षिणें, सांगणें इत्यादि धातुसाधित नामांना षष्ठीचे प्रत्यय लागले आहेत त्या अर्थी हा 'आम्' (<अयाम्) प्रत्यय मूळचा षष्ठीचाच असावा आणि तो कथय्, विद्, पाव् वगैरे धातुसाधित नामांना लागला असावा असें वाटतें. धातु किंवा बीजें हीं नामांसारखीं वापरीत असत. (मंत्र–) दृश्, (मंत्र–) विद् वगैरे धातु हे नामाप्रमाणें अद्यापहि वापरतात. तेव्हां हीं मूळ रूपें घेऊन त्यांना 'आम्' हा षष्ठीचा प्रत्यय वेदपूर्वकालच्या भाषेंत लागत होता. कालान्तरानें पाणिनिकालांत व पुढें त्याचा लोप झाला खरा, तरी पण त्यानें आपली स्मृति वर दिलेल्या चमत्कारिक प्रयोगांत ठेविली आहे.[1]

मराठींत रूढ असलेल्या 'जाला, जहाला, झाला' ह्या रूपांवरून पूर्व-वैदिक भाषेंतील एक निष्ठारूप सिद्ध होतें. 'अस्' ह्या धातूचें (भूत–भूतकाल-वाचक धातुसाधिताचें) निष्ठारूप वेदभाषेंत किंवा पाणिनीय संस्कृतांत उपयोगांत आणल्याचें आढळत नाहीं. मराठींत ज्या अर्थी तें आढळतें त्या अर्थी त्याची उपपत्ति कोठून? द्राविडी किंवा इतर भाषांतून जर तें आलें नसेल तर वेदपूर्व-कालीन भाषेंतील अवशेष राहिला असावा हें उघड आहे. मराठी "जाल" ह्या निष्ठारूपाची उपपत्ति पुढीलप्रमाणें आहे. अ + स्त = अस्त = स्त (अस् धातूचा आद्य अ लोप पावतो.)

स्त = सत (स्वरविभक्ति) = जअ (प्राकृतमधील रूप)

'जअ' ह्या रूपाला मराठींतील भूतकाळाचा स्वार्थे 'ल' प्रत्यय लागून जअल = जाल = झाल असें रूप झालें. हें धातुसाधित विशेषण असल्यामुळें तिन्हा लिंगीं व दोन्ही वचनीं नामाप्रमाणें चालतें. मराठींत दुसरें एक "झालें" असें रूप आहे. तें संस्कृत धातु 'जन्' पासून निघालें आहे. त्याचा आणि वर दिलेल्या 'अस्' धातूपासून निघालेल्या रूपाचा संबंध नाहीं. स्पष्टीकरणार्थ खालीं दोन उदाहरणें दिलीं आहेत.

[१] हरिश्चंद्र नामें राजा जाला (झाला)– 'अस्' धातूची निष्ठा.
[२] हरिश्चंद्राला रोहित नांवाचा पुत्र जाला–'जन्' धातूची निष्ठा.[2]

मराठींतील "असैल" हें भविष्यकालाचें जुन्या वाङ्मयांत आढळणारें 'अस्' धातूचें रूप व त्यापासून प्राप्त झालेलें आधुनिक बोलींतील 'असल'

१. २. राजवाडे : तिङन्तविचार, पृ. १३

हें रूप असेंच मोठें मनोरंजक आहे. वेदपूर्वीच्या भाषेंत असिष्यत्, शिष्यत् अशीं रूपें रूढ असावींत, त्यांचा अपभ्रंश जुन्या मराठींत भविष्यकाळीं असेल (ला–ली–ले) असा झाला.[1]

मराठींतील 'या' कारान्त धातुसाधितें चिंतनीय आहेत. त्यांवरूनहि पूर्ववैदिक भाषेंतील विध्यर्थी रूप कसें असलें पाहिजे हें समजेल. "हसाया, प्याया, कराया, जाया, याया" वगैरे धातुसाधित रूपें मराठींत नेहमींच्या वापरांत आहेत. संस्कृतमध्यें विध्यर्थी धातुसाधितें तयार करणारे प्रत्यय अनीय, ईय, तव्य असे तीन आहेत. ह्या तिन्हींपैकीं कोणत्या तरी उदा०—तव्य किंवा ईय ह्या प्रत्ययांपासून मराठी 'या' हा प्रत्यय व्युत्पादणें शक्य आहे. परंतु व्युत्पत्ति तितकीशी ठाम बसत नाहीं. व्युत्पत्तीच्या अवस्था खालीं मांडून दाखवितों.

हसाया <हसहाय <हसइज<हसेज <हसेय्य.
प्याया <पेया <पेय्य <पेज्ज <पेय.
याया <येया <येय्य <येज्ज <येय.
कराया < करेय्य < करेज < —कार्य.

अशीं बरींच रूपें व्युत्पादिलीं म्हणजे प्रत्यय 'एय्य' असा असावा व त्यापासून मराठी 'या' प्रत्यय निघाला असावा असें वाटतें. ह्या 'एय्यान्त' प्रत्ययास ऋग्वेदांत आधार मिळतो. पुढें दिलेल्या उदाहरणांत 'तव्य' ह्या विधिप्रत्ययाबद्दल 'एय्य' हा प्रत्यय वापरला आहे.

स्तुषेय्य पुरुवर्पसं ऋभ्वम् (ऋ. १०–१२०–६).
ह्या 'एय्य' प्रत्ययाच्या पुढील अवस्था पुढें दिल्या आहेत.
एय्य > एज्ज > एच > एस > यास.[2]

५६. पूर्ववैदिक आर्य भाषेच्या वर्णप्रक्रिया व प्रत्ययप्रक्रिया येथवर सांगितल्या. त्यानंतर त्या भाषेंतील शब्दसमूहाबद्दल थोडें सांगणें अवश्य आहे. पौर्वात्य व पाश्चिमात्य आर्य भाषांतील शब्दसंग्रह तपासून त्यांचा तौलनिक अभ्यास करून मूळ आद्य आर्य भाषेंतील शब्दसंग्रहाचें स्वरूप निश्चित करण्याचा प्रयत्न कांहीं विद्वानांनीं केला आहे. ह्यांपैकीं बेली, पोकोर्नि व वाल्दे ह्या विद्वानांचे प्रयत्न उल्लेखनीय आहेत. उदाहरणार्थ आपण तीन संस्कृत धातूंचीं रूपें पाहून त्यांवरून त्यांचीं मूळ वेदपूर्व आर्य भाषेंतील रूपें कशीं ठरतात हें पाहूं.

सं.	अवे.	जुनी फार्शी	ग्रीक	लिथू.	लॅटिन
कृ	Ker	Kar	Kra	Cer	
दृश्	Darc	—	Derc	—	Draco
पृच्छ्	Pərc			Praszan	Prec

१, २ राजवाडे : तिङन्तविचार, पृ. १८, २१.

ह्या वरील रूपांत सर्वसामान्य जे वर्ण आढळतात त्यांवरून मूळ पूर्ववैदिक भाषेंतील अनुक्रमें 'कृ' बद्दल 'Qer', 'दृश्' बद्दल 'Derk' 'पृच्छ्' बद्दल 'Perc' अशीं रूपें ठरतात.

पूर्ववैदिक आर्य भाषेच्या शाखा

५७. पूर्ववैदिक आर्यभाषेचें स्वरूप येथवर सांगितलें. हें तिचें स्वरूप अनुमानिक आहे. तें अजमाविण्यास तिचें वाङ्मय वगैरे साधनें नसल्यामुळें तिच्यापासून निर्माण झालेल्या व सध्यां चालू असलेल्या भाषांच्या तौलनिक अभ्यासावरच तिचें स्वरूप अनुमानिलें आहे. ही भाषा आर्य लोक आपल्या मूळ आद्य वस्तिस्थानीं बोलत असत. पुढें वस्तिस्थानापासून त्यांचें जसें अभिनिष्क्रमण सुरू झालें तसें त्यांच्या मूळ भाषेंत फरक पडूं लागले व तिच्यापासून दुसऱ्या पोटभाषा निर्माण होऊं लागल्या. युरोपमधील व आशियामधील सर्व आर्योद्भव भाषा ह्या त्या मूळ आद्य आर्यभाषेपासूनच निघाल्या. ह्या भाषांमध्येंहि उत्पत्तिक्रम लावतां येण्यासारखा आहे. आर्यांचा संघ जो मूळ वस्तिस्थानापासून निघाला तो मध्य आशियामध्यें हिटाईट, मिटाईट, कसाईट, मिटानी वगैरे लोकांनीं वसाहत केलेल्या प्रदेशांत येऊन त्यानें प्रथम मुक्काम केला. हें एक मत झालें. दुसरें मत असें कीं आर्यांचें मूळ वस्तिस्थान हेंच. आणि येथूनच त्यांच्या कांहीं टोळ्या पाश्चिमेकडे युरोपमध्यें व कांहीं पूर्वेकडे इराण हिंदुस्थानमध्यें गेल्या. वरील दोन्ही मतांपैकीं कोणतेंहि मत माना. इतकी गोष्ट मात्र खरी. हिटाईट आणि संस्कृत ह्या दोन भाषांत बरींच साम्यें आढळतात. मध्य आशियांतील बोघ्झकुई येथें कांहीं प्राचीन लेख उपलब्ध झाले आहेत. तसेंच तेथें अश्वशास्त्रावरील एक प्राचीन ग्रंथहि सांपडला आहे. ह्या लेखांत व ग्रंथांत शब्द आढळतात; त्या अर्थी संस्कृत बोलणाऱ्या आर्यांचा ह्या हिटाइट वगैरे लोकांशीं संबंध आला असावा किंवा हे लोकच मूळ आर्यांच्यापैकीं एक संघ असावा. लेखांतील कांहीं संस्कृत शब्द पुढीलप्रमाणें आहेत. "एकवर्तन, पंचवर्तन, नववर्तन" वगैरे अश्वविद्येंतील शब्द आहेत "सुतर्ण (सुतर्मन्), प्रशास्तर, सौक्षत्र, अर्तदाम् (ऋतुधामन्) अर्तसुमर (ऋतस्मर), तुस्रथ (त्विश्रथ), मतिवाज, ब्रियसूर, अर्तम्न (ऋतम्न), पुरुष, स्वदति, सैमशर (क्षेमसूर) हे कांहीं देवतावाचक शब्द आहेत. ह्या शब्दसाम्यावरून आर्य लोकांचा ह्या प्रांतांत कांहीं काळ मुक्काम पडला असावा हें उघड आहे.

अशींच शब्दसाम्यें अगर भाषासाम्यें युरोपमधील कांहीं भाषांत आढळतात. त्या साम्यावरून त्या त्या भाषांच्या जोडया ठरवितां येतात. त्या भाषायुग्मावरून असें निश्चित म्हणतां येतें कीं त्या युग्मभाषा बोलणारे दोन आर्यसंघ एका ठिकाणीं एकत्र राहात असले पाहिजेत. पुढें कालान्तरानें त्या युग्मांतील एक संघ पूर्वेकडे व

दुसरा पश्चिमेकडे आपापली भाषा घेऊन गेला. त्यामुळें त्याची फारकत झाली व त्यांच्या भाषा परस्पराहून अधिक अधिक भिन्न झाल्या. ह्या ज्या युग्मभाषा झाल्या त्या मूळ आद्य आर्यभाषेच्या शाखाच होत. अशा कोणकोणत्या युग्मभाषा संशोधनाच्या आधारावर ठरविल्या गेल्या आहेत ? तर इटालिक-केल्टिक हें एक, बाल्टिक –स्लॅव्हॉनिक हें दुसरें, फिनो-उग्रियन हें तिसरें, इंडो-इराणियन हें चौथें अशीं हीं कांहीं आद्य आर्य भाषेचीं भाषायुग्में होत.अर्थात् ह्या आठहि भाषा तिच्या शाखा होत हें स्पष्ट आहे.

आतां हीं वर चार भाषायुग्में सांगितलीं. ह्यांतील दोन्ही भाषांत परस्पर साम्यें आहेत. त्यांवरून ह्या प्रत्येक युग्मांतील भाषा बोलणारे दोन्ही आर्यसंघ कांहीं काळ एकत्र राहात असलेच पाहिजेत. ह्या युग्मांतील भाषा व तिच्यापासून निघालेल्या सध्यांच्या भाषा ह्यांचे प्रदेश पाहिले म्हणजे मूळ आर्यांच्या अभिनिष्क्रमणाचे टप्पे किंवा त्यांच्या प्रवासांत त्यांनीं केलेल्या मुक्कामांचीं ठिकाणें आपणांस समजून येतील. त्यावरून आर्यांच्या टोळ्या कोणकोणत्या दिशांना व त्यांतील कोणकोणत्या ठिकाणीं त्यांनीं वसाहती केल्या हें स्पष्ट होईल. एक आर्यसंघ बाल्टिक स्लाव्ह, फिनलंड ह्या प्रदेशांत गेला. त्यापैकीं कांहीं मध्यआशियांत बोघझकुई येथें आले. त्यांतून कांहीं इराणांत येऊन स्थायी झाले. त्यांतूनहि पुनः कांहीं भारतांत येऊन राहिले. हेच पुढें प्रथम पंचनद प्रांत, नंतर अन्तर्वेद, नंतर मध्यप्रदेश–मगध–सौराष्ट्र–गुजरात–महाराष्ट्र वगैरे प्रांतांत येऊन स्थायी झाले. आर्यभाषांच्या तौलनिक अभ्यासाच्या आधारानेंच आर्यांच्या वसाहतकर्मांच्या क्रमाची, स्थलाची व प्रवासाची उपपत्ति लावतां येते.

अवेस्ता भाषा

५८. वर इंडो-इराणियन असें एक भाषायुग्म सांगितलें. ह्यांत भारतांतील वैदिक संस्कृत व इराणांतील अवेस्ता ह्या दोन मुख्य भाषांचा अन्तर्भाव होता. ह्या दोन भाषांवरूनच त्याला तसें नांव मिळालें. ह्या दोन भाषा बोलणारे आर्यांचे दोन समाज कांहीं काळ इराणांत एकत्र राहात असत.पुढें कांहीं कारणानें अवेस्ता बोलणारा आर्यसंघ तेथेंच राहिला व वैदिक संस्कृत बोलणारा संघ भारतांत येऊन स्थायी झाला. ह्या दोन भाषांत पुष्कळ भाषिक साम्यें आहेत. तीं इतकीं आहेत कीं वैदिक संस्कृत ही पाणिनीय संस्कृतपेक्षां अवेस्ताभाषेशीं अधिक जवळची दिसते. बहीण लेकीपेक्षां आपल्या बहिणीसारखी अधिक आहे. ह्या दोन भाषांत वर्णप्रक्रिया, प्रत्ययप्रक्रिया सारखी आहे. दोन्हींत प्रयोगहि सारखेच होतात. वाक्यरचनाहि सारखीच आहे. शब्दसंग्रहहि सारखाच आहे. फक्त त्यांत थोडेसे वर्णप्रक्रियेचे बदल झाले आहेत.अवेस्ता भाषेंतील कोणताहि एखादा मंत्र घेऊन त्यांत झालेले वर्णप्रक्रियेचे बदल नीट केले कीं बरोबर वेदांतील मंत्र तयार होतो. ह्या

दोन भाषांतील कांहीं मंत्र व वाक्यें खालीं मांडून दाखवितों म्हणजे त्यांतील सारखेपणा स्पष्ट नजरेस येईल. प्रथम अवेस्ता व नंतर वैदिक संस्कृत असा क्रम आहे.

अवेस्ता : आविस् नाओ अंतर हेंतु नेमवतीस् चिथ्राओ रातयो,
वै. संस्कृत : आविष्कृताः अंतर् संतु नमोवत्यः परिस्फुटाः रातयः
अवेस्ता : ता यझै वाइस् नामेनिस पेरि चा जसै वंता.
वै. सं. : तान् यजै स्वैः नामभिः उपरि च आग्नवै अवेनम्
अवेस्ता : यूझेम अइव्यो आहुरा औगो दाता अशा क्शेथ्रेमचा
वै. सं. : यूयम् एभ्यः असुराः ओको दत्त अच्छत्वं क्षत्रम्च.
अवेस्ता : त्वेम् मझ्दा अहुरा फ्रो मा शीशा.
वै. सं. : त्वम् महन् असुर प्र मां शाधि.
अवेस्ता : yo yaθa puθrəm taurnəm.
वैदिक : यो यथा पुत्रम् तरुणम्.
अवेस्ता : Haomem Vandaeta masŷo.
वैदिक : सोमम् वन्देत मर्त्यः
अवेस्ता : fra abyo tanubyo haomo.
वैदिक : प्र आभ्यः तनुभ्यः सोमो.
अवेस्ता : Visaite baeš - āzai.
वैदिक सं. : विशते भेषजाय.
ह्या जोड्यांवरून दोन्ही भाषेंतील साम्य स्पष्ट होईल.

संस्कृत—वैदिक व पाणिनीय

५९. वैदिकः—वेदपूर्वकालीन भाषेचा प्रांत सोडून आपण ज्या वेळेस संस्कृतच्या प्रांतांत येतों त्या वेळेस भाषेच्या स्वरूपाच्या बाबतींत आपणास अधिक निश्चित पुरावा मिळतो. वैदिक वाङ्मय हें जगांतील पुरातत्त्वाच्या सर्व अंगोपांगांत शिरोभूत व भाषाशास्त्राच्या दृष्टीनें अतुल, उच्च, पुरातन व प्रगल्भ असें साधन आहे. संस्कृतचीं स्वरूपें दोनः—एक वैदिक आणि दुसरें पाणिनीनें ज्या भाषेचें व्याकरण रचिलें ती उत्तरकालीन संस्कृत भाषा हें होय. वैदिक व पाणिनीय हीं एकाच संस्कृत भाषेचीं दोन कालिक रूपें आहेत; तेव्हां ह्या दोहोंत असलेला फरक स्थूल दृष्टीनेंच सांगावयाचा आहे.

वेदाचें संस्कृत एकच स्वरूपाचें आहे अशांतला भाग नाहीं. वेदाच्या सर्व ऋचा आठ अष्टकांत किंवा दहा मंडलांत ग्रथित केल्या आहेत. सर्व मंडलें कोणत्या ना कोणत्या ऋषीनें केलीं आहेत. त्या ऋषींना मंत्रद्रष्टे म्हणतात. पहिल्या व दहाव्या मंडलांचे कर्ते मात्र पुष्कळ आहेत. भाषेच्या दृष्टीनें दाही मंडलांत

शेवटचें दहावें मंडल उत्तरकालीन असावेसें वाटतें. दहाव्या मंडलांत सांपडणाऱ्या देवताविषयक व वेदान्तविषयक ह्या बाबी जरी बाजूस ठेविल्या व केवळ भाषाच पाहिली तरी तें नंतरचें ठरतें. " या ते शविष्ठ नव्या अर्कम् " व " इयं मनीषा इयमश्विना गीः " ह्या ओळींत ' नव्या अर्कम् ' व ' मनीषा इयम् ' ह्या किंवा असल्या शब्दांचा संधि पहिल्या नऊ मंडलांत होत नाहीं. तो दहाव्या मंडलांत होतो. पहिल्या नऊ मंडलांत ' य् ' आणि ' व् ' यांचा उच्चार वृत्ताच्या व उच्चाराच्या सोयीसाठीं इअ व उअ असा करतात. हे उच्चार दहाव्यांत आढळत नाहींत. पूर्वीच्या मंडलांत ' र् ' फार आढळतो, तर दहाव्यांत ' ल् ' फार आढळतो. शिवाय पूर्वीच्या मंडलांतील ईम्, अवस्यु, विचर्षणि, वीति, असले जुने शब्द दहाव्यांत सांपडत नाहींत. ह्या सर्व पुराव्यावरून वैदिक भाषेंतच दोन स्पष्ट कालिक प्रकार दिसतात हें उघड आहे.

वेदाच्या भाषेप्रमाणें ब्राह्मणग्रंथांची भाषाहि स्वरयुक्त आहे. वैदिक भाषेंतील खांचाखुणा ब्राह्मणांच्या भाषेंतहि सांपडतात. नामें, क्रियापदें वगैरे दोहोंत सारखींच चालतात. वाक्यरचना सारखीच आहे. वैदिक, ब्राह्मण, सौत्र व पाणिनीय ह्या संस्कृत भाषेच्या चार अवस्था होत.

६०. वेदांच्या भाषेंत अ,इ,उ,ऋ, ऌ हे साधे स्वर,ए ऐ, ओ औ हे संयुक्त स्वर व त्यांच्या संधीनें होणारे दीर्घ प्रकार हे आहेत.गुण व वृद्धि हे फरक होतात. व्यंजनांच्या उच्चारस्थानांप्रमाणें पांच वर्ग आहेत. अर्धस्वर व ऊष्मेहि आहेत. ख् , घ् , छ् , झ्, थ्, ध्, फ्, भ् ह्या व्यंजनांना ऋक्प्रातिशाख्यांत संयुक्त व्यंजनें म्हटलीं आहेत, कारण त्यांच्या उच्चारांत ' ह ' कार येतो. नामें अ, इ, उ, ऋ—कारान्त आहेत व बहुतेक पाणिनीय नियमाप्रमाणें चालतात. व्यंजनांपैकीं च्, क्, त्, थ्, भ्, स् इत्यादि व्यंजनें नामांच्या शेवटीं सांपडतात. लिंगें तीन आहेत. वचनें तीन आहेत. संबोधनासह विभक्ति आठ आहेत. विशेषणें नामांसारखीं चालतात.

वैदिक भाषेच्या मुख्य खुणा खालीं दिल्या आहेत. वर्णप्रक्रिया, प्रत्ययप्रक्रिया व प्रयोगप्रक्रिया ह्यांसंबंधीं बहुतेक ठळक ठळक बाबींचा खालीं दिलेल्या यादींत अंतर्भाव केला आहे.

१. ' ए ' आणि ' ओ ' ह्या स्वरांपुढें ' अ ' स्वर जरी आला तरी ते दोन्ही स्वर संधीशिवाय राहतात. उदा०—उप प्रयन्तो अध्वरम् । सुजाते अश्व सूनृते । मित्रमहो अवद्यात् ।

२. ' आ ' ईषदर्थे सानुनासिक होतो. उदा—अभ्रा आँ अपः

३. षष्ठीचा द्योतक ' स् ' मध्यें येतो. उदा०—वाचस्पतिः, दिवस्पुत्र. ' स् ' ऐवजीं ' स्य ' येतो. उदा०—एष स्य वाजी.

४. वैदिक भाषेंत विश्लेष बेसुमार होत असे. उदा०—तन्व–तनुवम्; विश्वम–विषुवम्; स्वर्गो–सुवर्गो; त्र्यंबकम्–त्रियंबकम्; वरेण्यम्–वरेणियम्.

५. ‘अयस्मयम्’ हाच प्रयोग पाणिनीय संस्कृतमध्यें ‘अयोमयम्’ असा होतो.

६. प्रथमेचें अनेकवचन :—ब्राह्मणासः, नरासः, देवासः.

त्याचप्रमाणें तृतीयेचें अनेकवचन :–उदा०—देवेभिः, कर्णेभिः.

७. ‘आत्मन्’ मधील ‘आ’ चा लोप होतो. उदा०—त्मना देवेभ्यः.

८. वैदिक भाषेंतील कांहीं महत्त्वाचे आदेश उल्लेखनीय आहेत. लौकिक संस्कृतांतील पाणिनीय प्रक्रियेस धरून झालेलीं रूपें कंसांत दिलीं आहेत. उदा०–पंथाः (पंथानः), अस्मे, युष्मे (वयम्, यूयम्), चर्मन् (चर्मणि), उरुया (उर्व्या), उर्विया (उर्व्या), मती (मत्या), नाभा (नाभौ), सरसी (सरसि), सखाया (सखायौ), साधुया (साधु), स्वप्नया (स्वप्नेन), नावया (नावा), वसन्ता (वसन्ते).

९. ‘प्र’ आणि ‘सम्’ इत्यादि उपसर्ग पादपूरणासाठीं दोनदां येतात. उदा०—प्रप्रायमग्निः; संसमिद्युवसे, उपोप, उदुद.

१०. वैदिक क्रियापदांचीं रूपें अगोदर देऊन नंतर कांहीं पाणिनीय संस्कृत रूपें कंसांत दिलीं आहेत.

वधीं वृत्रम् (अवधिषम्); धारयत्वात् (धारयध्वम्); गमयतात् (गमयत); शृणोत (शृणुत); दधातन (धत्त); जुहुथन, जुहुतन (जुहुत); दीपयामसि (दीपयामः); श्रुधि, श्रुणुधि, (श्रुणु); पृधि, पूर्धि; रारन्धि, स्नात्वी (स्नात्वा); गृभाय (गृहाण); जभार (जहार); भेदति (भिनत्ति); मरते (म्रियते); स्थेयम्, गेयम्, गमेम, वोचेम, वर्धन्तु, वर्धयन्तु; करवाव, करवावः; मन्त्रयते, मन्त्रयेथे (मन्त्रयाते); ईशै; गृह्यायतै; अकरत्, अमरत्, अदरत् असहत.[१]

११. तुमन्ताचे निरनिराळे प्रत्यय.

से—वक्षे; सेन्–एषे; असे, असेन्–जीवसे; क्से–प्रेषे; कसेन्–श्रियसे; अध्यै, अध्यैन्–आचरध्यै; कध्यै, कध्यैन–आहुवध्यै; शध्यै–पिबध्यै; शध्यैन्–मादयध्यै; तवै–पातवै; तवेङ्–सूतवे; तवेन्–कर्तवे.

वैदिक भाषेच्या ठळक खुणा वर दिल्या आहेत. ह्यांशिवाय बाकी सर्व बाबतींत वैदिक भाषेंत आणि पाणिनीय संस्कृत भाषेंत फारसा फरक नाहीं.

पाणिनीय संस्कृत

६१. वैदिक भाषेच्या नंतर कालानुक्रमानें पुढील स्थिति म्हणजे संस्कृत भाषा होय. व्यासवाल्मीक्यादि कवींच्या महाकाव्यांनीं जिला प्रगल्भत्व आणून

१. रामचंद्रप्रणीत प्रक्रियाकौमुदी. *B.S. Series LXXXII, pp.* 700-715.

दिलें, कालिदासभवभूत्यादि कवींनीं जिचें रम्यत्व सिद्ध केलें, दण्डी, बाण वगैरेंनीं जिची शब्दसमृद्धि वाढविली, जिच्यांत शंकररामानुजादि आचार्यांनीं वेदान्ततत्त्वें प्रतिपादून कैवल्याची योग्यता आणून सोडली व जिचें व्याकरण करण्याचें श्रेय संपादण्यास पाणिनिपतंजलीसारखे व्याकरणकार लाभले, त्या संस्कृत भाषेची थोरवी काय वर्णन करावी! कित्येक शतकें भरतखंडांतील आर्यांच्या धर्माची, वेदान्ताची, सामान्य व्यवहाराची भाषा संस्कृत ही होती. ही संस्कृत भाषा वैदिक भाषेचीच पुढची अवस्था आहे, म्हणून त्या आणि ह्या भाषेंत तसे मौलिक भेद नाहींत. संस्कृत भाषेचे वर्ण व प्रत्यय किंवा उच्चार व व्याकरण हीं संक्षेपतः पुढें सांगितलीं आहेत.

वैदिक भाषेंत जीं स्वरव्यंजनें आहेत, तींच पाणिनीय संस्कृतमध्यें आहेत. पाणिनीय संस्कृतमध्यें शब्दसिद्धि पन्नास वर्णांच्या साहाय्यानें होते. वैदिक भाषेच्या वर्णप्रक्रियेंत आणि पाणिनीय संस्कृत भाषेच्या वर्णप्रक्रियेंत विशेष फरक नाहींत. दोहोंत आढळून येणारे वर्णप्रक्रियेचे ठळक असे विशेष येथें द्यावयाचे आहेत.

पाश्चात्य आर्य भाषेंत अ ह्या स्वराचीं ऱ्हस्व अ, इ, उ अशीं जीं तीन सूक्ष्म रूपें सांपडतात तीं संस्कृतमध्यें नाहींत. संस्कृत 'इ' स्वर ग्रीक वगैरे पाश्चात्य भाषांत 'ए, अ' अशा स्वरूपांत आढळतो. 'उ' चे प्रतिनिधि 'उ' किंवा ऱ्हस्व 'ओ' आहेत. उदा०—श्रुतः, नु, युग—योग. 'उ' कधीं कधीं 'ऋ' बद्दलहि येतो. उदा०—क्रोष्टु-क्रोष्ट्र, त्वष्टुमन्त—त्वष्ट्रमन्तः. ऋ, ऌ हे स्वर, संस्कृताशिवाय दुसऱ्या भाषांत नाहींत. ए, ऐ, ओ, औ हे स्वर संस्कृतमध्येंच फक्त संहितस्वरूपांत आढळतात. इतर भाषांत ते संधि न होतां येतात. ह्या स्वरांशिवाय स्वरांचे संधि, गुण, वृद्धि, संप्रसारण हे फरक संस्कृतमध्यें होतात. त्यांचें विवरण अन्यत्र दिलें आहे.

संस्कृतमधील व्यंजनांची वर्गवारी वर दिली आहे. वैदिक भाषेंतील सर्व व्यंजनें संस्कृतमध्यें उतरलीं आहेत: कंठ्य, दन्त्य व ओष्ठ्य व्यंजनें संस्कृत व पाश्चात्य आर्योद्भव भाषा ह्यांत सारखींच आहेत. कंठ्य व्यंजनांचे दोन्ही प्रकार संस्कृतमध्यें एकत्र झाले आहेत.

१. क्रविः, Cruor (Lat); शाखा, Szaka (Lith); भगः, boge (O-Sl); स्थगयति tego (Lat).

२. कित्, quod (L); सचते, Sequor, (L); गम्, qiman (Goth).

संस्कृतमधील तालव्य वर्ण मूळच्या कंठ्य वर्णांपासून निष्पन्न झाले आहेत. कंठ्य वर्णांपुढें इ किंवा ए हे तालव्य स्वर आले म्हणजे कंठ्य वर्णास तालव्यत्व येतें. पाश्चात्य भाषेंतील तालव्य वर्ण संस्कृतमध्यें ऊष्मे किंवा ज्, झ् होतात.

चत्वारः, Quatuor (L); रोचते, Lucet (L); जाति, gens (Goth); जामि, geminus (L).

दन्त्य व ओष्ठ्य वर्णांचे विकार पुढीलप्रमाणें आहेत.

तनुः Tenuis (L), त्रयः tres (L), वर्तते Verto (L), दश् deka (G), सदः Sedeo (L), पितृ Fadar (Goth), कफ Kafa (Av).

मूर्धन्य व्यंजनें द्राविडी भाषेंतून आर्योद्भव भाषांत आलीं आहेत. "रषाभ्याम् नो णः" ह्या सूत्रांत सांगितलेल्या विशिष्ट परिस्थितींत दन्त्य व्यंजनांचीं मूर्धन्य व्यंजनें होतात. उदा०—उष्ण, ऋण, कीर्ण. ऋतुप.>उडप. कृत्रिम>कुट्टिम. ग्रन्थ, निर्ग्रन्थ>घटते, निघंटु. कृत>कुट इ.

प्रत्यय

६२. सर्व सामान्यनामांना थोड्याफार फरकानें खालील प्रत्यय लागतात.

	ए. व.	द्वि. व.	अ. व.
प्रथमा	स्	औ	अस्
द्वितीया	अम्	औ	अस्
तृतीया	आ	भ्याम्	भिस्
चतुर्थी	ए	भ्याम्	भ्यस्
पंचमी	अस्	भ्याम्	भ्यस्
षष्ठी	अस्	ओस्	आम्
सप्तमी	इ	ओस्	सु

ह्यांमध्यें कांहीं ठिकाणीं लिङ्गपरत्वें किरकोळ फरक होतात. उदा०—नपुंसकलिंगी प्र. द्वि. सं. चे प्रत्यय म्, इ, आनि असें आहेत. स्त्रीलिंगी नामांचे प्रत्यय थोडेसे निराळे आहेत. सर्वनामांचीं रूपेंहि थोडयाफार फरकांनीं निराळीं होतात. हे फरक सर्वांच्या परिचयाचे असल्यामुळें येथें देत नाहीं. जिज्ञासूंनीं एखाद्या संस्कृत व्याकरणांत पहावें.

६३. संस्कृत भाषेंत क्रियापदांच्या रूपांची जशी संपन्नता आहे तशी दुसऱ्या कोणत्याहि भाषेंत नाहीं. संस्कृतमध्यें धातूच्या मूळ रूपांत आत्मनेपद आणि परस्मैपद असा फरक मानिला जातो. 'स्वतःच्या उपयोगासाठीं' व 'दुसऱ्याच्या उपयोगासाठीं' असा त्या शब्दांचा अर्थ आहे. क्रियेचें फल कर्त्याकडे जाईल अशी ज्या वेळेस अपेक्षा असते त्या वेळेस 'आत्मनेपदी' धातु वापरतात. ज्या वेळेस तेंच फल दुसऱ्याकडे जाईल अशी अपेक्षा असते त्या वेळेस 'परस्मैपदी' धातु वापरतात. धातूंचा हा भेद पूर्ववैदिक भाषेच्या शेवटच्या अवस्थेंत एखाद्या पूर्ववैदिक बोलींत प्रत्यक्ष रूढ असावा. परंतु पाणिनीच्या कालीं तो

नाहींसा झाला ह्याला पुरावा त्याच्या " विभाषोपपदेन प्रतीयमाने " ह्या सूत्रांत सांपडतो. 'वद्' धातूचीं पांच रूपें परस्मैपदी व सोळा रूपें आत्मनेपदी अशीं एकंदर एकवीस रूपें आहेत. संस्कृत भाषा प्रत्यक्ष बोलली जात असतांना हा नियम तंतोतंत जरी पाळला गेला असला तरी पुढें त्यांत फार शिथिलता आली. सध्यां त्याचा कांहीं नियम नाहीं. धातूंनीं मात्र आपलें मूळ आत्मनेपदी व परस्मैपदी स्वरूप कायम ठेविलें आहे.

ह्या पदांच्या फरकांशिवाय संस्कृत धातूंत 'गणांचा' आणखी फरक पडला आहे. संस्कृतमधील एकंदर क्रियादर्शक धातूंचे दहा गण मानिले आहेत. प्रत्येक गणाचें निरनिराळें चिन्ह आहे. तें चिन्ह धातूस लावून नंतर प्रत्यय लावतात. दुसरा व तिसरा गण ह्यांनाच फक्त चिन्हें नाहींत. प्रत्यय ज्याप्रमाणें सर्वनामांपासून निघाले आहेत त्याप्रमाणें हीं गणचिन्हेंहि सर्वनामापासून निघालीं आहेत. प्रथम व षष्ठ गणाचा 'अ' हा 'असे' ह्याचा अवशेष आहे. चौथ्याचा 'य' आणि दहाव्याचा 'अय' ह्यांत साहाय्यकारी क्रियापदाचा अवशेष असला पाहिजे. सातव्याचा 'न्' व नवव्याचा 'ना' हे व पांचव्याचा 'नु' आणि आठव्याचा 'उ' हे परस्परसंबद्ध असावेत, व त्यांमध्यें 'न्' हा सर्वनामबीजाचा अवशेष असावा.

काळांच्या रूपांच्या दृष्टीनेंहि प्रत्ययांचे दोन भाग पडतात. एक सार्वधातुक व दुसरा आर्धधातुक. पहिल्या वर्गांत निरनिराळ्या काळांचे पुरुषवाचक व शित् प्रत्यय हे येतात. बाकी राहिलेले सर्व अर्थ व काळाचे प्रत्यय दुसऱ्यांत येतात. क्रियेची पूर्णता व क्रियेचें सातत्य हें कधीं कधीं अभ्यासानें म्हणजे धातूची द्विरुक्ति करून दाखविलीं जातात. काळ व अर्थ मिळून दहा 'ल' कार आहेत. वर्तमान (लट्). भूतकाळाचे तीन प्रकार (लङ्, लुङ्, लिट्). वेदपूर्व भाषेंतहि हे लकार आढळतात. तेथेंहि हे एकमेकांसाठीं वापरले जात. ह्याला दाखला पाणिनीच्या पुढील सूत्रांत मिळतो. " छंदसि लुङ लङ लिटः " भविष्यकाळाचे दोन प्रकार (लुट्, लृट्). आज्ञार्थ (लोट्). विध्यर्थ (लिङ्). संकेतार्थ (लृङ्). हीं त्यांचीं नांवें आहेत. ह्या सर्वांचा विचार येथें करणें शक्य नसल्यामुळें मुख्य मुख्य लकाराचे प्रत्यय मात्र देतों. प्राकृत भाषांतील प्रत्ययांशीं व तत्परत्वें मराठीच्या प्रत्ययांशीं त्यांचा संबंध जोडण्यास ह्यांचा फार उपयोग होईल.

	परस्मैपद			आत्मनेपद		
	ए. व.	द्वि. व.	अ. व.	ए. व.	द्वि. व.	अ. व.
वर्तमान प्र. पु.	मि	वस्	मस्	ए	वहे	महे
द्वि. पु.	सि	थस्	थ	से	आथे	ध्वे
तृ. पु.	ति	तस्	अन्ति	ते	आते	अते

आज्ञार्थ	प्र. पु.	आनि	आव	आम	ऐ	आवहै	आमहै
	द्वि. पु.	—	तम्	त	स्व	इथाम्	ध्वम्
	तृ. पु.	तु	ताम्	अन्तु	ताम्	इताम्	अन्ताम्
विध्यर्थ	प्र. पु.	ईयम्	ईव	ईम	ईय	ईवहि	ईमहि
	द्वि. पु.	ईः	ईतम्	ईत	ईथाः	ईयाथाम्	ईध्वम्
	तृ. पु.	ईत्	ईताम्	ईयुः	ईत	ईयाताम्	ईरन्
भूत	प्र. पु.	अम्	व	म	इ	वहि	महि
	द्वि. पु.	स्	तम्	त	थाः	इथाम्	ध्वम्
	तृ. पु.	त्	ताम्	अन्	त	इताम्	अन्त

दोन्ही भविष्यकाळांचे प्रत्यय पुढीलप्रमाणें आहेत. उदा०—

प्र. पु.	स्यामि	स्यावः	स्यामः	तास्मि	तास्वः	तास्मः
द्वि. पु.	स्यसि	स्यथः	स्यथ	तासि	तास्थः	तास्थ
तृ. पु.	स्यति	स्यतः	स्यन्ति.	ता	तारौ	तारः

ह्याचप्रमाणें आत्मनेपदी प्रत्यय तयार होतात. तसेंच पहिल्या भूतकाळाच्या प्रत्ययांच्या आरंभीं 'स्य' आगम लाविला म्हणजे संकेतार्थाचे प्रत्यय तयार होतात. परोक्ष भूताचे प्रत्यय:—

	परस्मैपद			आत्मनेपद		
प्र. पु.	अ	व	म	ए	वहे	महे
द्वि. पु.	थ	अथुस्	अ	से	आथे	ध्वे
तृ. पु.	अ	अतुस्	उस्	ए	आते	इरे

कृदन्ताचे प्रत्यय—अत, मान, आन, वत्, तृ इत्यादि

तुमन्त—तुम्

ल्यबन्त—त्वा, य.

निष्ठा—त.

चर्करीत—धातूचें अभ्यस्त रूप.

६४. संस्कृत भाषेसंबंधीं जी एक नेहमीं शंका घेतली जाते तिचा विचार येथें करणें जरूर आहे. संस्कृत भाषा ही कधीं बोलली जात नव्हती, बोली म्हणून ती कधीं लोकांच्या वापरांत नव्हती, असें कांहीं विद्वानांचें म्हणणें आहे. संस्कृत भाषेत जी प्रत्ययांची समृद्धि दिसते तिच्यामुळें व तिच्या एकंदर नियमबद्धतेमुळें ती बोली म्हणून वापरली जाणें अशक्य दिसतें. पंडित मंडळींनीं आपल्या मतप्रदर्शनास किंवा वादविवादास भारदस्तपणा आणण्यासाठीं संस्कृत ही एक ग्रांथिक भाषा बनविली असावी असें विधान करून संस्कृत भाषेच्या सिद्धतेची ते उपपत्ति लावतात. 'संस्कृत' ह्या शब्दाचाच अर्थ ते 'चांगली नीटनेटकी

केलेली, तिला चांगला आकार दिलेली भाषा असा अर्थ करतात, व ह्यावरून तिच्यांत बोलीचा स्वाभाविकपणा नसून कृत्रिमता असल्याचें ते दाखवितात.

६५. ही वरील विचारसरणी सदोष आहे हें उघड दिसतें. भाषा ही केव्हांहि व कोणाकडूनहि तयार केली जात नाहीं. पूर्वी कांहीं विद्वानांनीं जागतिक व्यवहाराच्या सोयीसाठीं म्हणून एक ईडो किंवा एस्परॅन्टो नांवाची भाषा तयार केली; परंतु ती कायम होऊं शकली नाहीं. किती जरी मोठे विद्वान् झाले तरी भाषा तयार करणें व तिचा व्यवहारांत उपयोग चालू करणें हें त्यांच्या आवांक्या-बाहेरचें आहे. दुसरी गोष्ट, कोणत्याहि भाषेंतील शब्दांच्या उच्चारांत, प्रत्ययांत व प्रयोगांत फरक झालेले आढळून आले म्हणजे समजावें कीं, ती भाषा बोलली जात असली पाहिजे. संस्कृतमध्यें अशा प्रकारचे फरक झालेले ज्या अर्थी दिसतात त्या अर्थीं ती भाषा बोलली जात असलीच पाहिजे ह्याविषयीं शंका नाहीं. भाषेंत फरक होणें हें भाषेच्या जिवंतपणाचें लक्षण आहे. यास्काचार्यांनीं निरुक्तांत संस्कृतमधील स्वरप्रक्रियेचीं पुढील उदाहरणें दिलीं आहेत.

१. आदिलोप :—उदा०—स्तः, सन्ति, (अ लोप)
२. अन्त्यलोप :—उदा०—गत्वा, गत (म् लोप)
३. उपधालोप :—उदा०—जग्मतुः, जग्मुः, ज्मा, ग्मा (अ लोप)
४. आदिविपर्यय :—उदा०—ज्योतिस् (< द्युत्)
५. वर्णोपजन :—उदा०—आस्थत् (< स्था), भरूजा (< भ्रस्ज्).

ह्यांशिवाय गुण, वृद्धि, संप्रसारण वगैरे महत्त्वाचे फरक आहेत. व्यंजन-संधि व स्वरसंधि हे तर भाषा बोलली गेली तरच शक्य होतात. ग्रांथिक भाषेंत संधि करण्याची जरुरीच भासणार नाहीं. वर्णत्याग, वर्णागम, वर्णविपर्यय वगैरे प्रकार होणें हें माणसांकडून एखादी भाषा बोलली गेली तरच होतील. ग्रांथिक सांच्यांत बसलेल्या भाषेंत होणें शक्य नाहींत.

संस्कृतमधील क्रियापदांचीं कांहीं रूपें पाहिलीं म्हणजे ती बोली होती, ह्या विधानास बळकटी येते. मराठींत ज्याप्रमाणें ' खा खा खातो; कर कर करतो, पी पी पितो; मर मर मरतो' इत्यादि प्रयोग आहेत, त्याप्रमाणें संस्कृतमध्यें ' खाद खादेति ' खादति, '' कुरु कुरु इति करोति ' असे प्रयोग आहेत. तसेंच पुढील प्रयोग बोलींतच शक्य आहेत. उदा०—"ओदनं भुंक्ष्व, सक्तून् पिब, धानाः खादेति एवं अयम् अभ्यवहरति = भात जेव, सातूंची पेज पी, लाह्या खा " अशा तऱ्हेनें हा पोट भरता. जीवनाशं नश्यति, हस्तग्राहं गृह्णाति, दण्डादण्डी, केशाकेशी इत्यादि.

संस्कृत भाषा बोली म्हणून वापरांत होती ह्याला बाह्य पुरावाहि पुष्कळ आहे. यास्काचार्यांनीं ' छन्दासि ' आणि ' भाषायाम् ' असे तत्कालीन भाषेचे दोन भाग करून ' भाषायाम् ' हा प्रयोग संस्कृतबद्दल वापरला आहे. तसेंच

त्यांनीं संस्कृतचे प्रांतिक भेद प्राच्य, उदीच्य असे उल्लेखिले आहेत. संस्कृत भाषा बोली असल्याबद्दल पाणिनीचीं सूत्रेंहि साक्ष देतात; " नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य " " एकश्रुति दूरात्संबुद्धौ ", " वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः " "प्रत्यभिवादेऽशूद्रे" इत्यादि सूत्रांत त्याला आधार मिळतो. "सिद्धे शब्दार्थसंबंधे" ह्या वार्तिकावरूनहि संस्कृत बोली ठरते. अशोकवनांत सीतेस हनुमानानें जो श्रीरामचंद्राचा निरोप सांगितला तो संस्कृत भाषेंत सांगितला असें रामायण सांगतें. नाटकें म्हणजे समाजाचे आदर्श; तेव्हां नाटकांतील पात्रें ज्याप्रमाणें प्राकृत भाषा वापरतात त्याप्रमाणें देव, ब्राह्मण, ऋषि, राजे वगैरे पात्रें संस्कृत भाषा वापरतात. तेव्हां ती बोली असली पाहिजे. लॅटिनपासून ज्याप्रमाणें इंग्रजी, फ्रेंच इत्यादि भाषा निघाल्या, तद्वत् इकडे संस्कृतपासूनच निरनिराळ्या प्राकृत भाषा निघाल्या आहेत. अशीं अंतःप्रमाणें व बाह्यप्रमाणें ह्या दोन्हींवरून संस्कृत भाषा ही बोली ठरते.

संस्कृत भाषेंतील धातुपाठ

६६. कोणतीहि भाषा घ्या. तिच्या शास्त्रीय विवेचनांत वर्णप्रक्रिया, प्रत्ययप्रक्रिया, प्रयोगप्रक्रिया वगैरे तिच्या अंगांना जसें महत्त्व आहे तसें तिच्यांतील धातुपाठालाहि महत्त्व आहे. त्यांत पुनः संस्कृतमधील सर्व नामें धातूपासून उत्पन्न झालीं (आख्यातजानि नामानि) हा सिद्धान्त मानिला गेल्यामुळें संस्कृतमधील धातूंना अधिकच महत्त्व प्राप्त झालें आहे. भाषेचा सर्व विकास ह्या धातूंवर अवलंबून असतो. भाषेंत जितके धातु अधिक तितक्या त्या लोकांच्या क्रिया अधिक. जितक्या क्रिया अधिक तितका त्यांचा व्यवहार अधिक; जितका व्यवहार अधिक तितकी त्या लोकांत सुधारणा अधिक. ह्यावरून असें दिसेल कीं संस्कृतमधील धातुपाठावरून आपणांस त्या लोकांची संस्कृति अजमावितां येईल. धातूंना भाषिक महत्त्व तर आहेच परंतु त्यांना सांस्कृतिक महत्त्वहि आहे. असे धातुपाठ संस्कृत, प्राकृत ह्या प्रत्येक भाषांच्या व्याकरणकारांनीं दिले आहेत तें त्यांच्या ह्या द्विविध महत्त्वामुळेंच. यास्क, चण्ड, पाणिनि, वररुचि, हेमचंद्र, लक्ष्मीधर वगैरे सर्व व्याकरणकारांनीं धातुपाठ आपल्या ग्रंथांत दिले आहेत. प्रसिद्ध भाषाशास्त्रज्ञ स्कीट ह्यानें पूर्ववैदिक आर्य भाषेंतील एक धातुपाठ दिला आहे.

पाणिनीच्या धातुपाठांत अजमासें २२०० धातु परिगणले आहेत. त्या त्या धातूंचा गण व अर्थ त्याबरोबर दिले आहेत. गाने, गमने, शब्दे, ज्ञाने, हिंसायाम् असे किंवा भाषार्थ, गानार्थ, हिंसार्थ, सेवार्थ, ज्ञानार्थ असे त्यांचे निरनिराळे मुख्य अर्थ दिले आहेत. त्या धातुपाठांतील बऱ्याच धातूंचा अर्थ एकच आहे. जवळ जवळ तीनशें धातु गत्यर्थ आहेत. त्यांचाच पुनः ज्ञान किंवा हिंसा असाहि अर्थ कधीं कधीं होत असल्याचें पुढील सिद्धान्तांवरून दिसतें.... 'गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः;' 'गत्यर्थास्ते हिंसार्थाः,' 'ये हिंसार्थास्ते ज्ञानार्थाः'

हे धातु एकाच अर्थी सांगितले असले तरी त्या अर्थात भिन्न भिन्न छटा आहेत. 'गति' ह्या एकाच क्रियेंत किंचित् चलन, सतत गमन, गत्याक्षेप, गत्यारंभ, नीचैः गति, मंदगति, तिर्यक् गति वगैरे क्रियेच्या निरनिराळ्या छटा आहेत. हे संस्कृत धातु प्राकृत भाषेंतून अर्वाचीन बोलींत उतरले आहेत. ते ज्या अर्थानें अर्वाचीन बोलींत वापरले जातात. त्याच्यावरून मूळ क्रियेंतील अर्थाची सूक्ष्म छटा दिसून येते. उदाहरणांनीं हें अधिक स्पष्ट होईल. स्पंद् हा धातु गत्यर्थ आहे. परंतु स्पन्दन (डोळ्याचें) ह्यावरून गतीची छटा दिसून येते. सेक् ह्या धातूचाहि अर्थ जाणें असा आहे. त्याचा अवशेष 'अंगावर शेकलें' ह्या मराठी वाक्यांत आढळतो व तो अर्थाची सूक्ष्म छटा दाखवितो. श्रक् (सरकणें), श्वक् (सवकणें), त्रौक् (धूम ठोकणें), वस्क् (वसकन् येणें), मस्क् (मचकणें), टिक् (कपडा टिकणें), रंघ् (रांगणें), लंघ् (लंगडणें), वंघ् (वांकणें), वल्ग् (वळगणें), वंग् (वंगणें), फक्क् (फाकणें), तंग् (तगणें), शिंख् (शिंखणें) वगैरे सर्व संस्कृत धातु जाणें—गति ह्या अर्थाचे आहेत. परंतु त्या 'गति' ह्या सामान्य अर्थांतील विशेष अर्थाची छटा कंसामध्यें दिलेल्या मराठी धातूंवरून स्पष्ट कळून येते.

मराठीसारख्या अर्वाचीन भाषांतील धातुप्रक्रिया व तिच्यामुळें झालेली तिची वाढ समजण्यास ह्या धातुपाठाची अत्यंत मदत होते.

प्राकृत भाषा

६७. पूर्ववैदिक, वैदिक व संस्कृत ह्या भाषांचा विचार येथवर केला. ह्यानंतर प्राकृत भाषांचा विचार क्रमानें येतो. प्राकृत भाषांना सुद्धां फार जुनी परंपरा आहे व त्यांचें महत्त्वहि फार आहे. ज्या भाषा अतिप्राचीन कालांत आर्य लोकांच्या बोलभाषा होत्या, ज्यांच्यामध्यें भगवान् महावीर व बुद्धदेव ह्यांनीं आपल्या पवित्र सिद्धान्ताचा उपदेश केला, ज्या भाषांच्या द्वारां जैन व बौद्ध ह्या धर्मांच्या उपदेशाची परंपरा पुढें पुष्कळ विद्वानांनीं चालविली, ज्या भाषांमध्यें अशोक राजानें आपल्या मनास झालेली सात्त्विक उपरति आपल्या साम्राज्याच्या चारी दिशांस खोदविली, ज्या भाषांमध्यें प्रवरसेन, हाल, राजशेखर वगैरेंनीं आपल्या प्रतिभासंपन्न काव्यनिर्मितीचा परिचय करून दिला, ज्यांच्यामध्यें प्रणीत झालेल्या सारस्वतावर पुढें प्रत्यक्ष संस्कृतमध्यें कांहीं ग्रंथांची उभारणी झाली, संस्कृत नाटकांमध्यें केवळ वर्णमाधुर्यामुळें ज्या भाषा स्त्रियांच्या तोंडीं घालण्यांत आल्या, व ज्या भाषांपासून भारतखंडांतील आधुनिक बोली प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष रीतीनें उत्पन्न झाल्या त्या ह्या भाषा प्राकृत होत.

गीर्वाणवाणी ऐकण्याला योग्य, प्राकृत भाषा स्वभावाच्या मधुर, अपभ्रंश भाषा भव्य आणि पैशाची भाषा रसपूर्ण आहेत,[१] असा गौरवपूर्ण उल्लेख संस्कृत

१. "गिरः श्रव्या दिव्याः प्रकृतिमधुरा प्राकृतगिरः।
सुभव्योपभ्रंशः सरसरचने भूतवचनम्" (राजशेखर बा. रा. १–११).

व प्राकृत ह्या दोन्ही भाषांत सव्यसाचित्वानें काव्यविहार करणाऱ्या राजशेखर कवीनें केलेला आहे. अशाच प्रकारचे उल्लेखहि हाल वगैरे कवींच्या ग्रंथांतूनहि आढळतात. " प्राकृत भाषेंतील अमृतोपम काव्य जो पढण्याऐकण्याचें न जाणतां जर कामाची तत्त्वचिंता करूं म्हणेल तर त्याला शरमच वाटली पाहिजे. " असें हाल म्हणतो (गा. स. १–२). " संस्कृत शब्दांचें लावण्य प्राकृत छायेनें जास्त खुलून दिसतें. संस्कृतमध्यें शब्दांचे संस्कार जे असतात त्यांच्यावरहि प्राकृतचा प्रभाव दिसतो (वाक्पतिराज ग. व. ६५) ". "मोठ्या प्रमाणावर नवीन नवीन अर्थांची निष्पत्ति आणि त्याला अनुरूप सुंदर रचना ह्या दोहोंनीं युक्त अशी प्रबंधसंपत्ति सृष्टीच्या प्रारंभापासून प्राकृत भाषांमध्येंच झाली असल्याची ग्वाही" वाक्पतिराज देतो (ग. व.). संस्कृत भाषा कर्कश व प्राकृत भाषा सुकुमार आहे. पुरुष आणिं ललना ह्या दोहोंमध्यें जितकें अंतर आहे, तितकें संस्कृत व प्राकृत ह्या दोहोंमध्यें आहे (क. मं. १). सुंदर, मधुर, शृंगाररसपूर्ण व युवतिजनांना प्रिय असें प्राकृत काव्य श्रुतिगोचर झालें तर संस्कृत पढावयास जातो कोण (जयवल्लभ वज्जा. पृ. ६) ! अशा रीतीनें प्राकृत भाषांचें श्रुतिमनोहारित्व, लालित्य, माधुर्य वगैरे गुणांविषयींचे उद्गार निरनिराळ्या कवींनीं काढले आहेत.

६८. प्राकृत ह्या शब्दाच्या उपपत्तीबद्दल वाद आहे. प्राकृत व्याकरणकारांची ठाम समजूतच अशी होती कीं, सर्व प्राकृत भाषा संस्कृतपासून निघाल्या व त्याप्रमाणें त्यांनीं ह्या 'प्राकृत' शब्दाची व्याख्या केली आहे. वैदिक भाषेला समकालीन प्रादेशिक आर्यभाषा होत्या व त्याचप्रमाणें महाभारतकालीं, पाणिनिकाली, पातञ्जलकालीं नाना देशभाषा होत्या, ह्या सिद्धान्तास इतिहासाचा व इतर प्रमाणांचा आधार आहे. प्राकृत व्याकरणकार "प्रकृति (संस्कृत) भवं प्राकृतम्" अशी प्राकृत शब्दाची व्याख्या करितात. पण असा अर्थ कोठेंच नाहीं. शिवाय प्राकृतमध्यें तीन प्रकारचे शब्द आहेत. त्यांपैकीं तत्सम व तद्भव ह्या दोन्ही शब्दांची मूळ प्रकृति संस्कृत ठरेल. पण देश्य शब्दांची वाट काय ? " प्राक् कृतं प्राकृतं " अशी एक उपपत्ति कोठें कोठें दिली जाते. ही वरीलपेक्षां बरी आहे. परंतु तिला आधार नाहीं. ह्या गैरलागू व्याख्या आहेत. तेव्हां भाषेच्या स्वाभाविक स्थितीच्या दृष्टीनें 'प्राकृत' शब्दाची उपपत्ति निराळी असणें शक्य आहे. " प्रकृत्या स्वभावेन सिद्धम् प्राकृतम् " किंवा " प्रकृतीनां साधारणजनानामिदं प्राकृतम् " ही उपपत्ति भाषाशास्त्राच्या दृष्टीनें योग्य ठरते.[१] प्रकृतीचा स्वभाव किंवा साधारण जन हा 'प्रकृति' शब्दाचा अर्थ कोश व इतर ग्रंथकार ह्यांना मान्य आहे.[२]

१. हरगोविन्ददास, पाइअसद्दमहाण्णवो, प्रस्तावना.
२. अनेकार्थसंग्रह ८७६, ७. अभिधानचिन्तामणि (३, ३७८).

६९. प्राकृत भाषांचें पुराणत्व वैदिक भाषेवरून सिद्ध होण्यासारखें आहे. वैदिक भाषेंतील कांहीं विशेष पाणिनीय संस्कृतमध्यें सांपडत नाहींत, परंतु ते प्राकृतमध्यें सांपडतात. त्यावरून प्राकृत भाषांचा प्रवाह स्वतंत्र वैदिक किंवा पूर्ववैदिक कालापासून असला पाहिजे असें मानावें लागतें. पुढें दिलेले प्राकृत भाषांत आढळून येणारे वैदिक भाषेंतील विशेष उल्लेखनीय आहेत.

१. प्राकृत भाषांत व्यंजनान्त शब्द नाहींत. ह्याच धर्तीवर वैदिक भाषेमध्येंहि पश्चात् बद्दल पश्चा (अथ. १०-४-११), युष्मान् बद्दल युष्मा (ऋ. १-१३-१), उच्चैस् बद्दल उच्चा (तै. सं. २-३-१४), नीचैस् बद्दल नीचा (तै. सं. १-२-१४), तावत् बद्दल ताव, स्यात् बद्दल सिया, कर्मन् बद्दल कम्म असे शब्द सांपडतात.

२. प्राकृत व वैदिक ह्या दोन्ही भाषांत 'द्' चा 'ड्', 'घ्' चा 'ह्', 'न्' चा 'ण्' होतो. उदा०—

दुर्दभ = दूढभ (या. सं. ३-३६ व ऋ. ४-९८)

दुर्नाश = दुर्णाश (शु. य. प्रातिशाख्य ३-४३)

प्रतिसंधाय = प्रतिसंहाय (गोपथ ब्राह्मण २-४)

बरेचसे प्राकृत शब्द वैदिक भाषेमध्यें ज्या अर्थीं प्रत्यक्ष वापरलेले आढळतात, त्या अर्थीं वैदिक भाषेबरोबर प्राकृत भाषाहि त्या कालीं लोकांच्या बोलण्यांत असल्या पाहिजेत. वैदिक भाषा सुशिक्षित वर्गाची भाषा असेल तर प्राकृत भाषा सर्वसामान्य खालच्या थरांवरील लोकांच्या असाव्यात. वैदिक भाषेंतील पुढील प्राकृत शब्द पहा—जर्फरी, तुर्फरी, बृबु, बुसथ, ताबुव (ऋग्वेदांतील), होरा, द्रेष्काण (अथर्ववेद), नेम, तामरस, पिक, तक्म (ह्यांना जैमिनि म्लेच्छ म्हणतो.) कर्मार, कितव, कला, कालकूट, कुणास, गण, कुंड, नाना, निहार, नीळ, हिममेघ, बिल, बिज, मयूर, रात्री, रूप, सायम्, वल्गु. (हे सर्व शब्दवेदांत आहेत.). अटवी, आलक, आडंबर, कम्बल, कुलाल, तंडुल, तिल, मर्कट, व्रीहि (हे शब्द ब्राह्मणग्रंथांत आहेत.).

३. स्वरविश्लेषाचीं उदाहरणें :—तन्वः>तनुवः (तैत्ति. आर ७-२२१), स्व>सुवः (तैत्ति. आर. ७-११), स्वर्ग>सुवर्ग (तै. सं. ४-२-३), रात्र्या>रात्रिया (मैत्रा. ब्रा. १-१-१), सहस्त्र्य>सहस्रिअ.त्याचप्रमाणें सः चित् ह्याचें सो चित् (ऋ. १-१९-१) होतें.

४. अकारान्त पुं. शब्दाच्या प्रथमेचा ए. व. प्रत्यय ओ आहे. उदा०—संवत्सरो अजायत (ऋ. १-१९०-२); सो चित् (ऋ. १—१९१-१०).

५. तृतीयेचें अनेकवचन प्राकृतमध्येंहि प्रत्ययान्त होतें. त्यालाच अनुरूप वैदिक भाषेमध्यें प्रत्ययान्त 'भिः' होतें. उदा०—देवेभिः; गभीरेभिः, ज्येष्ठेभिः.

६. प्राकृतप्रमाणें वैदिक भाषेमध्येंहि चतुर्थीबद्दल षष्ठी विभक्तीचा प्रयोग करीत असत.

७. त्याचप्रमाणें द्विवचनाबद्दल बहुवचन कोठें कोठें वापरीत असत. इन्द्रावरुणौ बद्दल इन्द्रावरुणा; मित्रावरुणौ बद्दल मित्रावरुणा; यौ सुरथौ रथितमौ बद्दल या सुरथा रथितमा; दिविस्पृशावश्विनौ बद्दल दिविस्पृशा अश्विना; नरौ बद्दल नरा.

८. संधिनियम प्राकृतप्रमाणेंच वैदिक भाषेंत आढळतात. हि + एतम् = हेतम्; का + इति = काति (श. ब्रा. ११–४, ४, ३,); मे + आयु = मेयु (गो. ब्रा. पूर्व २–६).

वैदिक भाषेनें आपलें साहित्यरूप गोंडस दिसण्यासाठीं व आपल्या अंगपुष्टीसाठीं तत्कालीन जानपद भाषांमधून अनेक शब्दांचा स्वीकार केला. उदा०—ऋग्वेदांमध्यें वक (वक्र), वहू (वधू), मेह (मेघ), पुराण (पुरातन), तितउ (चाळणी), उच्छेक (उत्सेक). पुढील उत्तरकालीन संस्कृतमध्यें सुद्धां पुढील प्राकृत शब्द आढळतात. उदा०—तितउ (चाळणी), आवुत्त (भगिनीपति), खुर (क्षुर), गोखुर (गोक्षुर), गुग्गुल (गुल्गुल), छुरिका (क्षुरिका), अच्छ (ऋक्ष), कच्छ (कक्ष), पियाल (प्रियाल), गल्ल (गण्ड), चन्दिर (चन्द्र), इन्दिर (इंद्र), शिथिल (श्लथ्), मरन्द (मकरंद), किसल (किसलय), हाला (सुराविशेष), हेवाक (व्यसन), दाढा (दंष्ट्रा), खिडक्किका (लघुद्वार), जारुज (जरायुज), पुराण (पुरातन).

७०. प्राकृत भाषांचा काल हा भाषावैपुल्याचा काल आहे. हा भाषिक क्रान्तीचाच काल आहे. ह्या कालांत किती भिन्न भिन्न प्राकृत भाषा रूढ असलेल्या दिसतात, प्राकृत ही सर्वसामान्य संज्ञा खरी, परंतु तिचे प्रकार किती व्हावेत ! ह्या लोकभाषा–जानपदभाषा असल्यामुळें जितके जानपदांत प्रकार तितके भाषेंतहि प्रकार यावेत हें साहजिक आहे. कांहीं प्राकृत धार्मिक तर कांहीं प्रादेशिक, कांहीं वाङ्मयीन तर कांहीं व्याकरणिक, कांहीं गाथा प्राकृत तर कांहीं शिलालेखी, कांहीं भारतीय तर कांहीं बृहद् भारतीय प्राकृत; कांहीं लौकिक तर कांहीं नाटकाच्या पात्रांच्या, कांहीं अपभ्रष्ट तर कांहीं अपभ्रंश. आतां हे सारे भेद स्वतंत्र जरी नसले व जरी कांहीं एकमेकांत अन्तर्भूत होणारे असले तरी हेच काय पण ह्यांहिपेक्षां अधिक भेद प्राकृत भाषासंबंधीं निर्माण झाले हें कांहीं खोटें नाहीं. ह्या भाषा अनेक जरी असल्या तरी आर्यांची जुनी भाषिक परंपरा ह्यांनींच राखली व ती पुढें अर्वाचीन बोलींपर्यंत त्यांनींच पोंचविली.

प्राकृत भाषा ह्या प्रकृतीच्या भाषा म्हणजे सामान्य लोकांच्या बोलभाषा असल्यामुळें ज्या निरनिराळ्या प्रांतांत जी प्राकृत बोलली जात होती त्या

भाषेस त्या प्रांताचें नांव मिळालें; व म्हणून जितके प्रांत तितक्या प्राकृत भाषा असें ठरलें. प्राकृत भाषांच्या संख्येंत जी अनिश्चितता आहे ती ह्यामुळेंच; व म्हणूनच "नानाभाषाश्च भारत (शल्य ४९-१०३)" असा उल्लेख महाभारतांत येतो. लौकिक बोलींच्या चलस्वरूपामुळें भाषांची संख्या स्थिर राहणें शक्य नव्हतें. त्यामुळें कोणी चार, तर कोणी पांच, तर कोणी सहा असे होतां होतां कोणी एकवीस प्राकृत भाषांचे प्रकार सांगतो. वररुचीनें माहाराष्ट्री, शौरसेनी, मागधी व पैशाची असे चार प्रकार आपल्या प्राकृतप्रकाशांत सांगितले आहेत. मृच्छकटिकाचा टीकाकार माहाराष्ट्री, शौरसेनी, मागधी, अवन्तिका व प्राच्या ह्या पांच प्राकृतांचा उल्लेख करतो. भरताच्या नाट्यशास्त्रांत[1] व शेषकृष्णाच्या प्राकृतचंद्रिकेंत[2] सात प्राकृतांचा उल्लेख आहे. माहाराष्ट्री, शौरसेनी, मागधी, व पैशाची हे मुख्य चार व ह्यांशिवाय अर्धमागधी व चूलिकापैशाची हे दोन पोटभेद मिळून सहा प्राकृत होतात. प्राकृत व्याकरणकारांनीं माहाराष्ट्रीचेंच व्याकरण सांगून बाकीच्या प्राकृतांच्या विशेष तेवढ्या खुणा सांगितल्या आहेत. ह्या सहाशिवाय इतर प्राकृतांचा उल्लेख व्याकरणांत येत नाहीं. सर्व प्राकृतांत मुख्य प्राकृत माहाराष्ट्री होय. हिचा उपयोग काव्यांत करीत असत. ही सुतरां साहित्यिक स्वरूपाची भाषा होती. हिच्यापासून विभ्रष्ट झालेले अशिष्ट भेद पुष्कळ होते. शौरसेनी वगैरे इतर प्राकृत माहाराष्ट्रीपासून निघाल्या असेंहि एक मत आहे.[3] माहाराष्ट्री प्राकृत ही महाराष्ट्रांत बोलली जात होती कीं नाहीं ह्याजबद्दल शंका आहे. बाकीच्या प्राकृत त्या त्या प्रांतांत बोलल्या जात होत्या. निरनिराळ्या प्राकृत भाषा बोलणारे समाजांतील घटक कोण होते ह्यांविषयीं नाट्यशास्त्रांत कांहीं नियम आढळतात. पद्याची भाषा माहाराष्ट्री; राजस्त्रिया व दूती ह्यांची शौरसेनी; परिचारकांची मागधी; कोळसेविक्यांची पैशाची; सैनिक, राजपुत्र, व्यापारी ह्यांची अर्धमागधी; विदूषकासारख्या अधम पात्रांची प्राच्या; खुषमस्कऱ्यांची आवन्तिकी; शकारांची शकारी; विद्याधरकिन्नरांची बाल्हिकी; गोपालांची आभीरी; मोळिविक्यांची शाबरी; द्यूतकारांची दाक्षिणात्या अशा भाषा बोलल्या जात असत. आद्य प्राकृत जी "पाली" तिचा व उत्तरकालीन अपभ्रंश किंवा अवहट्ट भाषा ह्यांचा नाटकांत उपयोग केलेला दिसत

१. मागध्यवन्तिजा प्राच्या शूरसेन्यर्धमागधी । बाल्हिका दाक्षिणात्या च सप्त भाषाः प्रकीर्तिताः ॥ (नाट्यशास्त्र अ. १७, ४८)

२. माहाराष्ट्री तथावन्ती शौरसेन्यर्धमागधी । बाल्हिका मागधी चैव षडैता दाक्षिणात्यजाः (प्रा. चंद्रिका)

३. सर्वासु भाषास्विह हेतुभूतां भाषां महाराष्ट्रभुवां पुरस्तात् ।
निरूपयिष्यामि यथोपदेशः श्रीरामशर्माहमिमां प्रयत्नात् ॥
(रामतर्कवागीश, प्रा. ल., स्तबक २)

नाहीं. देव, राजा, ब्राह्मण, भिक्षु वगैरे उत्तम पात्रें अर्थात् संस्कृत भाषेचा उपयोग करीत.

७१. प्राकृत भाषांचे मुख्य प्रकार तीन किंवा चार पडतात. अति प्राचीन म्हणजे वेदकालीन प्राकृत ही त्यांची प्राथमिक अवस्था होय. हा पहिला प्रकार. दुसरा प्रकार मध्ययुगीन प्राकृतांचा. ह्यांत पाली, माहाराष्ट्री, शौरसेनी वगैरे प्राकृत येतात. तिसऱ्या प्रकारांत माहाराष्ट्री, शौरसेनी इत्यादींचे अपभ्रंश किंवा अपभ्रंश म्हणून स्वतंत्र असलेली भाषा ह्या येतात. चौथ्या प्रकारांत सध्यां हिंदुस्थानांत रूढ असलेल्या बोली येतात.

मध्ययुगीन प्राकृतांपैकीं पहिली प्राकृत म्हणजे पाली भाषा होय. स्थल, काल व विशेषतः उच्चार ह्यांच्या क्रमानें जरी पाहिलें तरी वैदिक भाषारूपी तेजोगोलापासून पाली हीच भाषा पहिलें स्फुलिंग म्हणून बाहेर पडली. गौतम-बुद्धानें आपलें तत्त्वसार नाग, वज्जी, लिच्छवी वगैरे लोकांत पाली भाषेच्या द्वारां सांगितलें. निर्वाणविचार किंवा "सर्वं दुःखं दुःखं, सर्वं क्षणिकं क्षणिकं" इत्यादि तत्त्वांची विचिकित्सा ह्या भाषेंतच चाले. बुद्धदेवाची भाषा हीच असल्यामुळें हिचें मूळ बौद्धलोकांच्या मतें वेदाच्याहि मागें अनादि होऊन बसलें.

पाली ह्या शब्दाच्या व्युत्पत्तीबद्दल ठाम मत नाहीं. कोणी पाली शब्द प्रालि–पोथीच्या पानांची रांग–या शब्दापासून व्युत्पादितात तर कोणी प्रकट > पाअड > पाअल > पाल या मार्गानें तो शब्द आला असें म्हणतात. तिसरे कोणी पाल् हा धातु त्याच्या मुळाशीं मानतात. पाली भाषेच्या माहेरासंबंधीं अनिश्चितता आहे. एक मत असें आहे कीं अशोकसम्राटानें आपल्या महेंद्र नांवाच्या मुलाला उपदेशाचा प्रचार करण्यासाठीं सिंहलद्वीपास पाठविलें आणि महेंद्र ज्या अर्थीं माळव्याच्या राजधानींत–उज्जयिनींत-जन्मला त्या अर्थीं पाली भाषा माळवा प्रांतांत बोलली जात असावी. उत्तरेकडील खरोष्ट्री लिपींतील शिलालेखांच्या भाषेंत आणि पाली भाषेंत कांहीं साम्य नसल्यामुळें पाली भाषा उज्जयिनीच्या आसपासच्या प्रांताची असावी. दुसरें एक मत असें आहे कीं, पाली ही कलिंग प्रांताची भाषा असावी व तेथून सिंहलद्वीपास धर्मप्रचारकांनीं ती नेली असावी. खण्डगिरी येथील शिलालेखांतील भाषा आणि पाली यांची जर तुलना केली तर याच मताला बळकटी येते (फ्रँक). पाली भाषेची उभारणी मागधी भाषेवर झाली असावी असें तिसरेंहि एक मत आहे.

पालीशिवाय इतर ज्या मध्ययुगीन प्राकृत भाषा आहेत त्यांचे प्राच्य, प्रतीच्य, उदीच्य, दाक्षिणात्य व मध्यदेशीय असे दिशावार भेद आहेत. त्यांपैकीं प्राच्य भाषा पूर्वेकडील पंचाल, कोशल, काशी, विदेह (उत्तर बिहार) व मगध (दक्षिण बिहार) इतक्या देशांत बोलली जात असल्यामुळें तिचा विस्तार मोठा होता. ह्या मोठ्या विस्तारामुळें तिच्यांत पुनः पश्चिम प्राच्या व पूर्व प्राच्या असे

भेद झाले. पश्चिम प्राच्या म्हणजे अर्धमागधी व पूर्व प्राच्या म्हणजे मागधी. प्रतीच्य भाषेंत अशोकाच्या शिलालेखांत वापरलेल्या भाषा येतात. उदीच्य प्रकारांत उत्तरेकडील खोतानी, निया, पैशाची व अपभ्रंशाचे भेद इतके येतात. दाक्षिणात्य भाषेंत माहाराष्ट्री व मध्यदेशीयांत शौरसेनी अशी त्यांची विभागणी आहे. मार्कंडेयानें आपल्या प्राकृतसर्वस्वांत तत्सम, तद्भव व देश्य असे प्राकृतांचे तीन प्रकार करून तद्भवाचे भाषा, विभाषा, अपभ्रंश व पैशाच असे चार पोटभेद केले आहेत. वर सांगितलेल्या प्राकृत भाषा त्यानें विभाषांचे प्रकार म्हणून दिले आहेत.

७२. प्राकृत भाषांच्या नांवावरून त्या कोणत्या प्रांतांत व कोणत्या लोकांत बोलल्या जात होत्या याची कल्पना येते. मथुरेच्या आसपासच्या प्रांतांत व पूर्व पंजाबांत म्हणजे पुराणांतील शूरसेन राजाच्या अमलाखालीं जेवढा प्रांत होता तेवढ्या प्रांतांत जी भाषा बोलली जात होती ती शौरसेनी होय. राजगृह आणि पाटलीपुत्र या राजधानींच्या आसपासचा सर्व मगध म्हणजे सध्यांचा बिहार प्रांत हा मागधीनें व्यापला होता. व सध्यां त्या प्रांतांत चालू असणाऱ्या भाषांकडून वरील विधानाला बळकटी येते. बाकीच्या माहाराष्ट्री, पैशाची व अर्धमागधी ह्यांच्या प्रांताविषयीं निश्चित मत नाहीं. माहाराष्ट्री ही तिच्या नांवावरून महाराष्ट्राची भाषा असावी असें वाटतें. विन्ध्य पर्वताच्या दक्षिणेस नर्मदेच्या पर्यंतच्या प्रदेशास महाराष्ट्र देश म्हणत असत. तेव्हां ह्याच देशांत माहाराष्ट्री भाषा चालत असावी असें म्हटल्यास सध्यां त्या देशांत बोलल्या जाणाऱ्या भाषांकडून त्याला पुरावा मिळत नाहीं. माहाराष्ट्रीपासून मराठी भाषा उत्पन्न झाली असें ह्या दोन्ही नांवांवरून वाटतें. “ मराठीच्या जन्मदात्री भाषेचें ठिकाण अशोकसम्राटाच्या कारकीर्दीच्या वेळीं बरेंचसे उत्तरेकडे होतें. सध्यांच्या महाराष्ट्राच्या उत्तरेकडील तो प्रांत असावा. आणि जसजसें त्या प्रांतांत गुजराती भाषा बोलणाऱ्या काठी किंवा गुर्जर लोकांच्या झुंडीच्या झुंडी येऊं लागल्या तसतसे महाराष्ट्री भाषा बोलणारे लोक खालील प्रांतांत रेटले गेले, ” असें प्रो. टर्नर यांचें मत आहे. परंतु दोन्ही भाषांची घटना पाहिली तर तें विधान टिकत नाहीं. सध्यां ज्या देशाला महाराष्ट्र म्हणतात त्या प्रांताची पूर्वींची भाषा माहाराष्ट्री नसावी. तेव्हां देशावरून किंवा लोकांवरून भाषेस जें नांव मिळतें तें माहाराष्ट्रीच्या बाबतींत खरें नाहीं. महाराष्ट्र म्हणजे पुष्कळ लहान लहान राष्ट्रें—गोपराष्ट्र, मल्लराष्ट्र, विदर्भ, कोंकण वगैरे मिळून झालेला देश होय असें आम्हीं महाराष्ट्राची वसाहत ह्या प्रकरणांत सांगितलें आहे. माहाराष्ट्री म्हणजे सर्व राष्ट्राची—मोठ्या राष्ट्राची भाषा असा अर्थ आहे. इतर प्राकृत ह्या बोली असतांना जी ग्रांथिक किंवा शिष्ट, मध्यवर्ती भाषा होती तिला, माहाराष्ट्री म्हणत असावेत व ह्याच दृष्टीनें प्राकृतव्याकरणकार ‘ शेषं माहाराष्ट्रीवत् ’ असा हवाला इतर प्राकृत भाषांच्या नियमांत देतात.

पैशाची प्राकृत कोणत्या प्रदेशांत बोलली जात असे, यासंबंधीं निश्चित मत नाहीं. ' पैशाची ' म्हणजे भूतपिशाचांची भाषा अशी समजूत प्राकृत व्याकरणकार आणि आलंकारिक यांची होती. महाभारतांत उत्तर प्रांतांकडील ज्या लोकांचा निर्देश केला आहे त्यामध्यें पिशाच लोकांचा उल्लेख आहे. त्यावरून वायव्येकडील डोंगराळ प्रांतांत राहणारे हे लोक असावेत असें वाटतें. " काश्मीराः उरसाः पैशाचाः काम्बोजाः दरदाः शकाः " इतक्यांचा निर्देश महाभारतांत केला आहे.[1] हिंदुकुश पर्वताच्या दक्षिणेस डोंगराळ प्रदेशांत व वायव्येकडील डोंगराळ प्रदेशांत ज्या रानटी जाती राहतात त्याच पैशाची भाषा बोलणाऱ्या लोकांचे वंशज असाव्यात[2]. पैशाची भाषेचा ज्याप्रमाणें ' चूलिका पैशाची ' म्हणून एक प्रकार आहे, त्याप्रमाणें केकय, शूरसेन आणि पञ्चाल हेहि प्रकार आहेत असें मार्कण्डेय आपल्या प्राकृतसर्वस्वांत म्हणतो. यावरून पैशाची भाषेनें पूर्वी, सध्यां पंजाबांत मोडला जाणारा बराच प्रांत व्यापिला असला पाहिजे. वररुचि व हेमचंद्र वगैरे प्राकृत व्याकरणकारांच्या मतें पैशाची आणि शौरसेनी ह्यांचा फार निकट संबंध आहे. पैशाचीची प्रकृति शौरसेनी आहे असें वररुचि म्हणतो. पैशाचीचे थोडे नियम देऊन नंतर " शेषं शौरसेनीवत् (८-४-३२३)" असें हेमचंद्र म्हणतो. ह्याच्या उलट पैशाची प्राकृत द्राविडी रानटी लोकांची भाषा असें डॉ. होर्न्ले म्हणतो.[3] तसेंच मेय्ये ह्या फ्रेंच पंडितानें पैशाची प्राकृतला उत्तरेकडील गांधारपंजाबमधील प्राकृतापासून अलग काढून दरदांची भाषा मानली आहे; आणि अर्वाचीन काश्मीरी, चित्राळी, काफोरी ह्या भाषांची जननी म्हणून समजली आहे.

अर्धमागधी भाषेचा उल्लेख वर आलाच आहे. इतर भाषांप्रमाणें ह्या भाषेला नांव देशावरून पडलें नाहीं. ही कोशल प्रांताची भाषा असल्यामुळें बुद्धदेव, महावीर ह्या धर्मसंस्थापकांची ती भाषा ठरते. पुढें जैन तीर्थंकरांनीं व इतर उपदेशकांनीं आपल्या धर्माचीं सुत्तें सामान्य जनांस सांगण्याकरितां ह्याच भाषेस उपदेशवाहन म्हणून वापरलें व असें करतांना ह्या भाषेंत त्यांनीं निरनिराळ्या प्रांतांतील लोकांना सुलभ रीतीनें समजण्याकरितां इतर भाषांतील बरेच प्रांतिक भेद घुसडले. म्हणूनच ह्या भाषेला प्रांतविशिष्ट असें नांव न येतां मोघम असें अर्धमागधी नांव मिळालें. शूरसेनाच्या प्रदेशाजवळच्या कोशल प्रांतांत ती बोलली जात असल्यामुळें शौरसेनीच्या बऱ्याच खुणा तिच्यांत उतरल्या असल्यावरून " शौरसेन्या अदूरत्वादियमेवार्धमागधी " असें तिच्याबद्दल मार्कण्डेय आपल्या प्राकृतसर्वस्वांत म्हणतो. परंतु मार्कण्डेयाचें हें विधान वस्तुस्थितीशीं

१. महाभारत ७–४८९.
२. Dr. Grierson : *1nd Ant, XLIII*, P. 144.
३. Hoernle ; *Gaudian Grammar, P. XIX.*

कितपत जुळतें हा प्रश्नच आहे. सूक्ष्म दृष्टीनें पाहिलें तर अर्धमागधींत पुष्कळ ठिकाणीं मागधी व माहाराष्ट्री या दोन भाषांचें मिश्रण झालेलें आढळतें. अर्धमागधी हें नांव जितकें सार्थ आहे तितकेंच अर्धमाहाराष्ट्री हें नांव सार्थ होईल. " महाराष्ट्रीमिश्रार्धमागधी " असें अर्धमागधीसंबंधानें म्हणतातच.

७३. प्राकृत भाषांच्या उत्पत्तीचा जसा वसाहतीच्या दृष्टीनें क्रम ठरतो, तसा उच्चाराच्या दृष्टीनेंहि त्यांचा क्रम ठरण्यासारखा आहे. संस्कृतमधील 'वर्तते' आणि 'कृत' हे दोन शब्द घेऊन त्यांचीं सर्व प्राकृत भाषांत रूपें काय होतात, हें पाहिलें म्हणजे त्यांचा क्रम आपोआप लागेल.[1]

१. पाणिनीय भाषा	वर्तते	कृत
२. पाली	वट्टति	कत
३. पैशाची	वट्टति	कत
४. शौरसेनी	वट्टदि	कद
५. मागधी	वट्टदि,-डि	कद,-ड
६. माहाराष्ट्री	वट्टइ	कअ

संस्कृत भाषेंत 'वर्तते' असें रूप होतें. प्राकृतांत प्रायः परस्मैपद सार्वत्रिक आहे. 'र्त' चा 'ट्ट' सर्व प्राकृतांत सामान्य आहे. 'ते' ची 'ति' होणें ही पहिली स्थिति होय. 'ति' थोडी नरमावली म्हणजे 'दि' होते. ही त्याच्या पुढची स्थिति आहे. 'दि' ची 'डी' होणें ही त्याच्यापुढची स्थिति आहे, आणि 'इ' होणें ही अगदीं शेवटची स्थिति आहे. 'ते' पासून 'इ' पर्यंतच्या मधील अवस्था "ते > ति > दि > डि > ढि > हि > इ" ह्या आहेत. ह्यावरून उच्चाराच्या दृष्टीनें पाली, पैशाची, शौरसेनी, मागधी, माहाराष्ट्री असा प्राकृत भाषांच्या उत्पत्तीचा क्रम लागतो. आर्यांच्या वसाहतीच्या दृष्टीनें सुद्धां हाच क्रम लागतो.

७४. भाषेच्या बाबतींत नक्की काळ सांगणें फार कठीण आहे. अमुक एक भाषा मृत झाली केव्हां व दुसरी तिच्या जागीं आली केव्हां या प्रश्नांचीं उत्तरें शतकांतच द्यावीं लागतात. भाषेचें आयुर्मानहि मोठें असल्यामुळें तिला जन्मण्यास व मरण्यास शतकें लागलीं तर त्यांत आश्चर्य नाहीं. शिवाय एक भाषा मृत होऊन नाहींशी होण्याच्या मार्गास लागली असतांनाच उत्तर भाषा अपभ्रंश म्हणून सुरू असते. त्यामुळें एका भाषेच्या काळांतच दुसऱ्या तज्जन्य भाषेचा काळ मिसळतो. भारतीय भाषांचा काळ ठरवावयाचें म्हटलें तर त्याचे तीन स्थूल विभाग पडतात. पहिला खि. पू. ५००० पासून खि. पू. १००० पर्यंतचा काळ. यांत नंतर वैदिक खि पू. ३००० च्या पूर्वी ब्राह्मण,

---

१. राजवाडे : ज्ञानेश्वरीची प्रस्तावना. पृ. ३४

व नंतर खि. पू. १००० पर्यंत सौत्र, औपनिषदिक इतके प्रकार येतात. दुसरा खि. पूर्व १००० पासून खि. पू. २०० पर्यंत. हा पाणिनीय संस्कृतचा काळ. याची मर्यादा रामायण महाभारतादि काव्यांच्या संस्करणापर्यंत जाते. खि. पूर्व ६०० पासून प्राकृत भाषांचा काळ जो सुरू होतो तो खिस्तोत्तर ६००–७०० पर्यंत टिकतो. ह्या हजार बाराशें वर्षांचे पुनः तीन पोटविभाग पडतात. भगवान् बुद्ध, महावीर यांच्या वेळीं प्राकृतांची भरभराट होती. खि. पू. ६०० ते खि. पू. २०० हा पहिला विभाग. ह्यांत अशोकाचे शिलालेख, पाली भाषा वगैरे येतात. दुसरा विभाग खि. पू. २०० ते खिस्तोत्तर २०० पर्यंतचा आहे. ह्यांत माहाराष्ट्री, शौरसेनी, मागधी, पैशाची वगैरे मान्यतेस पावल्या. हा कालखंड सर्व प्राकृत भाषांच्या उत्कर्षाचा आहे. बृहत्कथा (१०० खि. पू.) ह्याच काळांत लिहिली. वररुचीनें आपला प्राकृतप्रकाश ह्याच काळांत लिहिला (खि. पू. १००). अश्वघोषानें आपलीं नाटकें ह्याच काळांत लिहिलीं. ह्या काळानंतर पुढें दोनतीनशें वर्षें प्राकृत भाषा वापरांत होत्या हें नाटकांत वापरलेल्या प्राकृतांवरून सिद्ध होतें. खिस्तोत्तर ४०० पासून खिस्तोत्तर ७०० पर्यंतच्या मधील काळांत वर ज्या प्राकृत भाषा सांगितल्या त्यांचे अपभ्रंश व अपभ्रंश नांवाची स्वतंत्र भाषा ह्या सुरू झाल्या व खिस्तोत्तर ७०० शतकानंतर वर्तमानकालीन बोलींतील वाङ्मय जरी १२०० ह्या शतकाच्या सुमाराचें सांपडतें तरी त्या वाङ्मयाच्या अगोदर ३००–४०० वर्षें तरी त्या भाषा उत्पन्न झाल्या असल्याच पाहिजेत. थोडक्यांत काळाचें कोष्टक पुढीलप्रमाणें होईल.

पूर्ववैदिक भाषा	खिस्तपूर्व	५००० च्या पूर्वींचा काळ			
वैदिक, ब्राह्मण, सौत्र, उपनिषदें इ.	,,	५००० ते	खिस्त	पू.	१०००
पाणिनीय संस्कृत	,,	१००० ते	,,	पू.	२००
पाली, अशोक शिलालेख	,,	६०० ते	,,	पू.	२००
माहाराष्ट्री, मागधी, शौरसेनी, पैशाची	,,	२०० ते	खिस्तोत्तर		२००
अपभ्रंश	खिस्तोत्तर	४०० ते	,,		७००
मराठी, गुजराती, हिंदी वगैरे वर्तमान—कालीन बोलींचा उदय	खिस्तोत्तर	७००—			

वर्णप्रक्रिया

७५. पुढें पाली व प्राकृत ह्या भाषांच्या वर्णप्रक्रिया व प्रत्ययप्रक्रिया देऊन नंतर प्रत्येक प्राकृतचे विशेष दिले आहेत. प्रथम पाली आणि प्राकृत ह्या दोहोंना साधारण असे स्वरांचे व व्यंजनांचे होणारे फरक देतों.

प्राकृत भाषांच्या वर्णप्रक्रियेवरून–मग ती स्वरप्रक्रिया असो वा व्यंजनप्रक्रिया असो ही गोष्ट स्पष्ट दिसेल कीं ही प्राकृत वर्णप्रक्रिया फरक होणाऱ्या

बाबतींत विशेष संपन्न आहे. त्यांचें स्वरांचे व व्यंजनांचे होणारे बदल इतके आहेत कीं व ते इतक्या प्रकारचे आहेत कीं वर्णप्रक्रियेचे सर्व नियम त्यांवरून बाजूला सारलेले दिसतात. पूर्वींचें सर्व वर्णप्रक्रियाशास्त्र पुढें प्राकृतच्या काळांत नरमाविलें गेलें इतकेंच नाहीं तर तें दूर सारलें गेलें. वर्णप्रक्रियेच्या नियमांचा अभाव एका उदाहरणानें स्पष्ट होईल. एकच प्राकृत शब्द 'सत्त' हा घेतला तर तो सहा निरनिराळ्या 'सक्त, शक्त, सत्त्व, सत्र, सप्त, शप्त' ह्या मूळ संस्कृत शब्दांपासून सिद्ध होऊं लागला. ह्यावरून प्राकृत वर्णप्रक्रियेची जशी संपन्नता दिसून येते तशी तिची शिथिलताहि दिसून येते.

ऱ्हस्व स्वर

१. संस्कृतमधील ऱ्हस्व स्वर पाली व प्राकृतमध्यें ऱ्हस्वच राहतात, उदा०—अग्नि > अग्गि; अर्थ > अट्ट; प्रिय > पिय; वृक्ष > रुक्ख; मुखम् > मुखम्, मुहम्.

२. संस्कृतमधील संयुक्त व्यंजनापूर्वींचा दीर्घ स्वर पाली व प्राकृतमध्यें ऱ्हस्व होतो. उदा०—वान्त > वन्त; काष्ठ > कठ्ठ; देशान्तरे > देसन्तरे; कान्तार > कण्टार; मात्रम् > मत्तम्.

३. पाली आणि प्राकृतमध्यें 'ए' आणि 'ओ' ह्यांचे उच्चार ऱ्हस्व होतात. खरें पाहिलें असतां 'ए' 'ओ' हे स्वर संस्कृतमध्यें जात्याच दीर्घ आहेत, परंतु संयुक्त व्यंजनांपूर्वींचा दीर्घ स्वर ऱ्हस्व करण्याच्या प्रवृत्तीचा परिणाम ह्यांवर झाला आहे. 'ए' आणि 'ओ' हे दोन स्वर संयुक्त स्वरांपूर्वींच फक्त ऱ्हस्व होतात असें नाहीं तर साध्या एकेरी व्यंजनापूर्वींहि ते ऱ्हस्व होतात आणि तेव्हां पाली आणि प्राकृतमध्यें त्यापुढील व्यंजन द्वित्त होतें व अशा रीतीनें उच्चार सारखाच राहतो.

संस्कृत 'ऐ, औ' किंवा 'अय्, अव्' ह्यांच्या ऐवजीं प्राकृतमध्यें 'ए' 'ओ' हे स्वर येतात. उदा०—एक > ऍक्क; एवम् > ऍव्वम्, जेव्वम्; मंत्र > मेत्त; अवक्रम > ओक्कम्.

कधीं कधीं 'ए' आणि 'ओ' ह्यांचें आणखी ऱ्हस्वीकरण होऊन इ, उ हे स्वर त्याबद्दल येतात. उ०—प्रमोद > पामुज्ज.

४. संयुक्त व्यंजन आणि अनुस्वार ह्यांपूर्वींचे दीर्घ स्वर ऱ्हस्व होतात. उदा०—देवानाम् > देवाणं, गणनायाम् > गणणायं.

५. स्वरभक्तीमुळें संयुक्त व्यंजनापूर्वींचा दीर्घ स्वर पालीमध्यें ऱ्हस्व होतो. उदा०—तीक्ष्ण > तिखिण, द्वारम् > दुआलम्, स्त्री > इत्थिअ, क्लान्त > किलन्तो.

६. संस्कृत 'ऋ' चा 'अ, इ, अथवा उ' होतो. हा फरक ऋग्वेद-कालींसुद्धां होत असे. पाली व माहाराष्ट्री ह्या भाषांत 'ऋ' चा 'अ' होतो व शौरसेनी व मागधी ह्या भाषांत 'ऋ' चा 'इ' अथवा 'उ' होतो उ०— ऋ = अ–कृत > कत, मृत > मत, हृदय > हअअ (मा.), हदक (अर्ध मा.); ऋ=इ, उ–कृत > किद (शौ.), मृत > मुद (शौ.), शृगाल > सियाल (मा.).

दीर्घस्वर

७. अन्त्य दीर्घस्वर व संयुक्त व्यंजनापूर्वीचे दीर्घस्वर हे ऱ्हस्व होतात. बाकी सर्व दीर्घ स्वर पाली व प्राकृतमध्यें दीर्घच राहतात. उदा०–काल > काल, माता > माता, क्षीर > खीरम्, मूल > मूळ, देश > देस, देव > देवो, घोटक > घोटक. ई आणि ऊ ह्यांबद्दल विशेष विधिनिषेध नाहींत. त्यांच्या ऱ्हस्व–दीर्घांबद्दल विशेष भेद नाहीं. त्यांचे 'इ, उ' हे ऱ्हस्व स्वर व 'ए, ओ' हे दीर्घस्वर आहेत. उदा०––नीड > नेडम्, कीदृश > केरिस, तुण्ड > तोण्ड, पुष्कर > पोक्क्खर.

८. य्, अय् अथवा ऐ ह्यांचा ऱ्हस्व उच्चार ए, व् आणि अव् अथवा औ ह्यांचा ऱ्हस्व उच्चार ओ असे होतात. उदा०—तैल > तेल्लम्, पौत्र >पोत्त, सौवर्ण > सोवण्ण.

९. विसर्गाचा लोप पालीच्या काळांतच झाला. शब्दाच्या शेवटीं विसर्ग असेल तर पाली व प्राकृतमध्यें त्याचा ओ किंवा उ होतो. शब्दाच्या मध्यें जर विसर्ग असेल तर तो विसर्ग पुढच्या व्यंजनांत मिसळून गेल्यामुळें त्याला द्वित्व किंवा दीर्घत्व येतें. उदा०—दुःखम् > दुक्खम्. देवः > देवो, पुनः > पुणा.

व्यंजनें

१०. आद्य व्यंजनें तशींच राहतात. मध्य आणि अन्त्य व्यंजनांत पुष्कळ फरक होतात. मध्य व्यंजनांच्या बाबींत कठोर व्यंजनांचीं मृदु व्यंजनें होतात. मृदु व्यंजनांचा 'य्'–लघुप्रयत्नतर यकार–होतो व पुढें तें व्यंजन नाहींसेंहि होतें. अन्त्य व्यंजन तर बिचारें निराश्रित असतें. ह्या व्यंजनास 'पीडित वर्ण' असें म्हणत असत. ह्याला अभिनिधान होत असे. हें व्यंजन अर्धोच्चारित कांहीं काल राहून पुढें त्याचा लोप होत असे.

आद्यव्यंजनें:—संस्कृतमधील क्, ग्; च्, ज्; त्, द्; प्, ब् हीं प्राकृतांत जशींच्या तशींच राहतात. दुसरें आणि चौथें हीं व्यंजनें फारशीं संस्कृतमध्यें नाहींत. आद्यस्थानीं असतील तर प्राकृतमध्यें तशींच राहतात. संस्कृतमध्यें न् आणि म् शिवाय अनुनासिकें आद्यस्थानीं असत नाहींत. जैन ग्रंथाच्या भाषेंत मात्र 'न्' चा 'ण्' होतो. उदा०—नूपुर–णेऊर, नाशयति–णासेइ. त्याच-प्रमाणें दन्त्य वर्णांना प्राकृतमध्यें मूर्धन्यत्व प्राप्त होतें. उदा०—दशति–डसइ.

आद्यस्थानचे य्, व्, र्, ल् हे प्राकृतमध्यें कायम राहतात. 'य्' आणि 'व्' ह्यांचा विशेष चमत्कार प्रातिशाख्यांत सांगितला आहे तोच पुढें देतों.

पादादौ च पदादौ च संयोगावग्रहेषु च ।
च शब्द इति विज्ञेयो योऽन्यः स य इति स्मृतः ॥

आद्य 'य्' चा 'ज्' होतो. 'व्' चा ब् होतो. उदा०–यावत्–जाव; यन्त्रं–जन्तो.

ऊष्म व्यंजनें:—स्, श्, ष् ह्या तिन्हींबद्दल पाली आणि प्राकृतमध्यें 'स्' होतो. कांहीं पूर्व प्राकृतमध्यें श् होतो. उदा०—सकल > शअल, सौंदर्य सुन्देर; शब्दापयति > सद्दावेदि; शीतल > सीदल.

प्राकृत वर्णप्रक्रिया–स्वर

७६. १. संस्कृत 'आ' चा प्राकृतमध्यें विकल्पानें 'अ' होतो. उदा०–प्रकारः > पायारो, पयरो; प्रचारः > पयारो, पयरो; प्रवाहः > पवाहो, प्रवहो.

२. संयुक्त व्यंजनाच्या पूर्वींचा 'इ' विकल्पानें 'ए' होतो. उदा०–डिण्डिम > डेण्डिमो, डिण्डिमो. पिष्टम् > पेट्ट, पिठ. सिन्दूरम् > सेंदूरं, सिंदूरं.

३. 'त्स,' 'च्छ' च्या पूर्वींचा 'उ' दीर्घ होतो. उदा०–उत्सरति > ऊसरइ, उत्सवः > ऊत्सवो, उच्छ्वासः > ऊसासो.

४. संयुक्त व्यंजनापूर्वींच्या 'उ' चा ओ होतो. उदा०—कुण्ठः > कोंठो, तुण्डम् > तोंड, पुस्तक > पोत्थओ; मुस्तक > मोत्था.

५. संस्कृत ऋ ह्याचीं अ, उ, रि अशीं रूपें होतात. उदा०–अ–कृतम् > कयं, तृणम् > तणं, घृतम् > घयं. उ–पितृगृहं > पिउघरं, मातृगृहम् < माउघरं, मातृष्वसा > माउसिआ. रि–ऋक्षः > रिच्छो, ऋद्धि > रिद्धि.

६. संस्कृत ऌ चा इलि होतो. उदा०–क्लृप्तः > किलित्तो; क्लृन्नः किलिन्नो.

७. संस्कृत ऐ व औ ह्यांना अनुक्रमें ए व ओ आदेश होतात. उदा०–कैलासः > केलासो, वैद्यः > वेज्जो, यौवनम् < जोवणं, कौमुदी > कोमुइ.

व्यंजनें

१. अन्त्य व्यंजनाचा लोप होतो. उदा०—अन्तर् + उपरी = अन्त उपरी, अंतोवरि; जन्मन् > जम्म; तमस् > तम; तावत् > ताव; यावत् > जाव.

२. पदामध्यें व स्वरानंतर आलेले क्, ग्, ज्, च्, त्, द्, प्, ब्, य्, व्, ह्यांचा प्राकृतमध्यें लोप होतो. उदा०–लोकः > लोओ; नगः > नओ; शची > सई; गजः > गओ; राजिः > राई; यतिः > जई; गदा > गया; रिपु > रिऊ; इ.

३. पदामध्यें असलेले व स्वरानन्तर आलेले ख्, घ्, थ्, ध्, भ् ह्या व्यंजनांच्याबद्दल प्राकृतमध्यें 'ह्' येतो.

ख—मुखम् > मुहं; लिखति > लिहइ;

घ—जघनम् > जहणं; मेघः > मेहो;

थ—मिथुनम् > मिहुणं; कथा > कहा;

ध—बधिरः > बहिरो; बाधा > बाहा;

भ—शोभते > सोहइ; सभा > सहा;

४. त्याचप्रमाणें 'ट्' बद्दल 'ड्'; 'ठ्' बद्दल 'ढ्;' 'ड्,' बद्दल 'ल्'; 'न्' बद्दल 'ण्;' 'प्' बद्दल 'व्'; 'ब्' बद्दल 'व्'; 'य्' बद्दल 'ज्;' 'श्, ष्' बद्दल 'स्' असे आदेश होतात.

ट—घटः	> घडो;	भटः	> भडो;
ठ—कुठारः	> कुढारः;	मठः	> मढो;
ड—क्रीडति	> कीलइ;	तडागम्	> तलायं;
न—नयनम्	> नयणं;	वदनम्	> वयणं;
प—उपमा	> उवमा;	उपसर्ग	> उवसग्गो;
ब—अलाबूः	> अलावू,	शबलम्	> सवलं;
य (आद्य) यमः	> जमो;	यशः	> जसो; याति > जाई.
श—कुशः	> कुसो;	दश	> दस; विंशति > विंसइ;
ष—कषायः	> कसायो;	पंढः	> संडो;
विशेषः	> विसेसो;	शेषः	> सेसो;

५. संयुक्त व्यंजनांतील पहिल्या क्, ग्, ट्, ड्, त्, द्, प्, श्, ष्, स्, व ह् ह्या व्यंजनांचा लोप होतो व दुसरें व्यंजन द्वित्त होतें.

भुक्तम् > भुत्तं, दुग्धं > दुद्धं, षट्पदं > छप्पअं, खड्गः > खग्गो, उत्पलं > उप्पलं, मद्गुः > मग्गू, सुप्तः > सुत्तो, श्मश्रु > मस्सु, गोष्ठी > गोट्ठी.

म्, न्, य्, हीं व्यंजनें उत्तरवर्ण असलीं तरी त्यांचा लोप होतो व पहिला वर्ण द्वित्त होतो. युग्मम् > युग्गं, नग्नः > नग्गो, कुड्यम् > कुड्डम्.

६. संयुक्त व्यंजनांतील ल्, व्, ब्, र् हे वर्ण पहिले किंवा दुसरे असले तरी त्यांचा लोप होतो व राहिलेलें व्यंजन द्वित्त होतें.

ल—उल्का > उक्का, वल्कलम् > वक्कलं.

व—पक्वम् > पिक्क.

ब—अब्दः > अद्दो, शब्दः > सद्दो.

र—अर्क > अक्को, दीर्घः > दिग्घो.

प्राकृत प्रत्ययप्रक्रिया

७७. प्राकृत काय किंवा पाली काय, ह्यांच्या प्रत्ययांच्या बाबतींत पुष्कळ सुधारणा होऊन त्यांत सोपेपणा आला आहे. वैदिक किंवा संस्कृत भाषांतील प्रत्ययवैपुल्य नाहींसें झालें. सर्व नामें स्वरान्त होण्याच्या मार्गास लागलीं. त्यांच्यांत प्रथम कांहीं काळ जुने अवशेष तग धरून राहिले तरी ते फार अल्प आहेत. नामांचें द्विवचन पालींत राहिलें परंतु पुढच्या प्राकृतमध्यें तें नाहींसें झालें. तीन लिंगें राहिलीं. काळ व अर्थ ह्यांची संख्या कमी झाली. एकच विभक्ति निरनिराळे भिन्न संबंध दाखवूं लागली. चतुर्थी व षष्ठी ह्यांची सरभेसळ होऊं लागली. उत्तरकालीन प्राकृतमध्यें तृतीया व सप्तमी ह्यांची सरभेसळ झाली. भिन्न विभक्तींचीं नामांचीं रूपें सारखींच होऊं लागलीं. (पुत्ता –प्र. अ. व; पं. ए. व.). प्राकृतमध्यें प्रत्ययांची वाढ झाली. विभक्तिप्रत्यय व शब्दयोगी अव्ययें नामांना लागण्यापूर्वीं त्याचें एक विशिष्ट 'सामान्य रूप' होऊं लागलें. क्रियापदाच्या काळ व अर्थ ह्यांच्या प्रत्ययांत फारच फरक झाले. दोन वर्तमानकाळ (कर्तरि व कर्मणि), एक भविष्य, एक आज्ञार्थ, एक आशीर्लिङ् इतकेच राहिले. भूतकाळाचे मूळ प्रत्यय प्रथमच्या प्राकृतमध्यें कांहीं काळ राहिले. पण पुढें भूतकाळ निष्ठेपासून सिद्ध होऊं लागला व त्यामुळें क्रियापदाचें रूप विशेषणात्मक झालें. भूतकाळाच्या रूपांच्या सिद्धीवरून एक गोष्ट स्पष्ट होते. ती ही कीं, भूतकाळी प्रत्ययांचा बुजबुजाट प्राकृतमध्यें पार नाहींसा झाला. ही निष्ठे-(भूतभूत धातुसाधित) पासून भूतकाळ साधण्याची सोपी प्रवृत्ति पुढच्या उत्तरकालीन संस्कृतमध्येंहि सुरू झाली. अशा रीतीनें भाषिक व्यवहार सोपा, सरळ, सर्वजनसुलभ करण्याची प्रवृत्ति पालीपासून जी सुरू झाली ती प्राकृत भाषांच्या काळांत तर चाललीच पण पुढें आजच्या अर्वाचीन बोलींमध्येंहि आली.

पालीचे प्रत्यय

नामें

७८. धम्म, कञ्ञा हे शब्द पाली भाषेंत खालीलप्रमाणें चालतात.

	ए. व.	अ. व.
प्र.	धम्मो	धम्मा, धम्मास
सं.	धम्म–म्मा	धम्मा
द्वि.	धम्मम्	धम्मे
तृ.	धम्मेन	धम्मेभि–हि
च. } ष. }	धम्मस्स धम्माय	धम्मानम्

पं.	धम्मा, धम्मसा, धम्मम्हा	धम्मेभि–हि
स.	धम्मे, धम्मस्मिन्, धम्माह्मि	धम्मेसु
	ए. व.	अ. व.
प्र.	कञ्ञा	कञ्ञा, कञ्ञायो
सं.	कञ्ञो	,,
द्वि.	कञ्ञम्	,,
तृ.	कञ्ञाय	कञ्ञाभि–हि
च. व ष.	कञ्ञाय	कञ्ञानम्
पं.	कञ्ञाय	कञ्ञाभि–हि
स.	कञ्ञाय / कञ्ञायम्	कञ्ञासु

क्रियापदें

	ए. व.	अ. व.	ए. व.	अ. व.
प्र. पु.	होमि	होम	ब्रुवे	ब्रूमहे
द्वि. पु.	होसि	होथ	ब्रूसे	ब्रूव्हे
तृ. पु.	होति	होन्ति	ब्रूते	ब्रुवन्ते

भूतकाळ—अवचम्, अदूसम्, अहुम, अहुह्म (प्र.अ.), अहुवत्थ [द्वि.अ.]
भविष्य—विचेस्सति, दक्खति.
विध्यर्थ—एय्यामि, एय्यासि, एय्य इत्यादि.
ल्यबन्त—गन्त्वा, दिश्ट्वा, चेत्वान, कातून, सोतूनम्.
निष्ठा—पत्त, इट्ठ, बन्ध, पिलन्ध.

प्राकृतमधील नामांचे प्रत्यय

७९. प्राकृतमध्यें ('अ, इ, उ' कारान्त) नामांना खालील प्रत्यय लागतात.

	ए. व.	अ. व.
प्र.	ओ, ए. ०	आ, ओ (इ, उकारान्त)
द्वि.	म्	ए, णो. ,,
तृ.	(ए) ण, णं, णा (इ) उ–कारान्त नामांना)	हि
च.	——	——
पं.	आ, दो, दु, हि	हिंतो, सुंतो
ष.	स्स, णो (इ, उ-कारान्त नामांना)	(आ), णं
सं.	इ, म्मि, हि, सि	सुं, हि

पुत्त शब्द पुढीलप्रमाणें चालतो.

प्र.	पुत्तो, पुत्ते (अर्ध मा.) पुत्तु	पुत्ता, पुत्ताओ (अर्धमा.)
द्वि.	पुत्तम्	पुत्ते, पुत्ता (,,)
तृ.	पुत्तेण, पुत्तेणं (शौ. मा.)	पुत्तेहिं, पुत्तेहि (मा. अधमा.)
पं.	पुत्ता, पुत्तादो (शौ.)	पुत्तासुंतो, पुत्ताहुंतो, पुत्तेहिं.
ष.	पुत्तस्स	पुत्ताणं
स.	पुत्ते, पुत्तम्मि (मा)	पुत्तेसुं

इतर आ, इ, उ-कारान्त नामें थोड्याफार फरकानें अशींच चालतात. 'ऋ' कारान्त व व्यंजनान्त नामें बहुतेक 'अ' कारान्त होऊन त्याप्रमाणें चालतात. विशेषणें नामांप्रमाणें चालतात. संस्कृतप्रमाणें त्यांचें 'तरतमत्व' 'अर , अम' हे प्रत्यय लावून दाखवितात

सर्वनामें—सर्वनामांच्या बाबतींत प्राकृत भाषांत निरनिराळीं पुष्कळ रूपें आढळतात. तीं बहुतेक प्रांतिक भाषांत वापरांत असावींत.

प्रथम पुरुषाचीं रूपें

एक व.–१ अहम्, हगे; २ मम्, ममम्, मे; ३ मए, मइ; ५ ममाओ, ममाहिंतो; ६ मम, मह, मज्झ, मज्झम्, महु; ७ मइ, ममम्मि.

अनेक व.—१ अह्मे, हगे; २ अम्ह, णो, णे; ३ अम्हेहिं; ५ अह्मतो, अम्हेहिंतो; ६ अम्हाणं, अम्हम्, अम्ह, म्ह, णो, णे; ७ अह्मेसु, अह्मासु.

द्वितीय पुरुष व तृतीय पुरुष यांचीं रूपें अशाच स्वरूपाचीं आहेत. त्यांत वरील 'अ' च्या ऐवजीं अनुक्रमें 'तु' व 'ते' हीं अंगें घेऊन रूपें तयार होतात.

प्राकृतमधील संख्याविशेषणें पुढीलप्रमाणें आहेत.

एक्क; दो, दुवे, दोणि; तओ, तिण्णि; चत्तारो, चदस्सो, चत्तारि, पञ्च, छ, सत्त, एक्कारस, तेरस, तेरह, चोद्दह, चउद्दस, एगूणवीस, वीसई, तीसई, तीसम्, असीइम्, सहस्स, इ. इ. हीं रूपें नामाप्रमाणें चालतात.

प्राकृतमधील क्रियापदांचे प्रत्यय

क्रियापदांच्या बाबतींत संस्कृतमधील पुष्कळ गोष्टींचा प्राकृतमध्यें लोप झाला आहे. आत्मनेपद, द्विवचन, संकेतार्थ, एक भूतकाळ ह्यांचा लोप झाला आहे. ह्यांऐवजीं कृदन्तांचा उपयोग करीत असत.

वर्तमानकाळाचे प्रत्यय

	ए. व.	अ. व.
प्र. पु.	मि, म्हि	मो, म्ह, म्हो
द्वि. पु.	सि, हे, से	त्था, थ, घ, ह
तृ. पु.	इ, ए, ति	न्ति, न्ते, इरे

आज्ञार्थ

प्र. पु.	मु	मो
द्वि. पु.	०, सु, इज्जसु इजहि इजे, हि	ह
तृ. पु.	उ	न्तु

भविष्यकाळ

प्र. पु.	स्सं, स्सामि, हामि, हिमि	स्सामो, हामो, हिमो, स्साम, हाम, हिम, स्सामु, हामु, हिमु, हिस्सा, हित्था.
द्वि. पु.	हिसि, हिसे	हित्था, हिह
तृ. पु.	हिइ, हिए	हिन्ति, हिन्ते, हिइरे

प्रयोजका (णिच्) चे प्रत्यय—अ, ए, आ, आवे.

भू. भू. निष्ठा–इअ	तुमन्त–उम्, ऊण
ल्यबन्त–ऊण, त्ता	कर्मणि–ज्ज

८०. पाली व प्राकृत ह्या भाषांचें उच्चार व व्याकरण ह्यांतील मुख्य बाबी सांगिल्या. ह्या दोहोंच्या व्याकरणांतील साम्यें जशीं वर सांगितलीं तसे त्यांच्यांतील ठळक भेद सांगणेंहि अवश्य आहे. ह्यांपैकीं मराठींमध्यें कोणकोणते विशेष उतरले हें समजण्यास ह्यांचा उपयोग होईल. पालीमध्यें वावरणारा ‘ळ’ कार प्राकृतमध्यें आढळत नाहीं. पैशाचीमध्यें ‘ल्’ बद्दल ‘ळ्’ येतो. पालीमध्यें ‘न्’ आणि ‘ण्,’ हे दोन्ही उच्चार आहेत, परंतु प्राकृतमध्यें ‘ण’ हा एकच उच्चार आहे. पैशाचीमध्यें मात्र ‘न्’ आढळतो. असंयुक्त व शब्दाच्या आरंभींचें क्, ग्, च्, ज्, त्, द्, प्, य्, व् हे नऊ वर्ण पालीमध्यें लोप पावत नाहींत, परंतु प्राकृतमध्यें लोप पावतात. तसेंच असंयुक्त व शब्दांच्यामधील ख्, घ्, थ्, ध्, भ्, ह्या वर्णांबद्दल प्राकृतमध्यें ‘ह्’ येतो. पालीमध्यें हा फरक क्वचित् होतो.

८१. प्राकृत भाषेचें जें व्याकरण वर दिलें आहे तें माहाराष्ट्रीचें आहे. तें इतर प्राकृत भाषांना कांहीं अपवाद सोडून लागूं होतें. हे अपवाद कोणते हें समजण्यासाठीं प्रत्येक प्राकृतच्या ठळक तेवढ्या खुणा पुढें दिल्या आहेत.

पैशाची भाषेंत संस्कृतप्रमाणें व्यंजनें जशींच्या तशींच राहतात. त्यांचा लोप होत नाहीं. व्यंजनांना आदेश होतात. (१) ‘द्’ चा ‘त्’ होतो. उदा०—सदनम्>सततं, प्रदेश>पतेस, मदन>मतन. (२) ‘ण्’ चा ‘न्’, ‘ल्’ चा ‘ळ्’, ‘श्, ष्’ चा ‘स्’, ‘ज्ञ्, न्य्, ण्य्’ ह्या तिहींबद्दल ‘ञ्ञ्’ होतो. उदा०—गुणगण>गुनगनः; कुल > कुळ, जल>जळ; शोभा>सोभा, विषम > विसम, पुण्य, > पुञ्ञ, ज्ञानम् > ञ्ञानं. (३) ‘हृदय’ मधील ‘य’

चा 'प' होतो. हृदयम् > हितपकं. (४) ल्यबन्ताचे प्रत्यय तून, द्धून, त्थून हे तीन आहेत. उदा०—गन्तून, रन्तून, नद्धून, तत्थून (स्थित्वा). (५) विध्यर्थाचा प्रत्यय 'एय्य' व कर्मणि प्रत्यय 'इय्य' असे आहेत. उदा०–हुवेय्य; मिय्यते, दिय्यते. (६) चूलिका पैशाचीमध्यें तिसऱ्या व चौथ्या वर्णाबद्दल त्याच वर्गातील अनुक्रमें पहिला व दुसरा वर्ण येतो. उदा०–नकर (नगर), मेख (मेघ) व 'र' बद्दल ल् विकल्पानें येतो. उदा०–लह, रह (रथ).

शौरसेनी प्राकृतमध्यें (१) 'त्' आणि 'थ्' हे वर्ण अनुक्रमें 'द्' आणि 'ध्' होतात. (२) 'भू' धातूंतील 'भ्' चा 'ह्' होत नाहीं. (३) ल्यबन्ताचे प्रत्यय 'त्ता', 'इय,' 'दूण' हे आहेत. उदा०–भोत्ता, भविय, भोदूण (भूत्वा); पढित्ता, पढिय, पढिदूण [पठित्वा]. 'कृ' व 'गम्' ह्या धातूंचीं ल्यबन्त रूपें अनुक्रमें कदुअ व गदुअ अशीं होतात. (४) भविष्यः काळाचा प्रत्यय स्सि आहे. उदा०–भविस्सिदि, पठिस्सिदि. (५) दाणीं, ता, य्येव, णं, हीमाणहे, हञ्जे, अम्महे, हीही, हीं अव्ययें शौरसेनींत विशेष येतात.

मागधी भाषेंत (१) र्, स्, ज् ह्या वर्णांबद्दल अनुक्रमें ल्, श्, य् हे वर्ण येतात. य् बद्दल ज् होत नाहीं. उदा०–नले (नरे), कले (करे), पुलिशे (पुरुषे), (२) द्वित्त व्यंजनाचे फरक पुढीलप्रमाणें होतात. पस्ट (स्पष्ट), उवस्तिदे (उपस्थिते), अस्थ (अर्थ), यक्के (यक्षे) 'तिष्ठ' ह्याचें रूप 'चिष्ठ' होतें. (३) प्रथमेच्या एकवचनाचें रूप 'ए' कारान्त होतें. एशे मेशे (एषः मेषः). षष्ठीच्या एकवचनाचें रूप 'आह' किंवा 'स्स' कारान्त व अनेकवचनाचें रूप 'आहं' किंवा 'णं' कारान्त होतें. उदा०–कम्माह (कर्मणः), भीमशेनस्स (°स्य); कम्माहं (कर्मणाम्), नलिन्दाणं. (४) प्रथमपुरुषवाचक सर्वनामाचें दोन्ही वचनी रूप 'हगे' असें होतें.

अर्धमागधींतील उच्चाराचे फरक न देतां फक्त व्याकरणाचे फरक देतों. (१) पुंलिंगी अकारान्त नामास प्रथमेच्या एकवचनाचा प्रत्यय 'ए'; तृतीया एक व. 'सा'; चतुर्थी एक व. "आए" व "आते"; सप्तमी एक व. सिं हे प्रत्यय आहेत. (२) सर्वनामांचीं विशेष रूपें 'तेब्भो (तत्–पं. ब.), तव (युष्मद्–ष. ए.), अस्माकं (अस्मद्–षष्ठी ब.) अशीं होतात. (३) क्रियापदाच्या बाबतींत भूतकाल तृ. पु. बहुवचनाचा प्रत्यय 'इंसु' आहे. उदा०–पुच्छिंसु, गच्छिंसु, आभासिंसु. ल्यबन्ताचे प्रत्यय "टु, इत्ता, एत्ता, इत्ताणं, एत्ताणं, इत्तु, च्चा, इया" इतके आहेत. तुमन्ताचे इत्तते, इत्तत्ते हे प्रत्यय आहेत. निष्ठा 'ड' ह्या प्रत्ययानें सिद्ध होते. तद्धिताचे प्रत्ययहि पुष्कळ प्रकारचे आहेत. प्रत्येक प्राकृत भाषेचें विशिष्ट स्वरूप लक्षांत येण्यासाठीं इतका स्थूल निर्देश पुरेसा होईल. स्थलसंकोचामुळें त्या सर्वांचीं उदाहरणें दिलीं नाहींत.

८२. प्राकृत भाषांच्या बरोबर गाथाभाषेचाहि उल्लेख केला पाहिजे. वैदिक संस्कृत किंवा पुढील पाणिनीय संस्कृत ह्या भाषांवर ज्याप्रमाणें प्राकृत बोलींचा परिणाम झाला तसाच उलट संस्कृतनेंहि आपली छाप प्राकृत भाषांवर ठेवण्यास कमी केलें नाहीं. संस्कृतचा त्याग करून बुद्धदेव व महावीर ह्यांनीं आपल्या तत्त्व-प्रचारासाठीं ज्या दोन प्राकृत भाषांचा अवलंब केला त्या पाली आणि अर्धमागधी भाषांनासुद्धां संस्कृत भाषेचें जोखड झुगारून देणें कठीण झालें. पुष्कळ संस्कृत शब्द अविकल तत्सम स्वरूपांत प्राकृतमध्यें वापरलेले दिसतात. एवढेंच नाहीं तर कांहीं ठिकाणीं संस्कृतचे प्रत्ययहि प्राकृत शब्दांना चिकटविलेले दिसतात. बुद्ध आणि जैन धर्मांतील कांहीं धार्मिक वाङ्मय उदा०—ललितविस्तर, सद्धर्मपुण्डरिक, चन्द्रप्रदीपसूत्र इत्यादि धर्मग्रंथांत अशा तऱ्हेची संस्कृतमिश्र प्राकृत किंवा प्राकृत-मिश्र संस्कृत भाषा वापरली आहे. ह्या मिश्रित भाषेला ब्युर्नूफ व राजेंद्रलाल मित्र हे गाथाभाषा म्हणून संबोधितात व ह्या भाषेच्या प्रवृत्तीसंबंधीं असे प्रति-पादितात कीं, संस्कृतपासून पाली किंवा अर्धमागधी निष्पन्न होण्याच्या पूर्वी 'गाथा' भाषा निष्पन्न झाल्या असाव्यात; कारण ह्या भाषेमध्यें संस्कृतचीं कांहीं चिन्हें आणि प्राकृतांचींहि कांहीं चिन्हें आढळून येतात. परंतु ह्या सिद्धान्ताचा भ्रान्तपणा उघड आहे. एक तर गाथा भाषा ज्या ग्रंथांत आढळून येतात त्या ग्रंथाचा काळ खि. पू. २०० पासून खि. उ. ३०० आहे. ह्या कालापूर्वी पाली किंवा अर्ध-मागधी रूढ होऊन बसल्या होत्या. तेव्हां फार झालें तर गाथा भाषा पाली, अर्ध-मागधीच्या समकालीन म्हणतां येतील. पूर्वकालीन नव्हतच नव्हत. प्राकृत भाषांवर संस्कृत भाषेच्या परिणामाचें एक ठळक प्रत्यंतर एवढीच 'गाथा' भाषांची किंमत आहे.

अपभ्रंश

८३. प्राकृत भाषांचा विचार येथवर झाला. त्यानंतर ओघानें अपभ्रंश भाषेचा विचार येतो. ह्या 'अपभ्रंश' शब्दाचा धात्वर्थ 'कमी होणें,' गांवढळ लोकांच्या तोंडांत संस्कृत शब्दाचा होणारा वाईट उच्चार असा आहे. त्या लोकांना शब्दाचा नीट शुद्ध उच्चार करणें कठीण जातें म्हणून ते सोपा उच्चार करतात. ह्याच अर्थानें अपभ्रंश शब्द पतंजलीच्या महाभाष्यांत वापरला आहे, व उदाहरणादाखल त्यानें 'गौः' या शब्दाचे 'गावी, गोणी, गोता, गोपोत्तालिका', इत्यादि अपभ्रंश दिले आहेत.[१] ह्यावरून पतंजलीच्या वेळेपर्यंत म्हणजे खिस्तपूर्व १५० पर्यंत अपभ्रंश हा शब्द एक स्वतंत्र भाषा ह्या अर्थी वापरला जात नसला पाहिजे. नाट्याचार्य भरत ह्याच्या नाट्यशास्त्रामध्येंहि अपभ्रंश शब्द भाषेच्या

१. एकैकस्य शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशाः । तद्यथा । गौरित्यस्य शब्दस्य गावी, गोणी, गोता, गोपोत्तालिकेत्येवमादयोऽपभ्रंशाः । महाभाष्य १, १, १.

समानार्थीं वापरलेला अढळत नाहीं. विभ्रंश, विभ्रष्ट अशा शब्दांनीं ते शब्दाचे अपउच्चार ओळखतात.

" शबराभीरचण्डालसचर द्रविडोड्रजाः ।
हीना वनेचराणां च विभाषा नाटके स्मृताः ॥ " नाट्यशास्त्र १७-४९

ह्या श्लोकांत आभीर जातीच्या लोकांचा उल्लेख आला आहे. त्यांच्या भाषेला मात्र खि. स. ३०० पावेतों विवक्षित नांव प्राप्त झालेलें नव्हतें. त्यांच्या व इतर रानटी लोकांच्या भाषांना 'विभाषा' असें संबोधिलें आहे. पुढें त्याच अध्यायांत भरताचार्य कांहीं भाषांच्या विशेष लकबी सांगतात. सिंध, पंजाब व सौवीर ह्या प्रांतांत आभीर जात रहात असे. तेथील भाषेची लकब पुढील श्लोकांत दिली आहे.

" हिमवत्सिंधुसौवीरान्ये च देशाः समाश्रिताः ।
उकारबहुलां तज्ज्ञस्तेषु भाषां प्रयोजयेत् ॥ "

भरतांनीं अपभ्रंश ह्या नांवानें त्या भाषेचा उल्लेख केलेला नाहीं. केवळ त्या भाषेची एक लकब सांगितली आणि त्या लकबेची भाषा सिंध, पंजाब व सौवीर ह्या तीन प्रांतांत बोलली जात होती असें ते सांगतात. परंतु अपभ्रंश हें नांव काठेवाडांतील वलभी राजवटींतील दुसऱ्या धरसेनाच्या लेखामध्यें सांपडतें. तो आपले वडील गुहसेन संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश ह्या तिन्ही भाषांत काव्य लिहिण्यांत निष्णात होते असें लिहितो.[1] हा वलभी घराण्यांतील राजा खिस्तोत्तर ६०० च्या मध्यावर झाला. ह्याच सुमाराचा [इ. स. ६००] भामह नांवाचा कवि संस्कृत, प्राकृत व अपभ्रंश अशा तीन भाषा उल्लेखितो. ह्याच्या पुढचा दण्डीनें केलेला अपभ्रंश भाषेचा उल्लेख महत्त्वाचा आहे. संस्कृत, प्राकृत व अपभ्रंश ह्यांशिवाय आणखी एक चौथा प्रकार त्यानें मानला आहे. परंतु सर्वांत महत्त्वाची बाब म्हटली म्हणजे अपभ्रंश भाषा ही आभीरांची आहे असें त्यानें स्पष्ट म्हटलें आहे [आभीरादिगिरः काव्येष्वपभ्रंश इति स्मृताः]. आणि पुढें अपभ्रंशकाव्याचें त्यानें एक गमक सांगितलें. संस्कृत काव्यांत सर्ग असतात. प्राकृत काव्यांत संधि असतात आणि अपभ्रंश काव्यांत आसार असतात.[2] ह्यावरून अपभ्रंश भाषा आभीरांची होती एवढेंच नव्हे तर त्यामध्यें वाङ्मय प्रसवण्याचीही पात्रता होती, असें निष्पन्न होतें.

खिस्तोत्तर ९०० मधील रुद्रटाची साक्ष ह्या मुद्द्यास धरून आहे.

---

१. संस्कृतप्राकृतापभ्रंशभाषात्रयप्रतिबद्धरचनानिपुणतरान्तःकरणः ।

२. आभीरादिगिरः काव्येष्वपभ्रंश इति स्मृताः
संस्कृतं सर्गबन्धादि प्राकृतं सन्धिकादिकम् ।
आसारादीन्यपभ्रंशो नाहकादि तु मिश्रकम् ।
काव्यादर्श १–३६, ३७.

त्यानेंहि सहा प्रकारांत भाषांची विभागणी करून त्यांमध्यें अपभ्रंश हा एक प्रकार मानला आहे. अपभ्रंशाचे निरनिराळे प्रकार तो मानतो.[१]

इ. स. ११ व्या शतकांत होऊन गेलेल्या राजशेखर नांवाच्या कवीनें केलेलें वर्णन जरा काव्यमय आहे. यानें काव्यरूपी महापुरुष कल्पून शब्दार्थौ हें त्याचें शरीर, संस्कृत हें मुख, प्राकृत बाहु, अपभ्रंश जघन, पैशाची हे पाय, मिश्र हें उरस्, असे निराळे अवयव मानले आहेत. कविसम्राट् ज्या वेळेस दरबार भरवितो त्या वेळेस तो संस्कृत कवि उत्तरेस, प्राकृत कवि पूर्वेस, अपभ्रंश कवि पश्चिमेस, पैशाच कवि दक्षिणेस बसवितो. परंतु पुढें प्रत्येक भाषेचा देशविस्तार सांगतांना त्यानें अपभ्रंशभाषेच्या विस्ताराचें क्षेत्र " सकलमरुभुवष्टक्कभेदानकाश्च " असें सांगितलें आहे. मरुभुवः म्हणजे सध्यांचें मारवाड होईल. टक्क म्हणजे पूर्वपंजाब होय. टोंक नांवाचें संस्थान हेंच असण्याचा संभव आहे. भेदानक म्हणजे नक्की कोणता प्रांत हें सांगतां येत नाहीं.

अपभ्रंश भाषा वापरणारे लोक पुष्कळ होते. राजाचे स्त्रीपुरुषसेवक व हुजरे अपभ्रंश भाषा वापरीत, पंडित संस्कृत वापरीत, कांहीं खालचे लोक प्राकृत वापरीत, नंतर बाकीचे सुतार, लोहार, तेली, तांबोळी वगैरे सर्व प्रकारचे कारागीर अपभ्रंश वापरीत असत. अपभ्रंश ही " लोकांची भाषा " होती. पुढें ११ व्या शतकाच्या शेवटीं शेवटीं देशपरत्वें अपभ्रंश भाषेचे तीन प्रकार झाल्याचा दाखला मिळतो. उपनागर, आभीर आणि ग्राम्य असे तीन प्रकार असल्याचें नमिसाधु (खि. उ. १०६९) नांवाचा एक काव्यालंकारावरचा जैन टीकाकार सांगतो व अपभ्रंश भाषेचा विस्तार मगधामध्यें झाल्याचेंहि तो म्हणतो.

८४. अपभ्रंश भाषांचा उल्लेख भामह, दण्डी ह्या ग्रंथकारांनीं केलेला वर दिला आहे. त्याचप्रमाणें ६ व्या शतकांत होऊन गेलेल्या वलभी घराण्यांतील धरसेनाच्या शिलालेखांत आलेला निर्देशहि दिला आहे. त्यांवरून इ. स. ५०० हा अपभ्रंशाचा उदयकाल धरण्यास हरकत नाहीं असा निष्कर्ष निघतो. परंतु त्याच्याहि ३ शतकें मागें अपभ्रंशाचा काल हरमान याकोबी ह्यांनीं " पउमचरिय " ह्या ग्रंथाच्या आधारावर नेला आहे. अपभ्रंश भाषांच्या स्पष्ट अशा ज्या खुणा मानल्या आहेत त्या ' पउमचरिय ' ग्रंथांत सांपडतांत व ' पउमचरिय ' ह्या ग्रंथाचा काल याकोबी ह्यांच्या मतानें खिस्तोत्तर २०० किंवा ३०० येतो. अपभ्रंश भाषाहि त्या काळांत बनल्या असाव्यात असा त्यांचा तर्क आहे. तसेंच तिसऱ्या शतकाच्या उत्तरार्धांत झालेल्या धम्मपद ग्रंथांतहि अपभ्रंशांतील प्रथमेच्या एकवचनाच्या ' उ ' प्रत्ययाचीं उदाहरणें सांपडतात. त्याच सुमाराचा हा आणखी

१. प्राकृत–संस्कृत–मागधपिशाच–भाषाश्च शौरसेनी च ।
षष्ठोऽथ भूरिभेदो देशविशेषादपभ्रंशः ।। काव्यालंकार २-११.

एक पुरावा आहे. मृच्छकटिक व विक्रमोर्वशीय ह्या दोन नाटकांत वापरलेल्या अपभ्रंश भाषांच्या चिन्हांवरूनहि त्या भाषांचा काल ठरविण्यास बळकटी येण्यासारखी आहे. मृच्छकटिक नाटकाच्या दुसऱ्या अंकांत द्यूतकार आणि चन्दनक ह्यांचा संवाद आहे. त्यामध्यें चन्दनकाची भाषा ढक्की म्हणून आहे. हीहि वरील पंजाबकडील भाषा आहे व तीमध्यें अपभ्रंशाच्या उकारादि खुणा दिसतात. मृच्छकटिक नाटकाच्या काळाबद्दल मतभेद आहे व जरी उत्तरकालीन काळ मानिला तरी अपभ्रंशाचा काळ खि. उ. ४०० ठरतो. तसेंच विक्रमोर्वशीयाच्या पुराव्यासंबंधीं. ह्या नाटकांत उर्वशी ज्या वेळीं भरताच्या शापामुळें एकदम अदृश्य झाली त्या वेळीं प्रेमानें बेहोष होऊन पुरुरवस् राजा वेड्यासारखे चाळे करूं लागला व त्या वेडाच्या लहरींत त्यानें आपलें प्रेमगान अपभ्रंश भाषेंत केलें आहे. कालिदासाच्या काळासंबंधींहि मतभेद आहे. तद्वत् हीं राजानें गायिलेलीं अपभ्रंश काव्यें कालिदासप्रणीत आहेत कीं उत्तरकालीन आहेत ह्याबद्दल मतभेद आहे. तीं जर कालिदासाचीं मानलीं तर अपभ्रंश भाषा खि. उ. ४००–५०० च्या सुमारास सररहा सुरू होत्या ह्या विधानास दुजोरा मिळतो.

८५. अपभ्रंश भाषेचे निरनिराळे प्रकार, ते ज्या प्रांतांत रूढ होते ते प्रदेश, व त्या प्रकाराच्या कांहीं ठळक खुणा ह्यासंबंधींची बरोबर कल्पना खालीं दिलेल्या प्राकृतचंद्रिकेंतील उताऱ्यावरून व त्यावरील मार्कंडेयाच्या टीकेवरून येईल. प्राकृतचे २७ उपभेद सांगितले आहेत.

व्राचडो लाटवैदर्भावुपनागरनागरौ । बार्बरावन्त्य-पाञ्चाल-टाक्क-मालवकैकयाः । गौडाद्रूहैव-पाश्चात्य-पाण्ड्य-कौन्तल-सैंहलाः । कालिङ्ग्य-प्राच्य-कार्णाट-काञ्च-द्राविड-गौर्जराः । आभीरो मध्यदेशीयः सूक्ष्मभेदव्यवस्थिताः । सप्तविंशत्यपभ्रंशा वैतालादिप्रभेदतः ॥

(प्राकृतचन्द्रिका)

ह्या २७ उपभेदांचीं ठळक गमकें पुढील टीकेंत दिलीं आहेत.

टाक्कं टक्कभाषा नागरोपनागरादिभ्योऽवधारणीयम् । तुबहुला मालवी । वाडीबहुला पाञ्चाली । उल्भप्राया वैदर्भी । संबोधनाढ्या लाटी । ईकारोकारबहुला औद्री । सवीप्सा कैकयी । समासाढ्या गौडी । डकारबहुला कौन्तली । एकारिणी पाण्डया । युक्ताढ्या सैंहिली । हिंयुक्ता कालिङ्गी । प्राच्या तद्देशीभाषाढ्या । ज(भ) इत्यादिबहुलाऽऽभीरी । वर्णविपर्ययात् कार्णाटी । मध्यदेशीया तद्देशीयाढ्या संस्कृताढ्या च गौर्जरी । रत (ल) हभां व्यत्ययेन पाश्चात्या रेफव्यत्ययेन द्राविडी । ढकारबहुला वैतालिकी । एओबहुला काञ्ची । शेषा देशभाषा विभेदात्—

(मार्कंडेय–प्राकृतसर्वस्व)

अपभ्रंशाचे असे २७ प्रकार जरी असले तरी ह्या सर्व प्रकारांत वाङ्मयरचना नाहीं. जैन उपदेशक ज्या निरनिराळ्या प्रांतांत धर्मोपदेशासाठीं गेले त्या

प्रांतांतील बोलींना ते अपभ्रंशाचे निरनिराळे प्रकार समजूं लागले व त्यांच्या ज्या कांहीं खुणा ठळक रीतीनें त्यांच्या मनावर बिंबल्या त्याच मार्कण्डेयानें वर सांगितल्या आहेत. सत्तावीस प्रकारांत कांहीं द्राविड व कार्णाट भाषांचा अन्तर्भाव केला आहे तो चिन्तनीय आहे. त्यावरून किती स्थूल मानानें भेद काढले आहेत हें दिसेल. अपभ्रंशाचे हे इतके २७ प्रकार मानणें बरोबर नाहीं व शास्त्राला धरून नाहीं, ही कल्पना खुद्द मार्कण्डेयाला-सुद्धां होती. कारण त्यानें लगेंच पुढें सत्तावीस प्रकारांऐवजीं तीन प्रकार मानले आहेत. तो म्हणतो—

नागरो व्राचडश्चोपनागरश्चेति ते त्रयः । अपभ्रंशाः परे सूक्ष्मभेदत्वान्न पृथङ्मताः । [१]

व पुढेंच "अन्येषामपभ्रंशानामेवान्तर्भावः"[२] म्हणून सर्व अपभ्रंशांचा वरील तिन्हींत अन्तर्भाव केला आहे. प्राकृतचन्द्रिकाकारानेंहि २७ प्रकारांचीं लक्षणें सांगितलीं नाहींत किंवा त्यांतील वाङ्मयाचाहि उल्लेख केला नाहीं. अपभ्रंशाचे मुख्य प्रकार म्हणजे व्राचड, नागर व उपनागर हे तीनच. ह्यांतूनहि हेमचंद्रानें साहित्यनिबद्ध अशी जी सामान्य अपभ्रंश भाषा ती एकच मानून तिचें व्याकरण दिलें आहे. हेमचंद्राचा अपभ्रंश आणि मार्कण्डेयाचा नागरापभ्रंश हे एकच व त्याचे सध्यांचे वारस म्हणजे राजस्तानी व गुजराती ह्या भाषा होत. व्राचड अपभ्रंश सिंध प्रांतांत चालू होता. त्यापासून निघालेली सिंधी. नागर आणि व्राचड ह्या दोहोंच्या मिश्रणापासून उपनागर अपभ्रंश झाल्यामुळें त्याचा विशिष्ट असा प्रांत नाहीं किंवा वारसहि नाहीं.

८६. अपभ्रंश भाषेंत वाङ्मय निर्माण होण्याच्या पूर्वीं पुष्कळ काळापासून बोलभाषा म्हणून ती रूढ असली पाहिजे. कारण चण्डाच्या प्राकृत व्याकरणांत व कालिदासाच्या विक्रमोर्वशीय नाटकामध्यें कांहीं भाषा अपभ्रंश भाषेमध्यें अवगुंठित केली आहे. कलिदासाचा काळ पांचव्या शतकांत मानण्याविषयीं विद्वानांची बरीच एकवाक्यता आहे, तेव्हां खि. उ. ५०० पासून खि. उ. १००० पर्यंतचा काळ अपभ्रंश भाषांचा भरभराटीचा काळ मानण्यास हरकत नाहीं, ह्याच्याहि पुढें एक दोन शतकें अस्सल अपभ्रंश वाङ्मय लिहिलेलें आढळतें. ह्या वर्षांच्या अमदानींत अपभ्रंश भाषेंत पुष्कळ ग्रंथ लिहिले गेले आणि ते सर्वमान्य होऊन बसले. विक्रमोर्वशीयम् अंक ४, धर्माभ्युदय, हरिवंशपुराण, स्वयंभूदेव यानें केलेलें पउमचरिय, धनपालरचित भविसयत्तकहा, महेश्वरसूरीची संजममंजरी, महापुराण, यशोधरचरिअ, नागकुमारचरिअ, कथाकोश, पार्श्वपुराण, सुदर्शनचारिअ, करकंडुचरिअ, जयतिहुअणस्तोत्र, विलासवइकहा, सणंकुमारचरिअ, सुपासनाहचरिअ, कुमारपालचरित, कुमारपालप्रतिबोध, उपदेशतरंगिणी, पुष्फदन्ताचें तिसत्थिमहापुरि-

१. मार्कंडेयः प्राकृतसर्वस्व, पृ. ३

२. कित्ता पृ. २२.

सगुणालंकार, योगीन्द्रदेवाचें परमात्मप्रकाश, हरिभद्ररचित नेमिनाहचर्यु, इत्यादि अपभ्रंश भाषेंतील ग्रंथ उल्लेखनीय आहेत. ह्या सर्व वाङ्मयांत सर्व प्रकार आहेत. नाटकें आहेत, सूत्रें आहेत, चरितें आहेत, कथा आहेत, आख्यानें आहेत, टीका आहेत, पुराणें आहेत. जैनसूरींनीं वाङ्मयाचा असा कोणताहि प्रकार अपभ्रंश भाषेंत गुंफण्याचा ठेविला नाहीं. व त्यामुळेंच प्राकृतलक्षण, सिद्धहेमचन्द्र व्याकरण, संक्षिप्तसार, षड्भाषाचंद्रिका, प्राकृतसर्वस्व, वगैरे व्याकरणग्रंथांत हिचा सूरींनीं व्याकार केला, व प्राकृतपिंगलांत पिंगलानें त्या भाषेंतील छन्दोरचना सांगितली.

अपभ्रंशांत होणारे वर्णांचे व प्रत्ययांचे फरक पुढें दिले आहेत.

वर्णप्रक्रिया—स्वर

८७. अपभ्रंश भाषेंत साहित्यिक प्राकृत किंवा संस्कृत ह्यांमधील ऋ, ऌ, ऐ, औ ह्यांशिवाय सर्व स्वर आहेत. 'ए' आणि 'ओ' ह्यांचे ऱ्हस्व उच्चार फक्त अपभ्रंश भाषेंतच आढळतात.

१. 'ऋ'—बद्दल अ, इ, उ, ए, अर् किंवा रि इतके फरक होतात. उदा०—ऋ=अ—अमय (अमृत), कसण (कृष्ण); ऋ=इ—अलंकिय, घिण्ह (गृह्ण), हियय (हृदय), ऋ=उ—पाउस (प्रावृष्), पुहइ (पृथिवि); ऋ=ए—गेह (गृह); ऋ=अर्—करे (कृ), सरे(सृ).ऋ=रि—अम्हारिस (अस्मादृश्), रिसि(ऋषि).

२. 'ऐ' आणि— 'औ' 'बद्दल' 'ए' आणि 'ओ' होतात, किंवा अइ, अउ, इ, उ, इतके फरक होतात. उदा०—ए—देवय (दैवत), नेमित्ति-कय (नैमित्तिक); अइ—अइरावय (ऐरावत); दइउ (दैव); इ—सिन्नं (सैन्यम्) औ=ओ—ओसह (औषध)गोड, (गौड); औ=अउ—गउरव, (गौरव), पउर (पौर), औ=उ—सुक्ख (सौख्य).

३. स्त्रीलिंगी आकारान्त नामांचा अन्त्य आ ह्रस्व होतो. उदा०—कमळ (कमला), बाल (बाला), साल (शाला).

४. पुष्कळ शब्दांतील अन्त्य 'अ' चा 'उ' होतो. 'उ' काराचें प्राचुर्य तर अपभ्रंशाचें मुख्य चिन्ह आहे.उदा०—एत्थु, जेत्थु, तेत्थु, जासु,तासु.

५. आद्य 'अ' आणि 'उ' यांचा कधीं कधीं लोप होतो. उदा०—रण्ण (अरण्य), हउं (अहकम्), हेट्ठा (अधस्तात्), वइसइ (उपविशति).

६. 'य' श्रुति—व 'व' श्रुति—एखाद्या व्यंजनाबद्दल य् किंवा व् आदेश हे अपभ्रंशांत आढळतात. यश्रुति—उदा०—अणेय (अनेक), पायड (प्रकट), नाय (नाग), लोयण (लोचन), अमय (अमृत), खेय (खेद), पसाय (प्रसाद); वश्रुति—उदा०—असुव (अश्रु), जुवल (युगल), उधेव (उद्वेग), उवय (उदय), उवहि (उदधि).

व्यंजनें

८८. व्यंजनांच्या फरकाच्या बाबतींत अपभ्रंश आणि प्राकृत भाषा ह्यांत फारसा फरक नाहीं. व्यंजनांचे लोप, आदेश, संयोग, वियोग, विश्लेष वगैरे सर्व प्रकार अपभ्रंशांत होतात. सामान्यतः आरंभींचीं व्यंजनें तशींच व अविकृत राहतात. त्यांच्यांत फरक होत नाहीं.

१. शब्दाच्या मध्यें असणाऱ्या व्यंजनाचा लोप होऊन त्या ठिकाणीं स्वर येतो. वर्गांतील चौथ्या व्यंजनांचा मात्र असा लोप होत नाहीं. उदा०—

क्—आउञ्चइ (आकुञ्चति); ग्—मइंद (मृगेंद्र).

च्—अइआरे (अतिचारेण), कयाइ (कदाचित्); ज्—गइन्द (गजेन्द्र), राआ (राजन्). त्—अइ (अति), अवइण्ण (अवतीर्ण); द्—उइय (उदित), खेइय (खेदित).

प्—अउव्व (अपूर्व), गयउर (गजपूर), नेउर (नूपुर).

य्—आउस (आयुष), आउह (आयुध); व्—आइद्ध (आविद्ध), पइठ्ठ (प्रविष्ठ).

२. कठोर व्यंजनें नरमावलीं जाऊन त्यांचीं मृदु व्यंजनें होतात. उदा०-क—मयगल (मदकल); ट—कडक्ख (कटाक्ष); कवडु (कपाट); ठ—पढ (पठ्); ड—पील (पीड्); कील (क्रीडा); प—पाव (पाप), पह (पथ).

३. सर्व वर्गांतील महाप्राण व्यंजनांबद्दल 'ह्' येतो. मात्र हीं व्यंजनें आरंभीं नसलीं पाहिजेत. छ् आणि झ् हीं व्यंजनें त्याला अपवाद आहेत. ख्–दुह (दुःख), नह (नख), मुह (मुख); घ्—ओह (ओघ), जिणहर (जिणघर); थ्–अह (अथ), कह (कथा); ध्–अहर (अधर), अहिट्टिय (अधिष्ठित); फ्–मुत्ताहल (मुक्ताफल); भ्–निहालिउ (निभालित).

४. आद्य 'न' व द्वित्त 'न्न' तसेच राहतात. इतर ठिकाणीं त्याचा 'ण' होतो. उदा०—नयर, (नगर), नराहं (नराणां), मन्नइ (मन्यते); अण्णित्तहि, अवगण्णियि.

५. 'य्' बद्दल 'ज्' नेहमीं येतो. उदा०—जइ (यति), जक्ख (यक्ष), जाण (यान), अजोएं (अयोगेन), अज्ज (अद्य).

६. अन्त्य 'व' बद्दल 'उ' होतो. इतर ठिकाणीं तो तसाच कायम राहतो. उदा०—उच्छउ (उत्सवः), संभउ (संभवः), वासउ (वासवः). त्याचप्रमाणें दुसऱ्या व्यंजनांबद्दल आदेशानें आलेला 'व' सुद्धां 'उ' होतो. उदा०–मंडउ (मंडपः), साउ (सापः), दीउ (दीपः).

७. अपभ्रंश भाषेची एक महत्त्वाची खूण म्हणजे 'म्' बद्दल 'वँ' होणें ही होय. ही दुसऱ्या कोणत्याहि प्राकृतमध्यें आढळत नाहीं. अपभ्रंश

भाषेंतील हा विशेष मराठी व गुजराती भाषांमध्यें उतरला आहे. उदा०-भवँणु (भ्रमणम्), भवँरु (भ्रमरः), नावँ (नामन्), गावँ (ग्राम).

८. ऊष्म्यांपैकीं 'श्' चा 'स्' होतो. 'स्' तसाच कायम राहतो. 'ष्' चा कधीं 'छ्' आणि कधीं 'स्' होतो. उदा०—सय (शत), सुक्क (शुष्क), सोह (शोभा); सयल (सकल), सिन्न (सैन्य); छट्ट (षष्ठ); सोलय (षोडश), रिसि (ऋषि).

८९. संयुक्त व्यजनें:—प्राकृत भाषांप्रमाणें अपभ्रंशामध्यें संयुक्त व्यंजनांस निरनिराळे फरक होतात. शब्दाच्या आरंभीं जर संयुक्त व्यंजन असेल तर त्यांतील पाहिलें व्यंजन कायम राहून दुसरें व्यंजन लोप पावतें. शब्दांत मध्यें किंवा शेवटीं संयुक्त व्यंजन आलें तर त्यांतील कधीं पाहिलें व्यंजन द्वित्त होतें, तर कधीं दुसरें व्यंजन द्वित्त होतें, तर कधीं त्याच्या दोन्ही अवयवांमध्यें एखादा स्वर किंवा व्यंजन येत.

१. आद्य संयुक्त व्यंजनें:—उदा०—चुइ [च्युति], जोइंगण [ज्योतिर्गण], वावरइ [व्याप्रियते], चाय [त्याग], कय [क्रय], कील [क्रीडा], दुम [द्रुम], पयास [प्रकाश], पावइ [प्राप्नोति], सुव [श्रु].

आद्य संयुक्त व्यंजनांत पहिला अवयव 'स्' असला म्हणजे त्याबद्दल 'ह्' आदेश होतो व तो दुसऱ्या अवयवांत मिसळून त्याला महाप्राणत्व येतें. उदा०-खंभ् [स्कंभ्], थण [स्तन], थवअ [स्तबक], हत्थ [हस्त], न्हाण [स्नान], न्हवण [स्नपन], फंस [स्पर्श].

२. मध्य किंवा अन्त्य संयुक्त व्यंजनें:--दुसरा अवयव द्वित्त झाल्याचीं उदाहरणें:--जुत्त [युक्त], रत्त [रक्त], अज्ज [अद्य], उब्भड [उद्भट], तप्पर [तत्पर]; कम्म [कर्मन्], जम्म [जन्मन्], दप्प [दर्प], सब्ब [सर्व], सुक्क [शुष्क], अठ्ठ [अष्ट].

पहिला अवयव द्वित्त झाल्याचीं उदाहरणें:--अग्गी [अग्नि], मुक्क [मुक्त], अन्न [अन्य], कलत्तु [कलत्र], मुच्चइ [मुच्चते], मित्तु [मित्र].

३. संयुक्त व्यंजनाच्या दोन अवयवांच्या मध्यें वर्ण शिरल्याचीं उदाहरणें:-अच्चरिअ [आश्चर्य], अरहन्त [अर्हन्त], आरिय [आर्य], किरिया [क्रिया], किलिन्न [क्लिन्न], किलेस [क्लेश], अम्बिल [आम्ल,] तम्बर [ताम्र].

४. कांहीं संयुक्त व्यंजनांत होणारे फरक वरील नियमांत जे येत नाहींत ते येथें स्वतंत्र दिले आहेत. उदा०--ज्ञ्, > ण्, न्, न्न्. उदा०--आण [आज्ञा], नाण [ज्ञान], सन्न [संज्ञा]. क्ष् > क्ख्, छ्, झ्. उदा०--अक्खय [अक्षय], सछ [साक्षात्], झीण [क्षीण]. ध्य् > झ्–झाण [ध्यान], संझा [संध्या], प्स > छ्–अच्छर [अप्सरस्], त्स् > छ्–मच्छ [मत्स्य], स्म् > भ्–संभल [संस्मर], भरति [स्मरति].

५. अपभ्रंशांत पुष्कळ वेळां अकल्पित रीतीनें एकदम एखाद्या शब्दांत व्यंजन द्वित्त होतें. उदा०—अपराज्जिय [अपराजित], उप्परि [उपरी], एक्कमिक्क [एकैक], कि उ [कृतम्], पञ्चव्विह [पंचविध], पूज्ज [पूजा], पुन्नफफलु [पुण्यफलम्], बहुग्गुण [बहुगुण], विन्नी [द्वौ], तिन्नि [त्रीणि].

६. अपभ्रंशांत कधीं कधीं संयुक्त व्यंजन विभागलें म्हणजे पूर्वीच्या अवयवावर अनुस्वार येतो. ही प्रवृत्ति मराठीमध्यें दिसून येते. उदा०—अंचण (अर्चन), अंसु (अश्रु), चउंरस (चतुरस्र), जंपइ (जल्पति), दंसण (दर्शन), वंक (वक्र).

प्रत्ययप्रक्रिया

९०. अपभ्रंश भाषेंत नामें स्वरान्त आहेत; व्यंजनान्त नाहींत. स्वरांपैकीं सुद्धां अ, आ, इ, उ हे स्वर शेवटीं जास्त येतात. पुंलिंगी व स्त्रीलिंगी नामांना लागणारे प्रत्यय खालीं दिले आहेत.

	पुंलिंगी नामाचे प्रत्यय		स्त्रीलिंगी नामाचे प्रत्यय	
	ए. व.	अ. व.	ए. व.	अ. व.
प्रथमा	उ, ०	०	०	उ, ओ, ०
द्वितीया	उ, ०	०	०	उ, ओ, ०
तृतीया	ण, म्	हिं	ए	हिं
चतुर्थी, षष्ठी	सु, स्सु, हो, ०	हं, ०	हे, ०	हु, ०
पंचमी	हु, हे	हुं	हे	हु
सप्तमी	०	हिं	हि	हिं
संबोधन	उ, ०	हो, ०	०	हो, ०

पुत्त व कन्ना ह्या नामांना अनुक्रमें हे प्रत्यय लाविले म्हणजे अपभ्रंशांतील त्या शब्दांचीं रूपें तयार होतील.हेच प्रत्यय इतर शब्दांना थोड्याफार फरकानें लागतात.

सर्वनामें—अपभ्रंशांतील पुरुषवाचक सर्वनामांचीं रूपें मराठीच्या दृष्टीनें महत्त्वाचीं असल्यामुळें जरा विस्तारानें देणें जरूर आहे. त्यांतील बरींच रूपें मराठीच्या प्रांतिक बोलींत आढळतात.

	प्रथम पु. ए. व.	अ. व.	द्वितीय पु. ए. व.	अ. व.
प्रथमा	मइँ, हऊं	अम्हइँ, अह्मी	तहँ, तहु	तुहँ, तुह्मं, तुह्मइ
द्वितीया	मइ, मइँ	अम्हइं	पइँ	तुह्म
तृतीया	मइं, मए	अह्म, अह्मइँ	पइँ	तुह्मइँ

षष्ठी	मज्झु, महु	अह्म, अह्महँ-हि अह्माणं	पइँ, तउ, तइ; तुज्झु, तुद्धु	तुह्मइं, तुह्म तुह्माणं
सप्तमी	मइं	अह्मासु	तइं, पइँ	तुह्मासु
	तृतीय पु. ए. व.	अ. व.	प्रश्नार्थक ए. व.	अ. व.
प्रथमा	सो, सु, तं, ते,	ताइँ, ताए	कोवि, कवणु कोई	किवि, केवि
द्वितीया	तं, सो, सा	,,	कोई, को	,,
तृतीया	तिं, तेण, ताइ	तेहिं	केण	केहिं
षष्ठी	तहो, तिहिं, तहु	ताहं	कासु, कहो, कहु,	कहँ
सप्तमी	तहिं	तेसु	कहिं, कहिंची	केसु

संख्याविशेषणें:—एक, एक्क, एकल्ल, इक्क; बे, बिण्णी, बेण्णी, दु; तिण्णि; चदु, चयारी, चतारी; पंच, छ, सत्त, अठ्ठ, नव, दह, दो, बारह, तेरस, पन्नारस, सोलह, चउवीस, तीस, अठ्ठ्याल, पंचासय, छठ्ठी, सय.

९१. क्रियापदें:—संस्कृत भाषेंत क्रियापदाच्या रूपांची जी संपन्नता होती ती उत्तरोत्तर कमी कमी होत गेली. प्राकृतपेक्षां अपभ्रंश भाषेंत क्रियापदांच्या रूपांत पुष्कळ साधेपणा आला आहे. गणांचा भेद नाहींसा झाला. आत्मनेपद नाहींसें झालें. क्रियापदांचे कांहीं अर्थ नाहींसे होऊन मुख्य जरूर तेवढे काळ व अर्थ राहिले.

	वर्तमानकाळाचे प्रत्यय		आज्ञार्थ	
	ए. व.	अ. व.	ए. व.	अ. व.
प्र. पु.	उ, मि	हुं, मो, मु, म	मि, मु	मो, हं
द्वि. पु.	हि, सि, से	हु, ह, ध, इत्था	हिं, इ, उ, ए	ह
तृ. पु.	दि, दे, इ, ए	हिं, न्ति, न्ते, इरे	उ	न्तु

भविष्यकाळाचे प्रत्यय

	ए. व.	अ. व.
प्र. पु.	सउं, स्सिउं, समि, स्सिमि	सहुं, स्सिहुं, समो, स्सिमो समु, स्सिमु, सम, स्सिम
द्वि. पु.	सहि, स्सिहि, ससि, स्सिसि ससे, स्सिसे	सहु, स्सिहु, सह, स्सिह सध, स्सिध सहत्था, स्सिहत्था
तृ. पु.	सदि, सदे, सइ, सए स्सिदि, स्सिदे, स्सिइ, स्सिए	सहिं, संति संते, सहरे स्सिहिं, स्सिंते स्सिंते, स्सिइरे

खालीं ' कर ' धातूचीं सर्व काळाचीं रूपें दिलीं आहेत.

		ए. व.	अ. व.		ए. व.	अ. व.
वर्तमान	प्र. पु.	करमि	करहं	आज्ञार्थ	करमि	करहं
	द्वि. पु.	करहि	करहु.		करहि	करह
	तृ. पु.	करइ	करंति		करउ	करंतु

भूतकाळाचीं निराळीं अशीं रूपें नाहींत. त्याचीं रूपें भूतभूतकालवाचक धातुसाधितें वापरून सिद्ध होतात.

भविष्य	प्र. पु.	करेसि	करेस	विध्यर्थ	करिज्जे	करिज्जह
	द्वि. पु.	करेसहि	करेसह.		करिज्जहि	करिज्जहु
	तृ. पु.	करेसइ	करेसंति		किज्जइ	किज्जउ

संकेतार्थ—	करंतु	वर्तमान काल—	धातुसाधित	करंत
प्रयोजक—	करावइ	तुमन्त —	करणहं	
कर्मणि—	कीयइ, किज्जइ	ल्यबन्त —	करिवि, करेवि	काउ, करेविणु, करेप्पिणु

अपभ्रंश भाषेंतील बरेच तद्धित प्रत्यय मराठींत आले आहेत. त्यांपैकीं मुख्य येथें दिले आहेत.

अर–पलोयर; अल्ल–दुखल्लिय, नवल्ल, पयल्ल, महल्ल; आर–अह्मार, तुह्मार; इक्क–पाइक्क, पारक्क; इर–कंखिर, कंदिर, गंपिर, तंबिर; इल्ल–कुडिल्ल, पहिल्ल; उल–वेलाउल; उल्ल–अब्भरहुल्ल, भंडुल्ल; उ–इत्तडउ, हियडउ; त्तण–दोहत्तण, वड्डुत्तण; र–विउणार, विवरे; ल–पहिल, समग्गलु, वण–दयावणु, दरिसाणु; वत्त–सिरिवत्त, मणिमुज्जावत्त; वार–एक्वार, तिवार.

९२. अपभ्रंश भाषेचें स्वरूप येथवर सांगितलें. अपभ्रंश भाषा बोली म्हणून वापरांत असल्यामुळें तिच्या स्वरूपांत कालाच्या दृष्टीनें थोडा फार फरक पडत जाणारच. अपभ्रंश भाषेच्या उदयापासून तों अस्तापर्यंत तिचें एकच एक स्वरूप राहणें अशक्य आहे. ग्रांथिक भाषा म्हणून अपभ्रंश भाषेचा उपयोग इसवी सनाच्या चौदाव्या शतकापर्यंत होत होता. ह्या ग्रंथांत जरी ती भाषा स्थिर ठसावलेल्या अवस्थेंतील वापरलेली असली तरी बोली असतांना त्या भाषेंत झालेले फरक ह्या स्थिर ठसावलेल्या अवस्थेंत नमूद झाले असले पाहिजेत. ह्या दृष्टीनें दहाव्या शतकांतील म्हणजे मराठी भाषा अस्तित्वांत येऊन साधारणपणें दोनतीन शतकें लोटलीं गेल्यानंतरच्या काळांतील अपभ्रंश भाषेंत मराठीचें अगदीं लगतचें पूर्वीचें असें तिचें स्वरूप आढळणें शक्य आहे. असें तिचें स्वरूप डॉ. ग. वा. तगारे ह्यांनीं आपल्या पुष्पदंत वाङ्मयावरील प्रबंधांत दाखविलें

आहे. ते त्या भाषेला भाषिक पुराव्यावरून 'राष्ट्रकूटकालीन मराठी' असें म. सा. पत्रिकेंतील लेखांत म्हणतात. खरें पाहिलें तर ती राष्ट्रकूटकालीन अपभ्रंश भाषा असें म्हटलें तर अधिक सयुक्तिक होईल. तरी पण मराठी भाषेच्या लगतच्या पूर्वीच्या अपभ्रंश भाषेचें स्वरूप समजण्यास तें फार उपयोगी पडेल. ह्या दृष्टीनें डॉ. तगारे ह्यांनीं दाखविलेले त्या भाषेचे विशेष[1] एकत्रित करून खालीं देत आहे.

ह्या भाषेंत पुढील वर्ण आहेत.

स्वरः—अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ (क्वचित्); ए, ओ (ऱ्हस्व व दीर्घ)

व्यंजनें:—क्, ख्, ग्, घ्; च्, छ्, ज्, झ्; च्, छ्, ज्, झ्; ट्, ठ्, ड्, ढ्, ण्; त्, थ्, द्, ध्, न्(?), प्, फ्, ब्, भ्, म्; य्, र्, ल, व्; स्, ह्; ळ (क्वचित्).

१. प्रत्ययरूपें

प्रथम पुरुषी एकवचनी रूपें			अनेकवचनी प्रत्यय
१. सर्वनामें	प्र.	हं, ह, म्मि, हुं, हउँ	—
	द्वि.	मइँ	इँ
	तृ.	मए, मे, मइ, मइँ	ए, इ, इँ
	च.	मज्झं, महु	ज्झँ
	ष.	मज्झ, मज्झं, मज्झु, महु, महुँ, महँ	ज्झ, ज्झँ, ज्झु, हँ, ह, हु
	स.	मइँ	इँ

२. क्रियापदाचे प्रत्यय

१. वर्तमानकाळाचीं कांहीं धातूंचीं रूपें—एकवचन		अ. वचन
प्र. पु.	फेडामि, वियाणामि, कहउँ, करउँ	गच्छामो, अवयरहुं
द्वि. पु.	णिवसहि, रहहि, घिवासि	करह
तृ. पु.	भिडइ, सोअइ इ.	रहंति, हिंडहिं, होंति इ.

वर्तमानकाळाचे प्रत्यय

	ए. व.	अ. व.
प्र. पु.	मि, उँ	मो, हुँ
द्वि. पु.	सि, हि	ह
तृ. पु.	इ	अंति,–हिं

१. डॉ. ग. वा. तगारे : म. सा. पत्रिका, अंक ५७, ५८, ६० (वर्ष १४ अंक १, २, ४.)

३. भूतकाळ

(पुष्पदंत वाङ्मयांत भूतकाळ करतांना मुख्य क्रियापदांच्या भूतकाळ प्रत्ययांऐवजीं भूतकाळवाचक धातुसाधितांना अस् ह्या धातूचीं भूतकाळचीं रूपें लावून भूतकाळ सिद्ध केलेला आढळतो.)

'अस्' चीं हुँ (प्र. पु. ए. व.), अत्थि–आसि (तृ. पु.) अशीं भूतकाळी रूपें आढळतात.

४. भविष्यकाळ

भविष्यकाळाचीं कांहीं धातूंचीं रूपें—

	एकवचन	अनेकवचन
प्र. पु.	कीलिहिमि, परिणेसामि	होसहिं
द्वि. पु.	भामिहिसि, पडिवज्जहि, जाएसहि	—
तृ. पु.	लएसइ, किलेसइ, भुंजेसइ (कर्मणि)	खाहिंति, करिहिंति

भविष्यकाळाचे प्रत्यय

	एकवचन	अनेकवचन
प्र. पु.	सामि, हिमि	सहिं
द्वि. पु.	सहि, सिहि	—
तृ. पु.	सइ	हिंति

५. आज्ञार्थ

आज्ञार्थाचीं कांहीं धातूचीं रूपें	ए. व.	अ. व.
प्र. पु.	–	–
	पट्टवहि, खाहि, लक्खहि पेच्छि, हरि, करि.	जंपह, धरह, कुणहं ठवहं
द्वि. पु.	आणेहु, पूरेहु. विहसु, गच्छसु, हणसु हणु, चडु, पसाहेह, जय	देखाँ, धराँ, देयाँ
तृ. पु.	भुक्कउ, डज्झउ, गमउ	जलो, अवधारिजो करो, करू इ.

आज्ञार्थाचे प्रत्यय	एक व.	अ. वचन
प्र. पु.	—	—
द्वि. पु.	हि, हिं, इ, ए	ह, हं.
	सु, हु, हुं, उ, (ए) ह, अ	
तृ. पु.	उ	उ, ओ

६. पुष्पदंत वाङ्मयांत विध्यर्थास कर्मणि प्रयोगाप्रमाणें 'इज्ज' हें विकरण लागलेलें दिसतें. आणि नंतर वर्तमानकाळीं प्रत्यय लागतात. कधीं कधीं गुण व वृद्धि हे विकार होऊन तें रूप साधतें.

७. प्रयोजक रूपें साधण्याकरितां 'अव' हा प्रत्यय लावून किंवा गुण व वृद्धि करून मग काळाचे प्रत्यय लावतात.

	मूळ धातु	प्रयोजक रूप
उदा.	चड	चडावहि
	नच्च	णच्चावइ
	फिट	फेड
	मण	माण
	फुट	फोड

८. ध्वनिवाचक कांहीं शब्द—सळसळ, झणझण, घमघम इ.

९. पौनःपुन्यार्थक चंकम, ढंढल्ल इ. इ.

१०. वर्तमानकाळवाचक धातुसाधितें. हीं विशेषणें बहुतेक सर्वांना 'अंत' व 'मान' हा प्रत्यय लागून तयार होतात.

११. भूतकाळवाचक .. १ ह्याचा प्रत्यय 'त्त (क्त) असा आहे.
उदा. आदत्त, धित्त.
रंजिअ, रहिअ, डोल्लिय (अकर्मक)
२ देवाविय, लिहाविय (णिच्)
३ धातु + इ + वत (त = य)
उदा. डसिय, पच्चारिय, हडाविय.
४ घत्थ, अधुद्ध, पहट्ठ (संस्कृत रूपांचीं प्राकृत रूपें).
५ साधर्म्यानें झालेलीं.
छित्त, गविठ्ठ

१२. विध्यर्थी प्रत्यय " ऐव्वउ, एवअ
उदा० मोरेव्वउ, धरेव्वउ, पावेव्वउ, जावअ.

अव्ययें

हेत्वर्थक तुमन्त प्रत्यय— उं, ऊं

त्वान्त अव्ययें–प्रत्यय ऐप्पि, ऐप्पिन्, –विएविणु, वि, ऊण, ऊणं, कर्मणि–'इज्ज' प्रत्ययानंतर काळाचे किंवा कृदन्ताचे प्रत्यय लावतात.

प्राकृतमधील धात्वादेश

९३. आपण येथवर पाली, प्राकृत, अपभ्रंश ह्या भाषांचा विचार केला. त्यांच्या वर्णप्रक्रिया, प्रत्ययप्रक्रिया वगैरे अंगांचें स्पष्टीकरण केलें. आतां त्यांतील धातुपाठांचें स्वरूप पाहूं. संस्कृत व्याकरणकारांनीं ज्याप्रमाणें आपल्या व्याकरणाच्या शेवटीं संस्कृत धातुपाठ दिले आहेत तसे प्राकृत व्याकरणकारांनींहि प्राकृत धातुपाठ अथवा धात्वादेश दिले आहेत. वररुचि त्याला धातुविधि म्हणतो. आजच्या आपल्या अर्वाचीन बोलींच्या दृष्टीनें ह्या प्राकृत धात्वादेशांचें महत्त्व विशेष आहे. मराठी, हिंदी, गुजराती, बंगाली सारख्या अर्वाचीन बोली क्रियापदांच्या बाबतींत ज्या संपन्न झालेल्या दिसतात, त्याला कारण हे प्राकृतमधील धात्वादेश आहेत. हे धात्वादेश देण्याची पद्धति प्राकृत व्याकरणकारांनीं जी अवलंबिली आहे ती पारंपरिक आहे. आधुनिक भाषाशास्त्राच्या दृष्टीनें त्यांत प्रमाद दिसण्याचा मात्र बराच संभव आहे. त्यांनीं प्रथम संस्कृत धातु देऊन नंतर त्यांना आदेश होऊन त्यांपासून निघणारे प्राकृत धातु दिले आहेत. हे आदेश देतांना वर्णप्रक्रियेच्या नियमांचा भंग झाल्याचा आधुनिक भाषाशास्त्रज्ञाला दिसेल. ह्याचें परिमार्जन करण्याचा एक मार्ग आहे. हे प्राकृत धातु ज्या संस्कृत धातूला आदेश होऊन त्यापासून निघाले असें म्हटलें आहे त्यांपासून ते निघाले नसून त्या संस्कृत धातूच्या अर्थाचे ते प्राकृत धातु आहेत असें समजावें म्हणजे झालें. वर्णप्रक्रियेच्या नियमभंगाचा हा परिहार म्हणतां येईल.

वररुचीनें ११६ धातूंचा निर्देश केला आहे. कांहीं प्राकृत धातूंना तो संस्कृत धातूंचे आदेश म्हणतो. परंतु ते आदेश नसून मूळ संस्कृत धातु विकरणचिन्हासह प्राकृतमध्यें आले आहेत हें स्पष्ट दिसतें. उदा० चिण (चि), किण (क्री), क्षिज (क्षी), नच्च (नृत्य), जुज्झ (युद्ध), गिज्झ (गृध्य), सिज्झ (सिध्य), कुज्झ (क्रुध्य), गेण्ह (गृण्ह), कुण (कु), इत्यादि.

पुढील प्राकृत धातु संस्कृत धातूचे आदेश आहेत असें म्हणतां येईल. उदाः—हुव (भू), तुवर (त्वर्), घुम्म, घोल (घूर्ण्), णोल्ल (नुद्), हर, हरि (हृ), निसज्ज (निषद्), जंप (जल्प्), झाय (ध्यै) इत्यादि.

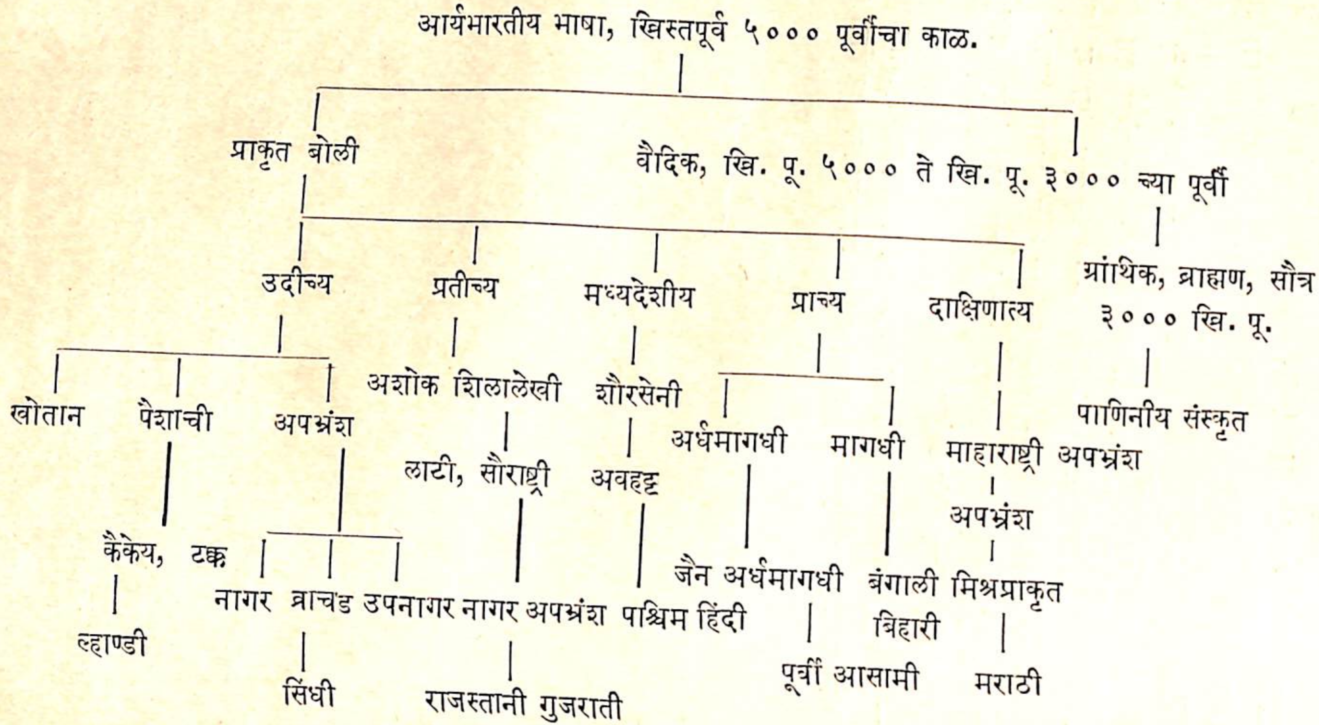
परंतु पुढील प्राकृत धातु हे संस्कृत धातूपासून आदेश होऊन आले असें म्हणतां येणार नाहीं. ते स्वतंत्र निराळे धातु आहेत; मग ते देश्य असोत वा

परकीय असोत. उदा:—विसुर (खिद्), जुर (क्रुध्), वज्ज (त्रस्), लुभ (मृज्), खुप्प, बुड्ड (मस्ज्), पुल (दृश्).

हेमचंद्रानेंहि वररुचीचेंच अनुकरण केलें आहे. तो ' कथ् ' ह्या धातूचे वज्जर, पज्जर, उप्पाळ, पिसुण, सङ्घ, बोल्ल, चव, जम्प, सीस, साह इतके आदेश देतो. आतां वर्णप्रक्रियेच्या कोणत्याहि नियमानें हे ' कथ् ' चे आदेश ठरणें शक्य नाहींत. संस्कृत ' पा ' धातूचा 'पिज्ज' हा आदेश ठरेल, पण 'डल्ल', ' घोट्ट ' हे कधींहि ठरणार नाहींत. हेमचंद्रानें ' कथ ' चे दहा, 'पा' व 'स्था'चे चार, 'छद् ,नी,ली' ह्या प्रत्येकाचे सहा, 'मुंच् 'चे सात,'भुज्'चे आठ, 'भज्ज् , तुड्' चे प्रत्येकीं नऊ असे आदेश दिले आहेत. ' भ्रम् ' ह्या एका संस्कृत धातूचे तर त्यानें अठरा भिन्न आदेश दिले आहेत.

ह्या धात्वादेशासंबंधींची वर्णप्रक्रियेच्या दृष्टीनें दिसणारी भाषाशास्त्रीय विसंगति प्राकृत धातूंना संस्कृत धातूचे समानार्थक मानण्यानेंच दूर होऊं शकते.

परिशिष्ट

आर्यभारतीय भाषा, खिस्तपूर्व ५००० पूर्वीचा काळ.
प्राकृत बोली
वैदिक, खि. पू. ५००० ते खि. पू. ३००० च्या पूर्वी
ग्रांथिक, ब्राह्मण, सौत्र
३००० खि. पू.
पाणिनीय संस्कृत
उदीच्य
प्रतीच्य
मध्यदेशीय
प्राच्य
दाक्षिणात्य
खोतान
पैशाची
अपभ्रंश
कैकेय, टक्क
ल्हाण्डी
नागर
व्राचड
उपनागर
सिंधी
अशोक शिलालेखी
लाटी, सौराष्ट्री
नागर अपभ्रंश
राजस्तानी गुजराती
शौरसेनी
अवहट्ट
पश्चिम हिंदी
अर्धमागधी
जैन अर्धमागधी
पूर्वी आसामी
मागधी
बंगाली
बिहारी
माहाराष्ट्री अपभ्रंश
अपभ्रंश
मिश्रप्राकृत
मराठी

३ : मराठी व इतर प्राकृतोद्‌भव भाषा

९४. प्राकृत भाषांच्या उत्क्रांतीमधील आणखी एका अवस्थेचा आपणांस विचार केला पाहिजे. ही अवस्था क्रमानें शेवटची असून फार महत्त्वाची आहे. कारण अर्वाचीन भाषांचा अन्तर्भाव हिच्यांत होतो. प्राकृतच्या शेवटच्या थरांतील ह्या भाषा होत. प्राकृत–अपभ्रंश भाषांच्या नंतरच्या ह्या होत. ह्यांचा जन्म इ. स. ७०० पासून इ. स. १००० पर्यंतच्या कालांत झाला असला पाहिजे. अर्वाचीन भाषांतील वाङ्मय जरी इ. स. दहाव्या शतकाच्या नंतरचें असलें तरी तिचें व्यावहारिक स्वरूप त्याच्या पूर्वी कांहीं तरी दोन तीनशें वर्षें निश्चित झालें असलें पाहिजे. प्राकृत–अपभ्रंश भाषांपासून उत्पन्न झालेल्या भाषांत काश्मिरी, पहाडी, पंजाबी, नेपाळी, सिंधी, हिंदी, बिहारी, बंगाली, उरिया, राजस्तानी, गुजराती, मराठी ह्या मुख्य होत.

अर्वाचीन भाषांची उच्चारप्रक्रिया

९५. ह्या सर्व भाषा प्राकृत–अपभ्रंशच्या नंतर लगतच्या असल्यामुळें त्यांत त्यांचे कांहीं भाषिक अवशेष उतरले असल्यास नवल नाहीं. ज्या कांहीं प्राकृत भाषांच्या खुणा अर्वाचीन भारतीय भाषांत उतरल्या आहेत त्या ह्या—

(१) अन्त्यस्वर नरमावण्याची किंवा गाळण्याची प्राकृतची प्रवृत्ति अर्वाचीन भारतीय बोलींत उतरली आहे. कांहीं क्वचित् ठिकाणीं ह्याला अपवाद आढळतात.

(२) उपान्त्य स्वराची उच्चारमात्रा अर्वाचीन भाषांत तशीच ठेवण्याची प्रवृत्ति आहे.

(३) आद्य अवयवाची उच्चारमात्रा प्राकृतमध्यें जी आहे ती तशीच राहते.

(४) संयुक्त व्यंजन एकेरी केलें जातें. परंतु हें करतांना त्याची उच्चारमात्रा मात्र कमी केली जात नाहीं. पूर्वीच्या स्वराला दीर्घत्व देऊन उच्चारमाप तें मूळचेंच ठेविलें जातें. पंजाबीमध्यें संयुक्त व्यंजन एकेरी केलें जात नाहीं. सिंधीमध्यें पूर्वीचा स्वर दीर्घ होत नाहीं.

(५) प्रत्ययप्रक्रियेबाबत असेच कांहीं प्राकृत अवशेष अर्वाचीन भाषांत उतरले आहेत. प्राकृत–अपभ्रंश भाषांत विभक्तींची संख्या कमी झाली. त्यामुळें त्यांचे प्रत्ययाहि कमी झाले. त्या नाहींशा झालेल्या प्रत्ययांनीं दाखवावयाचे वाक्यांतील शब्दांचे संबंध शब्दयोगी अव्ययांच्या साहाय्यानें दाखविण्याची प्रवृत्ति जी प्राकृतमध्यें सुरू झाली तीच पुढें अर्वाचीन भाषांत सररहा वापरण्यांत आली. ह्या प्रवृत्तीमधूनच पुढें ‘ सामान्यरूप ’ निर्माण झालें.

९६. हे व असेच कांहीं प्राकृत भाषांचे विशेष अर्वाचीन भारतीय भाषांत उतरले आहेत. ह्यांशिवाय त्या भाषांचे स्वतंत्र म्हणून कांहीं विशेष आहेतच. संस्कृत आणि प्राकृतमधील स्वरांचें ऱ्हस्वीकरण, आघातामुळें निर्माण झालेले फरक, प्राकृतमधून उतरलेले संयुक्त स्वरांसंबंधीं फरक ह्या तीन गोष्टी तर सर्व आधुनिक आर्योद्भव भाषांत स्वतंत्र व नवीनच आहेत. ह्याशिवाय प्रत्येक भाषेंत आढळणारे तिच्या पुरतेच स्वतंत्र व नवीन भाषिक विशेष आहेत ते निराळेच.

वर्णोच्चार–स्वर—अर्वाचीन आर्योद्भव भाषांत कांहीं नवीन वर्णोच्चार निर्माण झाले आहेत. त्याचप्रमाणें कांहीं जुने वर्णोच्चार नाहींसेहि पण झाले आहेत.

(१) ‘ अ ’ हा वर्ण तीन प्रकारानें उच्चारिला जातो. एक नेहमींचा ‘ अ ’, दुसरा जरा पसरट किंवा विवृत ‘ अ ’ आणि तिसरा संवृत-किंचित् आकसलेला अर्धवट ‘अ’. ‘गवत’ ह्या मराठी शब्दाच्या उच्चारांत हे तिन्ही प्रकार आढळून येतात. ‘ ग ’ मधील अ नेहमींसारखा, ‘ व ’ मधील अ थोडा पसरट ‘ व ऽ ऽ ’ सारखा व ‘ त ’ मधील अर्धवट ‘ त् ’ सारखा. ‘ गवत, पितळ, चरण ’ हे मराठी शब्द ग्रामीण भाषेंत ‘ गवाऽत, पिताऽळ, चराऽण ’ असे उच्चारिले जातात. बंगाली व पूर्वेकडील कांहीं भाषांत हा विवृत ‘ अ ’ आणखी अधिकच विवृत केला जातो. ‘ गण, अनल, कदा, मण्डल, वड ’ हे शब्द बंगाली भाषेंत गॉण, ऑनॉले, कॉदा, मॉण्डॉल, वॉड असे उच्चारिले जातात. अन्त्य अ वर्णहि बंगाली भाषेंत असाच ‘ विवृत ’ उच्चारिला जातो. उदा० ‘ चल, करील, करीत ’ हे शब्द चॉलॉ, कॉरिलॉ, कॉरितॉ असे उच्चारिले जातात. आद्य ‘ अ ’ चा सिंधी भाषेंत ‘ इ ’ होतो. उदा० खिण (क्षण), खिमा (क्षमा), पिञिरा (पञ्जर), लिलाट (ललाट), किवाड (कपाट), विंगा (वक्र). त्याचप्रमाणें अन्त्य ‘ अ ’ हा इतर सर्व भाषांत ‘ अ ’ च राहतो, परंतु सिंधीमध्यें त्यांचा ‘ उ ’ होतो. उदा०—‘ हात, कान, दांत, धीट, वड ’ ह्या शब्दांचे सिंधी भाषेंत ‘ हथु, कनु, डंदु, डीठु, वडु ’ असे उच्चार होतात.

(२) संबोधनांतील ‘ आ ’ हा उच्चार तसाच निरनिराळया अर्वाचीन भाषांत निरनिराळया रीतीनें उच्चारिला जातो. हा उच्चार प्लुत होतो. सिताराम हा शब्द पंजाबीमध्यें ‘ सीऽ ऽ ऽतारामा ’, ल्हांडी भाषेंत ‘ सीताराऽ ऽ ऽमा ’, मराठी भाषेंत ‘ सीतारामाऽ ऽ ऽ ’ असा उच्चारिला जातो.

(३) ‘ ऋ ’ हा स्वर मराठी व उरिया भाषेंत फारसा बदलत नाहीं; कारण ह्यांत तत्सम शब्दांचें प्रमाण सर्वांत अधिक आहे. असें जरी असलें तरी पुराण व ग्रामीण मराठीमध्यें व इतर कांहीं भाषांत ऋ चे ‘ रु, रू, री ’ असे तीन फरक झालेले आढळतात. उदा०—रिषि, रुषि, रूण, रीण, रूख.

व्यंजनाबरोबर असणारा 'ऋ' प्राकृतप्रमाणें ह्या भाषांतहि कधीं 'अ' तर कधीं 'इ,' तर कधीं 'उ' असा बदलतो.

(१) ऋ > अ घटणें (घृष्ट), घटवुं, घटना, मऊ (मृदु), कण्हो (कृष्ण).

(२) ऋ > इ हिय्या (हिअअ < हृदय), हिय, हिया, हिओ (सिं.), मिठ्ठा (मृष्ट) (पं.), मीठा (हिं.), मिठा (बं. ओ.), मीठु (गु.) मिठो, (सिं.).

(३) ऋ > उ पुसणें (पृच्छ्), पुच्छणा, पुछणु, पुछना (हिं.) पुछवुं (गु). माउसिआ (मातृश्वसृका), मावशी (म.). मौसी (हिं.), मासी (इतर भाषा).

कधीं कधीं कांहीं भाषा त्यांच्या मूळ स्वभावाप्रमाणें मूळ 'ऋ' मध्यें निरनिराळा बदल करतात—

तृण>तिण, तण, तिन (हिं.), तण (म.), तुण (पं.);

कृतम् > किदो (गु.), किया (हिं.), कीता (पं.), कियो, कितो (सिं.), केलें (म.) के, कै (बं.), कला (उ.);

वृद्ध > बुड्ढो, वड्ढो, बुडो (गु.), बुढो (सिं.) बुड्ढा (हिं. पं.), बुढा (उ.), बुडा (बं.), वडील (म.).

(४) अर्वाचीन आर्योद्भव भाषांत ए, ऐ, ओ, औ ह्या संयुक्त स्वरांबाबत होणारे फरक उल्लेखनीय आहेत. मराठींत ए, ओ ह्यांचे ऱ्हस्व व दीर्घ असे दोन उच्चार होतात. शेत, मेळ, गोत, पोर वगैरे शब्दांत ए आणि ओ हे दीर्घ आहेत, तर शेताला, मेळांत, गोतांत, पोरांनीं ते ऱ्हस्व आहेत. येथें त्या शब्दांचें सामान्यरूप होऊन त्यांना विभक्तींचे प्रत्यय लागले आहेत म्हणून ते ऱ्हस्व उच्चारित झाले आहेत. परंतु तसें नसतांना सुद्धां ते ऱ्हस्व उच्चारिले जातात. विशेषतः ग्रामीण मराठींत तर हे ऱ्हस्व उच्चार फार आढळतात. उदा०—पोट (पॉट), बोट (बॉट), शेत (श्यत्), इ.

'ए, ओ' ह्यांचा ऱ्हस्व उच्चार गुजरातीमध्यें आढळतो. उदा०–कैवो, घेलो, छेडो, मेढो, घोडो, चोखा, पोणो, कोळसो.

संस्कृतमधील 'ऐ, औ' प्राकृतमध्यें 'ए, ओ' होतात; अर्वाचीन भाषांतहि तसेंच ए, ओ होतात. उदा०–तैल > तेल्ल > तेल; सैंधव > सेंधव > सेंधा (हिं. पं.), सेंधे (लोण) (म.), सौभाग्य > सोहग्ग > सोहाग (हिं.बं.उ.). प्राकृतमध्यें जरी मूळ संस्कृत ऐ, औ हे संयुक्त स्वर नाहींसे झाले असले तरी अर्वाचीन भाषांत मूळ व्यंजनांचा लोप होऊन आलेल्या अ + इ, अ + उ ह्या दोन स्वरांच्या एकत्र येण्यानें ते पुनः तेथें वापरांत आले आहेत.

उदा०—प्रविष्ट > पइट्ठ > पैठा; उपविष्ट > उअइट्ठ > बैठा; उपविश् > उवइस > बैस; बलीवर्द > बइल्ल > बैल.

कधीं कधीं मूळ संस्कृत ‘ ऐ ’ चा लोप होतो किंवा अ होतो. मराठीमध्यें ‘ बैस ’ व ‘ बस ’ अशीं दोन रूपें होतात तर बंगालींत व उरिया भाषेंत ‘ बस ’ हें एकच रूप होतें.

तसेंच अ आणि उ ह्यांच्या एकत्र येण्यानें त्यांचा औ होतो. उदा०—चतुर्थ > चउत्थ > चौथा (म. हिं. पं.), चतुष्क > चउक्क > चौक, चौरस, चौकोन, चौमास.

हिंदी आणि पंजाबी भाषांत ‘ अय ’ आणि ‘अव’ हे अनुक्रमें ‘ऐ, औ’ होतात. उदा०—जय > जै, भय > भै, नयन > नैन. साधारणपणें असें म्हणतां येईल कीं हिंदी, ब्रज, पंजाबी ह्या भाषांत अय, अव ह्यांचे अनुक्रमें ऐ, औ होतात. मराठी, बंगाली आणि उरिया ह्या भाषांत त्यांतील ‘ अ ’ चा उच्चार जरा निराळा असल्यामुळें त्यांच्या संहित उच्चारांत त्या मानानें थोडा फरक पडतो. बंगाली आणि उरिया ह्यांत त्यांचा उच्चार ऑई, ऑउ असा होतो. ‘ एक ’ ह्या शब्दाचीं रूपें बंगाली व उरियामध्यें ‘ ऑक् ’ अथवा ‘ यॉक् ’ अशीं होतात. मराठींत (ग्रामीण) यक, योक अशीं होतात. जेथें पंजाबी व हिंदी ह्यांत ऐ,औ आहेत तेथें गुजरातीमध्यें ए,ओ येतात.सिंधीमध्यें तोच प्रकार होतो.पंजाबी व हिंदी भाषांत ‘ अय ’, ‘अव’ चाऐ,औ उच्चारण्याची प्रवृत्ति आहे. उदा०—मराठी शब्द धवळा, नवशिक्या, लौणी, लवणें, कवडी, सवत हे शब्द पं. आणि हिं. मध्यें अनुक्रमें धौला, नौसिख, नौनी, नौना, कौडी,सौत अशीं रूपें धारण करतात.

९७. **नवे वर्णोच्चार–व्यंजनें**—अर्वाचीन भाषांत कांहीं व्यंजनोच्चारहि नवे आणि स्वतंत्र असे आले आहेत.

(१) कंठ्य व्यंजनांत–विशेषतः पहिल्या दोन कंठ्य व्यंजनांबाबत फार्शी भाषेच्या संसर्गानें दोन भिन्न नवे उच्चार आले आहेत. एक नेहेमींचा कंठ्य व दुसरा औरस्य. तालव्य व्यंजनांबाबतहि एक शुद्ध तालव्य व दुसरा दन्ततालव्य असे दोन नवे उच्चार होतात. पंजाबी भाषेंत तर तालव्य व्यंजनांतील स्पर्शत्व नाहींसें होऊन नुसतें तालव्यत्व शिल्लक राहिलें आहे. ‘ मझ ’ हा म्हैस ह्या अर्थी शब्द पंजाबींत ‘ मेय्ह ’ असा उच्चारिला जातो.

(२) तालव्य व्यंजनांचा दन्ततालव्य हा उच्चार मराठी, उरिया (गंजम), गुजराती (सुरत), राजस्तानीच्या कांहीं बोली आणि पूर्वबंगाली ह्या भाषांत आढळतो. ह्या दन्ततालव्याची उपपत्ति निरनिराळ्या रीतीनें लावण्यांत येते. ही प्रवृत्ति द्राविडी भाषेपासून आली असें एक मत आहे. ती मंगोली भाषेपासून आली असें दुसरें मत आहे. कोणी म्हणतात कीं ही आर्य–अवेस्तन प्रवृत्ति आहे. इतर कांहीं विद्वान् हिचा उगम प्राकृत भाषांत असल्याचें सांगतात.

(३) मूर्धन्य व्यंजनांबाबतहि असेच दोन प्रकारचे उच्चार अर्वाचीन भाषांत आढळतात. एक उच्चार स्पष्ट व दुसरा त्यापेक्षां किंचित् मृदु, नरमावलेला; उदा० ' टांका, ठोका, डफ, ढोण्या ' ह्या मराठी शब्दांतील मूर्धन्य उच्चार अगदीं स्पष्ट, खणखणीत आहे. हे उच्चार करतांना जीभ मूर्ध्यावर जशी कांहीं आदळते. आतां हा दुसरा मृदु मूर्धन्य उच्चार पाहा. पाड, खाडी, कडे, पटपट, खटपट, गडबड ह्या शब्दांत मूर्धन्य उच्चार नरमावलेला दिसतो. हा करतांना जीभ मूर्ध्याला हळूच स्पर्श करते; आदळत नाहीं. ही झाली मराठीची गोष्ट. हिंदी-मध्यें मूर्धन्य निराळ्याच रीतीनें उच्चारिलीं जातात. तीं आद्य किंवा संयुक्त व्यंजनांत असलीं तर त्यांचा मूर्धन्य उच्चार होतो. तीं मध्य असलीं तर त्यांचा उच्चार किंचित् ' र ' सारखा व किंचित् ' ऱ्ह ' सारखा असा होतो. बड, गाडी, खेंकडा, गुढी वगैरे शब्द हिंदींत बर, गारी, केंकरा, गुरीया असे उच्चा-रिले जातात. बंगाली, उरिया ह्या भाषांत हिंदीप्रमाणेंच ते उच्चारिले जातात. पंजाबीमध्यें मूर्धन्य उच्चार स्पष्ट आहेत. सिंधीमध्यें हिंदीच्या सारखे उच्चार असून पुनः आणखी एक अधिक प्रकार आहे. सिंधीमध्यें 'चंद्र' शब्द ' चंड्रु ,' ' पुत्र ' शब्द ' पुट्रु असे उच्चारिले जातात.

(४) सिंधी भाषेंत मूळचीं दन्त्य व्यंजनें मूर्धन्यासारखीं उच्चारिलीं जातात. उदा. तुष्ट > टंठो, तीर्यक् > टेटो, स्थग–ट > ठंठो, दया > डया, दर्शन > डसणु, दशन् > डह, दृष्ट > डिठा. पंजाबी व हिंदी ह्या दोन्ही भाषांत हे शब्द सिंधींतल्या शब्दांप्रमाणेंच उच्चारिले जातात.

(५) मूळ संस्कृत ओष्ठ्य उच्चार सर्व अर्वाचीन भाषांत तसेच आले आहेत.

(६) अन्तस्थ किंवा अर्धस्वर य्, र्, ल्, व् हे मात्र–विशेषतः ' य् ' आणि ' व् ' हे बदलले जातात. ' य् ' चा पंजाबी व हिंदी भाषांत ' ज् ' होतो. बंगाली व उरिया भाषांत त्याचा ' ज् ' असा उच्चार करतात. परंतु लिहितांना मात्र ' य् ' च लिहितात. उदा० ' याजन ' हा शब्द मराठी, गुजराती आणि सिंधी भाषांत ' याजन ' असाच राहतो; पंजाबी व हिंदी भाषांत तो ' जाजन ' असा होतो; बंगाली व उरिया भाषांत तो ' जोजन ' असा उच्चारिला जातो, पण ' याजन ' असाच लिहिला जातो. दुसरा अन्तस्थ वर्ण ' व् ' हा मराठी, गुजराती, सिंधी ह्या भाषांत ' व् ' च राहतो; परंतु पंजाबींत तो कधीं कधीं व हिंदी, बंगाली, उरिया भाषांत नेहमीं ' ब् ' होतो. हिंदीमधील ' ब ' उच्चार हा किंचित् सैल असतो. ' र् ' हा उच्चार सर्व अर्वाचीन भाषांत तसाच कायम राहतो. ' ल् ' हा पुनः बंगाली व उरिया भाषांत ' न् ' असा उच्चारतात, परंतु लिहितांना मात्र ' ल् ' असाच लिहितात.

(७) ऊष्म्यांपैकीं पंजाबींत श् आणि ष् हे उच्चार लोपून एक ‘ स् ’ हाच उच्चार शिल्लक राहिला आहे. सिंधींत ‘ ष् ’ हा लोपून ‘ श् ’ च कायम राहिला आहे आणि तोहि व्यापाऱ्यांच्या बोलण्यांत ‘ स ’ असा होतो पण लिहिण्यांत ‘ श् ’ असाच राहतो. पूर्व हिंदींत हाच प्रकार आढळतो. ‘ ष् ’ हा उच्चार तेथें पार लोपला आहे. ‘ ष् ’ हा कधीं कधीं प्राचीन मराठींत ‘ ख् ’ असा आढळतो. ‘ स् ’ हा उच्चार बंगालींत ‘ श् ’ सारखा उच्चारिला व लिहिलाहि जातो. ‘ सकल ’ हा शब्द बंगालींत शॉकॉल, ‘ षष्ठ ’ हा शॉष्ठ असा उच्चारिला व लिहिला जातो. उरिया ह्याबाबत बंगालीचें अनुकरण करते. गुजरातीमध्यें ‘ श् ’ चा उच्चार ‘ स् ’ करण्याची प्रवृत्ति आहे. सुरत बोलीमध्यें तर त्याचें ऊष्मत्व पार नाहींसें होऊन त्याचा ‘ ह ’ उच्चार करतात. पंजाबीमध्यें हीच प्रवृत्ति आढळते.

(८) अनुनासिक उच्चारांपैकीं ‘ ङ् आणि ‘ ञ् ’ हे दोन उच्चार गुजराती व हिंदी भाषांत आढळत नाहींत. सिंधीमध्यें कण्ठ्य व तालव्य हे दोन्ही अनुनासिक उच्चार आहेत. उदा०–शिङ्ग > सिङु, अंगण > अङणु, अंगार > अङरु, कन्या > कञा, धान्य > धाञु, वञ्चन > वञणु. मराठींत फक्त तत्सम शब्दांत हे उच्चार कायम राहिले आहेत. ‘ ण् ’ हें अनुनासिक कधीं कधीं नरमावून जाऊन ‘ न् ’ असें उच्चारिलें जातें. पंजाबी व हिंदीमध्यें तर सररहा ण् ’ चा ‘ न् ’ उच्चार करतात. ह्या भाषांत तर ‘ न् ’ हे एकच अनुनासिक सर्व अनुनासिकांचें कार्य करतें. सिंधीमध्यें ‘ ण ’ आहे परंतु त्याचा उच्चार मात्र ‘ ण्र्, न्र् ’ ह्या दोहोंमधील कांहींसा चमत्कारिक होतो.

(९) मराठीमध्यें न् आणि ण् ह्यांचा व्यत्यास बोलण्यांत विशेषतः कांहीं ग्रामीण भाषेंत नेहमीं होतो. ‘ सोनार, राजमान्य, हे षोणार, राजमाण्य असे कांहीं ठिकाणीं, कांहीं लोकांच्या बोलण्यांत होतात. मराठी भाषेंत होणारा हा ण, न् ह्यांच्या व्यत्यास पुढें मराठीची वर्णप्रक्रिया ह्या प्रकरणांत विवेचिला आहे. त्याचप्रमाणें मराठींत आणखीहि कांहीं वर्णांच्या बाबत वर्णविपर्यय–एका वर्णाच्या ठिकाणीं दुसरा वर्ण येणें–होतो. त्याचाहि स्वतंत्र विचार तेथें त्याच प्रकरणांत केला आहे.

(१०) संयुक्त व्यंजनांच्या उच्चारांबाबत भिन्न अर्वाचीन भाषांत भिन्न प्रकार होतांना दिसतात, इतकेंच नाहीं तर एकाच भाषेंत तत्सम शब्दांत एक तर तद्भव शब्दांत दुसरा असे प्रकार दिसतात. ‘ स्मरण ’ हा शब्द मराठींत ‘ समराण ’ होतो, तर बंगालींत ‘ श्मॉरान ’ असा होतो. ‘ लक्ष्मी ’ हा शब्द मराठींत लक्षुमी, लक्षिमी असा होतो, तर बंगालींत ‘ लाख्खी ’ असा होतो. ‘ पद्म ’ शब्द मराठींत ‘ पदुम ’ असा, तर बंगालींत पॉद्द असा होतो. कृष्ण, विष्णु हे शब्द बंगालींत कृष्ट, विष्टु, उरियेंत कृष्टो, विष्टो असे होतात. ‘ वैष्णव ’

हा शब्द बंगालींत बॉश्नाब्र, वाइष्टनॉब्र, ब्स्ताब्र, ब्स्ताम असा चार प्रकारांनीं उच्चारिला जातो. सिंधी भाषेचा तर सर्वांपेक्षां अगदीं निराळाच प्रकार आहे. संयुक्त व्यंजनांत आलेले ग्, ज्, ड्, ब्, हे वर्ण ग्ग्, ज्ज्, ड्ड्, ब्ब्' असे त्या भाषेंत उच्चारिले जातात.

९८. मूळ आर्य भाषेच्या वैदिक, संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश ह्या निरनिराळ्या भाषिक अवस्थांमधील उच्चारणाच्या प्रवृत्ति तदुद्भव अर्वाचीन भाषांत कशा, कोणकोणत्या, केव्हां उतरल्या, त्यांनीं त्याशिवाय स्वतंत्र, नवीन अशा कोणकोणत्या उत्पन्न केल्या व त्या कोणकोणत्या अन्य भाषांच्या संसर्गानें उत्पन्न झाल्या हें आपण येथवर पाहिलें. हीच गोष्ट आणखी कांहीं उदाहरणांनीं–विशेषतः भाषेच्या शब्दसंग्रहांपैकीं मुख्य असे जे–संख्याविशेषणें, पुरुषवाचक सर्वनामें हे घटक त्यांच्या उदाहरणांनीं अधिक स्पष्ट होईल. इतकेंच नव्हे तर कांहीं विशिष्ट उच्चार कुठें कुठें आढळतात तेंहि आपणांस भारताच्या भाषिक नकाशावर 'उच्चारदर्शक रेषां'नीं आपणांस दाखविता येतील. भौगोलिक नकाशावर ज्याप्रमाणें भिन्न भिन्न उष्णतामान रेषानीं दाखवितात, त्याप्रमाणें उच्चारमानहि आपणास 'समान उच्चारदर्शक रेषानीं (Isophones, Isoglosses)' दाखवितां येईल. ह्यासाठीं निराळ्या अर्वाचीन भाषांतील संख्यावाचक विशेषणें व पुरुषवाचक सर्वनामें ह्यांचीं रूपें आपणांस फार उपयोगीं पडतील.

एक—सं. एक, पा. प्रा. एक्क, गु. मै. उ. एक, हिं. एक, यक, सिं. एकु, हिकु, हकु, पं. इक्क, पपं. हिक, हिक्क, सिंह, एक्, म. एक, योक. ह्या वरील रूपांवरून असें दिसेल कीं, 'ए' आणि 'क' ह्या दोन अवयवांपैकीं 'ए' हा अवयव गु. मै. बं. उ. सिंह. ह्या भाषांत कायम राहिला असून हिंदीमध्यें त्याचा 'य', सिंधीमध्यें ह, हि, पंजाबीमध्यें 'इ' असा झाला आहे. ह्या भिन्न बदलाचें कारण अर्थात् 'ए' मधील कंठ्य आणि तालव्य उच्चार हें होय. दुसरा अवयव जो 'क' तो पंजाबीमध्यें द्वित्त क्क, सिंधीमध्यें 'कु' आणि इतर भाषांत तसाच 'क' राहिला आहे. 'एक' हा शब्द पुनः कांहीं संयुक्त संख्या विशेषणांत—एकोणीस, एकोणतीस वगैरेंमध्यें आढळतो. त्याचें मराठींत एकोण, गुजरातींत ओगण, सिंधींत उणी, पंजाबींत उन्न, हिंदीत 'उन', मैथिलींत उन, काश्मिरींत कुनवु अशीं रूपें होतात. ह्या भिन्न रूपांवरून आपणांस अर्वाचीन भाषांचें वर्गीकरण करतां येईल. पंजाबी, हिंदी, बंगाली, उरिया बिहारी, आसामी ह्या भाषांचा एक वर्ग होईल आणि सिंधी, गुजराती, मराठी, सिंहली ह्या भाषांचा दुसरा वर्ग होईल.

दोन—(१) (सं.) द्वि, द्वौ, द्वे. (पा), द्वे, दुवि. (प्रा.) दुवे, (अप.)—दुइ, का.–दोयी, पप–दुइ, आ. बं. उ. बि–दुई. सिं–दे, हिं–पं–दो.

(२) सं. द्वे, प्रा. बे, अप. बी, गु. बे.

(३) प्रा. दोण्णी, म. दोन.

ह्या विशेषणाचीं तीन भिन्न अंगें आहेत. त्यापैकीं पहिलें कांहीं भाषांत, दुसरें कांहींत व तिसरें एकट्या मराठींत अशीं आढळतात. ह्यांवरून अर्वाचीन भाषांचे उच्चार दृष्ट्या तीन वर्ग होतील : एक ' द् ' वापरणाऱ्या पंजाबी, आसामी, बंगाली, उरिया व बिहारी ह्या भाषांचा; दुसरा ' ब ' वापरणाऱ्या गुजराती व सिंधी ह्यांचा आणि तिसरा मराठीचा. ह्याला पुनः ' द्वे ' ऱ्या संयुक्त विशेषणांच्या रूपांचाहि आधार मिळतो.

तीन—सं. त्रि, त्रय, तिस्र, त्रीणि. प्रा. तिण्णी, बं. तीन, उ. तिनि, हिं. तीन, प. तिन्न, गु. त्रण, पं. त्रे, सिं. त्रे, म. तीन. ह्या रूपांवरून ह्यांचीं त्रीणि आणि त्रि-त्रय अशीं दोन अंगें दिसतात. त्यांवरून भाषांचेहि दोन वर्ग पडतात. एक बंगाली, उरिया, हिंदी, पंजाबी, मराठी ह्यांचा व दुसरा सिंधी, गुजराती, पुश्तु वगैरे दार्दिक भाषांचा.

चत्वार (चार) ह्या संख्याविशेषणाचीं चत्तारी आणि ' चारी ' अशीं दोन अंगें असून 'चत्तारी ' चेंच पुढें चार असें तिसरें अंग झालें आहे. हिंदी पंजाबी, गुजराती, मराठी ह्या भाषांत ' चार ', बंगाली, बिहारी, उरिया, सिंधी ह्यांत ' चारी ' हें रूप रूढ आहे. ह्यावरून त्या भाषांचे दोन वर्ग स्पष्ट आहेत.

' पञ्चन् ' ह्या संख्याविशेषणाचीं ' पाँच, पञ्ज, पॉस ' अशीं तीन अंगें असून पहिलें काश्मिरी, हिंदी, बंगाली, गुजराती, मराठी ह्या भाषांत; दुसरें पंजाबी व सिंधी भाषांत आणि तिसरें आसामी भाषेंत अशीं रूढ आहेत. ह्या रूपांवरून अर्वाचीन भाषांचे तीन वर्ग पडतात.

षट् ह्या संख्याविशेषणाचें.एक ' छ ' अन्वित, आणि दुसरें ' स् ' अन्वित अशीं दोन अंगें होतात व त्यांवरून भाषांचे दोन वर्ग पडतात. एक ' छ ' अन्वित रूप वापरणाऱ्या भाषांचा व दुसरा ' स ' अन्वित रूप वापरणाऱ्या मराठी आणि सिंहली ह्या भाषांचा. बाकीचीं सप्तन्, अष्टन् व नवन् ह्यांचीं व ह्यांच्या संयुक्त संख्याविशेषणांचीं अशींच भिन्न अंगें अर्वाचीन भाषांत रूढ आहेत. त्यांवरून त्या भाषांचे भिन्न भिन्न वर्ग पडतात.

' दशन् ' ह्याचींहि दोन अंगें—एक ' स '—अन्वित व दुसरें 'ह'—अन्वित अशीं आहेत. स—अन्वित रूप कुमाउनी, बंगाली, उरिया, बिहारी, हिंदी व क्वचित् गुजराती भाषांत व ह—अन्वित रूप काश्मिरी, पंजाबी, आसामी, क्वचित् गुजराती, मराठी ह्या भाषांत रूढ आहे.

९९. आतां कांहीं पुरुषवाचक सर्वनामांचीं अर्वाचीन भाषांत आढळणारीं रूपें पाहूं. त्यांवरून आपण भाषांचें जें वर्गीकरण केलें आहे त्यास पुष्टि मिळेल.

सं.—अहम्, प्रा—मइ, मे, महा—अहम्मि, अम्मि, म्मि. अप—हं, हहुं. आमि. हिं—मैं, मे, उ—मुं. गु—हुं, व्रज—हॉव, हं. बं.—मुइ, म.—मी.

ह्या रूपांवरून दोन अंगें—एक 'ह' अन्वित व दुसरें 'म' अन्वित अशीं असून पहिलें काश्मिरी, सिंधी गुजराती, मारवाडी, व्रज, ह्या भाषांत व दुसरें पंजाबी, राजस्तानी, हिंदी, बंगाली, उरिया, मराठी ह्या भाषांत वापरण्यांत येतें. अशा रीतीनें ह्या भाषांतील पुरुषवाचक सर्वनामांचीं इतर रूपेंहि त्यांच्या वर्गीकरणास उपयोगीं पडतात.

संख्यावाचक विशेषणें व पुरुषवाचक सर्वनामें ह्यांच्याशिवाय इतर कांहीं शब्दांची ह्या अर्वाचीन भाषांतील रूपें तौलनिक रीत्या तपासून पाहिलीं तर असें दिसून येईल कीं कांहीं विशिष्ट वर्णच निरनिराळ्या अर्वाचीन भाषांत निरनिराळे बदल घेतात. असे बदल घेणारे अजमासें अठरा वीस वर्ण पुढें त्यांच्या फरकांसह मांडले आहेत.

व–ब, न–ल, ल–ळ, र–ड, र–ल, न–ण, म–ह, क्ष–ख, छ–स, स–ह.

हे फरक ज्या भाषेंत व ज्या विशिष्ट भौगोलिक क्षेत्रांत आढळून येतात त्या भाषा व तीं भौगोलिक क्षेत्रें नकाशावर उच्चारदर्शक रेषांनीं दाखवितां येण्यासारखीं आहेत. एखाद्या वर्णाला होणारा विशिष्ट फरक किंवा एखादा विशिष्ट वर्णोच्चार कोठें उत्पन्न होतो, तो कोठें कोठें पसरतो, त्या त्याच्या प्रवासांत त्याला कोठें कोणता फरक होतो वगैरे सर्व देशाच्या भाषिक नकाशावर समानउच्चारदर्शक रेषांनीं दाखवितां येतें. देशाच्या जशा समान उष्णतामानदर्शक रेषा तशा त्याच्या ह्या समान उच्चारमानदर्शक रेषा होत.

अर्वाचीन भाषांची प्रत्ययप्रक्रिया

१००. (१) **विभक्तिप्रत्यय**— अर्वाचीन भाषांची उच्चारप्रक्रिया आपण येथवर पाहिली. आतां आपण त्यांच्या प्रत्ययांचा विचार करूं. प्रत्ययांबाबत वैदिक वगैरे प्राचीन भाषांपासून वारसाहक्कानें फारच कमी गोष्टी अर्वाचीन भाषांत उतरल्या. जुन्या संस्कृत भाषेंत नामांचीं विभक्तिप्रत्ययान्त रूपें चोवीस होत असत. प्राकृतमध्यें ही संख्या पांच सहावर आली. पुढें तर ही संख्या दोन-पर्यंत खालीं उतरली : एक प्र. तृ. स. ह्या विभक्तींचें एकवचनी व दुसरें तृ. ष. ह्यांचें अनेकवचन. अपभ्रंशामध्यें प्र. द्वि. एकवचनी रूप सारखेंच असें. तीच गोष्ट अ. भा. त उतरली. प्राकृतमध्यें प्र. द्वि. अनेकवचन जसें सारखेंच होई तसें अ. भा. तहि होऊं लागलें. अ. भा. त एक स्वतंत्र द्वितीया निर्माण होऊन ती कधीं चतुर्थीचें तर कधीं षष्ठीचें कार्य करूं लागली. पुंलिंगी नामाचे प्रथमेचे प्रत्यय नपुंसकलिंगी नामाला लावण्याची लकब पुंलिंग-नपुंसक लिंगभेद न मानणाऱ्या अर्वाचीन भाषांत उतरली. सिंधी, पंजाबी, हिंदी, बंगाली, उरिया ह्या भाषांत पुंलिंग-नपुंसकलिंग असा भेद नाहीं. मराठींत मात्र हा लिंगभेद मानिला जातो. उदा० फळें, फुलें, कामें.

मराठींत तृतीया एकवचनी एं आणि अ. व. हीं हे प्रत्यय राहिले आहेत. ह्याच हीं प्रत्यय 'ईं' असा पुढें झाला आहे. हेच प्रत्यय जुन्या 'न' प्रत्ययाशीं युक्त होऊन नें, नीं असें झालें आहे असें एक मत आहे. तृतीयेचे प्रत्यय अशा रीतीनें द्वित्त झालेले दिसतात. मराठी चतुर्थीचा 'स' हा संस्कृत स्य (> स्स > स) चा अवशेष आहे. जुन्या मराठींत हा 'सीं' असा आहे. गुजरातींत एं असा चतुर्थी प्रत्यय असून तोच प्राचीन गुजरातींत 'इं' असा आढळतो. गुजरातींत सुद्धा मराठीप्रमाणें तृतीया विभक्तींत दोनदां प्रत्यय लागतो. उदा०—णें (तेणें, जेणें, कोणें), सिंधींत पञ्चमीचे प्रत्यय 'आं, ओं, उं, अउ, आऊ असे आहेत. पंजाबींत पंचमी—'ओं', सप्तमी अ व. 'हिं', तृ. अ. व. 'हिं', तृ. ए. व 'नें' असे आहेत हिंदींत तृतीयेचा प्रत्यय 'नें' असा आहे. उरियेंत सप्तमी प्रत्यय 'ए' व तृतीया प्रत्यय 'एं' ह्या दोहोंत गोंधळ होतो. द्वितीया व चतुर्थी प्रत्यय मराठी—'स, ला, ना, तें,' हिंदी—तईं, को, सिंधी—खे—ते, पंजाबी—नु, ताईं, बंगाली—के, तें, गुजराती—ने. पंचमी प्रत्यय—मराठी—हून, सून, ऊन; गुजराती—थी; सिंधी—खां, खो, तों, तां; हिंदी—से; बंगाली—हाइते; पंजाबी—तें, थी, था. षष्ठी प्रत्यय : मराठी—चा, ची, चें, (झा, झी, झें, ला, ली, लें); गुजराती—नो, नी, नुं; सिंधी—जो, जी; हिंदी—का, की; बंगाली—इर, एर; पंजाबी—दा, दी; उरिया—र. सप्तमीचे प्रत्यय 'अन्त, स्मिन्, मध्यें' ह्यांचे अपभ्रंश होऊन आले आहेत. मराठी—त, आं, इं, हिंदी—में, पंजाबी—ते, सिंधी—मे, गुजराती—माँ.

२. **क्रियापदाचे प्रत्यय**—प्राकृतमधील काळ व अर्थ ह्यांपैकीं मराठींत अ. भा. त दोन—वर्तमान आणि आज्ञार्थ हेच आले आहेत. भविष्य हा उतरला आहे पण त्याचें स्वरूप पालटलें आहे, व तें वर्तमानच्या रूपासारखें झालें आहे. प्राचीन वर्तमान सध्यांच्या मराठींत रीतिवर्तमान झाला आहे. गुजरातींत त्याला विध्यर्थाचा अर्थ येऊन वर्तमानाचा अर्थ दाखविण्यासाठीं मुख्य धातूचें वर्तमानाचें रूप घालतात. उदा० हुं करूं छुं. व्रज भाषेंतहि 'हौ' वापरून वर्तमान दाखवितात. उदा० मैं करौं हौं. हिंदी, पंजाबी, सिंधी भाषांत फक्त विध्यर्थाचाच अर्थ राहिला असून पुढें वर्तमानकाळी क्रियापदाचें रूप वापरून वर्तमानकाळ साधतात. सिंधीमध्यें थो (पुं.), थी (स्त्री.) हीं रूपें वापरतात. बंगाली व उरियामध्यें मूळ अर्थ कायम राहिला आहे. मूळ आज्ञार्थ मराठी, उरिया, बंगाली ह्या भाषांत उतरला आहे. इतर भाषांत फक्त द्वि. पु. एकवचनांतच फक्त तो राहिला आहे.

संस्कृतमधील भूतकाळाचा लोप प्राकृत भाषांच्या अमदानींतच झाला व त्याच्या ऐवजीं भूतभूतकालवाचक धातुसाधितांचा उपयोग होऊं लागला.

हीं धातुसाधित विशेषणें असल्यामुळें अर्वाचीन भाषांत भूतकाळीं फक्त कर्मणि प्रयोगच होऊं लागला; कर्तरिप्रयोग भूतकाळीं सकर्मक क्रियापदांच्या बाबत

अजीबात बंदच झाला. कर्ता तृतीयान्त वापरण्यांत येऊं लागला. उदा० त्यानें काम केलें (म.), तेणें काम किदुं (गु.)

मराठींतील ल्यबन्त (पूर्वकालवाचक धातुसाधित अव्यय) ऊन प्रत्ययानें, गुजरातींतील इ, इने, ने ह्या प्रत्ययांनीं; सिंधीमधील इ, इओ यो, ह्या प्रत्ययांनीं; हिंदीमधील के, कर ह्या प्रत्ययांनीं होतें. विध्यर्थी धातुसाधितें—करावें (म.), करवुं (गु.); करिबा (बं. उ.) अशीं होतात. हिंदी व पंजाबी भाषांत हीं वापरांत नाहींत. प्राचीन कर्मणि प्रत्यय 'य' हा अर्वाचीन भाषांत 'ज' होतो. प्राचीन प्रयोजक प्रत्यय 'अय' मराठींत 'इव, अव' (करविणें, करवणें); गुजरातींत 'आव' (करावvुं), सिंधींत 'आई,' पंजाबींत 'आउ, वाउ' (कराउना, करवाउना); हिंदींत 'आ' (नचाना, पढाना), अवा (नचावना); बंगालींत व उरियांत 'आ' (कराई)—ह्या स्वरूपांत उतरला आहे. ह्याशिवाय गुजरातींत 'ड', हिंदींत 'ल', सिंधींत 'र' ह्या अन्तःसर्गाच्या साह्यानें प्रयोजक रूप साधण्याचा आणखी एक प्रकार आहे.

१०१. अर्वाचीन आर्योद्भव भाषांच्या सर्वसामान्य स्वरूपांचा विचार आपण येथवर केला. त्यावरून आपणांस त्यांमध्यें प्राचीन अवशेष कोणकोणते राहिले व त्यांनीं नवीन गोष्टी कोणकोणत्या आणिल्या ह्यांचा उलगडा होईल. त्यांचा डॉ. भाण्डारकरांच्याच शब्दांत थोडक्यांत आढावा घेऊन हें प्रकरण संपवूं. 'अर्वाचीन भाषांनीं अपभ्रंश भाषेपासून सर्वनामें घेतलीं. जुना वर्तमानकाळ रीतिवर्तमानकाळ झाला. (अपवाद फक्त बंगाली व उरिया). जुना आज्ञार्थ फक्त मराठी, बंगाली, उरिया भाषांत राहिला; गुजराती, सिंधी, पंजाबी, हिंदी भाषांत तो आला नाहीं. जुना भविष्यकाळ गुजराती व ब्रज भाषांतच उतरला. प्राचीन धातुसाधितें व प्रयोजक हीं सर्व भाषांत उतरलीं. वर्तमान, भूत व भविष्यकाळ हे धातुसाधितांच्या साहाय्यानें साधण्याचा नवा प्रकार रूढ झाला. विभक्तिप्रत्यय व शब्दयोगी अव्यय हीं लागण्यापूर्वी नामाचें सामान्यरूप होऊं लागलें.

अर्वाचीन भाषांतील प्रत्ययसाम्यावरून त्यांच्या जोड्या अथवा त्यांचीं भाषायुग्में आपणांस बांधतां येतील व त्यांवरून त्या साम्यांचीं भौगोलिक क्षेत्रेंहि प्रत्ययसाम्यदर्शक रेषांनीं आपणांस दाखवितां येतील. जशा आपण उच्चारसाम्यदर्शक (Isophones, Isoglosses) रेषा काढूं शकलों तशा प्रत्ययसाम्यदर्शक रेषा (Isomorphomes) आपणांस काढतां येतील. प्रत्ययसाम्यावरून अर्वाचीन भाषांचीं, पंजाबी-हिंदी, सिंधी-पंजाबी, बंगाली-उरिया, मारवाडी-राजस्तानी -गुजराती, मराठी-हिंदी, मराठी-गुजराती,: मराठी-उरिया—अशीं भाषायुग्में सिद्ध होतात. ह्यांत विशेष गोष्ट ही आहे कीं मराठी ही कधीं गुजरातीशीं, कधीं हिंदीशीं, तर कधीं उरियाशीं, तर कधीं कानडीशीं, तर कधीं सिंहलीशीं (उच्चारप्रक्रियेंत) आपलें नातें जोडतें.

१०२. अ. भा. शब्दसंग्रह्- अर्वाचीन भाषांत तत्सम, तद्भव, देशी, परकीय असे चार प्रकारचे शब्द आहेत. प्राकृत भाषांत तत्सम शब्द नाहींत. तेव्हां अ. भा. त ते शब्द संस्कृतमधून संस्कृतच्या पुनरुज्जीवनाच्या कालांत आले हें उघड आहे. तद्भव शब्द अर्थात् प्राकृतमधूनच आले. 'देशी' ह्या तिसऱ्या प्रकारांत येथील मूळ भाषांतून (द्राविडी वगैरे) आलेल्या शब्दांचा अन्तर्भाव होतो. तत्सम व तद्भव ह्या शब्दांकडे आजवर त्यांच्या बाह्य स्वरूपाकडे पाहूनच त्यांची विचिकित्सा झाली. त्यांच्या आंतर म्हणजे अर्थाच्या दृष्टीकडे कोणा विद्वानाचें लक्ष गेलें नाहीं. अर्वाचीन भाषांत असे तत्सम शब्द किती तरी आहेत कीं त्यांचा मूळ अर्थ साफ नाहींसा होऊन त्यांना दुसरा अर्थ आला आहे. त्यांचें बाह्य स्वरूप तत्सम राहिलें आहे परंतु आंतर स्वरूप तद्भव झालें आहे. ह्या असल्या शब्दांना आम्ही 'अर्थतद्भव' अशी सार्थ संज्ञा दिली आहे. उदा०-यजमान हा रूपदृष्ट्या तत्सम आहे, पण अर्थदृष्ट्या तद्भव झाला आहे. यजमान म्हणजे 'मूळ यज्ञ करणारा-पुढें पति, त्याच्याहि पुढें उपपति असा त्याच्या अर्थांत फरक झाला आहे. तीच गोष्ट 'अवतार, प्रचार, आग्रह, प्रारब्ध, समारंभ वगैरे वगैरे शब्दांचीं. संशोधन ह्याचा हिंदींत अर्थ मुद्रितें तपासणारा असा झाला आहे. तेथें हा शब्द अर्थात् अर्थतद्भव समजला पाहिजे. ह्यावरून आमच्या मतें शब्दाचें वर्गीकरण, वर्णप्रक्रिया व अर्थप्रक्रिया ह्या दोन्ही दृष्टीनें करणें अवश्य आहे. त्यादृष्टीनें आम्हीं पुढीलप्रमाणें त्यांचें वर्गीकरण सुचवितों.

(१) रूपतत्सम अर्थतत्सम. उदा०-अवतरण, याग, पूजन, इत्यादि.

(२) रूपतत्सम अर्थतद्भव. उदा०-अवतार, उत्सव, यजमान, समारंभ, इत्यादि.

(३) रूपतद्भव अर्थतत्सम. उदा०-भिंत, विंचू, इत्यादि.

(४) रूपतद्भव अर्थतभद्व. उदा०- (परीक्षा) उतरणें, लवणें, वांकणें इत्यादि.

तिसऱ्या देशी ह्या प्रकारांत मूळ एतद्देशीय, ऑस्ट्रोएशियाटिक, कानडी वगैरे शब्दांचा अन्तर्भाव होतो.

(१) ऑस्ट्रोएशियाटिक शब्द—उदा० अंगार, इंगळ; अम्मा (स्तन), आलें, उंट, उंदिर, ऊस, कचरा, कळक, (काळा) कुट्ट, कुरूप, खाट (खारट), गज (कर्ण), गळा, गाल, गोचीड, चिंचुद्री, चिमणी, चिलट, छिनाल, जांग, ज्वारी, जोंधळा, टांग, ढांग, ढेंग, टाळकें, तंबाखू, तोंड, नारळ, पाकोळी, बेडूक, रामफळ, लवंग, लुच्चा, वांगें इत्यादि. तांबूल, बाण, कार्पास, कर्दली, मातंग, मयूर, लांगल, लांगूल, लिंग, लगुड वगैरे संस्कृत तत्सम समजले गेलेले शब्दहि मूळचे ऑस्ट्रोएशियाटिक असावेत.

(२) कानडी शब्द—अकरमास, अक्का, अक्काबाई, अघळपघळ, अट्टल, अट्टाहास, अडकिता, अडगुळें मडगुळें, अडण, अडगळ, अढी, अढ, अडणी, अडवें (लावून घेणें), आंधळी कोशिंबीर, आवळेंजावळें, अव्वा, अळलें, अळोका-पिळोका, अळपणें, अळंब, अळीपिळी, अळें (बळें) इत्यादि केवळ 'अ' वर्गांतील. चौथ्या परकी शब्दांच्या वर्गांत फार्शी, अरबी, तुर्की, वगैरे तुराणी व पोर्तुगीज, इंग्रजी, फ्रेंच, डच, जर्मन ह्या पश्चिम आर्योद्भव भाषांतील शब्दांचा अन्तर्भाव होतो. (ह्यासाठीं कोणताहि मराठी शब्दकोश पाहावा.)

आपण येथवर अर्वाचीन प्राकृतोद्भव भाषांचा विचार केला. ह्या सर्व अर्वाचीन भाषा ख्रिस्तोत्तर दहाव्या शतकांत वाङ्मयनिर्मितिक्षम अवस्थेस पोहों-चल्या. ह्या काळाच्या पूर्वीहि दोन तीन शतकें त्यांचा जन्म झाला असल्याचा प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष असा दोन्ही प्रकारचा पुरावा आपणांस हल्लीं उपलब्ध झाला आहे. निदान मराठी भाषेच्या बाबत तर तसा पुरावा आहेच. मराठीची उत्पत्ति केव्हां झाली व तिच्या निर्मितीस हातभार लावणाऱ्या भाषा कोणत्या ह्याचें विवेचन करणें ह्याच्या पुढें ओघानेंच प्राप्त होतें. हेंच विवेचन पुढील प्रकरणांत केलें आहे.

---

४ : : मराठी भाषेची उत्पत्ति

१०३. भाषेच्या उत्पत्तीचा विचार करतांना ती भाषा ज्या लोकांकडून व ज्या देशांत बोलली जाते त्या लोकांचा व त्या देशाचा विचार करावा लागतो. त्या दृष्टीनें आपणांस मराठी भाषेबरोबर मराठा समाज व महाराष्ट्र देश ह्यांचा विचार करावा लागेल. प्रथम मराठी भाषेच्या उत्पत्तीचा विचार करून नंतर महाराष्ट्राची वसाहत व मराठा समाजाची घटना ह्यांसंबंधीं ह्या प्रकरणांत आपण विचार करूं. आर्यभाषारूपी मंदाकिनीचा मंद मंद वाहणारा प्रवाह किती पुराण-कालापासून सारखा अविरत व अखंड रीतीनें वाहत आहे. ह्या तिच्या दूरच्या प्रवासांत तिचीं केव्हां व किती अवस्थांतरें झालीं, किती लोकांनीं मोठ्या भाविक श्रद्धेनें व आत्मिक भावनेनें तिच्या साह्याच्या जोरावर आपलें जीवित चालविलें, किती दूरदूरचे प्रांत हिच्या प्रवाहाच्या शाखांनीं पावन केले, किती अनन्यभक्तांनीं तिची सेवा–आराधना करून ऐहिक व पारत्रिक सुख संपादिलें व तिची महती वाढविली, ह्या सर्वांची कल्पना मागील प्रकरणावरून येईल. ग्रीक पौराणिक कथें-तील फ्यूनिक्स नांवाच्या पक्ष्यासारखी कांहींशी भाषेची स्थिति आहे. तो जसा स्वतः मरून आपल्या मृत्यूंतूनच दुसरा पक्षी उत्पन्न करतो; तद्वत् एक भाषा मरून लगेंच ती दुसरी भाषा उत्पन्न करते.

१०४. कोणत्याहि भाषेस तिचें बोलीचें स्वरूप जाऊन तिला साहित्यिक स्वरूप प्राप्त झालें म्हणजे ती स्वतः नाहींशी होऊन ती इतर भाषेस प्रसवते,' असा सिद्धान्त कांहीं विद्वान् लोक मांडतात व त्याला आधार आर्यभाषांचा देतात. वैदिक संस्कृतपासून ज्या वेळेस साहित्यिक भाषा तयार झाली त्या वेळेस प्राकृत भाषा निर्माण झाल्या व बोली म्हणून त्यांनीं आपलें वर्चस्व गाजविण्यास आरंभ केला. ह्या प्राकृतहि ज्या वेळीं साहित्यिक भाषा म्हणून सांच्यांत जाऊन बसल्या त्या वेळीं बोली म्हणून त्यांनीं गाजविलेलें वर्चस्व 'अपभ्रंश' भाषेनें आपणाकडे घेतलें. पुढें कालाच्या ओघांत ह्या अपभ्रंश भाषेची साहित्यिक भाषा म्हणून मूस बनली त्या वेळेस सिंधी, हिंदी, गुजराती, मराठी ह्या बोली म्हणून तत्प्रांतियांच्या मुखांत जाऊन बसल्या, अशी वरील सिद्धान्ताची विचारसरणी आहे. परंतु हिच्यांतील दोष उघड उघड आहे. एखाद्या भाषेच्या उद्भवास तिच्या पूर्वभाषेचें साहित्यिक स्वरूप जर कारण समजलें तर हिंदी, गुजराती, बंगाली, मराठी ह्या आधुनिक भाषांना सध्यां नितान्त असें साहित्यिक स्वरूप प्राप्त झालें असल्यामुळें त्या मरून त्यांच्यापासून दुसऱ्या भाषा निघाव्यात. परंतु तशी तर स्थिति दिसून येत नाहीं. मराठी भाषा तर तिच्या जन्मानंतर लगेंच सुतरां साहित्यिक बनली,

१. श्यामसुन्दरदास : हिंदी भाषा और साहित्य भाग १ पृ. २८–२९.

हें विवेकसिंधु, मानभावी वाङ्मय व ज्ञानेश्वरी यांवरून उघड आहे व असें असूनहि ती न मरतां तिचा उत्तरोत्तर विकास होत आहे. कोणतीहि भाषा साहित्यिक होणें हें तिच्या उत्कर्षाचें गमक आहे; तिच्या अवनतीचें नव्हे व तिच्या नाशाचें तर नव्हेच नव्हे. उलट साहित्यिक भाषेचें कायमचें न बदलणारें स्वरूपच तिच्यापासून दुसरी भाषा उत्पन्न होण्यास विरोध करतें. बोली जशी परिवर्तनशील असते तशी साहित्यिक भाषा असत नाहीं. परिवर्तनशील बोलीपासूनच दुसरी भाषा उत्पन्न होणें जास्त शक्य आहे. तेव्हां नूतनभाषोद्भवाचें कारण भाषेचें साहित्यिक स्वरूप हें नसून दुसरीं कांहीं कारणें असलीं पाहिजेत. समाजाला धक्का बसल्याखेरीज कोणतीहि भाषा बदलणार कशी ? लोकक्रांति, राज्यक्रांति, धर्मक्रांति वगैरेंसारखा जबर धक्का समाजाला बसल्याखेरीज भाषा बदलत नाहीं. आर्यभाषेच्या स्वरूपांत निरनिराळीं अवस्थांतरें ज्या ज्या काळांत झालीं त्या त्या काळांत अशा तऱ्हेची क्रांति झाल्याचें इतिहासावरून दिसतें. मराठीच्या उत्पत्तीच्या बाबतींत असल्या प्रकारची झालेली क्रांति सांगण्यापूर्वी तिची उत्पत्ति कशी झाली हें सांगणें अवश्य आहे.

१०५. मागील प्रकरणांत अनुक्रमानें पूर्ववैदिक, वैदिक, संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश इत्यादि आर्य भाषांचीं निरनिराळीं अवस्थांतरें व त्यांचीं रूपें विशद केलीं. मराठीच्या ह्या पूर्वस्वरूपांचें स्पष्टीकरण करतांना एक दृष्टि समोर होती आणि ती म्हणजे भाषांच्या अंतरंगासंबंधीं होय. भाषेचीं जीं बाह्य आणि आंतर अशीं दोन अंगें असतात त्यांपैकीं भाषेचें स्वरूप विशद करतांना तिच्या बाह्य अंगाचा विचार न करतां अंतरंगाचाच विचार करावा लागतो. बाह्य स्वरूपांत केवळ शब्दांचाच संबंध येत असल्यामुळें त्यांचा विचार बाजूस ठेवून वर्णप्रक्रिया, प्रत्ययप्रक्रिया, प्रयोगप्रक्रिया इत्यादि आंतर गाभ्यांतील बाबींचें जें स्पष्टीकरण केलें आहे, त्यावरून त्या त्या भाषेचें यथार्थ स्वरूप दिसेल; एवढेंच नव्हे तर मराठी भाषेचा उद्‍गम ठरविण्यासहि तें उपकारक होईल. पूर्ववैदिक, वैदिक, संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश इत्यादि भाषांच्या स्वरूपांवरून जर सहज नजर फिरविली तर त्या प्रत्येकीच्या स्वरूपांतील बरींच चिन्हें मराठींत आल्याचें दिसून येईल व अशा रीतीनें पूर्वींच्या निरनिराळ्या भाषांचीं बरींच साम्यें मराठींत आढळून येतात म्हणूनच मराठीच्या उद्गमासंबंधीं विद्वानांमध्यें मतभेद झालेला दिसतो. मराठी भाषा पूर्ववैदिक भाषेपासून निघाली असें एक म्हणतो, तर संस्कृतापासून निघाली असें दुसरा म्हणतो, तर तिसरा पालीशीं मराठीचें लेकीचें नातें जुळवितो. कोणी मराठीला प्राकृतोद्भव म्हणतो, तर कोणी माहाराष्ट्रीस तिच्या मातृस्थानीं बसवितो. कोणी तिसरा माहाराष्ट्रीस बाजूस सारून अर्धमागधीस तो मान देतो. आणखी कोणी तर हे सर्व पक्ष बाजूस सारून अपभ्रंश भाषेपासून मराठी निघाली हा सिद्धान्त स्थापित करण्यास पाहतो. मराठीच्या उद्‍गमासंबंधीं अशा प्रकारचें मतवैचित्र्य आहे. ह्याचें कारण हे जे पूर्वभाषांतील

अवशेष मराठींत उमटलेले दिसतात तें होय. पूर्वीच्या प्रकरणांत विवेचिलेल्या पूर्वभाषांचा आणि मराठीचा संबंध आहे; परंतु तो कुळाचा आहे, नात्याचा आहे. आपणांस हाच संबंध सांगून भागणार नाहीं. मराठीची उत्पत्ति सांगावयाची म्हणजे ती अमक्या कुळांत झाली, अमकी अमकी तिची आजी, पणजी वगैरे परात्पर नातें सांगणें पुरें पडणार नाहीं. ती प्रत्यक्ष कोणत्या भाषेपासून जन्मास आली, तिची प्रत्यक्ष जननी–जन्म देणारी–कोण ह्याचाच तलास लाविला पाहिजे.

मराठी भाषेच्या उत्पत्तीचा निर्णय करतांना आपणांस मराठीचा सांगाडा तपासला पाहिजे. तिच्या शब्दसंभाराकडे म्हणजे बाह्य स्वरूपाकडे लक्ष न देतां तिचें आंतर स्वरूप–वर्ण, प्रत्यय व प्रयोग ह्या तिहींची प्रक्रिया तपासून ह्या तिन्ही बाबींत कोणत्या भाषेचा ठसा जास्त दिसतो हें पाहिलें पाहिजे. हें पाहिल्यावर कोणत्याहि एका पूर्वभाषेचा जशाचा तसा हुबेहुब सांगाडा मराठी भाषेनें घेतला असें आपणांस म्हणतां येत नाहीं. मराठींतील वर्णोच्चार, नामविभक्ति, आख्यातविभक्ति, सर्वनामें, संख्याविशेषणें, शब्दयोगी व इतर अव्ययें, लहान लहान निपात, विकारदर्शक अव्ययें व वाक्यरचनेचे जे निरनिराळे प्रकार आहेत ते तपासले म्हणजे निरनिराळ्या प्राकृत भाषांचे अवशेष मराठींत उतरल्याचें दिसून येतील. त्यावरून एका कोणत्या तरी विशिष्ट भाषेपासून–उदाहरणार्थ, पाली, माहाराष्ट्री, मागधी, अर्धमागधी किंवा अपभ्रंश ह्यांपैकीं एकीपासून मराठी भाषा निघाली असें आपणांस निश्चित रीतीनें सांगतां येत नाहीं. मराठीच्या उत्पत्तीसंबंधीं जे निरनिराळे सिद्धान्त आजपर्यंत मांडले गेले आहेत, त्यांचा प्रथम विचार करणें जरूर आहे.

(१) एक मत असें आहे कीं, वेदसमकालीन ज्या बोली होत्या त्यांपासून मराठी उद्‌भवली, व ह्याला आधार म्हणजे वेदांत संस्कृत भाषेच्या स्वभावाशीं विसंगत व प्राकृत भाषांच्या स्वभावाशीं जुळणारे जे विशेष सांपडतात ते होत. परंतु असल्या ह्या तुटपुंज्या पुराव्यावर मराठी भाषा त्या भाषांपासून उद्‌भवली असें म्हणतां येणार नाहीं. त्या भाषांचे कांहीं त्रोटक अवशेष मराठींत उतरले एवढेंच फार झालें तर म्हणतां येईल. शिवाय भाषेस शिष्ट व अशिष्ट किंवा नागर व ग्रामिक किंवा ग्रांथिक व बोली अशीं दोन स्वरूपें असतात. त्यांपैकीं वेदकालीन भाषेंतहि दोन स्वरूपें होतीं हें उघड आहे. व परिणतीच्या दृष्टीनें तत्कालीन बोलींतील कांहीं अवशेषांचें लोण मराठीपर्यंत येऊन भिडणें शक्य आहे. परंतु त्यावरून मराठीस साक्षात् जन्म देणारी ती कशी ठरेल ? वेदकालापासून तों थेट खिस्तोत्तर ५००–७०० पर्यंत म्हणजे वर्तमानकालीन भाषांच्या उदयापर्यंतच्या कालांत वेदसमकालीन प्राकृत भाषा वापरांत नव्हत्या असा इतिहास साक्ष देत आहे. तेव्हां मराठीच्या जननीचा शोध इतरत्रच आपणास केला पाहिजे.

(२) दुसरा एक पक्ष मराठीची जननी संस्कृत भाषा ही आहे असें मानतो. वर दिलेला पक्ष ज्या कारणानें लंगडा दिसतो तेंच कारण ह्या संस्कृतपक्षासहि लागू पडतें. केवळ वरवर जरी पाहिलें तरी संस्कृत ही मराठीची साक्षात् जननी ठरत नाहीं. वर्णाचे बदल, प्रयोगाची भिन्नता, उच्चारांत फरक, वाक्प्रचार वगैरे वगैरे बाबींत दोहींत भिन्नता तर स्पष्ट आहे. मराठी आणि संस्कृत ह्या दोहींत परात्पर नातें आहेच. ह्या दोहींत मध्यें अंतर्वर्ती पुष्कळ अवस्था प्राकृत भाषा म्हणून आहेत. भाषेच्या एकंदर परिणतीच्या किंवा वाढीच्या दृष्टीनें अशा अवस्था उत्पन्न होणें अपरिहार्य आहे. तेव्हां मराठीच्या लगत पूर्वी साक्षात् जननी म्हणून संस्कृत भाषेस बसविणें म्हणजे अनैतिहासिक व अशास्त्रीय आहे.

(३) तिसरा एक पक्ष मराठीची उत्पत्ति बालभाषेपासून लावतो. परंतु भाषाशास्त्राच्या व एकंदर भाषिक संशोधनाच्या काळांत असलें ठोकळ मत मान्य व्हावयाचें नाहीं. बालभाषा म्हणजे प्राकृतभाषा असें समजलें तरी प्राकृत भाषेपासून मराठी उत्पन्न झाली ह्या नुसत्या म्हणण्यांत कांहींच अर्थ नाहीं. असल्या मोघम विधानानें समाधान व्हावयाचें नाहीं. प्राकृतपैकीं कोणती प्राकृत हें निश्चित सांगून त्याचीं कारणें किंवा त्याच्यासाठीं पुरावा दिला पाहिजे.

(४) प्राकृत भाषांच्या क्षेत्रांत आपण आलों म्हणजेहि मराठीच्या उत्पत्तीसंबंधीं आणखी कांहीं मतें पुढें येतात. पाली, मागधी, अर्धमागधी, माहाराष्ट्री, अपभ्रंश इत्यादि भाषांप्रमाणें निरनिराळे पक्ष आहेत व त्याप्रमाणें त्यांना पुरावाहि सांपडतो व तो ते आपआपल्या मताच्या समर्थनार्थ पुढें आणितात. संस्कृत, प्राकृत व अपभ्रंश ह्यांपैकीं कोणत्या भाषेचे कोणते अवशेष मराठींत सांपडतात हें पुढील परिच्छेदांत दिलेंच आहे. त्यांकडे जर नजर फिरविली तर कोणत्याहि एका प्राकृतापासून मराठी उद्भवली असें आपणांस म्हणतां येत नाहीं. प्राकृतोद्भव व प्राकृतिकोद्भव म्हणून ज्या कांहीं आधुनिक, वर्तमानकालीन बोली आहेत त्यांपैकीं सिंधी, गुजराती, हिंदी किंवा बंगाली ह्यांसारख्या इतर प्राकृतिक वर्तमानकालीन बोली आणि मराठी ह्यांमध्यें फरक आहे. शौरसेनीपासून हिंदी, अपभ्रंशापासून सिंधी व गुजराती, मागधीपासून बंगाली अशा ह्या नवभाषांचा उद्भव मध्ययुगीन प्राकृतांपासून झाला असें म्हणतां येण्यासारखें आहे. अमक्या एका भाषेपासून दुसरी भाषा निघाली असें म्हणतांना जी भाषा उत्पन्न झाली तिनें मूळ भाषेच्या व्याकरणाचा सर्वच्या सर्व सांगाडा उचलला असें दाखविण्याची जबाबदारी म्हणणाऱ्यांवर येऊन पडते. बंगालीनें मागधीचें सर्व व्याकरणयंत्र जसेंच्या तसें उचललें आहे. त्याचप्रमाणें शौरसेनीचें व्याकरणयंत्र हिंदीनें उचललें आहे. तोच प्रकार सिंधी, गुजराती आणि अपभ्रंश–आभीरांच्या भाषांचा आहे. परंतु मराठी भाषेनें सर्व सांगाडा माहाराष्ट्रीपासून किंवा

अपभ्रंशापासून तंतोतंत घेतला असें दाखवितां येत नाहीं. अर्धनारीनटेश्वराच्या देहयष्टीमध्यें ज्याप्रमाणें अर्धा भाग पुरुषाचा व अर्धा भाग स्त्रीचा असा अनन्य-साधारण देखावा दिसतो व त्यावरच सृष्टींतील सर्व रमणीय अशा पसाऱ्याची उभारणी केलेली दिसते, तद्वत् मराठी भाषादेवीच्या देहयष्टीमध्यें अर्धा भाग माहाराष्ट्रीमय व अर्धा भाग अपभ्रंशमय असा अनन्यभाषासाधारण देखावा दिसतो व त्यावरच ह्या भाषादेवीनें आपल्या सृष्टिकर्मांचा पसारा थाटला आहे. भाषेच्या पंचप्राणांपैकीं निम्मा भाग नामविभक्तींचा तर निम्मा भाग आख्यात-विभक्तींचा. तेव्हां मराठीचा ह्या पंचप्राणांपैकीं निम्मा भाग जो नामविभक्तींचा–नामाचे प्रत्यय वगैरे–तो अपभ्रंश भाषेपासून तिला प्राप्त झालेला दिसतो व राहिलेला निम्मा भाग जो आख्यातविभक्तींचा–क्रियापदांचे प्रत्यय वगैरे–तो माहाराष्ट्रीपासून घेतलेला दिसतो.

१०६. निरनिराळ्या प्राकृत भाषांमधून ज्या कांहीं लकबा मराठींत उतरल्या आहेत व ज्यांच्यामुळें मराठीचें जननीत्व त्या त्या भाषेकडे देण्याचा मोह उत्पन्न होतो, त्या क्रमानें खालीं दिल्या आहेत.

(१) प्राकृत भाषांची आद्य व्यवस्था जी पाली भाषा तिच्यामधील कांहीं गोष्टी मराठीमध्यें आलेल्या आढळतात. कांहीं शब्दांचीं वर्णप्रक्रियेमुळें झालेलीं रूपांतरें पालीमध्यें जीं आढळतात तींच मराठीमध्यें आलेलीं आहेत. तिण (तृण), पाऊस (प्रावृष्), पिळणें (पीडनं), छकडा (शकट),गूळ (गुड),अस्वल(ऋच्छभल्ल), रूख (वृक्ष) इत्यादि शब्द पाली भाषेच्या स्पष्ट छापाचे मराठींत रूढ आहेत. ह्या वर दिलेल्या शब्दांचीं रूपें तृण, पाऊस, पीडण, साटी, रीस, वच्छ अशीं इतर प्राकृत भाषांत होतात. हीं रूपें मराठींत फारशीं रूढ नाहींत व जरी थोडीं कोठें असलीं तरी पालीमधीलहि रूपें रूढ आहेत. शिवाय पालींतील रूपें इतर प्राकृत भाषांत आढळलीं तरी त्या भाषांत तीं पालीमधूनच आलीं. दुसरी गोष्ट पालीमधील 'ळ' कारासंबंधीची. पालीमध्यें 'ळ' कार ही एक विशिष्ट त्राब आहे. 'ळ' हा वर्ण पाली–पैशाची खेरीज इतर प्राकृत भाषांमध्यें नाहीं. 'ळ' कार संस्कृतमध्यें नाहीं, वैदिक भाषेंत आहे. तेथूनच तो पालींत उतरला असावा. 'ळ' कार हा मूर्धन्य वर्ण असल्यामुळें इतर मूर्धन्य वर्ण जसे द्राविडी भाषेच्या संपर्कानें आर्य-भाषेंत शिरले तसा 'ळ' हा वर्णहि त्यांच्या बरोबर द्राविडी भाषेंतून शिरला असावा. हा तेलगू भाषेंतून मराठींत आला[१] असें म्हणण्याऐवजीं जुन्या द्राविडी भाषेंतून जुन्या आर्यभाषेंत व तेथून मराठींत उतरला हें म्हणणें अधिक योग्य होईल. शिष्ट मराठी भाषेंत ह्या 'ळ' काराच्या उच्चाराकडे बरीच प्रवृत्ति असलेली दिसून येते. दुर्मिळ, नळ, डाळिंब, ओंजळ, सांवळा, सळई, सोमळ,

१. चिं. वि. वैद्य : भा. इ. सं. मं. त्रैमासिक १३–१

आळें, फळें, काजळ, मिळणें, इत्यादि अनेक संस्कृतोद्भव शब्दांत ' ळ ' कारच शिष्टमान्य आहे. जळ, मळीण, पडळ, जळधि, कमळ, सकळ, पाळण, प्रेमळ इत्यादि शब्दांत तो वैकल्पिक आहे. कित्येक शब्दांत ' ल ' काराऐवजीं ' ळ ' कार घातल्यास अर्थ सर्वस्वीं बदलतो, म्हणजे ते स्वतंत्र अर्थाचे निराळेच शब्द होतात. उदा०—चूल, चूळ; बोल, बोळ; कळ, कल; गाल, गाळ; नील, नीळ; वेल, वेळ इत्यादि. ह्या उदाहरणांवरून मराठींतील 'ळ' काराचें महत्त्व चिंतनीय आहे. जुन्या पेशवाईकाळच्या मराठी लिखाणांत ' ल ' हाच जास्त प्रचारांत असलेला दिसतो. ते ' ळ ' दाखविण्याकरितां ' ल ' च्या मागें एक ' त् ' कार जोडत असत. ' त्ल ' हें प्रतीक ' ळ ' बद्दल वापरीत असत.

(२) पैशाची भाषेंतील जी लकब मराठी भाषेंत राहिली ती ' ण ' व ' न ' ह्यांसंबंधीं होय. पैशाचीशिवाय इतर प्राकृत भाषांत ' ण ' कार आहे; परंतु ' न ' कार नाहीं. उलट पैशाचींत ' न ' कार आहे; पण ' ण ' कार मुळींच नाहीं. ' गुणगणगणना ' पैशाचींत ' गुनगुनगनना ' असें स्वरूप धारण करतें. पैशाची भाषेची ही लकब शिष्ट मराठींतहि बऱ्याच वेळां चमकते. उदा०—ऊन (उष्ण), तहान (तृष्णा), कान (कर्ण), रान (अरण्य), जानवें (यज्ञोपवीत),विनंती(विण्णतिआ),सुनें (सुण्ण) इत्यादि पुष्कळ शब्दांत संस्कृतांतील अगर प्राकृतांतील ' ण ' काराऐवजीं ' न ' कारच मराठींत शिष्टाभिमत आहे.

(३) मागधी ह्या प्राकृत भाषेनेंहि मराठींत आपल्या स्मृतींचीं कांहीं चिन्हें ठेवून दिलेलीं आहेत. मागधी प्राकृताचा असा एक विशेष आहे कीं ' र ' कार व ' स ' कार या दोहोंबद्दल ' ल ' कार व ' श ' कार हे वर्ण अनुक्रमें येतात. तसेंच संस्कृत ' स्थ ' अगर ' र्थ ' ह्या जोडवर्णाबद्दल मागधींत ' स्थ ' होतो. तसेंच ' ष्ट ' ह्या वर्णाबद्दल मागधी ' स्ट ' होतो. ह्या प्रकारांपैकीं बरेच प्रकार ग्रामीण मराठींत तर रूढ आहेतच, परंतु बऱ्याच शिष्टांच्या तोंडींहि आढळतात, व क्वचित् त्यांच्या लेखांतहि चमकतात. उदा०—ओशाळणें (अपसर), मिसळ (मिश्र), घोळतो (घूर्णते), जोशी (जोइसी), केशर (केसर), पेलणें (प्रेरणम्). क्वचित् ठिकाणीं हा प्रकार विकल्पेंकरून होतो. उदा०:—बोरव, बोळव; भरभर, भळभळ; खर, खळ; सरभेसळ, सळभेसळ.

(४) अर्धमागधी प्राकृतचे बरेच विशेष मराठीमध्यें आढळून येतात. अर्धमागधी आणि माहाराष्ट्री ह्या दोन्ही भाषा पुष्कळ अंशानें सारख्या स्वरूपाच्या असल्यामुळें अर्धमागधीचे जे विशेष मराठींत आढळतात ते माहाराष्ट्रीच्या विशेषांशीं जुळले तर नवल नाहीं. जो प्रांत मराठीनें सध्यां व्यापिला आहे, त्यामध्यें जैनधर्मीयांनीं आपल्या धर्माच्या प्रसारासाठीं पुष्कळ प्रयत्न केला. जैनधर्मीयांची धर्मभाषा अर्धमागधी असल्यामुळें मराठीच्या स्वरूपाच्या घटनेंत अर्धमागधीचा खालील बाबींत संबंध आला आहे.

१. दीर्घ स्वर ऱ्हस्व करण्याची लकब जी अर्धमागधीमध्यें दिसून येते ती मराठीनें उचललेली आहे. उदा०—कुमर (कुमार).

२. व्यंजनांच्या बाबतींत अर्धमागधींतील बरेच फरक मराठीनें घेतले आहेत. ‘ त् ’ चा लोप अर्धमागधीप्रमाणें मराठींतहि होतो. भूतकालवाचक धातुसाधितांतील ‘ त ’ चा लोप मराठींत नेहमीं होतो. ‘ खादिलें ’ ह्या एकाच रूपांत तो ‘ द ’ च्या स्वरूपांत राहिला आहे.

३. मृदु व्यंजनें कठोर करण्याचा जो अर्धमागधीचा स्वभाव तो कोंकणी मराठींत कोठें कोठें दिसून येतो. उदा०—मच्चई < माद्यति, वच्चइ < व्रजति (वोचूं–कोंकणी मराठी).

४. व्यंजनांत कधीं कधीं महाप्राण येतो. उदा०—घेणें < गृह्.

५. आद्य ‘ द् ’ चा ‘ ड् ’ होण्याची क्रिया अर्धमागधी, माहाराष्ट्री आणि मराठी ह्या तिहींत सारखीच आहे. उदा०–डसतो, डसइ < दशति, डाह < डाहइ < दहति; डोळा, डोलते, डोला, डोल्लइ < दोलयति; डरणें < डरइ < दरइ; डोहळा < डोहलअ < दोहलक.

६. आद्य न् आणि द्वित्त न्न् मराठींत न् आणि न्न् च राहतात. मध्य ‘ न् ’ चा ‘ ण् ’ होतो. ही प्रवृत्ति अर्धमागधी आणि जैन माहाराष्ट्रीमधून मराठींत आली आहे. उदा०–पन्नास < पण्णासअ < पञ्चाशत्, फणस < पनश. प्रत्ययाच्या बाबतींत माहाराष्ट्रीचे जे विशेष मराठींत आलेले आढळतात ते अर्धमागधीचे जर मानिले तर त्यांत फारशी चूक होणार नाहीं.

(५) माहाराष्ट्री भाषेचें बरेंच ऋण मराठीनें घेतलें आहे. माहाराष्ट्री भाषा प्रत्यक्ष बोली असो वा नसो. ती महाराष्ट्राची भाषा असो वा नसो. ती प्रामुख्यानें पुष्कळ शतकें ग्रांथिक भाषा म्हणून मोठमोठ्या नामांकित ग्रंथकारांकडून आदरिली जात होती हें खास; तेव्हां अशा शिष्टाभिमत भाषेचा ठसा उत्तरकालीन बोलींवर उठणें साहजिक आहे. डॉ. तुळपुळे (या. का. म. अभ्यास प्रस्तावना) म्हणतात कीं माहाराष्ट्री अपभ्रंशापासून मराठी भाषा उत्पन्न झाली. माहाराष्ट्री म्हणजे मुख्य प्राकृत व तशा दृष्टीनें तिची विचिकित्सा मागें विस्तारानें केलेली आहे ती येथें उपयोगी पडेल. मराठींत उतरलेल्या तिच्यांतील मुख्य मुख्य बाबीच फक्त येथें एकत्र नमूद करतों.

१. अकारान्त नपुंसकलिंगी नामें जशीं माहाराष्ट्रींत लिंग बदलत नाहींत तशीं मराठींतहि बदलत नाहींत.

२. मराठींतील द्वितीयेचा ‘ स ’ प्रत्यय माहाराष्ट्रींतील षष्ठीचतुर्थीच्या ‘ स्स ’ प्रत्ययावरून आला आहे. उदा०–हत्तीस < हत्तिस्स; आगीस < अग्गिस्स < अग्नेः.

३. माहाराष्ट्रींतील आख्यातविभक्तींतील बरेच प्रकार मराठींत उतरले आहेत. काळ व अर्थ ह्यांचे प्रत्यय मराठीनें माहाराष्ट्रीपासून घेतलेले दिसतात. एकंदर आठ लकारांपैकीं लट् (= वर्तमान) मध्यें मराठीनें अपभ्रंशाला सोडून माहाराष्ट्रीचेंच ज्यास्त अनुकरण केलें आहे. लिङ् (विध्यर्थ), लोट् (आज्ञार्थ), लङ् (अनद्यतनभूत) ह्यांमध्येंहि माहाराष्ट्रीचेंच मराठीनें अनुकरण केलेलें आढळतें. मराठींतील कर् ह्या धातूचीं (लृट्) भविष्यकाळाचीं रूपें माहाराष्ट्रींतील रूपांवरून कशीं आलीं आहेत हें खालीं दिलेल्या उदाहरणांवरून कळेल.

१. करिस्सामि > करिहिमी > करिइइं > करीं + ल = करीन.

२. करिस्सामो > करिहिमो > करिहिमु > करिइउं > करउं > करूं + ल > करून > करूं.

३. करिस्ससि > करिहिसि > करिइसि > करिसी + ल = करिशील.

४ करिष्यथ > करिहित्था > करिइहा > कऱ्या > करा + ल = कराल.

करीत, मानीत, धरीत,-घालीत, लिहीत वगैरे सेट् क्रियापदांचीं वर्तमान कृदन्तें ' इत् ' आगम होऊन होतात. हा ' ईकार ' माहाराष्ट्रींतून आला आहे.

५. इडागम घेण्याचा, न घेण्याचा किंवा विकल्पानें घेण्याचा गुण मराठीनें माहाराष्ट्रीपासून घेतला आहे.

६. इच्छार्थक धातु मराठींत माहाराष्ट्रीद्वारां आले आहेत. उदा०— बुभुक्ष > बुभुक्त > बुभुक. चिकित्स > चिइच्छ > चेच, ध्यास, प्यास, ईर, रेच इत्यादि.

७. ' मी ' ह्या सर्वनामाच्या बाबतींत मराठींतील सर्व रूपें माहाराष्ट्रींतील रूपांशीं जुळतात. अपभ्रंशांतील प्रथमपुरुष सर्वनामाच्या रूपांशीं जुळत नाहींत. एकवचनाचीं रूपें–उदा०–अहम्मि, अम्मि, म्मि > मी. अम्मि, मि > मी, मीं, मज. मए, मइ > मिया, मियाँ, म्याँ. मझत्तो, महाहिंतो > मजहुनि. मज्झ > मज. मइ, मि > मी. मज, मेज्झचअ > माझ.

अनेकवचनाचीं रूपें–उदा०–अम्हे > आम्ही. अह्मे > आम्हीं. अम्हाहिं > आम्हीं, आह्मां. अह्मसुंतो > आह्माहुनी. अह्म > आह्मां. अम्हेसु > आह्मांत.

' तूं ' ह्या सर्वनामाचीं रूपें कांहीं थोड्या बाबतींत माहाराष्ट्रींतील ' तुम् ' च्या रूपांशीं जुळत नाहींत.

८. मतुबर्थक ' ल ' जो संस्कृतमध्यें आहे तो माहाराष्ट्रींत व मराठींत स्वार्थिक झाला आहे. म्हणजे त्या ' ल ' ला कांहीं विशेष अर्थ नाहीं.

९. माहाराष्ट्रींत क्त व क्तवतु प्रत्यय लागून झालेलीं धातुसाधित विशेषणें भूतकालाचें बरेंच काम करीत. तोच कित्ता मराठीनें गिरविला आहे. रीतिभूतकाळाच्या रूपांबरोबर वर्तमान व भूत ह्या दोन काळांचीं धातुसाधितें मराठींत भूतकाळ दाखविण्याकरितां योजतात.

१०. तारतम्याचा गुण मराठीनें माहाराष्ट्रीपासून घेतला आहे.

(६) मराठींमध्यें कांहीं विशेष असे आहेत कीं, ते माहाराष्ट्री व अपभ्रंश ह्या दोन्ही भाषांमध्यें आढळून येतात. ते पूर्वींच्या प्राकृत भाषांतून परंपरेनें आले असावेत हेंच अनुमान करणें प्राप्त आहे. असे दोन्ही भाषांना साधारण असलेले विशेष खालीं दिले आहेत.

१. दंत्यतालव्य व्यंजनें संस्कृतांत नाहींत. माहाराष्ट्रींत व अपभ्रंशांत आहेत. ज् अथवा ज्य् याचा दन्त्यतालव्य 'ज्' करण्याकडे माहाराष्ट्रीची प्रवृत्ति आहे.

२. नामें व्यंजनान्त न ठेवितां स्वरान्त करण्याची प्रवृत्ति माहाराष्ट्री व अपभ्रंश ह्या दोन्हींमध्यें आहे, तीच मराठीनें उचलली.

३. संस्कृत एतत् व इदं ह्या सर्वनामांपासून आ प्रत्यय माहाराष्ट्री व अपभ्रंश ह्यांच्यामार्फत मराठींत आला आहे.

४. विशेष्याची जी विभक्ति तीच विशेषणाची ठेवण्याची जी प्रवृत्ति संस्कृत, माहाराष्ट्री,अपभ्रंश ह्यांमध्यें दिसून येते,तीच कधीं कधीं मराठींतहि दिसते.

५. पौनःपौन्यवाचक धातु मराठींत माहाराष्ट्री व अपभ्रंश ह्यांपासूनच आले आहेत. उदा०—ढंढल्ल>ढेंढळ; ढुंडल>डंडल>ढंढुल>धुंडाळ; जग्ग>जाग; चकम्म>चकव.

६. मराठींतील कांहीं शब्दांचीं लिंगें माहाराष्ट्री व अपभ्रंश भाषेंतील लिंगांप्रमाणें आहेत. उदा०—पाऊस, जन्म, सरा, नयन हे पुल्लिंगी व अंजली, गांठ हे स्त्रीलिंगी आहेत.

(७) आतां केवळ अपभ्रंशामधून मराठींत कोणकोणते विशेष आले आहेत ते पाहूं. अपभ्रंश ही आभीरांची भाषा होती व ही आभीरांची जात उत्तरेकडून सिंध प्रांतांतून गुजरातेंत, तेथून कोंकणांत व विदर्भाच्या कांहीं भागांत येऊन तेथें स्थायी झाली. त्यामुळें अपभ्रंशाचे बरेच अवशेष मराठींत सांपडणें शक्य आहे. डॉ. गुणे (वि. ज्ञा. वि १९२२) व प्रो. कोलते (विक्रमस्मृति ग्रंथ) हे तर म्हणतात कीं केवळ अपभ्रंशापासूनच मराठी निघाली.

नामाला लागणारे विभक्तींचे प्रत्यय मराठीनें अपभ्रंशापासून घेतले आहेत. सर्व विभक्तिप्रत्यय अपभ्रंशोत्पन्न आहेत.[1]

१. अकारान्त पुंलिंगी नामाचें एकवचन 'उकारान्त' होतें. शब्दांतील उपान्त्य वर्ण जर 'य्, व्' किंवा 'ह्' असेल तर मात्र तें रूप ओकारान्त होतें.

२. अपभ्रंशामध्यें 'पुत्तेण्' अशा उच्चाराचें रूप होतें. त्यापासूनच मराठी रूप 'पुत्तें' हें उद्‌भवलें. मेघें, " ईश्वरें, " ईश्वरेंसी " (ईश्वरेण + समम्)

१. राजवाडे : ज्ञानेश्वरी व्याकरण, पृ. ४९.

हीं रूपें तशींच आहेत. तृतीया व सप्तमी ह्या विभक्ति एकमेकींबद्दल अपभ्रंशाप्रमाणें मराठींतहि चालतात.

३. प्रथमेच्या रूपांप्रमाणें द्वितीयेचीं रूपें तयार करण्याची तऱ्हा मराठी व अपभ्रंश ह्या दोहोंमध्यें एकच आहे.

४. तृतीया, षष्ठी, सप्तमी, संबोधन ह्या चार अनेकवचनी विभक्तिप्रत्ययांचे अंत्य स्वर अपभ्रंशाप्रमाणें मराठींत सानुनासिक आहेत.

५. अपभ्रंशांत करेवि, पालेवि, वगैरे इकारान्त ल्यबन्त अव्ययें होतात. त्याचप्रमाणें मराठींतहि ' ऊन ' प्रत्ययान्त जीं अव्ययें आहेत तीं ' इ ' कारान्त, होतात. असलीं इ-कारान्त अव्ययें जुन्या पद्यांत आढळतात. उदा०—जिणूनि-हसूनि इत्यादि.

६. अपभ्रंशांत प्पिणु, पिणु, विणु, असे उ-कारान्त प्रत्यय लावून अव्ययें तयार करतात. त्याचप्रमाणें मराठीच्या जुन्या लिखाणांत ' उ ' प्रत्ययान्त अव्ययें तयार केलेलीं आढळतात. उदा०—करूनु, घेऊनु, हसुनु इत्यादि.

७. भाववाचक नामें तयार करण्याचा प्रत्यय अपभ्रंश भाषेंत प्पण असा आहे. तोच मराठीनें उचलला आहे.

८. सामान्यरूप साधण्याचा प्रकार मराठीनें अपभ्रंश भाषेपासून उचलला असण्याचा संभव आहे. अपभ्रंशामध्येंहि नामाचें सामान्यरूप होऊन नंतर विभक्तीचे प्रत्यय लागतात.

९. मराठीच्या जन्मापासून तिच्या काव्याला अन्त्ययमकाचें सुंदर लेणें लाभलें आहे. मराठीप्रमाणें इतर वर्तमानकालीन बोलींमध्येंहि अन्त्ययमकाचें प्राबल्य दिसून येतें. हें अन्त्ययमक अपभ्रंश भाषेमधून आलें आहे. अपभ्रंश भाषेंतील सर्व पद्यवाङ्मय अन्त्ययमकयुक्त आहे. संस्कृत, पाली व इतर प्राकृत ह्यांत हा प्रकार नाहीं.

१०. अन्त्ययमकाप्रमाणेंच अपभ्रंश भाषेंतील कांहीं छंदांचे प्रकारहि मराठीनें घेतले आहेत. प्रचलित छंदाचें पृथक्करण केलें तर दोहोंमधील साम्य दृष्टीसमोर आल्याविना राहणार नाहीं.

(८) प्राकृत भाषांपैकीं निरनिराळे अवशेष जसे मराठींत सांपडतात तसे संस्कृत भाषेचे सुद्धां अवशेष मराठींत सांपडतात, व ह्यांत कांहीं फारसें आश्चर्यहि नाहीं. मराठीच्या उद्गमाच्या पूर्वी व नंतर ज्या कांहीं सनातनीधर्मीय राजांच्या राजवटी झाल्या त्यांत त्यांनीं आपल्या अमदानींत संस्कृत भाषेस आश्रय देऊन तिचा चांगला पुरस्कार केल्यामुळें प्राकृत भाषांच्या काळांत व पुढें देशी भाषांच्या काळांतहि संस्कृतचे कांहीं ठसे प्राकृत भाषांवर व पुढें देशी भाषांवरहि उमटले. अशा अवशेषांचीं कांहीं उदाहरणें खालीं देतों.

१. ऋ, ॠ, ऐ, औ हे वर्ण संस्कृतांत व मराठींत आहेत, प्राकृतांत नाहींत. ह्यावरून ते संस्कृतामधून आले आहेत हें निश्चित.

२. ङ्, ञ् हीं दोन अनुनासिकें संस्कृतांत आहेत. प्राकृतांत नाहींत; मराठींत संस्कृतसम शब्दांत आहेत. संस्कृतमधूनच तीं आलीं आहेत.

३. मराठींत भावे क्रियापदांचीं रूपें नपुंसक लिंगी तृतीय पुरुषी एकवचनी तेवढीं चालतात. हा गुण मराठीनें संस्कृतपासून घेतला आहे. मराठींत कर्ता प्रायः चतुर्थ्यन्त किंवा च-कारान्तरूपाचा तृतीयान्त असतो. उदा०—मला कळमळतें; मला जाववतें; माझ्याच्यानें जाववतें.

४. संस्कृतमधून शब्दांचें ऋण तर मराठीनें अमूप घेतलें आहे. तद्भव शब्दांचा भरणा आहेच. परंतु तत्सम शब्दहि कांहीं कमी नाहींत. एकंदर शब्द-समूहापैकीं जवळ जवळ $\frac{११}{१८}$ शब्द अस्सल संस्कृत शिक्क्याचे आहेत. तद्भव शब्दांच्या बाबतींतहि त्यांच्या बरोबरीनें मूळ संस्कृत शब्द रूढ आहेत. " पूर्वीच्या प्राकृत ग्रंथभाषा व त्यांचे अपभ्रंश यांच्या द्वारां अपभ्रष्ट होऊन आलेल्या शब्दांचीं अंतिम रूपें जशीं आढळतात, तशींच संस्कृत शब्दांचीं स्वतंत्र रूपान्तरें दिसून येतात. यांपैकीं पूर्वपरंपरेनें अंगवळणीं पडून हाडीमासीं खिळलेले शब्दापभ्रंश नियमित अर्थानें शिष्टांनीं मराठींत मान्य केलेले आहेत.

१०७. ह्या सर्व विवेचनावरून व उदाहरणांवरून मराठी भाषा अमुक एका प्राकृत भाषेपासून उत्पन्न झाली असें आपणांस म्हणतां येत नाहीं. सर्व प्राकृत भाषा, अपभ्रंश व संस्कृत ह्या भाषांनीं आपआपल्यापरीनें व प्रामुख्यानें माहाराष्ट्री व अपभ्रंश ह्यांनीं मराठीस जन्माला आणण्यास हातभार लावलेला दिसतो. निरनिराळ्या प्राकृत भाषा बोलणारे निरनिराळे समाज निरनिराळ्या काळीं वरून आर्यावर्तांतून अनेक कारणांमुळें महाराष्ट्रांत उतरले आणि तेथें स्थायी झाले. त्यांच्या संमिश्र बोलण्यानेंच मराठी भाषा बनली. महाराष्ट्रदेश ज्याप्रमाणें गोपराष्ट्र, मल्लराष्ट्र, अश्मक, कुन्तल, विदर्भ, कोंकण इत्यादि लहान लहान देशविशेषांचा मिळून बनला व महाराष्ट्राची लोकवसाहत ज्याप्रमाणें निरनिराळ्या लोकघटकांची मिळून झाली, त्याचप्रमाणें मराठी भाषा ही निरनिराळ्या प्राकृत भाषांच्या–विशेषतः माहाराष्ट्री व अपभ्रंश ह्यांच्या–मिश्रणानें बनली. महाराष्ट्रदेश, मराठा समाज व मराठी भाषा ह्यांची घटना वर दिलेल्या रीतीनें खिस्तोत्तर ६००–७०० च्या सुमारास झाली.

मराठीचा उत्पत्तिकाल

१०८. मराठी भाषेच्या घटनेच्या बाबतींत कोणकोणत्या प्राकृतचें कितपत अंग आहे ह्याची योग्य कल्पना वरील विवेचनावरून येईल. आतां हा प्रकार केव्हां झाला हें पाहूं. मराठी भाषेच्या पूर्वी लोकांच्या वापरांत असणाऱ्या प्राकृत व अपभ्रंश ह्या भाषांचा अस्त केव्हां झाला व मराठीचा उद्गम

केव्हां झाला हें आपणांस ठरविलें पाहिजे. भाषेचा उद्गमकाल नक्की ठरविणें हें फार कठीण आहे. नवी भाषा आस्ते आस्ते लोकमान्य होत असतांना जुनी मुमूर्षु भाषा कांहीं कालपर्यंत प्रतिष्ठित ग्रंथकार व लोक लिहीत व बोलत असतात. पाली, शौरसेनी, माहाराष्ट्री वगैरे प्राकृत भाषा लोकमान्य होत असतांना पाणिनीय संस्कृत भाषा प्रतिष्ठित लोकांत सुरू होती. अपभ्रंश भाषा सुरू होत असतां चांगले चांगले ग्रंथकार प्राकृत भाषा लिहीत असत. आणि आधुनिक बोली सुरू झाल्यावर देखील पुष्कळ वर्षे अपभ्रंश व प्राकृत भाषांत ग्रंथ लिहिले जात असत. अपभ्रंश भाषेंत तर खि. उ. १२०० पर्यंत चांगल्या उत्तम प्रकारची व पुढें १५०० पर्यंत थोडथोडी ग्रंथरचना झालेली आहे. तेव्हां पूर्व भाषांचा अंत व नवीन भाषांचा जन्म ह्या दोन्ही गोष्टी एकसमयावच्छेदानें होणें शक्य नाहीं. महाराष्ट्रांत मराठी जन्मास येण्यापूर्वी अमुक एक विशिष्ट प्राकृत भाषा लोकांच्या बोलण्यांत होती असें आपणांस सांगतां येत नाहीं. महाराष्ट्रांतील लोकसमाज कोणतीहि एक विशिष्ट प्राकृत भाषा बोलत नसून निरनिराळ्या प्राकृत भाषा बोलणारे निरनिराळे समाज होते व ते एकवटून त्यांच्या मिश्रणानें महाराष्ट्रांतील समाज बनला व त्यांच्या भाषांच्या मिश्रणानें बनलेल्या मिश्र प्राकृतापासून मराठी भाषा बनली. शौरसेनी भाषा बोलणारे राष्ट्रिक लोक, मागधी व माहाराष्ट्री बोलणारे महाराजिक व महाराष्ट्रिक लोक, अपभ्रंश भाषा बोलणारे वैराष्ट्रिक व आभीर लोक महाराष्ट्रांत येऊन मिसळले. त्यांच्या मिश्रणापासून मराठा समाज बनला व त्यांच्या भाषांपासून मराठी भाषा बनली. मराठी भाषा प्रत्यक्ष जन्मण्यापूर्वीच्या संधिकालांत एक दोन शतकें एखादी मिश्र प्राकृत किंवा मिश्र अपभ्रंश प्रचारांत असावी.

१०९. मराठी भाषेच्या उत्पत्तीचा काळ नक्की ठाम करण्यास खात्रीलायक असा आधार प्राकृत व अपभ्रंश ह्या भाषांवरून मिळण्यासारखा नसल्यामुळें आपणांस मराठी भाषेंतीलच आधार घेणें जरूर आहे. मराठी भाषा बोली म्हणून लोकांच्या वापरांत असल्याबद्दलचा जुन्यांतील जुना पुरावा कोणत्या काळांतील आहे हें पाहिल्यानेंच मराठीचा उत्पत्तिकाल निश्चित होईल. मराठीमध्यें उत्तम प्रकारची आदरणीय अशी ग्रंथरचना शालिवाहन शके १२१२ (इ. स. १२९०) मध्यें झाली होती हें ज्ञानेश्वरीवरून उघड आहे.[१] मुकुंदराजाचा विवेकसिंधु (श. १११०) व चक्रधरादिकांचें मानभावी वाङ्मय (श. ११८५) हें मराठी वाङ्मय ज्ञानेश्वरीच्या पूर्वीचें समजलें जातें. ज्ञानेश्वरीविवेकसिंधुसारखे ग्रंथ प्रसविण्याची शक्ति कोणत्याहि भाषेंत तिच्या जन्माबरोबर येणें शक्य नाहीं. ग्रंथकर्तृत्व हें पायरीपायरीनें वाढत जातें. तेव्हां हे ग्रंथ प्रथमचे

१. शके बारा शतें बारोत्तरें । तैं टीका केली ज्ञानेश्वरें ॥

ज्ञाने. १८–१७९२.

नसून मराठीच्या विकासाच्या त्या काळच्या निशाण्या आहेत. त्यांच्यापूर्वी कित्येक ग्रंथ निर्माण करण्याची ताकद मराठी भाषेंत व महाराष्ट्र लेखकांच्या लेखणींत निःसंशय असली पाहिजे. ज्ञानेश्वरीविवेकसिंधूच्यापूर्वी वेदान्ताशिवाय कांहीं तरी इतर भावनाप्रधान बालवाङ्मय मराठींत निर्माण झालेंच असलें पाहिजे. हें जें वाङ्मय तेंच मराठीचें बालपण.

११०. ज्ञानेश्वरींत पदोपदीं आढळून येणारे अनेकविध उपमांचें प्राचुर्य, भाषेचें सौंदर्य, शब्दांचें ऐश्वर्य, कल्पनांचें प्रागल्भ्य, वाटेल तसा आकार घेण्याची भाषेची क्षमता, मनांतील भावार्थ हरतऱ्हेनें विशद करण्याची हातोटी वगैरे भाषेंतील वरवर दिसणारे, बुद्धीला पटणारे व हृदयाला उचंबळविणारे असे दोन्ही प्रकारचे गुण भाषेंत कांहीं जन्मतःच येत नाहींत. हीच गोष्ट विवेकसिंधु आणि मानभावी वाङ्मयाची. मराठीच्या लहानपणच्या बाळसेदारपणाची अंधुक कां होईना पण कांहीं तरी कल्पना करून देणारें वाङ्मय दुर्दैवानें आज उपलब्ध नाहीं. त्याच्या अभावीं, विवेकसिंधु, ज्ञानेश्वरी व मानभावी वाङ्मयाच्या पूर्वींचा काळ अंधकारमय आहे. ह्या निबिड अंधकारांत कोठें कोठें कोपऱ्यांत कांहीं तुटपुंजी—शिलालेख, ताम्रपत्रें, उल्लेख वगैरे—साधनें आपापल्या परीनें प्रकाश पाडण्याचें काम करतात. ह्या प्रकाशाच्या साहाय्यानें थोडीशी वाट काढणें शक्य आहे. शिलालेखांवरून तत्कालीन भाषेचें अस्तित्व तर सिद्ध होतेंच. परंतु तें ‘दगडावरील रेघा’ या प्रकारचें असल्यानें त्यांच्यांत संस्करण अथवा अर्वाचीकरण सुतरां अशक्य असतें; म्हणून तत्कालीन भाषेचें स्वरूप अजमाविण्यास तीं खात्रीलायक साधनें होत. अशा ह्या खात्रीलायक शिलालेखांवरून मराठीच्या उत्पत्तीचा काळ कोठपर्यंत मागें जातो हें पाहूं.

(१) ज्ञानेश्वरीच्या एकच वर्ष पूर्वींचा म्हणजे शक १२११ (इ. स. १२८९) मधील निझामशाहींतील उनकेश्वराचा शिलालेख आहे.[१] ह्या लेखांत रामचंद्र यादव, त्याचा एक नातलग वंकदेव, त्याचा करणाधिप हेमाडीपंडित, त्याचा हस्तक सोमदेवपंडित व माहूरचा रहिवासी सरणनायक, इतक्यांचीं नांवें असून सरण नायकानें उनकेश्वराच्या देवालयाचा जीर्णोद्धार केल्याचा उल्लेख आहे. लेखांत १८ ओळी आहेत, त्यांपैकीं पहिल्या ८ ओळी पुढें दिल्या आहेत.

१. ॐनमो गणाधिपतये नमः स्वस्ती सी सके १२११॥ वीक्रम संवत्सरे आ. स्व.

२. प्रताप चक्रवर्तिः स्री रामचंद्र देवः विजयोप्रत पाद पदुमोपजिविः हाचि साहा स्सी वकदे.

---

१. देशपांडे : भा. इ. सं. मं. त्रै. ९·१ २९–३०.

३. वः प्रधान हेमाडिपंडित...तं निरोपीत नाएकु टकत्तु सोमदेयो पंडितः तस्मिकाले वर्तमाने

४. त्रेता युगी रामुः वनवासप्रसंगी : सरभंगाचआ आस्रमा आले : सरभंग प्रीत्यर्थ : हे उद

५. दक उप्ल केलें : तदा काल्ये स्सि देवरचित तीर्थ हे : हरीहरा प्रसादे मातापुरनिवासी क–सी–

६. व्यः कौडण्यगोत्रः सराणुना एक : रुतेमेर्वृतेवें: सकल प्रासादारतु केले तो राम प्रासादं संपुर्ण

७. जाला : तेयाचा नमस्कारु हरीहरा देवता सकलासि

८. नमस्कारु त्रिकालः वाचिता विजैया. . लटिग्रामु ॥ २ ॥

ह्यापुढें देवालयास दान दिल्याचा उल्लेख आहे. ह्या लेखांतील भाषा संस्कृतमिश्र मराठी आहे. कांहीं रूपें अस्सल मराठी शिक्क्याचीं आहेत.

(२) ह्याच रामदेव जाधवाच्या राजवटींतील शके १२०७ म्हणजे ज्ञानेश्वरीच्या ५ वर्षें पूर्वीचा सासवड (पुणें) जवळ पूर गांवांत एक शिलालेख आहे[१]. ह्यामध्यें अकरा ओळी असून त्यांतील बराच भाग त्रुटित आहे. लेख पुढीलप्रमाणें आहे.

स्वस्ति स्री सक् १२०७
वर्षें प (पा) र्थिव सवछेरे
आस्विन (ना) दौ अद्येह स्री
म प्रौ (त्प्रौ) ढप्रताप चक्रव
र्ती स्रीरामच (चं) द्रदेवविजय
राज्योदै तदपादपद्मोपजिविस
कळकर्णा (रणा) धिप. हेमाडि पंडि
तो । त वोंइ. .दंडनायक स्रीपत प (प्र) मु (भु ?)
णें नायक । रामेचंद्रदेवों नाडिती जीवि. ...
ळक कुळ. ...
. .सोडि. .

(३) ज्ञानेश्वरीच्या पूर्वी सतरा वर्षें म्हणजे शके ११९५ (सन १२७३) मध्यें कोरलेला पंढरपूरच्या श्रीविठ्ठलाच्या मंदिरांतील शिलालेख आहे. ह्यालाच लोक भाविकपणानें चौऱ्यांयशीची शिळा म्हणतात. ह्या शिळेस पाठ लाविली म्हणजे मनुष्य चौऱ्यांयशी योनींतून मुक्त होतो अशी समजूत आहे. श्रीविठ्ठलाचें मंदिर बांधण्यासाठीं वर्गणी गोळा करण्यांत आली. त्या वेळेस ज्यांनीं ज्यांनीं मदत

१ खरे : द. म. इ. सा. खं. १ पृ. ४५.

केली त्यांचीं नांवें त्या शिळेवर आठ रकाने काढून त्यांत कोरलीं आहेत. ह्या यादींत त्या वेळच्या अनेक व्यक्तींचीं नांवें व कांहीं नाण्यांचा उल्लेख आहे. जरी पुष्कळशीं नांवें असलीं तरी त्यांपैकीं कांहीं नांवें व शब्द मराठी व्याकरणाच्या नियमांनीं जखडलेले सांपडतात. "चालवेया, पैकाचा, रामचंद्र देवरायें, देवरायासी, करनु, सेंठी, तेयाची, विट्ठलाची आण" इत्यादि शब्द मराठी वळणाचे, आहेत. लेखांतील जरूर तेवढा भाग पुढें दिला आहे.

स्वस्ती श्री सकु ११९५ श्रीमुख संवत्सरे फागनिपूर श्रीविठ्ठलदेव रायासि तिसा सिति फुलें दांडे आचंद्रार्क चालवेआ नाना भक्त मालीआं दत्त पैकाचा विवरु ॥

(४) ह्या लेखाच्या पूर्वीचा शक ११६१ (सन १२३९) मधील नेवासें येथील शिलालेख होय.[१] हा ज्ञानेश्वरीच्या पेक्षां ५१ वर्षांनीं जुना आहे. ज्ञानेश्वर महाराजांनीं ज्या खांबाला टेकून बसून ज्ञानेश्वरी सांगितली, त्या खांबाजवळ कणेरेश्वराचें जुनाट हेमाडपंती देऊळ होतें. त्या देवळाच्या एका दगडावरील हा लेख आहे. ह्याची भाषा संस्कृतमराठी मिश्र असून त्यांत सीळू पंडित वृत्ति-काराला १८ निवर्तनें जमीन दिल्याचा उल्लेख आहे. लेख पुढीलप्रमाणें आहे.

स्वस्ति श्री शकू ११६१ विकारी सं
वत्सरे ॥ श्री कणेरेस्वरदेवालये ॥ पुराण
वृत्तिकार: । शौनकगोत्रीयः । माध्यंदिनः ॥
श्री सीळूपंडितः ॥ तथा पांपूवीहरि सीमागारे ॥
पुराणवृत्ती भूमी निवर्तनें सर्वनमसे अठरा ईए भूमी
कणेरेश्वदेऽभूली ॥ हे भूमि देवें पुरुषेण । जीवणा दिधली ॥

(५) ह्या लेखाच्या पूर्वीचा उपलब्ध शिलालेख शक ११५० [सन १२२८] मधील आहे[२]. ज्ञानेश्वरीच्या पूर्वी ६२ वर्षें ह्याचा काळ येतो. हा लेख आंबेजोगाई येथें मिळाला असून ह्याला खोलेश्वराचा शिलालेख असें म्हणतात. ह्यांत कोरलेल्या एकंदर ४७ ओळींपैकीं पहिल्या ३५ ओळी आणि शेवटच्या ५ ओळी संस्कृतमध्यें आहेत. मधील ४–५ ओळी मराठी आहेतशा वाटतात; कारण त्यांतील मराठी स्पष्ट नाहीं. संस्कृत मजकूर लिहून झाल्यानंतर तोच मजकूर महाराष्ट्रभाषेमध्यें लिहिला. तदेव महाराष्ट्रभाषायात्र लिख्यते असें लेखांतच म्हटलें आहे.

तदेव महाराष्ट्र भाषयात्र लिख्यते । ळ । ळ । आंम्रदेशे लघुब्राड । ३६ धी नाम ग्रामो दत्तः ॥ तथा बेढे सुकेडांदेउ । असिदत्त । उदगिरि । रघुवेसिगें विडिवोसह प्रति...लिक ॥ तथा आंबपुरे

१. खरे: द. म. इ. सा. खं २ पृ. ३, ४.

२. खरे: द. म. इ. सा. खं. १ पृ. ५५

३७—ढवलोक किं...तथा पुर। गुरवा सत्रसोम स्वर्ण संबंधे...चौदेसी चौत्रिडी मात्य प्रतिपाउँवातडेआ ॥ दोव त्रिडेसह

३८....देसी पालवि बेल पलसपणु सर्वनमस्य ॥ ... आ पालिवे गाढव लोले समीप म १–१...हखंडी मला–देवासमीप

३९. मला–तथा पूर्वता मला–पूर्व मले ७॥ द्दा (द्रा) ष्टीं (टी) मालिणी प्र. . घाणे ॥ ६ ॥ आंब्रदक्षिणे कामत ॥ तथा पूर्वता कामड १ ॥ मायप्रविलोणा.... कं ॥

४०. णा...वा ॥ आंब्रगण पोफला... ...

४१. १२ ॥ पालेआ फलां गूकां ॥ चाटुसी ॥ आडसी–मड

(६) वरील लेखाच्या लगत मागचा लेख खानदेशांत चाळीसगांवापासून दहा मैलांवर असलेल्या पाटण ह्या गांवांतील श्री भवानीच्या मंदिरांत आहे. हा लेख ज्ञानेश्वरीच्या पूर्वी ८४ वर्षांचा म्हणजे शक ११२८ (सन १२०६) मधील आहे. हा लेख भाषेच्या दृष्टीनें अधिक स्पष्ट आहे. लीलावतीचे कर्ते प्रसिद्ध गणिती भास्कराचार्य यांच्या चांगदेव नांवाच्या नातवानें हा लेख खोदविला आहे. देवगिरीच्या सिंघण यादवाचे मांडलिक म्हणून असलेल्या निकुंभ नांवाच्या राजकुलाच्या आश्रयानें ज्योतिषशास्त्राचें अध्ययन अध्यापन करण्यासाठीं मठाच्या स्थापनेसंबंधीं ह्यांत उल्लेख आहे. मठाच्या योगक्षेमासाठीं कोणकोणत्या गोष्टी द्यावयाच्या त्यांचें त्यांत वर्णन आहे. लेखाच्या शेवटच्या चार ओळी मराठीचें पूर्वस्वरूप प्रगट करितात. ह्या लेखांत ‘ इया, पाटणी, केणें, तेहाचा, ब्रह्मणा, दिन्हला, तेलिया, मविजे, मवावे ’ इत्यादि मराठी व्याकरणानें मान्य केलेलीं रूपें आहेत.

२१. स्वस्ति श्री शाके ११२८ प्रभवसंवत्सरे श्रावणमासे पौर्णमास्यां चंद्रग्रहणसमये श्री सोइदेवेन सर्वजनसंनिद्धौ हस्तोदक पूर्व्वकं विजगुरुरचित-मठायायस्थानं ।

२२. दत्तं ॥ तद्यथा ॥ इयां पाटणी जें केणें उघटे तेहाचा असि आउं जो राउला होता ग्राहकापासी तो मठा दिन्हला ॥ ब्राह्मणा जें विक (ते) या पासी ब्रह्मोत्तर ते ब्राह्मणी दिन्हले ग्राह

२३. कापासी दामाचा वीसोवा आसूपाठी नग (रे) दिन्हला ॥ तुल-दाइयां बैला सिद्धवै ॥ बाहीरिला आसूपाठी गिधवे ग्राहकापासी । पांच पोफली ग्राहकापासीं ॥ पहि

२४. लेआ घाणे आदाणाची लोटि मठा दिन्हली । । जेती घाणे वांहति तेतीयां प्रति पली पली तेला ॥ येथ (जें) मविजे तें मढीजिन मापे मवावें मापाउ मढा अर्द्ध ॥ अर्द्ध

२५. मापहारी। (रु) पाचें सूंक । तथा भूमिः ॥ चतुराघाट विशुद्ध ॐ डुग्रामु पषड ब्रालेआ कामतामध्यें चहवंटा ॥ एकल वंटा ॥ पंडिताचा कामतु ॥ श्री ते ग्रा

२६. मी चाउरा धामोजीचीअ सोंढिआं

(७) ह्याच्या मागचा परळ येथील सरकारी बंगला बांधीत असतांना सांपडलेला शिलालेख हा होय. हा शके ११०९ (स. ११८७) मध्यें कोरलेला असल्यामुळें ज्ञानेश्वरीच्या पूर्वी १२३ वर्षांचा ठरतो. ह्यांत कोंकणच्या अपरादित्य नांवाच्या राजानें श्री वैद्यनाथ देवाच्या पूजेसाठीं 'षट्षष्टि' म्हणजे साष्टी प्रांतांतील माहुलीजवळ २४ द्राम उत्पन्नाच्या जमिनीची देणगी नमूद केली आहे. ह्यांतील प्रारंभींचा मजकूर संस्कृत असून शेवटच्या दोन ओळींतील शपथ मात्र मराठींत आहे. ह्यावरून एक गोष्ट उघड आहे कीं ह्या सुमारास शिष्टांची दरबारी भाषा जरी संस्कृत असली तरी सामान्य लोकांची भाषा सररहा मराठी होती; सर्वांना ती शपथ किंवा तो शाप समजावा म्हणून जी भाषा वापरली ती पुढीलप्रमाणें आहे.

२२ ॥ अथ तु जो कोणु हुवि ए शासन लो

२३ पी तेया श्री वैद्यनाथ देवाची भाल सकुटुंब्रीआ पडे ॥ तेहाची

२४ माय गाढवे *विजे ॥

(८) ह्याच्या अगोदरचा पुरावा एका ग्रंथांतील आहे. यशश्चंद्र नांवाच्या एका लेखकाच्या 'राजीमतीप्रबोध' ह्या ग्रंथांत राजसभेंत बसलेला एक महाराष्ट्रिक एका स्त्रीच्या रूपसंपदेचें वर्णन करितो आहे. ह्या ग्रंथाचा काळ गुजराती संशोधक लालचंद गांधी अकराव्या शतकाचा उत्तरार्ध धरतात.[1] वर्णनाची भाषा पुढीलप्रमाणें आहे.

देव चतुरांगुलाची जीहा, मी कांई सांग्रओ? गोमटी मुह, फाफट निलाट चापटु, आंखड्याली ताहीची, वीणी काली, न छोटी न मोटी वानिचां पाहुली नाहीं। कांई तहि तूलि। नाहि उंडी जाणउ सुखकरी कुंडी, बोलती महुरवाणि चालती सुजाणि राउल खरी रूडी अमृत करी इसी कूयडी ॥

(९) मराठीच्या अस्तित्वाचा ह्याच्या मागील दाखला पुढील लेखांत सांपडतो. हा शिलालेख[2] मोगलाईतील उस्मानाबाद जिल्ह्यांतील तुळजापूर तालुक्यांतील सांवरगांव येथील महामंडालेस्वर कडंबकुलतिलक मारडदेवानें दिलेल्या दानासंबंधीं आहे. ह्याचा काळ '१०८६ शके आश्विन शु० १ गुरौ असा आहे. ह्याला इंग्रजी तारीख १९ सप्टेंबर ११६४ इसवी अशी येते.

१. चिं. वि. जोशी. देशी भाषांचें प्राचीनत्व, वि. ज्ञा. वि. व. ५९अं. १२.

२. खरे, द. म. इ. सा. खं. २. पृ. २, ३.

१ सकु १०८६ तारण संव
२ त्सरे आश्विन सुध १ गुरौ कडं (व)
३ कुलतिलक महामंडलेस्वर मा
४ रड (?) देवगणक तत्पादपद्मोपजी
५ वि भालि अंबादेवीचेआ कीर्तनासि वींसोवे म
६ माधवनायके लाहिंपनायके मासप्रति द्रा
७ म २ दत्त (न) फेडी तो स्वान गावपशुलय
८ स्य यस्य य (दा) (भू) मी तस्य तस्यतदा फ (लं)

(१०) वरील लेखाच्या पूर्वीचा शक १०७९ (सन ११५७) मधील पळसदेव येथील शिलालेख होय. हा ज्ञानेश्वरीच्या पूर्वी १३३ वर्षांचा आहे. पळसदेव हें गांव गारदौंडापासून सहा मैलांवर भीमेच्या कांठीं आहे. सरडेश्वराच्या देवळावर हा लेख आहे. जाधवांच्या पूर्वी राष्ट्रकूटांच्या राजवटींत मराठी भाषा चांगली प्रचलित होती असें ह्यावरून दिसतें.

१ श्रीचंगदेव दंडनाकें विष्णुगृह केले । ईश्वर
२ संवछरी नीफजले प्रासादी व स व ण स व
३ गा तेहाचे पुत्त भाउया । स्तंभा
४ निष्कृती सोनेया साहस्र एकु १००० प्रासादि अस कर
५ वातोत्तरे भूमी १०० दाउ पसाउ बाहिरा । सकु १०७९
६ मंगल मह श्री

(११) ह्या लेखाच्या पूर्वीचा मराठीसंबंधीं दाखला एका जुन्या ग्रंथांत मिळतो. मानसोल्लास अथवा अभिलषितार्थचिंतामणि ह्या नांवाचा ग्रंथ शके १०५१ (सन ११२९) म्हणजे ज्ञानेश्वरीच्या पूर्वी १६१ व्या वर्षी चालुक्य वंशांतील सोमेश्वर ह्या राजानें लिहिला. ह्या ग्रंथांत मराठी रूपें व मराठी शब्द कित्येक ठिकाणीं आले आहेतच; पण विशेष महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे ग्रंथामध्यें रागतालाची माहिती देतांना ग्रंथकारानें कांहीं मराठी पद्यें दिलीं आहेत. असलीं पद्यें किंवा ओंव्या महाराष्ट्रांतील स्त्रिया दळतांना कांडतांना म्हणतात असेंहि ग्रंथकार सांगतो. मराठीमध्यें लोकगीतांची परंपरा किती जुनी आहे हें ह्यावरून दिसतें. पद्यें पुढीलप्रमाणें आहेत.

१ जेणें रसातल उणु मत्स्यरूपें वेद आणियले मनु शिवक वाणियले तौ संसारसायरतारण मोहंतो रावो नारायणु जो गीची

२ जो गीची जाणे गाइजे बहुपरिरूपे निर्हांगो मय सैकः शेशानले सुलघु शशजन मान वंकसे

(१२) ह्या लेखाच्या पूर्वीचा एक मराठी ताम्रपट आहे. तो कोंकणांत दिवें ह्या गांवांत उपलब्ध झाला. त्याचा काल शक संवत् ९८२ सर्वरी (शार्वरी)

संवत्सर मार्गशीर्ष पौर्णिमा शुक्रवार असा आहे. इंग्रजी कालगणनेनें ह्या दिवशीं १० नोव्हेंबर १०६० इसवी ही तारीख येते. म्हणजे ज्ञानेश्वरीच्या पूर्वी २३० वर्षांचा हा ताम्रपट ठरतो. ह्या ताम्रपटांत वासुदेव भट्टानें त्याच्याजवळ असलेले स्थितिपुरी गांवासंबंधींचे दोन ताम्रपट सर्वस्थानच्या (सभेच्या) समक्ष मावलभट्टाजवळ दिल्याचा उल्लेख आहे. तसेंच त्या स्थानाच्या योगक्षेमासाठीं १२७ सोन्याचीं गद्याणक नाणीं दिल्याचाहि त्यांत उल्लेख आहे. हीं नाणीं एका कंठ्यांत गोवलेलीं आहेत. ऋषियप्प घैसास, सिदू पद्मदेव, तिकै, मधुवै षडंगविद् जीवणै, नागरुद्रभट्ट, मधुवय, देवल वगैरे व्यक्तींचीं नांवें त्यांत आहेत.

ताम्रपट पुढीलप्रमाणें आहे.

१ ओं स्वस्ति शक संवतु ९८२ सर्व्वरी संवत्सरे मा
२ र्गसीर पौर्ण्णमास्यां शुक्रे ॥ श्री स्थिति पुरिचीं दो
३ नि सासनें वासुदेव भट्टवाये षडंगवि रिसियप
४ घैसास सीवू षडंगवि एतप्रमुखें स्थानें मावलभट्ट
५ पासेः ठवियलीं ॥ तथा सातावीसें शत सुवर्ण्णः दा
६ वोदरपासिं ठवियलें ॥ सु. गा. १२७ सुर्व्वः योगक्षे
७ मुस्थानहचा । दीवेचे रिसिय पै पौंवदेव षडंवि तिकै
८ षडंगवि जीवणै नागरुद्रभट्ट मधुवै षडंगवि मधुव
९ य देवलु हे जाणति जें सुवर्ण्ण लिहलें तें कांठेअः समेतः ॥

ह्या ताम्रपटांत आलेलीं शब्दांचीं रूपें व जागजागीं येणारे अनुनासिक शब्द चिन्त्य आहेत. मराठी शब्दांचीं पुढील रूपें पाहा.

"ठवियली, ठवियलें, जाणति, लिहले (क्रियापदें), स्थितिपुरीची, स्थानहचा दिवेचे (षष्ठीचीं रूपें), योगक्षेमु (प्रथमा एकवचन), सासनें (प्र. अनेक.) पासे, पासीं (शब्दयोगी अव्यय), जें, तें (सं. सर्वनाम).[1]

(१३) ह्या उल्लेखाच्या अगोदरची मराठीची निशाणी दक्षिणेंत म्हैसूरजवळ श्रवणबेळगोळ येथील शिलालेखामध्यें मिळते. मराठींतील शिलालेखांपैकीं हा पहिला आद्य शिलालेख असल्यामुळें ह्याचें विशेष महत्त्व आहे. हा लेख शके ९०५ (सन ९८३) म्हणजे ज्ञानेश्वरीच्या पूर्वी ३०७ व्या वर्षी कोरला. गंग घराण्यांतील राचमल्ल राजाच्या कारकीर्दीत त्याच्या चावुण्डराय नांवाच्या प्रधानानें बाहुबलजी ऊर्फ गोमतेश्वराचा एक अतिशय प्रचंड असा दगडी पुतळा उभारला, आणि सर्व लोकांच्या माहितीसाठीं पुतळ्याच्या खालीं निरनिराळ्या देशभाषांत ती गोष्ट कोरविली. मराठींतील मजकूर पुढीलप्रमाणें आहे.

१. डॉ. मो. गं. दीक्षित—सह्याद्रि अं. ६ वर्ष १५ खं. २९ पृ. ३३५.

श्री चावुण्डराजें करवियलें
गंगराजे सुत्ताले करवियले

ह्या दोन्ही ओळी एकाच काळीं खोदल्या गेल्या नाहींत. दुसरी ओळ कांहीं वर्षें मागाहून इ. स. १११७ मध्यें कोरली असावी. ह्याचीं अक्षरें मोठीं आहेत. पहिल्या 'श्री' ची उंची सुमारें दीड फूट आहे. ह्यांत उल्लेखिलेलें गंग घराणें दोन ठिकाणीं नांदलें. एका शाखेनें कलिंगांत मुखसिंग शहरीं राज्य केलें. दुसरीनें म्हैसूर येथें राहून पश्चिमेकडच्या प्रदेशावर राज्य केलें. ह्या गंग घराण्यांतील मारसिंव्ह, राचमल्ल आणि रक्कस ह्या तिघा राजांच्या अमदानींत चावुण्डराय हा प्रख्यात जैन योद्धा, पण्डित आणि भक्त त्यांचा प्रधान म्हणून होता. अजितसेन हा राचमल्ल आणि चावुण्डराय ह्या दोघांचाहि गुरु होता. राचमल्लाची कारकीर्द इ. स. ९७४–९८४ पर्यंत होती व त्याच काळांत चावुण्डरायानें ह्या अजस्र स्तूपाची उभारणी केली.[१] ह्या त्याच्या धार्मिक आणि पुण्यशील कृत्यामुळेंच तो जरी प्रधान होता तरी त्याला राचमल्लानें 'राय' ही बहुमानाची पदवी अर्पण केली. ह्यानें उभारलेल्या घुमटामुळें ह्याला गोम्मतराय असेंहि म्हणत असत. ह्यानें लिहिलेले दोन ग्रंथहि चामुण्डरायपुराण आणि चारित्रसार ह्या नांवानें प्रसिद्ध आहेत.

सर्व आशिया खंडांत ह्याच्या इतका भव्य व मोठा दुसरा पुतळा नाहीं. हा दोड्डबेट्ट किंवा इंद्रगिरी पर्वतावर एका मोक्याच्या ठिकाणीं उभारला आहे. इंद्रगिरी पर्वताचीच उंची समुद्रसपाटीपासून ३४७ फूट आहे. ह्या पुतळ्याची उंची ७० फूट आहे. मूर्तिकलेंतील कौशल्याचा हा एक नमुना आहे. ह्याच्यावरील भावनाप्रकटीकरणाचें कौशल्य अजब आहे. पुतळा उत्तराभिमुख उभा आहे.

गोमतेश्वर हा पुरूदेवाचा मुलगा. पुरूदेव हा पहिला तीर्थंकर म्हणून समजला जातो. ह्याला पुत्र दोन : भरत पहिला व दुसरा गोमतेश्वर. वडिलार्जित राज्यासाठीं ह्या दोघां भावांत मोठें युद्ध झालें. त्याची परिणति धाकट्या गोमतेश्वरानें सर्व पृथ्वीचें साम्राज्य आपल्या भावाला देण्यांत व आपण ब्रह्मानंद-साम्राज्य स्वीकारण्यांत झाली. नंतर तो 'केवली' पदाप्रत गेला. 'कर्मा'वर त्यानें स्वामित्व मिळविलें. त्यामुळेंच त्याच्या भावानें त्याचा एक पुतळा उभारला. त्याची उंची ५२५ धनुर्याम होती. हाच पुतळा पुढें कुक्कुटेश्वर म्हणून ओळखूं जाऊं लागला. पुढें मग तो अदृश्य झाला. जैनसाधूशिवाय तो कोणास दृश्य होत नसे. गंगराजाच्या एका चामुण्डराय नांवाच्या प्रधानाला तो पुतळा पाहण्याची इच्छा झाली. दुर्गम प्रदेश व दूर अंतर, लांबचा प्रवास ह्यांमुळें त्याची इच्छा सफल झाली नाहीं, म्हणून त्यानें हा पुतळा तयार केला. हा पुतळा दिगंबर जैनपंथीयांच्या ताब्यांत आहे. त्याची पूजाअर्चा भांडरवस्ती ह्या मठामार्फत होते[२].

१. Shravanbelgola Inscription : *Epigraphia Karnatika*, *Vol. II (S. B.), No.* 974

२. म. म. द. वा. पोतदार : म. सा. पत्रिका अं. ३, व. १५, पृ. २६७.

(१४) मराठी शिक्क्याचे शब्दप्रयोग ह्याच्या मागेंहि आढळून येतात. एपिग्राफिआ इंडिका व इंडियन ॲन्टिक्वरी ह्या नियतकालिकांच्या निरनिराळ्या अंकांत जे ताम्रपट व शिलालेख प्रसिद्ध झाले आहेत त्यांतून मराठी शब्द वापरलेले दिसतात. वर जे शिलालेख दिले आहेत, त्यांच्या पूर्वीच्या काळांतील म्हणजे शकोत्तर १०४९पासून ते मागें थेट शकोत्तर ६०२ पर्यंतच्या सोळा लेखांतील मराठी शब्दांची यादी खालीं दिली आहे तीवरून मराठी भाषेच्या अस्तित्वाचा दाखला शकोत्तर ६०२ (इ. स. ६८०) पर्यंत न्यावयाला हरकत नाहीं.

१ श. १०४९ च्या शिलाहार राजाच्या ताम्रपटांत पुढील शब्द मराठी वळणाचे आहेत : सकु–संवतु, घोरपड, वरवली, ऊसर, मोर, मोबली, गाडीमार्ग.

२ श. १०१६ चा ताम्रपट—कोंकण, रिषी, सोमण, संवतु, छेपाटी, भाभण (बाम्रण), नोर, राय.

३ श. १००१ चाखंभो—अमात्यु, देणें, प्रधानु, मामलु, वरिल.

४ श. ९२२ चा शिलालेख—करणिक, थीर.

५ श. ९०० चा ताम्रपट—सांम्राज्य.

६ श. ८९६ चा मर्मुरीचा ताम्रपट—करवून, मानवून.

७ श. ८३२ चा ताम्रपट—वइरि (वैरी), निशेष, सिंध.

८ श. ८१० चा राष्ट्रकूटांचा ताम्रपट—न्हा, पुन्य, जो (सर्वनाम), सिंघ (सिंह), दह (दश), चिति (स्थिति), रिपू, इथ.

९ श. ७५७ चा ताम्रपट—येज्ञ (यज्ञ),

१० श. ७३५ चा ताम्रपट—खळखळ.

११ श. ७२८ चावणीचा ताम्रपट—वारिखेड (सध्यांचें वारखेड).

१२ श. ६८० चा ताम्रपट—दोसिराज (जोशीराज), भंडारगांव-विठ्ठगे (भंडारकवठे).

१३ श. ६७५ चा सामानगड येथील ताम्रपट—देऊळवाडे, पारगांव, आइतवाडे.

१४ शक ६५८ (२) चिकुडें येथील ताम्रपट—आचलित, आरोहतौ आवुट, करवुन, करवून, करित.

१५ श. ६२१ चा ताळुक्याचा शिलालेख—सुंक्त, बादावी, हित.

१६ श. ६०२ मधील ताम्रपट—पन्नास, प्रिथिवी (प्राथिवी).

(१५) मराठीच्या अस्तित्वाबद्दल शिलालेखाचे पुरावे येथें संपले. मराठीच्या अस्तित्वाचा आणखी एक उल्लेख धर्मोपदेशमाला (भोज, नागूर) क्र. २८ धनकथा (सं. एल्. बी. गांधी) ह्या ग्रंथांत आढळतो. ह्या ग्रंथाचा काल विक्रमसंवत् ९१५ (इ. स. ८५९) हा आहे. ह्या ग्रंथांत मराठी भाषेचें वर्णन पुढीलप्रमाणें केलें आहे.

" सललिय-पय-संचारा पयडियमयणा सुवण्णरयणेल्ला ।
मरहठ्ठय भासा कामिणी य अडवीय रेहंती ॥ "

ह्या श्लोकाची संस्कृत छाया पुढीलप्रमाणें आहे.

" सललितपदसंचारा प्रकटितमदना सुवर्णरचनावती ।
मरहट्ठ भाषा कामिनी य अटवी च राजन्ते ॥ "

ह्या श्लोकांत मराठी भाषेस सुंदर कामिनीची उपमा देऊन ती अटवीप्रमाणें सुंदर गतीची, मदनानें उद्दाम, चांगल्या वर्णाची आहे असें वर्णन केलें आहे.

(१६) मराठीच्या अस्तित्वाचा आणखी एक फार जुना व महत्त्वाचा पुरावा कुवलयमाला नांवाच्या ग्रंथांत मिळतो. हा ग्रंथ उद्योतनसूरि ह्यानें इसवी सन ७७८ मध्यें लिहिला. ह्या ग्रंथांत अठरा देशी भाषांचा जो उल्लेख आहे त्यांत " गोल्ल, मध्य, मागध, अंतर्वेद्य, कीर, टक्क, सैंधव, मारव, गुर्जर, लाड, कण्णाड, तायिक, कोसस, **मरहट्ठ**, आंध्र, खस, पारस, बर्बर, इतक्या भाषा निर्देशिल्या आहेत. पुढें प्रत्येक देशांतील मनुष्याचें वर्णन करून त्याच्या भाषेंतील अतिशय ठळक अशी **लकब** सांगितली आहे. " **तेरे मेरे आउर्ति जंपिरे मज्झदेसे** " (तेरे मेरे आवो असें म्हणणाऱ्या मध्यदेशीयास पाहिलें.) हें एका मध्य देशच्या माणसाचें व त्याच्या भाषेचें वर्णन आहे. असेंच पुढें गुर्जर, माळवी ह्या लोकांचें व त्यांच्या भाषांचें वर्णन आहे. एका मराठा वाण्याचें व त्यांच्या भाषेचें वर्णन पुढीलप्रमाणें आहे. " **दढमडह सामलंगे सहिरे अहिमाण कलहसीले य । दिण्णले गाहिल्ले उल्लविरे तत्थ मरहट्टे** " ॥ बळकट, ठेंगण्या, सावळ्या अंगाच्या, काटक, अभिमानी, भांडखोर, **दिण्णले** (दिलें), **गहिल्ले** (घेतलें) असें बोलणाऱ्या मरहाठ्यास त्यानें पाहिलें. ह्या ग्रंथाचा काळ चैत्र कृष्ण १४ शके ७०० अपराह्णी असा असल्याचें अपभ्रंश काव्यत्रयीच्या प्रस्तावनेंत लालचंद गांधी सांगतात. ह्या उल्लेखांत मराठी वाक्प्रयोग जरी न मिळाला तरी त्यावरून इ. स. ७७८ च्या सुमारास मराठा समाज व मराठी भाषा ह्या दोहोंना एक प्रकारचें विशिष्टत्व प्राप्त झालें होतें इतकें मात्र खास.

(१७) प्राकृत भाषांचा बोली म्हणून लोप झाल्यानंतर देशभाषा अस्तित्वांत असल्याबद्दलचा दाखला कांहीं ग्रंथांमध्यें मिळतो. प्राकृत भाषा आणि वर्तमानकालीन आधुनिक बोली ह्या दोहींमधील दुवा—विशेषतः हिंदी भाषेच्या संबंधींचा—शोधून काढण्याचें श्रेय रायबहादूर हीरालाल ह्यांना आहे. त्यांच्या प्रयत्नानें सन ९०० पासून १४०० पर्यंतच्या कालाचें ज्या भाषेपासून हिंदी उत्पन्न झाली त्या भाषेंतील साहित्य प्रकाशांत आलें आहे. ह्या दृष्टीनें जैन धर्माचें प्राकृतभाषेंतील साहित्य फार महत्त्वाचें आहे. ह्या साहित्याची जर नीट छाननी झाली तर वर्तमानकालीन बोलींच्या उद्गमासंबंधीच्या बऱ्याच बाबींचा उलगडा

होईल. प्राकृत भाषांची अमदानी संपल्यानंतर देशभाषा सुरू झाल्या व त्या गुप्त राजांच्या काळांत वापरांत होत्या ह्याबाबत नारदस्मृति साक्ष देते.

संस्कृतैः प्राकृतैः वाक्यैः यः शिष्यमनुरूपतः ।
" देशभाषाद्युपायैश्च बोधयेत् स गुरुः स्मृतः ॥"

नारदस्मृतीचा काळ पांचव्या शतकांत समजण्यांत येतो, त्याअर्थी देशभाषा पांचव्या शतकांत सुरू होत्या. बाण (इ. स. ७००) आपल्या हर्षचरितांत असें नमूद करतो कीं, ज्या वेळेस तो प्रवासास निघाला त्या वेळेस त्याच्याबरोबर इतर भाषांतील कवींबरोबर एक देशभाषाकवि होता.[१] तेव्हां वर्तमानकालीन बोलींच्या आद्य स्थितीचा किंवा उद्गमाचा काळ इ. स. ५०० इ. पर्यंत मागें जातो; निदान हिंदीच्या बाबतींत तर तितका मागें नेला आहे. हिंदीसंबंधीं जो नियम देशभाषांच्या संशोधनाच्या जोरावर सिद्ध झाला तोच गुजराती व मराठी ह्यांसंबंधींहि श्वेतांबर जैनांच्या धर्मवाङ्मयांच्या संशोधनाच्या बळावर अवश्यमेव मांडतां येण्यासारखा आहे.

१११. ह्या सर्व विवेचनावरून व दिलेल्या आधारांवरून जे सिद्धान्त ठरतात ते हे—

१. मराठी भाषा कोणत्याहि एका विशिष्ट प्राकृतपासून निघाली नसून सर्व प्राकृत भाषांच्या मिश्रणापासून निघाली. त्यांतल्यात्यांत माहाराष्ट्री आणि अपभ्रंश ह्या दोन भाषांचे अवशेष मराठींत पुष्कळ सांपडतात.
२. नारदस्मृतींत उल्लेखिलेल्या देशभाषांपैकीं एक भाषा जर मराठी धरली तर तिची उत्पत्ति इसवी सनाच्या पांचव्या शतकांत होऊन सातव्या शतकापर्यंत ती हळूहळू उत्क्रान्त होत गेली.
३. मराठी वळणाचे शब्दविशेष शक ६०५ (इ. स. ६८३) पासूनच्या शिलालेखांत व ताम्रपटांत सांपडण्यास सुरुवात होते.
४. मराठी शिक्क्याचें पहिलें वाक्य श्रवणबेळगोळच्या शक ९०५ (इ. स. ९८३) मधील शिलालेखांत सांपडतें.
५. उत्तम दर्जाचें मराठी वाङ्मय बाराव्या शतकांत सुरू झालें.
६. मराठी भाषेस इसवी सन ७०० च्या सुमारास बोलभाषा म्हणून पूर्णत्व आलें असलें पाहिजे.

मराठी भाषेच्या उत्पत्तीचा वृत्तान्त येथवर सांगितला. एका भाषेपासून दुसरी भाषा जी उत्पन्न होते ती एका विशिष्ट परिस्थितींतच उत्पन्न होते.

११२. मराठी वगैरे वर्तमानकालीन भाषांच्या उत्पत्तीच्या कारणांची निश्चिति करण्याबाबत चिं. वि. वैद्य व डॉ. पां. दा. गुणे ह्या दोघां विद्वानांनीं

१. बाण : हर्षच. उच्छ्‌वास १.

चर्चा केली आहे. ती चर्चा म्हणजे एकमेकांवर टीकाच आहे. त्यांतील वैयक्तिक टीकेचा भाग सोडून दिला तर आपणांस भाषेच्या उत्पत्तिकारणासंबंधीं त्या दोघांचीं मतें कळण्यासारखीं आहेत. बौद्धधर्माचा पाडाव व हिंदुधर्माचा पुनः उदय ह्यामुळें प्राकृत भाषा अस्तंगत झाल्या व संस्कृत भाषेस महत्त्व आलें. कुमारील भट्ट व शंकराचार्य ह्यांनीं बौद्ध धर्माचा पाडाव केला व संस्कृतचा पुरस्कार केला. तेव्हां विचारक्रांति व धर्मक्रांति ह्यांमुळें हिंदी, मराठी, बंगाली ह्या वर्तमानकालीन बोली उत्पन्न झाल्या. त्यांच्याहि पूर्वीं प्राकृत भाषा निर्माण झाल्या त्या वेळींहि अशीच विचारक्रांति व धर्मक्रांति झाली.

डॉ. गुणे ह्यांचें म्हणणें असें कीं विचारक्रांतीनें किंवा धर्मक्रांतीनें भाषा निर्माण होऊं शकत नाहीं तर दोन भिन्न भिन्न संस्कृतींचे, भिन्न भिन्न भाषांचे व भिन्न भिन्न मानववंशांचे लोक परस्परांत मिसळले म्हणजे नवी भाषा उत्पन्न होते. भिन्न संस्कृतीचे, भिन्न भाषांचे व भिन्न मानववंशाचे अरब वगैरे लोकांनीं हिंदुस्थानावर स्वाऱ्या केल्या; व ते येऊन लोकांत मिसळून राहिले. त्यामुळें वर्तमानकालीन भाषा उत्पन्न झाल्या[1].

असा दोघांच्या मतांचा निष्कर्ष आहे. ह्याविषयीं चर्चा करून आम्हीं आपलें मत मांडलेंच आहे.

भोंवतालच्या वातावरणांत जर खळबळ झाली तर भाषाक्रांति होण्यास विशेष मदत होते. लोकक्रांति झाल्यामुळेंच भाषाक्रांति झालेल्याचीं उदाहरणें आजवरच्या भाषेतिहासांत आहेत. मग ती लोकक्रांति कोणत्याहि कारणामुळें झालेली असो; राजाच्या जुलुमामुळें होवो, धार्मिक छळामुळें होवो, किंवा दुष्काळासारख्या आपत्तीमुळें होवो. लोकक्रांतीमुळें धार्मिक कल्पनेंत, राज्यविषयक घटनेंत, लोकांच्या बोलण्यांत उलथापालथ होते. मराठी भाषा उत्पन्न झाली त्या सुमारास अशी ही लोकक्रांति कशी झाली, महाराष्ट्र देश कसा वसला, निरनिराळ्या भाषा बोलणारे उत्तरेकडील समाज महाराष्ट्रांत कसे व केव्हां आले व त्यांच्या मिश्रणानें मराठा समाज कसा बनला हें पुढें सांगितलें आहे.

महाराष्ट्राची वसाहत

११३. **दक्षिणापथ**—महाराष्ट्र हें नांव फारसें जुनें नाहीं. वराहमिहिर (इ. स. ५०५) याच्या ग्रंथांत व सत्याश्रय पुलकेशी याच्या इ. स. ६११ सालांतील बदामीच्या शिलालेखांत महाराष्ट्राचा प्रथम उल्लेख सांपडतो. महाराष्ट्र ह्या नांवानें जो प्रदेश सध्यां संबोधिला जातो त्या प्रदेशाला पूर्वीं ‘दाक्षिणापथ’ ह्या नांवानें ओळखीत असत. दक्षिणापथ याचा दाक्षिणेकडील मार्ग व लक्षणेनें दक्षिणेच्या मार्गाकडील प्रदेश असा अर्थ होतो. दाक्षिणेकडील प्रदेशाची नीटशी

१. वि. ज्ञा. विस्तार वर्ष ५३, अंक ५, ७, ८. (१९२२)

कल्पना उत्तरेकडील आर्यावर्तांत राहणाऱ्या आर्यांना नसल्यामुळें त्यांनीं ह्या अज्ञात प्रदेशाला दिशादर्शक मोघम नांव दिलें आणि तसें त्याला ओळखूं लागले.

दक्षिणापथ हें नांव फार पुरातन आहे व तें विंध्यपर्वताच्या दक्षिण परिसराच्या खालच्या प्रदेशास लावण्याचा प्रघात होता. पेरिप्लुस (खि.उ.१००) ह्या ग्रंथांत दाक्षिणापथ ह्या देशास (Dakhinabhades) असें नांव देऊन त्यांत भडोच (Bargaza) पासून द्रविड (Damirica) देशांतील व्यापारी पेठेच्या शहरापर्यंतच्या प्रदेशाचा अन्तर्भाव करतो. हें जें दामिरिच म्हणून शहर पेरिप्लुस सांगतो तें मार्कंडेय पुराणांत सांगितलेलें 'दामरह' नांवाचें शहर असावें. खिस्तोत्तर ३३० च्या सुमारास राज्य करणारा समुद्रगुप्त राजा आपल्या शिलालेखांत दक्षिणापथ म्हणजे नर्मदा नदीपासून तों थेट कन्याकुमारीपर्यंतचा प्रदेश असें म्हणतो. ह्याच्या पुढचा ६०० वर्षांनंतरचा राजशेखर (इ. स. ९००–९४०) नांवाचा ग्रंथकार हा आर्यावर्त आणि दाक्षिणापथ ह्या दोन प्रदेशांच्या मधील मर्यादा 'रेवा' नदी असल्याचें सांगतो. ह्याच काळांतील चालुक्य कुळांतील पहिला राजराज (खि. उ. ९८५) हा दक्षिणापथाची मर्यादा नर्मदेपासून रामाच्या सेतूपर्यंत नेऊन ह्या दोन्हींमधील प्रदेश पहिल्या विष्णुवर्धनानें (खि. उ. ६००) जिंकल्याचें तो सांगतो.

अशा रीतीनें दक्षिणापथाची मर्यादा निरनिराळ्या काळच्या ग्रंथकारांनीं सांगितली आहे. उत्तरमर्यादा नर्मदा आणि दक्षिणमर्यादा मात्र अनिश्चित अशी दाक्षिणापथाची स्थिति होती. कधीं कधीं महाराष्ट्र व दक्षिणापथ हीं दोन्ही नांवें एकाच प्रदेशास अनुलक्षून स्थूल अर्थानें वापरलेलीं आढळतात. ह्या दक्षिणेकडील प्रदेशाची आर्यांना विशेष माहितीच नव्हती. त्यांच्या परिचयाचे प्रदेश म्हणजे आर्यावर्त व मध्यदेश. तेथेंच त्यांचें मांत्रिक पठण, याज्ञिक कर्में किंवा आत्मिक विवेचन चालें. त्या देशाच्या पलीकडे कोणी आर्य गेलेच तर व्रात्य म्हणून पतित होत व पुनः आर्यांच्या समाजांत सामावून घेण्यासाठीं त्यांना व्रात्यस्तोमासारखे विधिहि करावे लागत. आर्यावर्ताच्या बाहेर जाण्यासंबंधीं असे सक्त निर्बंध असल्यामुळें सध्यां जशी जिज्ञासायुगांत मनुष्याची चौकसबुद्धि सर्व विश्वांत चौफेर संचार करते, तशी त्या वेळीं संचार करीत नव्हती. दक्षिणेकडे जावयाचें म्हणजे वनवासास जावयाचें असा प्राचीन काळीं समज होता. ह्या धार्मिक निर्बंधांबरोबर निसर्गनिर्मित निर्बंध असल्यामुळें दक्षिणप्रांत आर्यांच्या ताब्यांत येण्यास उत्तरेकडील प्रदेशापेक्षां जास्त काल लागला. विंध्य, पुढें सातपुडा, दोन्ही बाजूंस सह्याद्रीच्या डोंगराळ खबदाडी, २५ कोसांच्या क्षेत्रापेक्षां कोठेंहि जास्त सपाट, वसाहतीला योग्य असें क्षेत्र सांपडणें कठीण, ठिकठिकाणीं मोठमोठ्या नद्यांचीं खोरीं, डोंगराच्या आश्रयानें बेसुमार वाढलेलीं दाट अरण्यें, असें जिकडे तिकडे संकटमय क्षेत्र होतें. तेव्हां अशा बिकट स्थितींत निसर्गाशीं वारंवार दोन हात करण्याचे प्रसंग उत्तरे-

कडील संपन्न व समृद्ध प्रांतांत सुखावलेले आर्य कां ओढवून घेतील ? म्हणूनच पुष्कळ काळ दक्षिणेकडील प्रांत दंडकारण्यच राहिला आणि त्या दाट अरण्याच्या आश्रयानें राहणारे वानर, कीं ज्यांच्या मनुष्यत्वाबद्दल संशय होता -जांबुवंतासारखे, कीं ज्यांच्या अंगावर इतके केंस कीं, ह्यांना मनुष्य म्हणावें कीं अस्वल म्हणावें असा संशय येत असे, अशा प्रकारचे उत्क्रांतितत्त्वाच्या दृष्टीनें मधल्या स्थिति दाखविणारे जीवसृष्टींतील एकेक नमुनेच दाक्षिणेकडील दंडकारण्यांत वसाहती करून राहत असत. नाहीं म्हणावयास दक्षिणेकडे कांहीं संस्कृतिसंपन्न अशा लोकांच्या वसाहती होत्या; परंतु त्या महाराष्ट्राच्या बाहेर असल्यामुळें त्यांचा विचार येथें करीत नाहीं.

११४. महाराष्ट्राचे तीन विभाग--महाराष्ट्राच्या वसाहतीसंबंधीं एक पौराणिक व दुसरें ऐतिहासिक अशीं दोन मतें मांडतां येण्यासारखीं आहेत. या दोन्ही मतांत कालाच्या दृष्टीनें फार अंतर आहे. पौराणिक दृष्टीनें महाराष्ट्रांतील वसाहत ऋग्वेदसूक्तांच्या संहितीकरणापूर्वीं, किंबहुना ऋग्वेदांत उल्लेखिलेल्या दाशराज्ञ युद्धापूर्वीं झाली असें ठरतें. ऐतिहासिक दृष्टीनें हा काल इतका प्राचीन न जातां खिस्तपूर्व ७०० पर्यंत असावा असें ठरतें. पौराणिक मत डॉ. केतकर यांनीं आपल्या 'प्राचीन महाराष्ट्रांत' नव्यानें मांडलें आहे. या दोहोंपैकीं प्रथम पौराणिक मत सांगतों. महाराष्ट्राचे स्थूलमानानें अपरान्त, विदर्भ आणि दंडकारण्य असे तीन भाग पडतात. त्यांपैकीं पश्चिमेकडील अपरान्त (कोंकणपट्टी) भृगु व त्याच्या वंशजांनीं फार प्राचीन काळीं म्हणजे भार्गवरामाच्या-परशुरामाच्या--अवताराच्याहि पूर्वीं वसविल्याचें पुराणांवरून ठरतें. कोंकण म्हणजे परशुरामाची कर्मभूमि व परशुरामाच्या कथेशीं कोंकणांतील कोंकणस्थ, देवरुखे, हैग, नंबुद्री इत्यादि अनेक जातींचा संबंध येतो. भडोचचें जुनें नांव भृगुकच्छ असें आहे. परशुरामाचें पूजन कोंकणांत अनेक ठिकाणीं होत आहे. सोपाऱ्यास आज परशुरामाच्या अनेक प्राचीन मूर्ति उपलब्ध आहेत, इत्यादि प्रमाणांवरून महाराष्ट्राचा पश्चिम भाग भृगुवंशीयांनीं वसविला असें ठरतें व रामायणांतहि याला आधार आहे. पश्चिम भाग जसा भृगूंनीं तसा पूर्वभाग अगस्त्यांनीं वसविला. या दोन पट्ट्यांच्या मधील प्रांत मात्र शापदग्ध असल्यामुळें तितकासा वसाहतयोग्य नव्हता. इक्ष्वाकुवंशांतील दण्डक नांवाच्या राजानें भृगुवंशांतील च्यवन नांवाच्या ऋषीचा अपमान केल्यामुळें ऋषीनें दण्डक राजाला शाप दिला. त्या शापाच्या प्रभावानें विन्ध्यापासून सेतुबंधापर्यंतचा प्रांत ओसाड किंवा अरण्यमय झाला. 'दण्डकारण्य' या नांवाची उपपत्ति या राजाच्या नांवावरून लागते.

दक्षिणेकडील प्रांताचे जे तीन भाग वर सांगितले त्यांपैकीं कोंकण व विदर्भ ह्या दोन भागांची माहिती खालीं देत आहें.

(१) **कोंकण**—कोंकणासंबंधीं निरनिराळ्या कथा पुराणांतरीं आहेत.

सह्याद्रीच्या उपप्रांतांत आपल्या पर्वतप्राय लाटा आदळून त्याच्या उच्चत्वाच्या स्पर्धेनें सूड घेणाऱ्या समुद्रास परशुरामानें मागें हटवून आपल्यासाठीं व आपल्या यज्ञकर्मासाठीं भूमि तयार केली व चैत्युपुलिन (चिपळोण) येथें स्थंडिल तयार करून त्यासाठीं कोळ्यांच्या जाळ्यांचीं जानवीं करून त्यांना ब्राह्मणांची दीक्षा देऊन किंवा चितेवरील प्रेतांत प्राणज्योति पेटवून त्यांना ब्राह्मण्य दिलें वगैरे कथा ऐकण्यांत येतात. ह्या प्रांतास पूर्वी अपरान्त म्हणत असत व त्याची मर्यादाहि मोठी म्हणजे उत्तरेस आनर्तापासून ते थेट कन्याकुमारीपर्यंत असे. ह्या प्रांतास कोंकण केव्हां म्हणूं लागले ह्यासंबंधीं ठाम प्रमाण मिळत नाहीं. नागांचीं जीं कुळें महाभारतांत सांगितलीं आहेत, त्यांत कुकुण असें एक कुळ सांगितलें आहे, आणि तें ह्या प्रांतांत खालीं गोकर्णापर्यंत राहात होतें अशासंबंधीं तेथें दाखला आहे; तेव्हां ह्या कुकुण नागकुलाचा आणि कोंकण ह्या नांवाचा कांहीं संबंध असल्यास न कळे. कोंकण ह्या नांवाची उपपत्ति आजपर्यंत पुष्कळांनीं निरनिराळ्या प्रकारांनीं दिली आहे.

जुन्या संस्कृत आणि फार्शी ग्रंथांत कोंकण हा शब्द निरनिराळ्या प्रकारानें लिहिलेला आढळतो. संस्कृतमध्यें ‘ कुकुण, कुङ्कण, कोङ्कण, कोंकण ’ हीं त्याचीं रूपें दिसतात, तर फार्शीमध्यें “ केङ्केम, कंकण, ‘ कोंकम् ” हीं रूपें दिसतात. ह्या ‘ कोंकण ’ शब्दाच्या व्युत्पत्तीबद्दलहि अद्याप ठाम निर्णय झाला नाहीं. विद्वान् लोक ज्या कांहीं निरनिराळ्या प्रकारांनीं त्याची व्युत्पत्ति देतात, त्यांपैकीं कांहीं खालीं देतों.

१. कोंकण हा शब्द द्राविडी भाषेंतून घेतला असावा.

२. कानडीमध्यें कोङ्कु असा एक शब्द आहे. त्याचा अर्थ ‘ उंचसखल जमीन ’ असा आहे. कोङ्कु + वन = कोङ्कुवन = कोंकण अशा मार्गानें हा शब्द आला असावा असें वाटतें व कोंकणांत अशी उच्च–नीच जमीन सार्वत्रिक असल्यामुळें या व्युत्पत्तीस दुजोरा मिळतो.

३. फार्शीमध्यें कोह (= पर्वत), कुण्ड (= खांच, खड्डा), असे दोन शब्द आहेत. कोहकुण्ड = कोकुण्ड = कोंकण अशा मार्गानें हा शब्द येतो. ह्याचाहि अर्थ पर्वताच्या खांच्यांचा प्रांत असा होऊन तो कोंकणास लागेल.

४. किम् + किण्वम् (कसली ही वनस्पति ?) अशा तऱ्हेचा प्रश्न पाहिल्या वसाहतवाल्यांनीं उन्मादक ताडीसंबंधीं विचारला असावा व त्यावरून कोंकण शब्द साधला असावा.[१]

५. कोंग नांवाचे रानटी लोक प्रथम ह्या प्रांतांत वसले असावेत व त्यावरून या देशास कोंगवन (= कोंकण) हें नांव मिळालें असावें.

१. Dr. V. P. Chavan : *The Konkan and k. Lang. p. 2.*

६. कोणकोण ह्या नांवाचा एक तालुका गोव्याच्या दक्षिणेस आहे. त्यावरून कोंकण हें नांव आलें असावें.

७. कुकुण ह्या नांवाचें एक नागांचें कुल महाभारतांत उद्योगपर्वांत सांगितलें आहे. त्यांची वसति येथें असल्यावरून कोंकण हें नांव त्या देशास मिळालें. (वामनश्चैलपत्रश्च कुकुरः कुकुणस्तथा.—म. भा. उद्योगपर्व).

८. गंग ह्या नांवाचे राजे म्हैसूर व पश्चिम किनाऱ्याच्या प्रांतांवर सन ७००–१००० इसवीमध्यें राज्य करीत असत. त्यांच्यावरून ह्या देशास कोंकण नांव पडलें असण्याचा संभव आहे. (गंगवन < गोंगवन < कोंकण).

वर दिलेल्या ह्या आठ प्रकारांपैकीं दुसरा व आठवा हे प्रकार मान्य होण्यासारखे आहेत.

कोंकणचा आणि इतर बाह्य प्रांतांचा व्यापाराच्या दृष्टीनें संबंध फार पुरातन काळचा आहे. इतर देशाचे व्यापारी हिंदुस्थानाशीं जो व्यापार करीत तो कोंकणच्या द्वारांच करीत. पुष्कळ अरबी शब्द दक्षिणेकडील भाषांत जे सांपडतात ते ह्याच सुमारास आले असावेत. ख्रिस्ती सनाच्या पूर्वीं कांहीं नाहीं तरी निदान तीन चारशें शतकांच्या सुमारास तरी हा व्यापार चालला असावा. सह्याद्रीच्या पलीकडील दण्डकारण्य मात्र ह्या देवघेवीच्या व्यवहारापासून अलिप्त राहिलें. कोंकणांतील पुष्कळ बंदरांचा उल्लेख जुन्या लेखांमध्यें येतो, त्यावरूनच हें दळणवळण फार प्राचीन काळापासूनचें असावें असें म्हणतां येतें. टॉलेमी (इ. स. १५०) ह्याच्या भूगोलविषयक ग्रंथांत सिमुल्ल (Simulla) किंवा तिमुल (Timula) अथवा त्याच्याहि पूर्वींचा जो लेखक प्लिनी (इ० सन ७७) तो पेरिमुल (Perimula) म्हणून जो उल्लेख करतो, किंवा कान्हेरी येथील शिलालेखांत (इ० सन २००) चेमुल्ल म्हणून जें उल्लेखिलें आहे तें कोंकणांतील चेऊल किंवा चोल होय. ह्याशिवाय पाल, कोल, कुड, राजपुरी, घोडेगांव ह्या गांवांचाहि उल्लेख आहे. उत्तरेकडील शूर्पारक (सोपारा) हें तर मौर्यांच्या राजवटींत एक स्तूप तेथें उभारण्याइतकें महत्त्वास चढलें होतें. भडोच हें बर्गाझा ह्या नांवानें पूर्वींच्या लोकांच्या परिचयाचें होतें. ह्या बंदरांतून माल आंत थेट नासिक–पैठणपर्यंत पोंचविला जात असे. तत्कालीन इतर राष्ट्रांना, उदाहरणार्थ, ग्रीकांना, कोंकणची माहिती टॉलेमीवरूनच मिळे. कांहीं यवन लोक बौद्धधर्म स्वीकारून कोंकणांत वसति करून होते असें दिसतें. कारण कान्हेरी, नासिक, कार्लें, जुन्नर येथील विहारांना त्यांनीं दानें दिल्याचे उल्लेख आहेत.[१]

टॉलेमी हा कोंकणचे पुढीलप्रमाणें चार विभाग करतो–१ सौराष्ट्र–उत्तर गुजरात; २ लारीके–लाट, दक्षिण गुजरात, ३ आरिआके = मराठा देश;

---

१. Bombay Gaz. Kolaba, *Part* 4.

४ दामरिके = दामिल म्हणजे तामिल ह्यांचा प्रदेश.[१] ह्यांपैकीं तिसरा जो आरिआके किंवा आर्यक म्हणजे आर्यांचा प्रदेश, त्याचे पुन्हा तीन भाग केले आहेत. पहिल्या भागांत मुंबई व दक्षिणचा कांहीं भाग येतो. दुसरा भाग उत्तर कोंकण, दमणपासून खालीं राजापूरपर्यंत, आणि तिसरा भाग दक्षिण कोंकण. ह्या भागांना अनुक्रमें 1 Arisake proper, 2 Sadan's Ariake, 3 Pirate Ariake असें तो म्हणतो.

(२) **विदर्भ**—विदर्भासंबंधीं माहिती पुढीलप्रमाणें आहे. अगस्त्य ऋषीचा प्रवास, त्याचें विदर्भ राजाच्या मुलीशीं–लोपामुद्रेशीं–लग्न, कौंडिण्य नांवाचा ऋषी, भीष्मकाची राजधानी, नलदमयंतीचा विवाह वगैरे सर्व बाबी पौराणिक माहितींत मोडतात. दक्षिणेकडील प्रदेशांचें आर्यीकरण सुरू झालें तें प्रथम विदर्भांतच; म्हणून विदर्भाचा संबंध आर्यांच्या ग्रंथांत यावा हें साहजिक आहे. खुद्द विदर्भ हें जें नांव ह्या प्रांताला मिळालें तें एका राजाच्या नांवावरून मिळालें आहे. यदुवंशापैकींच भोज या नांवाची जी एक शाखा होती त्या शाखेचें राज्य ह्या प्रांतावर होतें. त्या शाखेंत विदर्भ भोज नांवाचा एक राजा होऊन गेला व त्याच्यावरूनच ह्या देशाला विदर्भ हें नांव मिळालें. ऋषभदेव नांवाचा जो राजा होता त्याला नऊ मुलगे होते व त्यानें आपल्या नऊ पुत्रांना स्वतःचें भरतखंडाचें राज्य वांटून दिलें. जो देश ज्या पुत्रास मिळाला त्या देशास त्या मुलाच्या नांवावरून नांव मिळालें.कुशावर्त, इलावर्त इत्यादि मुलांमध्यें विदर्भ नांवाचाहि एक मुलगा होता व त्याच्या वांट्यास हा देश आला म्हणून त्याला त्याचें नांव मिळालें, अशीहि एक कथा प्रचलित आहे. ह्याच विदर्भानंतर[१] कांहीं पिढ्यांनीं भीम झाला. अजपत्नी इंदुमतीचा भाऊ भोज ह्याच विदर्भ राजाच्या वंशांतील. त्याच वंशांत क्रथकैशिक, भीष्मक, रुक्मी व अगदीं पुढील म्हणजे चंपू रामायणाचा कर्ता भोज हे सर्व होऊन गेले. या प्रांतांतील स्त्रिया सौंदर्यशील वगैरे गुणांबद्दल प्रसिद्ध असत. म्हणूनच येथील राजकुलांतील कन्येशीं विवाह करणें श्लाघ्य समजत. ह्या सर्व पौराणिक संदर्भांवरून इतकें स्पष्ट आहे कीं, वरील मध्येदशांतील आर्यसंस्कृतीला रुजण्यास व मूळ धरण्यास योग्य असें क्षेत्र विदर्भ देशच होय. विन्ध्यदक्षिण प्रांताकडे जर कोणतें आर्यस्थान प्रथम झालें असेल तर तो विदर्भ देशच होय. प्रथम ह्या प्रांताचें आर्यीकरण पूर्णपणें झालें व सरस्वतीदृषद्वतीच्या तटावर जें ब्रह्मकर्म चाले तेंच ब्रह्मकर्म वर्धानदीच्या तटावर सुरू झालें.

सध्यां ह्या प्रांतास वऱ्हाड असें म्हणतात. वरील पौराणिक हकीकतीवरून वऱ्हाड हा शब्द विदर्भापासून आला असावा, असें वाटणें साहजिक आहे; परंतु वऱ्हाड आणि विदर्भ हे दोन्ही शब्द वर्णपरिणतीच्या दृष्टीनें एकच समजणें कठीण

१. *Periplus* ; *P*. 93.

वाटल्यावरून आणखी कांहीं व्युत्पत्ति दिल्या आहेत. अबूल फजल हा आपल्या ऐनेअकबरी या ग्रंथांत वर्धातट हें त्या प्रांताचें नांव देतो. वाचस्पत ह्या ग्रंथांत 'विगताः दर्भाः–कुशाः यतः'[१] असा विदर्भ या शब्दाचा विग्रह केला आहे. राजवाडे हे त्या शब्दाचे वर्धा + आहार असे दोन भाग पाडून वऱ्हाड शब्द व्युत्पादितात. चौथा एक 'विराट' या शब्दापासून वऱ्हाड शब्द साधण्याचा प्रकार आहे. त्यापैकीं वर्धा + तट किंवा वर्धा + आहार या दोन व्युत्पत्ति सयुक्तिक वाटतात.

आर्यांची जी वस्ती दक्षिणेस झाली ती कांहीं एकदम व सर्व ठिकाणीं सारखी अशी झाली असें नाहीं. क्रमाक्रमानें सावकाश व दीर्घ कालावधीनें जसजसें तेथील अरण्य कमी होऊन क्षेत्र वसाहतयोग्य होऊं लागलें तसतसें आर्य आपला शिरकाव दक्षिणेंत पुढें पुढें करूं लागले. स्थूलमानानें व निसर्गाचे निर्बंध लक्षांत घेतां महाराष्ट्राचे भाग उत्तरेकडून दक्षिणेकडे नागपूर–विदर्भ, गोदाकांठ किंवा गंगथडी, भीमाकांठ किंवा भीमथडी, कृष्णाकांठ, उत्तर कोंकण, दक्षिण कोंकण, इतके पडतात; व हे ज्या क्रमानें दिले आहेत त्याच क्रमानें आर्यांनीं तेथें वसाहती केल्या. ह्याला अपवाद फक्त कोंकण. देशापेक्षां फार अगोदर कोंकण-पट्टीवरील प्रांत वसविला गेला होता; एवढेंच नव्हे तर व्यापारउदीम वगैरे व्यवहाराच्या दृष्टीनें दुसऱ्या तत्कालीन इतर देशांतील लोकांसहि तो परिचित झाला होता. शिवाय, उत्तरेचें दळणवळण कोंकणशीं होण्यास तेथील मार्गहि तसा विशेष बिकट नव्हता. उत्तरेकडील आर्य किंवा पुढें जे जे लोक वसाहतीसाठीं दक्षिणेंत येऊं शकले ते ह्या दोहोंकडील कोंकणपट्टीच्या मार्गानेंच होय. तेव्हां हा प्रांत फार अगोदर वसविला गेला होता यांत शंका नाहीं.

आर्यांच्या पूर्वी विंध्याच्या दक्षिणेस कोण लोक राहात होते व ते तेथें कोठून आले, आणि त्यांच्या जाति, धर्म व संस्कृति याबद्दल काय अनुमान बसवावें ह्यासंबंधीं विद्वानांमध्यें अद्याप ठाम मत झालें नाहीं. युरोपियन पंडितांचा समज असा आहे कीं, आर्य ज्या वेळीं आपल्या मूळ वसतिस्थानाहून निघाले व इतर वसाहतयोग्य प्रांतांत ठिकठिकाणीं राहूं लागले त्या वेळीं जशी एक लोकक्रांति झाली तशीच जबरी लोकक्रांति मध्य आशियांतून द्राविडी किंवा सुमेरी अगर तुराणी संस्कृतीचे लोक आर्यांच्या पुष्कळ पूर्वी इतस्ततः भ्रमूं लागले त्या वेळीं झाली. तेच लोक आर्यांप्रमाणें हिंदुस्थानाकडे वळले आणि उत्तरेकडील पर्वतांच्या दऱ्याखोऱ्यांमधून आंत शिरून राहिले. मागाहून जसजसा आर्यांचा रेटा येऊं लागला तसतसे ते उत्तरेकडील डोंगरांच्या खबदाडींत व दक्षिणेकडे विंध्यपार होऊं लागले. तेच लोक उत्तरेकडे ब्राहुई म्हणून सध्यां जे

१ भागवत, स्कं. ५, अ. २-२०.

ब्रिटिश बलुचिस्तानांत आहेत त्यांचे किंवा हिमालयाच्या पायथ्याशीं अगर मणिपूर वगैरे ठिकाणीं जे रानटी लोक राहातात त्या लोकांचे किंवा भिल्ल, कोंड, नाग, कातकरी इत्यादि लोकांचे पूर्वज होत.

अशा रीतीनें दक्षिणेकडे दोन लोकांच्या निरनिराळ्या भिन्न काळीं वसाहती झाल्या. एक आर्येतर द्राविडी वगैरे लोकांची आणि दुसरी आर्यांची. या दोन्ही वसाहतींचे नक्की काळ सांगणें कठीण आहे.

११५. **पाणिनिपूर्व वसाहत**—दक्षिणेकडील वसाहतींमध्यें कालाच्या दृष्टीनें दोन स्थूल भाग पडतात. पहिला पाणिनिपूर्व वसाहती व दुसरा पाणिन्युत्तर वसाहती. पहिल्या अनार्यांच्या व दुसऱ्या आर्यांच्या. अनार्यांच्या वसाहती किंवा पाणिनिपूर्व प्राचीन वसाहती ह्यांसंबंधीं आणखीहि एक अनुमान शक्य आहे. एखाद्या वसाहतयोग्य प्रांतांत वसाहत करण्यास लोक बाहेरूनच आले पाहिजेत, असें नाहीं. तेथेंच मूळचे तद्देशीय लोक असणें शक्य आहे. दक्षिणेंत जरी दंडकारण्य होतें तरी त्यांतहि जीवसृष्टीची शक्यता होतीच व जगांतील इतर ठिकाणीं जीवसृष्टींतील ‘अमीबा’ या सजीव मांसल गोळ्यापासून उत्क्रांत होत होत माणूस जर तयार होतो तर दक्षिणेकडील दंडकारण्यांतच तो कां होऊं नये? तेव्हां तेथेंहि मूळचे लोक येथील श्वापदांशीं समरस व एकजीव झालेले वन्य, रानटी असे असलेच पाहिजेत. उपरे म्हणून जे बाहेरचे अनार्य लोक दक्षिणेंत पाणिनिपूर्व कालीं आले त्यांची येथें गणना प्रथम नमूद करतों.

प्राक्पाणिनीय लोकांपैकीं पहिले नाग लोक. सर्व अनार्य लोकांत ‘नाग’ लोकांची संस्कृति जास्त उच्च होती व तीमुळें ह्यांना अनार्य म्हणणें कांहीं लोकांना पटत नाहीं. उत्तरेकडे सुद्धां यांचा आणि आर्यांचा संबंध फार आला. कुरु, अर्जुन, भीम ह्या आर्यांचे आणि नागांचे शरीरसंबंध झाले. नागांचा एक कर्कोटक नांवाचा वंश काश्मीरांत राज्य करीत होता व काश्मीरचा पहिला राजा जो नील तो जातीनें नाग होता, असा राजतरंगिणींत उल्लेख आहे. नागपूर, नागापट्टण, नागांव ह्या व इतर पुष्कळ ग्रामनामांत नागांच्या स्मृतीचा अवशेष दिसतो. महाभारत व इतर पुराणें ह्यांमध्यें नागांचा निर्देश पुष्कळ ठिकाणीं आला आहे. पृथ्वीचीं जीं नऊ खंडें पुराणांत मानिलीं आहेत त्यांमध्यें वारुणद्वीप आणि नागद्वीप हीं दोन आहेत.[1] त्यांपैकीं वारुणद्वीप ब्रह्मावर्ताच्या पश्चिमेस आणि नागद्वीप ब्रह्मावर्ताच्या दूर दक्षिणेस होतें.[2] हीं दोन्ही द्वीपें महीतलांत पुरातनकालीं मोडत असत. वरुण लोक नागांच्या उत्तरेस व नाग वरुणलोकांच्या दक्षिणेस आणि दोहोंना पश्चिमसमुद्राची मर्यादा असलेली; म्हणजे वर्तमानकालीन

१. महाभारत–हरिवंश. २–३.

२. महाभारत–उद्योगपर्व, अध्याय १९–११०

सिंधकाठेवाडपासून गोकर्णमलयगिरीपर्यंतचा पश्चिम समुद्राकडील जो मुलूख तो सर्व महीतलांत येत असे. नाग लोक पाताल व रसातल ह्या दोन ठिकाणींहि राहात असत.[१] गोकर्ण, पाताल, रसातल, तल, मलय ह्या सर्वांचा नागदेश म्हणून एकसमयावच्छेदेंकरून उल्लेख नागानंदांत आला आहे.[२] नागानंद नाटकाचा नायक जीमूतवाहन हा मलयपर्वतांतील गोकर्णक्षेत्राजवळ शंखचूडनामक नागाचे प्राण वांचविण्याकरितां सिद्ध झाला. नाग लोकांची राजधानी भोगवती व राजा वासुकी हा होता. नाग लोक उत्तरेकडून खालीं दक्षिणेकडे कोणत्या मार्गानें आले ह्याची कल्पना वरान्वेषणासाठीं मातलीनें उत्तरेकडून खालीं जो प्रवास केला त्यावरून बरोबर येण्यासारखी आहे. महीपृष्ठावरून (अरवली व विंध्यघाट) महीतल व तेथून वरुण, तेथून नाग लोकांत, तेथून पातालांत,—दैत्याचें हिरण्यपूर—सुपर्ण लोक—रसातल (भोगवती) असा त्यांचा प्रवास झाला.[३] ह्या मार्गानेंच नाग लोक वरून खालीं आले असावेत. बुद्धाच्या कालीं नाग लोक बरेच पुढारलेले होते; कारण गौतमबुद्धानें आपल्या मताचा प्रसार ह्या नाग लोकांमध्येंच केला असल्याचें कांहीं भित्तिचित्रांवरून सिद्ध होतें. गौतमबुद्ध मध्यें बसलेला आणि त्याच्या भोंवतीं कमरेवर नागाचें वेटाळें व डोक्यावर नागाची फणी घेतलेले असे नाग लोक बसलेले असा देखावा त्या चित्रांत आहे.

वरील सर्व हकीकतीवरून हें सिद्ध होतें कीं, पाणिनिपूर्व कालीं आर्यांच्या अगोदर नागांचा प्रवेश दक्षिणेंत झाला. नागांचा आणि दक्षिणेकडील प्रांतांचा व विशेषतः पश्चिमेकडील कोंकणचा जास्त संबंध आला; कारण महीतलाचा जो भाग रसातल होता, त्यालाच अपरान्त (अन्तः प्रान्तान्तिकेषु च) म्हणत असत. शिवाय, उद्योगपर्वांत १०३ अध्यायामध्यें जीं नागांचीं कुलें दिलीं आहेत त्यांत कुकुण म्हणून एक नागकुल आहे. ह्या नागकुलावरून कांहीं आधुनिक प्रचलित आडनांवें राजवाड्यांनीं व्युत्पादिलीं आहेत.[४] कांहीं जातींतील नांवांच्या शेवटीं नाक असा शब्द येतो. महारांत धोंडनाक, रामनाक इत्यादि नांवांच्या शेवटींहि हा शब्द येतो. त्या शब्दांचा आणि नाग ह्यांचा संबंध येतो कीं काय? व त्या लोकांचा ह्या नाग लोकांशीं संबंध आहे कीं काय?

दुसरी जात वानरांची. हेहि डोंगरी लोक होते. ह्यांचें मूळ वसतिस्थान ऋष्यमुक पर्वत. वालीसुग्रीवादि ह्यांचे नायक. तसेंच रावण, कुंभकर्ण, बिभीषण ज्या कुलांत होऊन गेले तीं राक्षसांचीं कुलें. रावणाची बहीण कुंभिनसी इजपासून

---

१. कथासरित्सागर—तरंग, २२

२. नागानंद, अंक ५, श्लोक १९.

३. उद्योगपर्व, ९८—९९—१०२.

४. इतिहाससंग्रह, व. ५.

उत्पन्न झालेले मधुदानव वगैरे दानवांचीं कुलें. ह्या सर्वांच्या वसाहती महाराष्ट्राच्या खालीं दण्डकारण्याच्या पलीकडे होत्या, एवढेंच नव्हे तर चांगल्या सुसंपन्न स्थितींत व आर्यांच्या तोडीच्या संस्कृतींत नांदत होत्या.

ह्याशिवाय महार, मांग, गोंड, भिल्ल, वारली, कोळी, ठाकूर, वध्र, मल्ल, धनगर, काथोडी, कातकरी ह्या एतद्देशीय लोकांच्या वसाहतीहि महाराष्ट्रांत होत्या. महार हे राजपुतान्यांतील व काठेवाडांतील मेहेत्तर लोकांपैकींच होते कीं काय ? भिल्लांच्या वसाहती खानदेशांत आहेत. गोंड हे गोंडवनांत राहात असत व ह्यांची वसाति वऱ्हाडांत जास्त होती. गोंडवनाच्या पलीकडे शबर जातीचे लोक आपल्या शबरखंडांत राहत असत. साबरमतीच्या खोऱ्यांत शबरांची वसाति असावी असा तर्क शबरमती ह्या नामसादृश्यावरून करावासा वाटतो. वारली लोक कोंकणांत व नर्मदेच्या आसपास राहात असत. नर्मदेजवळ ठक्कर नांवाचे लोक (तस्कर > ठक्कर) राहात असत. मल्ल म्हणून एक फिरती जात होती. वध्र म्हणजे आधुनिक वडारी नांवाची द्राविडी जात असावी.

या सर्व जातींबरोबरच ऐतरेयब्राह्मणांतील आख्यायिकेंत उल्लेखिलेल्या लोकांचा निर्देश केला पाहिजे. विश्वामित्रास शंभर मुलगे होते. त्याचे आणि त्याच्या मुलांचें कांहीं थोडेंसें बिनसल्यामुळें त्यानें त्यांना निरनिराळ्या १०० प्रांतांत घालविलें. त्या मुलांचीं नांवें मूर्तिब्र, पुलिंद, शबर वगैरे होतीं. ह्यावरून एवढेंच अनुमान निघणें शक्य आहे कीं, आर्य व मूर्तिब्रादि लोक एकवंशीय असून अधर्म्याचरणामुळें ते पतित झाले असावेत.

११६. अशा रीतीनें या पाणिनिपूर्व कालांत महाराष्ट्रांत जी वसाहत झाली तिच्या संबंधींचा हा आढावा झाला. आर्यांची वसाहत विंध्याच्या खालीं नव्हती. साधारण स्थूलमानानें असें म्हणतां येईल कीं, आर्यांची वसाहत जी दक्षिणेकडे झाली तिजसंबंधीं पौराणिक कथांचें भारूड बाजूस सारून जर ऐतिहासिक दृष्टीचा निकष लावला तर पाणिनीच्या नंतर ती झाली असें सिद्ध होतें. पाणिनीच्या अष्टाध्यायीमध्यें दक्षिणेकडील कोणत्याहि देशाचा उल्लेख नाहीं. तद्धित प्रकरणांत 'तस्यापत्यम्' (४–१–९२) व 'जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्' (४–१–१८) ह्या सूत्रांवर जो ऊहापोह केला आहे तो सर्व उत्तरेकडील प्रदेशाचा आहे. विंध्य-दक्षिण असा त्यामध्यें नामनिर्देश नाहीं. बरें, पाणिनीच्या दृष्टिपथांत किंवा श्रुतिपथांत आलेल्या यच्चयावत् संस्कृतसम शब्दांचा व्यापार व त्यांचा सोपपत्तिक निर्देश करण्यास तो चुकला नाहीं. त्याची दृष्टि व कृति अशा दृष्टीनें सर्वव्यापी समजली जाते. तेव्हां अशा सर्वव्यापी ग्रंथकाराची दृष्टि दक्षिणेकडे ज्या अर्थी वळत नाहीं, त्या अर्थी आर्यांचें लक्ष दक्षिणेकडे त्याच्या काळीं गेलें नव्हतें हें खास. तेंच पुढें कात्यायन–पतंजलीच्या वेळेस पहा. मूळ पाणिनीय सूत्राची व्याप्ति कमी दिसून आली किंवा त्यांतील निर्देश कोता दिसून आला तर पूरक माहिती

कात्यायन आपल्या वार्तिकांत देतो व ह्याचकरितां कात्यायनाची प्रवृत्ति आहे. वार्तिकांमध्यें व पतंजलीच्या महाभाष्यामध्यें दक्षिणेकडील उल्लेख येतात. कात्यायन मात्र 'पाण्डोर्ड्यण्' [वा.–२६७१] या वार्तिकांत पाण्ड्यांचा निर्देश करतो. आणि पाण्ड्य हे दक्षिणेकडील राजे होते. पतंजलिहि दाक्षिणात्यांचा उल्लेख करतो. 'सरसी' हा शब्द 'मोठें सरोवर ह्या अर्थी' दाक्षिणात्यांच्या मध्यें वापरतात, असें तो म्हणतो. त्या अर्थी या दोहोंच्या दरम्यान आर्यांची वसति दक्षिणेकडे झाली असावी हें उघड आहे. पाणिनीचा काल खिस्तपूर्व ७०० आहे. आर्यांचा दक्षिणेशीं व तत्परत्वें महाराष्ट्राशीं संबंध त्यानंतरचा आहे.

कात्यायन आणि पाणिनि या दोहोंमध्यें कांहीं नाहीं तरी तीनशें वर्षें गेलीं असावींत. पतंजलीचा काल महाभाष्यांत आलेल्या 'अरुणदयवनः साकेतम्' या उदाहरणांत उल्लेखिलेला यवन जो मिनॅण्डर त्यावरून खिस्तपूर्व १५० ठरतो.

११७. ह्या सर्व पुराव्यांवरून पाणिनीनंतर व कात्यायनाच्या पूर्वी बुद्धकालाच्या आरंभीं उत्तरेंत जी एक भली मोठी लोकक्रांति झाली त्या वेळीं उत्तरेकडील निरनिराळ्या प्रांतांतील निरनिराळ्या प्रांतिक भाषा बोलणारे आर्य लोक व त्यांच्यावर उपजीविका करणारे कांहीं इतर थोडेसे अनार्य असे दक्षिणेंत आले व त्यांनीं आपल्या वसाहती थाटल्या आणि त्या वसाहतीहि सर्व काळीं सारख्या थाटल्या नाहींत. कलिंग व अपरान्त म्हणजे पूर्वेकडील आणि पश्चिमेकडील कोंकणपट्टी या प्रथम व्यापिल्या आणि त्या मार्गानेंच आर्य खालीं कांजीवरम्पर्यंत जाऊन तेथील प्रांतहि त्यांनीं वसविला. उत्तरेकडील विदर्भ प्रांतहि त्याच्या अगोदर व्यापिला. त्या तिन्ही प्रांतांचे निर्देश फार प्राचीन कालापासून येतात. छान्दोग्य उपनिषदांत कौडिण्य वैदर्भी नांवाच्या ऋषीचा उल्लेख आहे. त्याच्या नांवावरून कौण्डिण्यपूर गांव वसलें. हेंच पुढें नलदमयंतीच्या वेळीं भीष्मकाचें राज्यनगर म्हणून प्रसिद्धीस आलें. असाच कलिंग व अपरांन्त यांचा उल्लेख आर्यांचा प्रदेश म्हणून येतो. विदर्भ, कलिंग व अपरान्त या प्रांतांत ज्या वेळीं वसाहत झाली त्या वेळीं दण्डकारण्यांत वसाहत नव्हती. कांहीं ठिकाणीं 'महाराष्ट्र' या शब्दाची व्याप्तिहि हल्लीं आहे त्याहून पुष्कळ भिन्न सांगितली आहे. महाराष्ट्रें तीन होतीं व तीं 'अश्मक, कलिंग व अपरान्त' हीं होत असें महाभारतांत नमूद आहे.

विदर्भांचीं जीं विदर्भ, कैशिक, भोज, भोजकट, वर्धातट व महाराष्ट्र हीं सहा नांवें आहेत त्यांत महाराष्ट्राचा समावेश आहे. विदर्भ आणि महाराष्ट्र हीं नांवें समान अर्थानें उपयोजिलीं आहेत. त्याला आधारहि पूर्वीच्या ग्रंथांत मिळतो. राजशेखर कवीच्या बालरामायण नांवाच्या नाटकांत एक प्रसंग घातला आहे. त्यांत पुष्पक विमानांत बसून श्रीरामचंद्र, सीता व सुग्रीव हीं तिघे लंकेहून परत जात असतां सुग्रीव प्रत्येक देशाचें वर्णन करतो—

सुग्रीव—भरताग्रजायमग्रे महाराष्ट्रविषयः ।
राम—सोऽयम् सुभ्रु परो विदर्भविषयः सरस्वतीजन्मभूः ।
सीता—यत्रोत्पन्ना मे पितामहश्वशुरस्य गृहिणीन्दुमती ।

—बालरामायण १०–७४.

त्याचप्रमाणें मुरारि हा कवीहि आपल्या अनर्घ्यराघव नाटकांत "इदमग्रे महाराष्ट्रमण्डलैकमण्डनं कुण्डिननाम नगरम् ।" असा, कुंडिननगर हें महाराष्ट्रांतील राजधानीचें शहर म्हणून उल्लेख करतो.

विदर्भ म्हणजे महाराष्ट्र असे जसे उल्लेख सांपडतात तसेच अपरान्त म्हणजे महाराष्ट्र असेहि उल्लेख सांपडतात.

यावरून महाराष्ट्र या देशाची व्याप्ति नीट ठरली नव्हती असें दिसतें. महाभारतांत गोपराष्ट्र, मल्लराष्ट्र, पांडुराष्ट्र अशा महाराष्ट्रांतील निरनिराळ्या उपभागांचा उल्लेख केला आहे. गोपराष्ट्र म्हणजे गोप नांवाचे जे गोचारणजीवी लोक होते त्यांचा देश. यांचे नायक कृष्ण, बलराम वगैरे. यांचा देश मूळचा उत्तरेकडे मथुरेजवळ; परंतु या गोपांची एखादी वसाहत दक्षिणेकडे महाराष्ट्रांत असावी असें महाभारतांतील निर्देशावरून अनुमान संभवतें. हें गोपराष्ट्र नासिकच्या आसपासचा प्रदेश होय. दुसरें मल्लराष्ट्र. यांतील मल्ल नांवाचे रानटी लोक होते. त्यांचें निर्दलन खंडोबानें केलें म्हणून त्याला मल्लारी असें नांव पडलें असावें. मल्ल हा शब्द कांहीं लोकांत नांवाच्या शेवटीं उपपद म्हणून लावतात. हे दक्षिणेंतून वर आले असावे. मल्ल याचा अर्थ पर्वत असाहि आहे व त्या अर्थानें माळवा इत्यादि ग्रामनामांत तो उपयोजिला आहे. तेव्हां मल्लराष्ट्र म्हणजे डोंगराळ प्रदेश असाहि अर्थ संभवनीय आहे. गोपराष्ट्राच्या खालचा प्रदेश मल्लराष्ट्रांत मोडत असावा. पांडुराष्ट्र म्हणून जो उल्लेख येतो तो पाण्ड्यांच्या प्रदेशाबद्दल आहे. याचाहि अंतर्भाव महाराष्ट्रांत होत असावा. याशिवाय, समुद्रगुप्ताच्या एका शिलालेखांत देवराष्ट्राचा उल्लेख आहे. हें देवराष्ट्र सातारा जिल्ह्यांत दक्षिणेकडे आहे. हेंहि महाराष्ट्रांत गणलें जातें. वर दिलेलीं सर्व राष्ट्रें व अश्मक, अपरान्त, विदर्भ हे मोठे विभाग, हें सर्व मिळून महाराष्ट्र बनलें आहे.

११८. **पाणिन्युत्तर वसाहत**—महाराष्ट्रांत पाणिनिपूर्व कालांत वसलेल्या लोकांची गणना मागें केली. आतां पाणिनीनंतरच्या कालांत महाराष्ट्रांत वसलेल्या लोकांची गणना करतों.

(१) ह्या कालांत उत्तरेकडून जे लोक खालीं उतरले ते आर्य ह्या मानववंशांतील होते. नाग नांवाचे लोकहि उत्तरेकडून महाराष्ट्रांत शिरले; परंतु ते पाणिनीच्या अगोदर शिरले. नागांसंबंधींची माहिती मागें दिलीच आहे. आतां आर्य लोकांच्यासंबंधीं विचार करूं. आर्य लोकांतील मुख्य घटक ब्राह्मण.

सरस्वतीदृषद्वतींच्या दुआबामध्यें राहिलेल्या ब्राह्मणांनीं विंध्योत्तर प्रदेशांतील राजकर्तृक वगैरे जुलमांना, किंवा त्यांच्या यज्ञयागादिक धार्मिक व्यवहारांतील व्यत्ययांना किंवा जैन व बौद्ध ह्या अवैदिक पाखंडी मतांच्या त्रासाला कंटाळून देशान्तर केलें. अशीहि दंतकथा आहे, कीं दक्षिणेकडील राजानें यज्ञासाठीं वरून मगधांतून सारस्वत ब्राह्मण खालीं आणविले. तेव्हां अशा निरनिराळ्या कारणांनीं उत्तरेकडील निरनिराळ्या भागांतून कांहीं ब्राह्मण पश्चिमेकडील अपरान्ताच्या मार्गानें खालीं उतरले व कांहीं पूर्वेकडील कलिंगांच्या मार्गानें खालीं उतरले. ब्राह्मणांपैकीं सारस्वत ब्राह्मण पश्चिमेकडून व नंबुद्रि ब्राह्मण पूर्वेकडून प्रथम खालीं उतरले. त्याच वेळीं कांहीं ब्राह्मण विदर्भामध्यें स्थायिक झाले. त्यांच्यापैकीं कांहीं खालीं खानदेश, नगर व नाशिक ह्या प्रांतांत उतरले व कांहीं कोंकणांत आडव्या मार्गानें (तापी खोऱ्यांतून) उतरले असावे. खानदेश, विदर्भ, नगर, नासिक ह्या प्रांतांतील यजुर्वेदीयांची वसति जुनी असावी. सध्यां सातारा, सोलापूर, पुणें वगैरे प्रांतांत जे देशस्थ ब्राह्मण आहेत, त्यांच्यापैकीं बरींच कुटुंबें दुर्गादेवीच्या दुष्काळांत. खालून-कर्नाटकांतून वर चढल्याबद्दल कांहीं घराणीं सांगतात. कोंकणस्थ ब्राह्मणांसंबंधीं जीं निरनिराळीं विचित्र अनुमानें कांहीं विद्वानांनीं काढलीं आहेत त्यांतील एकहि अनुमान बुद्धीला पटत नाहीं. विदर्भापर्यंत सर्व ब्राह्मण एकत्र असावेत. त्यांपैकीं कांहीं कोंकणांत गेले व कांहीं पूर्व मार्गानें दाक्षिणेंत गेले व तेथून दुर्गादेवीच्या दुष्काळांत वर सरकले. नाहीं तर धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक वगैरे दृष्टींनीं कोंकणस्थ व देशस्थ इतके एकरूप असतांना एकानें म्हणावें हे चितेपासून पावन झाले, दुसऱ्यानें म्हणावें ते इजिप्ताहून आले, तिसऱ्यानें म्हणावें चैत्यासंबंधीं धार्मिक कृत्यें करण्यासाठीं वरून खालीं आले, चौथ्यानें हे तुर्की ब्राह्मण अशियामायनरमधून काठेवाडांत आले व तेथून कोंकणांत उतरले असें म्हणावें, पांचव्यानें तर मत्स्योपजीवी कोळ्यांना परशुरामानें जानवीं देऊन जे ब्राह्मण केले ते कोंकणस्थ असें म्हणावें, हें खरोखर आश्चर्य आहे. विदर्भ, खानदेश व जोगाईआंब्याजवळचा प्रदेश जोंपर्यंत ब्राह्मणमय होता तोंपर्यंत हे सर्व एकत्र होते. पुढें वसाहतकर्मांत ह्यांची ताटातूट झाली. हे जे खालीं आले ते नर्मदा नदीपासून भीमेपर्यंतच्या मुलुखांत सह्याद्रीच्या उतरणीवर देवगिरीपासून पैठणापर्यंतचा मुलूख व्यापून वसाहत करून राहिले. कारण, या महाराष्ट्रीयांचे उल्लेख नासिक, जुन्नर, कान्हेरी येथील शिलालेखांत आले आहेत. याच प्रांतांत पूर्वस्थायी झालेल्या नाग लोकांशीं यांचें मिश्रण होऊन त्यापासून हल्लीं मराठ्यांत मोडत असलेल्या जाती उत्पन्न झाल्या असाव्या.

(२) पाणिनीच्या नंतरच्या कालांत ज्याप्रमाणें ब्राह्मण उत्तरेकडून दक्षिणेकडे निरनिराळ्या कारणांमुळें आले आणि वसाहतकर्मास प्रवर्तले, त्याप्रमाणें त्यांच्याबरोबर आर्य समाजांतील क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र व इतर घटकहि दक्षिणेकडे

महाराष्ट्रांत आले असावे. "उत्तरेकडील महापद्मादि दुष्ट शूद्र राजांच्या, जैन-बौद्धादि पाखंडांच्या व व्रात्यशूद्रादि उत्पथांच्या जुलमाला कंटाळून स्वधर्म, स्वराज्य व स्ववृत्ति यांचा अनुभव घेण्यास दक्षिणारण्यांत बौद्धकालाच्या प्रथम ज्वानींत म्हणजे शकपूर्व सहाशेंच्या सुमारास वसाहती करण्यास शिरले." मगधांतून जे लोक आले ते महाराष्ट्रीय होत. या महाराष्ट्रीय शब्दाचाच अपभ्रंश महरट्ट असा होतो. महाराष्ट्रिक आणि महाराजिक हे एकच होत. यांचा निर्देश 'महाराजाठ्ठन्' या पाणिनीच्या सूत्रांत आला आहे. हे क्षत्रिय होते. यांची वृत्ति राजाची होती. ह्यांची व पुढें उल्लेखिलेले राष्ट्रिक व वैराष्ट्रिक ह्यांची राज्यशकट हांकण्याची पद्धत 'गणराज्या'सारखी होती. त्यामध्यें गणनायक असत. अशा तऱ्हेचा एक गण-नायक नाणेघाटांतील कोरीव लेण्यांत खोदला असून त्याखालीं 'महारठीगनकयिरो' (महाराष्ट्रीगणकवीरः) असा निर्देश आहे. गणराज्यांतसुद्धां बहुनायकी, गणनायकी, एकनायकी, महाजनकी असे प्रकार असत. ह्यांची भाषा मागधी व माहाराष्ट्री असे.

(३) क्षत्रियांपैकीं दक्षिणेंत आलेले दुसरे राष्ट्रिक लोक होत. अशोका-(खि. पू. ३२७) च्या शिलालेखांत जे रास्टिक म्हणून उल्लेखिलेले आहेत ते हे राष्ट्रिक. ह्यांचा मूळ देश कुरुपांचाल. राष्ट्रिकांनाच 'राजा' म्हणून अभिषेक करून घेण्याची पात्रता असे आणि त्यांनाच 'अभिषिक्त राजे' असें संबोधीत.[1] (ये के च कुरुपांचालानां राजानः सवशोशीनराणां राज्याय एव ते अभिषिंच्यन्ते राजेत्येतान् अभिषिक्तान् आचक्षते).[2] राष्ट्रिक शब्दाचा अर्थ जमिनीचा धारा घेणारा अधिकारी असा दिला आहे; परंतु वर दिलेल्या माहितीवरून हा नवीन अर्थ सहज दिसत नाहीं. राष्ट्रिकांची उत्तरेकडील प्राकृत शौरसेनी ही बोली होती. ह्या लोकांनीं आपली वसाहत दक्षिणेकडे बेळगांवाकडे, सोलापुराकडे, स्थूलमानानें बीडपासून सौंदत्तीपर्यंतच्या टापूंत केली. तिकडील कांहीं ग्रामनामांत उदाहरणार्थ—रट्टपाटी, रट्टगिरी, रट्टपली, रट्टेहळ्ळी वगैरे नांवांत राष्ट्रिकांचा स्मृत्यवशेष आढळतो.

(४) क्षत्रियांपैकीं दक्षिणेंत आलेली तिसरी जात वैराष्ट्रिकांची. यांचा मूळ उत्तरेकडील प्रदेश उत्तर कुरु आणि उत्तर मद्र यांमधील विराट् या नांवाचा होय. पुण्याच्या दक्षिणेकडचा जो 'वाय देश' म्हणून प्रसिद्ध देश आहे त्याच प्रांतांत हे वैराष्ट्रिक स्थायी झाले. विराट्देश, वैराटगड, वैराडगड वगैरे नांवें वैराष्ट्रिकांचीच साक्ष देतात. वैराष्ट्रिकांची मूळ भाषा अपभ्रंश व त्या भाषेसह ते खालीं उतरले.

(५) महाभारतांत देशांच्या नांवांची जी एक यादी दिली आहे त्या यादींत विदर्भानंतर रूपजीविक व अश्मक हीं दोन राष्ट्रें दिलीं आहेत. रूपजीविक

१. राजवाडे : महाराष्ट्राचा वसाहतकाल, पान १५८.
२. ऐतरेयब्राह्मण, अध्याय ३८.

म्हणजे सौंदर्याबद्दल ख्याति असलेले किंवा रूपावर उपजीविका करणारे लोक असा अर्थ निघेल. महाराष्ट्राच्या आसपासचे हे कोण लोक असावेत ह्याविषयीं मत नक्की होत नाहीं. ब्रह्मदेशांतील लोकांना रूपोपजीवी म्हणतात; परंतु त्याचा विदर्भाशीं संदर्भ काय? भडोचच्या आसपासच्या प्रदेशास प्राग्ज्योतिष असें म्हणत. तेथील लोक तर हे नसतील ना? अश्मक हे आधुनिक मराठ्यांचे पूर्वसंबंधी आहेत. त्यासंबंधीं पुरावा आपल्यास बौद्धग्रंथांत मिळतो. बुद्धाच्या वेळीं प्रसिद्ध असलेल्या ज्या सोळा लोकांची यादी बौद्धग्रंथांत दिली आहे, त्यांत अश्मक हें नांव आहे. त्या वेळेस अश्मक हे लोक गोदावरीच्या वरच्या भागाच्या तीरावर होते, असा स्पष्ट उल्लेख आहे. अश्मकांची राजधानी पैठण ही होती. 'अश्मक' या शब्दाचें पाली भाषेंत 'अस्सक' असें रूप होतें व तें अश्वक याचेंहि रूप असूं शकेल.[१] त्यावरून त्यांना अश्वक असेंहि नांव कोठें कोठें दिलेले आढळतें. परंतु महाभारतांत उल्लेख आहे तो अश्मकांचा आहे, अश्वकांचा नाहीं.

(६) वर दिलेल्या लोकांशिवाय आणखी भोज, महाभोज, सत्तीयपुत्त, पेत्तोनिक, केरळपुत्त, पाण्ड्य, चोल इत्यादि दक्षिणेकडील लोकांचा उल्लेख अशोकाच्या शिलालेखांत आला आहे (खिस्तपूर्व ३२७). भोज हे मूळचे मथुरा प्रांतांतील. भोज शब्दाला स्वार्थे 'ल' प्रत्यय लावून 'भोसले' हा शब्द व्युत्पादितात. मथुरामंडळाजवळच सात्वत नांवाचे लोक होते. सत्तीयपुत्त म्हणजे सात्वतपुत्र. 'सात्यकी' हा सात्वत कुळांतच जन्मला. यादव कुळांचा आणि सात्वतांचा संबंध होता. सत्तीयपुत म्हणजे सत्यपुत्र असें गौरीशंकर ओझा म्हणतात. सातपुड्याशीं त्यांचा संबंध डॉ. केतकर लावतात. ते आंध्रभृत्यच असावेत असें डॉ. भांडारकरांचें मत आहे. पेत्तेनिक म्हणजे प्रतिष्ठानचे, अर्थात् पैठणकडील लोक. पाण्ड्य हे दक्षिणेकडील. त्यांचा उल्लेख कात्यायन आपल्या वार्तिकांत करतो. चोल म्हणून जे लोक वर सांगितले आहेत त्यांचा आणि चूलिकापैशाची भाषेचा कांहीं संबंध आहे कीं काय?

(७) वैश्यांपैकीं दक्षिणारण्यांत वसाहत करण्यास जे आले त्यांच्यामध्यें मुख्य आभीर होत. आभीर लोक मूळचे उत्तरेकडचे. ते हिंदुस्थानच्या उत्तरेकडे पश्चिमेस सिंधुनदीच्या तीरावर राहात असत, अशाबद्दलचा महाभारतामध्यें (२–३२–११९२) उल्लेख आहे. त्यांचा व तत्कालीन आर्यांचा फारसा सलोखा नसावासें दिसतें. त्यांच्याकडे ते शत्रुत्वाच्या दृष्टीनें पाहात असत. सरस्वती नदी जी एकदम अदृश्य झाली ती ह्या आभीर लोकांच्या दुष्टाव्यामुळेंच; परंतु त्यांचा मूळचा युद्धप्रिय असा स्वभाव असल्यामुळें त्यांची गणना चांगल्या

---

१. Rhys Davids ; *Buddhist India*, P. 28.

योद्ध्यांमध्यें होत असे व ते दस्यू जातींतील असून देखील त्यांचा उपयोग व्हावा म्हणून आर्य लोक त्यांना आपल्या सेनेमध्यें सामील करण्यास उत्सुक असत. द्रोणाचार्यांनीं जो सुवर्णव्यूह रचला त्यामध्यें या आभीर जातीच्या दस्यूंना त्यांनीं प्रमुख स्थान दिलें होतें. दुसऱ्या एका आभीरांच्या टोळीनें अर्जुन द्वारकेहून श्रीकृष्णाच्या विधवापत्नींसमवेत परत येत असतांना व पंचनदांत प्रवेश करण्याच्या प्रसंगीं त्यांच्यावर हल्ला केल्याचें महाभारतांत नमूद आहे. त्यांना गवळी, गुराखी, लुटारू, म्लेंच्छ इत्यादि नांवांनीं संबोधिलें आहे. बाप ब्राह्मण आणि आई अम्बष्ठ ह्यांपासून झालेल्या संततीस मनु आभीर असें संबोधितो.

ह्यावरून इतकें दिसून येतें कीं, आभीर कोणी तरी कडवे, लढवय्ये, लुटारू, सतत फिरणारे असे कोणत्या तरी जातीचे लोक असावेत. आणि इतर शक, ग्रीक, यूएची, कांबोज इत्यादि जातींचे लोक जसे हिंदुस्थानांत उतरले, तसे त्यांच्याबरोबर हेहि उतरले असावेत, व नंतर पंजाबमध्यें त्यांनीं सिंधूच्या कांठीं वसति केली असावी. हा त्यांच्या वसाहतीचा काल साधारणपणें खिस्ती शकाच्या आरंभास असावा. दुसऱ्या व तिसऱ्या शतकांमधील शिलालेखांत त्यांच्यासंबंधीं उल्लेख केलेले आढळतात. खि. उ. १८१ मधील क्षत्रप राजा रुद्रसिंह ह्याच्या लेखांत रुद्रभूति नांवाच्या त्याच्या आभीर जातींतील सेनापतीचा उल्लेख आहे. शिवदत्ताचा मुलगा ईश्वरसेन हा जातीनें आभीर राजा होता अशासंबंधीं माहिती खि. उ. ३०० च्या नासिकच्या लेण्यांतील शिलालेखांत मिळते. खि. उ. ३६० मध्यें समुद्रगुप्तानें अलाहाबाद येथें एका स्तंभावर एक लेख कोरविला आहे. गुप्त साम्राज्याच्या मर्यादेपलीकडे दक्षिणेस आणि नैर्ऋत्येस राजस्तान आणि माळवा ह्या देशांमध्यें ज्याप्रमाणें मालव नांवाची एक प्रतापशाली जात राहाते त्याप्रमाणें त्यांच्याबरोबर तेथें आभीर नांवाची जात राहते असें समुद्रगुप्त आपल्या लेखांत म्हणतो. पंजाबमध्यें सिंधूच्या कांठीं हे लोक जर खिस्ती शकाच्या आरंभीं होते असें मानिलें तर त्यांना माळवाराजस्तानांत यावयास सुमारें तीनशें वर्षें लागलीं. माळव्यामध्यें त्यांचा वास सुमारें खि. उ.४०० मध्यें होता. त्यांतील कांहीं टोळ्यांनीं आपलें नेहमीं फिरण्याचें व्यसन कमी केलें असावें. पायांस बांधलेला भोंवरा काढून आपल्या युद्धप्रियतेचा उपयोग राज्ययंत्र चालविण्याकडे केला असावा हें नासिकच्या लेखावरून स्पष्ट आहे. झांशीच्या दक्षिणेस अहिरवाड आणि संयुक्त प्रांतामध्यें अहारवाड अशीं जीं दोन ठिकाणें सांपडतात त्यांचा आणि आभीरांचा संबंध असावासा दिसतो. दोन्ही शब्द संस्कृत आभीरवाटिका अथवा आभीरवाट ह्या दोन शब्दांशीं विशेष वर्णांची ओढाताण न करतां सांधतां येण्यासारखे आहेत. कांहीं टोळ्यांनीं येथें राज्यें स्थापिलीं असावींत व कांहीं टोळ्या पुन्हां दक्षिणेस व पश्चिमेस मुलुखगिरी म्हणा किंवा पोटागिरी म्हणा करण्यास निघाल्या असाव्यात. कारण, खिस्ताब्द आठव्या

शतकांत ज्या वेळेस सुराष्ट्रावर कांहीं लोकांनीं हल्ला केला त्या वेळेस तो प्रांत आभीर लोकांच्या ताब्यांत होता असें एन्थोव्हेन आपल्या ‘ Castes and Tribes in Bom. Presidency ’ ह्या पुस्तकांत म्हणतो. तेच आभीर लोक दक्षिणेकडे आल्याचा पुरावा फेरिस्ता आपल्या इतिहासांत देतो. खानदेशमधील असीरगड हा अस—अहीर (आभीर) ह्या आभीर जातींतील पुरुषानें बांधल्याचें तो म्हणतो. दक्षिणेंत सहाव्या सातव्या शतकापर्यंत आंध्रभृत्य राजे राज्य करीत होते. त्यांच्या राजवटीनंतर आभीर लोकांची राजवट महाराष्ट्रांत सुरू झाली असें कांहीं पुराणांत सांपडतें.

पुराणांमध्यें आभीर राजे म्हणून ज्यांचा उल्लेख येतो त्यांच्यापैकींच एक शाखा ‘ त्रैकूटक ’ म्हणून बहुतेक असावी. खि. उ. २५० च्या सुमारास क्षत्रप कुलानंतर त्यांचा उदय झाला. आणि ‘ हैहय ’ ह्या नामाभिधानानें त्यांनीं आपलें राज्ययंत्र चालवून आपली सत्ता ‘ त्रिकूट ’ ह्या शहरीं खि. उ. ४५५–६ च्या सुमारास बद्धमूल केली. उत्तर महाराष्ट्र आणि दक्षिण गुजरात ह्या प्रांतांवर त्यांनीं आपला अम्मल ४१० पासून ५०० पर्यंत—चालुक्यांकडून त्यांना बाधा होईपर्यंत निर्वेध रीतीनें चालविला. ‘ त्रिकूट ’ म्हणून जी त्यांची राजधानी होती ती पुष्कळ अंशानें पुण्याजवळचें ‘ जुन्नर ’ गांव असावें.

११९. अशा रीतीनें दक्षिणारण्यांतील वसाहतकर्मांचा पाणिन्युत्तरकालापासून ते इ. स. ६०० कालापर्यंतचा इतिहास आहे. खिस्तपूर्व ५०० च्या सुमारास या लोकक्रांतीस सुरुवात झाली. त्या वेळेस एक लोकक्रांति झाली; व त्यामुळें भाषाक्रांतिहि झाली. दुसरी लोकक्रांति खिस्ती सनाच्या आरंभीं झाली व त्या वेळेसहि दुसरी भाषाक्रांति झाली. वरील माहितीवरून आणखीहि एक गोष्ट स्पष्ट होईल कीं, उत्तरेकडून दक्षिणेकडे जे लोक आले ते निरनिराळ्या प्रांतांतून आले आणि येतांना ते आपल्या निरनिराळ्या भाषा घेऊन महाराष्ट्रांत आले. अर्धमागधी, शौरसेनी, माहाराष्ट्री, मागधी वगैरे भाषा निरनिराळ्या प्रांतांत ज्या रूढ होत्या त्याच भाषा त्यांनीं खालीं आणल्या. त्यामुळें या सर्व लोकांच्या भेसळीनें जो एक महाराष्ट्रांत मिश्र अपभ्रंश सुरू झाला त्यामध्यें शौरसेनी, माहाराष्ट्री, मागधी व इतर उत्तरेकडील किरकोळ बोली या सर्वांच्या खुणा सांपडतात. तेव्हां मराठी ही अमुकच एका प्राकृतपासून उद्भवली असें न म्हणतां या सर्व प्राकृतांच्या व विशेषतः माहाराष्ट्री व अपभ्रंश ह्या भाषांच्या मिश्रणापासून ती उद्भवली हें म्हणणें जास्त सयुक्तिक व इतिहासास धरून आहे.

धर्मप्रसारासाठींहि पूर्वीं पुष्कळ वेळां लोकक्रांति झाल्याचीं उदाहरणें आहेत. खिस्तपूर्व २४६ मध्यें सम्राट् अशोकानें थेरो महाधम्मरक्खितो महाराष्ट्रांत धर्मप्रसारार्थ पाठविल्याचा उल्लेख ‘ महावंशांत ’ आहे. त्याच्याजवळ ८४००० शिष्य होते; त्यांपैकीं १३००० महाराष्ट्री होते.

महाराष्ट्राचें वसाहतकर्म याप्रमाणें संपूर्ण झालें. ‘ यजुर्वेदी व ऋग्वेदी ब्राह्मणांनीं जोसकी व कुलकरण आटोपलें. देशपांडे वगैरेंनीं वतन मिळविलें. अल्पसंख्याक भोज–यादवादि क्षत्रियांनीं व महाराष्ट्रिक, राष्ट्रिक, वैराष्ट्रिक इत्यादि क्षत्रियांच्या नागांशीं झालेल्या मिलाफानें क्षत्रिय समाज बनविला. त्यांनींच पाटील, कुणबी, देशमुख वगैरे वतनांचा आणि अधिकारांचा आटोप केला. आभीरांनीं, गुह्यकांनीं वैश्यवृत्ति चालविली. नाग, शूद्र, अतिशूद्र व पंचम यांनीं अंत्यजातीचीं कर्में चालविलीं. ’

महाराष्ट्राचा इतिहास

१२०. महाराष्ट्राच्या वसाहतकर्माच्या विवेचनाबरोबरच आपल्याला तेथील राजवटींचा विचार थोडक्यांत केला पाहिजे. वसाहत कायम, स्थिर झाली म्हणजे साहजिकच राजदंडाची जरूरी भासते व त्या त्या वसाहतवाल्यांमधून राजन्याची शक्ति उत्पन्न होते. राजकीय सत्तेबद्दल ज्या वेळेस आपण विचार करतों त्या वेळेस पौराणिक वगैरे भाकडकथांवर आपणांस विश्वास ठेवून चालत नाहीं. ऐतिहासिक दृष्ट्याच त्याचें विवेचन आपणांस करावें लागतें.

(१) महाराष्ट्रावर पहिली राजसत्ता मौर्यांची होती, ह्याबद्दल ठाम असा शिलालेखाचा पुरावा मिळतो. सम्राट् अशोकानें आपल्या स्वभावांत नैतिक परिवर्तन झाल्याचे लेख आपल्या साम्राज्याच्या चारी टोंकांवर प्रजेचें मन हिंसेपासून वळविण्यासाठीं त्या त्या प्रांतांच्या बोलींत खोदविले. त्या लेखांपैकीं एक महाराष्ट्रांतील ठाणें जिल्ह्यांत सोपारा येथें, दुसरा महाराष्ट्राच्या पूर्व सरहद्दीवर जबलपुराकडे रूपनाथ येथें, तिसरा आग्नेयीच्या कोंपऱ्यांस निजामशाहींत मस्की येथें आणि चौथा महाराष्ट्राच्या दक्षिण टोंकास सिद्धापूर येथें;असे महाराष्ट्राच्या चार सीमान्तावर खोदविले आहेत. ह्यावरून हा सीमान्तर्गत प्रांत अशोकाच्या साम्राज्यांत येत असावा. अशोकनंतरच्या बिंदुसार राजानें जरी आक्रमण कांहीं केलें नाहीं तरी पुढच्या चंद्रगुप्त मौर्यांची सत्ता महाराष्ट्रावर होती. मौर्यसत्तेचा व मौर्य घराण्याचा स्मृत्यवशेष मराठ्यांमधील “ मोरे ” ह्या आडनांवांत राहिला आहे. मौर्यांची सत्ता खिस्तपूर्व ३२१ पासून १८४ पर्यंत होती.

(२) मौर्यांच्यानंतर खिस्तपूर्व एक दोन शतकांपासून खिस्तोत्तर दोन शतकांपर्यंत शातवाहन अथवा आंध्रभृत्य ह्या राजांचा अम्मल महाराष्ट्रावर होता. हें घराणें सनातनी होतें कीं अन्यधर्मीय परकी होतें ह्यासंबंधीं अद्याप मतभेद आहे. राजवाडे हे त्यांना हिंदुधर्माचे कट्टे पुरस्कारक समजतात. ते आळूची भाजी व भात खाणारे, त्यांच्या रथाच्या बैलांचें कान चिरफाडलेले व आंध्र राजांचे आपणांस सेवक म्हणविणारे असे होते; अशा अर्थाचीं मोठीं मनोरंजक अनुमानें राजवाडे ह्यांनीं शातवाहनासंबंधीं राधामाधवविलासचंपूच्या प्रस्तावनेंत

काढलीं आहेत. महाराष्ट्रावर राज्य करणारें महाराष्ट्रीय घराणें हें पहिलेंच होय हें निश्चित आहे. राजसत्तेबद्दल ह्या घराण्यांत आणि खड्गाराट घराण्यांत ब-याच वेळां चकमकी झाल्या. नहपाण खड्गाराटानें शातवाहनांचा पराभव केल्याचा उल्लेख नासिक व कार्लें येथील शिलालेखांत आहे. परंतु पुढें लगेंच शातवाहन गौतमीपुत्र आणि पुलयामी ह्या दोघांनीं खड्गाराटाचा पराभव करून आपला प्रदेश पुन्हां काबीज केला. कांहीं काळानें पुन्हां शातवाहनांचें नष्टचर्य ओढवून त्यांच्या गौतमीपुत्राचा पराभव माळव्याच्या रुद्रदामन् ह्या क्षत्रप राजानें केला व अशा रीतीनें शातवाहनांची राजवट संपली.

(३) शातवाहनानंतर महाराष्ट्राच्या पश्चिम भागावर त्रैकूटक नांवाचे राजे खिस्तोत्तर तिसऱ्या शतकाच्या मध्यापासूनच राज्य करीत असल्याबद्दलचा दाखला कान्हेरी येथील शिलालेखांवरून मिळतो. ह्या राजांची सत्ता आपल्या नांवाचा राजशक सुरू करण्याइतकी बद्धमूल झाली होती. त्रैकूटकांचा शक इ. स. २४९ पासून सुरू होतो.

(४) त्रैकूटकानंतर महाराष्ट्रावर सार्वभौमत्व वाखाटक राजांनीं गाजविलें. ह्यांच्या साम्राज्यांत सर्व महाराष्ट्र येऊन पुनः त्याच्या उत्तरेकडील कांहीं प्रांत येत असे. ह्यांच्याच अमदानींत उत्तरेकडील सम्राट् समुद्रगुप्तानें दक्षिणेंत स्वारी केली. कालिदासानें आपल्या रघुवंशांत रघूनें केलेल्या स्वारीचें वर्णन ह्या समुद्रगुप्ताच्या स्वारीचेंच आहे कीं काय अशी विद्वानांची शंका आहे. समुद्रगुप्ताच्या ह्या स्वारीचें वर्णन त्यांच्या एका शिलालेखांत आहे. त्यांत एरंडपल्लीचा दमन आणि देवराष्ट्राचा कुबेर ह्या दोन राजांचा त्यानें पराभव केल्याचा उल्लेख आहे. एरंडपल्ली म्हणजे खानदेशांतील एरंडोल व देवराष्ट्र म्हणजे सातारा जिल्ह्यांतील (तासगांव तालुका) देवराष्ट्र हीं गांवें होत. देवराष्ट्राजवळच जें शंकराचें स्थान आहे त्यास सागरेश्वर अथवा समुद्रेश्वर असें म्हणतात. ह्यावरून समुद्रगुप्ताच्या नांवाचा ह्याच्याशीं संबंध असावा असें वाटतें. कांहीं विद्वानांच्या मतें हीं दोन्हीं स्थळें मद्रास इलाख्यांत आहेत. तें कसेंहि असो; महाराष्ट्रांतील वाखाटकांना समुद्रगुप्तानें कांहीं त्रास दिला नाहीं.

(५) वाखाटकांनंतर कलचूरी घराण्याचा महाराष्ट्राशीं संबंध आला ह्या घराण्यानें त्रैकूटकांचा राजशक सुरू केला होता. त्यावरून कदाचित् हें घराणें त्यांच्यापैकींच असावेसें वाटतें.

(६) कलचूरीचा पराभव मंगलीश नांवाच्या चालुक्यानें करून चालुक्याची सत्ता महाराष्ट्रांत जी स्थापित केली ती निर्वेधपणें खिस्तोत्तर ७५३ पर्यंत मोठ्या भरभराटीनें चालली. ह्यांचा अंमल ९९००० गांवांवर व महाराष्ट्राच्या तीन विभागांवर चालला होता अशा मजकुराचा एक शिलालेख आहे.

(७) मध्यें कांहीं काळ चालुक्यांच्यावर गंडांतर येऊन त्यांना राष्ट्रकूटां-

कडून हार खावी लागली. राष्ट्रकूट घराण्यांपैकीं १९ राजांनीं खि. उ. ७५३ पासून ९७४ पर्यंत पूर्वीच्या मराठवाड्यांत असलेल्या मान्यखेट (मालखेड) येथें अविच्छिन्न सत्ता गाजविली. अशोकाच्या शिलालेखांत उल्लेखिलेले राष्ट्रिक ते हेच राष्ट्रकूट-रट्ट असावेत. ह्या वंशांतील दुसरा कर्क ह्या राजाचा चालुक्यवंशीय तैलप नांवाच्या राजानें पराभव करून आपली गमावलेली सत्ता पुनः दोनशें सव्वादोनशें वर्षांनंतर मिळविली. चालुक्याचें मोठें साम्राज्य असून त्यांत कांहीं मांडलिक राजे होते. ह्या मांडलिकांपैकीं सेउणदेशीय मांडलिक आणि माळव्याचा भोज ह्यांच्या चकमकी झाल्या. शेवटीं सेऊणचंद्रानें चालुक्यसत्ता कायम केली. चालुक्यांचा अमल इ. स. ११८९ पर्यंत निर्वेध चालला. पुढें शेवटचा सोमेश्वर मरण पावल्यानंतर त्याचे मांडलिक आपआपसांत भांडून आपल्या जागींच प्रबल झाले व मध्यवर्ती चालुक्यसत्तेचा नाश झाला.

(८) चालुक्यानंतर यादवांची राजवट सुरू झाली. ह्यांचा मुख्य प्रस्थापक भिल्लम नांवाचा राजा होता. यादव घराण्याच्या शाखा दोन. एक दक्षिणेकडील द्वारसमुद्राची शाखा व दुसरी उत्तरेकडील देवगड–देवगिरीची शाखा. ह्या दोन्ही शाखा आपआपसांत भांडत असत. शेवटीं भांडणांत देवगिरीचा सिंघण राजा विजयी झाला व त्याच्याच वंशानें पुढें १४ व्या शतकाच्या आरंभापर्यंत राज्य केलें. इ. स. ११८९ पासून ते १३१२ पर्यंतच्या काळांत यादवांच्या कुळांत एकंदर ७ राजे झाले[१]. मराठा धर्म, मराठी भाषा, मराठी वाङ्मय ह्यांच्या दृष्टीनें यादवांची राजवट ही उल्लेखनीय आहे. यादवांचा भाग्यरवि विभवगिरीच्या अत्युच्च शिखरावर असून त्याच्या सुखद अशा उष्म्यांत स्वराज्याचा आस्वाद उत्तर महाराष्ट्रदेश घेत असतांना मराठी भाषा व मराठी वाङ्मय ह्यांचा आरंभ व परिपोष झपाट्यानें झाला. यादवांचें राज्यसूत्र सुरळीत चालल्यामुळें संत, संन्यासी, कवि ह्यांना स्वस्थता लाभली व अव्वल दर्जाचें काव्य निर्माण होऊं शकलें. 'क्षितीशु' जर 'न्यायातें पोशिता' असा असला तर प्रजा सुखी कशी असणार नाहीं ! असें सुख प्रजेला कृष्ण, महादेव व रामदेव ह्यांच्या कारकीर्दींत लाभलें. परंतु दुर्दैवानें जाधवांच्या रामराज्याचींहि शब्दशः शंभर वर्षें भरल्यासारखीं झालीं. महमदीयांची नजर दक्षिणेकडे फिरली व अल्लाउद्दिनाच्या नेतृत्वाखालीं त्यांच्या झुंडी येऊन यादवांची राजवट उखडली गेली. शेवटीं तर मलीक काफूरनें शंकरदेव यादव याला ठार मारून यादव सत्तेचा अंत केला.

---

१. १ भिल्लम (११८९–११९१), २ जैत्रपाळ (११९१–१२१०). ३ सिंघण (१२१०–१२४७), ४ कृष्ण–कन्हर (१२४७–१२६०), ५ महादेव (१२६०–१२७१), ६ रामचंद्र (१२७१–१३०९), ७ शंकरदेव (१३०९–१३१२).

परिशिष्ट

पूर्ववैदिक, संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश इत्यादि अवस्थांतून मराठीपर्यंत येण्यांत भाषेची परिणति कशी झाली हें खालीं दिलेल्या उदाहरणांवरून स्पष्ट होईल.

१. संस्कृत–	जनो	वृक्षात्	फलानि	गृह्णाति
पाली–	जनो	रुक्खा	फलाइं	गह्णाति
प्राकृत–	जणो	वच्छाहि	फलाइं	गेण्हइं
अपभ्रंश–	जणु	वच्छहे	फलाइं	गिण्हइ
मराठी–	जन	वृक्षाहून	फळें	घेतो

२. पूर्ववैदिक–सागरह्	व्परय्	तर्णं	धरतय्	तळे	रत्नानय्	गालयतय्
संस्कृत–सागरः	उपरि	तृणं	धरति	तले	रत्नानि	गालयति
पाली–सागरो	उपरि	तिणं	धरेति	तले	रतनानि	गालेति
प्राकृत–साअरो	अवरि	तणं	धरइ	तले	रआणाणि	घालइ
अपभ्रंश–सायरु	उवरि	तणु	धरइ	तलि	रयणइं	घल्लइ
मराठी–सागर	वर	तण	धरितो	तळीं	रत्नें	घालितो

३. पूर्ववैदिक—शव्ध्धं कय्दर्शं वल्हय्तव्यं श्व्ध्धं कय्दर्शं लय्खय्-तव्वम् य्दम् शय्क्षय्तेव संपद्यतय्.

संस्कृत—शुद्धं कीद्दशं वाल्हितव्यं शुद्धं कीद्दशं लिखितव्यम् इदम् व्याकरण-शिक्षितेन संपद्यते.

प्राकृत—सुद्धं किह वल्हिअव्वं सुध्धं किह लिहिअव्वं इअम् व्याकरण सिख्खिएँ समज्जइ.

अपभ्रंश—सुद्ध किह वाल्हिअव्वं सुद्ध किह लिहिअव्वं इअं व्याकरण सिख्खिएँ समज्जइ.

मराठी—शुद्ध कसें बोलावें शुद्ध कसें लिहावें हें व्याकरण शिकल्यानें समजतें.

४. पूर्ववैदिक—चूत्वारय् शर्ङ्गा त्र्योस्य पादा द्वय् शय्र्षय् सुप्त ह्
हस्तासव्ऽस्यु ।
ह् ह्

वैदिक—चत्वारि शृङ्गा त्रयोस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासोऽस्य ।

संस्कृत—चत्वारि शृङ्गाणि त्रयोऽस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्ताः अस्य ।

प्राकृत—चत्तारि सिङ्गाइं तीण्णि अस्स पाआ दुण्ण सिस्से सत्त हत्ता अस्स ।

अपभ्रंश—चत्तारि सिङ्गइं तीण्ण अस्स पाआ दुण्ण सिस्सा सत्त हत्था अस्स ।

मराठी—चारीं शिङ्गें तीन याचे पाय दोन शीर्षें सात हात याचे ।

---

५ : : मराठीचे कालिक भेद

यादवकालीन मराठी भाषा

१२१. भाषेच्या एकंदर जीवनावर राजवटींचा किंवा त्या त्या कालाच्या राजकारणाचा बराच परिणाम होतो. राज्यक्रांतीबरोबर धर्मक्रान्ति, समाजक्रान्ति व भाषाक्रान्ति झाल्याचीं उदाहरणें प्राचीन इतिहासांत सांपडतात. कोणत्या क्रान्तीमुळें कोणती क्रान्ति होते, कोण कोणाला कारण होतें ह्यासंबंधीं मतभेद राहील. परंतु राज्यक्रान्ति, धर्मक्रान्ति, समाजक्रान्ति, विचारक्रान्ति इत्यादि क्रांत्या ह्या साधारणपणें समसामायिक अशा असतात हें म्हणावयास कांहीं हरकत नाहीं. राज्यक्रान्तिहि भाषेला बरीच जाणवते. मोठमोठे कवि व लेखक हे विचारामध्यें क्रान्ति घडवून आणतात व त्यामुळें भाषाक्रान्ति होत असली पाहिजे, अशीहि विचारसरणी कांहींची असणें शक्य आहे. परंतु कवि, लेखक वगैरेंच्या वाङ्मयानें लोकांच्या बोलींत–रोजच्या व्यवहाराच्या भाषेंत–क्रान्ति किंवा पालट होते हें तत्त्व आम्हांस मान्य नाहीं. त्या वाङ्मयानें विचारपारिवर्तन होत असेल. त्या वाङ्मयानें लेखनशैली बदलत असेल. परंतु त्यानें भाषेंत फरक पडत नाहींत. एकाच काळांतील ग्रांथिक भाषेंत निरनिराळ्या लेखनरीति किंवा लेखनशैली असतात ह्याचें कारण प्रतिभासंपन्न वाङ्मय हें होय. प्रतिभासंपन्न वाङ्मयानें भाषा स्थिरावते, ती शिष्टमान्य होते, तिला नागर स्वरूप प्राप्त होतें. असल्या उच्च व तेजस्वी वाङ्मयानें विचारपरिवर्तन किंवा लेखनरीतिपरिवर्तन होत असेल परंतु त्यानें भाषापरिवर्तन होत नाहीं. भाषापरिवर्तन होण्यास राज्यपरिवर्तनच व्हावें लागतें असें आम्हांस वाटतें, व ह्या मतास अनुसरूनच मराठी भाषेच्या उद्‌गमापासून तों तिच्या वर्तमानकालीन स्थितीपर्यंत जे कालखंड पडतात त्यांना नांवें त्या त्या काळच्या मुख्य कवींवरून न देतां त्या त्या काळच्या राजवटीवरून दिलीं आहेत. मराठीचा ग्रंथनिविष्टकाल जर शकोत्तर १२०० धरला तर त्या सुमारास यादवांची राजवट होती. ह्याच कालांत मुकुंदराज, पुष्कळ महानुभावी साधु, ज्ञानेश्वर हे होऊन गेले. पुढें बहामनी राज्य सुरू झालें. ह्या काळांत एकनाथ, दासोपंत वगैरे साधुसंत झाले. पुढें शिवशाही सुरू झाली. ह्या काळांतील विचारपरिवर्तक कवि मुक्तेश्वर, रामदास–तुकारामादि झाले. त्यानंतर पेशव्यांची अमदानी आली. तेव्हां श्रीधर, मोरोपंत, मध्वमुनि, महीपति हे कवि झाले. पेशव्यांनंतर आंग्लाई सुरू झाली व ह्या काळांत नांवाजण्यासारखा कवि जरी कोणी झाला नाहीं तरी चिपळोणकर, आगरकर, टिळक ह्यांनीं आपल्या लेखणीची चमक दाखविली. मराठी भाषेचे असे पांच कालखंड पडतात ते १ यादवकालीन,

२ बहामनीकालीन, ३ शिवकालीन, ४ पेशवेकालीन, ५ आङ्ग्लकालीन—हे होत. ह्यांपैकीं पहिल्या यादवकालीन भाषेचा विचार खालीं केला आहे.

१२२. मराठी भाषेच्या उद्गमाची हकीकत मागें दिलीच आहे. उद्गमकाळाच्या सुमाराची मराठीमध्यें झालेली ग्रंथनिष्पत्ति कांहीं उपलब्ध नाहीं. त्या काळचे जे कांहीं वाङ्मयावशेष उपलब्ध आहेत त्यांच्या आधारावर मराठीच्या जन्मकाळच्या स्वरूपाच्या खुणा आपणांस सांगतां येतील. त्यावेळची मराठी भाषा बोलीच्या स्वरूपांतच होती; वाङ्मयाच्या किंवा साहित्याच्या स्वरूपांत नव्हती. साहित्याचें लेणें जें तिच्या अंगावर चढलेलें दिसतें तें तिच्या जन्मानंतर कांहीं तरी तीनचारशें वर्षांनंतर. ह्या काळांत कांहीं साहित्यनिष्पत्ति झाली नसेल असें म्हणतां यावयाचें नाहीं. कांहीं व्यावहारिक व व्यावसायिक लिखाण झालेंच असलें पाहिजे. कांहीं थोडेंसें साहित्य म्हणा, अगर लोककथा म्हणा, ह्या स्वरूपाचा वाग्व्यापार झालाच असला पाहिजे. दुर्दैवाची गोष्ट इतकीच कीं, तो सध्यां उपलब्ध नाहीं. चालुक्य, त्रैकुटक, राष्ट्रकूट वगैरे राजवटींचा आश्रय त्या काळांतील मराठी भाषेच्या शब्दसृष्टीच्या ईश्वरांना मिळालाच नसेल असें कसें म्हणावें? मराठीचे प्रथम प्रथमचे जे लेखावशेष सांपडतात ते यादवकालांतीलच आहेत. यादवकालीन मराठीचें स्वरूप दाखविण्याचा जो प्रयत्न केला आहे व त्यासाठीं जें साहित्य गोळा केलें आहे तें यादवकालांत जे माननीय ग्रंथकार होऊन गेले त्यांच्या ग्रंथावरूनच केलें आहे. ग्रंथांच्या बाबतींतहि ज्यांच्या संहितेच्या अस्सल स्वरूपाबद्दल खात्री आहे असेच ग्रंथ घेतले आहेत. या ग्रंथांच्या जोडीलाच यादवकालीन ताम्रपट–शिलालेखांवरून मिळालेलें भाषिक साहित्यहि घेतलें आहे. शिलालेखांवरून मिळालेलें भाषिक साहित्य मात्र पुराव्याच्या दृष्टीनें अव्वल दर्जाचें असतें. कारण, शिलालेख म्हणजे दगडावरील रेघच असल्यामुळें तीवरील भाषेच्या अंतरंगांत अर्वाचीकरणासारखे दोष उत्पन्न होणें जवळ जवळ अशक्य असतें. शिलालेख, शैवनाथपंथी, महानुभावी वाङ्मय व ज्ञानेश्वरी ह्या मुख्य आधारांवरूनच पुढें दिलेली यादवकालीन भाषेची रूपरेषा आंखलेली आहे.

यादवकालीन मराठी भाषेचें स्वरूप पाहिलें म्हणजे एक प्रकारचें कोडेंच वाटतें. जन्मानंतर थोड्याच काळांत ही अर्भकी आपल्या प्रभावानें, सौंदर्यानें, गांभीर्यानें, प्रसादानें, भूषणानें, लालित्यानें सर्वांस दिपविणारी अशी कशी झाली? लहानशा काळांत हें असलें प्रशान्त, प्रबुद्ध व प्रौढ स्वरूप तिला कसें प्राप्त झालें, व ह्याच्या पूर्वीचें लहानपणचें तिचें बाळसें, तिचा लडिवाळपणा, तिचा हूडपणा वगैरे अजमावण्यास कांहींच साधन कसें असूं नये ह्याबद्दलचें कोडें उलगडत नाहीं. मराठी भाषा जी एकदम पुढें येते ती अशा दिपविणाऱ्या स्थितींत येते. तिला परिस्थितिहि चांगली उपकारक अशी होती. यादवराजे सरस्वतीच्या ह्या कण्ठमणींची चांगलीच वास्तपूस्त करीत असत.

१२३. देवगिरीकर यादवांची शंभर वर्षांची राजवट महाराष्ट्रीयांस बरीच सुखाची व भरभराटीची झाली असें दिसतें. यादव राजे जसे शूर व पराक्रमी होते, तसेच ते धार्मिक, उदार, गुणग्राही व न्यायप्रिय होते. आदिनाथ, आदिनारायण व महानुभाव अशा सर्व पंथीयांना त्यांचा उदार आश्रय असे. भिल्लम यादवाच्या पदरीं प्रसिद्ध ज्योतिषी भास्कराचार्य याचा मुलगा लक्ष्मीधर हा मुख्य पंडित होता. ह्याच सुमारास भिल्लमाच्या अधिराज्यांत शारंगधर नांवाच्या मांडलिकाच्या सत्तेखालीं मराठीचा आद्य कवि मुकुंदराज यानें आपला विवेकसिंधु रचिला[1]. बल्लाळ नृसिंहाचा मुलगा जयन्तपाळ याच्या प्रोत्साहनानेंहि तो ग्रंथ लिहिला गेल्याचें कवि लिहीत आहे.[2] भिल्लमाचा नातु सिंघण हा तर स्वतःच पण्डित होता. त्याच्या पदरीं असलेल्या चांगदेव (भास्कराचार्यांचा नातु) ह्यानें ज्योतिषाच्या अध्ययनाध्यापनासाठीं पाटण येथें विद्यामठ स्थापला. ह्याचा शके ११२८ मधील पाटणचा शिलालेख मराठींतील एक आद्यलेख म्हणून प्रसिद्ध आहे. कन्हरदेवाचा आश्रय महानुभावांना चांगलाच होता. तो आपल्या धाकट्या महादेवरायासह लोणारास श्रीचक्रधरस्वामीच्या दर्शनास जात असे. कन्हरानंतर महादेव व त्याचा पुतण्या रामदेव व ह्या दोघांचा 'करणाधिप' हेमाडपंत ह्यांची कारकीर्द वाङ्मयनिर्मितीच्या दृष्टीनें महत्त्वाची आहे.

रामदेवराव यादवाची कारकीर्द मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासांत सुवर्णाक्षरांनीं नोंदली जाण्यासारखी झाली. "भाषेच्या जुनाटपणानें, विषयाच्या गांभीर्यानें, प्रतिपादनाच्या हृदयंगमत्वानें, वाणीच्या माधुर्यानें व भक्तिभावाच्या उत्कटतेनें जो मराठींतील 'आद्यग्रंथ' गणला जातो, ज्याला पंढरीचे वैष्णवपंथी भाविक विठ्ठलभक्त 'आई' ह्या प्रेमळ नांवानें संबोधितात, ज्याचीं शीतल व उज्ज्वल किरणें मोरोपंतापर्यंत धार्मिक कवींना स्फूर्तिप्रभादायक झालीं, व आजमितीसहि ज्याच्या वाचनांत अनेक भक्तवीर व वाङ्मयप्रेमी रसिक रममाण होतात तो ज्ञानदेवी नांवाचा काव्यमय भक्तिप्रधान तात्त्विक ग्रंथ ह्याच रामदेवाच्या काळीं श्रीमद् ज्ञानेश्वरांनीं रचिला." ह्याच वेळचे निवृत्तिनाथ, ज्ञानदेव, सोपानदेव, मुक्ताई, नामदेव व त्याचें सर्व कुटुंब, गोरा कुंभार, सावता माळी, विसोबा खेचर, नरहरि सोनार, बंका महार, चोखा मेळा, परसा भागवत, राका कुंभार, जोगा परमानंद, जगमित्र नागा, कान्होपात्रा, सेना न्हावी, सजन कसाई, कूर्म-

१. शके अकरा दाहोत्तरू । साधारण संवत्सरू । राजा शारंगधरू । राज्य करी ॥ ऐसा समयो सर्वोत्तमु । तेथ मुकुंद द्विजोत्तमु । विवेकसिंधु मनोरमु निर्मिता झाला ॥

विवेकसिंधु उ. प्र. अ. ११

२. नृसिंहाचा बल्लाळ । तेयाचा कुमरू जयन्तपाळ ॥ तेणें करविला गदारोळ । ग्रंथरचनेचा ॥ वि. सिं. ७–१५५.

दास वगैरे वगैरे आदिनारायण पंथाचे प्रवर्तक व अनुयायी आपापल्या परीनें मराठी भाषेची सेवा करीत होते.

१२४. सनातनधर्मीय संतकवींच्याबरोबर दुसऱ्या ज्या कांहीं कवींचा निर्देश करणें जरूर आहे ते महानुभावी साधुसंत होत. वाङ्मयनिर्मितीच्या दृष्टीनें हे महानुभावी साधुसंत सनातनी साधुसंताच्या बरोबरीचे होते ह्यांत शंका नाहीं. ह्या पंथाचे आद्य संस्थापक श्रीचक्रधर स्वामी होत. हे मूळचे सामवेदी गुर्जर. संसारतापास वैतागून ह्यांनीं संन्यासदीक्षा घेतली आणि महानुभाव पंथ स्थापिला. चक्रधरांची मराठींत ग्रंथरचना कांहीं उपलब्ध नाहीं. त्यांच्या नांवावर जी एक चौपदि प्रसिद्ध आहे तींत मराठी आणि हिंदी ह्या दोन्ही भाषांची खिचडी आहे. त्यांच्या नांवावर कांहीं 'सिद्धान्तसूत्रें' आहेत. हे जरी मूळचे गुर्जर प्रांतांतील होते तरी ह्यांना मराठी भाषेचा अभिमान होता. "कानडदेशा, तेलंगदेशा न वचावे, महाराष्ट्री असावे" अशा प्रकारचा मराठीबद्दल अभिमानदर्शक त्यांचा दण्डक त्यांच्या अनुयायांना होता. मराठीसंबंधीं हाच त्यांचा अभिमान त्यांच्या अनुयायांत बरोबर उतरला; व ज्याप्रमाणें सामान्य जनाला निर्वाणामृत पाजण्यासाठीं बुद्धदेवानें संस्कृतचा त्याग करून धर्ममताचें वाहन म्हणून पालीचा स्वीकार केला, त्याप्रमाणें ह्या महानुभावांनीं संस्कृतचा त्याग करून मराठीचा स्वीकार केला. "ब्रह्मविद्येस माझीये स्वामीचा सामान्य परिवारू नागवैल कीं, भणोनि हे केशवा संस्कृत सूत्रबद्ध प्रकरण न करी तूं" असा उपदेश नागदेवाचार्य केशवास करितात. चक्रधराचा पट्टशिष्य व ज्याला महानुभावाच्या मतप्रसाराच्या दृष्टीनें आद्य आचार्य म्हणतात तो नागदेवाचार्य बीडकर होय. ह्या आचार्याची मराठी ग्रंथरचना आढळत नाहीं. चक्रधराच्या शिष्यगणांत विद्वान् म्हटला म्हणजे महीन्द्र व्यास होय. ह्यानें आपल्या धर्मसंस्थापकाचें—चक्रधराचें—लीलाचरित्र गायिलें. हा ग्रंथ खि. उ. १२६० चे सुमारास म्हणजे ज्ञानदेवाच्या पूर्वी अजमासें २५—३० वर्षें रचण्यांत आला. नागदेवाचार्यानंतर भास्कर व्यास ऊर्फ भानुभट्ट हे महानुभाव आचार्यपदारूढ झाले. ह्यांनीं शिशुपालवध, उद्धवगीता हे दोन ग्रंथ ज्ञानदेवीच्या पूर्वी १६।१७ वर्षेंच तयार केले आणि आपलें नांव त्या ग्रंथांतील भाषाप्रभुत्व, कोमलपदलालित्य, वर्णनकौशल्य, कल्पनावैभव, इत्यादि गुणांत ज्ञानदेवीच्या बरोबरीनें कायम केलें. ह्याच्यानंतर भावे व्यास, गोपाळ पंडित ऊर्फ आनेराज व्यास, केशव व्यास हेहि नांवाजण्यासारखे महानुभाव ग्रंथकार होऊन गेले. पैकीं पाहिले आनेराज व्यास हे रामदेव राजाच्या धाकट्या राणीच्या पदरीं पुराणिक म्हणून होते. महानुभावांच्या पाहिल्या पिढींतील व ज्ञानदेवसमकालीन आणखी एक दोन व्यक्तींचा निर्देश करणें जरूर आहे. एक स्वामीची शिष्या व नागदेवाचार्याची चुलत बहीण 'रूपाई' ऊर्फ महदंबा ह्या नांवानें प्रसिद्ध आहे. हिचे 'धवळे'(=यशोगीतें)हीं बायकांचीं गाणीं प्रसिद्ध आहेत.

दुसरी प्रसिद्ध व्यक्ति दामोदर पंडित हे होत. यांचा प्रसिद्ध ग्रंथ "वच्छहरण" हा ज्ञानदेवीच्या पूर्वी बाराच वर्षें म्हणजे खि. उ. १२७८ च्या सुमारास लिहिला गेला. ह्या सर्व महानुभावी संतकवींना रामदेवराव यादवांचा आश्रय होता. ह्या सर्वांच्या बरोबर रामदेवराव यादवांच्या आश्रयास नरसिंह, शल्य, नरेंद्र हेहि तीन अयाचित होते. ह्यांनीं लिहिलेलीं, अनुक्रमें नलाख्यान, रामायण, व रुक्मिणीस्वयंवर हीं काव्यें आदरणीय आहेत. महानुभावी वाङ्मय हें बरेंचसें गद्य स्वरूपांत आहे. ह्या गद्याची भाषारचना साधी व सरळ आहे. त्यांत पाण्डित्याचें प्रदर्शन नाहीं. वाक्यें लहान लहान तुटक तुटक अशींच बहुतेक असतात.

वाङ्मयाच्या दृष्टीनें महानुभावी ग्रंथाची ही थोरवी झाली, परंतु तत्कालीन भाषेचें स्वरूप निश्चित करण्यास ह्या वाङ्मयनिकषाचा कितपत उपयोग होईल ही शंका आहे. महानुभावांचें हें आद्यवाङ्मय यादवकालीन जरी असलें तरी तें सर्व संकेत लिपींत आहे. संकेत लिपीचा जनक रवळ व्यास होय व तो थोडासा उत्तरकालीन होता. तेव्हां ह्या सर्व वाङ्मयावरून उत्तरकालीन लेखकांचा हात फिरला गेला असावा व त्यामुळें भाषेचें यादवकालीन वळण जाऊन त्या जागीं थोडेसें उत्तरकालीन वळण आलें असावें. यादवकालीन भाषेचा आराखडा पुढें जो दिला आहे तो देण्यांत ह्या महानुभावी वाङ्मयावर फारशी भिस्त ठेविली नाहीं. शक्य तेथें असंशयित स्थलीं तें विचारांत घेतलें आहे. आद्य कवि जो मुकुंदराज त्यानें लिहिलेला विवेकसिंधु हा ग्रंथहि तत्कालीन भाषेच्या स्वरूपाच्या दृष्टीनें प्रमाण मानतां येत नाहीं. त्याच्या भाषेमध्येंहि अर्वाचीकरण बरेंच झालें आहे. तेव्हां सर्व भिस्त राजवाडे यांनीं संपादिलेली ज्ञानेश्वरी व यादवकालीन शिलालेख ह्यांच्यावर येऊन पडते. पुढील विवेचनास हेंच साहित्य आधारभूत आहे.

मराठी भाषेचें अस्सल अगदीं निष्कलंक असें मराठी स्वरूप यादवकालांत पहावयास सांपडतें. वैदिक–प्राकृत–अपभ्रंश इत्यादि अवस्थांतून परिणत होत होत मराठी भाषा ह्या पदाप्रत प्राप्त झालेली यादवकालांतच दिसते. संस्कृतचें तिच्यावर वर्चस्व नाहीं किंवा फार्शीचा तिच्यावर वर्चष्मा नाहीं. इंग्रजी वगैरे फिरंगी भाषांचा तर तिला वासहि लागलेला नाहीं, असें तिचें शुद्ध स्वरूप पुढें दिलें आहे.

वर्णप्रक्रिया–स्वर

१२५. यादवकालीन भाषेंत होणारे वर्णांचे फरक पुढें दिलें आहेत, त्यांमध्यें भाषेंत आढळणारे शब्द त्यांच्या यादवकालीन स्वरूपांत देऊन ज्या वर्णांचा तो फरक वाटतो तो त्याच शब्दाच्या पुढें कंसांत दिला आहे. वर्णांचे फरक जे दाखविले आहेत ते आदि, मध्य व अन्त्य ह्या क्रमानेंच दाखविले आहेत. उदाहरणांतील शेवटचीं एकदोन उदाहरणें शिलालेखांतील आहेत.

१. ऱ्हस्व स्वर—कुमर (आ), ऱ्हदया (ऋ); यऱ्हवी (ये), ग्रिह (ऋ), व्रिधि (वृ); न्रुपवर (ऋ); वालुवंठ (अ), आन्रुदा (ऋ), नैरत (ऋ), रुते (ऋते), काइं (हीं), परियसावा(परीस), कसवटी (कसोटी).

२. दीर्घ स्वर—माहासुखासी (अ), आइकै (ऐ); सोईरे (हि) आझुई (नी), साहाजे (अ).

३. संयुक्त स्वर—येदुकुळी (अ); जैसे तैसे (अ); अतिशो (अय), ठाॐ (वो); राखौंडी (ओ), वैत्ति (वेत्ति), से (सइ), हातुपाॐ (य), अभिप्राॐ (य), तान्हैला (न्हे), भिए (य), उपेगा (उपयोग), सोहंभाॐ (वो), दीॐ (वा).

वर दिलेल्या स्वरांच्या फरकांवरून असें दिसून येईल कीं, यादवकालीन मराठींत पूर्वींचे सर्व स्वर आहेत. संस्कृतमधील दीर्घ ॠ मात्र आढळून येत नाहीं. ' ऱ्हस्व ' ऋ सुद्धां तत्सम शब्दांतच आढळतो. इतर तद्भव शब्दांत त्याबद्दल ' रु ' किंवा ' रि ' येत असत. शब्दांतील आद्य ' अ ' चा उच्चार विवृत म्हणजे ' आ ' होत असे. ' ए,' ' ओ ' व ' ये ', ' वो ' ह्यांच्याबद्दल यादवकालांत बराच घोंटाळा झालेला दिसतो. एकाबद्दल दुसरा वर्ण आलेल्यांचीं उदाहरणें पुष्कळ आहेत. ' ए आणि ओ ' बद्दल ' ये आणि वो ' येणें ही द्राविडी–कानडी अथवा तेलगु–भाषांची प्रवृत्ति मराठीनें ह्या काळांत उचलली. हीच प्रवृत्ति पुढील काळांतहि दिसून येते. निरनुनासिक स्वर कित्येक वेळां सानुनासिक होत असे.

व्यंजनें

१२६. १. अल्पप्राण कठोर—चिलिसी (कि), भिच्छा (क्ष), मंगळवेट (ढ), आती (थ), चवंति (च्य), गछति (च्छ).

२. अल्पप्राण मृदु—निगाला, रिगाला (घ), अनेगी, अनेगे (क), जूझ (य), आंडौरी (त), पुडील (ढ), निदसुरे (ज), बांदिती (ध), आन्रुदा (धा), कुब्जार (भ), डिखल (ढ).

३. महाप्राण कठोर व मृदु—खवणेया (क्ष), मुखक (ष), संतोखेली, सुवेख, वीखो (ष), सांघितली (सांग<संख्या), होथी (त), डिखल (क), संवछरें (त्स), वेवस्छ (स्थ), जुझ (ध्य), भणौनि, भणती (म्ह).

४. अनुनासिकें—निरनुनासिक स्वर कित्येक वेळां सानुनासिक होतो. उदा० इवँ, मेँ. न><ण : वरून (ण), जाळीण (न), म्हनेरें (ण), सर्पिनी (ण), तेनें (ण), वानी (ण).

५. अर्धस्वर—येव्हढे (ए), संसारसायर (ग), सोमदेयो (व), आलविले (ळ), कल्लोल (ळ), वोल्हवण, कव्हण, वोगर (ओ), वोलखे (ओ), उपावो (य), किल्विष (म), येकामेका, (ए), सवंसारा (ं), जऱ्है (इ).

६. ऊष्मे—गुडाकेषः (श), असक्त (श), दुःपूर (दूष्पूर), शृष्टं (सृ), वैशेल (स), षोविला (ख), रत्नषचिती, (ख), रषमाल (ख), लिषित (ख), दष्यणायनें (क्ष), सेत (श), सुक्लपक्ष (श); सिहाण (श, च), स्वष्ती (स), आस्रयो (श), सरभंग (श), मार्गीसर (श), वंसु, अतष्करण (ाः), सूष (ख).

महाप्राण ह—निहाळिजे (भ), जिहा, तिहा (ऱ्ह), सोहोपा (०).

७. संयुक्त व्यंजनें—योगात्धनंजय (द्ध), युद्धयस्व (ध्य), तत्व (त्त्व) पूज्यस्य (श्च).

८. वर्णसंयोग—म्हालक्षुमी (महा), म्हाजन (महा), कुलक्रणी (करणी).

९. वर्णवियोग—सरावण, वरुषा, लक्षुमी, पदुम (पद्म), रकुमिणी, पृथुवी, सुराव, उजियेडे.

१०. द्वित्त—रेफानंतर नेहमीं वर्ण द्वित्त होतो. उदाः—कर्द्दमी, कीर्त्ति धर्म्म, कर्म्म, तैर्द्दत्तान, मूर्त्तिचेति.

वर्णागम—वर्णियिला, आइक (अभिकर्ण).

व्यंजनांच्या फरकांवरून पुढील गोष्टी दिसतात. यादवकालांत 'ळ' हा मूर्धन्य उच्चार नव्हता. पुढील काळांत हा विशेष रूढ झाला. एक तर हा 'ळ' वैदिक-पाली-पैशाची ह्या भाषांतून मराठींत आला असावा किंवा जसे इतर मूर्धन्य उच्चार द्राविडी भाषांतून मराठींत आले, तसाच हा 'ळ' हि आला असावा. यादवांच्या नंतरच्या काळांत मराठीचा पूर्वेस तेलगूशीं व दक्षिणेस कानडीशीं जो संबंध आला त्याचाहि हा परिणाम असूं शकेल. पेशवेकालीन भाषें-तहि 'ल' चेंच प्राचुर्य दिसून येतें. 'ळ' च्या उच्चारास सुरुवात मात्र ह्या काळांत झाली असावी असें पंढरपूरच्या शिलालेखांतील 'ळ' वरून वाटतें. तसेंच तालव्य व दन्ततालव्य ह्या दोन उच्चारांत फरक करण्याची प्रवृत्तिहि ह्याच काळांत सुरू झालेली दिसते. कारण, 'विचार' 'जोत' ह्या शब्दांबरोबर 'विच्यार व ज्योत' असे य-मिश्र शब्दहि वापरलेले आढळतात. हीहि एक द्राविडी भाषांची लकब मराठीनें उचलली. कोणी म्हणतात ही मंगोली भाषांची लकब गुजराती व मराठी ह्या भाषांनीं उचलली. 'ख' बद्दल 'ष' वापरलेला दिसतो. रेफानंतरचा उच्चार द्वित्त होत असे.

नामविभक्तिप्रत्यय

१२७. प्रथमा-एक. व. प्रत्यय-'उ, अ, ओ, आ, ऐं.' उदा०-गणेशु, अनुग्रहो, देओ, संशयो, दिओ, ठाय, सूर्यो-र्यू, विस्मो, आश्रो, उद्धारु, नारायणु, ब्राह्मणु, दुर्बलु, सौंदरु, केणें. अनेकवचन प्रत्यय-ए. उदा०-अभिप्राये, ठाये, राये, फुलें, दांडे.

द्वितीया—ए. व प्रत्यय–' उ, आ, एया, ते, आ, इया.' उदा–राज्यं (करीत), जीर्णोद्धारु, गोसावियाते, विशेष, भाव, अभिप्राये, भावाँ, रायाँ.

तृतीया—ए. व. प्रत्यय–' एँ, एँन, ने.' उदा–ईश्वरें. राणेन, सेतुगुडेन, हरिदेवें, पुरिच्चेन, लेकरुवें, मत्स्यरूपें, सर्वज्ञें, सकलैं, नायकें, सोनारें, ब्राह्मणीनें; अनेकवचन प्रत्यय–' हीं, इँ ' उदा० मांडलिकेहीं, येहीं, पंडितीँ, देवीँ, भटीँ–टिँ, लोकपालीँ, सज्जनीँ, अभिप्राईँ.

चतुर्थी—ए. व. प्रत्यय–इया, एया, आ, सी. उदा.–चौकीच्चिया, दारवंठेया, पन्हेया, देवा, तेयासी, विठलरायासी, तुंसी, ब्राह्मणी, मढा, सागरा, वाया, योगभ्रष्टासी, रसाँ, देवाँ, मेघाँसी, मेघाँते, भूताँते, रावाँ, ठायाँ.

पंचमी प्रत्यय—औनि, औनिया, हूनी. उदाः—मेघाहुनि, मेघौनि, सूर्याते, समुद्रौनि, सनकादिकाँहूनि, मुडाँहूनि.

षष्ठी प्रत्यय—चा, ची, चें. उदा०—विठलाची, संयमाचेनि, नाभिकाराचा, उजलाचे, व्यासाचा.

सप्तमी प्रत्यय—इं, आंतु. उदा०—देऊळीं, देवळांतु, सकुटुंबीं, पाटणीं, देहें, आसुपाठीं, ग्रामांतु, चरणीँ, तरंगीँ, पायीँ, घरीँ, उदयीँ, ठाईँ, वेलें, प्राप्तें, दोखांचा, पायाँ, दिआँ.

सामान्यरूप—सभे–आतु–भीतरीं. ग्राहका–पासी, आसु–पाठी इ. इ.

सर्वनामाचीं रूपें

प्रथमा—तुआ, कव्हणी, जो, जें, काई, कोणहु.

द्वितीया—मा, मिये, तां, इया.

तृतीया—तिया, मिया, जेणें, तेया, तिआ.

चतुर्थी—तेयातें, येया, आपुलेया, ऐसेया, तया, तयातें, तयासी.

षष्ठी—जेयाचा, जेयाचें, तेयाचें, तेयांची, जेयांचेया, केहाचा, तेहाचा, जेहाचे, तेहाचे.

यादवकालीन भाषेच्या प्रत्ययप्रक्रियेवरून ज्या गोष्टी स्पष्ट होतात त्यांपैकीं प्रथमेचा ' उ ' प्रत्यय ही एक मुख्य गोष्ट आहे. ह्या प्रत्ययास मूळ प्रारंभ अपभ्रंश भाषेंत झाला व तोच पुढें बहामनीकाल, शिवकाल व पेशवेकालापर्यंत पद्यांत दिसून येतो. अकारान्त नामाचें प्रथमेचें एक. व. रूप ' उ ' कारान्तच ठेवण्याचा पद्यांत शिरस्ताच पडला. सध्यां जरी कोणीं ओंवी लिहिली तरी त्यांत आधुनिक कवि देखील प्रथमेंत ' उ ' कारान्त नामें वापरील. विसर्गाचा ' ओ ' होऊन त्याचें ऱ्हस्व स्वरूप ' उ ' झालें असा ह्याचा क्रम आहे. गणु, रामु, बाळु, नरु, महादु इत्यादि रूपांत सध्यां सुद्धां हा प्रत्यय वापरण्यांत येतो. तृतीयेचा एँ, इँ, पंचमीचा औनि वगैरे प्रत्यय हळूहळू उत्क्रांत झालेले दिसतात.

आणखी एक बाब मुख्यत्वानें दिसते ती षष्ठीच्या प्रत्ययाची व सामान्यरूपाची. ही एकच बाब यादवकालीन भाषेचा जुनेपणा सिद्ध करण्यास पुरेशी आहे. 'जेया, तेया, जेयाचे, तेयाचे दारवंठेया, चालावेया, करणेया ' वगैरे रूपें हीं प्राचीन आणि ' जया, तया, जयाचे, तयाचे, चालावया, करणेया ' हीं रूपें उत्तरकालीन व ह्यांच्या पुढचीं म्हणजे ' ज्या, त्या, ज्याचे, त्याचे ' इत्यादि हीं रूपें होत. ह्या स्वरूपांचा हा क्रम कालाच्या दृष्टीनें आहे. ' जेयाचे, तेयाचे, ' ह्या रूपांपेक्षांहि ' जेहाचे, तेहाचे ' हीं रूपें शिलालेखांवरून जुनाट ठरतात. यादवकालीन शिलालेखांतील शब्दांच्या रूपांसारखीं राजवाडेसंपादित ज्ञानेश्वरींतील रूपें आहेत. म्हणूनच ती ज्ञानेश्वरीची प्रत जुनाट आहे असें मानतात.

यादवकालीन भाषेंतील विभक्तींच्या विशेषतः षष्ठीच्या प्रत्ययासंबंधीं आणखी एक महत्त्वाची गोष्ट आहे. ह्या प्रत्ययांबरोबरच एक ' न ' मध्यें येतो.' तुझें–नि नामें अपयशी; येणें संग्रामाचे–नि अवसरे ' ह्या उदाहरणांत तुझे आणि संग्रामाचे ' ह्या षष्ठ्यन्त नामांना ' नि ' हा आगम लागला आहे. हा ' नि ' कधीं नामांना व कधीं सर्वनामांनाहि लागतो. उदा०—भरंवसे–नि, ऐसे–नि, कैसे–नि. हा ' नि ' मराठीच्या कांहीं प्रांतिक बोलींतहि वापरलेला आढळतो. उदा०—मीनी; मना (कोंकणी), बास–नें, भूक–न (महाडी). मराठींत ज्याप्रमाणें प्रत्ययांतील हा ' न ' कार आढळून येतो त्याप्रमाणें गुजराती,राजस्तानी, पंजाबी, हिंदी इत्यादि आर्योद्भव बोलींमध्येंहि तो आढळतो.[१] प्रत्ययांत ' न ' कार मिसळण्याची ही प्रवृत्ति कानडी वगैरे द्राविडी भाषांतहि दिसून येते. ' नी, निन्न,- निन्निम्, निन्नोल ' वगैरे कानडी सर्वनामांच्या रूपांत तो दिसून येतो. तसेंच सर्व अकारान्त पुल्लिंगी नामांच्या प्रत्ययांत ' न ' आगम येतो. मराठीवर हा एक कानडीचा परिणाम असावा.[२]

ज्ञानेश्वरीमध्यें शब्दयोगी अव्ययें चार विभक्तींच्या आश्रयानें सांपडतात.

१. द्वितीया उदा०—हेवांचूनि; तैं नित्य त्यागसहितें, ईश्वरूवांचूनि, हा ठावोवरी.

२. तृतीया उदा०–जीवितें–सीं–,भरंवसेंनि–,नानाभूतें–सहितें,भर्तारेंहीन.

३. चतुर्थी ,, —मेघासीं–,कीर्तिसी–,वांचूनि.

४. सप्तमी ,, —माजी, आत.

क्रियापदाचे प्रत्यय (आख्यातविभक्ति)

१२८. १. वर्तमानकाळ प्रत्यय : ' ए, सी, इ; त, ताती. ' उदा०–धांडोळित, करीत आस, जाणौ, आइकै, चाखे, अनुभवी, आठवी, बोले, दाटे,

१. J. Bloch: *F. L. M.* 201.
२. Jahagirdar : *B .O. R. A* .1930.

उठी, घेइ, निघे; बाधिती, झांकवती, करीती, त्यजीती, ओलगविती, प्रगटविती ठेविती, तोंडें धुती, आपडे, वीए, लोपी.

२. भूतकाळ–प्रत्यय : 'ई, ल, नला, न्नला.' उदा०—सरले, निगाला. आरंब्रळैला, सांघीतली, वाणियले, दिन्हली, स्वीकरिन्नली, सांगितैनली, अभिवंदिला, उत्तरिला, भणितला, जिंतिएला, धरिएला, उघटे, दिन्हली, बोभाविली, खोविन्नलि, ठेविलिआ, सिके, झाले, केला, भूतला, सूतला, सकले, काढिन्नला, पातला.

३. भविष्यकाळ–प्रत्यय : 'ल, ए, एल, ऐल.' उदा०–होववैल, असैल, अभिनवैल, सांडिजैल (कर्मणि), नव्हैल, उरैल, नाशैल, निवैल, वासिजैल,होए,

४. आज्ञार्थ—परिसै, जाई, सुनु, घेई, जाणीजेसु–°जसु, करीजेसु–°जसु. विध्यर्थ, न्हवावा, वाळवावे,करावे,आशीर्लिङ्–ओ–ब्राधो, करो,मांगो, अवधारिजो.

५. कर्मणि—म्हणिपे, घेपे, वाधिजाति, वारिजैल, पाविजैल, विचारिजति.

६. कृदन्त—प्रत्यय–'औनिया, एया, णे, आ, णेया,' उदा.—गेलेया, घालवेया, हरौनिया, विकतेयापासि, कराया, चालावेया, सांडिलेया, धरौनिया, कालासिला.

७. तुमन्त—हिंडों (निघाला), आणूं, मागों, करों.

८. ल्यब्न्त—प्रत्यय–नि, ऊनी, ओनि, औनि, उतन. उदा.–रिगौनि, भवडौनि, जाऊनि, उठौनि, करवून, शौधोनु हासौनि, करवुतुन (णिच्), म्हणौनि, ठाऊनि, विझौनि, भिऊनु, देखौनु, धरुनु, घेऊन, हारपोनी.

९. पौनःपुन्यवाचक—घांघवमिता, गंगावती.

अव्ययें—ते, तेथोनि, पुढारी, तथा, स्वाहा, जैं, यऱ्हवी, तऱ्ही, सांपेचा, म्हणौनि, आझुई, कडौनु, ताथु, तऱ्ही, आचंद्रार्क, अर्थाँतव, (दोखाँ) वरी, (रसाँ) लागौनि, (कल्प) वेऱ्हीँ, क्षण (वेऱ्ही), (धामीँ) हीन, (देवीँ) वीण, धर्मेवीण, (क्षण) वांचौनी.

तद्धित—दादुल, करितेन, असितेन, रूपडे, शरीराबाहीरीलीकडे.

नी—प्रत्यय—जेहाचेनि, मनाचेनि, श्रवणाचेनि, आनंदाचेनि.

यादवकालीन भाषेंतील क्रियापदांचीं रूपें वर दिलीं आहेत. त्यांवरून काळांच्या प्रत्ययांची कल्पना येईल. वर्तमान काळाचीं जर रूपें पाहिलीं तर त्यामध्यें दोन प्रकारच्या प्रवृत्ति असल्याचें दिसून येईल. एक 'त' कारान्त धातुसाधित विशेषण घेऊन त्याच्यापुढें 'अस्' ह्या धातूच्या वर्तमानकाळाचीं रूपें लावून वर्तमानकाळ साधणें ही प्रवृत्ति. उदा.—आचरत+आहाती=आचारताती, बोलताती, वर्तताती, इ. करीत + आहों = करितो (अ. व.), चिन्ति

+ आहासी, दिसत + असे = दिसतसे, वर्ततसे, किजतसे, इ. दुसरी फक्त कृदन्त वापरून वर्तमानकाळ साधणें ही प्रवृत्ति. उदा०—तिन्ही लोक डळमळीत, मेरु-मान्दार आन्दोलत, समुद्रजळ उसळत कैलासवर.

कृदन्तें वापरून वर्तमानकाळ साधण्याची प्रवृत्ति कानडीमध्येंहि दिसून येते.

यादकालीन विध्यर्थांची रूपें-अर्चिजती, पविजती, वधिजती, राहाटिजे, निरीक्षिजे, बाधिजे अशीं होतात. हीं सर्व 'इज' अन्त रूपें विध्यर्थाचीं आहेत. 'इज' हा मराठी प्रत्यय प्राकृत 'इज्ज', संस्कृत 'ईय' ह्या प्रत्ययापासून आला आहे. सं. कर्मणि 'य' चा मराठींत 'ज' होतो. त्याचा मूळचा कर्मणि अर्थ जाऊन कर्तरि अर्थ त्याला प्राप्त होतो. कानडी भाषेंतील कर्मणि प्रयोगाची कथा वरीलप्रमाणेंच आहे.

मराठीचा अन्य भाषांशीं संबंध

१२९. ह्याच यादवकालांत मराठीचा द्राविडी भाषेशीं व त्यांतल्या त्यांत कानडी व तेलगु ह्यांच्याशीं संबंध आला. मराठी भाषा ज्या प्रांतांत सध्यां बोलली जाते त्या प्रांतांत मराठी भाषेच्या पूर्वी कानडी व तेलगु ह्या भाषा प्रचलित होत्या. आंध्र काय किंवा त्याच्यानंतरचे आंध्रभृत्य शातवाहन काय, हे दोघेहि कानडी भाषेचे कट्टे कैवारी होते. कानडी भाषा एके कालीं कावेरी नदीपासून तों उत्तरेस गोदावरी नदीपर्यंतच्या प्रदेशांत बोलली जात होती असें अमोघवर्ष म्हणून एक कन्नड कवि आहे तो म्हणतो. कुमारीलभट्टानें पञ्चद्रविडांत तामील, तेलगु, कानडी ह्यांबरोबर महाराष्ट्र आणि गुजरात ह्या दोहोंचाहि निर्देश केला आहे. कुमारील-भट्टाचें हें परिगणन बऱ्याच दृष्टीनें भाषिक स्वरूपाचें आहे.

मराठी भाषेच्या जन्माच्या वेळीं मराठीचा आणि कानडी, तेलगु ह्या द्राविडी भाषांचा अशा रीतीनें संबंध अतिनिकट आल्यामुळें कानडी तेलगूच्या कांहीं खुणा मराठी भाषेवर उमटल्या ह्यांत कांहीं नवल नाहीं. वर्णोच्चार व व्याकरणविशेष ह्यांत कानडीचा कोठें कोठें मराठीवर परिणाम झाला आहे ह्याचें दिग्दर्शन वर त्या त्या ठिकाणीं केलेंच आहे. ट्, ठ्, ड्, ढ्, ण् ळ्, हें मूर्धन्य उच्चार द्राविडी भाषेंतून आल्याचा उल्लेख मागें केलाच आहे. दन्त-तालव्य उच्चारहि कदाचित् द्राविडींतून आले असावेत. नामांच्यापुढें शब्दयोगी अव्ययें लावून विभक्तीचे अर्थ साधणें, शब्दाच्या शेवटीं 'न' घालणें, षष्ठीच्या प्रत्ययांतील 'च' ची उपपत्ति, 'त' कारान्त धातुसाधित विशेषणापासून वर्तमानकाळ साधणें, 'इज' अन्त विध्यर्थी रूपांची उपपत्ति, म्हणों, बोलों, करों इत्यादि मराठी तुमन्तांची साधनिका इतक्या बाबी कानडीपासून मराठीनें घेतल्या असें कांहीं विद्वानांचें मत आहे. ह्यांतील कित्येक बाबी उदा०-शब्दयोगी अव्ययें नामांना लावणें व कृदन्तापासून वर्तमानकाळ साधणें, ह्या बाबी शुद्ध

आर्य शिक्क्याच्या असून आर्यभाषेच्याच प्रवाहांतून मराठीस मिळाल्या आहेत, हें मागील प्रकरणांत केलेल्या विवेचनावरून उघड होईल. ज्ञानेश्वरींत आढळून येणारे कानडी शब्द उल्लेखनीय आहेत. "अडालु (भय) उळीग (सेवा), ओगर (जेवण), उडव, कतकटा, कडसण, मातु, मेच्छु, सावळे" इत्यादि.

ह्या काळांत मराठीचा फार्शी भाषेशीं संबंध न आल्यामुळें फार्शीचा परिणाम कांहीं झालेला दिसत नाहीं. मानभावी वाङ्मय, शिलालेख वगैरे यादव-कालांतील साहित्यांत फार्शी शब्द आढळून येत नाहींत. ज्ञानदेवसमकालीन नामदेव मात्र 'तुर्की मूर्ति फोडिल्या' अशी महंमदीयांबद्दल तक्रार करतो; इतकेंच नव्हे तर त्याच्या अभंगाच्या संहितेंत कांहीं फार्शी शब्द सांपडतात, 'व' हें फार्शी अव्यय तो नेहमीं वापरतो. ह्याचें कारण एक तर नामदेवाच्या अभंगाची संहिता एका नामदेवाची नव्हे, व दुसरी गोष्ट तिच्यांत बरेंच अर्वाचीकरण झालेलें आहे.

यादवकालीन भाषेचे नमुने

१. विवेकसिंधु (इ. स. ११८८)

शंकरोक्तीवरी । माझी बोलली वैखरी । ह्मणोनि धरावि चतुरीं । शास्त्र-बुद्धि ॥ ४७ ॥ अहो युक्तिचेनि प्रसंगें । शास्त्रातें म्हणती उगे । तरी माझे बोल वाउगे । कां होतील पां ॥ ४८ ॥ जैसें आपुलेनि पवित्रपणें । लक्ष्मीयेसी आणीले उणें । म्हणोनि मस्तकीं नारायेणे । तुळसी वंदीली ॥ ४९ ॥ विवेकसींधुभीतरीं । जो मुमुक्षु अवगाहन करी । त्यासी भेटे श्रीहरी साक्षात्कारें ॥ ५० ॥ विवेक-सींधुचीं शब्दरत्नें । कंठी धरिजे प्रयत्ने । तरी जनकाचेनि महीमाने । श्लाघ्यता पावे ॥ ५१ ॥ लवणसमुद्रीचीं मुक्तें भुशणें । होतीं कीरू समस्ते । परी भुशीतया हीसी मुक्तत्वें । विवेकसींधुचीं कीं ॥ ५२ ॥ अहो विवेकसींधुचा पुर्वार्द्ध । क्षीरसींधुपरीस अगाध । जेथें निर्गुण निजबोध । भेटे विष्णुस्वरूप ॥ ५३ ॥ मज निमिष्येनिमिष्याचा श्रमु । तेथे काइसा ग्रंथाचा उद्यमु । परी फळला मनोधर्मु सदैवाचा हा ॥ ५४ ॥ नरुसींव्हाचा बल्लाळु । ह्याचा कुमर जैतपाळु । तेणें करविला हा रोलु । ग्रंथरचनेचा ॥ ५५ ॥ भगीरथाचेनि दैवयोगें । विस्व सुश्नात होये गंगे । तैसे जैतपाळाचेनि प्रसंगें । जग सुखी होय पैं ॥ ५६ ॥ म्या आपुली निजवाणी । पवित्र केली येंही वचनी । प्रती पावो पीनाकपाणी । मुकुंद म्हणे ॥ १५७ ॥

अध्याय ७ (माझ्या संग्रहांतील पोथीवरून)

२. मानभावी वाङ्मय (इ. स. ११९०)

साठी लक्ष देश महाराष्ट्र । तेथिचे शिहाणे सुभटू । वेदशास्त्र चातुर्यांची पेठू । भरैली तिये देशी ॥ ऐसे ते महाराष्ट्रराये सुंदरू । वरी महाराष्ट्रभाषाचतुरु ।

तेहीं वसविलें गंगावीरू । क्षेत्र त्र्यंबकूवेन्हीं ॥ पाश्चिमे त्र्यंबकूपूर्व सागरवेन्हीं । द्वादश योजनें उभय गंगातीरीं । ऐसे तें गंगातट महाराष्ट्रीं । वसिजे पुण्यातन ॥ तिये महाराष्ट्रीं गंगातीरी महंतु : तेथ सदां ईश्वरावतारू क्रीडतु ॥ देश म्हणजे खंडमंडळ । जैसे फलेठाणापासौनि दक्षिणेसि मऱ्हाटी भाष जेतुलां ठाइं वर्ते तें एक मंडल । तयासि उत्तरे बालेघाटाचा सेवट असे । ऐसें एक खंडमंडळ । मग उभय गंगातीर तेहि एक खंडमंडळ । आन तयापासौनि मेघकरघाट तें एक मंडळ । तयापासौनि आवघे वराड : तेंहि एक मंडळ । पर आघवीचि मिळौनि महाराष्ट्रचि बोलिजे । किंचित किंचित भाषेचा पालट असे म्हणौनि खंडमंडळें म्हणावीं । मग ऐले मंडळीचा पैला मंडळासि जाए आन पैले मंडळींचा ऐलासि ए । तया पुरुषाचे तेचि सेवट जाणावे ॥

सर्वज्ञें भणीतिलें ‘ इंद्रे ॐ गावांतु वार्ता काई मातु : ’ ‘ जी कांहीं नाहीं ’ जी : ’ सर्वज्ञें भणीतलें ‘ वार्ता कैसी यां कांहीं नाहीं ? राज्यांतरू जालें : रामदेवो रावो राज्यीं बैसला, आमणदेवो खालि उतरिला : देवगीरि पालटीली ॥ तथा हा नव्हे लेोकु पळतु असे : ॥ हा होए : जा वार्ता शोधा, तुमचे ए गांवीं सोइरे असतिः आन वार्ता कैसी नाहीं ॥ कैसे कांहीं नाहीं एसणें राज्यांतर जाले : आमणेदयाचे डोळे काढीले : रामदेवो राजीं बैसला : ए नव्हे कीं : घायालें जालें असोंतें : भणौनि सर्वज्ञें तया खाटारें श्रीकरे दाखवीलें : सर्वज्ञें भणीतिलें : एक वेळ शोधायां जा ॥ छ ॥ हो कां जी भणौनि इंद्रभट मागुते गेले : शोधिले : एवोनि सर्वज्ञांपुढें सांघीतिलें : ‘ साच जी : हें काई हो अपूर्व : ’ तेही भाणितिलें : हाती सेहाणी मारिला : पाट्सेहाणी भेदिला नरसिंह दे ॐ पळाला : आमणदेआचे डोळे काढिले : रामदेऊ राॐ राजीं बैसला : औसे शोधौनु आले : सर्वज्ञां पुढारां सविवरु सांघितलें : तंव लोकु घरां वेंघोनि असे : मग गोसावी देऊळा तु बीजें केलें. ॥ १२ ॥

——लीलाचरित्र

३. जैत्र सावंताचा मराठी ताम्रपट
(१० मार्च इ. स. १२०२)

१ शकु संवतु ११२३ दु (दुं) दुभि संव
२ छरे चैत्र शुद्ध प्रतिपदि आदित्यवा
३ रि समस्त प्रशस्ति शहित जै
४ त्र सामंत विजय राज्ये स्व प्र
५ भुज्यमान आठ गावावाले
६ तांत वृंर्ति अग्रहार घोण
७ सविरेचे प्रभुत्व पोफली
८ ३०० अष्ट वोग तेज साम्य
९ सहित आदि आछी प
१० लेया केशव प्रभु पुत्र गोत्र
११ सहिताचेण अनुमते जगदे
१२ व सावंतो तो पपुते जैत्र सा
१३ वे ते मुद्गल गोत्रा नारण
१४ घैसासांचा पुत्रा गोविंद कु

१५ वितासि वेयाचं दाम ३५०
१६ ऋउ घेऊन दिनले तेचि प्र
१७ भुत्व जैत सावंतु आपुलेन भाउ
१८ चे लखुमि देव कुवरे साहित
१९ अनिक आपुलेन प्रधाने देउमि
२० नाइकें सहिव प्रतिपालकु आव
२१ क गामिचे माहाजन प्रतं पालक
२२ सन्निक्ष मालकुला ग्रामा वासिका
२३ उदामा१२०तोंचि सत्येश्वर देवो
२४ प्रवेशे वाहे यानि दद्धले याविण
२५ आ नऊट दाट ॐ वरि जेवां
गावसि
२६ ताहि हे अर्थ दुगी गांवेचे सिरव
२७ वलीचे कुद्रिकीवीयेचे प्रभु मुख्य
२८ माहाजन प्रत्येकै साक्षि। अ
२९ निक उंवरयलीवा गावण्ड
३० गु पद्मलनायकु साक्षि
३१ गामेकां रन्तिकामै कां भूमे रप्येक
३२ मंगुलं हरन्नरकमाप्नोति । या
३३ वदाभूव संप्लवे। हे ठाकली भाष
३४ चंद्रार्कपर्यंत जो गैली तो श्वान
३५ गदभ चांडालु। न्यूनाक्षर मधि
३६ काक्षरं वा त सर्व प्रमाणमिति
३७ शासन लिखियलें दिवाक
३८ र ज्योतिष्य

—द. म. इ. साधनें खंड. ३

४. पंचतंत्र (तेरावें शतक ?)

पिंगलकु पुसे। दमनकु सांघे। म्हणे कोणे एके नगरिं यज्ञदत्त नामें ब्राह्मणु असे। तो दुर्बलु। तयातें ब्राह्मणीनें म्हणितिलें। तुम्हि कांहिं उदीम न करा। आम्हि अवघे भुकें मरत असों। तंव तो चहुंकडे हिंडों निघाला। वाटेस जातां येके अरण्यि पातला। तयासि तृषा लागलि। म्हणोनि उदककारणे हिंडतां तंव एक अड देखिला। तणें झांकिला असे। तया आतु पाहे तंवं देखिलें। व्याघ्रु। सर्पु। वान्नरु। सोनारु। ऐसे चौघे तया अडामध्यें पडिले असति। ते तया यज्ञदत्त ब्राह्मणें देखिले। तेहिं तो ब्राह्मणु देखिला मग चौघेहि तयांतें म्हणति। आमुतें या अडांतुनु बाहिरि काढि। तवं तो विचारि। म्हणे यांसि बाहिर काढितां पुण्य होईल।

महाराष्ट्रकवि (भावे), ११ पृ. १५.

५. ज्ञानेश्वरी (इ. स. १२९०)

माझा मऱ्हाटा चि बोलु कवतिके। परि अमृतातें हीं पैजेसीं जींके। ऐसीं अक्षरें चि रसिकें। मेलवीन ॥ १४ ॥ जिये कोवलिकेचेनि पाडें। दीसति नादिचे तरंग थोकडे। वेधें परिमलाचें बीक मोडे। जेयाचेनि ॥ १५ ॥ आइका रसालपणाचेया लोभा। किं श्रवणिं चि होथि जीभा। बोले इंद्रियां लागे कलभा। येकमेकां ॥ १६ ॥ साहाजें शब्दु तरि विषो श्रवणाचा। परि रसना म्हणे कां रसु चि आमुचा। घ्राणासि भावो जाये परिमलाचा।

हा ता चिं कां होईल ॥ १७ ॥ नवल बोलतिये रेखेची वाहाणी । दावितां डोलेयां हीं पुरों लागे आणि । ते म्हणति उघडिली कां खाणि । रूपांची हे ॥ १८ ॥ जेथ संपूर्ण पद उभारे । तेथ मन चि धांवे बांहिरे । बोलुभुजांहीं आशे भरे । आलिंगावेया ॥ १९ ॥ ऐसां इंद्रियें आपुलालां भाविं । झोंबतां परि तो सरिसेपणें चि बुझावी । जैसा एकला जग चेववी । सहस्रकरू ॥ २० ॥

—ज्ञानेश्वरी (राजवाडे) ६, १४–२०

६. वेळापूर येथील शिलालेख (इ. स. १३००)

स्वस्ति श्री शकु १२२२ सर्वरि सं (व) । स (त्स) रे ज्येष्ठादौ श्रीमत्प्रोढ । प्रतापचक्रवर्ति श्रीराम । चंद्रदेव विजयराज्योदयित । दुपादपदुमोपजीवी सर्वाधि । कारी श्रीजोइदेव तं (त) नि (त्रि) रोपि । त ब्रह्मदेऊराणे तद्‌भ्रातर बाइ । देऊराण माणदेशासंबंध वे । लापुर तेथल ध (र्म) : थल वटेस्व ।–राचे गुण मठअ केले वा वोव । र बाइदेवें दत पाली तो स्वर्गा । जाए न प (पा) ली तो नरका जाए लेष । क दामोदर पंडित सुत माइदेव मंगलं ॥

७. वेळापूर येथील शिलालेख (इ. स. १३०५)

स्वष्ति श्री साकू १२२७ विस्वावसुसंवच्छरे मार्ग सुध ५ सोमे अद्येह श्री मत्प्रौढप्रतापचक्रवर्ति श्री रामचंद्र देव विजयराज्योदयि तत्पाद पदुमोपजीवी माणदेशसंबंध सर्वाधिकारी ब्रह्मदेव राणा, तस्मिन्काले वर्तमाने वेलापुर प्रादुर्भूत अनादि सिध क्षेत्र स्वयभ–का स्थान वटेस्वर देवालय पुज्य होते तेया मलया तला प्रसादु केला उवरुनादि देवता लोकपाल पुतलिका यिकरेषांकित केल सप्रतिष्ठा केली ध्वजे लागला होम हवन ब्राह्मणभोजन षढुदक्षिनां दान देवा भूमि द्विन्हलि । वाइ (चाह) वडीये पश्चिमेद्वयापरी पुण्य जोडिलें कीर्ति पातला तो गाढवाषेया वाषाणिं जै द कि वर्णो ॥ महिमा गजागजाधुरा ब्रह्मेव बरा सेवकु तो पैं कीर्ति विसालु कालु गिलिला सवें पु (ध्व) जे लागला । वोधें चालत भीतरी द्विजवरीं ऊवालिला सुर (व) रिं गगनीं वर्णियिला देवलवहे आ हा भग पुजं देवता वटेस्वरा पूजा धीरू किंवी...हृदेया धरू प्रेयाक्रम ध्वजारोहणपुण्यस्य को जानीत फलं भवि देवा अर्पि न जानंति त्रिते याति सलोकता, ब्रह्मदेव राणां देवला प्रारभु करिला समैधो वियां लागिं लावहांन्ह हों वाणां– ॥ बाइदेवें दत्त मला ।... सभाग्यु होंए तेणें देवा दीक्षे मागिलां भगता—देवा ब्राह्मणाचें आपुला राऊलां– महि जों जो पालि जों पालवी तेंयाचा वंसु व्रीधि पावे–

–खरे, द. म. इ. सा. खं. २ पृ. ९.

२. बहामनीकालीन मराठी भाषा
(इ. स. १३५०–१६००)

१३०. मराठी भाषेच्या कालखंडांपैकीं तिच्या उद्गमाजवळचा असा महत्त्वाचा 'यादवकालीन' कालखंड सांगून त्या खंडांत मराठीचें स्वरूप कसें होतें ह्याचें विवेचन येथवर केलें. आतां दुसऱ्या कालखंडांत मराठी भाषेचें स्वरूप कसे होतें हें पाहूं. यादवकालांत मराठी भाषा तिच्या वयोमानाप्रमाणें जरी बाल्यावस्थेंत असली तरी एकंदर तिच्या गुणांवरून पाहतां तिच्यांत विचाराचें व आचाराचें पावित्र्य, स्वरूपाचा उज्ज्वलपणा व रेखीवपणा, अलंकारलेण्यांचें ऐश्वर्य, चालचलणुकीचा भारदस्तपणा, मुद्रेचें गांभीर्य, ओज वगैरे मनाला चकित करून टाकण्यासारखे गुण होते. यादवांच्या आश्रयाखालीं मराठीभाषा-मंदाकिनी अशा नितांत रमणीय रीतीनें वाहत होती. परंतु यादवांच्या आश्रयाचा आल्हाददायक ऊष्मा फार दिवस टिकला नाहीं. त्या राजवटीचा महमदीयांच्या टोळधाडीनें धुव्वा उडवून दिला, आणि वाङ्मय व इतर आधिभौतिक क्षेत्रांत जें कांहीं अमूप पीक उगवूं घातलें होतें त्याचा नायनाट होऊं लागला. यादवांच्या अस्ताबरोबर महाराष्ट्र देश आधिदैविक व आधिभौतिक अशा दोन्ही प्रकारच्या आपत्तींत सांपडून महाराष्ट्रांतील समाजव्यवस्था, ग्रामव्यवस्था, पेहराव, कल्पना, धर्म आचार व भाषा इत्यादि बाबी विस्कळीत झाल्या. तुर्कांनीं हिंदूंच्या मूर्ति फोडण्यास सुरुवात करून उत्तर हिंदुस्थानांत जो धार्मिक आकांत केला तोच दक्षिणेंत करण्यास ह्या काला-पासूनच त्यांनीं सुरुवात केली. ह्या राज्यक्रान्तीनें सर्व महाराष्ट्र देश मुळासकट हादरून गेला. ह्या राज्यक्रान्तीला आरंभ जरी तेराव्या शतकांत झाला होता तरी तिचे भयंकर परिणाम चौदाव्या शतकांतच भोगावे लागले. देवगिरीच्या जाधवांची मध्यवर्ती केंद्रसत्ता नाहींशी झाल्यावर तिच्यावर अवलंबून असलेल्या इतर ब्रांडगुळा-सारख्या सत्ता उखडून टाकण्यास मुसलमानांस वेळ लागला नाहीं. अशा रीतीनें हिंदु भाषा, धर्म व संस्कृति ही त्रयी ज्या राज्यांच्या आधारावर होती तो आधारच काढून टाकल्यामुळें तिला लुळी पांगळी करून तिच्या ठिकाणीं महंमदीयांनीं आपली भाषा, धर्म व संस्कृति ही त्रयी स्थापण्यास सुरुवात करून थोड्याच वेळांत सर्व क्षेत्र काबीज करण्याचा चंग बांधला.

ह्याच सुमारास राज्यक्रांतीच्या ह्या आधिभौतिक संकटास जोडून दुसरेंहि एक आधिदैविक संकट महाराष्ट्रास गांजण्यांस सज्ज झालें. हें संकट म्हणजे चौदाव्या शतकाच्या शेवटचा दुर्गादेवीचा मोठा दुष्काळ हें होय. ह्या दुष्काळाची प्रत्यक्ष गांजणूक चांगलीं बारा वर्षें महाराष्ट्रास भोंवली. ह्या दुष्काळांत चहूंकडे अन्नान्नदशा झाल्यामुळें व जिकडे तिकडे अवर्षण पडल्यामुळें गांवचें गांव उजाड

होऊं लागले. धान्याचा कण व पाण्याचा थेंब जिकडे सांपडेल तिकडे लोक धांव घेऊं लागले. असल्या आपत्तींत धर्म, भाषा व संस्कृति ह्यांकडे लोकांचें लक्ष राहिलें नाहीं ह्यांत आश्चर्य नाहीं.

अशी जरी विपरीत परिस्थिति होती तरी मनुष्याचा स्वभाव व विशेषतः त्याचा सात्त्विक परिपोष ह्यानें वर डोकें करण्यास सोडलें नाहीं. मनुष्याची सात्त्विकवृत्ति ही कंदुकासारखी आहे. कंदुकास जितका जोरांत खालीं आपटावा तितक्याच जोरानें तो वर उसळी मारतो. महमदीयांकडून होत असलेला धार्मिक छळ आणि दुर्गादेवीच्या दुष्काळाचे परिणाम ह्या आपत्ति जितक्या जास्त लोकांना गांजूं लागल्या तितक्या त्यांच्या सात्त्विकवृत्ति जास्त जोर करूं लागल्या असें तत्कालीन इतिहासावरून दिसून येतें. अल्लाउद्दिन खिलजी व त्याचा सेनापति मलिक काफूर ह्यांनीं देवगिरीच्या यादवांचा पराजय करून मुसलमानांस दक्षिणची वाट मोकळी करून दिली. पुढें थोड्याच दिवसांत महमदी संस्कृति हुसेन गंगो बहामनी ह्यानें खालीं दक्षिणेंत आणिली आणि खुद्द मराठवाड्यांत तिला बद्धमूल केली. कांहीं दिवसांनीं मुख्य केंद्रवर्ती एका शाहीच्या पांच शाखा झाल्या. बहामनी राजे किंवा त्यापासून उत्पन्न झालेल्या उत्तरकालीन त्यांच्या पांच शाखा ह्या धर्माच्या बाबतींत इतक्या कडव्या नव्हत्या. हिंदु म्हणजे सर्व काफर आणि त्यांनीं जर धर्मांतर केलें नाहीं तर त्यांना आडवें चिरावें इतक्या पराकाष्ठेचा धार्मिक वेडेपणा त्यांच्याजवळ नव्हता. कांहीं बादशहांचे गुरु तर कित्येक महंमदी सुफी व हिंदु साधुसंत होते. कांहींनीं त्या बादशहांस भक्तीचें वेड लाविलें. कांहींनीं त्यांना पंढरीच्या विठोबाचा ध्यास लाविला. कांहींनीं बादशहाचे असाध्य रोग बरे केले. त्यांच्या सहानुभूतीनें महाराष्ट्रांतील ब्राह्म व क्षात्र तेजांना बहामनी दरबारांत बराच अवसर मिळाला. विजापूर, बेदर, भागानगर, गोवळकोंडा अहमदनगर वगैरे दरबारांत त्यांच्या बुद्धीस योग्य क्षेत्र मिळे व म्हणूनच त्या दरबारांत कित्येक विद्वद्रत्नें, साधुरत्नें व वीररत्नें चमकून गेलीं.

१३१. बहामनी काळांत महाराष्ट्रांत कविहि चांगले नाणावलेले होऊन गेले. नरसिंहसरस्वती व जनार्दनस्वामी ह्या दोघांच्या वाङ्मयकृति जरी विशेष उपलब्ध नसल्या तरी ह्या दोघांनीं ज्या शिष्यांना उपदेशामृत पाजलें त्या शिष्यांच्या वाङ्मयकृतीनें मराठी भाषेचें पुष्कळ ऐश्वर्य वाढविलें. गंगाधर सरस्वती ह्यांचा गुरुचरित्र हा ग्रंथ माहीत नसलेला हिंदु मनुष्य विरळा. ह्या ग्रंथाचीं मोठ्या भाविकपणानें पारायणें करणारे कित्येक लोक अद्यापि आहेत. महानुभावी पंथांत दत्तोपासना आहे व दत्तचरित्रेंहि आहेत. त्यांच्या पंथावर मात करण्याकरितां सनातनी धर्माच्या दृष्टीनें हें दत्तमाहात्म्य रचिलें असावें असें वाटतें. ह्याच काळचा एक मोठा संत भानुदास होय. विजयनगरच्या श्रीकृष्णराजानें

पंढरपूरची श्रीविठ्ठलाची मूर्ति विजयनगरास नेली होती ती भानुदासानें परत आणिली आणि वारकरी पंथाची स्थापना केली. ह्याच भानुदासाच्या कुळांत एकनाथस्वामी जन्मास आले. जनार्दन स्वामींनीं त्यांना अनुग्रह दिला. एकनाथस्वामींची मराठींतील ग्रंथरचना अमूप आहे. भागवत, रामायण, रुक्मिणीस्वयंवर, स्वात्मानुभव, आनंदलहरी, अनुभवानंद, गीतासार, मुद्राप्रकाश हे त्यांचे मुख्य ग्रंथ होत; परंतु ह्या सर्वांपेक्षां अत्यंत महत्त्वाची अशी त्यांची भाषिक कामगिरी म्हणजे त्यांनीं संशोधिलेली ज्ञानेश्वरी ही होय. पूर्वींची ज्ञानेश्वरीची संहिता लोकांस समजण्यास अडचण पडूं लागल्यामुळें एकनाथस्वामींनीं ज्ञानेश्वरी संशोधून संपादिली व तीच संशोधिलेली प्रत सध्यां सर्व वारकरी संप्रदायांत 'आई' ह्या प्रेमळ व सन्माननीय नांवानें आदरली जात आहे. एकनाथस्वामी हे भागवतधर्माचे एक प्रमुख पुरस्कर्ते व प्रणेते होत.

नाथांचा समकालीन व दुसरा मोठा लेखक म्हटला म्हणजे दासोपंत हे होत. ह्यांचें लेखनभांडार अर्णवासारखें विस्तृत व अगाध आहे. सव्वालाख पदार्णव व सव्वालाख गीतार्णव हे दोन साहित्यार्णव त्यांनीं निर्माण केले आहेत. ह्या दोन समुद्रांशिवाय अवधूतराज, ग्रंथराज, वाक्यवृत्ति हे ग्रंथ निराळेच. ह्यांचा एक ग्रंथ पासोडीवर लिहिलेला उपलब्ध झालेला आहे. ह्यांची भाषा, शुद्ध, सतेज व भारदस्त आहे.

एकनाथ व दासोपंत ह्या दोन दिग्गजांशिवाय इतर कविहि ह्या काळांत पुष्कळ होऊन गेले. नाथ–पंचकांतील विठा रेणुकानंदन, जनीजनार्दन, रामाजनार्दन व प्रेमदास, महालिंगदास, नरसिंव्ह, विरेश्वर, रंगनाथ व नामदेवाच्या नांवावर मोडणारा विष्णुदासनामा हे त्यांपैकीं मुख्य होत. ह्या साधुसंतांनीं आपल्या वाणीच्या सामर्थ्यानें मराठीची जोपासना करून एका बाजूनें फार्शी भाषेचा हल्ला होत होता तरी त्यांनीं मराठीचें सत्त्व कायम राखिलें.

१३२. ह्या कालखंडांतील मराठी भाषेचें स्वरूप विशद करण्याचा प्रयत्न पुढें केला आहे त्यामध्यें एक निराळाच मार्ग अवलंबिला आहे व तो प्रथम दिला आहे. एकनाथकालीन पद्यवाङ्मयांत आढळून येणारी भाषा जर पाहिली तर ती भाषा आणि उत्तरकालीन मुक्तेश्वर, श्रीधर व महीपति वगैरे कवींची भाषा पाहिली तर ती ह्या दोन्ही भाषांत कालाचें अंतर विशेष असून देखील त्या भाषांच्या स्वरूपांत फरक दिसून येत नाहीं. भाषेचा एक प्रकारचा ठरून गेलेला साचाच उत्तरकालीन संतांनीं गिरविल्यासारखा दिसतो. ह्यामुळें एकनाथकालीन भाषेचें स्वरूप उकलून सांगणें बरेंच धोक्याचें काम होतें; म्हणून येथें एक नवीनच मार्ग स्वीकारिला आहे. आणि तो म्हणजे हा कीं पाटांगण येथील अस्सल ज्ञानेश्वरी आणि एकनाथस्वामींनीं संशोधिलेली ज्ञानेश्वरी ह्या दोहोंच्या भाषांची फक्त तुलना करणें.

ह्या तुलनेवरून एकनाथकालापर्यंत मराठी भाषेचें स्वरूप कितपत रूपांतरित झालें होतें हें कळून येईल. ज्ञानेश्वरीचें संशोधन व संपादन केल्याचें प्रत्यक्ष एकनाथस्वामीच सांगतात. “ शके पंधराशतें सावोत्तरीं । तारणनाम संवत्सरीं । एका जनार्दनें अत्यादरीं । गीता ज्ञानेश्वरी प्रति शुद्ध केली ॥ ग्रंथ पूर्वींच अतिशुद्ध । परी पाठांतरें शुद्धाबद्ध । ते शोधूनी एवंविध । प्रतिशुद्ध सिद्ध ज्ञानेश्वरी ॥ ” ज्ञानेश्वरीची अतिशुद्ध असलेली संहिता पाठांतरानें फार अशुद्ध झाल्यामुळें एकनाथानें ती शुद्ध केली. अर्थात तिला एकनाथकालीन भाषेचें वळण मिळालें. तेव्हां ज्ञानेश्वरीच्या दोन्ही संहितेंतील भाषेचीं रूपें समोरासमोर ठेविलीं म्हणजे एकनाथकालीन भाषेचें स्वरूप आपोआप स्पष्ट होईल.

भाषेच्या निरनिराळ्या क्षेत्रांत दोहोंची तुलना पुढें दिली आहे.

वर्णप्रक्रिया

यादवकालीन	बहामनीकालीन	यादवकालीन	बहामनीकालीन
रुतु	ऋतु	तेव्हां इं	तेव्हां हि
रिणिया	ऋणिया	कर्त्तुत्व	कर्तृत्व
हांइ	हाही	बेहों	भिवों
गाजति	गर्जती	उभगला	उबगला
मांडिलेया	मांडलेया	काइ	काय
कैसीकैसी	कसकसे	एसणे	येसणे
सांघैन	सांगेन	काइसे	कायसे
तोखे	तोषें	सुआवा	सुवावा
आनी	आणि	वोझे	ओझे
ढेंढे	धेंढे	एउँ भाउँ	येवों भावों
ठावों	थावो	निसाण	निशाण
साचचि	सत्यचि	सेजारा	शेजारा
वोइरणा	वैरणा	दोसें	दोषें
आइकें	आइका	खेलणें	खेळणें
उपेगु	उपयोग	सकल	सकळ
रोसे	रोषे	दलवाडें	दळवाडें
निगाले	निघाले	चले	चळे
उलडौनि	उतोनि	जाला	जाहाला, झाला
नोहे	नव्हे	गुंतले	गुंथाडे
वेचले	वेचिले	वेन्हीं	वरी
वर्णापरोता	वर्णापरता	पुडुती	पुढती

प्रत्ययप्रक्रिया

यादवकालीन	बहामनीकालीन	यादवकालीन	बहामनीकालीन
तेयांतें	तयांतें	आत्मराजु	आत्मराज
वेदरायाचिये	वेदरायाचिया	एया	इया
सांख्यवेदांताचा	सांख्यवेदांताच्या	बोलाचिया	बोलांचे
निरूपणाचा	निरूपणाच्या	तूझा	तुझ्या
लोकांचेया	लोकांचिया	आनु (ठावो)	आन (ठावो)
डोलेया	डोळ्या	नांव	नाम
मानु	मान	वरिखे	वर्षे
देयावा	द्यावा	तलहाटी	तळवटी
भक्तु	भक्त	भाक	भाष
देवो	देव	पैं	(लोप)
चांदिणेयांचा	चांदिणीयाचा	मियां	म्यां
पडिभरू	पडिभर	केसी	केशीं
तुसीं	तुजसीं	उठी	उठती
तेया	तया	आंतु	आतुल
ऐसैसा	ऐसा	वाहाणी	वाहणी
उभूनि	उभऊनि	निगालेया	निघालिया
म्हणौनि	म्हणोनि	आगा	अगा
वसौं	वसोत	ऱ्हदयवेऱ्हीं	हृदयवरी
जाएं	जाय	म्हणिपे	म्हणिजे
(मी) जालां	(मी) जाहालों	पुडुती	पुढती
विघरौनि	विघरोनि	राहाटी	राहटी
मोडौनि	मोडूनि	सिंक	शिंक
जाला	जाहाला	होंत	होतसे
तुकविला	तुकियेला	चंद्र	चांदु
(श्रीकृष्णु) म्हणे	(श्रीकृष्ण) म्हणती	विकोशु	विकास
नव्हे	नाहीं	देवो म्हणाति	देव म्हणे
आत्मेनसी	आत्मेनिसीं	नवी पालवी	नवै पल्लवी
निरूपजैल	निरूपजेल	मेघीं (तृतीया)	मेघें (तृतीया)
होइजैल	होइजेल	सकल	सगळा
आतेल	आतल	दिवो	दिवस
दाहीं (हातीं)	दाहें (हातीं)	पांचै	पांचाहि

यादवकालीन	बहामनीकालीन	यादवकालीन	बहामनीकालीन
जचौनि	जाचोनि	लागि	लागी
पुरुषा	पुरुखा	आरिसा	दर्पण
पावेया	पावया	विसरलेति	विसरले
ऐसेनि	हे	होये	होतसे
भींति	भिंती	जेहि	जिहीं
तूझे	तुझे	वायुसिं	वायूसीं
पसरेंसि	पसरेसीं	जालेया	जालिया
जाणसि	जाणसी	होये	होय
व्यक्तिसेजारा	व्यक्तिशेजारा	कोण्हें	कवणे
चि	(लोप)	वेचता	वेचिता
हो	जी	भवंडिजे	भंवडिजे
आडाड	आड आड	आधारु वांचौनि	आधारा वांचूनि
जिवा	जीवा	होतु	होतां
आझुइं	अद्यापि	तूकूनि	तुकोनि
निमलणें	न मिळणें	वेडेया	वेड्या
विषिचें	विषयींचें	ऐया	यया
पांडुसुता	पंडुसुता	इये	ये
ते चि	ते जी	इये	हेहि
विषि	विषयीं	सवितेया	सवितया
बोलौनि	बोलोनि	ना	ना, ना

यादवकालीन मराठी भाषा आणि बहामनीकालीन मराठी भाषा ह्या दोहोंत किती फरक पडला हें वर दिलेल्या स्वरप्रक्रिया व प्रत्ययप्रक्रिया ह्यांच्या तक्त्यांवरून स्पष्ट होईल. यादवकालीन मराठीचें जें शुद्ध मराठी देशी स्वरूप होतें तें बहामनी कालांत अधिकाधिक संस्कृतमय बनूं लागलें. रुतु, रिण, साच, उपेगु, कर्तुत्व ह्या अस्सल देशी उच्चारांच्या ऐवजीं ऋतु, सत्य, उपयोग, कर्तृत्व असे संस्कृत शब्द येऊं लागले. 'ल' च्या ऐवजीं 'ळ' येऊं लागला. 'स' च्या ऐवजीं 'श किंवा ष,' 'ख' च्या ऐवजीं 'ष,' 'ढ' व 'ड' च्या ऐवजीं 'ध' व 'थ' असे फरक होऊं लागले.

प्रत्ययप्रक्रियेंत तर उघड उघड फरक दिसतात. एका सामान्यरूपाच्या बाबतींतील फरक मराठीच्या दोन्ही अवस्थांतील अंतर दाखविण्यास पुरेसा आहे. तेया, तेयातें, लोकाचेया, डोळेया, देयावा वगैरेंबद्दल तया, यया, तयातें, लोकांचिया, डोळ्या, द्यावा असे स्पष्ट फरक होऊं लागले. नामाचें प्रथमेचें एकवचन,

सर्वनामांचीं रूपें, ल्यबन्ताचें रूप, वर्तमान व भविष्य ह्या काळांचीं क्रियापदांचीं रूपें ह्या बाबतींतहि बहामनीकालीन मराठींत स्पष्ट असा फरक दिसतो. ‘ मानु, पडिभरू, आत्मराजु, ह्यांबद्दल ‘ मान, पडिभर, आत्मराज ’, ‘ तुसी, मिया, कोण्हे ’ ह्यांबद्दल ‘ तुजसि, म्यां, कवणें ’, ‘ म्हणौनि, मोडौनि, बोलौनि ’ ह्यांबद्दल ‘ म्हणोनि, मोडोनि, बोलोनि’, ‘म्हणे, नव्हे, उठी’ ह्यांबद्दल ‘ म्हणती, नाहीं, उठती’, ‘ सांघैन, ऐल’ ह्यांबद्दल ‘ सांगेन, एल ’ अशीं रूपें येतात. हीं सर्व रूपें भाषेच्या उत्तरकालीनत्वाची साक्ष पटविल्याखेरीज राहात नाहींत.

पाटांगण ज्ञानेश्वरी व एकनाथांनीं शुद्ध केलेली ज्ञानेश्वरी ह्या दोहींच्या भाषांच्या स्वरूपांत आढळून येणारे फरक वर विशद केले. एकनाथांच्या भाषेचें स्वरूप त्यांच्या भागवताच्या आधारें खालीं मांडून दाखवितों. खालीं नामआख्यातांचीं विभक्तिरूपें प्रथम देऊन नंतर प्रत्यय देतों.

नामांचीं रूपें

प्रथमा—अधिवासु, सोल्हासु, विश्वासु, रहिवासु, उत्सावो, भावो, निर्वाहो, रावो, ठावो इ.

द्वितीया—निजभृत्यां, कोण्हा, रावळा, उदरा; सेवेसी, दोघींसी, आम्हासी; मातें, निरूपणातें, यातें, त्यातें; आम्हालागुनि, यालागी, साह्यालागी; नारदाप्रति, वसुदेवाप्रति इ.

तृतीया—विश्वासें, येणें, देवें, नारदें; विस्मरणेशीं, दृष्टेनशीं, नमनेशीं; दिठिवेनि, इ.

चतुर्थी—वधार्थ, शापार्थ, गमनार्थ; नामासाठीं, इ.

पंचमी—धर्माहूनि, द्वारकेहुनी; देवापरिस, तुजपासी, ज्यापासीं.

षष्ठी—लहरीचिया, सेवेचिये, संताचे, त्यांचिये, आपुलिये, त्याचेनि तुझेनि, इ.

सप्तमी—रणीं, दशमीं, कानीं, अरण्याआंतु, माझारीं, माजीं. इ.

विभक्तींचे प्रत्यय

	ए. व.	अ. व.
प्रथमा—	उ, ऊ, ओ, इ (स्त्री)	–
द्वितीया—	अ, आ, आं सी, ते, तें, लागी, प्रति, लागुनी.	आ, ओ, ये
तृतीया—	एं, ए, शीं, सीं, एंशीं आ, इ, ईया, एया	एंनि इं, ईं
चतुर्थी—	अर्थे, ते (द्वितीयेचे प्रत्यय क्वाचित् वापरलेले आहेत.)	
पंचमी—	हुनी, हूनि, परीस, पासी, पासाव	

षष्ठी—चिया, चिये, चे, ची, झा, झिया, लिया, ला.
सप्तमी—इं, आ, आंतु, आंतौता, माजीं, माझारीं.

आख्यातांचीं रूपें

वर्तमानकाळ—पहातो, करीती; उत्पादी, पाळी, करी; उपजे, प्रकटे; शोभतु, सोसी, जाणसी.

भूत— ठकला, ठेला, वाढिन्नला, लाजल्या, आरांयिल्या, सांगे, म्हणे, अर्पी, करी, मारी, इ.

भविष्य—करीन, म्हणाल, देखाल, देखा, पडेल, नासेल, असेल.

आज्ञार्थ—असोतु, पाहो, करी, अवधारी, लाहो, जाण, जाणा, प्रवर्त्तो.

विध्यर्थी—१. यजिजे, बोलिजे, वर्तविजे, म्हणिजे, वंदिजे, वालिजो, वळंगेजो.

२. होआवें, प्रवर्तावें, (न) करवें, करावें, वोढवावें.

वर्तमान. धातुसाधित—विश्वासता, सुखाविता, नाचत, सांभाळितु, दावितु, डुल्लतु.

भूत. धातुसाधित–देखिलिया, चाखिलिया, ऐकिलिया.

पूर्वकालवाचक—देउनि, म्हणोनि, बैसोनि, करोनि, सुखावोनि, उच्चारुनु, असून करून, सारून, इ.

काळांचे प्रत्यय

		ए. व.	अ. व.
वर्तमानकाळ—	१.	ती (इ) ए, ये	
	२.	सी, शी	ता (आ)
	३.	इ, उ, ए, इती	इती
भूतकाळ—		ला (ली, ले), इ, ए	इ, ले (ल्या)
भविष्यकाळ—	१.	ईन	इ
	२.	ईल, शील	आ, आल
	३.	एल, ए	—
आज्ञार्थ—	१.	—	—
	२.	अ, ए, इ, इजे	आं
	३.	उ, ओ	—
विध्यर्थ—	१.	जे, वा (वी, वें)	—
	२.	व + स	
	३.	वया, ओ, जे, इजे, एजो	—
धातुसाधितें वर्त.–	१.	त, इत, तु, जत	
भूत.–	२.	लिया	

पूर्व.-३. नि, उनी, ओनी, औनि, निया, उनु, ऊन ऊन

अव्ययें— जेथ, तेथ, दुरी, जैं, तैं; जइं, तइं, जईं
केवीं, तेवीं, जंव, तंव, मा, ना, पैठ, मागां, पुढां, नावेक, भीतरीं, मागुतें, जऱ्ही, तऱ्ही

बहामनीकालीन भाषेचें स्वरूप वर ज्ञानेश्वरीच्या दोन प्रतींतील भाषांची तुलना करून व तत्कालीन इतर वाङ्मयाच्या भाषेवरून अशा दोन रीतीनें विशद केलें आहे.

मराठीचा अन्य भाषांशीं संबंध

१३३. फार्शी—ह्या कालखंडांत स्थूलमानानें इ. स. १३५० पासून १६०० पर्यंतचा काळ घेतला आहे. इ. स. १३१८ पर्यंत महाराष्ट्रांत यादवांचेंच राज्य होतें. पुढें त्यांचा उच्छेद होऊन महमदीयांनीं इ. स. १३१८ पासून दख्खनचें राज्य आपल्या स्वाधीन करून घेऊन १३४७ पर्यंत तें दिल्लीहून चालविलें. नंतर मात्र हुसेन गंगो बहामनीनें दिल्लीशीं असलेला आपला संबंध तोडून दक्षिणेंतच राज्य स्थापिलें. तें १४९२ पर्यंत बेदरास, १४८४ पर्यंत वऱ्हाडांत, १४८९ पर्यंत अहमदनगरास, १४९९ पर्यंत विजापुरास व १५१२ पर्यंत गोवळकोंड्यास चालू होतें. ह्या सालानंतर दक्षिणेंत बरीदशाही, इमादशाही, निजामशाही, आदिलशाही, कुत्बशाही अशा निरनिराळ्या शाह्या १६५६, १५७२, १६३७, १६८६ व १६८७ पर्यंत अनुक्रमें चालल्या. अशा रीतीनें खुद्द मराठवाड्यांत फार्शी भाषा बोलणाऱ्यांची कारकीर्द सुरू झाली. राजवटच फार्शीची कैवारी असल्यामुळें फार्शीचा परिणाम तत्स्थानीय मराठी भाषेवर झाल्यास नवल नाहीं. ज्ञानेश्वरी किंवा महानुभावी वाङ्मय ह्यांत सांपडणारें मराठीचें शुद्ध स्वरूप फार्शीमुळें हळूहळू कलुषित होऊं लागलें. फार्शी–मराठीचा संबंध जो ह्या कालांत सुरू झाला तो पुढें त्यांच्या राजवटी होत्या तोंपर्यंत चालला, एवढेंच नव्हे तर पुढें पेशवाईमध्यें सुद्धां ढिलावला नाहीं. एकनाथस्वामींच्या कालापर्यंतच्या १००—१५० वर्षांच्या संबंधांत हा परिणाम किती होता हें खालीं दिलेल्या एकनाथाच्या 'अर्जदास्तावरून' कळून येईल.

"अर्जदास्त अर्जदार बंदगी बंदेनवाज अलेकं सलाम साहेबांचे सेवेसी; बंदे शरीराकार जीवाजी शेखदार बुधाजी कारकून प्रगणे शरीराबाद किल्ले कायापुरी सरकार साहेबांची आज्ञा घेऊन स्वार झालों तो प्रगणे मजकुरी येऊन सरकारकाम करावयास लागलों तो प्रगणे मजकूरचे जमेदार दंभाजी शेट्ये व कामाजी महाजन व मनीराम देशमुख व ममताई देशपांडे व क्रोधाजी नाइकवाडी ऐसे हरामजादे फार आहेत ते सरकारकामाचा कयास चालू देत

नाहींत. दंभाजी शेट्या कचेरीत येऊन जोप धरून बसतो. मनीराम देशमुख आपलें काम परभारें करून घेतो. ममताई देशपांडीण इणे तमाम प्रगाण जेरदस्त केला. क्रोधाजी नाइकवाडी याणे तमाम तफरका केला इ० इ०

हा एकनाथ–वाङ्मयांतील फार्शीमय मराठी गद्याचा एक मासला आहे. ह्यांतील एकंदर शब्दांपैकीं जवळ जवळ ५० टक्के शब्द फार्शी आहेत. फार्शीचें वर्चस्व कोणत्या थरावर गेलें होतें हें स्पष्ट होण्यास वरील उतारा पुरेसा आहे. फार्शी–मराठीच्या दोनशें वर्षांच्या संबंधाचा जर हा परिणाम तर मग फार्शी त्याच्याहि पुढें २००–३०० वर्षें राजभाषा म्हणून जर नांदती तर मराठीचें काय झालें असतें ह्याची कल्पनाच करवत नाही. जेत्यांच्या भाषेपुढें जितांची भाषा टिकाव धरूं शकत नाहीं असा आजपर्यंतचा इतिहास साक्ष देत आहे.

'राजसत्ता मुसलमानी असल्यामुळें सरकारदरबारांत फार्शी भाषा सुरू झाली व हळूहळू सरकारकामासंबंधीं सर्व कागदपत्र फार्शींत राहूं लागले. 'अर्ज'-दारांच्या 'फिर्यादी' 'काजी' पुढें जाऊन त्यांचा 'फैसला' किंवा 'इन्साफ' होऊं लागला. अग्रवादी, पश्चिमवादी, व्यवहार वगैरे पूर्वापर धर्मग्रंथांत आढळणाऱ्या संज्ञा नाहींशा झाल्या व त्यांच्या जागा मुसलमानी शब्दांनीं घेतल्या. पत्राबद्दली 'कागद' आले व त्यावर प्रमाणाकरितां 'गोही' होत असत त्या 'साक्षी' झाल्या. 'मोकदमांचे' 'अधिकारी' झाले आणि त्यांना प्रतिवर्षीं मिळणाऱ्या 'वार्षिक वेतनाचे' ऐवजीं 'सालिना मुशाहिरा' मिळण्याचा 'सिलसिला' पडला. लोक स्वतःच्या बापाचें नांव 'पिते' म्हणून न लिहितां 'बिन' योजून लिहूं लागले. राजेलोकांच्या सभोंवतालच्या मंडळींत तर साफच बदल झाला. राजसभेंत 'बैसणाईत' होते तेथें 'दरबारी' आले. राजाबरोबर स्वारींत 'सवंदळी', 'दांडिवस', 'हाडपी', 'बारी', 'सागळिय', 'चवरधरू', 'भांडारी', 'वेचकरू', 'देवहारू', 'दिवटे', 'बडवे', वगैरे सेवक असत ते आतां दिसेनासे झाले. झंझुमल, अनुभीग, राईक, पाईक, मांडलिक, राऊत, रजपूत (शस्त्रधारी सैनिक किंवा शिपाई) वगैरे हुद्दे आणि पदव्या ऐकूं न येतां जमादार, हवलदार, शिलेदार, ह्या पदव्या आतां नव्यानें ऐकूं येऊं लागल्या.'[१]

'व' हें उभयान्वयी अव्यय, 'ला' हा द्वितीयेचा प्रत्यय, विशेषण विशेष्याच्या पुढें ठेवणें, 'अ' ह्या स्वराचा तोकडा उच्चार, शब्द व्यंजनान्त उच्चारण्याची लकब, 'गी, दार, बाज, खाना' ह्यांसारखे शब्दसिद्धीचे प्रत्यय, वगैरे विशेष जे मराठींत आढळून येतात ते फार्शी भाषेंतूनच आले आहेत व ते ह्याच काळांत आले आहेत.

१. भावे : म. सा. १ पृ. १९१.

ह्याच बहामनीकालांत पश्चिम किनाऱ्यावर मराठीचा आणि पोर्तुगीज भाषेचा संबंध येण्यास सुरुवात झाली. पूर्वीच्या 'ल' बद्दल 'ळ' जास्त प्राचुर्यानें येऊं लागला. कानडी भाषेशीं संबंध जो यादवकालांत सुरू झाला तोच ह्या कालांत हळूहळू दृढावत चालला. (मराठी आणि इतर भाषा ह्यांचा परस्पर-संबंध पुढें स्वतंत्र प्रकरणांत विवेचिला आहे).पुढील उतारे मुळाबरहुकूम दिले आहेत.

बहामनीकालीन भाषेचे नमुने

१. चोंभा—उषाहरण (इ. स. १३००–१४००)

तेथे कैसे काय वर्तले ॥ १८–१० ॥ कैसी लावन्याची रासी । ती येथें पाहुनु उर्वसी । कैसा येकुची तापसु । पाहिं न टळेची तीयेसी ॥ ११ ॥ तीयेची पाहुनी रूपरेषा । काईसीया सुरनायेका । तीलोतमा न पवे सरी । नव्हे नव्हेची मेनीका ॥ १२ ॥ ऐसे रूपाचें लावण्य । पण उघडी वस्त्रहीण । हातीं घेऊनिया आधाटी । फांकला रंगध्वनी आकर्षले त्रीभुवन ॥ १३ ॥ गीताचेन नादें । चरों विसरलीं स्वापदें । हरणीं वोडवीले कर्ण । तीयें राहीलीं नादबोधें ॥ १४ ॥ हरणु गोरी उभा करावा । मग पार्थीयें वींधावा । ते ही वीसरले आपणचें । नीवर्तले दुस्ट भाव ॥ १५ ॥ नादें व्यापिलें अंबर । पक्षु जाती नेघती चारा । वीसरौनु येक जाले । पंचानन आणी कुंजर ॥ १६ ॥ ठेलीया समुद्राचीया लता । वाहों वीसरलीया सरीता । गगनीं वारा मंदु जाला । सैरा धडधडीतु होता ॥ १७ ॥ रागध्वनी कानीं पडिला । सूर्याचा रथुची रांगला । नेणो चुकलें दीनमान । अरुणु हाकुं वीसरला ॥ १८ ॥ प्रकटलें मोहोनास्त्र । आकर्षले यादववीर । वरौती वास पाहात ठेले । भुमी पडले हातीयेर ॥ १९ ॥ चैतन्य आकर्षिलीं । पांचै ईंद्रीयें येक जाली । जीव घेउनी गेली मोहोनी । देहें वैरीया समर्पिली ॥ १८–२० ॥

(भा. इ. सं. अ. १८३३, पृ. ५२)

२. पर्शरामपंडितकृत पर्शरामोपदेश (इ. स. १३५६)

गत तिथि दुणा । वारु चतुर्गुणा । नक्षत्र मेळविजे । ध्रुवक ४ मेळविजे ॥ तिहिं भागु । उरलेये । शेषे लोह पाहिजे । एके जल । दोहो स्थल । शून्य आकाश । स्थली सावली । जली आडाउ । आकाशी सावलीये । आडाउ तीर दार हे जयेति । आडवार । आदित्या पासौनु । नक्षत्रें ९ उत्तमें । दाहावें मध्यम । तया पुढील २ उत्तमे । वरिला तिहिं खेळु पांडु १७ उत्तमें । वीसाठायींच लाहे निर्वचैल । २२ । लोह होईल पूर्ण यश पाविजैल । हातीयेरें सांडिती । फल होईल । आदित्यवारी । शनिवारी । वृषभ, कन्या, मकर, मिथून, तूल, कुंभ, हे खोचिति । सोमवारिं बृहस्पतरिं, मिथून, तूल, कुभा पडती । कर्क, वृश्चिक, मीन हे खोचती । मंगळवारी। शुक्रवारी कर्क, वृश्चिक, मीनु, धनु, सिंहु, मेषु, हे सा

६ राशी भरती । वृषभ, कन्या, मकर हे खोंचती । तिथिवारू दिशे यात्रा किजे । ते दिशा येकत्र किजे । तिहीं भागु दिजे । उरे शेष तो ध्रुवक राशींचें जीवनक्षत्र । २ ने गुणिजे ।। ध्रुवक मेळविजे तिही भागु दिजे । शेष उरे तो ग्रहों जाणिजे । जयाचे राशीवरी बुध, गुरु बैसति तिये राशिचेयां करवी । यात्रा कर्विजे । दुर्गयात्रा बुध जया विये । राशीवरिं बैसे । तया कींव कर्विजे । आउ । वि । पू । वा । द । ई । प सूर्योदयाचीये ठाउनु । येणें क्रमे चौ घडिये भ्रमण जाणवे । जयाचिये पाठि पडे तो जया पावे । इति भूवाळवल्लभः ॥ समाप्तिमुपागमतू ॥ [राजवाडे खं. ८ प्र.]

३. नागांव येथील शिलालेख (इ. स. १३६७)

६ स्वास्तिश्री हिजरत ६९ सकु संवतु १२८९ पळवंग सवंसरे आधेअ + +
श्रीमत्य प्रौढिप्रतापचक्रवर्ति महाराजाधिराज श्रीहंबिरु राओ
ठाणें कोकणराज्यं क्रोति सत्ये–तास्मिन् काळे प्रवर्त्तमाने धरमादि—
–पत्र लिखितं यथा सर्वव्यापारिसिहिप्रो तंनिरोपित अठागर अधि—
–कारिआ कुसना अहासन नाकाचा सेणवै देऊं प्रोण्होन्ह वेळित स—
– + रंध्र चिचावलित्राम पैकी तेथिला मिजिगीति सिहिप्रो केळी तेथे मरंगी—
– आ ळावेलागी आठागर समंध मुख्यें नागवें आगरुपैकी कोतळवाडि
१ नारदे कवळिआपैकि भाटाळि १ उरौ वाडिअ २ ससिम फळ भोगा स–
हित श्रीरायाजा प्रधानु सिहिप्रो सिहिप्रो विकाति सडाउनि चिचवाळिये चिवे
मिजिगिति
वर मीधा मळिया कातिळवाडी विक्रिता दामा १६० नारदे कवळिआ जि—
ये भाटाळैये विक्रिता द्रम ४० उरैवाडिआ २ विक्रिता द्रामा सते २००
हे दाम वरत सकोश कवळिआ मुख्य करूनि समळि आगरियांस मागिउ—
डिळि घाअटा सालगोपाळवादनिचे तळे अठि अवाटातु राहनाहिं वाडि—
–आ दातारे हिन करूनि जाळिआ म्हणौनि समळिं आगरियांस त्यांति वि–
–कळिते गुंतिकैवाह सोडवुनि सिहिप्रो लागौनि वाडिआ विकिळि आहे
+वाडिआ कोण्हि दातारु ठमठेळित गुंती करि तर समष्टि आगरियांहि
प्रति–
(का) रावें हा धरमु सिहिप्रोचा तितिवड समष्टि आगरियाहिं समाग्रि प्रति–
पाळावें
झाडेआचि जमेतिस जेतुके आगर साहिआ डंखे पाठे तेतुके आगरास आप्र–
झाडावें ति रोपडवा वाडि सिंहिप्रो सासनविषय भोगवारी हा धरमु समग्रि प्र-
–तिपाळावा आघाटणें पूर्व दिसें नाऊ म्हातारे याचि वाडि उत्तर दिसे
चोरलेवाडि पश्

–चिम दिशे ठिआरावडि दासिण दिसे कोणिष्टियाची वाडि ऐसि आघाटणे चि
–अ रविवार तिआहि पालक वरतह काण्हा कवळिआ पोगुवाअ रास देऊ
वेद म्हातारियाचा घरमुदेउ विउम्हातारेआचा वाडरेपैकी वावंदेउकघाट—
–आ अंबेयारि सोम्हाळ म्हातारा राढत नागदेउ भाई दार्युम्सदे सेटि—
साउ म्हातारा ताहदेह कावंदे म्हातारा सवद म्हातारा गोरु म्हातारा
साजकार सोमदेअ जोटादेअ वारेकरु वरतअ मुपल पाटैळु नागाला पाटैळु–
वैजकरू हे जन १८ मुख्य करूनि समग्रि प्रतिपाळावे अंप्राचे साक्षिता—
नागावं जमतेपैकि टेंगु माहामद्र दाउवार आयाशजि दाउवार आया—

४. ज्ञानेश्वरी–एकनाथी प्रतीवरून (इ. स. १५८४)

माझा मऱ्हाटाचि बोल कौतुकें । परि अमृतातें हि पैजा जिंके । ऐसी अक्षरें रसिकें मेळवीन । जियें कोंवळिकेचेनि पाडे । दिसती नादींचे रंग थोडे । वेधें परिमळाचें बीक मोडे । जयाचेनि । आइका रसाळपणाचिया लोभा । कीं श्रवणींचि होती जिभा । बोले इंद्रिया लागे कळंभा । एकमेकां । सहजे शब्द तरी विषो श्रवणाचा । परि रसना म्हणे रस हा आमुचा । घ्राणासि भाव जाय परिमळाचा । हा तोचि होईल । नवल बोलतीये रेखेची वाहाणी । देखतां डोळ्यांहि पुरीं लागे धणी । तें म्हणती उघडली खाणी । रूपाची हे । जेथ संपूर्ण पद उभारे। तेथ मनचि धांवे बाहिरे । बोल भुजाहीं आविष्करें । आलिंगावया । ऐसीं इंद्रियें आपुलाला भावीं । झोंबता परि तो परिसेपणें बुझावी । जैसा एकला जग चेववी । सहस्रकर ॥ ६, १४–२०

५. ग्रंथराज (इ. स. १५७८ सुमार).

कवणीं म्हणैल प्राकृत । नव्हें हें ब्राह्मणाचें मत ॥ तरी ते मूर्ख अत्यंत । ऐसे जाणावे ॥ ८–१०० ॥ अपार चातुर्य जालें । परि तें चाडा चरण गेले । दारोदार लागले । उदरासाठीं ॥ १ ॥ चाडचि सर्वत्र गोड । चाड ते वाडहूनि वाड । चातुर्य फळे ते उघड । जिंके चाडचि ॥ २ ॥ इत्यादि वेदवचनें । सर्वथा येथ प्रमाणें । जें वेदशास्त्रें पुराणें । आदि करूनि ॥ ३ ॥ आत्मार्थचि प्रिय सकळ। जाणोनि ऐसे समूळ । विवेकें आहतत्वाचि केवळ । जाणावे ऐसे ॥ ४ ॥ आतां आत्मज्ञानाचिया चाडा । सांडोनि व्युत्पति उदंडा । वेदवादाचाहि दवडा । करूनियां ॥ ५ ॥ श्रीसद्गुरूचे चरण । हृदई बळकट धरून । कानडेंना मऱ्हाटें वचन । आइकावें ययाचें ॥ ६ ॥ जेणे होतो ब्रह्मसाक्षात्कारू । तोचि जाणावा बीजमंत्रू । तेणेंविण वाग्व्यापारू । संस्कृत जें ॥ ७ ॥ तें सूस जाणावें निकण । कासया करावें कंडण । उपनतां चितें वारेन । सर्व जाये ॥ ८ ॥ ब्रह्मज्ञानाचा विचारू । तेथें शब्दाचा काइसा व्यापारू । यालागीं तो पामरू । पंडितु नव्हे ॥ ९ ॥ म्हणोनि हे प्राकृत । परंतु तत्त्वज्ञान घनामृत । जतन करावें अत्यंत ग्रंथा-

चेनि आकारे ॥ ११० ॥ श्रीदिगंबरानुचरू म्हणे । आतां पुरें पुरें बाल्लिणें । ग्रंथें ग्रंथराज येणें । सिद्धांतु भोगावा ॥ १११ ॥

६. "वैजनाथ कलानिधि" (इ. स. १६००?)

पुढें प्राचीन पद्याचा आणखी एक उतारा "वैजनाथ कलानिधि" ह्या ग्रंथांतील दिला आहे. ह्या ग्रंथाचा निर्देश गायकवाड प्राच्य ग्रंथमाला LXXVI ह्या क्रमांकांत आहे. हें हस्तलिखित ताडपत्रावर लिहिलें आहे. ह्याच्या काळाचा अजमास "सोळाव्या शतकाच्या अगोदरचें असल्याचें दिसत नाहीं." असा केला आहे. उतारा पुढीलप्रमाणें आहेः—

प. ४९—५१—आता नगर वर्णन । आटालिया । उपरीया गजद्वारे राजद्वारें । खडकीद्वारे । बाईलवाडे । चौकिया । मनोरम विलासपुरे । प्रसिद्ध सिद्धांचे निवास । बौद्धांचे विहारा । जिनांची जिनालयें ।...दुआले आवासणिया। सिंपणहारी । उधूतपताका सहस्र प्रकटिते । तेयां चित्रा प्रासादावरि इतश्चेतश्च संचरतेति आकाशसरोवरी जलविहंगमा ब्राह्मणभवनीं ऋचां यज्ञं सामाचे उद्घोष साये प्रातरग्निहोत्र हवने मंगलप्रसारक होमधूम...

प. ५८–आतां सभावर्णन । तेथ गादिया । मुढे मसौरे । वा (चा) कले...तेथ प्राच्योदीच्या दाक्षिणात्य अंग चं (वं) ग पिंग कलिंग सौराष्ट्र महाराष्ट्र कर्नाट लाट भट मत्स्य पांचाल किरात हूण नेपाल मालवी वेस बर्बरा सिंडे सुलुकी मोरी यादव राठोड कदंब कलिपुरा चौहाण प्रार्थतीय पुलिंद भील प्रांत वासिए कोकण चोल नरपाति सेरहार गौड गाजणें कानौजिए उक्कल मागध उह लिये पातवणीचे बावर रानी एकटक सेंधव वालुका साधार तजर हंमीर तुरुक हौ राजे बैठले ।

प. १०२–१०३—... ॥ इस्वरीचां ललाटीं त्रिपुरदहनावसरीं वारी चंडेस्यर खेदातो उपनले । तेया तेयाच्यारि खडिया म्हाणि पाथि स्यारिवर्णः । ब्राह्मणु दीक्षा येतो चंडुन ग्रावाचार्य । क्षत्री वाणी नक्र वेफे विलासु धता तिक्त खडु विडिंगु । त्याग चेटकु । अघोरमुखां चंडसद्म मुकुट शोभितु । आहुठ सादासी आश्रम ४ गोत्रे । अठेतासीस सेको । राशि वहसु । चंडपूजा शिवदीक्षा ॥ ३८ तत्व ८ कल.[1]

३. शिवकालीन मराठी भाषा (इ. स. १६००–१७००)

१३४. बहामनीकालानंतर शिवकालाचा विचार येतो. ह्या कालखंडांत इ. स. १६०० पासून १७०० पर्यंतचा काल घेतला आहे. शिवकालापर्यंत मराठी भाषेची हयात जवळ जवळ एक हजार वर्षांची झाली होती. ह्या हजार वर्षांच्या

१. शां. रा. शेंडे; म. सा. प. १२-२

अवधींत झालेल्या मराठी भाषेच्या अवस्थांतरांपैकीं दोन अवस्थांतरें आतांपर्यंत विशद केलीं. शिवकालामध्यें झालेल्या तिसऱ्या अवस्थांतराचा उलगडा येथें केला आहे. यादवकालांतील भाषेचें शुद्ध मराठी स्वरूप बहामनीकालांत संस्कृत व फार्शी ह्या भाषांच्या पुरस्कारानें इतकें बदललें कीं मराठी भाषेचा मराठीपणा शिल्लक राहतो कीं नाहीं ह्याबद्दल संशय उत्पन्न झाला. शिवशाहीच्या उदयाच्या आनंदानें महाराष्ट्रांतील एकंदर वातावरणास एक प्रकारची भरती आली. महमदीयांच्या आक्रमणशील संस्कृतीनें बहामनीकालांत महाराष्ट्रांतील लोक प्रथम प्रथम दबले गेले. ते पुन्हां पूर्णपणें आपल्या भानावर येण्यास तीनशें वर्षें लागलीं. मधून मधून स्वसंवित्तीचे झटके मराठा समाजाला आले नाहींत असें नाहीं. परंतु पूर्ण जाणीव येण्यास किंवा परकी संस्कृतीचें जहर पचनीं पडून शरीरांत आत्मसात् होण्यास तितका काळ जावा लागला. भानावर एकदां आल्यानंतर मात्र चोहोंकडून सांवरण्यास सुरुवात झाली. समाज, धर्म, नीति, आचारविचार, पोषाख इत्यादि क्षेत्रांत ढांसळलेली बाजू सांवरण्याचे जे कांहीं प्रयत्न झाले त्यांत मुख्य प्रयत्न श्रीशिवाजी महाराजांनीं केला. ह्याच कारणास्तव ह्या कालखंडास आम्हीं शिवकाल हें नांव दिलें आहे. शिवकालीन भाषेचें विवेचन खालीं दिलें आहे.

शिवकालीन भाषेची स्वरप्रक्रिया

१३५. वर्तमान मराठीप्रमाणें शिवकालीन भाषेमध्यें बहुतेक सर्व स्वर आहेत. ऋ, ॠ, ऌ, ॡ, हे चार स्वर फार करून उपयोगांत येत नाहींत. बाकीचे दहा स्वर प्रामुख्यानें उपयोजिले आहेत. ऱ्हस्वदीर्घांचा विधिनिषेध फारसा पाळलेला दिसत नाहीं. वर्तमानकालीन स्वरांचीं रूपें शिवकालीं कशीं होतीं हें खालील तक्त्यावरून दिसून येईल; व त्यावरून त्या कालच्या उच्चाराची दिशाहि कळेल. स्वरांचीं वर्तमानकालीन रूपें पुढें कंसांत दिलीं आहेत. उदाहरणांत आद्य, मध्य, अन्त्य असा क्रम आहे. उदाहरणें मूळ वाक्यांत जशीं आहेत तशींच घेतलीं आहेत. शुद्धलेखनानें बदललीं नाहींत.

स्वरप्रक्रिया

अ :—अमच्या, अम्हास, अण, अश्रिवाद, असंका (आ), सदभट, (इ), विस्णदास (उ);

आ :—लाखोटा, काबजती, हिमान, पायमाली, प्रामाथीनाम (अ); (इ) : माफिक, हरीवख्त (अ); सिलेमान (उ); क्रिष्णगौड (ऋ); गाईत्रीची, विषइ (यी).

उ :—लुखोबा, देउ, मशारनुले (अ) ; उसुल, उलखिले (व) ; व्रुती, क्रुस्गा, त्रुणे, जाग्रुती, पित्रु, (ऋ).

ऊ :—धर्मादाऊ, पेडगाऊ, नाचणगाऊ (व).

ऋ :–दुबळांचा (उ)

ए :–सत्येस्वर, धर्मपरायेण छेत्रपती (अ) ; वेवसाव (य).

ऐ :–सैद, गै (य).

ओ :–दुकोळ (आ) ; नोब्रत (औ) ; मोकाम, अभ्योदयार्थ, (उ) ; मोरंबा (उ) ; विस्तो (व); भोगोटा (व).

औ :–वडिगौ, पडिगौ, औलियाद, उपद्रौ, वाडिगौ (अव किंवा ऑव याबद्दल), वौंस (अनुनासिक).

वर दिलेल्या स्वरप्रक्रियेच्या तक्त्यावरून दोन तीन गोष्टी नजरेस येतील. उच्चाराप्रमाणें लिहिण्याचा शिवकालीन रोख दिसतो. त्या उच्चारांवर जरी ग्रामिक उच्चारांचा परिणाम झालेला दिसला तरी तो मुळाच्या जवळ जवळ बराच येतो. उच्चारावर फार्शी उच्चारांचा परिणाम झालेला उघड उघड दिसतो. "अ, इ, उ, ऋ, ऐ ह्या स्वरांना फार्शी भाषेंत स्वतंत्र प्रतीकें नाहींत. त्यामुळें मराठींतील विशेषनामें फार्शी बोलणाऱ्यांच्या तोंडून व फार्शी नांवें मराठ्यांच्या तोंडून उच्चारिलीं जातांना वरील स्वरांच्या बाबतींत विशेष फरक झाला आहे.[1] "ह्या स्वरांचा परस्पर विपर्यय झालेला वरील उदाहरणांत दिसून येईल. सदभट, विस्णदास हीं त्याचीं उदाहरणें होत. वाडिगौ, पोडिगौ, उपद्रौ, छेत्रपती, सत्येस्वर हेहि फार्शी उच्चाराचेच परिणाम होत. अन्त्य 'व' चा 'उ' करून व त्याला पूर्वीच्या 'अ' मध्यें सामावून 'ओ' किंवा 'औ' उच्चारण्याची लकब आर्योद्भव भाषांची सुद्धां समजली जाते. रामदासांच्या वाङ्मयांतील भाषेवरून ह्याला दुजोराच मिळतो.

व्यंजनप्रक्रिया

१३६. कवर्ग :–क :–दुकोळ (ष्क). ख :– खंदिल (क) ; लायख (क) ; झरोखा (का) ; तुम्हाविखी (ष). ग :–बग (क).

चवर्ग :––छ :–छवछर (सं. त्स) ; पस्छमेस (श्चि). ज :–ज्याजती (स) ; जेष्ठ (ज्ये); जोखालत (चो) ; जूज (युद्ध).

टवर्ग:––ड :–देव्हडी, आशाड (ढ). ढ :–ढीव (ध).

तवर्ग :––थ:–थापना, थीरावीळ्या (स् लोप); द :–मज्बुद (त) ; अदिकारपण (ध) ; समुदि (ध); सरहद (द्द:) ; विदमाने (द्य) ; आधात; ध:–धाशात (दह) ; साधर (द). न :– गुजरान्, निशान्, काहडनी, तनाव, (ण) ; पनाळ, कोनेरीभट (न्ह); सिनलकी (न्द).

पवर्ग :––ब :–कार्बारी (भा) , खूब (प) , सिताबी (फी); म :–समजी (संभाजी).

---

१. राजवाडे : म. इ. सा. खं. ८, प्रस्तावना.

अर्धस्वर:—य:-यैस्यास (ऐ), व :-वळखिले (ओ, अव) ; वाढ्याचे (ओ).

ऊष्मे :— श :- अश्विवाद, आशड, विशइ, नामघोश. भूशेणें (ष). ष :— पलंगपोष (स). षाती, षदषदा, देषोनिया, खरे षोटे, पाषान, षडे (ख), स :-सिवजी, स्रावण, स्याहाणे, सुद; यैस्यास, गोस्ट, सेणवी, मसाहती, विस्णदास, अभिसेक, साहाजी, स्याहाजी (श:) ; तसवीस, (ज).

ळ :— ळाता, कळहो, ळहान, ळपवुनीया, ळिघाड, ळाजा (ल).

ह :—निहकाम (ष्).

ह्या उदाहरणांवरून व्यञ्जनप्रक्रिया स्पष्टपणें नजरेंत येईल. ण बद्दल न, श आणि ष ह्यांबद्दल स, सररहा येतात असें वरील उदाहरणांवरून दिसेल. त्यांचप्रमाणें ढ बद्दल ड, य बद्दल इ, ये, यै, ऐ असे वर्ण येतात. फार्शी मराठीच्या संसर्गाचा परिणाम विशेषतः कंठस्थानीय वर्ण, दन्ततालव्य वर्ण, महाप्राणमिश्रित वर्ण इत्यादि वर्णांच्या बाबतींत झाला आहे. हा फरक स्पष्ट करून सांगणें फार कठीण आहे. प्रत्यक्ष उच्चारांवरूनच कळण्यासारखा आहे. " काझी, कुराण " इत्यादि शब्दांचे उच्चार हीं त्याचीं उदाहरणें होत.

ह्याशिवाय वर्णप्रक्रियेचे महत्त्वाचे फरक खालीं दिले आहेत.

१. वर्णागम :— भगत (भक्त), लक्षम, लक्षुमी (लक्ष्म, लक्ष्मी); खातीरेस (खात्रेस, खात्रीस), प्रतिवरुसी (प्रतिवर्षी) ; दरमियान.

२. वर्णसंयोग अथवा आन्तर स्वरलोपः —द्वा (दुवा) ; यांचेथे (यांचे येथें) ; त्यापण (त्यांनीं + आपण) ; ऱ्हातीच (राहातीच) ; उप्रांतीक (उपरांतीक) ; इ.

३. अनुनासिकलोप :— वौसीचा (वं) ; आदेशा (अं) ; समजी (संभाजी), टकसाल (टं).

४. वर्णलोप :—धर्माधिरण(क लोप) ; आपदेभट, महादेभट (व लोप) दुकोळ (ष् लोप) ; थापना (स् लोप); विलातीत (य लोप); मशारा (हि लोप).

५. समानोच्चारित वर्णलोप :— दरोज (दररोज).

६. महाप्राण :— धाशत (दहशत).

७. अर्थभेद :— वजीर, गुजरान, अवलाद, कावाडी, कारकून.

८. लिंगभेद :— हजामत; सफर; नजर (मूळचे नपुंसकलिंगी); बाग; पायपोस; खुर्दा—मूळचे नपुंसकलिंगी.

९. निभृत अः— नुक्सान; ज्वान; गफ्लत; लायक्; गनीम्; जाम्दार; कार्खाना; छप्रपलंग, हवल्दार, भर्जरी; पश्मी इ.

१३७. वर्णप्रक्रियेचे निरनिराळे प्रकार येथवर सांगितले. ह्यांवरून शिवकालीन मराठी भाषेंत औच्चारिक बाबतींत आर्यवंशाची मराठी आणि मोगल किंवा तुराणी वंशाची फार्शी ह्या भाषांमध्यें कसा झगडा चालला होता हें दिसून येईल. एकीकडे मातृभाषेंतील जन्मापासून किंवा अनुवंशिक प्राप्त झालेले औच्चारिक संस्कार आणि दुसरीकडे राजदरबारांत व इतर व्यवहारांत क्षणोक्षणीं कानावर आघात करणारे राजपुरुष व त्यांचें अनुकरण करणारे इतर पांढरपेशे उपजीवी नोकर यांचे औच्चारिक संस्कार हे दोन झगडणारे पक्ष होते. "शब्द व्यंजनान्त न उच्चारितां स्वरान्त उच्चारण्याची लकब मराठी भाषेमध्यें आहे. ही लकब मराठीनें प्राकृत व अपभ्रंश ह्या भाषांपासून उचलली."[1] ह्या तिच्या स्वभावामुळें फार्शी भाषेंतून मराठीमध्यें जे जे व्यंजनान्त शब्द आले ते सर्व शब्द स्वरान्त झाले. शब्दांत अंगभूत असलेलें आंतर व्यंजन सुद्धां स्वरान्त केलें. परंतु इतर स्वरांच्या उच्चारांत आणि ह्या स्वरयुक्त व्यंजनांच्या उच्चारांत थोडा फरक राहिला. स्वरांचा निभृत उच्चार करण्याचा एक नवीनच प्रकार मराठींत चांगल्या जाणत्यांच्या तोंडांत रूढ होऊन बसला. पुणें, नगर, नासिक, खानदेश ह्या महाराष्ट्रांतील जिल्ह्यांत विशेषतः गांवढळ लोकांच्या भाषेंत हा निभृत उच्चाराचा प्रकार तितकासा रुजलेला दिसत नाहीं. वर सांगितलेल्या प्रांतांच्या ग्रामिक भाषेंत पड'ला, घेत'ला, मारि'ला, जेंव'तो, करि'तो, खोक'तो, जाग'तो, कुठ'ले, इथ'ले इत्यादि शब्दांतील आंतर स्वर साघात उच्चारिले जातात. आपल्या नागर भाषेसारखे पड्ला. घेत्ला, मार्ला, जेव्तो, कर्तो, खोक्तो, जाग्तो, कुठ्ले, इथ्ले असा ते उच्चार करीत नाहींत. ह्यावरून नागर भाषेंतील उच्चारांवर जितका फार्शीचा परिणाम झाला तितका ग्रामिक भाषेंतील उच्चारांवर झालेला दिसत नाहीं.

प्रत्ययप्रक्रिया-विभक्तिप्रत्यय

१३८. प्रथमा एकवचन–प्रत्यय 'उ' उदा०–नेमु, झुंझारराऊ, कौल, जाबु, महाराजसाहेबु, संबंधु, जीऊ, महमदापुरु, सादतसैदहुसेनु (फार्शी विशेषनामांना सुद्धां हा उ प्रत्यय लागलेला आहे). स्त्रीलिंगी–राती (झाली) हकीकती, मुदती, आगी (लागली), माये.

प्रथमा अनेकवचन—उदा०– १. [पंचवीस] होनु; कामेंकाजें. २. [तुमचे] बाबे; वादे [उभे केले]. ३. रैयानु, देयासान्, नाडकर्णीयान्, देशमुखान्, महाजनान्, हुद्देदारान्, मोकदमान्, कारकुनान्. [ह्या प्रत्येक अनेकवचनाच्या रूपापुढें 'ई' हा षष्ठीचा प्रत्यय लाविला आहे व त्यानें तो पुढील शब्दाशीं जोडिला आहे.]

१. Dr. Grierson : L. S. I. *Introduction*.

द्वितीया:— प्रत्यय 'सी'. उदा०—महालासी, आपणियासी, गाऊ [मारिताती], रयतीस [पैके लावून], मसलतेस.

द्वितीयेचा प्रत्ययरहितहि उपयोग केला आहे. त्या रूपास स्थलकालदर्शक द्वितीया किंवा क्रियाविशेषणरूप समजावें. उदा०—खान सातारा आला. सन सीत चालिलें आहे. द्वितीयेसाठीं 'ला' प्रत्ययहि वापरलेला आहे. हा 'ला' प्रत्यय 'रा' ह्या फार्शी प्रत्ययापासून निघाला आहे, असें राजवाड्यांचें मत आहे. ज्या अर्थी 'लागी' हा प्रत्यय द्वितीयेचा असून याच अर्थी आहे, त्या अर्थी तो 'लग्' ह्या धातूपासून निघाला असावा, हेंच मत जास्त सबळ दिसतें.

तृतीया— प्रत्यय 'एँ' उदा०— एकनाथभटें, महाराजें, जगदळें, विठोबें, अंबाजी घोरपडें (सांगितलें), आत्मसुखें (घेतलें). ई—उदा०— इजारदारीं (गुंता केला), हेजिबीं, हीं – उदा०— तेहीं (शिकस्ती खादली).

चतुर्थी— द्वितीयेप्रमाणें— (आपले) सुनें (पुसिलें).

पंचमी— प्रत्यय 'हून'—घरींहून.

षष्ठी— प्रत्यय 'चा' उदा०— गांवीचा, साहेबाची. 'ई'—ह्याचीं उदाहरणें पुष्कळ आहेत. मौजे, किल्ले, देसायानी, मोकदमानी, इ. स. — आपणांस (वतनास संबंधु नाहीं.)

सप्तमी— प्रत्यय 'इ' – लोकीं (एदिलशाही), उत्तरे (पडवी), पश्चिमें, पूर्वे, ठाना (जमा करणें). (त्याचे) हवाला (केले). कीर्ति बावे (तकसीर कीजे), (हरीच्या) कथे (नाहीं विश्वास).

सामान्यरूप—– फितवेया (मध्यें), गोलिया (नी), आपली (खुसीने) घराणिया, सातारिया, मुकाबीलया, इत्यादि.

विभक्तिलोप—– मौजे शिरवाब चालले (सप्तमी); अबदुल चस्मकोर दिल्हे (चतुर्थी), केसो त्रिमल लेहाया पाठविली (तृतीया). मलीकअंबर भोगवटा आहे (षष्ठी). बाबा हाजी बुऱ्हाण मालूम केलें (तृतीया). पेसजी कारकीर्द जो गुन्हा केला (सप्तमी).

सर्वनामविभक्ति

प्रथमा:— ए. व.– तूं, मी, जे, ते, (स्त्रीलिंग) तें (माये), ते (वर्तणूक). जे, जे, (वस्तभाव). कोण्ही, कोन्ही, कोण्हे; कोण्हीक. अ. व.—आम्ही, तुम्ही इत्यादि.

द्वितीया — यैसियास, यैसी, तुज, आपणियासी, आपणासी, हें आपले लिहिले (आपणांस ह्या अर्थी दिसतो).

तृतीया — मिया, तुवा, त्यान्हे, त्याणी, तेणेंप्रमाणें. हीं–तेहीं, येहीं (रांडपण घातलें पाहिजे), कोण्ही, तिहीं.

चतुर्थी — द्वितीयेप्रमाणें– [तुज] देहान्त प्रायश्चिता द्यावें.

पंचमी -- तधी–पासूनी.

षष्ठी — माझिए, अमच्या, तुझे, तुमचे, आमचे, आपली, आपला इ–इची, आपुलेवी, येथीचिया.

सप्तमी—विशेष फरक नाहीं.

सामान्यरूपें– आपली खुसी; विसा वर्षांचा भोगोटा; च्यारी पांचशे घोडा; गैरी लोकी पैस करून; अठा दिवसा ते येथील हुकुमे नाही; निमे बापपोटी खावी; गैरा उखदामधे.

विशेषणांच्या बाबतींतहि फार्शीमराठीमध्यें विलक्षण द्वंद्व माजलेलें दिसून येतें. मराठीचा स्वभाव विशेषणें विशेष्याच्या पूर्वी वापरण्याकडे आहे; तर त्याच्या विरुद्ध फार्शीचा स्वभाव विशेषणें विशेष्यानंतर वापरण्याकडे आहे. पुष्कळ ठिकाणीं विशेषणांचीं सामान्यरूपें झालेलीं आहेत. उदाहरणें–दिवसा दहामध्यें पर्जन्य पडेल; किल्लेमजकुरी; मशारनुले; कोटमजकुरी; हकीगती कैसी; चावर निमे होती; कोठी बळकटी केली; हरबाजी वडील घरीं असता.

क्रियापदांचे प्रत्यय

१३९. वर्तमान. प्र. पु. ए. व. – तपे, पचे, ठेळो, गातो, नाचोतो, दोषवितो. अ. व. – आपण होए. द्वि. पु. ए. व. – तूं असिजे, तूं खूर्दखद कैसें नेतो, होसी, बुजाविसी, काढून आहेस. अ. व. — [तुम्ही किताबती घेऊन] आलेसी, चालिसेस. तृं. पु. ए.—– मजरा आस. एसीं खुर्दखताची रजा होए. अ. व.– करिताती, आहेती, असेती, देताती, खाताती. [सर्व घरेंत] फिरतें होतुसे. भिल्ली म्हणेत. महाराजा करतुसे.

भूत—जालें, मारिला, दिधले, आनिली, बैसले, खादली, धरिली, म्हटिलें, बोलिलें, हालिले, ठेविलें, पुसिले, पडिली, साधिली, हाटिला, चालिला, असेली, निजेली.

भविष्य—उमर असेली, येईना, पवाडेल, चालशील, [तेणेप्रमाणें तुझा निवाडा] करून, [ज्या अर्थी येथें ‘ न ’ दिसतो त्या अर्थी प्रचलित अनुस्वार उच्चारिला जात असावा].

कर्मणि—चालवीजे. तूं येईजे. जाईजे, असीजे, दीजे, कीजे, [मिया तुवा] खाईजे; दिधला अस; शहाजी राजे धरिले; करीत जाणें.

अकरणरूप—हो न देणें; कसुर हो न देणें; ने दु; नेवो आपण ने दूच. नये बोळो, नेठवी.

कृदन्तें—लिहिलें, चिंतिलें, लेहाण्या, वाचावया, लेहाया, आलिया.

विध्यर्थ–देखावे, पुरावी, उपमावे, वर्त्तवो.

ल्यबन्त—करुनु; पाहोनु; फिराऊनु; सांगोननु; म्हणौऊन; अणौउनु; चालउनु; स्मरोनु; लैहानु; राखोनु; हिरोणु; बोलोनु; पोहाचाऊन; कुल मारून; न कळोनु; परिसुणु.

णिच्—वळून [वळवून], देवाऊन, देवउनु, देवणें देवितील; त्यानें वाडिलास नागवण पडवली. आमचे जीऊ वाचविले, पुढेहि वाचिले [वाचविले] पाहिजे.

क्रियाविशेषण अव्ययें दोन प्रकारचीं आढळतात: १. विभक्तिप्रत्यय शब्दांना लावून झालेलीं; कधीं कधीं प्रत्ययांचा लोप केलेला आहे. २. क्रियाविशेषण अव्ययें मूळचींच म्हणून.

पहिला प्रकार—बहुता रीती; सुखें, लेकरीं [खाणें]; सन सीत [चालिलें आहे]; राती दिवस. [तुम्ही] खुसी [धरवाडा] बांधणें; जोरावारीनें पिढीदरपिढी देशपांडियेपण आहे; साला साले; सालबसालनें. ठाणेदार याचे आंगे हरकती केली.

इतर—उगेच, रोज, दरोज, यैसा मामला काये बदल केला ! [जमीन पूर्वींप्रमाणें] पुढा अनुभविणें; तव, हल्ली, हाली; येणेप्रमाणे वाराची वार दुमाले करणें. बरजोर ताकीद करून जाणे. जोवेरी, तधीपासून. [लंबे] दूरी [केले]. सडी आलिया. [तूं] बेसक [येईजे]. हरीवख्त, मागत्यान, तर्‍ही, तथी.

शब्दयोगी अव्ययें

विशेषणांप्रमाणें ह्यांच्या बाबतींतहि पश्चाद्गामी आणि पूर्वगामी अशा दोन्ही प्रकारांनीं अव्यय वापरण्याची प्रवृत्ति शिवकालीन भाषेमध्यें रूढ झालेली दिसते. पूर्वगामी वापरण्याचा स्वभाव फार्शीचा आहे. पश्चाद्गामी वापरण्याचा स्वभाव मराठीचा आहे.

१. उदाहरणें—त्यावरी, तुजवरी, माणसाकरवीं, आपणापासुनु, साबाजीपंताबराबरी, देवणकारबराबरी, तधीपासून, आम्हापासी, वरीलींपाडुनु, अनाकारणें, मेलियावरी, जोवेरी, याउपेर, मांडिलियाकारणें, जोवरी तोवरी, मागती, दिवानातुनु, तर्‍ही, बाहीर, नजदीक.

२. देखत परवाना, खालते, किल्ले कोंढाणा खाले राहुनु; देऊळ गांवीची वाट तेथुनु, बरहुकूम.

उभयान्वयी अव्ययें:—आण ['इ' चा लोप], यैसे जे, जे, म्हणौनु, तर्‍ही, जैसे, जैसें तैसे, तैसे, ऐशियास.

उद्गारवाचक:—बस, हां, अलबत, बेशक, बेलाशक, खूप, वाहवा, छे, छी, अफसोस, शाबास, खुश, फू. [रा. खं. ८]

शिवकालीन प्रयोगविशेष

गनीमास घेरा केले.
जीवें मारिला गेला.
त्यास मोकळ देणें.
दरीबाब सरंजाम होए.
पटेलगीस दाखल जाला.
गावगना हिंडोन संचणी करा.
म्हटिले ते न होती. न कीजे.
हो ने दिता.
(लंबा) कागद न दाखवीच.
आपले तरफेन कुसुर हो न देणें.
तिजपासी दिधले की वाटून दे.
असे अवलाद अफलाद चालवीजे.
असल मिसल तिराउनु दिजे.
श्रीच्या करणीस कांही चालत नाही.
साहेबाचे मसलतेस येऊन एकतारी केली.
बाजपक्ष्याचे हातून तुमचें मांस काढून घारीस टाकून लूट करवूं.
मुलेपणाबद्दल भांडाभांडी झाली.
वनवास विक्षेप केला.
(राघोजी) यासी मारा करून मारिला.
तुम्ही पांढरीच्या कामास आला आहां.
गोही खातिरेसी आणतां [विठलाका-देऊ] खरा निघाला.
दिव्यीं उतरणें.
[झुंजारराउ] मसलतीमध्यें खर्चला.
शिराधडाच्या चिठ्या टाकल्या.
कार्यप्रयोजन लिहीत जाणें.
त्याची हुजती घेणें. हुजती गेले.
ह्याकरिता आम्ही खेदी.
याची अडसेरी चालवीजे.
जोरावारीने कलह आरंभिला.

त्यास हे नामाकूल गोस्ट.
विलायती खराब झाला.
हरयेक परगणा, एकेक काजी.
दादी केली पाहिजे.
वतन चालवत येणें.
देवाचा पाला घालणें.
अर्जांनी जाले.
दुंबाला कीजे.
ते [फर्माने] मोगलाचे फितवेयामध्ये गूम जाले.
कीरे सीरभारी दिधली न वचे.
शिरजोरी करणें.
सी साला उगवणी करणें.
घसघस करणें.
श्रीदेव मसीद आपणास क्रिया लावील.
ह्याचें लिगाड तुम्हास लावणार नाही.
त्यास सुईच्या अग्रावरील मृतिका देत नाही.
तो राजक्रांत जाला.
परागंदा होऊं लागलेत.
दुधभात व बेलभंडार याची क्रिया केली.
मुलकास कौल जाले.
कारकुनासी पुसी केली.
आपले भाऊबांदगीस आहेती.
[आपणास रंगोजीस] बरेंपण होतें; वैर नव्हतें.
चंद्रसुर्यो तपे तववरी रखवी पचे.
जूज कीस्त फार झाली.
येकाचें दुख तें सर्वांच दुख ऐसें जाणोनु.

१४०. शिवकालीन भाषेच्या व्याकरणाच्या ज्या निरनिराळ्या बाबी येथवर सांगितल्या त्यावरून प्रत्येक शाखेमध्यें फार्शी भाषेचा मराठीवर किती परिणाम झाला हें दिसून येईल. पुरुषवाचक सर्वनामें, संख्यावाचक विशेषणें, लहानलहान अव्ययें, उच्चारसिद्धि, शब्दसिद्धि ह्या बाबी म्हणजे भाषेचा गाभा होय. बाह्य लौकिक व्यवहाराच्या अनुषंगानें भाषादेवीच्या देवालयाच्या आंतर गाभाऱ्यापर्यंत यावनी भाषेचा शिरकाव झालेला दिसतो. ह्या सर्व पुराव्यावरून तीनशें वर्षांच्या संसर्गानें शिवशाहीच्या पूर्वार्धांतील मराठी जवळ जवळ फार्शीमय झालेली दिसते. तिच्या मूळ स्वभावाची ओळख बुजून तिला Perso-Aryan म्हणण्याकडे कल होतो. अशा तऱ्हेनें कायमचीच ती Perso-Aryan होते कीं काय अशी भीति होती. परंतु शिवशाहीमध्यें जी राज्यक्रांति झाली तीमुळें ती भीति नाहींशी होऊन तिला तिचें स्वत्व मिळालें. शिवाय परकी संस्कृतीच्या जहरानें घायाळ न होतां उलट तें पचनीं पाडून आपणांत सामावून घेण्याची शक्ति मराठा समाजांतहि असल्यामुळें मराठी भाषेवरील हल्ला तितकाच थोपविला गेला. मराठीचें सत्त्व कायम राखण्यास तत्कालीन साधुसंतांची कामगिरीहि कारणीभूत झाली. तिचें महत्त्व थोडक्यांत सांगणें जरूर आहे.

१४१. शिवाजीसारख्या राज्यक्रांति करणाऱ्या वीरांनीं केवळ जाणून बुजून स्वधर्मपरित्राणासाठीं परकीयांशीं जी झोंबाझोंबी सुरू केली तिचा परिणाम स्वधर्माबरोबर स्वदेश आणि स्वभाषा ह्यांच्या जोपासनेंत झाला. साधुसंतांनीं पुरुषार्थ साधण्याच्या हेतूनें वाङ्मयनिर्मिति केली. धार्मिक ठेवा संस्कृत भाषेच्या दुर्गम कोटांत ठेविल्यामुळें सामान्य लोकांच्या हातास तो पोहोंचेना. बरें, संस्कृत म्हणजे देवांची भाषा आणि मराठी म्हणजे चोरांची असे ते मानीत नसत. अध्यात्माचीं कोडीं मराठींत उकलण्याची जी परंपरा मुकुंदराज, ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ ह्यांनीं घालून दिली, तीच पुढें रामदास, तुकाराम, वामन, ह्यांनीं चालविली. संस्कृत–मराठीचा झगडा एकनाथ स्वामी व हरिपंडित ह्यांच्यामध्येंच होता असें नाहीं, तर तो पुढें शिवकालामध्येंहि दिसून येतो. राधामाधवविलासचंपूचा कर्ता जयराम पिण्ड्ये हा संस्कृतचा अभिमानी असून संस्कृत कवींना सिंह म्हणतो आणि प्राकृत कवींना मर्कटें म्हणतो. ज्ञानेश्वरानें संस्कृतांतील भांडार दाखविण्यासाठीं जो ‘ भावदीप ’ घेतला, तो पुढें वामनानें ’ यथार्थ ’ रीतीनें दाखवीपर्यंत तेवतच होता. मध्यंतरीं ह्या दीपावर बहामनी कालांत प्रतिकूल वातावरणामुळें बरीचशी काजळी गोळा झाली हें खरें; परंतु लगेंच वातावरणांतील वावटळें नाहींशीं होऊन स्थिरस्थावर झाल्याबरोबर आलेलें काजळ झाडून काढून पुनः त्या दीपाची शिखा प्रज्वलित केली. झगडा झाला संस्कृत-मराठींत; परंतु त्याचा परिणाम मात्र फार्शीस नामोहरम करण्यांत झाला. पूर्वी जें एकदां बीं रुजत घातलें त्याला पीक शिवकालांत बेसुमार आलें. वाङ्मय व भाषा ह्यांच्या वृद्धीस राजाश्रय

मिळाला. शहाजीराजे ह्याच्या आश्रयाखालीं असलेल्या ३५ कवींची यादी जयराम पिण्डये यानें आपल्या चंपूमध्यें दिली आहे. शिवाजीराजे यांनीं भुखण कवीला आश्रय दिल्याचें प्रसिद्धच आहे. भोंवतालीं ताम्रांचें काहूर माजलें असतांना एकनिष्ठ भावनेनें तुकारामाच्या कीर्तनांत शिवाजी राजे तन्मय होऊन रंगून गेल्याची आख्यायिका प्रसिद्धच आहे. रामदासाच्या चरणीं सर्व राज्य अर्पण करून केवळ श्रीप्रसाद म्हणून राज्यव्यवहार शिवाजीनें पुढें चालविल्याचें कांहीं संशोधक सांगतातच. शाहीरांस उत्तेजन लोक व राजा ह्या दोघांकडून मिळत असे. प्रत्यक्ष जिजाई मातोश्रीनें अगीनदासास बोलाविल्यावरून अफजलखानाच्या वधाचा 'त्याने कडाका गाईला " व म्हणूनच त्याच्या " चढविले हाताला लंगर सोन्याचे दोन" व त्यास एक गांव बक्षीस दिला. ह्याशिवाय तुळशीदास, यमाजी हे शाहीर होतेच. ह्या भाषिक हल्ल्यामध्यें सुद्धां मराठी कविबारगीरांनीं शिवकालीं चोहों बाजूंनीं एकदम गनीमी मारगिरी करून फार्शीच्या विरुद्ध धुळ्ड उडवून दिली. भाषिक उलाढाल व वाङ्मयीन खटाटोप ह्यांत शिवकाल हा कस चिरस्मरणीय कालखंड आहे हें पुढें दिलेल्या कवींच्या नांवावरून कळून येईल. मुक्तेश्वर, रमावल्लभदास, शिवकल्याण, लोलिंबराज, शामराज, तुकाराम, बोधलेबुवा, निंबराज, मोरया गोसावी, गणेशनाथ, विठ्ठलदास, सेना न्हावी, शेखमहंमद, रामदास, गंगाधर, रंगनाथस्वामी, आनंदमूर्ति, केशवस्वामी, वामनपंडित, नागेश, विठ्ठल बीडकर, ह्या सर्व संत व कवि-मंडळींच्या कामगिरीनें शिवकाल म्हणजे वाङ्मयाच्या खटाटोपांत चिरस्मरणीय असा कालखंड झाला आहे. ह्यांशिवाय रामदास, तुकाराम व इतर संत ह्यांचा शिष्यगण व वेणाबाई, आक्काबाई, बहिणाबाई, ह्या स्त्रिया आप-आपल्या परीनें हातभार लावीत होत्या. ह्या सर्वांचा जनपदामध्यें परिणाम झाल्या-नेंच फार्शीचा लोंढा थोपवितां आला. हे प्रयत्न जरी निर्हेतुक झाले तरी ह्यांचा परिणाम झालाच. प्रत्यक्ष उघड उघड वार खुद्द छत्रपतींनींच केला. कोणत्याहि प्रकारचें महमदी चिन्ह पाहिलें कीं महाराजांच्या कपाळाची तिडीक उठवी. दरबारांत, घरींदारीं, जिकडे पाहावें तिकडे फार्शी शब्दांचा बेसुमार भरणा झालेला. तेव्हां हे शब्द खडयासारखे निवडून काढून टाकण्याकरितां राजदरबारांत नेहेमीं जरूर लागणाऱ्या शब्दांचा राज्यव्यवहारकोश करण्यास रघुनाथ पंडितास त्यांनीं आज्ञा केली व अशा रीतीनें मराठीच्या शुद्धीकरणाचा प्रथम उपक्रम केला.

१४२. फार्शीपुढें मराठी भाषा नेस्तनाबूद न होण्याचें आणखी एक कारण आहे व तें प्रामाणिकपणानें कबूल केलें पाहिजे. तें म्हणजे मराठी भाषेला बहामनी रियासतींतील बादशहांनीं दिलेला आश्रय हें होय. १४ व्या शतकापासून ते १७ व्या शतकापर्यंत मराठा प्रांत आणि मराठी भाषा हे दोन्ही पारतंत्र्याच्या कर्दमांत रुतलेले होते, व जरी मराठी भाषेला हातापायांत बेडया घालून बादशहाच्या दरबारीं खेचली होती, तरी दरबारांत तिचा पक्ष घेणारे पुष्कळ वाली तिला भेटले. सन

१५२९ मध्यें बुऱ्हाण निजामशहानें महाराष्ट्री ब्राह्मण आपल्या दिवाणगिरीवर नेमला. ह्याच्या कारकीर्दींत ब्राह्मणी कारकुनाच्या फडेशाहीस चांगलाच वाव मिळाला असावा आणि त्यायोगें मराठीची जोपासना झाली असावी. सन १५५५ मध्यें इब्राहिम आदिलशहा विजापूरच्या तख्तावर बसला. हा मराठ्यांच्या शौर्य-धैर्यादि युद्धोपयोगी गुणांचा चाहता होता. त्यांच्या व्यवहारज्ञानाची पारख करणारा, हिंदु-मुसलमान असा दुजाभाव उत्पन्न झाला असतां हिंदूंचा कैवार घेणारा, अशा सत्प्रवृत्तीचा हा सुलतान असल्यामुळें ह्याच्या अमदानींत मराठी भाषा आणि मराठा समाज ह्यांना सुस्थिति प्राप्त झाली. राज्यव्यवहारांत व व्यवस्थेंत मराठी भाषा व समाज ह्यांना योग्य मान मिळूं लागला. मोठमोठ्या हुद्द्यांवर पुष्कळ मराठ्यांची योजना झाली, इतकेंच नव्हे तर दरबारांत मराठीचा शिरकाव झाला आणि सर्व बादशाही दप्तरहि मराठींत ठेवण्याविषयीं बादशहाचें फर्मान निघालें. खुद्द बादशहानेंच मराठी भाषेची तळी उचलल्यावर मग तिला हातभार लावण्यास साहजिकच दरबारांतील हिंदु मुत्सद्दी पुढें आले. आदिलशाहींत मुरारजगदेव, ह्यानतराव, निजामशाहींत साबाजी आनंत, कुत्बशाहींत अकरस भानजी, मधो भानजी, (आकण्णा, मादण्णा, जायण्णा, लिंगरस) ह्या सर्वांनीं एक जवळ जवळ परंपराच स्थापिली. ह्या परंपरेचा आद्य प्रवर्तक हेमाद्रिपंत म्हणावयास हरकत नाहीं.

१४३. फार्शी भाषेबरोबर आपणास इतर कांहीं अविंध भाषांचा विचार केला पाहिजे. ह्यांमध्यें तत्कालीन राजकारणांत अथवा व्यवहारकारणांत ज्या युरोपीय सत्तांनीं महाराष्ट्रांत ढवळाढवळ केली त्यांच्या भाषांचा अंतर्भाव होतो; उदा० पोर्तुगीज, डच, फ्रेंच, इंग्लिश. फार्शीचे परिणाम ज्याप्रमाणें नागर व मध्यवर्ती मराठीच्या रोमरंध्रीं खिळले, तसे ह्या भाषांचे खिळले नाहींत. त्यांच्या परिणामास गाभ्यांत शिरण्यास वाव मिळेपर्यंतच त्यांच्या राजवटी परस्परांकडून उखडल्या गेल्या. शिवाय त्यांच्या संस्कृतींत व भाषेंत असलेला एक प्रकारचा तुसडेपणा किंवा आडमुठेपणा हाहि कारण झाला. मराठीच्या शब्दसमूहांत कांहीं शब्दांच्या प्रतीकांतच त्यांनीं आपला स्मृत्यवशेष ठेविला आहे.

पोर्तुगीजांचा मराठीस उपसर्ग पंधराव्या शतकापासून भोवूं लागला. त्याच्या धर्मप्रयत्नाच्या विवेचनास हें स्थल योग्य नव्हे. किनाऱ्यालगतची ओसरीच ते व्यापून राहिले नाहींत, तर आपले पाय हळूहळू आंत पसरून घराचा ताबा घेण्यास ह्या पोर्तुगीज पाद्री भटांनीं सुरुवात केली. अहमदनगरच्या निजाम-शहाच्या खानजाद्यास पोर्तुगीज भाषा सफाईनें बोलतां येत होती असें म्हणतात. ह्या पाद्री भटांचे पाय त्यांचे शेजारी आणि भाईबंद डच, फ्रेंच, इंग्रज ह्यांनीं उलटवून फेकण्याच्या पूर्वींच ते थोडे थोडे रुतून बसले होते, व तेवढ्या कालांतच आरमारी शब्द, हत्यारांचीं नांवें, खलाशाची भाषा, पोषाखाचे शब्द, सैन्यांतील हुकूम, धर्मासंबंधी परिभाषा, कांहीं युरोपीय पदार्थांचीं नांवें, कांहीं पशुपक्ष्यांचीं

नांवें अशा पुष्कळ शब्दांचें लोण त्यांनीं मराठींत आणून सोडिलें. उदा०– चेपें, शिरपेंच, कुतनो, फालतु, कंपु, कपिना, काडतूस, घमेलें, गर्णाल, पिस्तुल, परात, बतेला, काफर, साबण, काजें, मेस्त्री, फर्मा इत्यादि पोर्तुगीज शब्द आहेत. शिवकालीन विशेषनामांचा उच्चार विलक्षण रीतीनें करीत. उदा०— मराटा सोइराबाय, राजे पंडितो, गँबीरराव इ. इ.

शिवकालीन भाषेचे नमुने

१. फादर स्टीफन्स (इ. स. १६१५)

[१] परम शास्त्र जगीं प्रघटावेया । बहुतां जनां फळसिद्धि होवावेया । भासा बांधोनि मराठिया । कथा निरोपिली १२१ । जैसा हरळामाजी पुस्प मोगरी कीं परिमळामाजी कस्तुरी । तैसी भासामाजी चोखाळ । भासा मराठी १२२ । जैसी पुस्पांमाजी पुस्प मोगरी कीं परिमळांमाजी कस्तुरी । तैसी भासांमाजी साजिरी । मराठिया १२३ । पक्षिआंमधे मैओरू । वृक्ष्यांमधें कल्पतरू । भासामधे मानु थोरू । मराठिया १२४ । तारांमधें बारा राशी । सतवारांमाजीं रविसशी । बोली मराठिया १२५ (अवस्वरु २)

[२] जें कामवट तेयां वेळीं । घडिती बुरिंजाची बांदावळी । ते भासा वेगवेगळी । बोलते जाहाले २८ । अवचित तेयांची बोली । घरोघरीं वेगवेगळी जाहाली । ऐसी विपरित करणी वर्तली ॥ तिये ठाईं २९ । येके भासेचे जे हाती । ते हेरांच्या भासा नेणती । चुना मागितलेया गुंडे देती । आणोनियां ३० । येक मागती गुंडे पासाण । येर देती चुना । यापरी तेयां कामवटां जना । आरंभले भांडण ३१ । भासा जाहाली वेगवेगळी । राहिली बुरिंजाची बांदावळी । मग मनुक्षे हिंडुनी भूवस्तळीं । वेगवेगळ्या देसीं राहिले ३२ । येके भासेचे होते पइले । ते येरां भासांचियां सांडोनी गेले । वेगवेगळे । देसोंदेसीं ३३ । (अवस्वरु ८)

२. तुकाराम (इ. स. १६३३ सुमारें–वीठळ १३५)

बाळ बापा म्हणे काका : तरी तो काये नीपरादः ॥ १ ॥ ध्रु० ॥ जैसा तैसा भाव गोड : पुरवी कोड वीठळ : ॥ छ ॥ साषरेसी म्हणता धोंडा : तरी कां तोंडा : न रुचे : ॥ २ ॥ तुका म्हणे अरुश बोळ : ॥ नव्हे बोळ । आहा च : ॥ ३ ॥ छ ॥

वीठळ २६६४

चंदन तो चंदनपणें : सहजगुणें : संपन : ॥ ध्रु १ ॥ वेधळीया धन्ये जाती : भागें होती सन्मुख : ॥ छ ॥ परीसा आंगीं परीक्षण : बाणोंनीं ते राहीळें ॥ २ ॥ तुका म्हणे कैची ष्रंती : सुजाती ते ठाईची : ॥ ३ ॥ छ ॥

वीठळ १८६७

देव बराडी बराडी। देठासाटीं घाली उडी : ॥ १ ॥ देव भ्येड देव भ्येड : राखे बळीचे कवाड : ॥ २ ॥ देव भावीक भावीक : होये दासांचे सेवक ॥ ३ ॥ देव हो या देव हो या । जैसा म्हणे तैसा तया : ॥ ४ ॥ देव ळाहान देव ळाहानः तुका म्हणे आणोरणं : ॥ ५ ॥ छ ॥

वीठळ ३१५१

वाघे उपदेसीला कोळ्हा : सुखें खावं द्यावें मळा : ॥ १ ॥ ध्रु. ॥ अंती मरसी तें न चुके : मज ही मारीतोसी भुके : ॥ छ ॥ येरू भळा भळा : निवाड तुझ्या तोंडे जाळा : ॥ २ ॥ देहे तो जान्हार : घडेल हा उपकार : ॥ ३ ॥ येरु म्हणे मनीं : यैसे जावें समजोनी ॥ ४ ॥ गांठी ठकां ठकां : त्याचा धर्म बोळे तुका ॥ ५ ॥ छ ॥ (जगनाडी गाथा)

३. मुक्तेश्वर (इ. स. १६३५ सुमारें)

पूर्व दिशेनें क्षालिलें मुखा । कुंकुम रेखिलें त्या तिलका । अरुणोदय बोलिजे ॥ भार्गवाचार्य उदया येत । तव अपार क्रमुनिया पंथ । पुढें जान्हवी जळाचा वात । शीतळ मंद पातला ॥ कुकुट रव करितां का का । भयें पळ सुटला उलुका । भोग द्यावया चक्रवाका । चक्रवाकी चालिल्या ॥ गगन समुद्री मुक्ताफळें । अरुण चंचुनें कनकमराळें । वेंचोनि घेतां कळा कुशळें । नाहींच केली नक्षत्रें । व्योम नर्मदेमाजी थोर । कार्तवीर्य सहस्त्रकर । तारा बाणलिंगाचा भार । निवटोनि करी परौता ॥ कापडी चालिले तीर्थपंथे । सोहमास्मि चिंतिते ज्ञाते । भक्त स्मरती हरिहराते प्रेमभावे आवडे । (म. सा. पृ. १५७)

४. रामदास (इ. स. १६५९)

गृहासी आग लागली । देखोनि कां बोंब केली । लोकांची मांदी मेळविली । आगी विझवाया कारणें ॥ तैसी परमार्थी बोंब मारावी । कांहीं काढाकाढी करावी ॥ हळू हळू सोडवावी । मिठी प्रपंचाची । प्रपंच धुडका पेटला । मध्ये परमार्थ जळूनि गेला । ऐसे देखोनि तुम्हांला । कैसे बरें वाटतें । मुक्ताफळ आणि दिव्यांबर । नाना वस्तूंचें भांडार । भस्म करूनि वैश्वानर । विझोनि जाई जेंवीं । तैसा प्रपंच हा परमार्थासी । जाळोनि भोगूं नेदी आपणासी । आयुष्य गेलिया प्राणियासी विमुख होय । जरी हा प्रपंच शाश्वत जाणतों । तरी आम्ही यासीच धरितों । हा अशाश्वत म्हणोनि रडतो । तुम्हां भोंवतीं । (जुना दासबोध)

५. श्रीशिवाजीराजे (इ. स. १६७५)

मशहुरल हजरती राजश्री जिवाजी विनायक सुभेदार व कारकून सुबे मामले प्रभावळी प्राति राजश्री शिवाजी राजे दंडवत दौलतखान व दरियासारंग

यांसी यैवज व गल्ला राजश्री मोरोपंत पेशवे यांणीं वराता सुर्ते मजकुरावरी दिधल्या; त्यास तुम्ही कांहीं पावलें नाही म्हणोन कळों आलें. त्यावरून अजब वाटलें कीं, ऐसे नादान थोडे असतील. तुम्हास समजले असेल की, याला यैवज कोठे तरी यैवज खजाना रसद पाठविलिया मजरा होईल म्हणत असाल. तरी पद्मदुर्ग वसवून राजपुरीच्या उरावरी दुसरी राजपुरी केली आहे. त्याची मदत व्हावी, पाणी फाटी आदिकरून सामान पावावें, या कामास सामान बेगीनें पावावें ते नाही. पद्मदुर्ग हबशी फौजा चौफेर जेर करीत असतील. आणि तुम्ही यैवज न पाठवून आरमार खोळंबून पाडाल. येवढी हरामखोरी तुम्ही कराल आणि रसद पाठवून मजरा करूं म्हणाल त्यावरी साहेब रिझतील कीं काय? हे गोष्ट घडायची तऱ्ही होय न कळे की हबसियानी कांहीं देऊन आपले चाकर तुम्हाला केले असतील. त्याकरता यैसी बुद्धि केली असेल. तरी यैशा चाकरास ठाकेठीक केले पाहिजेत. ब्राह्मण म्हणून कोण मुलाहिजा करूं पाहतो? या उपरी तऱ्ही त्याला यैवज व गल्ला राजश्री मोरोपंतीं देविला असे तो देवितील. तो खजाना रसद पावालियाहून अधिक जाणून तेणेप्रमाणें आदा करणें की ते तुमची फिर्याद न करीत व त्यांचे पोटास पावोन आरमार घेऊन पद्मदुर्गाचे मदतीस राहात ते करणे. याउपरी बोभाट आलियाउपरी तुमचा मुलाहिजा करणार नाहीं. गनिमाचे चाकर गनीम जालेस यैसे जाणून बरा नतीजा तुम्हास पावेल. ताकीद असे. रवाना.

(रा. खं. ८ ले. ३१)

४. पेशवेकालीन मराठी भाषा

१४४. ह्या कालखंडामध्यें आम्हीं साधारणपणें १७००–१८५० पर्यंतचा १५० वर्षांचा काल धरिला आहे. प्रत्यक्ष पेशव्यांच्या उदयास्ताच्या काळाबरोबर जरी हा कालखंड तंतोतंत बसला नाहीं तरी भाषेचा विचार करितांना ही १५० वर्षांची स्थूल मर्यादा कांहीं वावगी नाहीं. शिवशाहीचा व त्याबरोबरच स्वराज्यस्थापनेचा उत्साह व आनंद ओसरून मराठ्यांच्या हाडींमासीं शंभुछत्रपतीच्या अमानुष वधामुळें व शाहूच्या कैदेमुळें एक प्रकारची सूडाची भावना सळसळत होती. व त्याच भावनेनें राजारामाच्या कारकीर्दीत व पुढें कांहीं दिवस राज्यशकट चालला; परंतु शाहूच्या सुटकेनें सर्व परिस्थिति एकदम बदलून एकीच्या भावनेनें संघटित झालेल्या मराठशाहींत दुहीचें बीं पेरलें गेलें. राजयंत्र चालविण्याची शिवकालीन कल्पना आणि शाहुकालीन कल्पना ह्यांमध्यें फार अंतर होतें. स्वार्जित स्वराज्याबद्दल जो एक जागता अभिमान होता तो शाहूकालीं राहिला नाहीं. दिल्लीपतीच्या मोहबतीनें आपण मुक्त झालों व त्याच्याच मोहबतीनें आपण तख्तनशीन झालों आहों, तेव्हां त्याच्या कृपाकटाक्षाप्रमाणें मराठ्यांचें राज्ययंत्र फिरलें पाहिजे, अशी शाहूची कल्पना होती. शिव-

शाहीमध्यें लावलेलें स्वराज्याचें रोपटें पुढें शाहूशाहीमध्यें जरी पेशव्यांच्या करामतीनें जोरांत फोफावलें व अश्वत्थवृक्षाप्रमाणें वर, खालीं, चहूंबाजूंस सर्वव्यापी म्हणून त्याची परिणति झाली, तरी शाहूच्या वर दिलेल्या कल्पनेच्या पिशाचानें शाहूलाच पछाडलें, एवढेंच नव्हे तर सर्व हिंदुस्थानास गवसणी घालण्यास निघालेल्या कर्तृत्ववान् व्यक्तींसहि त्यानें पछाडण्यास कमी केलें नाहीं. दक्षिणच्या सहा सुभ्यांच्या चौथाई सरदेशमुखीसंबंधींच्या सनदा बादशहापासून शंकराजी मल्हार व सय्यदबंधु ह्यांच्या मार्फत शाहूला आणवाव्या लागल्या; तेव्हां शाहूचें राज्य बादशाहतीच्या सावलींत वाढणारें राज्य अशीच त्यांची कल्पना झाली. ज्या ज्या वेळीं बाजीराव, चिमाजी आप्पा आपल्या बारगिरांसह उत्तरेकडे चढाईस जात त्या वेळीं बादशाहतीस न दुखाविण्याबद्दल तो त्यांना सक्त ताकीद देत असे. मुख्य केंद्रवर्ती राजसत्तेची परकीयांबद्दल भावना ही अशा प्रकारची होती. हीच परकीयांबद्दल आत्मीयत्वाची भुरळ त्यांना भाषेसंबंधीं पडली. परिस्थितींतील हाच परानुवर्तित्वाचा ठसा शाहूकालीन किंवा पेशवेकालीन भाषेंत उमटल्यास नवल काय? मूळ समजूतच तशी होती म्हणून पेशवाई जरी ब्राह्मणशाही झाली तरी तिच्या अमदानींत मराठी भाषेच्या बाबत किंवा मराठा धर्माच्या बाबत जितकी जाज्वल्य ज्योत शिव व शंभु ह्या छत्रपतींच्या काळांत तेवली तशी शाहूकालीं तेवली नाहीं हें खास. फार्शी भाषेची मगरमिठी जी बहामनी कालांत बसली ती शिवकालांत तशीच राहिली किंवा थोडीशी ढिलावली; परंतु पेशवाईत मात्र ती जास्त जखडून आवळली गेली; व शिवशाहींत जे कांहीं भाषेसंबंधीं थोडेसे प्रयत्न झाले ते निरर्थक झाले. बरें, पेशवेकालीन लेखक कोणी इतर जातीय होते असें नाहीं. सर्व लेखक चांगले ब्राह्मण, प्रभु किंवा सारस्वत ह्यांपैकींच कलमबहाद्दर होते. प्रतिनिधि, सुमंत, सचिव, मुतालिक, चिमणाजी दामोदर, नारो राम, आनंदराव रघुनाथ, कृष्णराव जोशी, शंकराजी केशव फडके, वासुदेव जोशी, पाटणकर दीक्षित, रेठरेकर, पुरंदरे घराणें, हिंगणेबंधु, अंताजी माणकेश्वर, नारो शंकर, पटवर्धन मंडळी, लिमये जिवाजी गणेश, पेठे, सखारामबापू, नाना फडणवीस इ. इ. वगैरे सर्व चांगली प्रबुद्ध, सु-संस्कृत मंडळी होती. ह्यांपैकीं कांहीं, उदाहरणार्थ-परशराम त्र्यंबक प्रतिनिधि व कृष्णराव खटावकर ह्यांसारखे काव्यहि करीत असत. परंतु ह्यांना मराठी भाषेस फार्शीच्या कचाटींतून सोडवितां आलें नाहीं. राजदरबार, घरव्यवहार, बाजारहाट, सैन्यमुकाबला वगैरे हरएक क्षेत्रांत फार्शीमय मराठीच वापरली जात होती असें तत्कालीन पत्रव्यवहारावरून दिसतें.

मराठी व फार्शी यांचा संबंध दृढावण्यास आणखीहि एक कारण झालें. शिवाजीच्या वेळीं फार मुलुखगिरी झाली नाहीं. संभाजींचा काळ दंगलींत व गोंधळांतच गेला. तोच गोंधळ राजारामाच्या कारकीर्दींत चालला; तरी

लोकांनीं थोड्याच वेळांत सावरून स्वराज्य वृक्षाची मशागत सुरू केली. परंतु मुलुखगिरीची परमावधि पेशवाईच्या प्रथमार्धांतच झाली. बाजीरावाच्या घोड्याच्या पायास तर भोंवराच होता. दक्षिणेंतून उत्तरेंत, उत्तरेंतून कोकणांत, कोकणांतून निजामाकडे व निजामाकडून कर्णाटकांत अशी मर्दुमकी करून त्या सर्वांचा आढावा देण्यासाठीं पुनः साताऱ्यास शाहूछत्रपतीच्या चरणांशीं, अशा सारख्या येरजाऱ्या त्याच्या चालल्या होत्या. " फौज फिरे आणि कर्ज फिटे " हा त्या कालचा राजमान्य शिरस्ता पडल्यामुळें जो तो त्या शिरस्त्याचाच अवलंब करी. बरें, मुलुखगिरीमध्यें हर्षामर्षाचे प्रसंग यावयाचे ते महमदीयांशीं किंवा अन्य-भाषीयांशीं. तेव्हां अशा ह्या धुमश्चक्रींत कोण कोणाचे किती शब्द घेतो, कोणाच्या भाषेचा परिणाम आपल्या भाषेवर झाला, यांजकडे लक्ष देण्यास कोणास फावत नव्हतें. परकीयांचें राजकीय जोखड मोडून काढण्याकडे जेथें सर्व शक्ति वेचण्याची अहमहमिका चाले, तेथें परकी शब्दांचें उच्चाटण करण्याकडे लक्ष नसल्यास आश्चर्य नाहीं; म्हणूनच आपणांस बहामनी कालांत मराठीच्या भोंवतीं जी एक फार्शी भाषेची पोलादी चौकट घातली गेली त्याच चौकटींत पेशव्यांच्या ब्राह्मण-शाहींतहि मराठी भाषा जखडलेली दिसते.

ही झाली मराठीच्या नांदत्या घरांतील गोष्ट. परंतु ह्यासारखीच परिस्थिति तिच्या माहेरघरीं—मराठवाड्यामध्यें—मराठी भाषेसंबंधीं होती. पेशवाईच्या काळांत ह्या मराठवाड्यांत निजामउल्मुलुक ह्याच्यासारखा धोरणी, हुशार व मिद्यास असा अधिकारी दक्षिणचा सुभा म्हणून कारभारावर होता. बहामनी बादशाही किंवा तिचीं झालेलीं उत्तरकालीन शकलें किंवा त्यांच्यानंतर आलेली निजामत ह्या सर्वांची एक गोष्ट जी नांवाजण्यासारखी होती, ती ही कीं, ह्या सर्व राशीयती महमदी धर्माच्या होत्या तरी त्यांचा धर्माचा कडवेपणा इतका विकोपास न गेल्यामुळें इतर दृष्टीनें स्थानिक लोकांत त्या सामावून गेल्या होत्या. ह्या सत्तांबद्दल तेथील लोकांना परकीपणा वाटला नाहीं. उलट ह्या राशीयती म्हणजे स्वराज्यच व आपल्या मर्दुमकीस हुशारीस पूर्ण वाव देणाऱ्या आहेत अशी त्यांची समजूत होती; व त्यामुळें अजाणतांच त्यांच्या धर्मावर, भाषेवर महमदीयांच्या सान्निध्याचा परिणाम झाला. मराठीवरील फार्शीचा परिणाम दृढावण्याचें हें आणखी एक कारण.

१४५. पेशवाईच्या काळांत वामन पंडित, गजेंद्रमोक्षाचा कर्ता कचेश्वर, संप्रदायपरिमळकार निरंजनमाधव, रुक्मिणीहरणाचा कर्ता शामराज, कृष्ण दयार्णव, पाण्डवप्रतापाचा कर्ता श्रीधर, मध्वमुनि, व सर्व कवींचा चारित्रकार महीपतिबुवा इत्यादि कवींनीं मराठी भाषेची उत्तम सेवा केली. ह्या त्यांच्या सेवेनें मराठी भाषेला एक सुसंस्कृत असें वळण लावलें. ह्यांच्या भाषेला आपण पण्डिती भाषा म्हणूं. सामान्य भाषेहून किंवा राजदरबारच्या भाषेहून ही बरीच

निराळी होती. ही भाषा सामान्य लोकांना न पेलल्यामुळें व त्यांच्या रोजच्या व्यवहारापासून ती फार दूर असल्यामुळें हिचें क्षेत्र पण्डितांपुरतेंच मर्यादित राहिलें. तेव्हां सामान्य व्यावहारिक भाषेचा एक आणि ह्या पण्डितांच्या काव्यांतील ग्रांथिक भाषेचा दुसरा असे दोन नमुने पेशवाईतील भाषेचे दिसतात; पैकीं दुसऱ्या नमुन्यांत ठशाच्या स्वरूपाचें स्थिरीकरण झालें असल्यामुळें पेशवेकालीन भाषा अजमावण्यास तो नमुना फारसा उपयोगीं पडणार नाहीं. त्याला त्या काळच्या व्यावहारिक पत्रव्यवहारावरून मिळणारा नमुनाच पाहिला पाहिजे. पेशवेकालीन भाषेमधील निरनिराळ्या बाबींचा उलगडा पुढें केला आहे.

१४६. **वर्णप्रक्रिया–स्वर** (मूळ स्वर कंसांत दिला आहे.)

	आद्य	मध्य	अन्त्य
अ–	क्रपा (ऋ), सवशय (ं), जैसे (अ)	ठराविला (अ), साडस्वर (आ), अपरमित, उदासन (इ) धृतानसार (उ).	मृत्य, हेत (उ)

आ–लाखोटे, शाह, माजोरी (मुजोरी).
माहाभारत (अ)

इ–द्रिस्टि (ऋ), क्षिणक्षिण (अ), सत्तरिसी (ऋ).

उ–द्रुस्टि (ऋ), कर्तत्व (ऋ) विरुध्य (ओ).

ए–येथास्थित (अ), येश (य), संशये, येथाज्ञान, वेस्तावेस्त (अस्ताव्यस्त), पारायेण (अ).

ऐ–बैसला, ठैराव (अ).

ओ–दिसोन (ऊ), भरोसा, इढोत्तर (अ).

औ–भ्रौंश (ं).

स्वरसंयोग–औघा (अवघा), आपल्याधीन.

स्वरवियोग–मुख अवलोकन, ईश्वरी इच्छा, आइकणें, सवशाय, उदिया.

१४७. **वर्णप्रक्रिया–व्यंजनें**

	आद्य	मध्य	अन्त्य
क		पुरस्कर (स)	
ख		पखवाजी (क)	नख्त (क)
ङ्		तङ्चाई (ण)	
च		राचकारण, पुण्याचवळ (ज), फडच्या (श)	
	शुद्ध तालव्य–विच्यार, च्यार, प्रयोज्यन, भोज्यनास, राज्यास.		
छ		वसोछर्ग, वसोछार्ग, संवछर (त्स)	

ज जाली जाहली (झ), त्याज प्रमाणें (च) औरंगाबाज (द)
ड लडाई (ढ)
ण धाण्याचे (न) कुलीन (न)
द सकलाद (Sack-cloth)
न वर्तनुक (ण) सामदान (म), बातनी (म)
फ शफत (प)
ब हुबरीतुबरी (म)
भ डाळिंबे (ब)
म मंधु (ब), मांधून (ब), परमाणगी (व)
य युध्य
र त्याजकरून (ड)
ल बदलामी (न), गलबल (ड)
व वलख (ओ) वोक
श शीमा, शेनापती, सांडश्वर (स), वर्श, हर्षामार्श, औशध.
ष षोध (श)
स सिव्या (श), सत (श), रसानगी (व) गोस्ट (ष).
ह काहाडणें (ढ), ठहरतील
ळ=ल्ल सुरत्लीत, कत्लावे

वर्णागमः—काहाडणें, ठहरणें (ह), विज्यापूर, विच्यार (य).
वर्णलोप—सकलाद (सॅकक्लॉथ), निर्गल (निरर्गल), खियासहखायु. (एका 'सह' चा लोप), राजकी वर्तमान (यलोप), प्रकर्ण (प्रकरण), प्रजन्य (पर्जन्य). 'य' हा नेहमीं ' ये ' म्हणून उच्चारिला जात असे.

तृण—त्रृण, तृण, त्रुण, त्रण } इतक्या प्रकारानें लिहीत असत.
श्रुत—श्रुत्य, श्रुत, त्रत

वर्णसंभ्रम—पेशवाईतील मराठी भाषेंत पुढील वर्णासंबंधीं संभ्रम होत असे.उदा०—स् >< त्, ज् >< द्, न् > < ल्, च् > < त्, प् > < त्. उदा०—अपसूक–अपसुत, अपसूप; निपचीत–निपचीप, उघडीप–उघडीक,, पुरस्सर–पुरस्कर, जपणें–जतणें, पर्यायेकडून–पर्यायेकरून, मुखेकडून–मुखेकरून अदमासे–अजमासे, निजसुरे–निदसुरे, नित्सुरे; यथास्थित–यथास्छित, गुजरणें–गुदरणें, नुकसान–लुकसान, तसबीर–तजबीर, तसवीस–तजवीस, नजर,–नदर, खाजगी–खासगी, खानगी; मिनेदार–मिनेगार, वाजवी–वाजबी, मेजवानी–मेजमानी, पंचेताळीस–पंचेचाळीस, सदतीस–सडतीस, सततीस; तरवेज–तरबेज, जहांबाज- जहांबाद, अमदाबाद–अमदाबाज, किमखाप–किनखाप, ताबडतोब–ताबडतोड.

१४८. वर दिलेल्या स्वरप्रक्रियेच्या उदाहरणांवरून ज्या गोष्टी प्रामुख्यानें नजरेस येतात त्या ह्या—

१. बहामनीकालीन व शिवकालीन मराठी भाषेंत उच्चाराच्या बाबतींत आर्यवंशाची मराठी आणि मोगल अथवा तुराणी वंशाची फार्शी ह्या दोन भाषांमध्यें जो झगडा सुरू झाला तोच पुढें पेशवेकालांतहि चालला. एकीकडे मातृभाषेंतील जन्मापासून किंवा आनुवंशिक प्राप्त झालेले उच्चार आणि दुसरीकडे राजदरबारांत व इतर व्यवहारांत क्षणोक्षणीं कानावर आघात करणारे राजपुरुष आणि त्यांचें अनुकरण करणारे इतर पांढरपेशे उपजीवी नोकर यांचे उच्चार ह्या दोहोंमध्यें तो झगडा चाले. फार्शीचा परिणाम कण्ठ्य, –दन्ततालव्य वर्ण, महाप्राणमिश्रित वर्ण इत्यादि वर्णांच्या बाबतींत जास्त दृग्गोचर होतो.

२. शब्द व्यंजनान्त न उच्चारितां स्वरान्त उच्चारण्याची जी लकब मराठी भाषेनें प्राकृत व अपभ्रंश भाषांपासून उचलली तीच मराठीनें फार्शी भाषेवर लादली. उदा० गुजरान्, निशान् वगैरे फार्शीमधील जे व्यंजनान्त शब्द मराठींत आले ते सर्व स्वरान्त झाले.

३. ह्याच प्रवृत्तीनें शब्दांत अंगभूत असलेलें आंतर व्यंजन सुद्धां स्वरान्त झालें. उदा० सर्कारि > सरकार, अप्कारी, > अपकारी, जर्तरि > जरतार.

४. ह्याच्या उलट फार्शी भाषेची एक लकब शब्दांमधील 'अ' निभृत म्हणजे अस्पष्ट किंवा अर्धा, तोकडा उच्चारण्याची मराठींत आली. उदा० गवत्, नवल् इ. ही लकब प्राकृतमधून आली असावी.

५. ए, ऐ, ओ, औ हे उच्चार जेव्हां शब्दाच्या आरंभीं येतात तेव्हां त्यांचा उच्चार ये, यै, वो, वौ असे केले जातात. ही लकब सर्व द्राविडी भाषांमध्यें आहे. तीच पेशवेकालीन मराठीनें कानडीच्या संसर्गानें उचलली असावी. ऐसीजे > यैसीजे, ऐवजी > यैवजी, यथा > येथान्याय, एक > येक, ओक > वोक, औषध > वौषध, वोषध.

मूर्धन्य, तालव्य व ऊष्म वर्ण ह्यांच्या उच्चारांच्या बाबतींतहि द्राविडी भाषांचा संसर्ग दिसून येतो.

१४९. नामविभक्ति

	नामें	सर्वनामें
प्र. –	गोष्टी, स्वाम, अनीत यादी (अनेकवचन) हेत, मत्य, प्रकृत	कोण्ही, कोन्ही
द्वि. (प्रत्यय–स, सी.)	पुणियास, नबाबासी, डेरियासी, साहेबा, मरतिया	

तृ. (प्रत्यय–एँ, हीं, जबानी (सांगता), नबाबाहीं त्याणीं, कोणे,
शीं.) जातीनशीं–सी प्रकारें, घाटें कोणें प्रकारें
चोरटियांनीं, श्रीमंतांहीं, राजश्रीहीं

पं. (प्रत्यय–हून.) तळेगांवीहून (आला आहे)
(होऊन ह्या ल्यब्न्तापासून ' हून '
हा प्रत्यय आला आहे.)

ष. (प्रत्यय–चा, स, ला) मियाखानास निषेध आपल्याले (चा), कोण्हाचा,
कुणाच्यानें

स. (प्रत्यय–इँ, आं) रायपुरीं, (आम्ही) सातारां (गेलों), रात्रौ.
हला, सला हे शब्द स्त्रीलिंगी जे, हे, ते
वापरीत असत. तफावत (पुल्लिंगी), (स्त्रीलिंगा)

सामान्यरूप–उदा०– हत्तीची लढाईमंधी, पुणियास, यांचे सिंगी, हातची बंद-
खेचा गोळा, चांभारगोंदेयास, पेशवियांची, शहरबाहेर, इतकियावर,
उपाध्येयास, बोललियाचा अर्थ, यादीवरी, कारखानेयांत, पुणेयांत,
असेलिया, मुरारराव सोंडुरावर आहेची खबर आली.

विशेषणें— १. विशेष्याच्या पुढें विशेषण. उदा० खुळ मातबर, सरदार मातीब्रर.
२. विशेषणाचें सामान्यरूप. उदा० कितीका दिवसांत दो चौ घटकास,
कुली ठाणी वरचील, नासमज माणूस, फटकाल गोष्टी, बुर्डिवी पेटारा,
आम्ही पुर्वी केवढी होतो.

१५०. क्रियाविभक्ति

	प्र. पु.	द्वि. पु.	तृ. पु.
वर्तमान	(आपणच) आहेत (आम्ही) एकतोंत, (आम्ही करारांत) येत नाहींत.		बोलताती, म्हणताती, आहेत, असेति, म्हणताहेत.
भूत	मागो, जावो, करो, (हीं रूपें आशीर्लिंगापासून आलीं कीं काय ?)	तुम्ही आलेस	बैसला; दिधल्या, बळावला, निर्मिला, आला, एकिले, बोलिले.
भविष्य	(आम्ही) करून, जाऊन		(स्थापना) होय (ऐशी केली पाहिजे); (विकल्प) आसल; (उपयोगी) पडे (ऐसा)

आज्ञार्थ (लाऊन द्याल तर न) लावणें. (रोजमरा द्यावा) लागतो. (तूं) येणें.
विध्यर्थ (बहुत काय) लिहिणें.

तुमन्त म्हणों (लागले), सांगूं (पाठवितों), (शब्द) लागों [दिल्हा नाही.]
ल्यबन्त कृपाळून, पुसोनि, जुपून.
कर्मणि कृपा कीजे, लिहिजे, दीजे.
णिच् देवावे.
अकरणरूप—ठेवले न पाहिजे.
कृदन्त लिहिलीं [पत्रें], ठेवरें [ठेवी], बोलाऊन [करून].
जेवण्यासी, मिळताऊ, पोहणाऊ, होये न होये करावें, घराऊ.

अव्ययें

क्रियाविशेषण अव्ययें—परिच्छिन्न, अविलंबेंच [करतो], उपरांतिक, निश्चयरूप, वरचेवरी, मागती, बहोत, मधल्यामधी, आतल्याआत, शहराबाहेर, लवनिमिष्य, देखतदेखत, महिनाभरा, जवळी, उपरा, वरी, जात्येसमई, यैवजी, उदियाआजी सदंतर, कालीच, कालकाला, यदारंभी, गेल्यादारभ्य, आल्यादारभ्य, क्षणक्षण, तऱ्ही, जऱ्ही.

उभयान्वयी अव्यय—म्हणो, होयेस्तवर, म्हणवून, त्यास.

शब्दयोगी—अव्यय [विप्रमाणसा-] वांचून, [आज्ञापत्र-] समागमे मलोजी [पावलें] तुम्हासांगाते.

१५१. नामविभक्तिप्रत्ययांवरून उघड दिसणाऱ्या बाबी

१. यादवकालीन प्रथमेचा प्रत्यय 'उ' हा शिवकालापर्यंत होता. पेशवेकालीन पत्रव्यवहारांतील मराठीमध्यें तो फारसा आढळून येत नाहीं.

२. सामान्यरूप चमत्कारिक तऱ्हेनें होत असे. उदाः—हत्तीची लढाईमध्यें.

३. विभक्तीचे प्रत्यय कधींकधीं वाक्यास लावीत असत. उदा०—आहेची खबर.

४. सामान्यरूप हें षष्ठी विभक्तीच्या प्रत्ययाच्या अवशेषापासून बनलें आहे असें मानतात. परंतु त्याहून भिन्न असें एक मत पेशवेकालीन भाषेच्या पुराव्यावर पुढें येणें शक्य आहे. सार्वनामिक प्रत्ययावरून तें बनलें असावें असें वाटतें. उदा०—" पुणेंयास, कारखानेयांत, उपाध्येया, बोलणेंयाचा, इताकियावर ह्या रूपांवरून पुण्यास, कारखान्यांत, उपाध्यास, बोलण्याचा, इतक्यावर, हीं रूपें बनलीं.

५. विशेषण आणि विशेष्य यांचा स्थानभेद.

शब्दविशेष

१५२. पेशवेकालीन मराठीमध्यें जे कांहीं मनावर ठसण्यासारखे व जोरदार असे शब्द आढळतात त्यांपैकीं कांहीं खालीं देतों.

अक्षतमरिष्ट, इदंन्याये, उभामार्ग [जकात], उपरोधिक [कमीअधिक], अपरोक्ष, इतला, उचापत, उपरशब्दी, आंतरभाव, बाहेरभाव, उपरान्त, आमदरफ्त.

कुष्टपिष्ट, कटकट, कमकसर, गर्गशा, [फौजेचा] गाहा, घावडाव, कुचोद्य, करार, किलावा, कौल, कमरबंदी, खामखा, खानखा, खायेमखा [नक्की].

चौकी बसवणें, छबिना, छिटपीट, जयणें, जंगजोड, झांबडाझांबड.

टुमा, टक्कापैका, ठेचगा, डौल, ढालढकल, नक्षा.

ताब्रीन, तिवट, त्वष्ट, त्यादारभ्य, तष्ट, दुखणारु, दबाव, द्वामुषाण, दरद, दुरंदेशी, दिलभरी, दुरोखो, धातुपोषण, निरवणूक, निर्गमला, निशा.

परिच्छिन्न, पायउतारा, पायगोवा, पासोडी, पान्हव, पुरजे, पुरसीस, पुस्तपन्हा, पैवस्ती, पोटतिडीक, पोटाग, प्रतिपक्ष, फलादेश, फितवाफांदडा, बजिन्नस, बदनक्ष, बालाग्र, बिराडराखे, बेहबुदी, भाईचारा, भुकेबंग, मनश्वील, मनोधारणा, मलई, मवासी, रफाकत, रासकर्दन, रुबरू, रूपरान्त, लागभाग, लुगारे, वसवसा, वारापाणी.

शकटभेद [प्रकृतीस], सावकाश, स्थलमोड, सविस्तरपूर्वक, शशोपंज, सकलाद, स्थलभरीत, सामानपूर.

हर्षामर्श, हुबरीतुबरी, हालखुद, हिल्लाहरक, हिसका, हरोली.

अर्थभेद—वजीर, कारकून, हवालदार, जमादार, फटकाल, वाडा, देवडी, राणीवसा, खबरदार, ह्या शब्दांच्या अर्थांत फरक झाला आहे.

प्रयोगविशेष व म्हणी

१५३. राजकारणें करणें. खुळ उभें करणें,–माजणें. गरिबाचा दुवा घेत असावें. हिसका पडला. गुता उरकला. तुमचें गोत्रघटित होलकरासी. नारोपंतासी नसतें तर हें लिहिणें उचित. ध्यानांत भरत नाहीं. आमचें लोकांचें कैसें विकतें. धुलीचे दिवे खात जाल. चढ देणें, भर देणें. होषा खादला. सिधांतसे ऐकतों. आलस आसिला न पाहिजे. क्रिया देणें. क्रिया करणें. क्रोधें येऊन [नरम येऊन] बोलले. बिडाहून पत्र आलें कीं अमल बंद केला म्हणून. जें मुलें आहेत तें राज्याकडे पाठऊन दिल्हीं. कारभाराविसी कान पाडिले आहेत. कारभारास वाकीफ नाही जे तुम्हासी जाबसाल करावा. कारकून म्हणतो जे [संस्कृतच्या 'यत्' च्या धर्तीवर वाक्यरचना] निरोपाचीं वस्त्रें जाहालीं. यांचें गंतव्य होत नाहीं. डावाडोलसे असमाधान आहेत. या झाडास येरंडयाचीं फळें आलीं. सर्व गोष्टीस भयाची प्रीत आहे. लहान माणसाचे पंक्तीस बसावें लागतें हाच मृत्य आहे. रवानगी यैवजाची करावी (दूरान्वय). त्याला यैवज द्यावयासी नाहीं.

यैसे तीन पत्रें आलीं ते आम्हास ब्राजिनस दाखविलीं. सेवकाचें पत्र राज्यानीं पहावयास मागत असतात. घोडा स्वाधीन नसल्यास बसणारा काय करील. हत्तीचें तोंडीं लाकूड देऊन कार्य बिघडलें. होणेरास उपाय नाहीं. जीवाचा सतका माल व इजतीचा सतका जीव. कोणाचे डोळ्यांत मर्यादा राहिली नाहीं. माणुस माणसास खायचा काल आला आहे. आपआपल्यांतच पाय तुडविताहेत. जितके फितुरांत होते त्यांचें शीड उभारलें. आपण ज्या पाण्यांत बुडा म्हणिजेल त्या पाण्यांत बुडावयास सिध आहों. पैजार खाऊन दंतभंग जाला. शुस्क वृक्षास पलव फुटून पुस्पित फळित होतो तद्वत्. ईश्वराक्ष यैवज देणें तो (अन्तस्थ ह्या अर्थी). ऋणकालीं माशाहि फार होतील. उगाच बसावें हे मर्जी. अवसान ओळखणें. सहजाची आरती, सहजाचा गजर. सुनें रान सांपडल्यावर स्वापदाची प्रबलता होते. श्रीमंताचा आमचा स्नेह चिखलपाण्यासारखा आहे; चिखल पाण्यास सोडत नाहीं व पाणी चिखलास सोडीत नाहीं; त्या चिखलमातीनें आपण इमारत बांधू. चार आभाळें उठलीं असतील तीं उठतील. श्रमी चाकर, दुष्मन बराबर. दिवे लावणीचा कौल देऊन रयत आणिली पाहिजे. चिखलाचे बाहुलीस जसा चिखल पाहिजे तितका लावावा व पाहिजे तितका काढावा तसा प्रकार हा नव्हे. कळीचा वास जेथें तेथें श्रीचा अभाव. मनुष्य मनुष्या खाऊं म्हणतो. उदक स्वच्छ गोडहि त्यासारखें तेंच. तो सल्यास येऊन थोडाबहूत खंडदंड करून येऊन भेटला. प्रकृतीस सावकाश नाहीं. जमावाचा डौल दाखवावा. कल्पवृक्षाखालीं झोलीस गांठी द्याव्या हें अपूर्व. सखारामपंत केवळ कोशकीटकाप्रमाणें कैद झाले. चौघांनी चारी तनवा धरल्यावर शिबीर उभें रहातें. अंगावर आल्या गोणी, बळी चडे दुणी. लढाईचा दंगा पुरवतो, उपासाचा दंगा पुरवत नाहीं. गेल्याचें घर, मेल्याची बायको. उदकापासून वृक्ष झाला त्याला उदक तारतें, बुडवीत नाहीं. विना माणसावांचून भिंती भांडत नाहींत. टीच भरली; चमक भरली. जियाल्याची खूण मेल्यावांचून जात नाहीं. सश्याचे पारधीस वागाचें साहित्य करावें लागतें. जैसे मरतिया अमृतपान द्यावें, यैसें जालें. ना अस्मान ना जमीन असा प्रकार जाला. सूज्ञेष्वलमतिपल्लवितेन. आम्ही कच्चा धाग्याचे बांधलेले आहोंत. विहिरींत उतरून शिडी काढून घेतली; बरें, ईश्वरसत्ता. ब्राह्मणाची व्यवस्था होय यैशी केली पाहिजे. हत्तीची लढाईमधी मरण झाडाचें. स्वामीचे चरण सेवकाचे मस्तकीं आहेत. अंगुठ्याचा दशाशीर करून दाखवितात. तथापि आपण कूर्मदृष्टीचें देखण्यांत कमी न करावी. त्यांची बुधि आल्पायु आहे; चिरंजीव व्यवहार कांहीं दिसत नाहीं. आमच्या बाहीमध्यें आग ठेविली आहे. दुर्ग जर दुर्गामध्यें राहिला तर कसें ? मिठाचें उणेंपणाचें लवणशाकाने वाईट होईल. विसंचा संच करणें. कोणाचें मडकें कोणाच्या मडक्यांत नाहीं. असत्या पदार्थी बापू थोर. मुखश्री दिसत नाहीं. असा

हिसका पडेल हें कानींमनीं नव्हतें. ऊब जिंकणें. फौज फिरे कर्ज मरे. सुटले केश पाठीस शरण. टक्का पैका. बिगाड करील तर खिपत खातील. मर्यादा परांगदा होते. कोळसा उदक उगाळितां सारें उदकच काळें, तेंव्हां उदक व रंग निवडून जातां कसें घडेल ? अकलेच्या भरें क्षीर नीर वेगळे करणार येसा क्वचित्. एके बाईकोस दोन भ्रतार ते स्नेहें चालतात हें कसें घडेल.

१५४. पेशवकालीन मराठी भाषेचे नमुने

१. श्रीधर (इ. स. १७१२)

अभिमन्यूचे शब्द कोमळ। अर्जुनें ओळखिलें तत्काळ। रथारूढ पार्थ घननीळ। आले जवळ धांवोनी॥ सौभद्रें नेत्र उघडिले। पार्थें अंग धरणीस टाकिलें। अभिमन्यूस पोटां धरिलें। पार्थें मांडिलें शोकातें॥ 'अरे माझिया सुकुमारा। बाळा अभिमन्या सुंदरा। मजवांचून राजकुमरा। का आलासि रणभूमी॥ अभिमन्यू स्मरत नामावळी। जवळी आले कृष्ण वनमाली। उकसा-बुकसी ते वेळीं। पार्थवीर स्फुंदत॥ पार्थाचिया कानीं। हळूच अभिमन्यू बोले वाणी। मी पडिलों घोर रणीं। याचा खेद मज वाटेना॥ मी निश्चेष्टित पडिलों येथें। मज लत्ताप्रहार केला जयद्रथें। तेणें सर्वांग तिडकतें। हें मज दुःख अतिभारी॥ ऐसें ऐकून वचन। संबोखून बोले अर्जुन। तुझें उसनें मी घेईन। कांहीं खेद न करावा॥ (पां. प्र. २९ अ.)

२. कृष्णदयार्णव (इ. स. १७४० सुमारें)

मंगलोत्साह घरोंघरीं। शोभा आनंद नगरोंनगरीं। दुःखशोक दोषदरिद्री। सुखसागरीं बुडाले। हृदयशल्यें विरोनी गेलीं। ब्रह्मानंदें मनें निवालीं। सुहृद्भावें प्रेमाथिलीं। भूतें भूतळीं परस्परें। नगरोंनगरीं घरोंघरीं। प्रतिशरीरीं सर्वांतरीं। ब्रह्मानंदाचिये गजरीं। गोष्टी दुसरी हारपिली। श्रीकृष्णाचा जन्मकाळ। तेणें आनंदभरित जळ। सर्वभूतात्मा गोपाळ। सुखसुकाळ सर्वांसी।

३. नानासाहेब पेशवे (इ. स. १७४६)

॥ श्री ॥

पु॥ राजश्री रामचंद्र बाबा स्वामी गोसावी यांसी—विनंती उपरी तुमचा व राजश्री मल्हारजी होळकर यांचा परस्पर पेंच वाढला आहे, म्हणोन वर्तमान बहुतांमुखें ऐकिलें जातें; ऐशास आपले घरांत, सरदारांत काडीमात्र द्वैतभाव नसावा हा उत्तम पक्ष आहे. तथापि घर आहे तेथे बोलीचाली आहेच; परंतु परस्पर कु-रसता कोणी बाळगीत नव्हते. सर्वहि एकचित्तें करून ज्यांत धन्याचें हित व नक्ष तोच मनसुबा करीत गेले. श्रीकृपें व वडीलांचे पुण्येंकरून जें ज्यांणीं चित्तांत आणिलें, तें सिद्धीतें पावत गेलें. यशावह कर्में तुम्हींच संपादिलीं. नक्ष,

लौकिक लोकोत्तर म्हणावा तैसा जहाला व पुढेंहि तुम्ही कोणी स्वामिसेवेस चुकतां असा अर्थ नाहीं. सर्वप्रकारें या दौलतीचे तुम्ही स्तंभच आहां. उचित मनसुबा असेल तो करितां व करालच, संदेह नाहीं. परंतु घरांत घरभेद सर्वस्वी नसावा. यामागें हरएक गोष्ट तुमच्या चित्तांत आली, आणि मल्हारबाचे न आली; तथापि तुमचें सांगितलें त्यांणी केलें अथवा त्यांणी मनसुबा चित्तांत आणिला तुमच्या मनास न आला; तत्रापि त्यांचा मनोभाव तुम्ही सिद्धीस नेला. म्हणोनच उत्तमा प्रकारें सोभा जहाली. एकतत्वी फौज एकदील, कोणाचाहि बुद्धिभेद चालला नाहीं. प्रस्तुत तुमची परस्पर कुरसता. याजकरितां या राज्यांत काय, मोगलाईत काय, उमद्या उमद्यांचे घरीं मनमाने तैसा चर्चा करितात. आमचें कोणास सुख आहे ऐसें नाहीं. परंतु वडिलांचे तपोबळें आमची फौज भारी, सरदार एकदील, मर्द, कर्ते, अस्मानहि कडाडलें, तथापि आपल्या मर्दानगीस, हिमतीस अंतर करणार नाहीं, व केलें नाहीं. ज्यांच्या मर्दुमी व दिलेरीची तारीफ सर्वहि करितात; ऐसे असतां कोणाचे वस्तु दम मारवला नाहीं, व फोडाफोडहि कोणी करूं सकलें नाहीं....

४. मोरोपंत—(इ. स. १७८०)

पाय धरुनि पार्थ म्हणे, ब्रह्मांडीं अधन माय बा ! पाहे ।
तूंचि हरी पंक हरिल, अमृताचा न धन माय बापा हें ॥
नमुनि क्षमस्व म्हणतां, प्रकट करूनि रूप वाहुनी कवळी ।
अधराप्रति स्मितानें, स्वयशानें, त्रिभुवनासहि ढवळी ॥
जो दीनबंधु उजरी देउनियां अभय पाशुपत नातें ।
बोले असे हरी जो स्वपद स्मरतांचि आशु पतनातें ॥
सर्वत्र रणीं विजयी तूं नारायण सखा नरा हो रे ।
स्वप्नींहि अयश तुझिया अवलंबुनि पदनखा न राहो रे ॥

(महाभारत कि. यु.)

५. भाऊसाहेबांची बखर

भाऊसाहेब यांचे तोंडास खरस आली. हाणा मारा म्हणावयाचें राहिलें. तोंडापुढें कोणी ओळख्या आला तरी तोंडानें मात्र हुंकार देऊन मानेचे संज्ञेनें दाखऊं लागले. अंगावरी ब्रह्मांड येऊन कोसळलें. परंतु हिंमत धरली नाहीं. भाऊसाहेब याजप्रमाणें पराक्रमी दुसरा होणें हें असाध्य गोष्ट. पूर्वी युद्धांत अतिरथी, महारथी झुंजले, त्याप्रमाणें भाऊसाहेबीं विरथीपणें शर्थ केली. पुढें कांहीं इलाज चालेनासा झाला. दुराणी येऊन वर्षले. आंत खंदळाखंदळ क्षणभर बहुतच केली. त्यांत भाऊसाहेब जनकोजी शिंदे यांची गत कैशी जाली हें न कळे. उभयतां खासे

कोणीं दृष्टीनी पाहिले नाहीं. गयफ झाले किंवा अस्मानांत गेले की पृथ्वींत गेले हें ईश्वरी कौतुक ब्रह्मादिकांस न कळे तेथें मानवियांस काय कळेल. (पृ. १५३)

५. आंग्लकालीन मराठी भाषा—(इ. स. १८५०–)

१५५. पेशवाईच्या कालानंतर आंग्लाईचा काल येतो. ह्या कालाचा आरंभ ऐतिहासिक दृष्ट्या जरी पुष्कळ अगोदर असला तरी तो आपण आपल्या भाषिक कालखंडाच्या दृष्टीनें १८५० च्या सुमारास धरिला आहे. इंग्रजांची अमदानी जी सुरू झाली ती कोंकणांत व तिच्या सुराज्याचें व स्वास्थ्याचें सुख प्रथम लाभलें तें तेथीलच लोकांना. त्यांच्या शिक्षणाचें, सुधारणेचें, संस्कृतीचें बीं तेथें रुजून तेथील लोक इतरांपेक्षां त्यांच्याशीं लवकर समरस होऊं शकले. नवीन पादाक्रांत केलेल्या प्रदेशांत इंग्रजांनीं ज्या कांहीं सुधारणा केल्या त्या अर्थात् ह्या लोकांच्या सल्ल्यानेंच केल्या असल्या पाहिजेत. ह्या लोकांत मुंबईच्या व कोंकणच्या लोकांचा भरणा विशेष होता. त्यामुळें इंग्रजांच्या पहिल्या आमदानींत त्यांनीं जें मराठी भाषाशिक्षण सुरू केलें त्यावर त्यांच्या भाषेचा परिणाम साहजिकच झाला. पेशवाई उलटल्यानंतर लगेच भाषेंत फरक झाल्याचें नजरेस येतें. यादवकालापासून ते पेशवाईपर्यंत मराठीवर परकी भाषेचे हल्ले झाले तरी तिच्यांत एक तऱ्हेचा अस्सल 'मराठी' पणा होता. तिला तिच्या देशीकार लेण्यानें मोठी शोभा आली होती. आंग्लाईमध्यें ही तिची साधी शोभा नष्ट झाली.

सध्यां प्रचलित असलेल्या शिष्ट मराठीचें स्वरूप इंग्रजी अमदानींत ठरलें. पेशवाईकालांतील मराठी भाषेंत फार्शी व अरबी शब्दांचा जो बेसुमार भरणा होत होता तो कमी झाला व त्याऐवजीं संस्कृत शब्द वापरण्यांत येऊं लागले. संस्कृतच्या आश्रयानें आंग्लकालीन मराठीला जें भारदस्त व पोक्त असें स्वरूप प्राप्त झालें तें नवीन राज्यकर्ते फार्शी शब्दाचे द्वेष्टे होते किंवा संस्कृताचे विशेष अभिमानी होते ह्या कारणानें नव्हे. इंग्रजी अमलाच्या अव्वल अमदानींत विद्याखातें जें स्थापिलें गेलें व त्याच्यामार्फत जीं पुस्तकें लिहिलीं गेलीं तीं सर्व पुस्तकें शास्त्रीलोकांकडून लिहिलीं गेलीं व त्यामुळें त्यांच्या संस्कृतप्रचुर भाषेचा मराठीवर परिणाम झाला. जांभेकर, तळेकर, चिपळोणकर वगैरे कर्ती मंडळी शास्त्री होती आणि त्यांनीं लिहिलेल्या अनेक प्राथमिक पुस्तकांत उर्दू शब्दांस थारा मिळाला नाहीं. मराठी जुन्या पद्यांत उर्दू शब्द कमीच होते व त्याच भाषापद्धतीचा त्यांनीं स्वीकार केला, यामुळें इंग्रजी सत्तेचें धोरण निवळलेली मराठी लिहिण्याकडे गेलें. आंग्लाईतील मराठी भाषेच्या स्वरूपांत देखील दोन प्रकार दृष्टोत्पत्तीस येतात. मराठीचें चिपळोणकरांच्या पूर्वीचें एक स्वरूप व नंतरचें दुसरें स्वरूप. पहिल्या स्वरूपांत दुसऱ्यापेक्षां जुन्या नव्याची सरमेसळ झाल्याचें दिसून येतें. ह्या

दोन्ही प्रकारांत भेद मात्र अत्यंत सूक्ष्म आहेत. ह्या दोन्ही प्रकारांनाच कांहीं विद्वान् कोंकणी वळण व देशी वळण असें म्हणतात. सध्यां प्रचलित असलेल्या मराठी भाषेच्या स्वरूपाहून ह्या अव्वल इंग्रजींतील मराठीचें स्वरूप विशेष भिन्न नसल्यामुळें त्या संबंधाचा विचार येथें केला नाहीं. आधुनिक शिष्ट मराठी भाषेचें उच्चारण व व्याकरण ह्यांसंबंधीं जें विवेचन पुढें विस्तारानें स्वतंत्र प्रकरणांत केलें आहे तेंच अव्वल इंग्रजींतील मराठीला तंतोतंत लागूं होईल, तसेंच वर्तमानकालीन मराठीचें स्वरूप सर्वांच्या रोजच्या परिचयाचें असल्यामुळें त्याचे उतारेहि घेतले नाहींत.

१५६. अव्वल इंग्रजींतील मराठी भाषेच्या कांहीं थोड्याशा ठळक अशा खुणा आहेत. अव्वल इंग्रजींत कांहीं वर्णांचे उच्चार, विभक्तींचे कांहीं प्रत्यय, नामाचें विशिष्ट सामान्यरूप, कांहीं विशिष्ट शब्दप्रयोग व वाक्यप्रयोग ह्यांबाबत कांहीं गोष्टी वर्तमानकालीन मराठीहून भिन्न वाटतात. जेथें आपण सध्यां 'अशी, अशीं,' म्हणूं तेथें त्या काळीं ' असी, अस्या ' असें म्हणत. द्वितीयेच्या अनेक-वचनाचा ' ला ' व ' ते ', तृतीयेचे ' ने ' व ' ही ' हे प्रत्यय जास्त वापरांत होते. ' माझे लाडक्या, माझे मनास, कोणाचे आज्ञेत, त्याचें मार्गें ', अशीं 'ए' कारान्त सामान्यरूपें पुष्कळ आढळतात, ' म्हणत्ये, वाटत्ये, बोलत्ये, होत्ये, येत्ये, इत्यादि वर्तमानकाळाच्या स्त्रीलिंगाचीं रूपें पर्वापर्वापर्यंत क्वचित् वापरांत होतीं. ' जंवपर्यंत, तंवपर्यंत, मातक्यान्, तऱ्ही, नामेंकरून, भाषणेंकरून, मघलेकडे, इत्यादि अव्ययें उपयोगांत होतीं. करितोस, वाढितो, ऐकिलेस, वारिले, सांडितां झोकिली इत्यादि क्रियापदांच्या रूपांत ' इ ' कार वापरण्याची संवय तत्कालीन लोकांत होती. ' निसास, चिरगुटें, भुई, पूसायास, आडोशी, नौका, संवरणें, आदरणें, मस्तक, अवधाक, कुळवाडी, सुधारणुक, भरभर, अर्जी, सही ' वगैरे शब्द अव्वल इंग्रजींत बऱ्याच वेळां वापरलेले आढळतात. ' फिर्याद होणें, बंदीस घालणें, अर्थ पहाणें, लोकवृत्त समजणें, बळवंत पदार्थ, प्रसिद्धींत आहे, तर्क वाटणें, लोखंड मोडावयास फार मेहनत घेतें, वळवावयाचें अगत्य नाहीं, सही घातली, असे सध्यां वापरांत असलेल्या प्रयोगापेक्षां किंचित् चमत्कारिक प्रयोग अव्वल इंग्रजींत वापरीत होते, असें तत्कालीन वाङ्मयावरून दिसतें.

१५७. आङ्ग्लकालीन म्हणून जो भाषेचा कालखंड आपण मानिला त्याची पूर्वमर्यादाच फक्त आपणांस ठरवितां आली. तोच कालखंड सध्यां चालू असल्यामुळें आपणास त्याची उत्तरमर्यादा ठरवितां येणें अशक्य आहे. ह्या कालखंडांत वर्तमानकालीन मराठीचा अंतर्भाव साहजिकच होतो. आंग्लकालीन मराठी भाषेंत जे नामांकित ग्रंथकार होऊन गेले त्यांच्या दृष्टीनें दोन तीन खंड पडतात. एक इ. स. १८१० पासून ते इ. स. १८३६ पर्यंत. ह्याच काळांत विद्यानाथ ह्या देशी पंडिताच्या साहाय्यानें इंग्रजी पंडितांनीं कोश छापला.

तेव्हांच सदाशिव काशीनाथ ऊर्फ बापू छत्रे ह्यांनीं जर्व्हिसच्या मदतीनें कथा, गोष्टी, कोश, व्याकरणें इत्यादि नवीन पुस्तकें मराठींत लिहिलीं. कंपनी सरकारनें ह्याच काळांत विद्वान् लोकांच्या सल्ल्यानें साध्या ग्रंथास ४०० पर्यंत व प्रौढ ग्रंथास ५००० पर्यंत बक्षिसें देऊं करून मराठींत वाङ्मयनिष्पत्तीस फार मदत केली, हरि केशवजी, दादोबा पांडुरंग वगैरे ह्या मंडळींत होते. ह्याच्यापुढें म्हणजे आपण १८५७ पर्यंत येतों. ह्या काळांत हरि शंकर, बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर, मोरोबा कान्होबा, जनार्दन आप्पाजी गाडगीळ हे होऊन गेले. भाऊ महाजनाचा 'प्रभाकर' ह्याच काळांत निघाला. तिसरा भाग १८७४ पर्यंत येतो. ह्याच काळांत परशरामपंत तात्यांचीं व कृष्णशास्त्री राजवाडे ह्यांचीं संस्कृत नाटकांचीं भाषांतरें झालीं. तशींच विनायकराव कीर्तने ह्यांचीं थोरले माधवराव पेशवे व जयपाळ हीं स्वतंत्र नाटकेंहि निघालीं. यशोदापांडुरंगी, केकादर्श हीं ह्याच काळांत लिहिलीं गेलीं. सध्यां जसा मराठी विरुद्ध संस्कृत हा वाद दिसून येतो, तद्वत् त्या काळीं मराठी विरुद्ध इंग्लिश हा वाद चालू होता. ह्या काळांत भाषासुधारणेचे किंवा वाङ्मयवृद्धीचे लहानसहान प्रयत्न झाले त्याची दिशा वरीलप्रमाणेंच होती. क्रांतिकारक, विचारप्रवर्तक असा ग्रंथकार किंवा कवि त्या काळांत झाला नाहीं.

परकी संस्कृतीचा परिणाम प्रथमप्रथमच्या दिवसांत जो झाला त्याला धक्का दिला विष्णुशास्त्री चिपळोणकरांनीं. सर्व इंग्रजी अमदानींत ह्या एकट्याच लेखकानें विचारास चालना दिली व डोळ्यांवर आलेल्या झापडींतून सर्वांना हादरून सोडिलें. मराठी भाषेवर संस्कृतचा जो एक ठसा उठला तो ह्याच लेखकाच्या लेखनानें विशेष उठला. इतर सर्व लहानमोठे ग्रंथकार ह्याच परंपरेंत वाढले होते. पूर्वीची पेशवाईतील फार्सीमिश्र जी मराठी भाषा होती ती १८५८ पर्यंत कोठें कोठें धुगधुगी धरून होती. शाहिरांच्या पोवाड्यांत अथवा कलगीतुऱ्याच्या लावण्यांत ती कधीं कधीं डोकें वर काढीत असे. परंतु इंग्रजी अमदानींत जो संस्कृतचा पगडा तिच्यावर बसला तो अद्याप कायम आहे. लोकहितवादी, चिपळोणकर, आगरकर, टिळक हे त्याच कालांतील उत्तरकालीन लेखक म्हणावयास हरकत नाहीं. ह्यांच्याच लेखनामुळें मराठीला सध्यांचें स्वरूप प्राप्त झालें आहे. शिष्ट अभिजात मराठी तयार करण्याचें श्रेय ह्यांनाच आहे.

वर्तमानकालीन मराठीचें उच्चारण व व्याकरण हीं पुढें स्वतंत्र प्रकरणांत दिलीं आहेत.

परिशिष्ट १

वर्णप्रक्रियेचें तौलनिक स्वरूप

आजच्या मराठी वर्णांची निरनिराळ्या काळांतील भाषेंत होणारी

प्रक्रिया दाखविणारा तक्ता

आजचे मराठीचे वर्ण	यादवकालीन भाषेंत त्याचें स्वरूप	बहामनी काल	शिवकाल	पेशवेकाल
अ	अ, इ, उ, आ, ऐ, ओ	अ, इ	आ, इ, उ, ए, ऐ	आ, इ, ऐ, य=ये
आ	अ	अ	अ, ओ	
इ, ई				अ
उ, ऊ			अ, इ, ऊ	अ, इ, ओ
ऋ	अ, इ, उ, ('र' सह)	ऋ	रि, उ,	अ, उ
ए	ऐ, अइ, अय, य	ए		ये
ऐ	आइ	ऐ, आई	यै	यै
ओ	अ, औ, ए, वों	ओ	व, वो	उ, वो, व
औ				ओ
क	च, ग	ख	ग, ख	
ख	ख्य=घ, ष		ख, ष	
ग	घ, य	ग	ग	ग
घ	ग	घ	घ	घ
च			छ, ज	ज
ज	द		स	च
झ	ज	जह	ज	
ठ			ठ, ह	
ड			ल (कधीं कधीं)	
ढ	ट, ड	ढ	ड	ह, ढ

आजचे मराठी वर्ण	यादवकालीन भाषेंत त्याचें स्वरूप	बहामनी काल	शिवकाल	पेशवे काल
ण	न	ण	न	न
त	ड, थ		द	
थ	त	थ		
द			द्य = द; दह = ध, ध	
ध	द, ध्य = झ, ढ	ध	ढ, द	
न	नीं = ईं, ण	न	न, ण	ण
प			ब	
फ			ब	
ब	भ	ब		
भ	ब, ह	भ	ब	
म	म्ह = भ, व			ब
य	झ, इ	य	ये	
र	ऱ्ह	र		
ल	ळ, ल	ळ, ल		
व	य, वो = ओ, व्ह = ह	व्ह, व	उ, ऊ, व्ये = व्वे, ओ, औ	व्य = वे
श	ष, स	श	स	श, च
ष	ख, स	ष	ख, श, स, ह	स
स	श, ष, त्स = छ स्थ = स्छ, छ		स = छ, त्स = छ ज, ष, स्थ = थ	श
ळ	ल	ळ, ल, त्ल	ळ	त्ल, ळ
क्ष	च्छ, ख, ष्य			

वरील तक्त्यांत निरनिराळ्या वर्णांची निरनिराळ्या चार कालखंडांतील भाषेंत होणारी प्रक्रिया दाखविली आहे. ही प्रक्रिया सर्व वेळेला होतेच असें मात्र नाहीं. वर्णामध्यें झालेल्या ह्या फरकांचीं उदाहरणें मात्र त्या त्या कालखंडांतील भाषेंत सांपडतात. त्या त्या वर्णाला ते ते फरक होण्याची प्रवृत्ति त्या त्या काळांतील भाषेंत दिसून येते इतकाच निष्कर्ष काढतां येईल. उदाहरणें मागील प्रकरणांत दिलीं आहेत तीं पहावींत.

परिशिष्ट २
प्रत्ययांचें तौलनिक स्वरूप

	यादवकाल		बहामनीकाल	
	ए. व.	अ. व	ए. व.	अ. व.
थमा	अ, आ, उ,ओ, ऐं, ए,	अ	उ, ऊ, ओ,	
द्वितीया	उ, आ, एया, ते,		आ, आते, सी, ते	ते
		आ, इया. ए, अ, आँ	लागी, प्रति, ए, आ, अ	
तृतीया	एँ, एँन, ने	हीं, इ	लागुनी	हीं
		आँ, सीँ, तें	ए, ऐं, शीं, एशीं	
चतुर्थी	इया, एया,		अर्थे, एनि, आ	
	आ, सी		चिया, चियें, चे, ची	
पंचमी	औनि, औनिया,		हुनी, हूनि, परिस,	
	हूनि		पासी, पासाव	
षष्ठी	चा, ची, चे, चेनि			
सप्तमी	इं, आंतु	आँ		
शब्दांचीं सामान्यरूपें—	तेयातें, वेदरायाचिये, वेदांताचा, निरूपणाचा, तूझा, बोलाचिया, लोकांचेया चांदणेयांचा इ.		तयाते, वेदरायाचिया, वेदांताच्या, निरूपणाच्या तूझ्या, बोलाचे, लोकांचिया, चांदिणियाचा इ.	
वर्तमानकाळ	ए, सी, त, ती	ती, ताती	ए, ती, सी, शी	आ, ता
			इ, उ, तु, ए	इती
भूतकाळ	ल, नला, न्नला		ला, ली, ले,	
	इला		इ, ए	लेल्या
भविष्यकाळ	एल, ऐल, ए		ईन, ईल, शील,	
			एल, ए	आ, आल
आज्ञार्थ	इ, सील, आ	आ, आल	०, अ, ए, इ,	
			इजे, उ, ओ	आ
विध्यर्थ	व, ओ, जे		व, वया, ओ, जे	
आशीर्लिङ्	जो, ओ, जै		एजो, ओ	
तुमन्त	ओ, उ, ओं		ऊ	
ल्यबन्त	नि, ऊनी, ओनि,		ओनि, ऊनि, उनु	
	औनि, उतन		ऊन	
कर्मणि	जे		जे	
कृदन्तें	त, ले, तेन			

विभक्तींचे प्रत्यय

शिवकाल		पेशवेकाल		आंग्लकाल	
ए. व.	अ. व.	ए. व.	अ. व.	ए. व.	अ. व.
उ	उ, एं, ए, आन	अ (शब्दाचें मूळरूप)		मूळ रूप	
सी, स, एस, ला		स, सी, आ		स, ला, ते	
एँ, इं	इं, हीं	एँ, सीं, हीं		नें, एं, इं, शीं	नीं, इं, हीं, शीं
द्वितीयेप्रमाणें		द्वितीयेप्रमाणें		द्वितीयेप्रमाणें	
हून		हून	,,	हून	,,
चा		चा, स	,,	चा, ची, चे	
इं		इँ, आँ	,,	त, इ, आं	
फितवेया, गोलिया, घराणिया, सातारिया, मुकाबलिया इ.		हत्तीची, पुणियास, एयाचे, पेशवियांची, इताकियावर, बोललियाचा अर्थ, उपाध्येयास इ.			
ए, तो, ओतो, सो, अ	ती, ताती	त, तोंत	ताती, तीं	तो, ती, तोस	तात
ल इले		आ, ला, लास		ला	ला
ऐली, इल, शील, ऊन		ऊं, ऊन, अल	आल	ईन, ईल, शील	आल
ए, णें		ए, (णें)		अ, ओ	
वा				वा व (वा, वीं, वें)	
ओ, जो				ओ,	
ओं, औं		ओ, ऊं		ऊं	
उनु, ओन, औउनु ऊन		ऊन, (ओनि)		ऊन, ऊं	
जे				ले	
				अत, त, ल	

६ : : मराठीचे प्रांतिक भेद

१५८. भाषेमधील वर्ण, प्रत्यय, प्रयोग व शब्दार्थ इत्यादि बाबींमध्यें जी प्रक्रिया किंवा उलटापालट होते तिजमुळें भाषेमध्यें कसकसे भेद पडतात हें पहिल्या प्रकरणांत सांगितलें आहे. बोलणाऱ्या लोकांतील काल, प्रांत, जाति, संस्कृति इत्यादि भेदांमुळेंहि भाषेमध्यें निरनिराळे प्रकार पडतात. मराठी भाषेमध्यें असे भेद आहेत. ह्यांपैकीं मराठीच्या गेल्या जवळ जवळ दीड हजार वर्षांच्या हयातींत जे कांहीं कालाच्या दृष्टीनें मुख्य भेद पडले ते मागील प्रकरणांत विवेचिले. ह्या प्रकरणांत मराठीचे प्रांतिक भेदाचें स्वरूप काय आहे तें पाहूं.

मराठी ज्या प्रदेशांत बोलली जाते त्या प्रदेशाचा क्षेत्रविस्तार १,१८,७५८ चौरस मैल आहे. एवढ्या मोठ्या क्षेत्रांत एकच स्वरूपाची भाषा असणें हें अशक्य आहे. भाषाशास्त्राच्या खोल दृष्टीनें पाहिलें तर जितक्या बोलणाऱ्या व्यक्ति तितक्या भाषा असें ठरतें. इतकी नितान्त शास्त्रीय दृष्टि जरी लाविली नाहीं तरी वरवर पाहणारासहि दर बारा कोसावर कांहीं भाषाभेद—मग ते सूक्ष्म कां असेनात—आढळून येतात. ह्या दृष्टीनेंच दर बारा कोसांवर भाषा बदलते अशी एक म्हण लोकांत रूढ झाली आहे. शब्दवैचित्र्यावरून, स्वरभेदांवरून, जातिपरत्वेंहि निरनिराळे भाषाभेद आपल्या ऐकण्यांत आहेत. मराठीच्या विस्तीर्ण क्षेत्रांत निसर्गनिर्मित असे विभाग पडले आहेत. सह्याद्रीमुळें कोंकण हें महाराष्ट्रापासून अलग झाल्यानें तेथें मध्यवर्ती मराठीपेक्षां निराळाच असा भाषाभेद रूढ झालेला आहे. तीच स्थिति वऱ्हाड प्रांताची. तेथेंहि मध्यवर्ती मराठीपेक्षां आणखी एक निराळा भाषाभेद चालू आहे. मराठीचे कोंकणी व वऱ्हाडी हे दोन मुख्य प्रांतिक भेद आहेत. शिष्ट मध्यवर्ती म्हणून पुणें वगैरे प्रांतांत चालू असलेली मराठी मुख्य भाषा असून कोंकणी व वऱ्हाडी ह्या तिच्या उपभाषा होत. ह्या तिहींमध्यें आणखी पुष्कळ भेद आहेत. एकट्या कोंकणांतच मराठी भाषेचे चार पांच प्रकार आढळतात. दमणपासून मुंबईपर्यंत एक प्रकार. यांत कांहीं गुजराती शब्दांची भेसळ आहे. मुंबईच्या दक्षिणेस अष्टागर प्रांतांतील भाषांचा प्रकार निराळा.[1] पुढें रत्नागिरी प्रांताची शुद्ध कोंकणी भाषा ह्यापेक्षां निराळी. ह्यापुढें गोमंतकी भाषा. ही भाषा तर मध्यवर्ती मराठी भाषेपासून इतकी निराळी आहे, कीं हिला स्वतंत्र भाषा म्हणून कांहीं विद्वान् लोक समजतात. देशावरील भाषेंतहि असेच भेद आहेत. ज्या ज्या इतर प्रांतांच्या सीमांवर महाराष्ट्र प्रांताची सीमा मिळाली आहे त्या त्या प्रांतीं त्या त्या भिन्न भाषेचे शब्द किंवा प्रयोग मराठींत मिसळून भाषाभेद

१. दादोबा पांडुरंगः म. भा. व्या. पृ. १२.

उत्पन्न झाले आहेत. कानडीलगतच्या कोल्हापूर, सोलापूर वगैरे ठिकाणीं मध्यवर्ती मराठीपासून निराळे असे भाषाभेद आहेतच. वऱ्हाड प्रांताच्या थेट देशस्थ भाषेचा प्रकार निराळा. बऱ्हाणपुरापासून नंदुरबारपर्यंत खानदेशच्या भाषेचा प्रकार मध्यवर्ती भाषेपासून फार निराळा आहे. डॉ. ग्रियर्सन ह्या भाषापण्डितानें अहिराणी भाषेला मराठीचा प्रांतिक भेद न समजतां गुजराती भाषेचा प्रांतिक भेद समजला आहे.[1]. मराठीच्या प्रांतिक भेदांचें स्वरूप पुढें क्रमानें विशद केलें आहे.

मराठीच्या उपभाषांपैकीं कोंकणी ही एक प्रमुख उपभाषा आहे. कोंकणीमध्यें उत्तर कोंकणी आणि दक्षिण कोंकणी असे दोन प्रकार आहेत, व ह्यांपैकीं दक्षिण कोंकणी हाच प्रकार कोंकणी ह्या नांवानें विशेष रीतीनें संबोधिला जातो. उत्तर कोंकणी आणि मध्यवर्ती पुण्याची मराठी ह्या दोहोंमध्यें विशेष अलग करण्यासारखे फरक नाहींत. भेद आहेत ते किरकोळ स्वरूपाचे आहेत. दक्षिणी कोंकणीचें मात्र तसें नाहीं. मध्यवर्ती मराठीपासून ही भाषा अलग तर दिसतेच; परंतु तिच्या आसन्नवर्ती ज्या कोंकणांतील इतर बोली आहेत त्यांच्यापासूनहि ती अलग दिसते. पोर्तुगीज लोकांचा व तेथील लोकांचा संबंध १५ व्या शतकापासून आला असल्यामुळें व तो संबंध केवळ राजकीय स्वरूपाचा नसून धार्मिक स्वरूपाचाहि असल्यामुळें त्याचा परिणाम केवळ दक्षिण कोंकणांतील लोकांच्या घरांतच केवळ नव्हे तर देवघरांत शिरला व अशा रीतींनें तेथील लोकांची भाषाहि पोर्तुगीज भाषेकडून कांहीं बाबतींत अभिभूत झाली. मध्यवर्ती भाषा किंवा साहित्यिक भाषा ह्यांपासून उपभाषेस अलग करणारे जे इतर भेद कारणीभूत होतात त्यांमध्यें परकी म्लेच्छ भाषेच्या परिणामाची आणखी जास्त भर पडली.

१५९. दक्षिण कोंकणी भाषेचा स्वतंत्र विचार करण्याच्या पूर्वीं उत्तर कोंकणीचा विचार करूं. उत्तर कोंकणीमध्यें पुन्हा प्रांतांप्रमाणें, बोलणाऱ्या लोकांच्या जातींप्रमाणें किंवा एकंदर संस्कृतीप्रमाणें व त्यांच्या धंद्यांप्रमाणें आणखी कांहीं पोटभेद असल्याचे दिसून येतात. बाणकोटी, दमणी, घाटी, मावळी, संगमेश्वरी हे पोटभेद त्या त्या स्थानावरून पडले आहेत. आगरी, भंडारी, धनगरी, कऱ्हाडी, किरिस्ताँव, कोळी, कुणबी, परभी, ठाकरी इत्यादि पोटभेद जातीवरून किंवा धंद्यावरून पडलेले आहेत.[2] सामान्य दृष्टीनें पाहिलें असतां ह्या प्रांतिक व जातिक दोन्ही प्रकारच्या पोटभेदांत उच्चारण व व्याकरण सारखेंच आहे. कोठें क्वचित् फरक दृष्टीस पडतात इतकेंच.

१. बाणकोटी—ही भाषा बाणकोटच्या आसपासच्या प्रांतांत चालू आहे. ह्या प्रांतावर जंजिऱ्याच्या सिद्दीचा ताबा होता. ह्या प्रांतांत मुसलमानी लोकांची

---

१. Dr. Grierson : L. S. I Vol. 9-2.

२. Dr. Grierson : L. S. L. 7

वस्ती पुष्कळ असल्यामुळें येथील भाषेंत उर्दू भाषेची छटा उमटली आहे. हाच ह्या भाषेचा विशेष. अस्मान, वैठ, बच्चा, मिळकत वगैरे उर्दू शब्द ह्या भाषेंत मिसळलेले पुष्कळ सापडतात.

२. मावळी—ही भाषा मावळखोऱ्यांत चालू आहे. नाणें मावळ व पवन मावळ असे मावळाचे दोन भेद आहेत.

३. घाटी—कोंकणलगतच्या सह्याद्रीच्या घाटावर कुलाबा आणि भोर संस्थान ह्या दरम्यानच्या टापूंत ही पोटभाषा बोलली जाते.

४. संगमेश्वरी—ह्या चारीपांची पोटभाषांत संगमेश्वरी ही जरा महत्त्वाची आहे. कोंकणी भाषा दमणपासून जसजशी खालीं जाते, तसतसें तिला गोव्यांतील कोंकणी भाषेचें वळण मिळूं लागतें. तेव्हां संगमेश्वरी व बाणकोटी ह्या दोन्ही पोटभाषा उत्तर कोंकणीपैकीं शेवटच्या मर्यादेवरील भाषा होत. ह्यांच्या व दक्षिण कोंकणीच्या मध्यें एकच कुडाळी म्हणून पोटभाषा आहे; परंतु तिला दक्षिण कोंकणीचाच पोटभेद समजतात. रत्नागिरी जिल्ह्याच्या देवरुख तालुक्यांतील लोकांची संगमेश्वरी ही बोली आहे. ह्या लोकांच्या बोलण्यांत ए आणि ओ हे स्वर ऱ्हस्व आणि दीर्घ अशा दोन्ही रीतीनें उच्चारिले जातात. उदा०—‘ देखिल व दिखिल ’ असे दोन्ही उच्चार आहेत. त्याचप्रमाणें ‘ हुतों व होतों ’ हेहि दोन उच्चार रूढ आहेत. दर्शक सर्वनाम व संबंधी सर्वनाम ह्यांचें पुंलिंगी एकवचनहि ह्या भाषेंत जरा चमत्कारिक रीतीनें होतें. उदा०—‘ हा, ता, जा. ’ ‘ असणें ’ ह्या धातूंचीं रूपें पुढीलप्रमाणें होतात. प्र. पु. हॉय, हॉव; द्वि. पु. हॉयस, होता; तृ. पु. हाय, हाय. तसेंच ‘ मारणें ’ ह्या धातूचीं रूपें पुढीलप्रमाणें होतात. प्र. पु. मी मारतोय, मारतॉव; द्वि. पु. मारतायस, मारतॉय; तृ. पु. मारतॉव–मारतॉयत, मारतात. “ पाणी शिरलॉ ” असा प्रयोग ह्या भाषेंत होतो.

१६०. जाती किंवा धंदा ह्यांवर आधारलेले कोंकणी भाषेचे पोटभेदहि अशाच स्वरूपाचे आहेत. ह्यांमध्यें भेद असेच किरकोळ स्वरूपाचे आहेत.

१. कोळी—समुद्राच्या सान्निध्यामुळें खालच्या दर्जाच्या लोकांचा मुख्य धंदा म्हटला म्हणजे कोळ्याचा होय. कोळ्यांची लोकसंख्याहि पुष्कळ आहे. त्यांच्या भाषेंत त्यांच्या धंद्यामुळें शब्दाच्या विशेष लकबी तर आहेतच, परंतु इतरहि कांहीं लकबी आहेत. नाकांतील उच्चार तर सर्व कोंकणास सर्वसाधारण आहेच. परंतु ह्या लोकांमध्यें हा उच्चार कधीं नासिक्य तर कधीं निर्नासिक्य होतो. तोँ व तो, तेँ व ते, असे दोन्ही प्रकारचे उच्चार आढळून येतात. ओ आणि ओँ ह्यांबद्दल ऱ्हस्व स्वर उच्चारांत येतो. ‘हों, तों ’ बद्दल ‘ हूँ, तूँ’ असा उच्चार ऐकण्यांत येतो. व्यंजनोच्चारांमध्यें अशीच अदलाबदल होते. ल् बद्दल न्, न् बद्दल र् असे

विपर्यय होतात. राग बद्दल नाग म्हणतात. श्, ष्, स् ह्या तिन्ही उच्चारांबद्दल एक 'स्' च उच्चार वापरतात. देस (देश), जासी (जाशी) असे उच्चार होतात. स्त्रीलिंगी 'मी' ची तृतीया मे आणि मीँ अशीं दोन्ही रूपें होतात.

२. किरिस्ताँव––ह्या कोळ्यांच्यापैकींच जे लोक पूर्वीं पोर्तुगीज लोकांच्या प्रयत्नानें बाटले व ख्रिश्चन झाले त्यांची एक किरिस्ताँव म्हणून निराळीच छोटीशी भाषा बनली आहे. निराळी म्हणण्याचें कारण इतकेंच कीं हिच्यांत पोर्तुगीज शब्दांचा भरणा थोडासा दिसतो. पाय (बाप), माय (आई), मिस्स (मनुष्य), इगार (उपदेशक), पाद्री, माद्रॉ, इस्टेट वगैरे शब्द नित्यशः ह्या भाषेंत वापरांत असतात. ह्या लोकांच्या उच्चारांत 'ण' अधिक येतो.

३. 'वाडवल' ह्या नांवाच्या कोंकणी भाषेचा प्रकार पांचकलशी जातीमध्यें रूढ आहे. त्यांचेहि कांहीं विशेष आहेत, कीं ज्यांमुळें तिला एक स्वतंत्र उपभेद म्हणतां येईल. 'च्' व्यंजनाचा उच्चार वाडवल भाषेंत 'स्' किंवा 'श्' होतो. उदा०—साकर < चाकर, संद < चंद्र, शार < चार. 'स्' आणि 'श्' ह्याच्याबद्दल ह् येतो. उदा०—होन < सोन, बाह < बस, हांगितला < सांगितला, हेत < शेत, हेंभर < शंभर. 'ह्' चा कधीं कधीं लोपहि होतो. उदा०—आत < हात, आत < आहेत.

४. ठाणें जिल्ह्याच्या उत्तरेस कांहीं सामवेदी ब्राह्मणांची वस्ती आहे. ते सर्व शेतकरी किंवा गवळ्याचा धंदा करितात. त्यांच्या भाषेमध्येंहि वाडवल भाषेप्रमाणें 'च्' बद्दल 'स्' किंवा 'ह्' येतो. मराठीच्या प्रांतांतून जसजसे आपण खानदेशी किंवा गुजरातीच्या प्रांताकडे जातों तसतशी 'च्' बद्दल 'स्' वापरण्याची प्रवृत्ति आढळून येते. ह्या भाषेंत भूतकाल खानदेशीप्रमाणें होतो. उदा०—अस–प्र. पु. हात, हातॉंव; द्वि. पु. हातस, हाता; तृ. पु. हात, हातात, हुतात. 'हा' च्या ऐवजीं 'ही' हें अंग घेऊनहि भूतकाळाचीं दुसरीं रूपें होतात. उदा०—हिना, हिनात.

५. कातकरी लोकांसारखीच वारली म्हणून एक रानटी लोकांची जात ठाणें जिल्ह्यांत डहाणूजवळ राहते. त्या जातीच्या भाषा आणि कातकऱ्यांची भाषा ह्या दोहींमध्यें थोडासा फरक आहे. ह्यांच्या बोलण्यांत दीर्घ स्वर ऱ्हस्व उच्चारण्याची लकब फार आहे. 'कोठें जातोस' ह्याच्या ऐवजीं 'कोठ जास' असें ऱ्हस्व उच्चारांचें वाक्य ते उच्चारतात. 'तेथें' बद्दल 'तथ,' 'दिलें' बद्दल 'दिल्ह', 'बापाला' बद्दल 'बासला', 'भाऊ' बद्दल 'भास', सामान्यरूपं एकारान्त होणें हे वारली भाषेचे विशेष आहेत. वारली भाषेवर गुजरातीचा परिणाम झाला आहे. बीज=दुसरा, पोते=स्वतां, तेने=षष्ठी विभक्ति इत्यादि गुजरातीशीं साम्यें आहेत.

६. काथोडी अथवा कातकरी—हा आणखी एक कोंकणी भाषेचा प्रकार आहे. ही भाषा बोलणारे लोक कातकरी ह्या नांवानें ओळखिले जातात. हे लोक मूळचे आर्य आहेत कीं काय ह्याबद्दल मतभेद आहे. सह्याद्रीच्या खबदाडींत हे फार काळापासून वस्ती करून राहिले असावेत. आर्यांच्या झुंडीच्या झुंडी ज्या वेळीं वरून आर्यावर्तांतून खालीं दक्षिणापथांत उतरल्या त्या वेळीं त्यांच्या उच्च संस्कृतीपुढें ज्यांचा टिकाव लागूं शकला नाहीं व म्हणूनच ज्यांना डोंगरकठडीचा आश्रय करून आपलें संरक्षण करून घ्यावें लागलें ते हे लोक होत. सातपुड्यांतील गोंड, कोण्ड, भिल्ल वगैरे लोकांची जी स्थिति झाली तीच ह्यांची झाली. हे लोक अनार्य; परंतु पुढें पुढें आर्यांच्या संस्कृतीशीं मनस्वी संबंध आल्यामुळें ह्यांनीं आर्यांच्या पुष्कळ गोष्टी उचलल्या. धर्म, चालीरीति, समजुती वगैरे मूळच्या अनार्य जातींतील लोकांच्या सारख्याच ह्यांच्या आहेत. कातकरी किंवा काथोडी ही भाषा बोलणारे लोक ७५७०० आहेत; व हे कोंकणच्या मर्यादेवरील डोंगरकठडीवर पसरले आहेत. कातकरी भाषेंत गुजराती किंवा खानदेशी भाषेसारखा षष्ठीचा प्रत्यय 'ना' आहे. उदा०—बाहासना = बापाचा. बाहास = बापास. माना = माझ्या. तुना = तुझ्या. क्रियापद सामान्य कोंकणी भाषेप्रमाणें चालतें. वर्तमानकाळ अस–प्र.पु. आहा,आहाँव.द्वि.पु. आहास, आहाँ,तृ.पु.आहाँ, आहात.

७. भिल्ली[1]—ह्या वरील भाषेसारखी आणखी एक भाषा आहे. ही भाषा बोलणारे लोक भिल्ल ह्या नांवानें ओळखले जातात. हे लोक आर्य नाहींत. एतद्देशीय असावेत. आर्यांच्या आक्रमणापुढें हे अगतिक झाल्यामुळें डोंगरखबदाडींत किंवा पाण्याच्या आश्रयानें दाट अरण्यांत वस्ती करून राहूं लागले. त्यांची संस्कृतीहि आर्य संस्कृतीच्या मानानें फार कमी दर्जाची होती. आर्यांची वसाहत जसजशी स्थिरत्व पावूं लागली तसतशा ह्या वन्यजाती पुढें पुढें सरकून आर्यांच्या परिचयांत येऊं लागल्या. ह्या वन्य जातींच्या मूळ भाषा कांहीं तरी असाव्यात. या भाषांचा भोंवतालच्या आर्य भाषांशीं संबंध येऊं लागला. त्यांचा परिणाम त्यांच्या भाषेवर फार झाला. भिल्ल लोकांच्या भाषेवर गुजराती व मराठी ह्या दोन्ही भाषांचा परिणाम झाला. ह्या परिणामाचें प्रमाण अर्थात् त्यांच्या नैकट्याच्या प्रमाणावर अवलंबून असणार हें उघड आहे. गुजरातच्या सीमान्त प्रदेशांत राहणाऱ्या भिल्लांच्या भाषेंत गुजराती भाषेचा परिणाम अधिक होणार; तसेंच महाराष्ट्राच्या सीमान्त प्रदेशांत राहणाऱ्या भिल्लांच्या भाषेंत मराठी भाषेचा परिणाम अधिक होणार. ह्यामुळेंच ह्या भिल्ली भाषेच्या स्वरूपाविषयीं संभ्रम उत्पन्न होतो. अगोदर ह्या वन्य भाषांचा सांगाडा तपासून त्याचें स्वरूप निश्चित केलें पाहिजे. हें निश्चित केल्यानंतर परकी भाषांचा त्यांच्यावर झालेला परिणाम पाहिला

१. चिं. ग. कर्वे : म. सा. पत्रिका १०–३ पृ. ५०–२.

पाहिजे. ह्यांत पुनः त्यांच्या मूळ भाषेच्या सांगाड्यांतच इतर भाषांचा परिणाम होऊन त्यांचें मूळ स्वरूप नाहींसें किंवा कमी झालें असेल तर प्रश्न फारच बिकट होतो. डॉ. ग्रियर्सन ह्यांनीं आपल्या भाषिक पाहणींत ह्या भिल्ली भाषांचा विचार केला आहे. भिल्लांची हल्लीं वस्ती दोन अडीच लाख असून ती नासिक, खानदेश, सुरगणा, सुरत, नवसरी इत्यादि प्रदेशांत विखुरली आहे. निम्मी वस्ती सुरत एजन्सीमध्यें आहे. पाऊण लाख पेठ, कळवण (नासिक जिल्हा) मध्यें आहे. खानदेशांत पंधरा हजार व सुरगणा प्रांतांत दहा हजार आहे. धरमपूर, पेठ ह्या बाजूकडची भिल्ली भाषा मराठीला अगदीं जवळची वाटते. तर सुरत, नवसरीकडील भाषा गुजरातीला जवळची वाटते.

अस्सल कोंकणी लोकांप्रमाणें सानुनासिक बोलण्याची या भिल्लांची ढब आहे. " असं तूं कोन आहास रां ? केवडॉंक, तॉंहॉं.

भिल्ली भाषेचे विशेष पुढीलप्रमाणें आहेत.

(१) चतुर्थी विभक्तीचे प्रत्यय ' ने ' आणि ' ला ' उदा०—एक माणुसने दोन पोरा होता. बासला = बापाला.

(२) षष्ठीचे प्रत्यय ' ना ' आणि ' चा '
उदा०—बाहासचा, बाहासना.

(३) सप्तमीचा प्रत्यय ' मां '—उदा०—घरमां = घरीं.

(४) तृतीयेचा प्रत्यय ' ने ' उदा०—तेना बासनें दीठा (त्याच्या बापानें पाहिलें.), माय = म्यां.

(५) क्रियापदें—आहूं = मी आहें.
हे = आहे.
आहा = आहे.
मरांहामी = मरतों.
रेहेस = राहतोस.

क्रियापदाचा भूतकाळ गुजरातीप्रमाणें होतो.
उदा०—गीया = तो गेला. पडना = पडला.
होइनी–झाली. आनी–आली.

क्रियापदाचें नपुंसकलिंगी रूप कोंकणांतील मराठीप्रमाणें ' आं ' अन्तीं येऊन होतें, उदा०—सांगां–सांगितलें.

(६) भविष्यकाळ मराठीप्रमाणेंच होतो.
कुटीन = मारीन. आवरन = म्हणेन.
जेन = जाईन.

(७) आज्ञार्थी प्रयोग मराठीप्रमाणेंच.
गन = समज, घाला.

(८) संयोजी कृदंतरूपें कधीं गुजरातीप्रमाणें तर कधीं मराठीप्रमाणें होतात.

उदा०—करीने = करून; वांटून = वाटणी करून.
खाईहन = खाऊन.
(खानदेशी) खाईसन = खाऊन (ठाणा); उठीहीन (जंजिरा).
भिंहीनी = भिऊन (वऱ्हाड); जाऊनसन–सन्या.
(कुणब्याऊ) करूनश्यान.

ज्ञानेश्वराच्या अभंगांच्या गाथेंत ' वऱ्हाड ' या विषयाखालीं कांहीं पद्यें दिलीं आहेत. तीं भिल्ली भाषेंतील दिसतात. त्यांत मान्हा (माझ्या), त्यान्हा (त्याचा), दिन्हो (दिलें), दिठा (पाहिला), दाखडाव्या (दाखविण्यास), माले (मला), पहुडन्यो (निजलें), लाधन्यो (लाधले) इत्यादि रूपें आढळतात. तीं भिल्ली भाषेंतील आहेत. खालील ओंळी पाहा.

बाप दिल्हो ज्या घरीं त्या लेवो नाहीं । जाति ना कुळ त्यान्हा पालक धरि गयो । तंव तो सूक्ष्म ना स्थूल । भिहेति भिहेति मी गयो तंव त्यान्हे माले धरें वो हातीं । पाठि मोरावरू वोलख्या. त्याने मी बैसे पाठी.

एका गौळणीचें मध्वमुनीकृत ध्रुवपद.

" अगबाई हाच माझ्या पोशाचा यानयान । त्यानें लुटिल्या चावलाच्या गोनयान गो । गवारि गो ॥ " ह्यांतील भूतकाळांत येणारा ' न ' हा द्राविडी असावा.

१६१. मराठीच्या उपभाषा ज्या कोंकणी व वऱ्हाडी ह्या भाषांचे जे स्वभावविशेष पुढें दिले आहेत त्यांवरून दिसून येईल कीं, ह्या दोन्ही उपभाषांत मराठीचे फार पुराणकालचे अवशेष आहेत. सध्यां जी मध्यवर्ती शिष्ट मराठी भाषा आहे, तिच्या ह्या दोन्ही उपभाषा ज्येष्ठ बहिणी ठरतात. संस्कृतप्राकृत ह्यांमधून जे मराठींत विशेष उतरले आहेत त्यांच्या अपभ्रंशाची अथवा परिणतीची आद्य अवस्था कोंकणी व वऱ्हाडी भाषांत आढळून येते. कोंकणी व वऱ्हाडी भाषांत सध्यां प्रचलित असलेले बरेच शब्द ज्ञानेश्वरींत वापरलेले आढळतात. हे शब्द ज्ञानेश्वरीच्या काळांत कोंकण व देश ह्या दोन्ही प्रांतांत सारखेच सुरू असावेत व पुढें कालांतरानें देशावरच्या भाषांत त्यांच्यापैकीं कांहींचा लोप झाला व कोंकणी भाषेंत अद्यापपर्यंत ते तसेच चालू राहिले. पुढें दिलेले कोंकणी शब्द ज्ञानेश्वरीमध्यें आढळतात. दुर्गम शब्दांचा अर्थ पुढें कंसांत दिला आहे.

आसकड (अडचण); आविंस, आमिष, रंगळ, कांबरणें, (पांघुरणें); कहिं, कुवाडें (आश्चर्य); खाडी (दाढी); खातवड (उकिरडा); खोंप, गची (मात); गोमटें, गोरूं (गुरूं); चांग, जायांचें (उसनें आणलेलें)

तांडी (समुदाय); तुष (कोंडा); ठाड (तळ); थारणें (स्थिर होणें); दादुला (नवरा); धगी, निदसुरे (झोपेंतले); पटा (अधिकार); पसारा (दुकान); पापरा (लाथ); पालव (पदर); पालवणें (मालवणें, खूण करणें); पावो (पाय); पेणें (मुक्काम); फाळणें (चिरणें); भांगार, भाट (जमीन); भाते (पोटगी); भीतर; मुडा, मुदल (मूळ); मुदी (आंगठी); मेर (सीमा); रेंव (वाळू); रुख (वृक्ष); लागी (जवळ); लासें (चिन्ह) ; लांव (जखीण) ; लोंव (लोंकर); वचणें (जाणें) ; वरेत (नवरा); वेला (किनारा) ; वोहरा (वधूवरें) ; सपूर (बारीक) ; सांत (बाजार) ; साद (शब्द) ; सुगुरवा (महत्त्व) ; सुणें (कुत्रें) ; होडा (पेज)[1].

चित्पावनी[2]

१६२. चित्पावनी भाषा कोंकणांत रत्नागिरी तालुक्याच्या उत्तर सीमेपासून म्हणजे जयगड खाडीच्या दक्षिण तीरापासून दक्षिणेकडे समुद्रालगतच्या चिंचोळ्या प्रदेशांत तहत वेंगुर्लें, सावंतवाडी, गोमंतक आणि कदाचित् ह्याच्याहि पलीकडे फार लांबपर्यंत चित्पावन ब्राह्मणांची खास भाषा म्हणजे आपसांत बोलण्याची भाषा आहे. ही भाषा बोलणाऱ्यांच्या संख्येच्या दृष्टीनें ती घटत चालली आहे, ह्याचें कारण बरेच चित्पावनी ब्राह्मण व्यवसायानिमित्त कोंकण सोडून देशाकडे येऊं लागल्यामुळें व देशावर त्यांच्या सानुनासिक भाषेची चेष्टा होऊं लागल्यामुळें त्यांनीं ती चित्पावनी भाषा सोडून देसूर भाषा स्वीकारिली आहे. देशावरच पुष्कळ पिढ्या स्थायी होऊन बसल्यामुळें आपल्या मूळ चित्पावनी भाषेचा त्यांचा ओढा कमी झाला आहे. चित्पावनी लोक कोठील व केव्हां व कसे कोंकणांत येऊन स्थायी झाले व चित्पावन शब्दाचा नक्की अर्थ काय ह्यासंबंधीं विद्वानांमध्यें जो मतभेद आहे त्याचा उल्लेख इतरत्र केलाच आहे. येथें फक्त त्यांची भाषा देतों. ह्या भाषेची तुलनात्मक छाननी जर झाली तर चित्पावन ब्राह्मणांचें मूळ वसतिस्थान, वसाहत, अभिक्रमण मार्ग वगैरे बाबींबद्दल उलगडा होण्यास खात्रीनें मदत होईल. चित्पावनी भाषा ही एक जातीभाषा म्हणतां येईल. ह्या पोटभाषेंत म्हणण्यासारखें उच्च दर्जाचें वाङ्मय नाहीं. ग्रामिक गाणीं व लोककथा कांहीं प्रचलित आहेत.

उच्चारप्रक्रिया

१. स्वरांपैकीं ‘ए’ ह्याचा उच्चार कांहींसा आडवा म्हणजे अ आणि ए या दोहोंमधील (=ऍ) आणि ‘ओ’ चा उच्चार ‘अ आणि ओ’ ह्या दोहोंमधील (=ऑ) असा होतो. ह्या उच्चाराला अर्ध एकार व अर्ध ओकार

१ अ. का. प्रियोळकर : वि. वि. १९२९.

२ साठे : म. सा. प. व. ३

असें म्हणतां येईल. असाच अर्धा उच्चार सामवेदापैकीं राणायनीय शाखेचे लोक सामगायन करतांना करतात. दक्षिणेकडील द्राविडी भाषांतहि असले अर्ध ओकार व अर्ध एकार हे उच्चार आहेत.

२. 'व' च्या ठिकाणीं 'य' धातूंच्या रूपांत आलेला दिसतो. उदा०-करय, फिरयलो, सापयचे, चालयली, घेवयला, जेय, ठेय, (आज्ञार्थ, प्रयोजकरूपें).

प्रत्ययप्रक्रिया

१. शब्दाचें मूळरूप—आकारान्त शब्द ओकारान्त असतात. उदा०—नामें-घोडो, भोपळो, चौथरो, पायल्यो, पोथ्यो, लाटको, शाहणो.

सर्वनामें—त्यो, ह्यो, ज्यो, हो.

क्रियापदें—आयलो, बोलल्यो, हवो, ठेयलो.

एकारान्त शब्द आकारान्त होतात. उदा०—नामें-केळां, सोनां, भांडा, फुलां, गवतां, पांढरां, तांबडां, बकरां.

सर्वनामें—तां, जां.

क्रियापदें—गेल्यां, म्हटलां, हवां, बोलल्यां, आकरलां.

२. सामान्यरूपाचे प्रकार— एकवचनी रूपें खालीं दिलीं आहेत. अनेक वचनांत तींच रूपें सानुस्वार असतात.

(१) अकारान्त (पुं. न.) देव-देवां, माणूस-माणसां पाट-पाटां.

(२) अ व ईकारान्त (स्त्री.) जीभ-जिभा, चिंच-चिंचा, वाट-वाटा, भिंत-भिंती, चेड-चेडी, थाळ-थाळी.

(३) आकारान्त (न.) तळा-तळें, केळा-केळें, लोणचा-लोणचें.

(४) ईकारान्त(स्त्री.न.) भिमी-भिम्या, घोडी-घोड्या,पाणी-पाण्या,लोण्या.

(५) ऊकारान्त (न) लिंबू-लिंबां, वासरूं-वासरां, तारूं-तारवां.

(६) ओकारान्त (पु) घोडो-घोडे,पाळणो-पाळणे, आंबो-आंबे.

(७) आकारान्त (स्त्री.) बायको-बायका.

३. विभक्तीचे प्रत्यय—प्रथमा आ, इ, ई, ए, [ए. व.]. ओ, यो, यां, [अ. व.]. द्वितीया-ला [ए. व.]. ला, ना. [अ. व.]. तृतीया-न, णीन, [ए. व.] य, न् [अ. व.]. पंचमी-पाष्टी, पक्षा, हारठी [ए. व.]. पाष्टी, पक्षा, हारठी. [अ. व.]. षष्ठी-चो [ए. व.]. चो [अ. व.]. सप्तमी त [ए. व.]. त. [अ. व.].

खालीं एक नाम व एक सर्वनाम चालवून दाखवितों.

देव

प्र.	देव	देव
द्वि. च.	देवाला	देवांना

मी

प्र. तृ.	मे	आम्ही
द्वि. च.	माला	आमला

तृ.	देवान	देवांस्–य्			
पं.	देवापाष्टी	देवांपाष्टी	पं.	माझे पाष्टी	आमचे पाष्टी
	देवापक्षा	देवांपक्षा		,, पक्षा	,, पक्षा
	देवा हारठी	देवां हारठी		,, हारठी	,, हारठी
ष.	देवाचो	देवांचो	ष.	माझो	आमचो
स.	देवांत	देवांत	स.	माझेंत	आमचेंत

क्रियापदाचे प्रत्यय

कर्तरि

वर्तमान

	ए. व.	अ. व.
प्र. पु.	आ	ओं
द्वि. पु.	श	आ
तृ. पु.	ए	त

भूतकाळ

	ए.	व.	अ.	व.
प्र. पु.	लों	लों	लों	लें
	ल्यां	ल्यां	लीं	ल्यों
	लों	लों	लां	लीं
द्वि. पु.	लोश	लेत	लोत	लोश
	लोश	ल्योत	लीत	लोश
	लांश	लीत	लांत	लाश
तृ. पु.	लो	ले	लोन,	लेन, ली
	ली	ल्यो	लीन	ली
	ला	ली	लान,	लीन, ली

	भविष्य	आज्ञार्थ	विध्यर्थ
प्र. पु.	ईन, एन	ऊं, उं, ओ	ऊं, वां, वां
द्वि. पु.	शील	आल०	आ, वाश, वांत
तृ. पु.	ईल, एल	तील, उंदे, ओनदे, उंदत, ओनदत,	वां, एवां, वीं.

खालीं ‘ ये ’ धातु तिन्ही काळांत चालवून दाखवितों.

वर्तमान

	ए. व.	अ. व.
प्र. पु.	येचां	येचों
द्वि. पु.	येचश	येचा
तृ. पु.	येचे	येचत

भविष्य

	ए. व.	अ. व.
प्र. पु.	येन	ऐऊं

भूतकाळ

		ए. व.	अ. व.
प्र. पु.	पु.	आयलों	आयलों
	स्त्री.	आयल्या	आयलों
	न.	आयलों	आयलों
द्वि. पु.	पु.	आयलोश	आयल्लेत
	स्त्री.	आयलीश	आयल्योत
	न.	आयलीश	आयलीत

द्वि. पु. येशील याल
तृ. पु. येल येतील

तृ. पु. { पु. आयलों आयलों
स्त्री. आयली आयल्यो
न. आयलां आयलीं }

	आज्ञार्थ		विध्यर्थ	
प्र. पु.	येऊं	येऊं	येवां	येवां
द्वि. पु.	यें	या	येवांश	येवांत
तृ. पु.	येऊं दे	येऊं देत	येवां	येवीं

कृदन्तें—१. वर्तमानकालवाचक—शिष्ट मराठीप्रमाणें रूपें होतात.
२. पूर्वकालवाचक—प्रत्यय 'नी' उदा०–जावनी, येवनी, खावनी, करनी, जेयनी, ठेयनी.
३. निमित्तवाचक--येऊं, जाऊं, करूं, शिरूं, शिकों.

शब्दसमूह

नात्याचे शब्द शकारान्त असतात; व त्यांना पुढें प्रत्यय लागतात. उदा०—आईश, बापूश, भाऊश, बेहणीश, चुलतूश, नंदश, घोऊश, सुन्हश, जाऊश, इत्यादि.

अहूर [पूर], आंदुळो [झोपाळा], चटोर [चावट], बळकट [पुष्कळ], इतलां [इतकें], चेट [मुलगी], बोड्यो [मुलगा], एठाठी [येथून], जोवणां [वीज], बाएल [बायको], कय [कधीं], ज्याहां [जेथें], मागतेन [पुनः], कडगुला [बांगडी], ठवणस [करार], माथ्यो [रवी], खळ [आंगण], डवरो [खळगा], मिरसांग [मिरची], गांता [बाज], थाळ [मोठी चूल], मोरळी [विळी], घडशी [विटाळशी], नय [नदी], रांधप [स्वयंपाक], घोऊश [नवरा], चखोट [चांगलें], पिठला [झुणका], हाड [आण], वाढवण [केरसुणी], वांगड [सोबती], विरड [वेळ], शेरणी [खिरापत].

चित्पावनी भाषेचा नमुना

१. माणसान घे म्हटलें आपलेपण सोडूं नये. दुसरेचां चखोट सेलतां घेवां. पण उठले सुटले दुसरेच्या सगळ्योच तऱ्हा घेणां अगदी वाईट. आतांशा पुरुष बायको धाकटी बघेवी ती अगदीच आपली शिळपत दिसचत. दिवसान दिवस सगळ्याच गोष्टींच् भिकारपण नि दुबळेपण वाढत चालल्लां.

२. वेणू वाजयचे । देहुडा वेणू वाजयचे ।
देवभावना सर्वांभूतीं । तेला हो कळचे ।
भाविक भोळे दृढविश्वासी । तेंना हो फळचे ।
योगतपांहीं नच उमगे जो । तो भजनान मिळचे ।
आत्मारामा देत विसावो । यम दुर्धर पळचे ।

कुडाळी[१]

१६३. मराठीच्या उपभाषांपैकीं कोंकणी म्हणून जर एक मुख्य उपभाषा अशी मानली तर त्या कोंकणी उपभाषेची ‘ कुडाळी ’ ही एक पोटभाषा म्हणतां येईल. कोंकणपट्टीवर ज्या कांहीं पोटभाषा चालू आहेत त्यांमध्यें उत्तर कोंकण व दक्षिण कोंकण किंवा गोमंतक असे दोन मुख्य स्थूल भाषाभेद आहेत. ह्या दोन मुख्य भाषाभेदांच्या संधीवर कुडाळी भाषा येते. कुडाळी भाषेचा प्रांतहि उत्तर कोंकण व दक्षिण कोंकण ह्यांच्या मध्यावरच आहे. ह्या प्रांताची जुनी मर्यादा उत्तरेस दाभोळपर्यंत आणि दक्षिणेस गोव्यापर्यंत गेली आहे. पंधराव्या व सोळाव्या शतकांत तर कुडाळी देशाची दक्षिण मर्यादा गोव्याच्याहि दक्षिणेस कारवार, अंकोला, निर्जनपर्यंत होती असें शिलालेखांवरून निश्चित होतें. ‘ कुडाळ देश ’ म्हणून संबोधिल्या जाणाऱ्या प्रदेशांत रत्नागिरी जिल्हा, करवीर संस्थानांतील पश्चिमेकडील भाग, सावंतवाडी संस्थान, गोवा प्रांत आणि बेळगांव जिल्हा ह्यांतील कांहीं प्रदेश इतक्या प्रदेशाचा अंतर्भाव केला जात असे. त्यांतील मुख्य शहर कुडाळ (कुडुलपत्तन) हें आहे. कुडाळ देशांत ३६० गांवांचा समावेश होत असे व त्यांना “ कदीम कुडाळी विलातीचे गाऊ ” असें म्हणत असल्याचें जुन्या कागदपत्रांवरून सिद्ध होतें. सध्यां कुडाळ देशांत देवगडपासून दक्षिणेस गोवें प्रांतांतील पंचमहाल व पूर्वेस सह्याद्रीवरील दक्षिणोत्तर पट्टी इतका प्रदेश येतो.

कुडाळी भाषा वर दिलेल्या प्रांतांत बोलली जाते. तेथील सुशिक्षित व अशिक्षित अशा सर्व जातींची ही बोली आहे. सुशिक्षितांच्या बोलीवर शिष्ट मराठीचा थोडाबहुत परिणाम झाल्याचा दिसतो. हे लोक बोलतांना शुद्ध मराठी शब्द जास्त वापरून त्याला कुडाळीचे विशिष्ट विभक्तिप्रत्यय व क्रियापदांचीं रूपें वापरतात व कुडाळीच्या उच्चारांतील विशिष्ट हेलांमध्यें त्यांचा उच्चार करतात. कुडाळी भाषेंत वाङ्मय जानपदस्वरूपाचें आहे. स्त्रिया व लहान मुलें ह्यांच्या खेळांतील गाणीं, फुगड्या, झोंपाळ्यावरचीं गाणीं, दळणकांडण किंवा इतर कामें करतांना श्रमविनोदनार्थ असलेलीं गाणीं हेंच काय तें कुडाळींतील मुख्य वाङ्मय. इतर प्रसिद्ध, मुद्रित असें वाङ्मय नाहीं. कुडाळी भाषेचे विशेष पुढीलप्रमाणें आहेत.

(१) मराठी शब्दाच्या शेवटीं इ अक्षर असल्यास कुडाळींत त्याचें ‘ य ’ रूप होतें. उदा०——समय (समई), घाय (घाई), चतुराय (चतुराइ).

(२) मध्यें ‘ इ ’ असेल तर तीबद्दल ‘ य ’ किंवा ‘ व ’ अशीं रूपांतरें होतात. उदा०——बायल (बाईल), काविल (काईल), नायक (नाईक), सुवीण (सुईण).

---

१. वा. अ. बांबर्डेकर : म. सा. प. व. ४

(३) आकारान्त नामें ओकारान्त उच्चारिलीं जातात. उदा०—आंबो, मुळो, गरो, कृष्णो, करुणो.

(४) एकारान्त नामें आकारान्त उच्चारिलीं जातात. उदा०—कोळम्यां (कोळमें), अळम्या (अळमें), नाणां (नाणें), पानां (पानें), जातां (जातें), व्हायां (हवे).

(५) कांहीं कांहीं ठिकाणीं महाप्राण मिसळतात. उदा०—हडे, हकडे (इकडे), फाटी (पाठी), फुडे (पुढें) इ.

(६) वर्णवियोग--पिर्थम, पिर्थुम (पृथ्वी), करपा (कृपा), परांत (प्रांत), पराकरम.

कुडाळीचे विभक्तिप्रत्यय खालीं दिल्याप्रमाणें आहेत.

द्वितीया प्रत्यय नामांस 'क,' सर्वनामास 'का' उदा०-रामाक, माकां, तुकां, त्याकां. तृतीया-नामाचे प्रत्यय न, शीं. उदा०—रामान, रामाशीं. सर्वनामाचे प्रत्यय-णां, शीं.उदा०-तिणा, त्याणां, त्येशीं, मिया,तुयां.पंचमी प्रत्यय-हून, सून, पक्षी. उदा०-हये, हून, सुमयसून, ह्यापक्षी. षष्ठी प्रत्यय-चो,ची, चां. उदा०-कुडाळचा, कुडाळची, कुडाळचां. सप्तमी प्रत्यय-त, भितर (भितुर), भतुर. उदा०—डोळ्यांत, डोळयांभितर-भितुर,-भतुर.

कांहीं क्रियापदांचीं रूपें

प्रथम पु. मी जात हँय; तो चालत जात आसात (जात असेल).
द्वितीय पु. तूं जात हस; तो वाचीत बसलो आसात (बसला असेल).
तृतीय पु. तो वाता हा; तोका मांकां मय घालता (घालतो).

कांहीं कुडाळी शब्द

आवस, आव्स (आई), अज्जुन (बिनचुक), अपितार (चमत्कारिक), अव्हेचो (नवीन), आयादाण (भांडें), उपलां (पेरलें धान्य), असकाट (माजलेलें रान), ओरुणेवता (बरळतो), आंवणो, विंझणो (पंखा), उपराळो (प्राप्ति), किम्यां (पडसें), अंवसर (अंगावर पिशाच्च), गजाल (गोष्ट), वोव-गोवो (नवरा), चेडूं (मुलगी), जायो (उसनें), जेफा (जास्ती), झील (मुलगा), दुराय (शपथ), धापुं झाला (फुकट गेलें), विराकार (विचित्र), न्हय किंवा नै (नदी), गिंबार (ऊन), पांढरो (सर्प), फाल्या (उद्यां), फट (गप्प), बिरमत (लचांड, आण), बचेरी (थट्टा), बक्रा (अमळ), मानाय (चाकर), मागारीण (स्वतांची बायको), यद्वां (एव्हां), लखणी (झोप), वाढवण (केरसुणी), वाभोठा (कौतुक), होकाल (नवरी), होंपळी (कोंवळें उन्ह).

कुडाळी भाषेचा नमुना

नवशीं वर्सांच्या सुमारा देवसर्मो नावाचो आदगौड ब्रामण भागीरथीच्या वडीवरसुन दक्शिन कोंकनांत इलो, आणी हिंदळ्याजवळच कुणकेसर म्हादेवाचां सैम थळ आसा, तेची शेवा चाकरी तेना केली. तेच्या करपेन त्या ब्रिरामनाचो येलइस्तार वरोच वाडलो. तेंच्या वँसांत माइन्देव हुवून एक मोट्टो पराकर्मी पुरुस जालो. माइन्द्यावान् जादव राजांचा मांडलिकपाण झुगारून कुडाळदेस आनि आयलो पैलो, वरोच मुलुक हेचो तो सवता म्हाराजो बनलो.

दक्षिण कोंकणी

१६४. मराठीच्या उपभाषांपैकीं ही एक अत्यंत महत्त्वाची अशी आहे. पुण्याची जी नमुनेदार मध्यवर्ती मराठी भाषा आहे तिच्याहून ही दक्षिण कोंकणी फार भिन्न आहे. भिन्नता कांहीं बाबतींत इतक्या थरास गेली आहे कीं ह्या दक्षिण कोंकणी भाषेला मराठीची उपभाषा म्हणून गौणत्व देण्यास कांहीं विद्वान् तयार नाहींत. ती एक स्वतंत्रच भाषा आहे, खुद्द मध्यवर्ती मराठी ह्या कोंकणीपासून उद्भवली, ग्रांथिक भाषा म्हणून त्या कोंकणी भाषेचा दर्जा मध्यवर्ती भाषेपासून अगदीं कमी नाहीं व त्या भाषेंत अभिजात वाङ्मय उत्पन्न करून तिला मध्यवर्ती मराठीच्या जोडीला आणून बसविणें शक्य आहे अशी कांहीं विद्वानांची ह्या दक्षिण कोंकणी भाषेसंबंधीं विचारसरणी आहे.

ह्या भाषेचें क्षेत्रहि मोठें आहे. राजापूरच्या दक्षिणेपासून कोंकणी भाषेचें क्षेत्र सुरू होतें तें दक्षिणेस गोवें ओलांडून खालीं कारवारची परम सीमा गांठतें. कोंकणी भाषा बोलणाऱ्यांची लोकसंख्या १५,६५,३९१ इतकी आहे. व तसा अनुकूल राजाश्रय असता तर ह्यापेक्षांहि जास्त झाली असती. परंतु त्याच्या अभावीं मात्र ही संख्या घटत चालली आहे. शिवाय परराज्यांत अस्सल कोंकणी भाषेंत जन्मलेल्या कांहीं लोकांनीं आपली भाषा 'पोर्तुगीज' म्हणून सांगितली असण्याचा संभव आहे. उत्तरेस मालवण व दक्षिणेस कारवार, पूर्वेस सह्याद्रीच्या रांगा व पश्चिमेस समुद्रकिनारा अशा ह्या भाषेच्या स्थूल मर्यादा होत. अस्सल, उत्तम कोंकणी भाषा साष्टी प्रांतांत तिश्वडच्या आसपास बोलली जाते. सर्वसामान्य असें जर निरीक्षण केलें तर सर्व कोंकणांत एकसारखी, एकजिनसी अशी कोंकणी बोलली जात नाहीं. प्रत्येक भागांत कांहीं थोडेसे फरक आढळून येतात. प्रांत, धंदा, संस्कृति वगैरे बाबींमुळें भाषेमध्यें आणखी कांहीं पोटभेद दिसून येतात व ह्या दृष्टीनें कोंकणी भाषेंत पुन्हा तीन उपभेद पडले आहेत. १ बारदेसकरी, २ कुडाळी आणि ३ मालवणी हे जे मुख्य तीन भेद झाले आहेत ते प्रांतपरत्वेंच झाले आहेत किंवा गोवें वगैरे मध्यभागांत एक भेद, सावंतवाडी, पेडणें, डिचोली वगैरे ठिकाणीं दुसरा भेद व गोव्यांतील कोणकोण

व कारवार ह्या प्रांतांत तिसरा भेद, असे तीन भेद असल्याचेंहि सांगतात. मुख्य गोव्याच्या कोंकणी भाषेंत $\frac{1}{10}$ शब्द पोर्तुगीज आहेत. कुडाळी भाषेचें स्वरूप वर सांगितलेंच आहे. आतां मुख्य दक्षिण कोंकणी भाषेचें स्वरूप सांगतों.

१. ह्या भाषेचें उच्चारण बरेंचसें नासिक्य आहे. त्याची परमावधि कारवाराकडील सारस्वत ब्राह्मणांच्या भाषेंत दिसून येते.

२. व्यञ्जनान्त असा शब्द ह्या भाषेंत सांपडणें कठीण. प्रत्येक शब्दाच्या शेवटीं 'अ' सारखा ऱ्हस्व स्वर जोडण्याची चाल ह्या भाषेंत आहे. उदा०—पुत, केस, जण.

३. श्वासयुक्त व्यञ्जनांतील श्वासाचा उच्चार नाहींसा करण्याकडे प्रवृत्ति ह्या भाषेंत आहे. उदा०—बोइन (भइण), बाव (भाऊ), गेर (घेर),

४. आरंभींचा 'व' नाहींसा होतो व त्यांतील स्वर तेवढा कायम राहतो. 'इ' युक्त जर 'व' असेल तर 'व' चा लोपच होतो. उदा०—इस्कल (विस्कल).

५. आरंभींचा ए आणि ओ ह्यांचा उच्चार ये आणि वो असा होतो. ऐ आणि औ ह्यांचे उच्चार व लेखन आय आणि आव असें होतें.

विभक्तिप्रत्यय

	एकवचन	अनेकवचन
प्रथमा	(मूळ रूप)	(विकार)
द्वितीया	क, का.	क, कां.
तृतीया	न, ए, शीं.	नीं, ईं, शीं.
चतुर्थी	क, का.	क, कां.
पंचमी	ऊन, थान, च्यान, ज्येन, आक्, थावन.	ऊन, थान, च्यान, आक.
षष्ठी	चो, ची, चें, च्यो, चीं. जो, जी, जें; जे, ज्यो जीं	चो, ची, चें; च्ये, च्यो, चीं.
सप्तमी	आ, ईं, न्त, र, चेर, ग्वेर	आ, ईं, न्त, निं, र, चेर, ग्वेर.
संबोधन	(सामान्यरूप)	ना, नू.

क्रियापदांचीं रूपें

खालीं निद (अकर्मक) व मार (सकर्मक) ह्या दोन धातूंचीं रूपें दिलीं आहेत.

	अकर्मक	सकर्मक
वर्तमानकालवाचक	निदत	मारीत
भूतकालवाचक	निदललो	मारललो

भविष्यकालवाचक	निदतलो	मारतलो
	निदणार	मारणार
पूर्वकालवाचक ल्यबन्त	निदोंन	मारून
	निदतो	मारतो
नकारान्त	निदतांना	मारतांना
सामान्यकालवाचक	निदोंक	मारूंक
धातुसाधित नाम	निदचें	मारचें
	निदच्येक	मारच्येक[1]

कोंकणी—विशेषतः कारवारच्या बाजूच्या भाषेंत दोन नामें चालवून दाखवितों.

अकारान्त पुंलिंगी शब्द १ मनुष्य २ राय

	एकवचन	अनेकवचन	एकवचन	अनेकवचन
प्रथमा	मनुष्यु	मनुष्य	रायुं	राय
द्वितीया	मनुष्याक	मनुष्यांक	रायाक	रायांक
तृतीया	मनुष्यानें	मनुष्यांनीं	रायानें	रायांनीं
चतुर्थी	मनुष्याक	मनुष्यांक	रायाक	रायांक
पंचमी	मनुष्याथावनु	मनुष्यांथावनु	रायाथावनु	रायांथावनु
षष्ठी	मनुष्यागेले	मनुष्यांगेले	रायागेले	रायांगेले
सप्तमी	मनुष्यांतु	मनुष्यांतु	रायांतु	रायांतु

सर्वनामविभक्ति

	प्र. पु. वाचक हांव		द्वि. पु. वाचक तूं	
प्रथमा	हांव	आम्ही	तूं	तुम्ही
द्वितीया	माक्का	आमका	तुक्का	तुमका
तृतीया	हांवें	आम्हीं	तुवें	तुम्हीं
चतुर्थी	माक्का	आमका	तुका	तुमका
पंचमी	मजलागीथावनु	आमकुथावुनु	तुजलागीथावनु	तुमलागीथावुनु
षष्ठी	मगेले	आमगेले	तुगेले	तुंगेले
सप्तमी	मज्जांतु	आमच्यांतु	तुज्यांतु	तुमच्यांतु

१. वि. रा. शिंदे : वि. विस्तार, जुलै १९२६.

तृ. पु. वाचक तो

प्रथमा	तो	ते	स्त्रीलिंगी 'ती' आणि नपुंसकलिंगी 'ते' हीं दोन्ही 'तो' प्रमाणेंच चालतात.
द्वितीया	ताक्का	तांक्का	
तृतीया	तान्नें	तान्नीं	
चतुर्थी	ताक्का	तांक्का	
पंचमी	त्याजलागीथावनु ताक्काथावनु	तांतलागीथावनु	
षष्ठी	तागेले	ताङ्गेले	
सप्तमी	ताज्जान्तु	ताच्चांतु	

आख्यातविभक्ति

१. वर्तमानकाळांत सर्व पुरुषांत रूपें सारखींच राहतात. वच = जाणें. वर्तमानकाळ एकवचन–वत्ता. अनेकवचन–वत्तानी.

२. भूतकाळांत मध्यवर्ती मराठीप्रमाणें 'ल' कार येतो व कर्माप्रमाणें क्रियापदाचीं लिंग, वचन, पुरुष हीं बदलतात. उदा०—हासलों (पुं. प्र. ए.), हासली (स्त्री. तृ. ए.), हासलें (न. तृ. ए.). वचु गेला, वचु गेली, वचु गेलें.

३. भविष्यकाळ—वत्लों (पुं. प्र. ए.), वत्ली (स्त्री. तृ. ए.), वत्लें (न. तृ. ए.)

४. धातुसाधित नाम—वचुनूं, बुल्लोनुं, खावुनुं, खेळणुं, धावनुं, वोणुं, जेमनुं.

५. भूतभूत—धातुसाधित विशेषण (निष्ठारूप)— गेल्लेले, खाल्लेलें, खेल्लेले, धाविल्ले, पळलेले इत्यादि.

६. तुमन्त—वचुक, खानचाक, खळचाक, धावचाक, पडचाक, जेमचाक.

७. आज्ञार्थाचीं रूपें—द्वि. पु. ए. व. वल्हइ, खा, खेळ, धाव. द्वि. पु. अ. व. उल्लगे, खानो, धानो, पोडो, जेवो.

गोमंतकी कोंकणी भाषेचा नमुना

आमच्या गांवचे काय खेळगडी सगळ्या जात्रांच्यो वारी करतात. जशे पळै पंढरेचे वारकारी नेमान जात्रेच्या दिसांत पंढरेत वतात तशेच हे लोक चुकनास्तना गोंयच्यो सोगळयो जात्रा काले शिगमे करतात. तो दीस १९२० ल्लो. सांगावेल्या काल्याक तांचे बरोबर हांवय गेलों. थैय २०–२५ रुपया म्हाका मेल्ले. अशे २-३ आकृतांक पैशे मेळकटीच म्होणूं लागले. खेळान हाका वेंग मारली. खेळ हाजेकडेन उल्लोंक लागलो मरे. हे आयकून म्हाका मूठभर मांस चढलें.

वऱ्हाडी भाषा

१६५. मराठीच्या प्रांतिक भेदांपैकीं पश्चिम किनाऱ्याकिनाऱ्यानें दमणपासून दक्षिणेस थेट कारवारपर्यंत चालू असलेल्या उत्तर कोंकणी व दक्षिण कोंकणी ह्या दोन स्वरूपांचें स्पष्टीकरण येथवर केलें. गोमंतकी किंवा कारवारी कोंकणी ही जशी मराठीच्या दक्षिणेकडील परम सीमेवरील भाषा तशी तिच्या उत्तरेकडील परम सीमेवरील जी वऱ्हाडी भाषा तिचें स्वरूप खालीं विशद केलें आहे. मध्यवर्ती मराठी भाषेच्या क्षेत्रापासून अत्यंत दूर वावरणाऱ्या ह्या दोन--कोंकणी आणि वऱ्हाडी--भाषांचें स्वरूप जवळजवळ ठेवून तुलनात्मक दृष्टीनें जर त्यांची तपासणी केली तर मराठी भाषेचा मूळचा स्वभाव व तिच्यावर अवांतर कारणांनीं झालेले परिणाम हे अजमावितां येतील. वऱ्हाडी भाषेचें क्षेत्र बरेंच विस्तीर्ण आहे. बुलढाण्याचा पूर्वभाग, एलिचपूर, बैतूल, सिवनी व बालाघाट ह्या प्रदेशाचा दक्षिण भाग, भंडारा, चांदा, वणी व वाशीम इतक्या प्रदेशांवर ही भाषा चालते. ही बोलणाऱ्यांची संख्या ७६,७७,४३२ (वऱ्हाडी व नागपुरी मिळून) इतकी आहे. कोंकणी भाषेचे ज्याप्रमाणें प्रांतांवरून, जातींवरून व धंद्यांवरून निरनिराळे उपभेद पडलेले आपण पाहिले, तसेच वऱ्हाडी भाषेचेहि असे बोलणाऱ्यांच्या प्रांत, जाती व धंदा ह्यांवरून उपभेद पडले आहेत. घाटावरची वऱ्हाडी, घाटाखालची वऱ्हाडी हे तिचे दोन स्थूल भेद आहेत. नागपुरी, बालाघाटी, चांदा वगैरे आणखीहि देशनिष्ठ उपभेद वऱ्हाडीचेच होत. झारपी, धनगरी, कतिया, कुणबी, कुंभारी, महारी, गोवरी हे वऱ्हाडीचे जातींवरून पडलेले उपभेद होत. केवठी हा एक तिचाच पोटभेद बघेली भाषेशीं मिसळून झाला आहे. हळबी म्हणून आणखी एक पोटभेद वऱ्हाडीच्या शेवटच्या परिसरावर वापरला जातो. मध्यप्रांतांत नागपूरच्या आसपास नागपुरी भाषा चालते. ह्या प्रत्येकींत मध्यवर्ती वऱ्हाडीपासून थोडे निराळे असे सूक्ष्म भेद आहेत. वऱ्हाडी भाषेचें मूळ स्वरूप पुढीलप्रमाणें आहे.[1]

वर्णप्रक्रिया—स्वर

१. दीर्घ स्वर--विशेषतः अन्त्य दीर्घ स्वर ऱ्हस्व उच्चारिले जातात. उदा०--मी अथवा मि. माही अथवा माहि. माहा अथवा महा. (षष्ठीचीं रूपें)

२. नागर पुणेरी भाषेंत जेथें जेथें ' ए ' अन्त्य स्वर येतो तेथें वऱ्हाडी भाषेंत ' अ ' घालतात. उदा०--सांगितल (–लें), त्यान, (–नें), भुकेन (–नें) असल (–सेल).

३. 'इ' किंवा 'व' बद्दल वऱ्हाडी भाषेंत 'ए,' 'य' हा वर्ण येतो. उदा०—दिलें>देलल, ह्यल्ल, इळ, येळ < वेळ, राह्यला त्यव्हा (अकोला).

१ Dr. Grierson : *L S. I.* 7.

४. आद्य 'ए' चा उच्चार ये असा करतात. कोंकणी भाषेंत असाच फरक होतो. उदा०--'ए' ब्द्दल 'ये' किंवा 'ओ' बद्दल 'वो' येणें हा प्रकार कानडी भाषेच्या संसर्गानें मराठींत शिरला असण्याचा संभव आहे. उदा०—येक (एक), वोंगळ (ओंगळ).

५. 'अ' आणि 'अवि' ह्या दोंहाबद्दल 'ओ' हा स्वर उच्चारतात. उदा०—जवळ–जोळ, उडविला–उडोला.

व्यंजनें

१. अनुनासिकांचा उच्चार पुणेरी नागर मराठींत जसा करतात तसा वऱ्हाडी भाषेंत करीत नाहींत. अनुनासिकांचा अर्धवट उच्चार वऱ्हाडींत होतच नाहीं. जो करतात तो अगदीं स्पष्ट (निरनुनासिक) करतात. उदा०— [पुणेरी] त्या कारणानेँ, [वऱ्हाडी] त्या कारणाने. करूँ, करू; किंवा स्पष्ट उच्चार करतात. उदा०—तूं > तून्. देवाशीं > देवाशीन्.

२. 'ड' च्या उच्चारासंबंधीं वऱ्हाडी भाषेंत बरीच भानगड आहे. एखाद्या स्वराच्या नंतर 'ड' आला तर त्या 'ड' चा उच्चार 'र' होतो. 'र' आणि 'ळ' ह्या दोहोंच्या उच्चारांमध्यें फार साम्य असल्यामुळें हा घोटाळा होतो. 'ळ्' चा उच्चार 'र्' किंवा 'ऋ' च्या जवळ जवळ होतो. कधीं कधीं 'य्' च्या सारखाहि होतो. बुलढाणा, मलकापूरकडील भाषेंत त्याचा नियमानेंच 'य्' होतो. उदा०—डोळा–डोया. जवळ—जोय, जवय. 'माळी' ह्या शब्दाचे मारी, मायी, माइ इतके भिन्न उच्चार होतात.

३. असाच घोटाळा 'न्' आणि 'ण्' ह्या दोन व्यंजनांच्या उच्चाराच्या बाबतींत आहे. वऱ्हाडी भाषेंत 'न्' बद्दल 'ण्' घालतात तर नागपूरच्या भाषेंत ह्याच्या उलट 'ण्' बद्दल 'न्' घालण्याची प्रवृत्ति आहे. उदा०—कोण, [वऱ्हाडी] कोन; पाणी, > पानी; नाणें > नानें.

४. 'ल' आणि 'न' हे दोन्ही वर्ण परस्परांसाठीं भविष्यकाळांत येतात. उदा०—मी मारीन–मी मारील. तो मारन–मारल.

५. इ, ई व ए ह्या स्वरांच्या पूर्वींचा 'व' अस्पष्ट उच्चारिला जातो. कधीं कधीं त्याचा लोपहि होतो. उदा०-- विस्तू – इस्तु. वीस–इस. वेळ–येळ.

६. 'व्ह' चा उच्चार 'भ' असा कधीं कधीं करतात. उदा० — नव्हते–नभते.

प्रत्ययप्रक्रिया

अन्त्य स्वर दीर्घ असेल तर त्याला ऱ्हस्व करण्याची लकब वऱ्हाडी भाषेंत असल्याचें वर सांगितलेंच आहे. ह्या लकबीचा परिणाम असा झाला आहे कीं, नपुंसकलिंगी एकवचनी व अनेकवचनी जे 'एँ' कारान्त रूप असतें तें बऱ्याच

ठिकाणीं ‘ अ ’ कारान्त होतें. उदा० – ‘ पोरगें ’ ह्याचें रूप ‘ पोरग ’ असें होतें. ‘ माणसें ’ ह्याचें रूप वऱ्हाडी भाषेंत ‘ माणस ’ असें होतें. आणि असें ‘ अ ’ कारान्त रूप झालें म्हणजे साहजिकच त्याला विशेषण लागलें म्हणजे तें विशेषण मात्र नपुंसकलिंगी अनेकवचनांत न राहतां पुंलिंगी अनेक वचनांत राहतें. उदा० ‘ चांगलीं माणसें ’ (पुणेरी), ‘ चांगले माणसे ’ (वऱ्हाडी). अशा प्रकारचा लिंगासंबंधीं घोटाळा चान्दा, अकोला येथील कुणबी, चान्दा, भण्डारा येथील गोवार ह्या लोकांच्या भाषेंत व त्याचप्रमाणें बालाघाट येथें वापरांत असलेल्या मऱ्हेटी भाषेंत व रायपूरच्या मऱ्हाटी भाषांत फार आढळून येतो. पुंलिंग आणि नपुंसकलिंग असा फरक मराठी आणि गुजराती ह्या दोन भाषांमध्येंच प्रामुख्यानें दिसतो. हिंदीमध्यें फारसा नाहीं. तेव्हां ह्या दोहोंमधील दुवा वऱ्हाडी भाषा सांधते. एकारान्त नपुंसकलिंगी नामांमधील ‘ ए ’ चा ‘ अ ’ करण्याची लकब पुणें सातााऱ्याकडील ग्रामिक भाषांमध्येंहि–विशेषतः मराठ्यांच्या बोलींमध्यें–आढळून येते.

विभक्तिप्रत्यय—नागर मध्यवर्ती भाषेंत जे विभक्तीचे प्रत्यय आहेत तेच वऱ्हाडी भाषेंत आहेत. ध्यानांत ठेवण्यासारखे फरक पुढीलप्रमाणें आहेत. व्याकरण–चतुर्थीचा जो ‘ ला ’ प्रत्यय पुण्याकडील भाषेंत सररहा वापरण्यांत येतो तसा वऱ्हाडी भाषेंत दिसत नाहीं. त्याच्याऐवजीं ‘ ले ’ हा प्रत्यय वापरण्यांत येतो, उदा०— ‘ बापाला ’ असें रूप न करतां ‘ बापा-ले ’ असें रूप वऱ्हाडी भाषेंत सर्वमान्य झालें आहे.

अनेकवचनाच्या प्रत्ययांपूर्वी ‘ ही ’ किंवा ‘ ई ’ हा एक आगम येत असतो. उदा०— बापास (पुणेरी), बापाईस किंवा बापाहीस (वऱ्हाडी). माणसांना (पुणेरी), माणसाइले (वऱ्हाडी).

सर्वनामें

सर्वनामाच्या कांहीं विभक्तींचीं रूपें चमत्कारिक होतात. पुरुषवाचक– द्वितीया–मज, मजले, मले. (‘ ले ’ प्रत्यय ‘ ला ’ बद्दल वापरतात.). तृतीया–तुवा, त्वा, त्या. षष्ठी–माहा (माझा), तुहा (तुझा). पुणेरी भाषेंतील माझा, तुझा हीं रूपेंहि वापरलीं जातात.

दर्शक सर्वनाम—पुणेरी भाषेंत ‘ जो, तो ’ याचीं जीं रूपें होतात तींच वऱ्हाडी भाषेंत होतात. स्त्रीलिंगी एकवचन मात्र ‘ हे, ते, जे ’ अशीं रूपें होतात. काव्यामध्यें, जुन्या भाषेमध्यें, जुन्या पत्रव्यवहारांत स्त्रीलिंगी एकवचनी रूप ‘ए’ कारान्तच आढळून येतें. उदा०—‘कळावें हे विनंती ’ ह्या पत्रव्यवहाराच्या मायन्यांत मात्र थोडासा ह्याचा अवशेष राहिला आहे.

प्रश्नार्थक सर्वनाम—‘ काय ’ ह्याचीं पंचमीचीं रूपें—काव्हून, काहून, काम्हून (का म्हणून > काम्हून > काव्हून > काहून) अशीं होतात.

क्रियापदांचे प्रत्यय

पुणेरी भाषेंतील क्रियापदांचीं सामान्य रूपें शिष्टाच्या वापरांत आहेतच. त्यांशिवाय जीं रूपें वापरांत प्रामुख्यानें नेहमीं आहेत तीं हीं. उदा०—मी मारतों; मी मरतों; मी म्हणीन; मी असल; मी करीन; मी असीन. द्वितीय पुरुष आणि तृतीय पुरुष ह्यांचीं एकवचनांत रूपें सारखींच होतात. उदा०—तूं आहे, तूं गेला; तो आहे, तो गेला.

त्याचप्रमाणें भूतकाळांतीलहि द्वितीय पुरुष आणि तृतीय पुरुष अनेक वचनाचीं रूपें सारखींच होतात. खानदेशी व नगरी भाषेंत असाच प्रयोग होतो. उदा० — तुम्ही गेले; ते गेले.

वर्तमानकाळ—हो धातूचीं प्रथमपुरुष एकवचनाचीं रूपें—मी आहों, –आहे,–व्हय अशीं होतात.

कर धातूचीं रूपें : १. मी करतों, तूं करतो–स, तो करतो, ते करतात.

धातूरूपाची एक चमत्कारिक गोष्ट नमूद करण्यासारखी आहे. द्वितीय व तृतीय पुरुषांचीं एकवचनाचीं रूपें आणि तृतीयपुरुषी अनेकवचनाचीं रूपें सारखींच होतात. त्यांच्यामध्यें लिंगभेद नसतो. दोन्ही लिंगी रूपें सारखींच असतात. उदा०—तूं राहतेस; तो येते; तो करत्ये; ते करतेस; ते जातेत.

वऱ्हाडी भाषेंत प्रथमपुरुषी क्रियापदाच्या लिङ्गाबद्दल जरासा चमत्कारिक प्रयोग आहे. उदा०—'मी जातों' असा पुंलिंगी प्रयोग स्त्रियांच्या तोंडीं सहज येतो. पुण्याकडील भाषेंत हाच स्त्रीलिंगी प्रयोग "मी जातें–त्यें" असा होईल. संस्कृतमध्यें ज्याप्रमाणें 'अहम् गच्छामि' हा प्रयोग तिन्ही लिंगी सारखाच राहतो, त्याप्रमाणें ह्या भाषेंतहि कांहीं फरक होत नाहीं. मराठीमध्यें 'जात' हें (धातुसाधित) कृदन्त विशेषण असल्यामुळें तें विशेष्याप्रमाणें बदललें पाहिजे. परंतु वऱ्हाडी मराठींत तें बदलत नाहीं. ह्या चमत्कारिक प्रयोगाला संस्कृतचा अवशेष असें म्हणतां यावयाचें नाहीं. असलेच प्रयोग कोंकण, मिरज, कोल्हापूर, इसलामपूर इकडे जैन स्त्रियांच्या बोलण्यांत येतात. वऱ्हाडचा टापू तेलगूच्या जवळ व कोल्हापूरचा टापू कानडीच्या जवळ असल्यामुळें हा प्रयोग तेलगू व कानडी ह्या द्राविडी भाषांच्या संपर्काचा परिणाम असला पाहिजे, हें उघड आहे. द्राविडी भाषेंत क्रियापदाचें रूप कर्त्याप्रमाणें बदलत नाहीं. उदा०—मी जातें = तेनु वेळ्ळु पोता (तेलगु); नानु होगुत्तेने (कानडी).

द्राविडी भाषांचा संसर्ग आणखी इतर प्रयोगांतहि दृग्गोचर होतो. 'मी गृहधंदा विसरली' असा प्रयोग होतो. तसेंच 'तो काम केला' असाहि एक कर्मणि प्रयोग होतो. हे द्राविडी भाषेचे परिणाम होत.

आज्ञार्थ—द्वितीय पुरुषी एकवचनांत रूपें 'य' कारान्त होतात. उदा०—जाय, खाय, पाह्य, (कोल्हापूरकडील देशस्थ ब्राह्मणांच्या बोलण्यांत

एकाक्षरी धातूच्या बाबतींत आज्ञार्थ द्वितीय पुरुषी अनेकवचनी रूपें—जावा, खावा, अशीं होतात).

भूतकाळ—–रीतिवर्तमानकाळाचा उपयोग भूतकाळाप्रमाणें होतो. उदा०—मी म्हणे. ज्ञानेश्वरींतील रूपांसारखीं 'ओ' कारान्त रूपेंहि क्वचित् प्रसंगीं आढळून येतात. उदा०— मी निजों (मी निजत असे). अकरणरूपांत पुणेरी भाषेंत जी 'इ' येते, तिच्या ऐवजीं वऱ्हाडी भाषेंत 'ए' येतो. उदा०– तो जायेना < जाईना (पुणेरी), तो देयेना < देईना.

साधा भूतकाळ पुणेरी भाषेंतील भूतकाळाप्रमाणेंच सिद्ध होतो. "म्यां मारलें" ह्याच्या धर्तीवर द्वितीय पुरुषी "त्या मारले" (तूं मारलें) असा प्रयोग होतो. कोंकणी भाषेंत ज्याप्रमाणें 'म्यां सांगितलेन किंवा सांगितलेनि, –केलेनि, – वाचलेनि.', अशीं 'न' कारान्त किंवा 'नि' कारान्त रूपें होतात, त्याप्रमाणें वऱ्हाडी भाषेंतहि 'नि' कारान्त व बाहुल्यानें 'न' कारान्त रूपें आढळतात. उदा०— धाडलन, सांगितलन (भूतकाळ).

धातूच्या रूपांच्या शेवटीं जो 'न' किंवा 'नि' येतो त्याची उपपत्ति तीन निरनिराळ्या मार्गांनीं लावतात. १. रूपाच्या शेवटीं जा अनुनासिक आहे त्यापासूनच 'न' किंवा 'नि' आला असण्याचा संभव आहे. २. किंवा ती सता तृतीया असण्याचा संभव आहे. उदा०–– तेन कृतेन > त्यानें केलेनि; तेन संख्यातेन > त्यानें सांगितलेन–नि. ३. किंवा वऱ्हाडी भाषेच्या बाबतींत पूर्व हिंदीच्या संसर्गानें तो आला असण्याचा संभव आहे.

ह्या तिन्हींपैकीं दुसरी राजवाड्यांनीं दिलेली उपपत्ति विशेष ग्राह्य दिसते, कारण ती वऱ्हाडी व कोंकणी ह्या दोन्ही भाषांत रूढ आहे.

प्रयोगांच्या बाबतींत वऱ्हाडी भाषेंत आणि पुणेरी भाषेंत फारसा फरक नाहीं. कर्तरि, कर्मणि, भावे हे तिन्ही प्रयोग पुणेरी भाषेप्रमाणेंच वापरतात. छिन्दवाडा, भण्डारा, बालाघाट ह्या बाजूकडील ग्रामिक भाषेंत कर्मणि आणि कर्तरि ह्यांचा घोटाळा झालेला दिसतो. उदा०–– 'मी पाप केलों, तो काम केला, मी नाहीं मारलों, तीच मारली' असे चमत्कारिक प्रयोग कर्मणि आणि कर्तरि ह्या दोहोंमध्यें होणाऱ्या संभ्रमामुळें झालेले आढळून येतात. कर्मणि प्रयोगाप्रमाणें तृतीयान्त कर्ता असून क्रियापदाचें रूप कर्माप्रमाणें बदलावयास पाहिजे, परंतु तें तसें बदलत नाहीं.

कर्मणि व कर्तरि प्रयोगांतील हा घोटाळा उडण्याचें कारण म्हटलें म्हणजे बोलणाऱ्यांचा संबंध 'तेलगू' भाषा बोलणाऱ्या लोकांशीं येतो हें होय. कारण हाच संभ्रम कोल्हापूर, मिरज, इसलामपूर इकडील प्रांतांतील लोकांच्या बोलण्यांत कानडीच्या सहवासानें येतो. डॉ. ग्रियर्सन म्हणतो त्याप्रमाणें हा परिणाम पूर्वी [हिंदी]

भाषेच्या सान्निध्याचा नव्हे. तसें असतें तर महाराष्ट्राच्या दक्षिणेस कानडीच्या परिसरावर तोच घोटाळा दिसता ना.

भविष्यकाळ—ह्या काळाचीं कांहीं रूपें उल्लेखनीय आहेत. पुणेरी भाषेंतील सामान्य भविष्याचीं रूपें ह्या भाषेंत सांपडतात. १. मी मारल; २. आम्ही मारूं; ३. तूं मारसीन; ४. तुम्ही मारसान [कुणबी]; ५ तो मारील; ६ ते मारतीन. पहिलें, तिसरें, चौथें व सहावें हीं रूपें ध्यानांत ठेवण्यासारखीं आहेत.

कृदन्तें मध्यवर्ती भाषेंप्रमाणेंच होतात. उदा०— चारणें, चारावें. राखणें, राखावें. द्वितीया–चारण्यास, चारायास, राखण्यास, राखायास.

ह्याच कृदन्तांना दुसरें प्रत्यय ज्या वेळेस लागतात त्या वेळेस त्यांचें 'अंग' या–आ–अय–कारान्तच तयार होतें. उदा०— चाराय–ले [चारायला], राखावा–ले [राखावयाला]; करा–ले [करावयास].

पुणेंसाताऱ्याकडील कुणबाऊ भाषेंत जसा 'शानि' हा शब्द ल्यबन्ताच्या पुढें वापरला जातो तसाच वऱ्हाडी भाषेंतहि तो वापरला जातो. उदा०—करून-श्यान, धावूनश्यान, म्हणूनश्यान इत्यादि. 'ऊन' प्रत्ययाच्या ऐवजीं 'ओन' वर्ध्याच्या बाजूस वापरतात. उदा०—म्हणोन, करोन, जाओन इत्यादि. अशींच रूपें कोंकणी भाषेंत व जुन्या मराठींत आढळून येतात.

हळबी

१६६. वऱ्हाडीचे जे प्रांतिक भेद वर सांगितले आहेत त्यांमध्यें हळबी भाषेचा उल्लेख प्रामुख्यानें केला पाहिजे. ही भाषा बोलणारे जे हळब लोक आहेत त्यांची संख्या एक लक्षावर कांहीं हजार असून ते मध्यप्रांतांतील बस्तर आणि कणकेर ह्या संस्थानांत व चान्दा, रायपूर, भण्डारा ह्या बाजूच्या आसपास पसरले आहेत. मध्यप्रांताच्या बाहेरहि कांहीं ठिकाणीं हळबी लोकांच्या तुरळक वसाहती आहेत. मद्रास व रायपूर येथी हळबी लोक गोण्डांपैकींच आपणां स्वतांस समजतात, तर भण्डारा येथील हळब आपला आणि गोण्डांचा कांहीं संबंध नाहीं असें तितक्याच जोरानें सांगतात. ओढ्या प्रांतांतलि राजांच्या तैनातींत हळब लोक सेवाचाकरी करून राहात. मानववंशशास्त्राच्या दृष्टीनें हळब लोकांबद्दल बरेंच मतवैचित्र्य दिसून आलें तरी भाषाशास्त्राच्या दृष्टीनें ते मूळचे अनार्य एतद्देशीय असून त्यांनीं आर्यभाषा स्वीकारिल्या आणि भाषेबरोबर आर्यांचा धर्महि स्वीकारला. हळबी लोकांच्या भाषेंत मराठी, ओरिया आणि छत्तिसगढी या तीन भाषांचें मिश्रण आढळून येतें. शब्द हिंदुस्थानी आणि त्याला प्रत्यय मात्र मराठी लावण्याची पद्धत हळबी भाषेंत आहे. "मी देखलों नाहीं" अशा प्रकारचे अर्धे मराठी आणि अर्धे हिंदी असे धेडगुजरी प्रयोग वापरतात. "मी नाहीं" हे मराठी शब्द, 'देख' हा हिंदी शब्द आणि त्याला

'ले' हा भूतकाळचा मराठी प्रत्यय. शब्दांचा भरणा हिंदी असला तरी त्यांना ज्या अर्थी प्रत्यय मराठी भाषेंतील आहेत त्या अर्थी हळबी भाषा ही हिंदीची उपभाषा न समजतां मराठीची उपभाषा समजणें हें जास्त सशास्त्र आहे.

स्वराच्या उच्चाराच्या बाबतींतहि हिंदी आणि मराठी ह्या भाषांतील उच्चारांची सरभेसळ हळबी भाषेंत झाली आहे. मराठीपेक्षां छत्तीसगढीकडे ओढा फार आहे. अ आणि ओ व ऐ आणि उइ हे एकमेकांबद्दल येतात. उदा०—बला, बोलो; मइ, मुइ.

तालव्य व्यंजनांचा उच्चार हिंदी तालव्याप्रमाणें होतो; मराठी तालव्याप्रमाणें होत नाहीं. 'ण' चा उच्चार मध्यप्रांतांतील उच्चाराप्रमाणें 'न' होतो. 'व' चा उच्चार 'ब' होतो. उदा०—वेळ > येळ > बेळ.

नामाचीं लिंगें दोन—पुंलिंग आणि स्त्रीलिंग. वचनें दोन—पैकीं अनेकवचन 'मन' हा शब्द एकवचनाच्या रूपांपुढें ठेवून तयार होतें. उदा०—बाबामन, हूनमन. विभक्ति—नामाचें सामान्यरूप होत नाहीं. नामाच्या साध्या अंगाला विभक्तिप्रत्यय लागतात. मुख्य विभाक्तिप्रत्यय पुढीलप्रमाणें आहेत. चतुर्थी—के. पंचमी—ले, लगे, ले. षष्ठी—चो, के. सप्तमी—में, ने.

ह्या भाषेंतील सर्वनामांचीं रूपें ध्यानांत ठेवण्यासारखीं आहेत.

प्रथम पु.	मुइ, मुइँ, मइँ, मइ, मेँ	आमी, हममन
द्वितीय ,,	तुइ, तुइँ, तू	तुम, तुमी
द्वितीया	मोके, मके	तुके
षष्ठी	मोचो, माचो, अमचो, आमर	तुचो, तोर, तुमची, तुमर

इतर सर्वनामें—तो, ये, जे, जो, जउन, कोन, (काचो–षष्ठी), काय.

क्रियापदें—क्रियापदांचीं रूपें लिंगाप्रमाणें बदलत नाहींत. 'ना' हें अव्यय पादपूरणार्थ लावतात. उदा०—तूचो नाव काय आये ना? जाव ना. जाँव ना. मुई हिण्डले ना. मारण्डे ना.

वर्तमानकाळाचीं रूपें—आसे–आसू, आसीस–आसस, आसे–आसत.

भूतकाळांत 'ले' प्रत्यय लागतो. उदा०—मुई गेलों–गेला, तुई गेला–गेलीस, मुई होले, तुई होला–होलीस, इ.

भूतकाळ साधण्याचा आणखी एक प्रकार आहे. 'ब' प्रत्यय लागून भूतकाळ सिद्ध होतो. उदा०—मइँ करबेसे; मोके मारबा आसत.

भविष्यकाळ—ह्या काळांत 'दे' किंवा कधीं कधीं 'ते' प्रत्यय लागतो. उदा०—मइँ–मारेन्दे,–मारुन्दे,–बोलेन्दे,—देदे.

आज्ञार्थ—प्रत्यय नाहीं. उदा०—बस, जा, आस, दियस, देस, मारस, आनास.

वरील विवेचनावरून हें कळून येईल कीं, हळबी भाषेमध्यें कांहीं नाहीं तरी तीन चार भाषांचें मिश्रण दिसतें. 'आमर तुमर' ह्या रूपांत बंगालीचा अवशेष दिसतो. षष्ठीचा 'च' प्रत्यय व भूतकाळचा 'ल' प्रत्यय ह्या दोहोंत मराठी भाषेचा अवशेष दिसतो. शब्दांचे उच्चार, नामाच्या विभक्तींचीं रूपें ह्यांमध्यें छत्तीसगढी भाषेचा ठसा दिसतो. उरिया भाषेचाहि कांहीं संपर्क भूतकाळाच्या रूपांत दिसतोच. ह्याशिवाय द्राविडी भाषांचे अवशेष दिसून येतात ते निराळेच. ह्यावरूनच ह्या भाषेला मराठीची पोटभाषा म्हणावी किंवा नाहीं ह्याविषयीं विद्वानांना शंका आहे[1]

वऱ्हाडी भाषेंतील शब्दविशेष खालीं दिले आहेत.

अवंदा (यंदा); अढाऊ (लुच्चा); आहना (उखाणा); इंधन(सर्पण), उळा (हरभरा ओला व भाजलेला); कल्हा (गलबला); कीर (रेघ); कुंड (कामटीचें तयार केलेलें व रोगण लावलेलें बुरडी भांडें); खाबरी (दुधादह्यासाठीं मातीचें मडकें); चबरा (बडबड्या); घड्याळ (देवळांतील चिपट वाटोळी घंटा); टिकसा (उटणें); टेर (तुकडा); डोलची (बादली); डिंगर (लुच्चा); तासकी (लहान ताट); थायली (लहान थाळी); डांग (झाडाची फांदी); धकणें (चालू होणें–गाडी धकली); तिरपी (लहानशी खिडकी); थरी (दुधावरची साय); दिवलाणी (पणती); धुरकरी (गाडीवान); निऱ्हा (अगदीं); पोहोटा (गोळा, पुंज–शेणाचा); बोनें (पक्वान्न); बहिणाई (बहिणीचा नवरा. बहिण+नाहो); भदें (मडकें); पंचाई [ली] (लोहार); भान (जेवण्याचें पान); वरंडी (ओळ); वरपणें (भुरके मारणें); वाढई (वर्धकि < सुतार); सय, साडे, सुडा, (अडकित्ता); हाड्या (कावळा); हातोली (लग्न विवाह–पाणिपीडनम्[2]).

वऱ्हाडी भाषेंतील कांहीं प्रयोगविशेष नमुन्यादाखल खालीं देतों.

अजित होणें (दुसऱ्याकडून पराभव झाल्याचें कबूल करणें). सनकेंत येणें (एकदम संतापून जाणें). खटाई काढणें (खरडपट्टी काढणें). धौशा असणें (स्त्री मर्दानी व खड्या आवाजाची असली म्हणजे तिजबद्दल वापरतात) गौर पुजणें (अनुरूप पत्नी किंवा पति मिळविण्याची खटपट). पंचांग घालणें (कांचा मारणें). मागून पुढून लेक नवरा, बाप बोहरा[3].

---

१. Dr. Grierson *L. S. I.* 7

२. वि. भि. कोलतेः वि. विस्तार ५९; ३, ८.

३. वा. ना. देशपांडेः वि. विस्तार ५८–३

वऱ्हाडी भाषेचे नमुने

१. कोन काई म्हनल तरी मानसान आपलपन सोडु नय. दुसऱ्याच च्यांगल चोखट असल त घ्याव. पर उठल्या सुटल्या दुसऱ्याच सारख्या सारच घेन म्हणजे बिलकुल खराब. आता आता पाहाव त मानुस बायको कोनी पाहा, लहान पाहा, मोठी पाहा, सगळेच्या सगळेच आपले बहेताउ. दिसंदिस साऱ्याच गोष्टींत भिकारीपन अन् दुबळपन वाढत चालल आहे.

२. जाय उडून रे हाडया। काय झाल सोनुलीला
नको करू काव काव रडू कशाच डोळ्यांत
निजते ही पांघरुनी। तान्हाग वासरावानी
लुगडयाचा माझा शेव. कशापायीं हा आकांत
पाय वजें वजे टाका
गोड गोड ओव्या म्हणा

३. कोन्या एका मानसाले दोन पोर व्हते. त्यामंधला एक लाह्यना बापले म्हने, बावा, जे जिनगीचा हिसा मले येईल तो दे. मग त्यान त्याले पैसा वाटून देला. मग थोडया दिसान लाह्यना पोर झाडून पैसा जमा करून लाम मुलकान गेला, अन तथीं उधयेपनान राहून आपला पैसा गमावून देला. मग त्यान अवघ खरचल्यावर त्या मुलकात काय पडला. त्यामुये तो खायाले मोताद झाला.

नागपुरी भाषा

चिंधु दिवसभर खळ्यावर होता. जेवायास घरि गेला नाहि. संध्याकाळी त्याचि सासु बलाउ आलि पर गेला नाहि. भुक नाहि म्हुन सांगितलें. त्या रात्री खळ्यावर निजला. त्याच्या अंगावर सोन्याच कड, चांदीच कड, सोन्याच्या ४ चंद्रकडया करदोडा आनि सोन्याचा छल्ला इतक होत.

रायपुरी भाषा

काचो मानुष्रके दू-झन पुतार रहिलो. हुचो छोटे बाबू बाबासे बोललो, ए बाबा धनसे जो माचो बांटा आछे सो मा—चुक देहां. तपहर बापुसने हुनाके अपलो धन बाटून दिलो. जूगा दिन नो होईला छोटे बाबू बाँटा नीला अरु बडे. घूर गाँव बसूं गेला. हुँथा खराब संगमे दिन का ठलो आपलो धन उडालो. जब हुन जमा उडावून चुकलो तहपर उन देसे बडो दुकाल पडलो. और हुन हारा कंगाल हुईलो[१]

खानदेशी—अहिराणी भाषा

१६७. मराठीच्या पोटभाषांपैकीं खानदेशी भाषा ही एक महत्त्वाची पोटभाषा आहे. पुणें—नासिकजवळील शिष्ट अभिजात मध्यवर्ती मराठीच्या

१ Dr. Grierson : *L. S. I.* 7

जवळचाच ह्या भाषेचा प्रांत असल्यामुळें तर हिच्या अभ्यासास विशेष महत्त्व येतें. उत्तरेकडे गुजराती भाषेचा निकट संबंध आल्यामुळें पदोपदीं गुजरातीचा ठसा ह्या भाषेवर उठलेला दिसतो. ह्यामुळेंच ही खानदेशी भाषा मराठी भाषेचा पोटभेद आहे कीं गुजराती भाषेचा पोटभेद आहे ह्यासंबंधीं प्रत्यक्ष भाषाकोविदांनाहि संशय पडतो. डॉ. ग्रियर्सन यांच्या संपादकत्वानें निघालेल्या भाषाविषयक पाहणीच्या ग्रंथमालेंतील गुजरातीसंबंधींच्या भागांत ही खानदेशी भाषा गुजरातीची पोटभाषा म्हणून गणली आहे. ह्या संबंधाचीहि शहानिशा खालील विवेचनावरून होईलच. ह्या भाषेला प्रांतावरून खानदेशी असें नांव पडलें आहे. साधारणपणें ह्या भाषेचें क्षेत्र पूर्व व पश्चिम खानदेश हे दोन जिल्हे, दक्षिणेकडे नासिक जिल्ह्याच्या उत्तर हद्दीपर्यंत व उत्तरेकडे बऱ्हाणपूरपर्यंत आहे. अशा ह्या विस्तृत क्षेत्रांत हिचा वापर असल्यामुळें व तो सर्व विस्तृत प्रदेश लहान मोठ्या डोंगरपर्वतासारख्या निसर्गनिर्मित अडथळ्यांनीं पूर्ण असल्यामुळें ह्या खानदेशी भाषेंत ठिकठिकाणीं थोडेफार भाषाभेद आढळून येतात. मराठीच्या ह्या पोटभाषेचे आणखी अनेक पोटभेद झालेले आढळतात. शिवाय, भाषेस स्थैर्य येण्यासाठीं तिच्यांत शिष्टपणा किंवा अभिजातपणा किंवा लेखनिविष्टत्व वगैरे जे गुण असावे लागतात ते ह्या भाषेंत नसल्यामुळें व केवळ बोलीचेंच स्वरूप तिला असल्यानें वीस वीस कोसांवर ही भाषा बदलली तर त्यांत नवल नाहीं.

खानदेशचा उत्तर भाग तापी, नर्मदा ह्या नद्या व सातपुडा पर्वताच्या रांगा ह्यांनीं व्यापिला आहे. हा प्रदेश म्हणजे भिल्ल, ठाकुर, कोंड कातकरी, वारली इत्यादि लोकांच्या वस्तीचा प्रदेश. लोकसंख्येंत विशेष भरणा भिल्ल व ठाकुर ह्या जातींचा. ह्याशिवाय रानटी लोकांत आणखी कोणकोणत्या जाती येऊन मिसळल्या हें सांगणें कठीण आहे. उत्तरेकडील पुष्कळ फिरत्या टोळ्या ह्या लोकांत येऊन मिसळल्या असण्याचा फार संभव आहे. पंजाब, सिंध, मध्यदेशांतील मथुरा प्रांत वगैरे प्रांतांतून आभीर नांवाचे पुष्कळ लोक खालीं येऊन ह्या प्रांतांत स्थायी झाले. आभीर ह्या लोकांच्या वसाहतीबद्दल इतरत्र विवेचन जें केलें आहे त्यावरून ह्या पशुचारणजीवी फिरत्या लोकांनीं महाराष्ट्राच्या वसाहतींत, भाषेंत, धर्मसमजुतींत, चालीरीतींत किती परिणाम केला हें कळून येईल. खानदेशी भाषेला ती ज्या लोकांकडून बोलली जाते त्या लोकांच्या नांवावरून अहिराणी म्हणजे अहिरांची–आभीरांची भाषा असें नांव पडलें आहे. आभीर किंवा अहिर लोक हे खानदेशांतील वस्तीमध्येंच बद्धमूल झाले; येवढेंच नव्हे तर नासिक, नेमाड, बुलढाण्यापर्यंत त्यांच्या शाखा पसरल्या. ह्या त्यांच्या विस्तारामुळें अहिराणी भाषेचें क्षेत्र व बोलणाऱ्यांची संख्या पुष्कळ वाढली. खुद्द खानदेशांत अहिराणी भाषा बोलणारे लोक एकंदर लोकसंख्येच्या निम्म्यापेक्षां जास्त आहेत. लोकसंख्या साडेसहा लाखांवर आहे. ह्यांतच पुनः नेमाड, नासिक, बऱ्हाणपूर वगैरेकडील

अहिराणी बोलणाऱ्या लोकांची संख्या मिळविली तर एकंदर आंकडा बारा लाखांवर येतो. ग्रियर्सननें हा आंकडा खुद्द खानदेशापुरताच जो १२,५३,०६६ दिला आहे त्यांत अर्थात् चूक आहे.

नासिकच्या वर थोडासा प्रवास केला कीं, लगेंच शिष्ट लोकांच्या भाषेंत देखील पांच-दहा शब्दांगणिक 'भाऊ', 'बारे' हे शब्द आल्याखेरीज राहात नाहींत. साताऱ्याकडील मराठ्यासंबंधीं ज्याप्रमाणें सामान्य रीतीनें 'कायरे पावण्या' असा शब्दप्रयोग करतात त्याप्रमाणें खानदेशांतील माणसासंबंधीं 'खानदेशी भाऊ' असा शब्दप्रयोग हमखास करतात. त्याचप्रमाणें दुसरी ढोबळ खूण म्हटली म्हणजे 'ळ' कारा बद्दल 'य' कार येतो- ही होय. उदा.-डोया<डोळा, कावीय<कावीळ. तशीच प्रयोगामधीलहि एक विशिष्ट खूण आहे. चालू वर्तमानकाळ खानदेशी भाषेंत एका सहाय क्रियापदाच्या मार्फत साधतात. 'मी करून राहिलों आहे, येऊन राह्यलों, वाचून राह्यलों,' इत्यादि प्रयोग चालू वर्तमानकाळाचे वापरतात. तसेंच बोलण्यामध्यें आंडोर, डिक्री, कुदी खाणें, अत्राप, बश, अखोर, कठे, तठे, खेसर, जोयजे वगैरे प्रांतिक शब्दविशेषहि येतात. खानदेशी किंवा अहिराणी भाषेच्या अशा ह्या ढोबळ खुणा आहेत. सूक्ष्म विवेचन पुढें दिलें आहे.[1]

१६८. स्वरप्रक्रिया

१ 'स' बद्दल 'छ'. उदा०—सोड > छोड; सावली > छावली.

२. 'ल' किंवा 'ळ' बद्दल य.मात्र हा लकार किंवा ळकार चवर्गांतील व्यंजनाच्या सान्निध्यांत आला पाहिजे. उदा०—चळचळाट > चयचयाट, जळगांव > जयगांव, झाले > झाय. सर्व ठिकाणीं 'ळ' बद्दल 'य' येतोच. उदा०—नारळ > नारय. केळी > केयी, काळा > काया, पिवळा > पिवया, विळा > विया, सगया, सग्या (सगळा), गयात (गेलेत), धुयाले (धुळयाला), सोया (सोळा), सकाय (सकाळ)

३. 'ण' बद्दल 'न' नेहमीं येतो. उदा०—पानी, वानी, पन, पाहुना (पाहुणा), निवतन, जाने (जाणें).

४. 'र' काराच्या पुढें 'ड' कार आल्यास 'र' बद्दल 'ल' येतो. उदा०—रडूं > लडूं, कुतरडें > कुतलडें, परडें > पल्डें, ओरडणें > वलडणें.

५. 'त' बद्दल 'ट' माती > माटी ह्या शब्दांतच फक्त येतो.

६. तालव्य वर्ण मृदु उच्चारिला जातो.

७. आद्य 'वि' बद्दल इ घालतात. उदा०—विचार > इचार, विकत > इकत.

१. पां. मा. चांदोरकर : अ. भाषा. भा. इ. स. त्रै. व. ७ पृ. १३७

८. महाप्राणयुक्त वर्णांतील महाप्राण गाळतात. उदा०—थी (पंचमी प्रत्यय) >ती, आम्ही >आमी.

९. क्वचित् अनुनासिक वापरतात; क्वचित् वापरीत नाहींत. उदा०—भिंत–भीत, चिंच–चीच, उंट–ऊट–हूट.

१६९. प्रत्ययप्रक्रिया

अहिराणींत मध्यवर्ती मराठीप्रमाणें तिन्ही लिंगांचे शब्द आहेत. वचनें दोन आहेत. विभक्तींचे प्रत्यय पुढीलप्रमाणें आहेत.

	एकवचन	अनेकवचन
प्रथमा	–	–
द्वितीया	ले	सले, हले
तृतीया	न्ही, नी, कडतीन, कड, नाकन, वरी	सन्ही–सनी, सकडतीन, सकड सनाकन, सवरी
चतुर्थी	ले, से	सले, सकरी, ससे
पंचमी	तिन, थिन, पान	सातिन, साथिन, सपान
षष्ठी	न्ह, न्ही, न, नी	सन्ह, सन्हीं, सन, सनी
सप्तमी	म, मा, मझार	सम, समा, समझार
संबोधन	ओ	ओ

ह्या प्रत्ययांवरून दिसेल कीं एकवचनाचे प्रत्ययांस 'स' हा 'आगम' लावून अनेक वचनाचे प्रत्यय तयार होतात. हा 'स' संस्कृत सर्व > सव्व > स ह्याचा अपभ्रंश असेल काय? वर दिलेले प्रत्यय लावून 'घर' हा शब्द खालीं चालविला आहे.

प्रथमा	घर	घर, घरे
द्वितीया	घरले	घरसले
तृतीया	घरन्हीँ-वरी-नी	घर–सन्ही–नी–वरी
चतुर्थी	घरले–से	घरसले–से
पंचमी	घरतीन-थीन-पान-कन	घर–सतीन–सथीन–सपान–सकन
षष्ठी	घरन्ह-न्ही-न,-कन	घरसन्ह–सन्ही–सन,–सकन
सप्तमी	घरम, घरमां, घरमझार	घरसम–समां

ह्या रूपांवरून सामान्यरूपासंबंधीं एक महत्त्वाची बाब उघड होते. आहिराणी भाषेंत विभक्तिप्रत्यय लावण्यापूर्वी नामाचें सामान्यरूप होत नाहीं. उदा०—घरले, रामले, रामना, जयगांवमा इत्यादि.

सर्वनामें

	प्रथम पुरुष		द्वितीय पुरुष	
प्रथमा	मी	आम्हू	तू	तुम्हू
द्वितीया-चतुर्थी	मले, माले	आम्हले	तुले	तुम्हले
तृतीया	मावरी	आम्ही, आम्हना	तु, तवरी, तुवरी	तुही तुम्हू, तुम्हनी, तुम्ही
पंचमी	मनपान,मानाथीन,आम्हन– –पान–थीन, मनाथी (ती) न		तुनपान, तुमपान,	तमुनाथीन तुतुथीन,
षष्ठी	मन्ह–ना, नी,	आम्हना–नी		
सप्तमी	मनमां, मनामां	आम्हनामां	तुमां	तुपनामां

तृतीय पुरुषी तो, ती, तें ह्यांना हे वरचेच प्रत्यय लागतात.

प्रथमा	तो	त्या	ती	त्या
द्वितीया	त्याले	त्यासले	तिले	तिसले
तृतीया	त्यान्ही त्यावरी	त्यासनी त्यासवरी	तिन्ही इ.	तिसन्ही-नी इ.

ह्याचप्रमाणें हा, ही, हें, जो, जी, जें; कोन, इत्यादि सर्वनामें चालतात.

क्रियापदाचे प्रत्यय

कर धातूचीं वर्तमानकाळाचीं रूपें		भूतकाळ	
मी करस	आम्हू करतस	मी के,–कय	आम्हू के,–कय
तूं करस	तुम्हू तरतस	तूं के,–कय	तुम्हू के,–कय
तो करस	त्या करतस	त्यानी-तिनी के	त्यासनी के,–कय

एकच रूप तिन्ही पुरुषांत चालतें. त्याचप्रमाणें तिन्ही लिङ्गांत रूपें सारखींच राहतात; लिङ्गाप्रमाणें बदलत नाहींत.

तिन्ही लिङ्गी, तिन्ही पुरुषी व दोन्ही वचनी एकच रूप आणि तेंहि क्रियापदाचें मूळ रूप वापरल्यानेंच भूतकाळ दाखविला जातो. उदा०—मी फेक, तूं टाक, त्यांनीं टाक इत्यादि.

शेवटच्या अक्षरावर फक्त जोर देतात आणि आज्ञार्थाच्या रूपापासून त्याला निराळें दाखवितात.

कांहीं धातूंच्या बाबतींत मात्र भूतकाळाचीं रूपें थोडीशीं निराळीं होतात. धातु–बोल, जेव, ऊठ, चाल, पळ, धाव, चढ इ. अकर्मक धातु उदा०— मी बोल्नु, आम्ही बोल्नुत. तूं बोलना, तुम्हू बोल्नात. तो बोल्ना, त्या बोल्नात.

अहिराणींत ज्याप्रमाणें भूतकाळांत वरील रूपांत 'न' हा प्रत्यय येतो, तसाच मराठीच्या आणखी कांहीं पोटभाषांतहि येतो. उदा०—कातकऱ्यांच्या भाषेंत, तसेंच रत्नागिरीच्या चित्पावनी भाषेंत, कारवाराकडील भाषेंत, हळवी भाषेंतहि 'न' काराचे 'न, नू, नूत, ना, नी, नात' इत्यादि प्रकार भूतकाळदर्शक चिन्हें म्हणून येतात.

ह्या 'न' ची उत्पत्ति काय? ह्या 'न' ला मराठीच्या भूतकाळच्या 'ल' पासून निराळा समजून हा द्राविडी भाषांपैकीं तेलगू भाषेंतून गुजराती, भिल्ली, खानदेशी वगैरे भाषांत उतरला असावा असें डॉ. ग्रियर्सन यांचें म्हणणें आहे. परंतु हा द्राविडी नसून आर्य असावा असें आम्हांस वाटतें. जुन्या मराठींत दिन्न, दिन्हला, दिन्हली, दिन्हले अशीं रूपें सांपडतात. हीं रूपें प्राकृत दिन्न व प्राकृत प्रत्यय 'ल' मिळून झालीं आहेत. 'दान देन्ल' असा प्रयोग सन १४७८ मध्यें लिहिलेल्या ओढियाचा राजा जो पुरुषोत्तमदेव ह्यानें दिलेल्या ताम्रपटांत आहे. तेव्हां हा वरील 'न' प्राकृतोद्भव आहे; द्राविडोद्भव नाहीं.

भविष्यकाळ

मी	करसुं	आम्हू	करसूत
तूं	करशी	तूम्हू	करशान—शाल
तो ती-तें	करी	त्या	करतीन-तील.

ह्या रूपांच्या बाबतींत मात्र एकवचनांत व अनेकवचनांत पुष्कळ फरक झाला आहे.

संस्कृतमधील भविष्याचा 'स्य' प्रत्यय अहिराणींत आला आहे.

चालू वर्तमान 'करी राह्यना, करीत आहे,' हा प्रयोग लक्षणीय व महत्त्वाचा आहे. त्यांनीं केरलसे (त्यानें केलें आहे), तो करस (तो करीत असतो), तो करनारसे (तो करणार आहे).

विशेषणें—नामाप्रमाणेंच त्या त्या पुरुषाचीं व लिंगाचीं असतात.

अव्ययें—अठे, तठे, कठे, जव्हय, जधी, तव्हय, तधी, कव्हय, आन (आणि), न.

शब्दसिद्धि बऱ्याच अंशीं मराठीप्रमाणें आहे.

अहिराणी भाषेचें स्वरूप पुढील त्या भाषेंतील व गोष्टीवरून कळून येईल.

श्री रामचंदरनी गोठ

उत्तर हिंदुस्थानमा अयोध्या नावन यक सहेर शे. तठे येक राजा होइ ग्या. त्यान्ह नाव दसरथ व्हत. तो धल्डा होइ ग्या, पन त्याले पोरसोर झाय नी. तव्हह त्यानी काय के, की त्यान्हा जो ब्राह्मण गुरु व्हता त्याले बलाइसन आन अन "डिकरानी कांहीं तजवीज आमले दखाडा" अशा त्याना रावन्या किध्यात

बामननी येक उपाय दखाडा. रुसिसरिंग नावना येग रुसी व्हता; त्याले गाव-मझार लइ येवान ठयरन. तो उना अन त्यानी बराबर मुक्ता रुसी बी पन उनात. मंगन सऊ मिइसन सख्यु नदीपान यदन क्या. तव्हय काय गंमत झाई की हरीले करन ! कुंडमाथीन कायाकाया रंगना अगीन देव निघना. निघीसन, त्यानी दसरथ राजाले परसाद दिधा. राजानी त्याना तिन्ही बायकासले बलाई धाड. त्या उन्यात. मंग परत्येकले परसादना वाला वाला वाटा पाडिसन दिधा. त्यासनी तो परसाद खादा. मंग भाउले काय सांगु ! तिन्हीसले बी दिन राह्यनात. दिन भरी जावा वर त्यासले चार डिकरा झायात. त्या पोरानी नाव राम, लक्सुमन, भरत आन सतरुघन असा ठवात."

१७०. अहिराणी भाषेचें तिच्या व्याकरणिक अंगोपांगांसह स्वरूप येथवर विशद केलें. त्यावरून तिचें आणि मध्यवर्ती मराठी भाषेचें नातें तेव्हांच स्पष्ट होण्यासारखें आहे. तिच्यामध्यें मराठी भाषेचींच लक्षणें अधिक असल्यामुळें अहिराणी भाषा ही मराठीचीच पोटभाषा मानणें हेंच शास्त्रशुद्ध आहे.असें असून देखील डॉ. ग्रियर्सनकृत सरकारी हिंदुस्थानच्या भाषिक पाहणी ग्रंथमालेंतील ग्रंथांत तिचा गुजराती भाषेच्या पोटभाषांत समावेश केला असल्यामुळें त्या प्रश्नाचा विचार करणें अवश्य आहे. हा विचारहि केवळ भाषिक दृष्टीनेंच फक्त करावयाचा आहे. त्यांत राजकारण, प्रांतिक अभिनिवेश, लोकसंख्या कमी होईल म्हणून, किंवा भाषावार प्रांतरचनेंत आपल्या प्रांताचें क्षेत्रफळ कमी होईल म्हणून उत्पन्न होणारी भीति अगर मनाची व्यग्रता अशा कोणत्याहि बाबींचा उपसर्ग पोहोंचूं न देतां विचार करावयाचा आहे. वृत्ति अगदीं निःपक्षपाती, निरुपाधिक ठेवून केवळ शास्त्रीय दृष्टीनें खालील विवेचन केलें आहे. अहिराणी भाषेचें स्वरूप गुजराती व मराठी ह्या भाषांच्या निकट एकाच तक्त्यांत मांडल्यानें ह्या दोन्ही भाषांच्या स्वरूपांशीं असणाऱ्या संबंधाचें प्रमाण तेव्हांच प्रतितीस येईल.

प्रथम आहिराणी भाषेंतील कांहीं उतारे देऊन त्यांत त्या दोन्ही भाषांतील शब्दांचें शेंकडा प्रमाण काढून दिलें आहे. नंतर तिन्ही भाषांतील उतारे समोरासमोर मांडले आहेत. नंतर नामाचे व क्रियापदाचे प्रत्यय समोरा-समोर मांडून दाखविले आहेत. शेवटीं ह्या सर्व तौलनिक विवेचनाचा फलादेश सांगितला आहे.

पहिला उतारा पुढीलप्रमाणें आहे—

अतिथिसत्कार

राम राम पाहुना, मी तुमले कधयसना देखी राहेनसू सग्या बाजार चाफली मारा, पण तुमना पत्ता बी नही व्हता; बरा सापडनात तुमले नीवत

देवानसे आपली जागेल बिस्तरवारना रोज आंब्राना रस कराना से; तर तुम्ही व मनी बहीण आणि तुमना डिक्रा सुपडू असे तुम्ही सकायनी पायरे जलदी निघी था. तुमना साळू भाऊले बी निवत दियेलसे, पण या येत का नही काय जान ? तुम्ही मातर राहुं नका; नहीतर सगे अन्न खराब व्हई जाई; पण आते तुमनी ह्याते घाई आंब्रे लिई. ह्या. आंब्रासना भाव पडेलसे तीन रुपयाना आंबा गंज झायात.[1]

ह्या वरील उताऱ्यांत एकंदर पंचाऐंशी शब्द आहेत. त्यांत मराठी शिक्क्याचे शब्द साठ व गुजराती शिक्क्याचे पंचवीस शब्द आहेत. म्हणजे साधारणपणें मराठी शब्दांचें गुजराती शब्दांशीं प्रमाण १०० : ४१ असें पडतें. ह्या बोलींतील एकंदर शंभर शब्दांपैकीं अस्सल मराठी शब्द ७० (सत्तर) व अस्सल गुजराती शब्द ३० (तीस) पडतात. ही झाली शब्दसमूहासंबंधाची बाब; म्हणजे केवळ शब्दांसंबंधीं बोलावयाचें झालें तर ह्या भाषेस मराठीचाच प्रांतिक भेद समजणें प्रशस्त आहे. परंतु हीच बाब आम्ही इतकीशी प्रमाणभूत मानीत नाहीं. हेंच प्रमाण निर्णायक नाहीं. ह्याला व्याकरणाचा पाठिंबा मिळाला तर ह्याच महत्त्व हें उघड आहे. भाषाभाषांचें नातें ठरविण्यास केवळ शब्दसमूहाचेंच प्रमाण निश्चित स्वरूपाचें मानीत नाहींत. ह्या प्रमाणाला रूपप्रक्रियेचा कितपत पुरावा सांपडतो हें पाहूं.

रूपप्रक्रियेंत पुष्कळ बाबी असल्या तरी नामविभक्ति व आख्याताविभक्ति त्या दोन प्रधान बाबी होत. नामविभक्तींतच सर्वनामविशेषणादि सव्यय शब्दांचा समावेश होतो. आख्याताविभक्तींत धातूंच्या काळांच्या व अर्थांच्या रूपांचा अंतर्भाव होतो. नामविभक्ति व आख्यातविभक्ति ह्या दोन बाबींत मराठी व गुजराती ह्या दोन भाषांची टक्केवारी किती पडते हें पाहूं.

(१) एकंदर ८५ शब्दांपैकीं अठ्ठावीस नामें, चौदा सर्वनामें, सत्तावीस क्रियापदें, आणि सोळा अव्ययें आहेत. एकंदर ८५ शब्दांत ६९ सव्ययें आणि १६ अव्ययें आहेत. सव्ययांत नामविभक्त्यंकित बेचाळीस शब्द आहेत आणि आख्यातविभक्त्यंकित २७ शब्द आहेत. ह्या बेचाळीसांत अठ्ठावीस नामें व चौदा सर्वनामें आहेत असें वर सांगितलेंच आहे. नामविभक्तींत " राम, राम, पाहुना, मी, तुम्ही, पत्ता, डिक्रा, सुपडू, साळू, अन्न, भावहि, आंबा " हीं संबोधन किंवा प्रथमा विभक्तीचीं रूपें होत व ह्या रूपांच्या मराठीपणाबद्दल कोणालाहि शंका येणार नाहीं. मध्यममराठींतहि प्रथमेचीं रूपें अशींच होतात. ही झाली प्रथमा व संबोधन ह्यांची गोष्ट. द्वितीया विभक्तीचीं रूपें प्रथमेसारखींच कांहीं वेळां होतात.

१ कृ. पां. कुलकर्णी : " कोंकणी–अहिराणी भाषांची विचिकित्सा " पृ. १०–१५.

त्या वेळीं ती अप्रत्यय द्वितीया होय. द्वितीयेचीं रूपें पुढीलप्रमाणें आहेत. तुमले, निवत, जागेल, भाऊले, आंत्रे, हीं द्वितीयेचीं रूपें होत. द्वितीयेचा प्रत्यय 'ले' हा मराठी 'ला' प्रत्ययाला जवळचा आहे. तृतीयान्त एकच नाम 'हातें' हें आहे व तें मराठीसारखेंच आहे. गुजरातीमध्यें तेंच तृतीयेचें रूप होईल. चतुर्थी व द्वितीया ह्या दोन्ही विभक्ति सारख्याच आहेत. पंचमीचें एक रूप आहे. कधयसना व त्यांतील प्रत्यय '**सना**' हा मराठी **सून** (हूनचें दुसरें रूप. [< प्राकृत 'हिन्तो,' 'सुन्तो']) ह्या प्रत्ययालाच अधिक जवळ आहे. गुजराती पंचमीचा प्रत्यक्ष जो 'थी' त्याच्याशीं ह्याचा कांहीं संबंध नाहीं हें उघड आहे. सप्तमीचीं रूपें "जागे, पायरे" हीं दोन्ही रूपें मराठीच्या रूपांच्या जवळचीं आहेत; गुजराती नाहींत. गुजराती सप्तमीचा प्रत्यय 'मां' ह्याच्याशीं कांहीं संबंध नाहीं.

(२) नामविभक्तींपैकीं राहिलेली विभक्ति जी षष्ठी तिचीं रूपें "तुमना, त्रिस्तरवारना, आंत्राना, मनी, तुमना, तुमनी, आंत्रासना, रुपयाना" हीं होत. ह्या रूपांचे प्रत्यय ना, ने दिसतात, आणि हे प्रत्यय मात्र **मराठीं शिक्क्याचे नव्हत. हे गुजराती आहेत.** सर्वनामविभक्तींत षष्ठी विभक्ति गुजराती भाषेंतील आहे हें उघड दिसतें. गुजराती षष्ठीचा प्रत्यय 'न' (प्राकृत नो) व मराठी षष्ठीचा प्रत्यय 'च' (प्राकृत 'त्य') असे आहेत.

आतां आख्यातविभक्तीचा विचार करूं. एकंदर आख्यातविभक्त्यंकित असे शब्द सत्तावीस. ते पुढीलप्रमाणें आहेत. "देखी, **राहेनसू**, चाफलो, मारा, **नहीं, व्हता, सापडनात**, देवानसे, करानासे, निधी, **या**, दियेल,से, **येत, नही, जान, राहु, नका, नही**, व्हई, **जाई**, लिई, **द्या, चढेल से, झायात**" ह्या सर्व आख्यातविभक्ति होत. ह्या रूपांतील जाड ठशांतील सर्व रूपें मराठी शिक्क्याचीं आहेत. राहेनसू = राह्यलो, नहीं व्हता = नव्हता, सापडनात = सापडलात, या = वा, येत नही = येत नाहीं, जान = जाणें, राहूं नका, नही = नाहीं, जाई = जाई (ल). द्या = द्या, चढेल = चढेल, झायात = झालेत. अशीं त्यांचीं मराठी प्रतिरूपें होतात; व हीं रूपें त्यांना किती तरी जवळचीं आहेत! ह्यांचीं गुजराती आख्यातरूपें फारच भिन्न होतात.

ह्या सर्व रूपांत दोन लकबी मात्र गुजराती दिसतात हें उघड आहे. एक लकब 'ल्यबन्तासंबंधीं'. देखी, निधी, व्हई, लिई, हीं ल्यबन्तें (पूर्वकालवाचक धातुसाधितें) हीं अस्सल गुजराती होत. हींच मराठी रूपें 'देखून, निघून, होऊन, लेऊन,' अशीं होतात. तेव्हां हा विशेष गुजराती आहे. परंतु ह्यांतहि मराठीच्या बाजूनें एक गोष्ट सांगण्यासारखी आहे. ह्या रूपांचे धातु अस्सल मराठी आहेत. देख, निघ, हो हे मराठी धातु आहेत. शिवाय ह्या रूपांशीं संयुक्त असलेलीं मुख्य क्रियापदरूपें हीं पुनः मराठीच आहेत. देखी, **राहेनसू**, निघी,

या, व्हई, जाई, लिई, **द्या** ह्यांतील जाड ठशांतील मराठी रूपें आहेत. दोन आज्ञार्थी, एक भूतकाळ व एक भविष्यकाळ अशीं रूपें आहेत. तेव्हां ह्या रूपांतील मराठी व गुजराती ह्या भाषांचा वांटा समसमान आहे.

(३) दुसरी लकब 'से' ह्या क्रियापदासंबंधीं. हें रूप गुजराती (छे) आहे ह्यांत शंका नाहीं. "देवान**से**, करना**से**, दियेल**से**, चढेल**से**," ह्या रूपांत '**से**' हें क्रियापद उतरलें आहे. तेव्हां त्या दृष्टीनें हीं रूपें गुजराती ठरतात. परंतु ह्याहि रूपांसंबंधीं एक गोष्ट उल्लेखनीय आहे. आणि ती म्हणजे ही. हें 'से' क्रियापद कधीं गुजराती आख्यातरूपांना चिकटलेलें दिसतें, तर कधीं मराठी आख्यातरूपांना चिकटलेलें दिसतें. हीं संयुक्त आख्यातें आहेत, व त्यांतहि दोन्ही भाषांचा वांटा समसमान आहे असें उघड प्रतीत होतें. 'देवानसे, करानासे' ह्यांतील देवान < देवानु (गुज.) करान < करूनु (गुज.) हीं गुजराती व **दियेलसे, चढेलसे** ह्यांतील दियेल < देअील (मराठी), चढेल < चढेल (मराठी) हीं रूपें मराठी होत. पुनः देवान, करान ह्या गुजराती रूपांतील 'दे, कर' हे धातु अस्सल मराठी शिक्क्याचे आहेत ही बाब निराळीच. तेव्हां ह्या रूपांबाबतहि कांटा मराठीच्या बाजूला पन्नासापेक्षां अधिक टक्के सत्तर टक्कयां-पर्यंत झुकतो आहे हें उघड आहे.

(४) ह्याच्यापुढें वाक्प्रचाराचा विचार ओघानेंच येतो. 'बरा सापडनात; येत कां नाहीं काय जान; तुम्ही मातर राहूं नका; आंबा गंज झायात; हे प्रयोग तर अस्सल मराठी आहेत. ह्यांमध्यें इतर भाषांचा कांहीं गंधहि नाहीं.

अव्ययांपैकीं पण, बरा, रोज, तर, बी, व, आणि, जलदी, कां, मातर, नाहींतर हीं सर्व अव्ययें अस्सल मराठी आहेत.

(५) ही येथपर्यंत प्रत्यप्राक्रिया (Morphology) झाली. आतां वर्ण-प्रक्रिया (Phonology) पाहूं. व तीवरून मराठी व गुजराती ह्यांची भागवारी काय दिसून येते हें पाहूं.

१७१. वर्णप्रक्रियेंतहि अस्सल मराठी वर्णोच्चार बरेच आढळून येतात. स्वरांचे ऱ्हस्वोच्चार व निभृतोच्चार हे सर्व मराठीच आहेत. गुजराती संवृत व विवृत 'ओ' हा उच्चार कोठेंहि आढळून येत नाहीं. व्यंजनोच्चारहि मराठीच आहेत. गुजराती श्वासोच्चार, हकारप्राचुर्य आढळत नाहीं. सुरती भाषेच्या लगतच्या ह्या भाषेच्या नमुन्यांत हकारप्राचुर्याचा अभाव उल्लेखनीय आहे. व्यंजन-प्रक्रियेचा एक विशेष लक्ष्य आहे. तो 'ल्‌ळ्‌' संबंधींचा. मूर्धन्य ळ्‌, किंवा दन्त्य न्‌ हे नरमावून त्याचा 'ल्‌' असा उच्चार होतो. कांहीं ठिकाणीं ह्या 'ल्‌-ळ्‌' चा 'य' झाला आहे (सग्या, सकाय, झायात्‌). कांहीं ठिकाणीं तो तसाच राहिला आहे (साळू). 'ल्‌-ळ्‌' चें 'य्‌' होणें ही लकब मराठीमध्यें

आढळून येते. विशेषतः कोंकणी मराठींत ही लकब पदोपदीं आढळते. नागपुरी किंवा वऱ्हाडी मराठींतहि क्वचित् ही लकब आढळते. तेव्हां हा प्रांतिक वर्णोच्चार मराठी आहे. हा एकच विशेष ह्या भाषेचें मराठीशीं जवळचें नातें ठरविण्यास पुरेसा आहे. घोषवर्ण (म्हद), नासिक्यलोप (= नीवत < निमंत्रण), संयुक्त व्यंजन व्यस्त करणें (मातर) ह्या आणखी पुराव्याच्या बाबी आहेतच.

१७२. ह्या सर्वांचा फलितार्थ थोडक्यांत पुढीलप्रमाणें आहे.

(१) मराठी गुजराती शब्दांचें प्रमाण १०० : ४१ असें आहे.

(२) नामविभक्तींपैकीं प्रथमा, संबोधन, द्वितीया (सप्रत्यय व अप्रत्यय) चतुर्थी, तृतीया, पंचमी, सप्तमी ह्या मराठी दिसतात.

(३) षष्ठी विभक्ति गुजराती दिसते.

(४) आख्यातविभक्तींत वर्तमान, भविष्य, आज्ञार्थ, अकरणरूप हे सर्व मराठी दिसतात.

(५) ल्यबन्तरूप गुजराती आहे, परंतु त्यांचे धातु मराठी तद्भव दिसतात.

(६) अस्तिवाचक संधिक्रियापद (Copula)––से–हें गुजराती आहे. हें कधीं मराठी आख्याताला तर कधीं गुजराती आख्याताला चिकटलेलें दिसतें.

(७) वाक्प्रचार मराठी वळणाचे आहेत.

(८) वर्णप्रक्रियांत मराठीच उच्चार प्रामुख्यानें आढळतात. गुजराती उच्चार कानावर ठसण्यासारखा असा आढळून येत नाहीं.

ह्यावरून निघणारें अनुमान अगदीं स्पष्ट आहे. एकंदरींत वर विवेचिलेला नमुना व तत्संबद्ध अहिराणी भाषेचा हा एक पोटभेद ऐंशी टक्के मराठी वळणाचा आहे. त्या आधारावर ह्याचा मराठी भाषेंत समावेश करणें हें न्यायाला धरून आहे. समावेश न केला तर मराठीवर अन्याय तर होईलच परंतु भाषाशास्त्राला सोडून होईल.

१७३. आमचें हें वरील विधान सबळ करण्यासाठीं खालीं कांहीं लोकगीतें व एक संवाद देत आहों. त्यांचें वरीलप्रमाणें पृथक्करण करतां येण्यासारखें असलें तरी तें न करतां मराठी ठशाच्या लकबा जाड टाईपांत देतों म्हणजे तेंच कार्य होईल.

जात्यावरील गीत

१. **पांभेर बाई** **ह्यायी** । सुतारनी वय
कुनबी हिना **भाऊ** । **ह्रिले साज दिले** **वहू** ।

(अर्थ : “ पांभरीचा सासरा सुतार, कारण तो लाकूड तासून तासून तयार करतो. पांभरीचा भाऊ कुणबी, कारण तो पेरणीच्यावेळीं तिला सजवितो.)

(पृथक्करण : एकंदर बारा शब्दांपैकीं ९ मराठी व ३ गुजराती आहेत.

षष्ठीरूपें – गुजराती; द्वितीयाचतुर्थी – मराठी; क्रियापदें – मराठी.)

२. पाय पडणें उने । हार्यी कोनानी व्हती कोन
पिवया पितांबर । वधु शिरसाटनी सून ॥

(पृथक्करण : एकंदर बारा शब्दांपैकीं दहा मराठी व दोन गुजराती आहेत. षष्ठी विभक्ति गुजराती; व इतर सर्व रूपें मराठी आहेत.)

कविता—उखाणा

३. हातमां मुंदी सोनानी । डोकामां पागोटी कोनानी
ठसक मोठी बोलानी । आधला नानानी देणानी ।
विपत पड गाई दानानी ॥

(अर्थ : कोनानी-कोपरा असलेली; देणानी-कर्ज; दानानी-दाण्याची.)

(पृथक्करण : एकंदर सोळा शब्दांपैकीं नऊ मराठी व सात गुजराती दिसतात. षष्ठी व सप्तमी रूपें गुजराती व इतर मराठी आहेत. क्रियापदरूपें मराठी दिसतात. विशेषणें व त्यांचीं रूपें मराठी दिसतात.)

मराठी आणि अहिराणी ह्या भाषांचा संबंध किती निकटचा आहे हें वरील उतारे व त्यांवरील विवेचनाच्या फलादेशावरून स्पष्ट होईल. इतकें करून जर संशय राहिला तर त्याचेंहि निराकरण व्हावें म्हणून तिन्ही भाषांच्या तौलनिक स्वरूपांचा तक्ताच पुढें मांडून दाखवितों.

---

१७४. मराठी, आहिराणी व गुजराती ह्या तिन्ही भाषांचें तौलनिक स्वरूप दाखविणारा तक्ता[१]

१. [वरील अतिथिसत्काराचा उतारा तिन्ही भाषांत मांडून दाखविला आहे.]

मराठी भाषा	अहिराणी भाषा	गुजराती भाषा
राम राम पाहुणे,	राम राम पाहुना,	राम राम परोणा,
मी तुम्हांला कधींपासून देखून राहलों	मी तुमले कधयसना देखी राहेनु.	मूं त्हमारी (राह) केदीनो देखी रीयो सूं.
सगळा बाजार चाळून मारला.	सग्या बाजार चाफली मारा.	सघळुं बजार चाली (फरी) वळ्यो.
पण तुमचा पत्ता बी नव्हता.	पण तुमना पत्ताबी नही व्हता.	पण त्हमारो पत्तो बी न्होतो.
बरा सांपडलांत. तुम्हांला निवतण देणें आहे.	बरा सापडनात. तुमले निवतन देवान से.	भलुं, तमे सांपड्या. तमने नोतरुं देवानुं से.
आपल्या जागेंत बिस्तरवार रोज	आपनी जागामान बिस्तरवारना रोज	आपणा जगाएं भेस्तरवारना रोज
आंब्याचा रस करणें आहे.	आंबाना रस करानासे.	(आंबाना) रस करवानो से.
तर तुम्ही व मनी बहीण आणि	तर तुम्ही व मनी बहीण आणि	तो त्हमने मणीब्हेन अने
तुमचा डिक्का सुपडू असे तुम्ही	तुमना डिक्का सुपडू असे तुमी	त्हमारो दिक्रो सुपडू ए त्हमे
सकाळच्या पारीं जलदी निघून या.	सकायनी पायरे जलदी निघी या.	सवारने पोहरें जलदी निकली आवो.
तुमचा साडू भाउलाबी निवतण दिलें आहे.	तुमना साळू भाउले बी निवतन दियेलसे.	त्हमारा साढु भाइने बी नोतरुं दिधे से.

१. K. P. Kulkarni ; *The Ahirs of Khandesh and Their Language "Ahirani" Anthropological Journal* 1948.

मराठी भाषा	अहिराणी भाषा	गुजराती भाषा
पण तो येतो. का नाहीं कोण जाणे ?	पण या येत का नहीं काय जान ?	पण आवशे के नही कोण जाण ?
तुम्ही मातर राहूं नका; नाहीं तर	तुम्ही मातर राहूं नका, नाहीं तर	हमे तो रही जशो नही. नही तर
सगळें अन्न खराब होऊन जाईल.	सगे अन्न खराब व्हई जाई.	सगळुं अन्न खराब होई जशे.
पण आतां तुमच्या हातें वाई आंबे घेऊन	पण आते तुमनी हाते घाई आंबे लिइ	पण अत्यारे तो त्हमारे हाथे झट आंबा लइ
द्या. आंब्याचा भाव पडला आहे.	द्या. आंबासना भाव पडेल से.	द्यो. आंबानो भाव (नींचे) पडेल से.
तीन रुपयांचे आंबे गंज होतील.	तीन रुपय ना आंबा गंज झायात.	त्रण रुपयाना आंबा गंज थशे.

२. खालील उताऱ्यांत दामु व त्याचा चुलता यांचा संवाद आहे.

दामु–कां हो काका, चलतांना धुळ्याला ?	दामु–कां हो काका, चालतसना धुयाले ?	केम छो काका, चालो छो ने धुळे ?,
काका–दामु, मला फार काम आहे. नाहीं तर येतों धुळ्याला.	का–दामु, मले फार काम से, नाहीं तर येतू धुयाले.	दामु, मने घणु काम छे नहींतर आवत धुळे.
दामु–तुमचें काम होऊन गेल्यावर मग तर याल ना ?	दा–तुमचे काम होई जाई मंग इशातना ?	तमारूं काम थई जाय पछी तो आवशोने ?
काका–अरे, माझ्या घरीं पाहुणा येणार आहे.	का–अरे मना घर पाहुणा येणार शे.	अरे मारे घेर परोणा आववाना छे
दामु–तुमच्या घरीं कोठून पाहुणा येतो ?	दा–तुमना घर कोठेना पाहुणा येतस ?	तमारे घेर क्यांना परोणा आवेशे ?
काका–वाळकीचा बाबू येणार आहे.	का–वाळकीना बाबू येणार शे.	वाळकीनो बाबु आववानो छे.
दामु–कांहीं सोयरीकचं तर काम नाहीं ?	दा–कांहीं सोयरीकन ते काम नाहीं ?	काइं सगपणनुं तो काम नथी ने ?
काका–अरे हो, तो कोंडूला पाह्यला येणार आहे.	का–अरे हो, तो कोंडूले देखाले येणार शे.	अरे हा, ते कोंडुने देखवावे आवनार छे.

मराठी भाषा	अहिराणी भाषा	गुजराती भाषा
दा–मग आवंदा कोंडूचं लगीन करणार का ?	दा–मग आवंदा कोंडून लगीन करान शे.	पछी त्यारे ओण कोंडूनं लगन करवानु छे.
का–अरे तर आतां सोळा वरसाची झाली.	का–अरे ती आते सोया वरीसनी झायी.	अरे अत्यारे ते सोळा वरसनी थई.
मग लगीन करायला नको ?	मग लगीन कराले नको ?	पछी लगीन करवानु नही ?
दा–लगीन तो करायलाच पाहिजे.	दा–लगीन ते करालेच जोयजे.	लगन तो करवांज जोईये.
का–आला का वाळकीचा बाबू पाटील ?	का–उनात का वाळकीना बाबू पाटील ?	आव्या के वाळकीना बाबू पाटील ?
दा–बाबू पाटील पोरगा चांगला हुषार आहे.	दा–बाबू पाटील पोरगा चांगला हुषार शे.	बाबू पाटील पोऱ्या घणो हुशियार छे.
मुलगी देण्याला तुम्ही कांहीं अनमान करूं नका.	मुलगी देवाले तुम्ही कांहीं अनमान करूं नका.	छोकरी देवाने तमे कांहीं आनाकाना करशो न.
बा–मुलगी द्यायची आहे.	बा–मुलगी देवानी शे.	छोकरी देवानी छे.
का–दामू, आतां पाहुण्याला सागोती आण.	का– दामू, आते पाहुणाले शागोती आण.	दामू, अत्यारे परोने माटे सारुं गोस आण.
दा–बरें आहे काकाजी मी लइ यस.	दा–बरे शे काकाजी मी लइ येस.	वारु काकाजी हुं लई आवु छु.
का–कसं काय आहे बाबू ! मुलगी द्यायची ?	का–कसं काय शे बाबू ! मुलगी देवानं ?	केम छे बाबू ! छोकरी देवानी ?
बा–दिली आमची मुलगी.	बा–दीनी आमनी मुलगी.	दिधी अमारी छोकरी.
दा–मग लगीनचा बेत नक्की करा.	दा–मग लगीनना बेत नक्की करा.	त्यारे लगननी बात नक्की करो.
बा–चैतर दशमीचा बेत नक्की केला.	बा–चैतर दशमीना नेम नक्की करा.	चैतर दशमीनांच नक्की करा.

मराठी भाषा	अहिराणी भाषा	गुजराती भाषा
का–दामू चल धुळ्याला लगीनना	का–दामू चाल आते धुयाले लगीनना	दामू चाल आवशे धुळे लगीननो
सामान लई येऊं.	सामान लई येऊं.	सामान पण लई आवशूं.
दा–वाह चांगलं झाला काकाजी,	दा–वाह चांगय झाया काकाजी,	वाह सारुं थयुं काकाजी,
एक काम मिळून दोन्ही कामं होऊन जातील.	एक काम मान दोन्ही काम होई जातीन.	एक काममां बन्ने काम थई जशे.
त्यांत दोन्ही धुळ्याला गेलेत,	त्याते दोन्ही धुयाले गयात,	त्यारे बन्ने धुळे गया,
व सामान लेऊन आलेत.	व सामान लई उनात.	अने सामान लइ आव्या.
मग कोंडूचें लगीन होऊन गेलें.	मग कोंडून लगीन होई गयी.	पछी कोंडूना लगन थइ गयुं.

३. खालील उतारा बागलाण अहिराणी भाषेंतील आहे.

प्र० अरे तूं कोण आहेस ?	प्र० अरे तूं कोण शास ?	अरे तूं कोण से ?
उ० मी भिलडा आहे.	उ० मी भिलडा शेऊस.	हूं भिलडो सूं.
प्र० तुझं नांव काय ?	प्र० तुना नांव काय ?	तारुं नाम सुं ?
उ० तान्या आहे.	उ० तान्या शे.	तान्यो से.
प्र० तूं कोठें जातोस रे ?	प्र० तूं कोठें जास रे ?	तूं क्यां जाछ रे ?
उ० मुल्हेरला जातों.	उ० मुल्हेर जास.	मुल्हेर जाय छे.
प्र० मुल्हेर दूर आहे. रात इथें रहा	प्र० मुल्हेर दूर शे. रातना रात अठें रहाय.	मुल्हेर दूर से. रातनी रात अठे रहे.
उ० मला जरूरीचें काम आहे. माझी खाण्यापिण्याची काय तजवीज ? मी तजवीज लाऊन देईन.	उ० माले जरूरना काम शे. मनी खावा पिवानी काय तजवीज ? मी तजवीज लाई देसूं.	मारे जरूरनुं काम से. मारी खावापिवानी शी गोठवन ? हूं गोठवन करावी देईश.

प्र० अरे तूं कोण आहेस ?	अरे तूं कोण सास ?	अरे तमे कोन सा ?
उ० मी इथला वतनदार जागल्या आहे.	मी अठीना वतनदार जागल्या शेऊस.	हुं अतरेना वतनदार चाकादार सुं.
प्र० बरें मला घरीं घेऊन चाल.	बर शे. माले घर लई चाल.	वारु मने घेर लइ चाल.

१७५. प्रत्ययांचा तौलनिक तक्ता

° ° °		° °	°	°	° °
प्रथमा–					
द्वितीया–स, ला, तें;	स, ला, ना, तैं.	ले	सले, हले	ने ने	
तृतीया–नें, ए, शीं;	नीं, हीं, इं, शीं.	न्ही, नी, कडतीन	कड, नाकन करी	ए, नाथी.	ए, नाथी, ने ने
° °	°		सनी सनही सकडतात.	°	°
चतुर्थी–स, ला, तें.	स, ला, ना,तें.	ले, से	सकरीं सेल	°	°
पंचमी–हून, ऊन,	हून, ऊन,	तिन, थिन, पान	सतिन, सथिन, सनान	थी, पें.	थी, पें
षष्ठी–चा, ची, चें.	चा, ची, चें.	ऱ्ह, न्ही, न, नी,	सन्ह, सन्ही, सन, सनी	नुं, नो, नी तणो	नु, नो, नी तणो
सप्तमी–त, इं आं,	त, इं, आं,	म, मा, माझार	सम, समा, समझार	म, मा, मोझार	म, मां, मोझार
संबोधन–ओ, रे	नो	ओ.	ओ.	अरे	अरे.

वर्तमानकाळ, कर धातूचीं रूपें

मी करतों	आम्ही करतों	मी करस	आम्ही करतस	हुं करु छूं	अमे करिये छिये
तूं करतोस	तुम्ही करतां	तूं करस	तुम्ही करतस	तुं करे छे	तमे करो छो
तो करतो	ते करतात	तो करस	त्या करतस	ते करे छे	ते करे छे

भूतकाळाचीं रूपें

मीं केलें	आम्हीं केलें.	मी कय	आम्हू कय	में कर्युं	आम्हो कर्युं
त्वां, तूं,—केलेंस	तुम्हीं केलें	तूं कय	तुम्हू कय	ते कर्युं	तमे कर्युं
त्यांनीं केलें	त्यांनीं केलें	त्यानी, तिनि कय	त्यासनी कय	तेणें कयु	तेओए कर्युं

भविष्य काळाचीं रूपें, कर धातु

मी करीन	आम्ही करूं	मी करसु	आम्ही करसुत	हुं करीश	अम्ही करीशुं,–करशुं
तूं करशील	तुम्ही कराल	तू करशी	तूंम्हीं करशात,–शला	तू करशे	तमे करशो
तो, ती, तें करील	ते, त्या, तीं करतील	तो, ती, ते करी	त्या करतील-तील	ते करशे	तेओ करशे

रीतिभूत काळाचीं रूपें

करून राह्यला	करी राह्यन	करी राह्यो छुं
त्यानें केलें आहे	त्यानी करेल से	तेणें कर्युं छुं
तो करीत असतो	तो करस	ते करे छे
तो करणार आहे	तो करनार से	ते करनार छे

ह्या सर्व विवेचनावरून अहिराणी भाषा ही मराठीचीच पोटभाषा आहे; गुजरातीची नाहीं; ह्याबद्दल कांहीं शंका राहणार नाहीं.

डांगी भाषा

१७६. **डांगी भाषा**—अहिराणी भाषेशीं संलग्न असलेली एक भाषा आहे. तिचें नांव 'डांगी' असें आहे. ही भाषा 'डांग' ह्या भागांत बोलली जाते. तेथील लोकांना 'डांग' असें म्हणतात. 'डांग' हा 'दांग' म्हणजे अरण्य किंवा जंगल ह्या शब्दाचा अपभ्रंश असावा. हा प्रदेश गुजरात व महाराष्ट्र ह्यांच्या मध्यें पश्चिमेस आहे. ह्याच्या उत्तरेस सोनगड व व्यारा हे गायकवाडी तालुके, पूर्वेस नासिकपैकीं बागलाण व पश्चिम खानदेशाचा साक्री तालुका, दक्षिणेस नासिक जिल्ह्याचा कळवण तालुका व सुरगाणा संस्थान व पश्चिमेस धरमपूर व बांसडा हीं संस्थानें अशा ह्या प्रदेशाच्या चतुःसीमा आहेत. हा भाग एकंदर ६५० चौरस मैलांचा असून त्यांतील वस्ती चाळीस हजार आहे. हा प्रदेश डोंगराळ असून दाट जंगलाचा आहे. ह्या प्रदेशांत कोंकणी, भिल्ल, वारली, काथोडी, चौधरा इत्यादि आदिवासी लोकांची वस्ती आहे. कोंकणी लोकांची वस्ती ह्या आदिवासींच्या बरोबरीनें आहे.

ह्या डांग भागांतील लोकांच्या बोलण्यांत जी भाषा आहे तिला 'डांग भाषा किंवा डांगी' असें म्हणतात. ह्या भाषेच्या स्वरूपासंबंधीं विद्वानांमध्यें मतभेद आहेत. कांहीं विद्वान् म्हणतात कीं ही डांगी भाषा गुजराती भाषेची पोटभाषा आहे. दुसरे कांहीं म्हणतात कीं ही मराठी भाषेची पोटभाषा आहे. इतर कांहींच्या मतानें ती स्वतंत्र भाषा असून तिचा मराठी व गुजराती ह्यांपैकीं कोणाशीं संबंध नाहीं. तिचा संबंधच जर कोणाशीं असेल तर भिल्ली भाषेशीं आहे. असें मतवैचित्र्य होण्यासारखें तिचें स्वरूप आहे. ही भाषा गुजरात व महाराष्ट्र ह्या दोन्ही प्रदेशांच्या सीमांवरील प्रांतांतील बोली असल्यामुळें ह्या दोन्ही भाषांचे कांहीं विशेष त्या भाषेंत उतरलेले दिसतात.

ही भाषा अमुक एका भाषेची पोटभाषा आहे असें ठरवायाचें झाल्यास तिच्या व्याकरणाचा सांगाडा तपासला पाहिजे. ह्या भाषेच्या नामविभक्ति व आख्यातविभक्ति, अव्ययें, वाक्यरचनाविशेष इत्यादि बाबी सूक्ष्म रीतीनें पाहिल्या पाहिजेत. आणि तशा त्या पाहिल्या म्हणजे असें निश्चित वाटतें कीं ह्या भाषेचें स्वरूप मराठी भाषेच्या जवळचें आहे; गुजराती भाषेच्या नाहीं.

अहिराणी भाषेसंबंधींहि असाच वाद असल्याचें आपण मागें पाहिलें. अहिराणी भाषा ही गुजराती भाषेची पोटभाषा आहे असें मत डॉ. ग्रियर्सन ह्यांनीं हिंदुस्थानच्या भाषिक पाहणींत मांडलें, परंतु तें मत आतां मानिलें जात नाहीं. तसेंच डांगी भाषा ही गुजराती भाषेच्या जवळची आहे असें डॉ. ग्रियर्सन ह्यांचें मत आहे. हेंहि मत त्या भाषेच्या सूक्ष्म विचिकित्सेवरून बरोबर नसल्याचें दिसून येईल. डांगी भाषेंत मराठी भाषेचींच अधिक लक्षणें आढळतात. त्या लक्षणांवरून ती मराठी भाषेचीच पोटभाषा ठरेल, गुजरातीची नाहीं.

१७७. डांगी भाषा मराठीच्या जवळचीं असल्याबद्दलचीं प्रमाणें.

(१) 'ऑ, ऑँ (बॉंस, पोसॉं) हे ग्रामीण मराठींतील पॉट, पॉर (किंवा प्वॉट, प्वॉर) सारखे आहेत.

(२) औ हा उच्चार मराठी आहे (दौलत).

(३) सर्वनामांचें सामान्यरूप; उदा० त्या–हून,–सला,–ला,–पासन,–ले–ने,–नी,–साठी; मा–ला,–ले.

(४) कांहीं नामांचें सामान्यरूप; उदा० झाडा–, सी लोका–पासी, गोहा–ला. मजुरकरा–सारखा, तवढा–माझार.

(५) मध्यें –'स'–आगम कांहीं रूपांत येतो. उदा० बॉंसला, सेजासबरोबर, गोहो–सले. (हा विशेष काथोडी भाषेंत आढळतो).

(६) द्वितीया, तृतीया, चतुर्थी, पंचमी ह्या विभक्तींचे प्रत्यय मराठी आहेत. षष्ठी, सप्तमीचे प्रत्यय गुजरातीचे आहेत.

(७) डांगींत गुजराती 'छे' हें क्रियापदरूप नाहीं, 'से' आहे. वर्तमानकाळीं रूपें–व्हतास, करीस, मिळतीस. भविष्य–सांगेल, जाईन.

(८) कांहीं कृदन्तें व अव्ययें मराठी आहेत. करूं, चारूला, म्हणूला, करीसनी, जाईसनी, येईसनी, इ.

(९) कांहीं सहाय क्रियापदें मराठी वळणाचीं आहेत. लाग (म्हणूं लागला), टाक (नासी टाकी), राह (जाई रहीना), पड (बिलगी पडा).

(१०) डांगीमध्यें मराठीप्रमाणें हा, तो, जो, ह्या सर्वनामांचीं रूपें तिन्ही लिंगी भिन्न भिन्न होतात. उदा०—तो (पुं.), त (न.), हा (पुं.), हाई (स्त्री.), जी (स्त्री.).

(११) शब्दयोगी अव्ययांचा उपयोग मराठीप्रमाणें आहे. उदा०—मजुरकरासारखा, मनाजवळ, देवना समोर, बॉंसकडे, त्यासाठीं, शेजासबरोबर, मजूरकरापयकी, सुदवर, मुलखावर, उधळपणाखालीं, तवढामाझार गोह्योपान, त्यापासन."

१७८. डांगी भाषेचे नमुने[1]

१

"कोणता येक गोहाला दोन पोँसा व्हतात। त्याहून लहाना पोँसा बॉंसला म्हणु लागला "बा, जी आपली आमदानीना वाटा देणा व्हवा तो

१. प्रो. रा. श्री. जोग : म. सा. पत्रिका. व २२, अं. २

माला दे ” । मग बाँसने त्यासला आपली आमदानी वाटी दीधी । मंग थोडाच दीवसमा लाहाना पोसाँ आपली वाटानी आमदानी सगळा गोळा–करीसनी येखांदी मुलुखवर निंधी गया । तठे उधाळपणा–खाल वागना, व आपनी आमदानी सगळी पण कुल उडवी टाकी । त्या पासन सगळ खर्ची गया । मंग त्या मुलुख–वर मोठा काळ पडा । त्यापासीन त्याला मोठी येला पडी. मंग तो त्या मुलुखमा येक गोहो–पान जाई रहीना । त्या गोहोनी त्याले आपला डुकरा चारुला खेतमा लावा । तठ डुकरा जी काही खातत खाईसन पेट भरवा अशी तेनी मनमावना व कोनी कांही त्याले दीधा नही । मंग तो सुदवर आना व मनमा म्हणाले लागा, मना बाँसना घर मोलकरी गोहोसले कशा पोटभर भाकरी मिळतीस व मा ते भुक्या मरस । मा आता मना बाँसना घर जाईन, व त्याले म्हणसु “ अरे मना बाँस मी देवना समोर व तुना समोर मोठा पाप कया. मा तुना पोँसा काँई नई । पण माले तुना येखांदा मजुरकरा–सारखा राख ” । असा मनमां ईच्यार करीसनी बाँस–कडे गया । तवढामझार तो दुरतीन देखताच बाँसला मया आनी आनी जाईसुनी पोसाँना गळाला वीलगी पडा, व त्याना गुरळा लीधा । जवळ तो पोँसा म्हणुला लागणा, “ बाँस, मा देवना समोर व तुना समोर मोठा पाप करना । आता मा तुना पोँसा नही ” । मंग बाँसनी आपना एक कमाराला सांगा की, घरमा काँई कांडा कोंडा व्हवां तर त्याला खावाला दे । व हातमा येखांदी मुदी व पायमा पायतन व्हवा तो घाली दे; मंग आपण मजा करु । हाऊ मना पोँसा मरी गयेल व फीरसनी जीवत जाया व दवडेल तो सापडना । तवळ मजा करु बी लगनात ।

तवळ तेना वडील पोँसा खेतमां व्हता । तो घरकडे येवाले लागा । तदळ त्याले काई व नाच ऐकु आना । तदळ मजुरकर–पयकी येक जणला तो इचारु बीलगणा, हाई गमंत कसानी ह । तवळ मजुरकरनी त्याले सांगा की तुना भाऊ बना-ह आनी तो बाँसला सुखे मनमाने येई मीलना म्हनीसनी बाँसनी मोठी जेवनावळ कई । तवळ तो रागे भरना व घरमा काई जाई-ना । मंग तेना बाँस त्याले बाहेर येईसनी समजावाले लागा । पन त्याने बाँसला सांगा की मी इतला दिवस तुनी चाकरी करीसनी तु सांगेल तस्या ऐका कधी तुना सबद मोडा नही । माले मना सेजास-बरोबर कधी सलगी करू दीधी नही । आनी त्यानी तुनी सगळी दौलत कळवांतीना घर नासी टाकी । तो हा तुना पोँसा वना तवल त्यासाठीँ मोठी जेवनावळ कई । तवळ बाँस त्याला म्हणु लागा की, तु मनाजवळ नेहमी व्हतास, व हाई सगळी आमदानी तुनीच से । पन आपन सगळा मीळसनी मजा करू । कारण हाऊ तुना भाऊ मरी गयेल तो फीरीसनी जीवत जाया व दवडेल तो सांपडना. ”

२

आताने पेक्सा पयल्यान त डांगना जंगल खूब दाट हतां. डांगना साग, हळदून इस्यां चांगला चांगला लाकुड मिळह. अंग्रेज सरकार डांगने जंगलमां कुपी पाड. त्या गुजरातनो शेट लोक हेरुला येत मग त्या अकस्या कुपीना लिलाव सुरतमा हुय. मग त्या कंट्राक्टर डांग मासल्या कुपी आमा डांगी लोकापासी तोडवत अन् आताहि आमना डांगी लोकच कुपी तोडताहा.

३

जंगलमां झाडां आमी डांगी लोक लावजहन. तेहला आमी सांबाळजच. आमना घर ना धंदा शेती रहह, पण पहिल्यान आमी राबमा झाडासां बी अन् रोपां लावाजहन. सरकार कुपी पाडह अन् त्या मोठ मोठेल्या सेट लोक साहाला लीलाव करी विकौ देहे.[1]

४ गाणें

काय काय महिनी आली होळी । फाल्गुन महिनी आली होळी ग ।
काय काय दिवशीं आली होळी । सोमवार दिवशीं आली होळी ग ।
काय काय भेट लेशी होळी ग । खाबा भेट लेशी होळी ग ।
फाफर भेट लेशी होळी ग । खोबर भेट लेशी होळी ग ।[2]

मराठीचे इतर भेद (मध्यवर्ती मराठी)

१७९. मराठीचे मुख्य प्रांतिक भेद व त्यांचे उपभेद येथवर सांगितले व त्यांबरोबर त्यांनीं व्यापिलेल्या प्रदेशाचीहि कल्पना दिली. कोंकणपट्टी, वऱ्हाड, नागपूर प्रांत, खानदेश व डांग इतका प्रदेश सोडून महाराष्ट्राचा बाकीचा सर्व प्रदेश मध्यवर्ती मराठीनें व्यापला आहे. पुणें, नगर, नासिक, सातारा व सोलापूर हे जिल्हे, भोर, अक्कलकोट, फलटण, औंध, कोल्हापूर, सांगली, मिरज, कुरुंदवाड हीं पूर्वीचीं संस्थानें ह्यांनीं जें क्षेत्र व्यापिलें आहे त्यांत मध्यवर्ती मराठी बोलली जाते. मध्यवर्ती मराठी किंवा दाक्षिणी मराठी ह्या भाषेंत प्रांतपरत्वें उपभेद फारसे पडत नाहींत. कांहीं थोडेसे अत्यंत सूक्ष्म भेद आहेत. नासिकची मराठी भाषा थोडीशी खानदेशी भाषेच्या वळणावर जाते. मुंबईतील मराठी कोंकणी भाषेच्या वळणावर जाते. सोलापूर व कोल्हापूर ह्या प्रांतांच्या भाषेंतील शब्दप्रयोग ह्यांत थोडेंसें कानडीचें वळण दिसतें. सातारा, नगर ह्या प्रांतांत देशस्थी मराठी भाषा प्रामुख्यानें वावरते. देशस्थी भाषेंत आरंभींच्या ‘ अ ’ चा

१. Dr. Grierson : *Linguistic Survey of India*, *Vol.* 9. *Pt.* 3, *p*. 224-5.

२. डॉ. य. कृ. सोहनी : किर्लोस्कर, वर्ष ३०, क्रमांक ३५६, पृ. ११८.

उच्चार पसरट करतात. स्वरांच्या उच्चारांत बऱ्याच वेळां महाप्राण ‘ ह ’ चा उच्चार मिसळतात. व्यंजनांत सुद्धां अल्पप्राण व्यंजनें महाप्राण व्यंजनांप्रमाणें उच्चारिलीं जातात. आज्ञार्थी द्वि. पु. अनेकवचनाचीं रूपें ‘ जा, खा, गा ’ ह्या ऐवजीं ‘ जावा, खावा, गावा ’ अशीं होतात. तसेंच ‘ आम्हांला, त्यांना ’ ह्यांच्याऐवजीं ‘ आमास्नी, त्यास्नी ’ अशीं रूपें होतात. ‘ आहे, होय ’ ह्या रूपांचे उच्चार देशस्थांमध्यें ‘ हाय, व्हय ’ असे करतात. जातोय, करतोय, बसतोय अशीं प्रथम व तृतीय पुरुषांचीं रूपें होतात. देशस्थ लोक एकंदरींत स्वरांचे व व्यंजनांचे उच्चार विवृत किंवा पसरट करतात. उच्चाराच्या मार्दवाकडे त्यांचें विशेष लक्ष नसतें. प्रांतपरत्वें किंवा जातिपरत्वें असे थोडेसे सूक्ष्म भेद असले तरी मध्यवर्ती मराठी वर दिलेल्या सर्व क्षेत्रांत जवळ जवळ एकाच स्वरूपाची आहे असें म्हणावयास हरकत नाहीं. ह्या वरील क्षेत्राशिवाय मध्यवर्ती मराठी कोंकण, मुंबई, वऱ्हाड व नागपूर ह्या प्रांतांत शिष्ट भाषा म्हणून समाजांतील शिष्ट लोक वापरतातच. ग्रंथाची, वाङ्मयाची, अभिजात लेखनाची शिष्ट भाषा म्हणून हीच मध्यवर्ती भाषा वापरतात.

स्त्रियांची भाषा

१८०. वर जे भाषेमधील प्रांतिक भेद सांगितले त्यांशिवाय आणखी कांहीं भेद भाषेमध्यें पडतात व तसे ते मराठींत पडलेहि आहेत. ह्यांपैकीं एक लैङ्गिक भेद आहे. समाजांत भाषा बोलणारे जसे पुरुष असतात तशा स्त्रियाहि असतात व मुलेंहि पण असतात. तेव्हां ह्या तीन घटकांप्रमाणें भाषेंत पुरुषांची भाषा आणि स्त्रियांची भाषा असे दोन प्रकार स्वाभाविकच पडतात. मुलांचीहि भाषा एक निराळीच असते; परंतु तिचा विचार आपण पुढें करूं. प्रत्येक समाजांत स्त्रियांची भाषा ही पुरुषांच्या भाषेहून निराळी असते. निराळी म्हणजे अगदीं भिन्न-कांहींहि दोन्हीमध्यें संबंध नसलेला असा प्रकार नसून भाषेचें सामान्य बाह्य स्वरूप एकच परंतु आंतमध्यें सूक्ष्म परंतु पुरुषांच्या भाषेपासून अलग करण्याइतके स्पष्ट असे फरक स्त्रियांच्या भाषेंत असतात.

स्त्रियांची भाषा निराळी असे,ह्याला जुन्या काळांतील सुद्धां दाखला मिळतो. आर्यांचा समाज ज्या वेळीं हिंदुस्थानांत स्थायी झाला त्या वेळीं त्यांना स्त्रिया दुसऱ्या समाजांतून घ्याव्या लागल्या. तेव्हां ह्या उपऱ्या आलेल्या स्त्रियांची भाषा अर्थात् निराळी पडली. पूर्वीच्या संस्कृत नाटकांतील पात्रांपैकीं पुरुष संस्कृत भाषा बोलत; परंतु त्याच्या स्त्रिया मात्र प्राकृत, शौरसेनी वगैरे भाषा बोलत. आणि ही गोष्ट राजांच्या पत्नींची, अप्सरांची म्हणजे सुसंस्कृत घराण्यांतील चांगल्या स्त्रियांची. समाजांत जें कांहीं प्रत्यक्ष आढळलें असेल तेंच नाटकांत गोवलें असलें पाहिजे. सध्यां सुद्धां आपण तीच स्थिति पाहतों.

स्त्रियांची भाषा अशी निराळी होण्यास कारणेंहि पण तशींच आहेत. एक तर वर्णोच्चारांत जी एक स्वाभाविक सफाई पुरुषांत दिसून येते तशी सफाई समान परिस्थितींतील स्त्रियांत नसते. त्यांचा सर्व दैनिक व्यवहार घरांतच पडल्यामुळें बाहेर उघडया हवेच्या परिणामामुळें पुरुषाच्या आवाजाला जो एक मर्दानीपणा आला आहे तो स्त्रियांना कसा येणार? त्यांचा आवाज जात्याच कोमल व त्यांत ह्या दिवाणखानी संवयीमुळें कोमलत्व जास्तच येतें. वर्णाच्या उच्चारांबाबत स्त्रीपुरुष ह्यांमध्यें पुष्कळ फरक पडतो. स्त्रियांमध्यें दीर्घ उच्चार फार येतात. त्याचप्रमाणें मृदु व्यंजनाचे उच्चार फार, अनुनासिकें फार, द्वित्त व्यंजनें तोडल्याचीं उदाहरणें फार असे कांहीं फरक दिसतात. 'दुष्ट' साधाच शब्द परंतु ब्राह्मणांच्या शेंकडा ९९ स्त्रिया 'द्रुष्ट' असा उच्चारतात. तसा बृहस्पतिवार हा शब्द बेस्तरवार, ब्रेष्पतवार, भ्रस्पतवार असा उच्चारतात.

कांहीं वेळेस त्यांच्या कांहीं संवयीमुळेंहि वर्णोच्चारांत फरक पडतो. यांच्या दागिन्यामुळेंहि वर्णोच्चार बदलतो. ब्राह्मण स्त्रिया नथ जी वापरतात त्यामुळें वर्णोच्चार कदाचित् बदलला असेल हें सांगितलेलें पुष्कळांना पटणार नाहीं. महमदी स्त्रिया असाच एक दागिना घालतात. त्याचाहि परिणाम त्याच्या वर्णोच्चारांवर झाला असला पाहिजे. कांहीं रानटी लोकांत तर स्त्रियांच्या तोंडांत एक लाकडाचा तुकडा घालतात. आतां हा लाकडाचा तुकडा त्यांच्या वर्णोच्चारांवर फरक केल्याशिवाय कसा राहणार?

स्त्रियांची भाषा पुरुषांच्या भाषेहून भिन्न होण्यास त्यांच्या वांटणीस जे सामाजिक निर्बंध आले आहेत तेहि कारणीभूत आहेत. स्त्रियांनीं नवऱ्याचें, सासऱ्याचें, सासूचें किंवा जीं कोणी वडील माणसें असतील त्यांचीं नांवें घ्यावयाचीं नाहींत असा आपल्या समाजाचा निर्बंध आहे. आपल्या हिंदु ब्राह्मण स्त्रीला जर नवऱ्यासंबंधीं निर्देश करावयाचा असेल तर 'तिकडे, घरीं, येणें झालें, स्वारी, मालक, सावकार, धनी, यजमान' इतक्या निरनिराळ्या मार्गांनीं ती तो निर्देश करील. इतर समाजांत हीच चाल आहे. नवऱ्याचें नांव घेण्यानें त्याचें आयुष्य कमी होतें अशी कांहींशी समजूत आहे.

त्याचप्रमाणें स्त्रियांना औचित्यहि राखावें लागते. कांहीं विषयांसंबंधीं पुरुष जितका स्वैर वृत्तीचा उपभोग समाजाच्या दृष्टीनें घेतो तितका स्त्रीला घेतां येत नाहीं. हें औचित्य राखण्याकरितां कांहीं शब्द त्या वापरूं शकत नाहींत. शरीराचे अवयवांसंबंधीं व शरीरक्रियासंबंधीं कांहीं शब्द त्यांना उघड उघड वापरतां येत नाहींत. तसेंच शिव्यागाळीचे नाना प्रकार मोठ्या दिमाखानें मनमुराद वापरण्याचा जसा हक्क पुरुषांचा आहे, तसा हक्क स्त्रियांना नाहीं. ह्या व इतर अशाच निषेधांमुळें स्त्रियांची भाषा एक निराळीच, मृदु, कोमल, सभ्य, उच्चाराच्या दृष्टीनें अपभ्रष्ट पण अर्थाच्या दृष्टीनें शिष्ट अशी बनलेली असते.

हे जे कांहीं निर्बंध समाजांत स्त्रियांवर घातले जातात त्यांचा एक फायदाहि आहे. उच्चारांच्या दृष्टीनें स्त्रियांची भाषा पुरुषांच्या भाषेपेक्षां जास्त अपभ्रष्ट असूं शकेल. परंतु अर्थाच्या दृष्टीनें मात्र स्थिति उलट आहे. पुरुष जी भाषा मनमुराद रीतीनें वापरतो तिला विरोध करण्याचें काम स्त्रिया करतात. नवीन प्रकार जो भाषेंत रूढ होतो तो पुरुषांमुळें; स्त्रियांमुळें नाहीं. परदेशांत वसाहतीस लोक गेले तर स्त्रिया आपली मातृभाषाच घरीं बोलतील. बाहेरच्या जगाशीं त्यांचा संबंध न आल्यामुळें, त्यांच्याजवळचा शब्दसमूहहि बेताचाच असतो. लिंगाच्या दृष्टीनें तर त्यांची भाषा 'जाते, करते, बोलते' अशा स्वरूपांत निराळी दिसतेच. स्त्रियांच्या भाषेंत सर्वनामें जास्त येतात. 'तो, मी, ती, ते, आम्ही,' ह्यांचाच भरणा फार दिसतो. स्त्रिया भावनावश तेव्हांच होतात त्यामुळें त्यांच्या वाक्यरचनेवर त्याचा परिणामच फार होतो. लांब, दीर्घ, संयुक्त वाक्य, पुष्कळ जें, तें असलेलें वाक्य स्त्रियांच्या बोलण्यांत फारसें येत नाहीं. त्यांचीं वाक्यें जोडलेलीं असतात, पण तीं व्याकरणाच्या दृष्टीनें नसून ती भावनेच्या, विकाराच्या जोरावर जोडलेलीं असतात. भावनेचा किंवा विकाराचा जोर जास्त झाला कीं त्यांचें वाक्य अर्धें सोडलें जातें. त्यांच्या बोलण्यांत अर्धीं वाक्यें अशींच जास्त असतात. एकंदरींत मात्र स्त्रिया पुरुषांपेक्षां जास्त बडबड्या असतात. अगदीं उत्तम अप्रतिम पहिल्या वर्गाच्या जरी त्या वक्त्या नसल्या तरी कांहीं पुरुषांप्रमाणें अगदीं ठोंब्याहि त्या नसतात. कांहीं फारच जलद बोलणाऱ्या असतात. खालीं स्त्रियांच्या भाषेंतील कांहीं ठळक शब्द व वाक्प्रचार देतों.

हात्तेच्या, डोंबल, खेटर, बाई, इश्श, जळ्ळं, मेल, गडे, ग, अगबाई, इकडे, तिकडे, स्वारी, स्वतः, किनई, कोणीतरी, घरीं (पतिदर्शक), चांडाळ, चावट, बाहेरची, धिंडका, जोगवा, मेला, मांग, मुदलीच, उजवणें, बोलभांड, जम्मत, पुनव, अवस, उष्टें, उणेंपाणें, कोंकणभर, कुवांरीण, घोडनवरी, चुडेदान, म्हटलें, लगीन, सव्वाष्ण, पोटचा गोळा, जलमभर, द्रुष्ट, ब्रेष्पतवार, आखाड, पइलटकरीण, पांढरापिठुक, मामंजी, भावोजी, वइन्स, न्हातीधुती, पण, मुरवण, विरजण, खिमटा, सुग्रण, कित्ती कित्ती, अय्या.

प्रयोगविशेष—स्त्रियांमध्यें विशेष प्रचारांत असलेले प्रयोग पुढें दिले आहेत–अंगावर विटाळ जाणें, कसेंसेंच वाटणें, कावळा अगर कुत्रें शिवणें, घर पाहणें, जीव तिळ तिळ तुटणें, जिवांत धस्स होणें, बाहेरची बसणें, विटाळ करून घेणें, ओटींत घालणें, ओटींत घेणें, ओव्या गाणें, घरीं येणें, दहींभात लिंपणें, देवाला जाणें, लगीन काढणें, सोंवळें घेणें, बोहलें सारवणें, सुखावर वरवंटा फिरणें, मारग मळणें, जीभ रेटेना, मांडी वर घेणें–देणें, नशीबाला आग लावणें, नांव घेणें, पदरांत घेणें, माणसानें काय बोलायचें? कुंकूं वाढविणें, थोर करणें, ओटी भरणें, ओवळणी काढणें, काळ्या दगडावरील रेघ, इत्यादि.

मुलांची भाषा

१८१. लिंगभेदामुळें भाषेंत पडलेले फरक व त्यामुळें एक प्रकारची भाषा निराळी होते हें वर सांगितलें. ह्या भेदाप्रमाणें वयाचा भेदसुद्धां भाषेमध्यें फरक पाडण्यास कारणीभूत होतो व त्यामुळें मुलांची भाषा व थोरांची भाषा असे फरक पडतात. बालभाषा तर सर्वांच्या परिचयाची असते. नागर भाषेपासूनहि बालांची भाषा निराळी असते. भाषेच्या परिणतींत अथवा अपभ्रंशांत मुलांची कामगिरी विशेष असते. स्त्रिया, खालच्या दर्जाचे असंस्कृत लोक व मुलें हे तीन घटक भाषेंत फरक घडवून आणतात. शब्दांच्या ठरीव उच्चारापेक्षां कांहीं निराळे उच्चार ह्या तीन घटकांकडून केले जातात. भाषा 'अपभ्रष्ट' ह्या तीन घटकांमार्फतच जास्त होते. संस्कृत भाषा अपभ्रष्ट होऊन ज्या पाली, प्राकृतादि प्रांतपरत्वें भाषा झाल्या त्यांना ह्याच कारणामुळें "बालभाषा" असें विशिष्ट नांव दिलें गेलें. परंतु कोणतीहि भाषा घेतली तरी तिच्यांत एक बालभाषा—मुलांची भाषा म्हणून भेद असतोच. मुलांच्या भाषेचा अर्थ लावणें तर पुष्कळ वेळां मुलांच्या प्रेमामुळें, ममतेमुळें, मोठ्या कौतुकाचा व करमणुकीचा विषय होतो. मुलें आपला भाव दाखविण्यासाठीं कांहीं उच्चार करतात व नंतर त्याचा अर्थ थोर माणसांना करावा लागतो; आणि तेच मुलांचे उच्चार व शब्द त्या कुटुंबांत रूढ होतात. थोरलीं माणसेंहि लडिवाळपणानें आपली शिष्ट भाषा सोडून त्या मुलांच्या भाषेंतच मुलांशीं बोलतात व अशा रीतीनें बालभाषा किंवा पाळण्यांतील भाषा तयार होते.[१] मराठीच्या बाबतींत हा भेद कितपत दिसतो हें पाहूं.

वर्णांच्या उच्चारास लागणाऱ्या इंद्रियांची वाढ जरूर तितकी न झाल्यामुळें म्हणा किंवा वर्णोच्चारांच्या स्थानांची हालचाल तितक्या सफाईदार रीतीनें न करतां आल्यामुळें म्हणा, किंवा वर्णोच्चाराचें कौशल्य तितकेसें आत्मसात् न झाल्यामुळें म्हणा, मुलांचे उच्चार थोरांच्या उच्चारांपेक्षां पुष्कळ निराळे असतात. 'क'च्या ठिकाणीं 'ट,' 'स,' 'च:' ह्यांबद्दल 'त,' कठोर व्यंजनांबद्दल मृदु व्यंजनें, वर्णांचा लोप, 'ल'च्या ऐवजीं 'द' असे वर्ण मुलें वापरतात. उदा०—काया < काका, थायास < खावयास, मांगु < पांघरूण, तोत < कोट, टाटा < काका, तमता < चमचा, तात < सात, दादु < लाडु, बू < दूध, माई > पाणी.

कांहीं तरी उच्चार ऐकावयाचे आणि त्याप्रमाणें केव्हां तरी उच्चार करण्याचा प्रयत्न करावयाचा हा खेळ तर मुलांचा सारखा चाललेला असतो. मुलांना प्, ब्, म्, दन्त्य व्यंजनें व आद्य स्वर हे वर्ण लवकर उच्चारितां येतात. सर्व भाषांतील जर मुलांचे शब्द पाहिले तर असें दिसून येईल कीं पितृवाचक

१. Otto Jespersen : *Language, ch. X.*

शब्द 'प' नें व 'ब' नें 'आरंभ होणारे आहेत. उदा०—पितृ, Pater(La.), father, Papa (Eng.), व्हाटर Vater (Ger.), बाबा, बाब, (Goth.) बाबू (Ital.) इत्यादि. मातृवाचक 'म' नें आरंभ होणारे आहेत. उदा०—मातृ, matr, matu, (Lat.), mutter (Ger.), Amma, नया, नानी. खाण्यासंबंधींचे सर्व शब्द 'म' नें आरंभ होणारेच असतात उदा०— मम, अम्म, men men, Monsh, Muning (G), मांस, Mus (Ger.), न्यम्म (मराठी), Nyam (Scotch.). मुलें आपआपल्या परीनें कांहीं नवीन शब्द फार चमत्कारिक रीतीनें करीत असतात. साम्यसंभ्रम (False Analogy) हें तत्त्व तर मुलांच्या भाषेंत पदोपदीं आढळून येतें. मुलाला सर्व पुरुष घरांतील वडील माणसेंच वाटतात व त्यांना काका, बाबा असें तें संबोधितें. तसेंच मोठ्या स्त्रिया—चित्रांतील देखील—मुलाला आपल्या आयाबहिणीच वाटतात. म्यंव म्हणजे सर्व मांजरें, भू भू म्हणजे सर्व कुत्रीं, हम्मा म्हणजे सर्व गायी अशी त्यांची कल्पना असते; मुलांना प्रथमपुरुष सर्वनामाची कल्पना कधीं कधीं उशिरां येते. आपल्या स्वतांच्या नांवानेंच तें प्रथम पुरुषाची कल्पना दाखवितें. 'धरले' हें जसें रूप होतें त्याच धर्तीवर साम्यसंभ्रमानें करले, मरले अशीं रूपें मुलें तयार करतात. व्याकरणाची सर्व कल्पना त्याला दुसऱ्याची भाषा ऐकून त्यावरूनच करावी लागते. नकारार्थी प्रयोग मुलांना लवकर येतात. 'नाहीं' किंवा 'नको' हे दोन्ही शब्द होकारार्थी प्रश्नाला उत्तरें म्हणून देतांना कांहीं मुलें आढळतात. 'नको पाहिजे' किंवा नाहीं पाहिजे' असा दुहेरी प्रयोगहि कधीं कधीं आढळतो. 'प्रश्नार्थक' वाक्येंहि मुलांना लवकर येतात. शब्दयोगी अव्ययांचा उपयोग मुलें फार पुढें करूं शकतात. 'काल, उद्यां' किंवा 'वर, खालीं' ह्यांमधील फरक मुलांना पुष्कळ दिवस कळत नाहीं. संख्येसंबंधींहि त्यांची कल्पना ठाम नसते. "एक, दोन, तीन, आठ, दहा, बारा, अठरा, वीस" ह्या क्रमानें मोजतांना पुष्कळ मुलें आढळतात.

मुलांचे भाषेंतील कांहीं शब्द वर दिले आहेत. ते आणखी पुष्कळ देतां येतील. ह्यांवरून नियम बसविणें तितकेंसें बरोबर होणार नाहीं. शब्दांच्या प्रमाणें त्याचे प्रयोगहि कांहीं चमत्कारिक रीतीनें बनतात. कांहीं प्रयोग तर एखाद्या कुटुंबापुरतेच असतात. मम्म करणें, अंगाई करणें, न्हाई करणें, म्होरी करणें, शी करणें, गयगय करणें, भूर जाणें, बुड्डश करणें इत्यादि प्रयोग सर्वांच्या परिचयाचेच असतील. कोणत्या प्रयोगाला काय अर्थ होईल हें सांगतां येणें मुष्कील आहे.

मुलांच्या भाषेचे नमुने

१. देंद्या पेंद्या तदा दंदाधदी बाददाया धादा तुदुम् थुदुम्। निघ्रती आवाद धुदुम् थद्दा दोतुद नादावुन देदा। दित्ते तित्ते दिवे दाद्दे नवे नवे तहुदते थातमात तेदा. [मायदेव]

२. गोपशिशु म्हणती–पलिसा ललता हालेनचि झालिला पाय। गाला उलोनि पलला सल्व खले नवल कलितसा काय ॥ [मोरो. कृ. वि.]

३. माल्ं नतोग मी तेदे काय तदीद ॥ [यशवन्त]

गणभाषा

१८२. मराठी भाषेंतील जे इतर भेद वर सांगितले त्यांच्या शिवाय ' गणभेद ' म्हणून आणखी एक भेद आहे. समाजामध्यें निरनिराळे व्यवसाय करणारे जे लोक असतात त्यांच्या व्यवसायांप्रमाणें त्यांच्या भाषेंत शब्दांचे किंवा प्रयोगाचे सूक्ष्म भेद असतात. भाषा मराठीच परंतु निरनिराळे शब्द आले म्हणजे भाषेचें स्वरूप थोडेसें विकृत होतें. ब्राह्मण, मराठे, कुणबी, सोनार, लोहार, सुतार, तेली, न्हावी, बुरुड, चांभार, महार इत्यादि गणांचे त्यांच्या व्यवसायाप्रमाणें शब्द व प्रयोग असतात व ते त्यांचाच प्राचुर्यानें उपयोग करतात. ब्राह्मण म्हटला म्हणजे घृतकुल्या मधुकुल्या, भूयसी, दक्षिणा, चकारी, पकारी, दर्भ, तर्पण, पितृपंधरवडा, आवर्तन, एकादशी–णी, अंगठा देणें असे प्रयोग त्याच्या वापरांत येतात. कुणब्याचे नाडा, सेंदूर, मोट, लावणी, संचणी, मळणें, पाणी पाजणें, बांध धरणें, जमीन धुपणें, मोहरणें, कीड पडणें वगैरे प्रयोग वापरण्यांत येतात. हरण, बागेसरी, वतनीं, गावा, सवाणा, जंतरपट्टी, शेनी, उजळा, ओपसळय, कुंची, वटंग, उडीद, चकला, गोलपोधर, विंचा, रवाले हे शब्द सोनारांच्या भाषेंत हमखास यावयाचेच. तेल्यांच्या भाषेंत घाणा, चौकट, लाट, ढोक, जांगी, मुडो, नाडवळ, कुपरी, गरब्राखिळी, हत्तो, शेळु, टोप हे शब्द येतात. न्हावी म्हटला म्हणजे तो ' कारागीर ' असून धोकटी, निष्णा, नऱ्हाणी, नाचकाण, वस्तारा, मिसन हे वापरून पाणी लावून, शिवटून, पाहणारच. चोंच, चेहरा वगैरे करणारच. खुंट, चाई, टक्कल, नरम, राठ ह्यांच्याशीं त्यांचा संबंध यावयाचाच. बुरुडाच्या भाषेंत पिढें, कोयता, किंकरें, तट्ट्या, चटई, खुराडी, पाळणा, बेळसा, अढण, झाप, नळा हे शब्द येतात. चेकली, मेंस, तारापुरी, उढा, गळू हे कळकाचे प्रकार बुरुडच जाणूं शकतो. चांभारच तेवढा चामड्याचे २८ प्रकार, चपलाचे २४ प्रकार व जोड्याचे ११ प्रकार जाणूं शकेल. फेर घेणें; टीप घालणें; टाच शिवणें; मोठ पाडणें; रेशीम भरणें; गळा घालणें; चकर पाडणें; पोताडी बसविणें; घुना घेणें हे प्रयोग चांभाराच्याच भाषेंत येणार. असे सूक्ष्म भेद प्रत्येक गणभाषेंत येऊन थोडासा भाषाभेद उत्पन्न होतो. गणभाषा म्हणजे मूळ मराठीहून अजिबात भिन्न भाषा असा मात्र अर्थ नाहीं.

शिष्टभाषा

१८३. प्रांतिक व कालिक भेदांशिवाय इतर जे किरकोळ भेद भाषेमध्यें दिसतात, त्यांचीहि थोडीशी चर्चा केली. ह्या सर्वांमध्यें भाषामंदाकिनीच्या तात्त्विक स्वरूपाविषयीं मात्र कधींहि संभ्रम होण्याचें कारण नसतें. प्रत्येक कालामध्यें मुख्य भाषेच्या उपभाषा जरी पुष्कळ असल्या, प्रत्येक प्रांतागणिक जरी निराळी भाषा रूढ असली तरी सर्वसामान्य म्हणून एक भाषा असते, व ती कांहीं कारणांनीं ठरत असते. अशी जी नमुनेदार भाषा म्हणून ठरते ती सर्व उपभाषीयांना समजते. कधीं कधीं मध्यवर्तींनी जी भाषा तीच ही शिष्टभाषा ठरते. उदा०—सध्यांची पुण्याची मराठी. कधीं कधीं एखादी उपभाषा आपल्या गुणांमुळें नमुनेदार अशी शिष्ट भाषा बनते. उदा०—यादवकालीन, विदर्भांतील भाषा. कधीं कधीं समाजांतील एखादा घटक जर संस्कृतीमध्यें इतर घटकांपेक्षां जास्त संपन्न झाला तर त्या घटकाचीच भाषा शिष्टभाषा म्हणून ठरते. उदा०—महाराष्ट्रांतील ब्राह्मणांची भाषा जी शिष्ट बनली ती केवळ ब्राह्मणांच्या संस्कृतीमुळेंच. एवढी गोष्ट मात्र खरी कीं अशी जी शिष्टभाषा बनते, ती तिच्यांत केवळ ओजस्वी अशी ग्रंथनिष्पत्ति होते म्हणूनच बनते. कोणत्याहि भाषेला शिष्टत्व, सर्वमान्यत्व येण्यास ती भाषा ग्रांथिक किंवा साहित्यिक बनावी लागते. 'शब्दसृष्टीचे ईश्वर' च आपल्या मातृभाषेला सर्वमान्य अशा पदवीस चढवूं शकतात.

ह्या वरील विवेचनावरून हें दिसून येईल कीं, कोणतीहि भाषा शिष्टभाषा बनणें किंवा बनविणें हें कृत्रिम कार्य आहे. एखाद्या पोटभाषेचा जसा तिच्या निरनिराळ्या क्षेत्रांत सहज विकास होतो, तसा ह्या शिष्टभाषेचा प्रकार नाहीं. 'शिष्टभाषा' जी ठरते ती ग्रंथनिष्पत्ति, राजमान्यता, संस्कृति इत्यादि बाह्य व कृत्रिम कारणांनीं ठरते. तेव्हां भाषेच्या विकासांत किंवा परिणतींत जीं सहजात कारणें असतात तीं ह्या शिष्टभाषेंत आढळून येत नाहींत; म्हणून शिष्टभाषेंत फरक फारसे होत नाहींत. ग्रंथाच्या किंवा लेखाच्या ठशांत ही सारखी बसविली असल्यामुळें हिच्या वाढीस अवसर मिळत नाहीं. उपभाषेंत किंवा गणभाषेंत जसे फरक होतात, तसे शिष्टभाषेंत होत नाहींत. परंतु जे कांहीं नवे प्रकार शिष्ट, नागर भाषेंत रूढ होतात ते उपभाषांतून किंवा गणभाषांतूनच येतात. शिष्ट किंवा नागर भाषेला पोसण्याची किंवा बाळसें देण्याची जबाबदारी उपभाषांवर किंवा गणभाषांवर पडते.

नागरभाषा किंवा शिष्टभाषा आणि ग्रांथिक किंवा साहित्यिक भाषा ह्या दोहोंमध्यें थोडासा सूक्ष्म फरक आहे. ग्रांथिक भाषा अधिक ठसावलेली, व अधिक जखडलेली असते तितकी नागरभाषा–उच्च दर्जाच्या लोकांची का होईना पण बोली असल्यामुळें जखडलेली नसते. ती विकारक्षम असते.

मराठी भाषेच्या बाबतींत नागर मराठीचें क्षेत्र निरनिराळ्या काळांत बदललेलें दिसतें. यादवकालांत नागर मराठी सध्यां ज्याला आपण मराठवाडा म्हणूं तेथें वावरत होती. यादवांच्या दरबारीं नेवाश्याच्या आसपास तिनें आपला वाग्विलास दाखविला. पुढें तेथून थोडें पूर्वेकडे केंद्र झुकलें. पैठणच्या आसपास तिचें विहाराचें क्षेत्र झालें. शिवकालांत महाराष्ट्रांत चहूंकडेच खळबळ झाल्यामुळें पंढरपूरपासून साताऱ्यापर्यंतच्या टापूमध्यें नागर मराठी वावरूं लागली. पुढें पेशवेकालापासून मात्र पूर्वेकडील नागर मराठीचें विहारक्षेत्र पश्चिमेकडे ओढलें. देवगिरी, बीड, पैठण, पंढरपूर इकडे नागर मराठीचें क्षेत्र होतें तें पेशवेकालांत जें पुण्यास आणिलें तें अद्यापपर्यंत तेथेंच आहे. नागर मराठी ही ओजस्वी वाङ्मयाची भोक्त्री आहे. तें जेथें सांपडतें तेथें तिला वावरण्यास सुख वाटतें. ह्या मध्यवर्ती मराठीची वर्णप्रक्रिया व तिचें व्याकरण ह्या बाबी पुढील प्रकरणांत विवेचिल्या आहेत.

परिशिष्ट[१]

मध्यवर्ती	कोंकणी	कारवारी	चित्पावनी	वऱ्हाडी	नागपुरी	खानदेशी (अहिराणी)
			संख्या वि.			
एक	येक	एक	एक्	येक	एक	एक
दोन	दोन	दोनी	दोन	दोन	दोन	दोन
तीन	तीन	तीनी	तीन	तीन	तीन	तीन
पांच	पांच	पांच	पांच	पांच	पांच	पांच
दहा	धा	धा	दाहा	दहा, धा	दाहा	दस
वीस	वीस	विस	वीस	ईस, वीस	ईस, वीस	वीस
शंभर	शेंबोर	शंभरी	शंभर	शंभर, शंबर	शंभर	सो, शंभर
			सर्वनामें			
मी	हांव	हॉंवँ	मे	मी	मी	मी
आम्ही	आमीँ	आम्मीँ	आम्ही	आमि	आम्ह	आम, आपन
माझे	मोजें	मगेले	माझों,माझीं माझें	माहा	माहा, माझा	मन
आमचे	आमचें	आमगेले	आमचा	आमचा	आमचा	आम्न
कोण	कोण	कोणु	कोण	कोन	कोन	कोन
			नात्याचे शब्द			
बाप	बापुइ	बापूसु	बापूस	बाप	बाप	बाप
आई	आवइ	आवसु	आईस	माय, मा	माय	मा, आई, माय

१. Dr. Grierson : L. S. I. 7.

मध्यवर्ती	कोंकणी	कारवारी	चित्पावनी	वऱ्हाडी	नागपुरी	खानदेशी (अहिराणी)
मनुष्य बायको	मुनिस बाइल	मनुष्यु बाइल	माणूस बायको	मानुस बायको	मानुस बायको	मानुस मणीस बाई, बायको, नवरी
१ तुझें नांव काय ?	१ तुजें नांव किंतें ?	१ तुगेले नाँव इत्तेँ	१ तुझाँ नाँव किताँ ?	१ तुह नाँव काय हाय ?	१ तुझा नाव का आहे ?	१ तुन्हा नाव काय आहस ?
२ त्याचा भाऊ त्याच्या बहिणीपेक्षां उंच आहे.	२ ताचो भाव ताच्या बइणीवोन उबार आसा.	२ तागेलो भावु तागेल्या बहिणीपेक्षां लांब आस्स.	२ तेचो भाऊस तेच्या बेहणीपेक्षां उंच से.	२ त्याचा भाऊ त्याच्या बहणीहून उच्चा आहे.	२ त्याचा भाऊ त्याच्या बहिणीहून उंच आहे.	२ तेना भाई तेने बहीनस ऊच स.
३ त्याची किंमत अडीच रुपये आहे.	३ ताचें मोल अडीच रुपोइ आसा.	३ ताझे मोल अडेच रुपये.	३ तेची किंमत अडीच रुपये से.	३ त्याच मोल अडीच रुपये आहे.	३ त्याची किंमत अडीच रुपये आहे.	३ तेने किंमत अडीच रुपया स.
४ माझा बाप त्या लहान घरांत राहतो.	४ माझो बापुइ त्या धाकट्या घरां आसा.	४ मागेलो पापुसु त्या सानाँ घरांतु राबता.	४ माझो बापुस ते धाकटे घरांत रेहचे.	४ माहा बाप त्या लहान्या घरांत राहते.	४ माझा बाप त्या लहानशा घरांत राहते.	४ मना बाप धाकले घरमे रहना.
५ माझ्या पुढें चाल.	५ मोज्या मुकार चाल.	५ मज्जेइदूर चंक.	५ माझें पुढाँ चाल	५ माह्या सामने चाल.	५ माझ्या सामने चाल.	५ मन मोरे चाल.

७ : : मराठीची वर्णप्रक्रिया

१८४. महाराष्ट्रीय लोक——विशेषतः समाजांतील वरच्या थरांवरील–हे उच्चारशुद्धीबद्दल प्रसिद्ध आहेत. प्राचीन काळच्या आर्यांचे उच्चार जर यथा-योग्य कोठें उमटविले जात असतील तर ते दक्षिणेंत. उत्तर हिंदुस्थानांतील सध्यां जे लोक प्राचीन आर्यांचे वंशज म्हणून आपणांस म्हणवितात त्यांच्यामध्यें अगदीं वरच्या थरांवरील सुसंस्कृत असे ब्राह्मण जातींतील जरी लोक घेतले तरी त्यांच्या उच्चारांत महाराष्ट्रीयांच्या उच्चारांइतकें शुद्धत्व असलेलें आढळून येत नाहीं. ह्याचीं कारणें कांहींहि असोत. आर्य भाषांच्या वर्णोच्चारांत परकीय भाषें-तील वर्णांच्या उच्चारांची जी सरभेसळ गुजरात, पंजाब, बंगाल, संयुक्त प्रांत वगैरे ठिकाणच्या भाषांत झाली तितकी सरभेसळ मराठी बोलणाऱ्यांच्या भाषेंत झाली नाहीं. वैदिक उच्चार हे जसेच्या तसे मूळाबरहुकूम महाराष्ट्रांतच ऐकण्यास सांपडतात. वेदांतील एकच ऋचा निरनिराळ्या प्रांतांतील विद्वानांना म्हणावयास सांगावी म्हणजे त्यांच्या उच्चारांत किती फरक पडतो हें दिसून येईल. बंगाली एका तऱ्हेनें म्हणेल तर गुजराती पंडित दुसऱ्या तऱ्हेनें, तर महाराष्ट्रीय त्या दोहों-पेक्षां निराळ्या तऱ्हेनेंच म्हणेल व त्यावरून महाराष्ट्रीयांची उच्चारशुद्धि पारखतां येईल.

महाराष्ट्रीयांची उच्चारशुद्धि किंवा शुद्ध उच्चार करण्याची शक्ति पारख-ण्यास आणखीहि एक गमक आहे. कोणतीहि परकी भाषा आत्मसात् करून तिच्या वर्णोच्चाराच्या बाबतींत तद्भाषीयांच्या मूळ उच्चारांबरहुकूम उच्चार उमट-विण्यांत महाराष्ट्रीयांचा हातखंडा आहे. जुन्या काळांत महाराष्ट्रीय पारसनिवीसांनीं खुद्द महमदीय फार्शी पंडितांना लाजविलें. त्याचप्रमाणें वर्तमानकाळीं इंग्रजी शुद्ध वर्णोच्चार करण्यांत दुसरा कोणताहि परप्रांतीय मनुष्य महाराष्ट्रीयांशीं बरोबरी करूं शकत नाहीं. अस्खलित वक्तृत्वांत महाराष्ट्रीय मागें पडतो हें खरें आहे. गुजराती, हिंदी, बंगाली वगैरे भाषा बोलण्यांत खुद्द त्या त्या प्रांतांतील लोकां-पेक्षां वरचढ जरी नाहीं तरी त्यांच्या बरोबरीनें महाराष्ट्रीय मंडळी राहतील, हें बोलणें जरी अभिमानाचें दिसलें तरी अतिशयोक्तीचें नाहीं हें खास. संस्कृत, प्राकृत व मिश्र अपभ्रंश ह्या अवस्थांमधून मराठीपर्यंत जे उच्चार आले व ते येतांना कोणकोणत्या तत्त्वानुसार आले हें खालीं मराठीच्या वर्णप्रक्रियेंत विशद केलें आहे.

१८५. मराठीमध्यें वर्णांची संख्या ४९ मानिली आहे. त्यांमध्यें स्वर आणि व्यंजनें ह्यांचा अन्तर्भाव होतो. स्वर व व्यंजनें ह्यांच्या उच्चारभेदांप्रमाणें त्यांचे वर्ग केले आहेत.

उच्चार करतांना तोंड, फुप्फुसें आणि घशाजवळ असलेली आवाजाची नळी ह्या तिघांचा संबंध येतो, फुप्फुसांतून श्वास किंवा हवा नळीच्या वाटें तोंडांतून बाहेर पडते आणि निरनिराळे आवाज उत्पन्न होतात. हवा बाहेर पडतांना आवाजाची नळी कधीं आकुंचित होते तर कधीं प्रसरण पावते व त्याचप्रमाणें उच्चार सूक्ष्म किंवा मोठे होतात. ह्यांना संवार व विवार असें म्हणतात. अ, इ, उ हे संवृत उच्चार आणि आ, ई, ऊ, ए, ओ हे विवृत किंवा पसरट उच्चार होत.

उच्चारांचे दोन वर्ग पडतात : १ साधे उच्चार, २ जोड अथवा संयुक्त उच्चार. साधे उच्चारहि शुद्ध, साधे व मिश्र असे दोन प्रकारचे असूं शकतात. स्वरांपैकीं अ, इ, उ हे शुद्ध साधे उच्चार व ए, ओ, ऐ, औ हे मिश्र साधे उच्चार होत. त्याचप्रमाणें आ, ई, ऊ हे दीर्घ उच्चारहि मिश्र साधे उच्चारच होते. व्यंजनांच्या बाबतींतहि क्, ग्, च्, ज्, त्, द्, ट्, प् वगैरे हे शुद्ध साधे उच्चार होत, तर ख्, घ्, छ्, झ्, थ्, ध्, ठ्, ढ्, फ्, भ् हे उच्चार त्यांच्यांत महाप्राण मिसळला असल्यामुळें मिश्र साधे उच्चार होत. त्या उच्चारांना कांहीं मराठी वैय्याकरण संयुक्त उच्चार मानतात.[1] परंतु तें पाणिनीच्या मांडणी-विरुद्ध असल्यामुळें त्याचा विचार येथें कर्तव्य नाहीं. संयुक्त उच्चार आपल्या पूर्वीच्या स्वराला द्विमात्रक करतो तसे हे महाप्राण उच्चार करूं शकत नाहींत, त्या अर्थी ते साधे उच्चार आहेत हें उघड आहे.

व्यंजनें उच्चारतांना तोंडांतून बाहेर पडणाऱ्या श्वासास कंठ, तालु, मूर्धन्, दांत, ओठ ह्यांपैकीं कोणाकडून तरी अडथळा होतो. स्वरासारखा अप्रतिहत असा उच्चार बाहेर येत नाहीं. व्यंजनें उच्चारितांना असा अडथळा येतो म्हणून किंवा बाहेर पडणाऱ्या हवेचा स्पर्श कंठ, तालु, मूर्धन्, दांत, ओठ इत्यादिकांना होतो म्हणून व्यंजनांना स्पर्श असें म्हणतात. ह्याप्रमाणें सर्व व्यंजनें स्पर्श आहेत. त्यांचे उच्चारस्थानांप्रमाणें कंठ्य, तालव्य, मूर्धन्य, दन्त्य, ओष्ठ्य हे पांच मुख्य प्रकार आहेत. स्पर्शांमध्यें किंवा व्यंजनांमध्यें कांहींच्या बाबतींत अडथळा थोडा होतो, पूर्ण होत नाहीं. अशा व्यंजनांना ईषद्विवृत व ईषत्स्पृष्ट व्यंजनें म्हणतात.[2] अनुक्रमें उदा०— य्, र्, ल्, व् हे अन्तस्थ व श्, ष्, स्, ह् हे ऊष्मे. कंठांतून ज्यांचा उच्चार निघतो त्यास कंठ्य उच्चार म्हणतात. उदा०—अ, आ, क्, ख्, ग्, घ्, ङ्, ह्. ज्या वर्णांचा उच्चार होतांना जीभ दांतांच्या लगत तालूला स्पर्श करते त्या वर्णास तालव्य म्हणतात. उदा०—इ, ई, च्, छ्, ज्, झ्, ञ्, य्, श्. ज्या वर्णांचा उच्चार होतांना जिभेचा स्पर्श तालूच्या मध्यभागीं वर होतो त्यांस मूर्धन्य म्हणतात. उदा०—ऋ, ॠ, ट्, ठ्, ड्, ढ्, ण्, र्, ष्. ज्या वर्णांचा उच्चार

---

१. रा. भि. जोशी : म. व्याकरण, पृ. १४.

२. कृष्णशास्त्री गोडबोले : म. व्या. पृ. १५.

होतांना जिभेचा स्पर्श दांतांना होतो त्या वर्णांस दन्त्य वर्ण म्हणतात. उदा०— त्, थ्, द्, ध्, न्, स्. ज्या वर्णांचा उच्चार होतांना दोन्ही ओठांचा परस्परांस स्पर्श होतो त्या वर्णांस ओष्ठ्य वर्ण म्हणतात. उदा०—उ, ऊ, प, फ्, ब, भ्, म्. कांहीं वर्ण असे आहेत कीं त्यांचा उच्चार होतांना वरीलपैकीं दोन अवयवांचा स्पर्श होतो. उदा०—कंठतालव्य—ए, ऐ; कंठौष्ठ्य–ओ, औ; दन्तौष्ठ्य –व; दन्ततालव्यें — च, छ.

व्यंजनाच्या पांची वर्गांपैकीं प्रत्येक वर्गांतील पहिलीं दोन कठोर व शेवटचीं तीन मृदु व्यंजनें आहेत. त्याचप्रमाणें पहिलें आणि तिसरें व्यंजन ह्यांस अल्पप्राण व दुसरें व चौथें व्यंजन ह्यांस महाप्राण ('ह' मिश्रित) व शेवटच्या व्यंजनास अनुनासिक म्हणतात. उदा०—

अल्पप्राण व्यंजनें —क् ग् च् ज् ट् ड् त् द् प् ब्

महाप्राण व्यंजनें—ख् घ् छ् झ् ठ् ढ् थ् ध् फ् भ्

ह्या पहिल्या चार व्यंजनांपैकीं पहिल्या दोहोंना 'श्वास' व दुसऱ्या दोहोंना 'नाद' व्यंजनें म्हणतात.

अनुनासिकें—ङ् ञ् ण् न् म्

अर्धस्वर (किंवा अन्तस्थ नाद अल्पप्राण)—य् र् ल् व्;   महाप्राण–ह्

ऊष्मे (किंवा श्वास महाप्राण)—श् ष् स्

एकंदर वर्णांपैकीं अस्सल मराठींत ऋ, ॠ, ऌ, ञ्, ङ् हे वर्ण फारसे वापरांतच नाहींत. 'क्लृप्ति' ह्या शब्दांतच फक्त 'ऌ' चा संबंध येतो. तत्सम शब्दांत हे वर्ण आढळतात. तेव्हां हे मराठींत न मानले तरी शब्दघटनेंत विशेष आपत्ति यावयाची नाहीं.

१८६. मराठीच्या मूळ स्वभावांत असे कांहीं उच्चार आहेत कीं ते संस्कृत वाणींत नव्हते. त्यांत पुनः असे कांहीं उच्चार आहेत कीं ते प्राकृत किंवा अन्य परकी भाषांतून आले असावेत. स्वरांपैकीं 'अ' ह्या स्वराचा उच्चार मराठींत तीन भिन्न तऱ्हांनीं केला जातो. एक साधा एकमात्रक 'अ', दुसरा द्विमात्रक किंवा किंचित् विकृत व तिसरा अर्धमात्रक अ. हे तिन्ही उच्चार 'गवत, सरळ' वगैरे शब्दांत आढळतात. तसेच ए, ओ ह्या स्वरांचे उच्चार दोनः एक ऱ्हस्व व दुसरा नेहमींचा साधा असे आहेत. अनुस्वाराचे उच्चारहि एक खणखणीत व दुसरा कोमल असे दोन आहेत. कोमल अनुस्वारांची परिणति शेवटीं अनुच्चारित अनुस्वारांत झाली आहे. कंठ्य व्यंजनांपैकीं 'क्, ख्' ह्या व्यंजनांचे उच्चारहि एक कंठ्य व दुसरा औरस्य असे दोन क्वचित् ठिकाणीं – विशेषतः फार्शी शब्दांच्या बाबतींत आढळतात. तालव्य व्यजनांचे एक शुद्ध तालव्य व दुसरा दन्ततालव्य असे दोन उच्चार मराठींत रूढ आहेत. मूर्धन्य

व्यंजनांपैकीं कांहींचे त्यांच्या शब्दांतील विशिष्ट स्थानांप्रमाणें एक स्पष्ट खणखणीत व दुसरा किंचित् ओझरता मृदु असे दोन उच्चार होतात.

संस्कृत भाषेंत नसलेले परंतु मराठींत आढळणारे असे उच्चार म्हणजे ज्यांत पूर्ववर्ण अनुनासिक आहे व उत्तरवर्ण 'ह' कार आहे असे संयोग संस्कृतवाणींत नाहींत. परंतु असे वर्ण मराठी वाणींत पुष्कळ आहेत. ह्या वर्णांना संयुक्त म्हणावें कीं असंयुक्त म्हणावें अशी शंका उत्पन्न होते. उच्चाराच्या दृष्टीनें पाहिलें तर ते असंयुक्त आहेत. प्रत्यक्ष लेखनाच्या दृष्टीनें पाहिलें तर ते संयुक्त दिसतात. उलट मराठींत 'ह' काराचा पूर्वावयव म्हणून अनुनासिकांशीं किंवा अर्धस्वरांशीं संयोग होत नाहीं. उदा०——प्राह्ण, चिह्न, ब्रह्म, बह्वर्थ, ह्रास, बिह्ल हे संस्कृत शब्द मराठींत पुढीलप्रमाणें उच्चारतात. प्राण्ह, चिन्ह, ब्रह्म, बव्हर्थ, ऱ्हास, बिल्हण.

संस्कृतांत अनुनासिक व अर्धवर्ण यांचे महाप्राण वर्ण नाहींत. ते मराठींत आहेत. उदा०——कण्हेर, पन्हें, म्हाळसा, नव्हे, तऱ्हा, वल्हे. ह्याला अपवाद फक्त 'य' कराचा. 'य' चा महाप्राण मराठींत आढळत नाहीं. व त्याचा पूर्ववर्ण या नात्यानें 'ह' काराशीं संयोगहि होत नाहीं.[१]

'य' कारयुक्त पण साधे उच्चार मराठींत पुष्कळ आहेत. हे उच्चार स्पष्टपणें ध्यानांत येण्यासहि अडचण असते. पद्य, पुण्य, अच्युत, शल्य, ह्या संस्कृत शब्दांतील 'य' मिश्र उच्चार तेव्हांच स्पष्टपणें ध्यानांत येतो. परंतु 'अग्या वेताळ', 'चामड्याच्या वाद्या', 'पुण्याच्या हवेल्या', 'सख्या सख्याच्या फुगड्या' इत्यादि प्रयोगांतील 'य' कारयुक्त उच्चार साधेच आहेत, पण तितके स्पष्ट रीतीनें ध्यानांत येत नाहींत. केवळ वर दिलेल्या बाबतींत 'य'—मिश्रत्व प्रतीत होतें असें नाहीं. मराठींत बरेच वर्ण 'य' मिश्रित उच्चारण्याची लकब आहे. तालव्य वर्ण तर जुन्या लिखाणांत 'य' मिश्र लिहिलेले आढळतात. (उदा०—विच्यार, च्यार, छ्याया, प्रपंच्यांत, राजियास, झ्याप वगैरे). 'य' कारमिश्रत्व ऊष्म्यांमध्यें सुद्धां प्रतीत होतें. ऊष्म्यांच्या उच्चारांत तालव्यत्व येतें. 'स' चा उच्चार 'श' असा होतो. उदा०—ठसा–ठशास, मासा–माशास, अशा, कशास इत्यादि.

मूर्धन्य उच्चारांपैकीं 'ट' च्या उच्चाराच्या बाबतींतहि मराठीची विशेष लकब दृष्टोत्पत्तीस येते. 'ट' चा उच्चार कांहीं वेळां मृदु तर कांहीं वेळां कठोर असा मराठींत केला जातो. हे वर्ण शब्दाच्या आरंभीं किंवा अन्तीं येऊन द्वित्त झाले किंवा त्यांच्या मागें अनुनासिक असला तर त्यांचा उच्चार कठोर व ठसठशीत होतो, पण ते जर इतरत्र आले तर त्यांचा उच्चार मृदु व ओझरता

१. बा. अ. भिडे : म. भा. इ.

होतो. उदा०––टपका–अटप, टाईप–पटाईत, डकणें–अडकणें, ढका–चढण, खड्डा–खडा, खोण्ड-खोड, कण्ठ–कठडा. अशा तऱ्हेच्या शब्दयुग्मांच्या उच्चाराची चांगली पारख व तुलना केली असतां वर निर्दिष्ट केलेला भेद लक्षांत आल्यावांचून राहणार नाहीं. ‘ड’ हा वर्ण शब्दाच्या आरंभीं असतां याचा उच्चार शुद्ध ‘ड’ सारखा होतो. परंतु शब्दांच्या मध्यें अथवा शेवटीं असला तर शुद्ध ‘ड’ उच्चारते वेळेस जितकी जीभ टाळ्यावर दाबावी लागते तितकी न दाबतां मध्येंच किंचित् पसरावी लागते. उदा०—डाग आणि बडबड ह्या दोहोंत उच्चार सारखा नाहीं.[1] साधे मृदुवर्ण मूर्धन्यासारखे कठोर उच्चारण्याकडे मराठी बोलणाऱ्यांची प्रवृत्ति आहे. उदा०––

दागदोजी > डागडोजी; तङ्गाई > टञ्चाई, दानादान > दाणादाण, पानीयम् > पाणी, तनाव > तणाव, दाघ > डाग, तप्पा > टप्पा, तर्बुझ,> टर्बूज, दफ > डफ, दौल > डौल, देहलीज > ढेलज, दुहुल > डोल; त्वंच > टंक, टच; स्तिब्र् > टिब्र, टिक; स्तन् > ठण, तनतनित > टणटणित, ताल > टाळी, ताळु > टाळू, स्थान > ठाण, तस्कर > ठाकूर, दंश > डंख, दुल > डोल.

मराठी कोशांतील मूर्धन्य व्यंजनानें आरंभ होणारे शब्द तपासले तर त्यांपैकीं बरेच शब्द द्राविडी भाषांतूनच मराठी भाषेंत आले आहेत असें दिसेल. त्यांमध्यें संस्कृतोद्भव असे शब्द फार कमी आहेत असें आढळून येईल.

मराठीची वर्णप्रक्रिया

१८७. उदाहरणें अनुक्रमें आद्य, मध्य, अन्त्य अशीं दिलीं आहेत.

(१) स्वर

ऱ्हस्व स्वर

मराठी	अ	संस्कृत	अ	पासून	अटकळ-अन्तर्कल्प, अधास-अध्याश. उजव-उपयम, उपट-उत्पथ, ओंगण-अंजन, हिलग-अभिलग.
,,	अ	,,	आ	,,	गढणें-गाह, हसड-आसाद, ओढ-उपधा.
,,	अ	,,	इ	,,	चादि-चाति-चाड.
,,	अ	,,	उ, ऊ	,,	आकळ-आकुल, आघळ–आघर्ण, अधण-अध्यूष्ण.
,,	अ	,,	ऋ	,,	कस-कृष, आकडि-आकृष्टि.
,,	अ	,,	ओ	,,	कावळा-काकोल, काजवा-खद्योत.
,,	इ	,,	इ	,,	चिंब-स्तिमित, हिसपिस.

१. दादोबा : मराठी भाषेचें व्याकरण, पृ. ८

" इ " उ " उकिडवा-उत्कुट्टक.
" इ " ऋ " किरमिजी-कृमिज, किणव-कृपा. चिरड-चृत.
" इ " ए " शिरक-स्नेक, इलेपिले-इलप्रेल.
" इ " यि, वि " आवाई-आव्हायिका, इवळणें–इलव–विलप.
" उ " उ " उडणें-उदन, उचक-उत्स्कु, उलथा उदस्त.
" उ " अ " उमाळा-व्हाल-म्हल, चुकार-चाक्म हुळहुळ-व्हलव्हल.
" उ " ऋ " उजु-ऋजु, कुरतुड-कृत्तृद्.
" उ " ओ " हुक-होक-ओख.
" उ " अव " उखाड-अवस्खद, उगम-अवगम.

दीर्घ स्वर

मराठी आ संस्कृत अ पासून. आखणें-अख, आडमुठ-अर्धमुग्ध. उतावळा-उत्तापिल.
" आ " अ " आकांत-आक्रंद, हंबारा-अमरव,
" आ " आ " आत्या–आप्तिका, हासड–आसादय उजवा-ऋजु.
" आ " ऋ " माख-मृष.
मराठी ई संस्कृत ए पासून. अवीट-अवेष्र.
" ई " य " आडनीड-अर्धन्यर्ध.

संयुक्त स्वर

" ए " अ " अखेरी-अक्षर.
" ए " इ " घेणें-घिण, जेरी-जिरि, मेंदा-मिंद.
" ए " ऋ " केविल-कृपिल-कृपण.
" ओ " अ " नोख-अन्वक्ष, ओंगण-अंजन, भोसड-भर्त्स्य.
" ओ " उ " ओढव-उपधाव, ओकारी-उद्गारिक ओचा-ओसंग-उत्संग.
" ओ " ओ " ओकें-ओख्य, पोंच-प्रोंच्छ.
" ओ " औ " सोट-शौट, जोड-यौट.
" ओ " अव " ओणव-अवनम, ओघळ-अवघर, आरोळी-आरावली.

(२) व्यंजनें

अल्पप्राण कठोर

मराठी क संस्कृत क, क्र, क्ल, क्य, क्न पासून	कचर-कत्र, काल-कल्य, कोस-क्रोश, किलेस-क्लेश.
,, क ,, ख पासून.	काजवा-खद्योत, ओकें-ओख्य, हुक-ओख.
मराठी क संस्कृत ग पासून.	ओकारी-उद्गारिका, ऐक-अइकअ-अतिगमय, ठक-स्थग.
,, क ,, घ ,,	शिंक-शिंघा,
,, क ,, च ,,	सडक-सभ्यंच्, चुक-युच्छ्
,, क ,, ष ,,	भेकड-भ्रेषट,झाक-झष्, चक—चष्.
,, क ,, क्ष ,,	किस-क्षिष्, सडकणें-सटकणें-संतक्ष.
,, क ,, ह ,,	डुक—द्रुह्.
मराठी च संस्कृत च त्य, च्च पासून	चपाटी-चप्ति, चिरड—चृत् आचव-अच्यव, उडच-उदंच.
,, च ,, छ ,,	चुरा-छुरः, चढणें-छर्दन, पिच-पिच्छ, चेंचणें-छेदन.
,, च ,, ज ,,	चोंळ-जोलय, चोज-जोष्, टोंच-तर्ज्, खच-क्षज्.
,, च ,, त ,,	च-त्यत्,तेथचा-तत्रत्यः, उचकट-उत्तट
,, च ,, त्स ,,	अंगचोर-अंगत्सर, उचक-उत्स्कु. उचंबळ-उत्संल्प.
,, च ,, स्त ,,	चिंब-स्तिम्.
,, च ,, य ,,	चुक-युच्छ्, डच-दय्य, वेंच-व्यय.
,, च ,, श ,,	चिंब—श्विद्, चांपच—स्पश्.
,, च ,, ष ,,	पचपचित—पृषत्पृषत्, बोंच-युष्.
,, च ,, स ,,	चिड-सिट्, चापस-स्पश्,चमकमचक-मस्क, चिव-स्यम्.
मराठी ट संस्कृत ट पासून.	टाऊक-टौक, अवटळ-अवट्वल्, उष्ट-जुष्ट, काट-कंट.
,, ट ,, ष्ट ,,	उमट-उन्मृष्ट, आतबट्टा-अन्तर्भ्रष्ट, औंटा-उपष्टंभ.
,, ट ,, त ,,	टांग-तंग, टकटक-तकतक, टोच-तज, टांच-तंचा, सटक-स्तक.

मराठी ट संस्कृत थ पासून.	उपट-उत्पथ, कट-क्वथ्, सनाटा-सनाथ, भेट-मेथ.
” ट ” द ”	टक-दुक, कडवट-कद्वद.
” ट ” त्य ”	टाक-त्यज्.
” ट ” र ”	उस्कट-उस्कर-उपस्किर.
” ट ” ष ”	अवीट-अवेष, चाट-चष्, वीट-इष्.
मराठी त संस्कृत त पासून	तोफ-तुफा, तोड-तुद्, तांबडा-ताम्र. उसंत-उपशांति.
” त ” द ”	आकांत-आक्रन्द.
मराठी प संस्कृत प पासून	इलेपिले-इलप्रेल, उपडा-उत्पाद, कप्पा-कल्प, आटोप-आतुप-स्तुभ्.
” प ” फ ”	आटोप-आतुफ.
” प ” भ ”	ओरप-वरप-वल्भ्,थोप-स्तोभ् ,चेपसिभ्.

महाप्राण कठोर

मराठी ख संस्कृत क, क्ष, श्क, ष्क, स्क, ख्य, थ, क्त, पासून	आंखणें-अंक, खरड-कृष्ट,खिळणें—कील्, खुर्दा—कुर्द.
” ख ” घ ”	खुष-घृष्, जखड-जघट.
” ख ” क्ष ”	खप-क्षंप-क्ष्वेल, निरख-निरीक्ष, नोख अन्वेख.
” ख ” ष ”	वखवख-वृषवृष, जोख-जोष, पुरुख-पुरुष, माख-मृष
” ख ” स्क ”	खप-स्कंभ, खुड-स्कुद्, उखाड-उत्स्कद्
” ख ” क्त ”	तिखट—तिक्त.
मराठी छ संस्कृत छ, त्स पासून	छड-छृद्, छुप्यो (पाणी)—छुप. मदमछ्लु (मत्सर)
” छ ” च ”	छाछु चहु-चह.
” श ” श ”	छानणें-श्राण्.
मराठी ठ संस्कृत ट, स्थ पासून	ताठक-ताटल्य, दिठ-दृष्टि.
” ठ ” ठ ”	वठ-उठ, कुठ-कुंठ.
” ठ ” ढ ”	आडमूढ-अर्धमूढ.
” ठ ” त ”	ठोक-त्रौक, ठौक-तुघ-तुह्, ओठंब-उत्स्तंभ्.

” ठ ” थ ”	आठव-अर्थय, पाठव-पृथ, पथ, पाठव–पंथय.
मराठी ठ संस्कृत स्थ पासून	ठकव-स्थगय, ठर-स्थिर, उठल-उपस्थित, उठाव-उत्स्थाप.
मराठी थ संस्कृत त पासून	थयथय-तयतय, चोथा चोत, थारात्राय, सुथार–सुत्राण.
” थ ” स्त ”	अवथणणें-अपस्तन, ओथंब्र–उत्स्थंब्र, थोप–स्तोभ् .
” थ ” थ ”	कुथ-कुथ-कुंथ-कुंथ.
मराठी फ संस्कृत प ”	फोफस-पोस्फूर्च्छ, फेंक-प्रेंख्, फरड–पर्यटि, फोंक-प्रोक्ष.
” फ ” फ ”	फोड-स्फुटिका, फोडणी-स्फोटनी, फडकाव-काम्य-स्फाल् .
” फ ” द ”	चिंब्र-स्विंद.

अल्पप्राण मृदु

मराठी ग संस्कृत क, गृ पासून	आगाशी – आकाशिका, तग- तक; हिंडगा-हिंडक, गांगर-गागर. (गृ)
” ग ” ग ”	गुदर-गुर्द्, गुडघि-गुडधि, उगारणें–अवगूर्य, उगा-उंगा, हिलग-अभिलग्.
” ग ” ङ ”	गोंगाळ–ङ्गोंङ्गर्य.
” ग ” घ ”	सांगड संघात, महाग-महग्ग-महर्घ.
” ग ” ज ”	ओंगण-अंजन, भंग-भञ्ज, भाग-भाज.
” ग ” ह ”	जोगवा-जोहुया, ढीग दिह् .
मराठी ज संस्कृत ज पासून	जाळ–ज्वालय, जेवण-जेमनी, झोड–जोहुंडय, रुज-ऋज् .
” ज ” त ”	अलगज-अलगत.
” ज ” थ्य ”	कुज-कुथ्य.
” ज ” ध ”	गांज-गांझ-गंध.
” ज ” द्य ”	जोत–द्योति, माज–माद्य, काजवा–खद्योत.
” ज ” य ”	जोड–यौट्, उजव–उपयम्, वाजव–वायव.
” ज ” ज्ञ ”	जप-ज्ञप्, जाण-ज्ञा.
” ज ” ष ”	भिजव-अभिषव.

मराठी	ड	संस्कृत	ट	पासून	उनाड-उन्नाट, अवघड-अवघट, हिरमोड-ऱ्हदय-मोट.
,,	ड	,,	ड	,,	डुरक-डुरकण, उडाऊ-उड्डायक.
,,	ड	,,	त	,,	कुरड-कृत्, चिरड-चृत्, सांगड-संघात.
,,	ड	,,	द	,,	उडणें-उदन, उडव-उद्वह, डवच-द्रवस, हासड आसाद.
,,	ड	,,	ल	,,	उडाव-उल्लापय, पोपाडा-पल्पूल, उसकड-उच्छकल, उफाड-उत्फाल.
,,	ड	,,	र	,,	उडव-ऊर्व, तुडव-तुर्व्, खोड-खोर.
मराठी	द	संस्कृत	त	पासून	आपद्—आपात्ति.
,,	द	,,	ड	,,	भेदर-भ्रेड.
,,	द	,,	थ	,,	नाद-नाथ.
,,	द	,,	द	,,	दल-दल, दबकाव-दर्पकाम्य.
,,	द	,,	ध	,,	दणदण-ध्वनध्वन ,सरादि-शर्धि.
मराठी	ब	संस्कृत	प	पासून	बोल-पोल, कुचंब-कुचम-कुजाव—कुछाप, जाब-ज़ल्प.
,,	ब	,,	ब	,,	बघ—ब्रष्क, बोचा—ब्रोस-बुध्न, उबार—उद्बर्ह्.
,,	ब	,,	भ	,,	हंबारा—अंभरव, झळंब-सरंभ, कोंब—स्कोंभ, दब—द्दभ्.
,,	ब	,,	म	,,	बोचक-मुंचक, तांबर-ताम्र, आंब-आम.
,,	ब	,,	म	,,	बचाव-वर्तय, (बच्याव—अवज्याव, बजाव-अवजाव).

महाप्राण मृदु

मराठी	घ	संस्कृत	घ, घ्र	पासून	घोगाव-घोघूय, घड-घट, अवघड-अवघट, ओघळ-अवघर.
,,	घ	,,	ग	,,	घालून-गल्हित्वा, घसर-ग्रस्.
,,	घ	,,	ख्य	,,	सांघणें-संख्यान, बघणें-बख-ब्रष्क.
मराठी	झ	संस्कृत	च	पासून	रिझ-ऋच.
,,	झ	,,	छ्र्	,,	झाड-छृष्ट.
,,	झ	,,	ज	,,	झोंक-जुष्, झोंब-जंभ्.
,,	झ	,,	झ	,,	झाक-झष, झाळ-झलाय.
,,	झ	,,	ध	,,	झोका-धोका-धक्क, झुगार-अध्युद्गार.

,, झ ,, स ,,	झाड-सारय,झडप-सृप्, झुळुक-झुरका. स्लुक, स्तुक.
,, झ ,, सं ,,	झळभ-संरभ, झळक-संलक्ष्य. झपाटा-संपात.
मराठी ढ संस्कृत ठ पासून	काढ-काठ.
,, ढ ,, थ ,,	काढानिकाढा-क्वाथनिक्वाथ.
,, ढ ,, द ,,	ढिग-दिह, ढेकर-द्रेक, ढकल-दक्ष.
,, ढ ,, ध ध्व ,,	ढापण-अध्यर्पण, ढालक-ध्वालक, ओढव-उपधाप.
,, ढ ,, ह ,,	गढ-गाढ-गाह्.
,, ढ ,, र ,,	गुडि-गुडि-गुरिका.
मराठी ध संस्कृत द पासून	धक-दध, धडक-दघृष्, धाडस-दार्धष्य, उधान-उद्धन.
,, ध ,, ध ,,	अंधी-अधिका, धुगी-धुक्षिका, धुडव-धुर्व.
मराठी भ संस्कृत ब पासून	भांबाव-बाभ्राम्य, भूत्सा-ब्रुस, भरार-बर्ह, उभा-उद्बाहु.
,, भ ,, भ ,,	भुकाव-बुभुक्षाय, भंग-भञ्ज्, भेकड-भ्रेषट.
,, भ ,, म ,,	भेद-मेट, भरड-म्रद्, भिड-मिथ.
,, भ ,, व ,,	भिस्त-विसद्धि-विश्रब्धि, भसक-वस्क, निभाव-निर्वाह.

अनुनासिक

मराठी ण संस्कृत न पासून	ओणव-अवनम्, ग्राहण-अवगाहन इ.
मराठी न संस्कृत न पासून	नाद-नाद,नवस-नमस्य, उनाड-उन्नाड
,, न ,, न्य ,,	अनमान-अन्यमनाय.
मराठी म संस्कृत म पासून	मेज-मेय, मार-मर्व, मळ-मल माज-माद्य.

अर्धस्वर

मराठी य आ नंतरच्या 'अ' पासून—आयना, कायदा, कायम, फायदा, लायक, नायब, सामायन, (करतोय, जातोय, पडतोय).

मराठी र संस्कृत र पासून	रोख-रोधय, उगार-ओगर-अवगर, घोर-घुर, ओरफड-ओरफ.
,, र ,, ल ,,	वरप-वल्भ्, फेर-फेल.

” र ” ऋ ”	रागाव-ऋषाय, रूज-ऋज्.
मराठी ल संस्कृत द पासून	उलथा-उडत्थो- उद्स्तः.
” ल ” न ”	ओलें–उन्न, (केविल-कृपण).
” ल ” र ”	लोढ-रोघ, हूल-हूलि-हूरि-व्हरि.
” ल ” ल ”	लोट-लुट, लचका-लुञ्चिका, उकल–उत्कल.
मराठी व संस्कृत स्वर इ उ पासून	विजा–इजा, वेडाव-एलाय, वळंघ–उल्लंघ्.
” व ” क ”	कावळा-काओळा-काकोल, उकिडवा-उत्कुटक–उत्काटिक.
” व ” तक ”	काजवा-खद्योतक.
” व ” प ”	आस्थावाइक-आस्थापातिक, उतावळा-उत्तापिल,आवा-आतापक,इवळ-विलप.
” व ” म ”	नवस-नमस्य, जेवणी-जेमिनी, आचव-आचम.
” व ” व, व्य ”	आवनि-अवनि, वापर-व्यापृ.
” ब ” व ”	चाव-चर्व.
मराठी व संस्कृत ह पासून	इवा-उहा, निभाव-निर्वाह, आवाई–आह्वायिका.

ऊष्मे

मराठी श संस्कृत च पासून	शेळपट-चिल्लपट.
” श ” श ”	शेफार-शिभ, शिंक-शिंघा, आशाव–आशाय.
” श ” ष ”	हिरश-धिष्
” श ” स ”	शिरक-स्रेक्.

इकारयुक्त स-काशीद, शिक्का, शिपाई, शिलेदार, खलाशी, वशिला, नशीब, मशीद.

मराठी स संस्कृत च पासून	सर्पण-चर्पण, सैल-चिह्ल, सोस-च्योस, आक्रस-आकुंच.
” स ” छ ”	सोड-छोर, उपुस-उत्पुच्छ.
” स ” ज ”	तासड-तजर.
” स ” क्ष ”	सुरा-क्षुरा, सर-क्षर.
” स ” श ”	सोनें-शोभन, सराई-श्रयी, सरदी–शार्धि, हव्यास-भव्याशय.

" स " ष "	उसास-उषित्र, किसणी -कृषणी.
" स " स "	सोस-च्यूस, सुघड-सुघट, संथ-संस्त, ओसाड-उत्सृष्ट.
" स " सं "	सपक-संपक्व, सतत-संतत, सांघणें–संख्यान.

महाप्राण

मराठी ह संस्कृत स्वरापासून	हग-अघ, हट्ट-अट्ट, हूक-ओख, हासड-आसाद.
" ह " ध "	हिसपिस-धिषपिस.
" ह " घ, ह "	आहाट-आघाट, ओहळ-अववह्.
" ह " भ व "	कोल्हेहूक-क्रोष्टुबुक्कन, न्याहाळ–निभालय.
" ह " व्ह, ह "	हावरा-व्हर, हसें-हसित, हासरा–हस्र.
मराठी ळ संस्कृत ल "	उतावळा–उत्तापिल.
" ळ " थ "	उकळीव-उत्क्वथिम, उकळ–उत्क्वथ.
मराठी ळ संस्कृत ध पासून	आबाळ-आबाधा, बरळ-बरड-वृध्.
" ळ " ल्भ "	आघळपघळ–अगल्भप्रगल्भ.
" ळ " र्ण "	आघळ–आघूर्ण.
" ळ " र "	झळंभ–सरंभ, गळठ–ग्रंथ.
" ळ " ल "	गुळचट–ग्लुचट, उन्मूळ–उन्मूल, उजळ–अवक्षल्; आरोळी–आरावली.

(ह्यांतील कांहीं व्युत्पत्ति राजवाडे ह्यांच्या ग्रंथांतून घेतल्या आहेत.)

१८८. मराठीच्या उच्चारासंबंधीं कांहीं बाबींचा निर्देश ठिकठिकाणीं केलाच आहे. वर्तमान मराठींत संस्कृतप्राकृतद्वारां आर्यभाषेंतील जे उच्चार आले व ते येतांना त्यांचीं जीं अवस्थांतरें झालीं त्यांचीहि कल्पना वर दिलेल्या वर्णनिष्पत्तीच्या तक्त्यांवरून पूर्णपणें येईल. ह्या तक्त्यांवरून स्पष्ट होणाऱ्या मराठीच्या वर्णप्रक्रियेमधील कांहीं मुख्य बाबींचा निर्देश करतों.

१. मराठींतील पुष्कळ शब्दांतील आंतर व अन्त्य ‘ अ ’ पूर्ण उच्चारिला जात नाहीं. ‘ अ ’ च्या ह्या तोकडया किंवा निभृत उच्चाराचा उल्लेख इतरत्र केलाच आहे. ‘ अडचण, पितळ, जिवंत, गवत, सरकार ’ इत्यादि शब्द अड्चण्, पितळ्, जिवंत्, गवत्, सर्कार् असे तोकडया रीतीनें उच्चारिले जातात. ह्या ‘ अ ’ च्या उच्चारासंबंधीं निरनिराळीं मतें आहेत. कोणी म्हणतात ह्या ‘ अ ’

चा उच्चार नाहींसा झाला आहे[१]. कोणी म्हणतात हा 'अ' निराघात असल्यानें तो द्रुत उच्चारिला जातो[२]. कोणी म्हणतात अन्त्य 'अ' फक्त द्रुत उच्चारिला जातो. इतर ठिकाणीं तो मध्यलय-धड दीर्घहि नाहीं व ऱ्हस्वहि नाहीं- असा उच्चारिला जातो[३]. ह्या तिन्ही मतांत उच्चारविशेष फक्त नमूद केला आहे. परंतु त्याचें कारण तिघाहि विद्वानांनीं सांगितलें नाहीं. आमच्या मतें ह्याची उपपत्ति दोन प्रकारांनीं देतां येण्यासारखी आहे. एक तर, हा तोकडा उच्चार फार्शी भाषेंतील उच्चाराचा मराठीवर परिणाम असावा किंवा जुन्या आर्यभाषांत स्वराचा खंडित उच्चार करण्याची जी लकब होती तीच मराठींत उतरली असावी.

व्यंजनें

२. व्यंजनांच्या तक्त्यांवरून असें दिसेल कीं आद्य व्यंजनांच्या बाबतींत कांहीं फरक होत नाहीं. एका अवस्थेंतून दुसऱ्या अवस्थेंत जातांना आद्य व्यंजनें कायम राहतात. कांहीं शब्दांच्या बाबतींत आद्य व्यंजनांत 'ह' कार येतो किंवा मूळचा असलेला 'ह' कार नाहींसा होतो.

३. मध्यवर्ती, आंतर व्यंजनाच्या बाबतींत जे फरक होतात त्यांचें स्थूल स्वरूप पुढीलप्रमाणें आहे.

१. क्, ग्, त्, द्, प्, ब्, य्, व् इत्यादि व्यंजनांचा लोप होतो.

२. ट्, ड्, ह्यांचा 'ऱ्' होतो.

३. ख्, घ्, थ्, ध्, फ्, भ् ह्यांच्याबद्दल 'ह्' येतो.

४. म्, न् ह्यांचा अनुस्वार किंवा अनुनासिक होतो.

५. 'न्, ण्,' व 'ल्, न्' ह्यांची अदलाबदल होते.

६. श्, ष्, स्, ह्यांची अदलाबदल होते. पुष्कळ वेळां 'स्' होतो.

७. मृदु व कठोर ह्या व्यंजनांचीहि अदलाबदल होते, तरी पण कठोर व्यंजनांना मृदुत्व आणण्याची जी प्राकृत भाषांची लकब तीच मराठीनें उचलली आहे.

८. कवर्ग व चवर्ग, तवर्ग व टवर्ग, 'ल्' व 'न्', 'म' व 'वँ' 'श्' आणि 'च् छ्,' ह्यांच्यामध्यें आलटापालट होते.

९. फ् आणि भ् शिवाय इतर आद्य महाप्राण व्यंजनें तशींच कायम राहतात.

१०. अन्त्य व आंतर व्यंजनांच्या पूर्वीचा महाप्राणोच्चार नाहींसा होतो.

---

१. Dr. Bhandarkar, : *W. P. L. P.* 154.

२. N. B. Divatia, : *W. P. L. (Gujarati), ch. VI*

३. के. ह. ध्रुव : वाग्व्यापार.

११. अल्पप्राण व्यंजनांपासून (पहिलें आणि तिसरें) महाप्राण व्यंजनें (दुसरें व चौथें) तयार होतात. खुशाल<कुशल, खुजा < कुब्ज, घर<गृह, थवा < स्तबक.

१२. मराठीमध्यें दोन 'ल' उच्चार आहेत. एक दन्त्य 'ल' आणि दुसरा मूर्धन्य 'ळ'. प्राकृत व्याकरणांत ह्या 'ल' ची उपपत्ति नीटशी दिली नाहीं. बरींचशीं उदाहरणें पाहून पुढीलप्रमाणें उपपत्ति ठरते. "प्राकृतमधील शब्दांमध्यें दोन स्वरांच्यामध्यें 'ल' असेल तर त्याचा मराठींत 'ळ' होतो आणि 'ल्ल' असेल तर त्याचा 'ल' होतो." (ह्रा नियम तत्सम शब्दांना अर्थातच लागू नाहीं).

१. उदा०—ओळखणें < ओलक्खइ, काळ < काल, काळा < कालअ, गळा < गलअ, गळणें < गलइ, गोळा < गोलअ, डोळा < डोलअ, पळणें <पलइ, फळ < फल, मिळणें < मिलइ, विटाळ < विट्टल.

२. उदा०—अण्डिल < अण्डिल्ल, आंतील < अंतिल्ल, ओला <ओल्लअ, काल < कल्लअँ, घालणें < घल्लइ, चलणें < चल्लइ, चिखल < चिखल्ल, तेल < तेल्ल, फूल < फुल्ल, बोलणें < बोल्लइ, बैल < बइल्ल, भुलणें <भल्लइ, वडील < वडिल्ल.

ज्या अर्थी 'ल' चा 'ळ' पैशाची आणि चूलिका पैशाची ह्या भाषांतहि होतो, त्या अर्थी हा उत्सर्ग फार जुनाच असला पाहिजे. वैदिक काळांत हे उच्चार होते. ह्याच नियमाप्रमाणें इतर आधुनिक बोलींतहि ल चा ळ होतो.[1]

मराठीच्या पहिल्या लेखांत 'ल' च अधिक वापरलेला आहे. पेशवेकालापर्यंत 'ल' च वापरांत असे. नंतर 'ळ' वापरांत येऊं लागला, व 'ल्र' असें त्याचें चिन्ह वापरूं लागले. ज्या अर्थी 'ळ' पुढें वापरांत आला, त्या अर्थी तो तेलगू भाषेंतून आला असावा असें म्हणतात.

१३. 'न्' आणि 'ण्' ह्यांना हाच 'ल्, ळ्' चा नियम लागू आहे.

आद्य किंवा आंतर ण् (मूर्धन्य) आणि तद्भव शब्दांतील आन्तर द्वित्त ण्ण् ह्यांचा आधुनिक बोलींत 'न्' (दन्त्य) होतो. ही प्रक्रिया (हेमचंद्र ८–४–३०६) "णोनः" ह्या नियमाप्रमाणें होते.

उदा०—पर्णक > पण्णऊ > पान, कर्ण > कण्णु > कान, श्लक्ष्ण > लण्ह > लहान, अरण्य > रण्ण > रान, विज्ञप्ति > विण्णति > विनंती.

'ल' व 'ळ' किंवा 'न' व 'ण' ह्यांमध्यें उच्चारांची अदलाबदल कां व्हावी? उच्चाराची अदलाबदल होण्याचें कारण हेंच कीं, दोन्ही उच्चारांचें स्थान व उच्चारप्रयत्न हे जवळ जवळ एकसारखेच आहेत. 'ळ' व 'ण' हे

१. S. Konow, : *J. R. A.* 1902.

थोडेसे नरमावून उच्चारिले कीं अनुक्रमें 'ल' व 'न' असे उच्चार होतात. मूर्धन्याचें स्थान थोडेंसें पुढें दांताकडे ढकललें जातें.

पूर्वीच्या प्राकृतसारख्या बालभाषांत व सध्यांच्या ग्रामिक भाषांत 'न', 'ण' व 'ल', 'ळ' ह्या वर्णांचा व्युत्क्रम झालेला पदोपदीं आढळतो. कोंकणांतील ग्रामिक भाषेंत 'ळ' उच्चार बहुधा आढळून येत नाहीं. घाटावरील ग्रामिक भाषेंत यजुर्वेदी देशस्थ ब्राह्मणांच्या उच्चारांत 'न' बद्दल 'ण' व कुणबाऊ भाषेंत 'ण' बद्दल 'न' असे फरक झालेले आढळून येतात. 'अरे थेरला न म्हन" हें चेष्टेनें वाक्य नेहमीं कुणबाऊ भाषेसंबंधीं म्हटलें जातें तें त्या उच्चाराचें निदर्शकच आहे.

कारणें कांहीं का असोत; ह्या दोन्ही जोडींतील वर्णांचा परस्पर व्युत्क्रम होतो हें खास. उच्चारस्थान व उच्चारप्रयत्न ह्यांसंबंधीं संभ्रम होणें हें त्यांचें मुख्य कारण होय असें मानावें लागतें. प्राकृत भाषांपैकीं पैशाची भाषेंत व सध्यांच्या कुणबाऊ भाषेंत ज्या अर्थीं हा उच्चाराचा घोंटाळा जास्त आढळून येतो, त्या अर्थीं अनार्य किंवा द्राविडी उच्चारांचा परिणाम तर हा नसेल ना अशी शंका येते.

१४. उच्चारस्थानाच्या दृष्टीनें 'ह' चा उच्चार दोन प्रकारचा आहे. १. कण्ठ्य–उदा०—वहन, दहन, हर्ष. २. औरस्य–उदा०—हू, हो, हवे, वाहवा. ह्या दोन्ही प्रकारचे उच्चार मराठींत आहेत. संस्कृत शब्दांचे अपभ्रंश होतांना शब्दांतील 'ह' कार शब्दाच्या शेवटाकडे ढकलण्याची प्रवृत्ति प्राकृत व अपभ्रंश भाषांत होती. तीच प्रवृत्ति त्या भाषांवरून मराठी भाषेनें उचलली. उदा०– स्नान > ण्हाण > नहाण, कृष्ण > कण्हो > कान्हा, श्लक्ष्ण > लण्ह > लहान, अस्मद् > अम्हे > आम्ही, युष्मद् > तुम्हे > तुम्ही.

'ब्राह्मण, ब्रह्म' वगैरे संस्कृत शब्द मराठींत उच्चारतांना 'ब्राम्हण, ब्रम्ह' असे 'म्' अगोदर आणि 'ह' नंतर असे उच्चारतात. कांहीं वेळेस तद्भव शब्दांत हा 'ह' उच्चार मराठीमध्यें गळतो. उदा०— आमचा, तुमचा. ह्या 'ह' च्या उच्चाराच्या बाबतींत हिंदी व गुजराती ह्या भाषा मराठीपासून भिन्न प्रवृत्तीच्या आहेत. त्या भाषांत 'ह' कार मागें खेंचला जातो. उदा०— व्हेन, व्हेम, ल्हेह इत्यादि.[1]

अनुस्वार

१८९. संस्कृतांत ङ्, ञ्, ण्, न्, म्, हीं अनुस्वाराचीं प्रतीकें आहेत; म्हणून बहुतेक नासिक्य उच्चार ह्या पंचम वर्णानें लिहिले जातात. ह्यालाच परसवर्ण म्हणतात. परसवर्ण हा पांच वर्गांतील वर्णसंबंधांतच होऊं शकतो. य्, र, ल्,

---

[1] N. B. Divatia : W. P. L. (*Gujarati*). *ch.* IV.

ब्, श्, ष्, स्, ह् ह्या वर्णसंबंधानें परसवर्ण होत नाहीं. त्यांतहि श्, ष्, स्, ह् ह्या वर्णांपूर्वींच्या अनुनासिकांस अनुस्वार म्हणतात. ङ्, ञ्, ण्, न्, म्, ह्या पांची अनुनासिकांपैकीं मराठींत पहिले दोन ङ् आणि ञ् हे उपयोगांत येत नाहींत. बाकीच्या तिन्हींपैकीं न् आणि म् हे फार येतात. ण् इतकासा वापरांत नसतो.

आद्य अनुनासिक कायम राहतें. उदा०— नागडा < नग्न; नातु <नप्ता, मनुष्य > मनुष्य, मार्ग < मार्ग. प्राकृत ' ण ' चा मराठींत ' ण ' च होतो. उदा०— जण < जन, नेणें < नय्, आणणें < आनयनम्.

आन्तर ' म् ', – म् > ँ > ०– ह्या अवस्थांमधून जाऊन शेवटीं अनुच्चारित बनतो. उदा०— नामन् > नाँव, > नाव, इ. घराँत, तेथेँ, सँवय, साँवळा इत्यादि शब्दांतील नासिक्य उच्चार संस्कृतांतील नासिक्य उच्चाराहून निराळा आहे. मराठींतील उच्चार सानुनासिक स्वराच्या स्वरूपाचा आहे, म्हणजे ह्या उच्चारांना आश्रय संस्कृतांतील उच्चाराप्रमाणें जरी स्वर असला तरी ' व ' वर्णयुक्त उच्चार मराठी नासिक्याचा होत नाहीं. संस्कृत शब्दांतील वर्तमानकालीन नासिक्य उच्चार पाठीमागील व पुढील वर्णांशीं संबद्ध असतो, तसा हा मराठींतील नासिक्य उच्चार नाहीं. तो केवळ पूर्वस्वराश्रित आहे. ह्या त्यांच्या स्वभावामुळेंच तो उच्चारांतून कधीं कधीं गळतो. ' साँवळा ' हा शब्द ' साँवळा ' असा सानुनासिक न उच्चारितां ' सावळा ' असा निरनुनासिक उच्चार मुखावाटें निघणें स्वाभाविक आहे. संस्कृतोद्भव शब्दांतील अनुस्वारांचा लोप करण्याकडे सध्यां मराठींत प्रवृत्ति होत चालली आहे. उदा०— चंपक > चाँफा >चाफा; गोधूम > गहूँ > गहू; कांस्यकार > काँसार > कासार; जामातृ > जांवई>जावई; आम > आँव > आव, अमावास्या > आँवस > आवस इत्यादि.

अशा प्रकारचे अनुच्चारित अनुस्वार मराठींत पदोपदीं आढळतात. नपुंसकलिंगी नामें, विभक्तीचे व क्रियापदांचे प्रत्यय, क्रियाविशेषण अव्ययें वगैरे पुष्कळ शब्दांवर अनुस्वार असतात; परंतु ते कधींहि स्पष्ट उच्चारिले जात नाहींत. उदा०— केलेँ, जाणेँ, मोतेँ; नेँ, एँ, शीँ, तेँ, तोँ, ऊँ, ताँ; तेथेँ, जेथेँ, आताँ, सध्याँ, एकदाँ.

हे अनुस्वार उच्चारित नसले तरी त्यांना त्यांच्या पाठीमागें शास्त्र, परंपरा, इतिहास व रूढि आहेत. संस्कृत, प्राकृत व अपभ्रंशामधील अनुनासिकांची परिणति मराठी अनुनासिकांत झाली आहे. नपुंसकलिंगी नामांवर व विभक्तिप्रत्ययांवर वगैरे येणारे अनुस्वार संस्कृत,प्राकृत व अपभ्रंश भाषांतील अनुनासिकांपासून आले आहेत. ह्यांची परिणति त्या त्या प्रकरणांत दिली आहे.

मराठी भाषेमध्यें जें सानुनासिकत्व दिसतें तें कोंकणस्थांमुळें आलें आहे असें जें कांहीं लोक म्हणतात त्याला इतिहासाचा आधार नाहीं. मराठींतील

अनुच्चारित अनुस्वार इकडील चांगल्या देशस्थ कवींनीं वापरलेले आहेत. श्रवणबेळगोळच्या शिलालेखापासून ते थेट मोरोपंतापर्यंतच्या काळांतील कोणताहि लेख अस्सल प्रतिमेवरून जर तपासला तर अनुस्वार अनुच्चारित असूनदेखील लिहिले गेल्याचें दिसून येईल. मोरोपंत, श्रीधरस्वामी, तुकाराम, दासोपंत, ज्ञानेश्वर ह्यांच्या तत्कालीन लेखांत अनुच्चारित अनुस्वार लिहिलेले आहेत. तसेंच पंढरपूर, पाटण, दौंडपळसदेव व श्रवणबेळगोळ ह्या ठिकाणच्या शिलालेखांत अनुच्चारित अनुस्वार वापरलेले आहेत. मराठीच्या जन्मापासून हे अनुस्वार लिहिले जात असत हें जुन्या लेखांवरून सिद्ध आहे. अपभ्रंश भाषेंत हउं, हुं, हांव, ताएं, दोसइं, नराहुं, काइं, जिवँ, तिवँ, तहिं, तहीँ, आएँ इत्यादि शब्दांतील अनुस्वार अनुच्चारित होते कीं नाहीं हें माहीत नाहीं; तरी पण ते लिहिले जात असत. प्राकृत भाषांतीलहि जोईगण, एहीं, वणाइं, ज्जाइं, कुलाइं, वसाहिं वगैरे उदाहरणें ह्याच प्रकारचीं होत. वैदिक भाषेमध्येंहि अनुच्चारित (?) वर्ण लिहिले गेल्याचीं उदाहरणें आहेत. मराठीसारख्या ज्या इतर बोली आहेत त्यांच्यामध्येंहि अनुच्चारित किंवा कोमल अनुस्वारांचा प्रकार आहे. उदा०—व्रज—कूं, कौं, कें, कैं, (द्वि. च.), ने, नें (तृ.), मार-करिं, हौं; नैं, मैं लौं, सूं. आवटी—कां, कां, से, कर, में, मायाँ. गुजराती—मोढ़ूं, पेहरखुं, हूं, हूंथी, मारमां, तूं, तूंथी, तारामां. मैथिली-कें, सौं, कर, मां,–में, तोंह. सिंधी—आं, ओं, आउँ, आं, असीं, तूं, तव्हां. हिंदी—हूं, हूंथी, मारमां, अमरामां, तूं, तूंथी, तुजमां, तारमां, तमसां, तमरांमा. ओरिया—मुं, तुं.

अशा तऱ्हेनें ह्या अनुच्चारित अनुस्वारांना शास्त्र, व्युत्पत्ति, इतिहास, परंपरा व इतर भाषांचें साधर्म्य ह्या बाबी समर्थनपर आहेत. इंग्लिश, फ्रेंच, ग्रीक, लॅटिन ह्या भाषांतहि पुष्कळ वर्ण–क्षीण वर्ण किंवा स्त्रीवर्ण–अस्फुट असून देखील लिहिण्यांत दाखविले जातात.

अशी वस्तुस्थिति असूनदेखील पुष्कळ वेळां अनुस्वार विनाकारण मध्यें येतात. उदा०–उंट–उष्ट्र, उंच-उच्च, पिंपळ-पिप्पल इ. असल्या उपटसुंभी अनुस्वारांची उपपत्ति वैय्याकरण पुढील सूत्रांनीं करतात. 'अनुस्वारो बहुलम्' (प्रा. ल. २–१५) ह्या सूत्रानें वंभणो (ब्राह्मण), मंजरो (वंजरो), विंचुओ, चुंनी, काणं, काहं, नहहिं, संगो, भंगो, ह्या अनुस्वारांची उपपत्ति लावतात. "क्वचिदर्धानुस्वारोऽपि भवति," आणि 'म्होम्भावः' (म = ब + ं = बह=भ) हीं सूत्रेंहि त्या अनुस्वारांना पोषकच आहेत. मराठी भाषेंत ज्यांची समाधानकारक उपपत्ति देतां येत नाहीं, अशा प्रकारचे अनुस्वार बरेच आहेत. हांस, कैंस, धांव, कांकडी, जुंबल, जों, तों, असूं, ऊं, घांस, घोंस, चांचर, कांसव, आंच, जेथें, तेथें, एकदां, आतां इत्यादि शब्दांवरील अनुस्वारांची समाधानकारक उपपत्ति लागत नाहीं, व असें असून देखील ते लेखनांत वापरले जातात. हे

असले अनुस्वार गाळण्यास शास्त्र, इतिहास, रूढि ह्यांपैकीं कशाचीहि आडकाठी यावयाची नाहीं. महाराष्ट्र साहित्य परिषदेनें जें शुद्धलेखन–मंडळ १९२९ सालीं नेमलें त्यानें जे अनुस्वारांसंबंधीं नियम केले आहेत ते ह्याच दृष्टीनें केले आहेत. ह्या मंडळाच्या ठरावांची दिशा थोडक्यांत पुढीलप्रमाणें आहे.

१. व्युत्पत्तीनें सिद्ध न होणारे अनुस्वार गाळावे. २. मी, आम्ही, तुम्ही ह्यांच्या प्रथमेवर अनुस्वार देऊं नये. ३. नें, नीं (तृतीय) ह्या प्रत्ययांवरील अनुस्वार गाळावे. ४. ‘ कांहीं, नाहीं ’ ह्यांतील ‘ हीं ’ वरील अनुस्वार गाळावा. ५. सर्व अव्ययांवरील अनुस्वार गाळावे. ६. धातूच्या भविष्यकाळीं उभयवचनी प्रथम पुरुषी रूपांच्या अन्तावरील अनुस्वार गाळावे [1].

आघात

१९०. मराठी भाषेंत शब्दोच्चाराच्या बाबतींत आघात (accent) आहे कीं नाहीं ह्याबद्दल व्याकरणकारांत मतैक्य नाहीं. कांहीं व्याकरणकारांच्या मतें मराठी-मध्यें शब्दांवर आघात आहेत, तर कांहींच्या मतें ते नाहींत. ‘ आघात ’ म्हणजे काय हें प्रथम ठरविणें जरूर आहे. इंग्रजी भाषेच्या परिचयानें इंग्रजी शब्दाच्या अवयवावरील ‘ आघात ’–Accent ह्याची पूर्ण कल्पना आपणांस आहे. तो अवयवनिघ्न–म्हणजे शब्दाच्या कोणत्यातरी विशिष्ट अवयवावर निश्चित असा आहे. हाच विशिष्ट आघात आपणास अभिप्रेत आहे कीं काय हें ठरविलें पाहिजे. इतकी गोष्ट मात्र खरी कीं आपण बोलतांना शब्दांचे सर्व अवयव सारख्याच तऱ्हेनें उच्चारीत नाहीं. त्यांपैकीं कांहीं अवयव अधिक जोर देऊन उच्चारतों. इतरांवर जरा कमी जोर देतो.

आघाताचे Pitch accent आणि stress accent असे प्रकार आहेत. पहिल्याला ‘ गीतात्मक स्वराघात ’ व दुसऱ्याला ‘ बलात्मक स्वराघात ’ अशीं नांवें डॉ. ग. वा. तगारे देतात (म. सा. पत्रिका–२१–१, पृ. १७). गो. कृ. मोडक आघाताचे चार प्रकार करतात. त्यांच्या मतें ‘ दृढोच्चाररूप ’ बलविशिष्ट स्वराघात हा सोद्घात, सायाम, भरात्मक अशा तीन प्रकारचा असून पहिल्या सोद्घाताचें संयोगपूर्व व योगपूर्व असे दोन प्रकार होतात.

त्यांनीं सामान्य स्वराघाताचे चार प्रकार केले आहेत : संयोगपूर्व, योगपूर्व, सायाम, भरात्मक हे ते चार प्रकार होत. (म.सा. पत्रिका २१–२.पृ.२४)

आघाताबाबत आणखी तीन मतें आहेत.

१. वैदिक भाषेंत उदात्त, अनुदात्त आणि स्वरित असे शब्दाचे तीन स्वर मान्य केले आहेत. ह्या स्वरांचा किंवा आघातांचा परिणाम शब्दाच्या उच्चारावर

१. म. सा. प. : शु. ले. मं निर्णय. पृ. ४

होऊन त्यामुळें प्राकृतमध्यें कांहीं शब्दांमधील वर्णांचा लोप झाला आहे. व आघातच्या परिणामामुळें होणाऱ्या वर्णत्यागाची हीच प्रवृत्ति आधुनिक बोलींमध्यें सुरू झाली[१]. त्यावरून आधुनिक बोलीमध्यें आघात आला असला पाहिजे, हें एक मत.

२. दुसऱ्या कांहीं विद्वानांना प्राकृतमधील वर्णलोपाचे वर दिलेलें कारण मान्य नाहीं. त्यांच्या मतें प्राकृतमधील आघात हा Stress मुळें आहे[२]. वैदिक स्वरामुळें नाहीं. उपान्त्य अक्षराच्या ऱ्हस्वत्वदीर्घत्वावर हा अवलंबून आहे.

३. तिसऱ्या मताला तर वरील दोन्ही–वैदिक स्वर व प्राकृत आघात मान्य नाहींत. प्राचीन भाषांत ह्या दोन्हींच्या अस्तित्वाबद्दल शंकाच आहे. आधुनिक बोलींमध्यें 'आघात' हें तत्त्वच नाहीं. मराठीची स्वरप्रक्रिया जास्त विशद करण्याकरितां 'आघात' चें तत्त्व मानण्याची जरूरी नाहीं[३].

आधुनिक बोलींचा पुरावा पाहिला तर गंगा-यमुना नदीच्या खोऱ्यांत वापरांत असणाऱ्या भाषांत आघात आहे. गुजराती व मराठी ह्या भाषांत आघात असल्याबद्दलचा निर्वाळा डॉ. भांडारकर देतात[४]; व त्यांच्याच मताचा पुनरुच्चार जोशी हेहि आपल्या व्याकरणांत करतात[५].

आर्य किंवा आर्योद्भव इतर भाषा ह्यांमध्यें 'आघात' हा मागें कोठवर आढळून येतो हें पाहूं. वैदिक भाषेंत किंवा पूर्ववैदिक भाषांत शब्द साघात उच्चारिले जात असत. वैदिक भाषेंत ज्याप्रमाणें आघात आहेत त्याप्रमाणें ग्रीक, स्लाव्ह व पुराण जर्मन ह्या जुन्या आर्योद्भव भाषांतहि आहेत. प्रातिशाख्यें, शिक्षाग्रंथ व पाणिनि ह्यांच्या कालापर्यंत आघात उच्चारिला जात असे ह्याबद्दल त्यांनीं विवेचिलेल्या स्वरप्रक्रियेवरून पुरावा मिळतो. वर्णांच्या उच्चारांतील तीन सूक्ष्म प्रकार सांगून ते किती प्रमाणानें उच्चारावे हें पाणिनीनें सांगितलें आहे. त्याचप्रमाणें प्रत्येक शब्दांत एक स्वर उदात्त किंवा स्वरित असलाच पाहिजे. उदात्त हा सर्वांत उच्च स्वर होय. असे कांहीं नियमहि स्वरप्रक्रिया प्रकरणांत पाणिनीनें दिले आहेत. वैदिक मंत्र नेहमीं पठनांत असल्यामुळें स्वरांचे आरोह-अवरोह साहजिकच होत असत. वैदिक भाषेंत आघातासंबंधीं नियम पुढीलप्रमाणें आहेत—

१. वैदिक भाषेंत साध्या क्रियापदांवर आघात असे. उदा०–आप्नोतीमम लोकम् तरणैरिज्जयाति. क्षेति पुष्यति. सेहयन्ये अस्ति तेन. २. संयुक्त

१. Pischel : *Pr. Gr.* §46.
२. Jacobi : *ZDMG. XIVII*, *P*. 594.
३. J. Bloch : *ZDMG XLIX*; *P*. 393.
४. Dr. R. G. Bhandarkar : W. P. L. P. 166.
५. रा. भि. जोशी : म. व्या. § १७६

क्रियापदांच्या उपसर्गावर आघात असे. ३. वर्तमानकालाच्या रूपांत मूळ धातूवर, ४. भविष्यकाळांत 'स्य' प्रत्ययावर, ५. भूतकाळांत 'अ' ह्या आगमावर, ६. तुमन्तांत धातूवर किंवा उपसर्गावर, ७. भूतधातुसाधितांत प्रत्ययावर किंवा संयुक्त धातु असेल तर उपसर्गावर, ८ ल्यबन्तांत, ' य ' वर, 'तव्य' कृदन्तावर, व ९. कृदन्त नामाच्या शेवटच्या अवयवावर असे आघात असत.

प्राकृत भाषांत वर्णाघात मान्य होता व त्याप्रमाणें आघातामुळें उच्चारांत फरक पडे. वर्णाघातामुळें झालेले फरक खालीं देतों.

१. एवम्, अहम्, सयम् इत्यादि शब्दांत ' अम् ' हा वर्ण साघात असल्यामुळें त्याचा लोप झाला नाहीं.

२. आघाताच्या पूर्वीचे दीर्घ स्वर ' ऱ्हस्व ' होत. उदा०—आचार्य > आचारिअ > आयरिअ, कुमार > कुमर, प्रवाह > पवह, गभीर > गहिर, नीत > णिअ.

३. आघातांच्या पूर्वीच्या दीर्घ स्वरापुढें जर एक साधें व्यंजन आलें तर दीर्घ स्वर ऱ्हस्व होऊन व्यंजन द्वित्त होत असे. उदा०—एवंम् > एव्वम्, कार्च > कच्च, तैल > तेल्ल, स्थूल > थुल्ल, स्तोक > थोक्क.

४. आघाताच्या नंतरच्या ' आ ' चा ' इ ' होत असे. उदा०—तेषाम् > तेसिम्, तासाम् > तासिम्, जल्पनामः > जंपिमा, नमामः > नमिमा, भणामः > भणिमा, लंभामः > लहिमु.

५. आघाताच्या पूर्वीच्या ' अ ' चा ' इ ' किंवा ' उ ' होई. उदा०—असन > असीन, उत्तम > उतिम, कतम > कइम, अर्पयति > उप्पइ.

प्राकृतमधील आघातासंबंधीं मुख्य नियम हे अशा स्वरूपाचे आहेत. ह्या सर्व विवेचनावरून आघाताला पूर्वपरंपरा आहे हें सिद्ध होतें. वैदिक, संस्कृत, प्राकृत वगैरे जुन्या भाषांत आघात आहेत. ह्यांपासून उत्पन्न झालेल्या मराठी व तिच्या इतर बहिणी ज्या आधुनिक बोली आहेत, त्यांत आघात असल्याचें तज्ज्ञ सांगतात; तेव्हां मराठींत ' आघात ' असले पाहिजेत असें म्हणावें लागतें.

मराठीच्या प्रांतिक भाषांत व कांहीं गणभाषांत शब्दावर निश्चित स्थानाचा असा आघात असल्याचें प्रत्ययास येतें. खानदेशी, बागलाणी ह्या प्रांतांतील कुणबाऊ भाषेंत ' कुठल्ल, इथल्ल, करितो, मारितो ' इत्यादि शब्दविशिष्ट जोर देऊन उच्चारिलेले नेहमीं ऐकण्यांत येतात. त्याचप्रमाणें साताऱ्याकडील कुणबाऊ भाषेंत ' हकड, तकड, गंध, लिवलास, आमास्नी, शेतामंदी, देवाळ, मसाण इत्यादि शब्द आघातयुक्त उच्चारिले जातात. कानडी व तेलगू प्रांतांच्या

पासच्या प्रदेशांतील लोकांच्या मराठी बोलण्यांत जे हेल ऐकूं येतात त्यांचा विचार येथें कर्तव्य नाहीं.

आघातामुळें होणारे वर्णांच्या प्रक्रियेचे फरक मराठींत होतात. उदाहरणार्थ ऱ्हस्वदीर्घत्वाची अदलाबदल, वर्णाचा लोप, वर्णांचें द्वित्व, उच्चारित अनुस्वार अनुच्चारित होणें वगैरे आघाताचे परिणाम आहेत. शिवाय शब्दावर योग्य आघात न दिला तर व त्याप्रमाणें शब्दांचे योग्य अवयव न तोडले तर त्या शब्दांच्या अर्थांत बदल होतो. घोडीस बरं आहे व घोडी सबर आहे ह्या वाक्यांतील वर ह्या शब्दावरील आघातांत बदल झाला तर व अवयव विचित्रपणानें तोडले तर अर्थाचा अनर्थ होतो. असाच प्रकार चार किंवा पांच वर्णांच्या शब्दासंबंधीं होतो. असे कांहीं शब्द खालीं दिले आहेत कीं त्यांचा आघात जर बदलला तर त्यांच्या अवयवांची विसंगति होते व अर्थहि कधीं कधीं बदलतो; शब्दाचा उच्चार कानाला विचित्र लागतो.

करभार	करभार	कोंचमनवर	कोंचमनवर
दरमजल	दरमजल	पाठविली	पाठविली
जयनगर	जयनगर	मातब्र	मातब्र
मोडक	मोडका	मडकसिरा	मडकसिरा
काटकसर	काटकसर	सुभेदार	सुभेदार
संङ्मर्मर	संङ्मूर्वर	ज्ञानप्रकाश	ज्ञानप्रकाश

फरीगदगा	पळसदरी	कुंचकामी
तब्रकडी	हडपसर	सरबराई

संस्कृतमधून जे तत्सम व तद्भव शब्द मराठींत आले आहेत त्यांचे मूळचे संस्कृतमधील आघात किंवा त्या आघातांचे परिणाम मराठींत राहिले आहेत. उदाहरणार्थ–

(१) कृदन्ताच्या पहिल्या अवयवावरील मूळचा संस्कृत आघात मराठींत राहिला आहे. उदा०—मनन, कृति, मति, कर्ता.

(२) इ, उ,–ऱ्हस्व व दीर्घ–ह्यांवर आघात असेल तर ते स्वर तसेच मराठींत राहतात, आणि आघात नसेल तर त्यांचा 'अ' होतो[1]. इ, उ स्वर कायम राहिल्याचीं उदाहरणें–हस्तिनी > हत्तीणं, भगिनी < बहीण, प्रावृष > पाऊस गोधूम > गहूं, खर्जूर > खजूर.

शब्दाच्या साघात अवयवामधील स्वर तसाच कायम राहतो. उदा०— घर < गृहम्, गांव< ग्राम, गीळ < गिल, खीर < क्षीर, देव < देव, घोडा < घोटक.

1. Dr. Grierson : *Ind. Ant. IX*, 138.

शब्दामध्यें जो फरक होतो तो आघात नसलेल्या अवयवामध्यें होतो. सर्व अवयवांत कमजोर व फरक जास्त होणारा अवयव म्हणजे आघातानंतरचा अवयव हा होय. त्याच्याहिपेक्षां कमजोर वर्ण त्याच्या मागचा. अहीर < आभीर सोहांग < सौभाग्य, भिंजणें < अभ्यंजन, भीकें < भिकारी; लांख < लखपति; हरींण < हर्ण. आघात नसल्यामुळें ' इ, उ ' बद्दल ' ' अ ' झाल्याचीं उदाहरणें. मानुष > माणस, शिथिल > सढळ, हरिणी > हरण, उन्मिल > उमळ.

(३) मराठीमधील क्रियापदांचा पहिला अवयव कायम राहून दुसरा अवयव ऱ्हस्व होतो. ज्याच्यावर आघात आहे तो तसाच राहतो. ज्याच्यावर आघात नाहीं तो ऱ्हस्व होतो. उदा०—आंस्फालयति < आंफळणें. उंद्घाट्यति > उंघडणें. उंत्थापयाति > उंठणें. उंत्तारति > उंतरणें. प्रंस्थापति > पांठवणें. निपातयति > निंवडणें. उंन्मूल > उंमळणें.

(४) आघातामुळें वर्णास द्वित्व येतें, उदा०—अक्कल, गज्जल, कत्तल, अस्सल, बेहेत्तर, रक्कम, मुक्काम.

अशा रीतीनें मराठींतील शब्दावरील आघातास संस्कृतप्राकृत ह्या भाषांतील आघातांची परंपरा आहे. दुसरी गोष्ट त्याला मराठीच्या कांहीं प्रांतिक बोलींतील आघाताचा आधार आहे; आणि तिसरी गोष्ट म्हणजे ज्या अर्थी त्याचे परिणाम मराठीच्या स्वरप्रक्रियेंत दिसून येतात त्या अर्थी मराठींत आघात असला पाहिजे[1]. ह्या तीन गोष्टींच्या आधारावर मराठींतील आघाताचें अस्तित्व सिद्ध होतें.

ह्या सिद्धान्तास जो थोडासा कमीपणा येतो तोहि येथें सांगणें अवश्य आहे. ग्रांथिक किंवा शिष्ट मध्यवर्ती मराठी भाषा पाहिली तर तिच्यांत शब्द उच्चारतांना आघात असल्याची स्पष्ट जाणीव होत नाहीं. शब्दावर जोर येतो परंतु तो शब्दाच्या अमुक एका विशिष्ट ठराविक अवयवावर सर्व परिस्थितींत कायम असा येत नाहीं. तो जोर बोलणाऱ्याच्या विशिष्ट रोखाप्रमाणें आपलें स्थान बदलतो. एका वाक्यांत एखाद्या शब्दाच्या अमुक एका अवयवावर जोर आला तर दुसऱ्या वाक्यांत त्याच शब्दाच्या त्याच अवयवावर जोर येईल असें सांगतां येत नाहीं. इतर भाषांतील आघाताची स्थिति तशी नाहीं. तो आपलें स्थान कधींहि बदलत नाहीं. मराठींतील आघात ज्या अर्थी आपलें स्थान बदलतो त्या अर्थी तो इतर भाषांतील आघातापेक्षां निराळ्या स्वरूपाचा असावा. तो निश्चित स्थानाचा किंवा स्थाननिष्ठ नसून विकारी आहे. मराठींतील ह्या निराळ्या आघाताला Stress accent असें नांव डॉ. ग्रियर्सन ह्यांनीं दिलें आहे.

1. R. L. Turner. *J. R.A.S.* 1916, P. 231.

इंग्रजी वगैरे भाषांतील आघातासारखा स्पष्ट आघात मराठींत नाहीं हें जरी खरें असलें तरी अजिबात तसला आघात मराठींत नाहीं हा सिद्धान्त मान्य होण्यासारखा नाहीं. ग्रांथिक व शिष्ट मराठींत सर्व शब्द कांहीं एका विशिष्ट आघातासह उच्चारतात असें जरी नसलें तरी प्रत्येक शब्दाला त्याचा स्वतःचा असा एक नाद आहे. शब्द उच्चारतांना त्याच्या नादाप्रमाणें जर तो उच्चारिला नाहीं तर ऐकतांना कांहीं चमत्कारिक लागतें. मिशनरी वगैरे परकी लोकांनीं बोललेली मराठी भाषा कानाला किती तरी चमत्कारिक लागते. पुण्यांस व पुंण्यास, लावण्यांस व लांवण्यास, दिव्यांस व दिंव्यास इत्यादि जोडींतील शब्दांच्या उच्चारांत आघात आहे व त्या आघातामुळें त्याच्या अर्थांत फरक पडला आहे ही गोष्ट उघड आहे.

मराठीमध्यें आघातासंबंधीं नियम खालीं दिल्याप्रमाणें आहेत.

१. शब्दांतील उपान्त्य अक्षर जर दीर्घ असेल तर त्यावर आघात असतो. उदा०—कीर्ति, काणा.

२. उपान्त्य अक्षर जर ऱ्हस्व असेल तर त्याच्या पूर्वींच्या अक्षरावर आघात असतो. उदा०—कीर्तन, वळण, कापड, बंधन.

३. ज्या शब्दांत अन्तीं अपूर्णोच्चारित 'अ' येतो त्या शब्दांत 'अ' च्या अक्षरावर आघात पडतो. उदा०—घर, झाड, सडक.

४. हा अपूर्णोच्चारित 'अ' शब्दांच्या मध्यें आला तर त्याच्या पूर्वीच्या अक्षरावर तो आघात पडतो. उदा०—बसकन्, झटकर.

५. संयुक्त व्यंजनाच्या पूर्ववर्ती अक्षरावर जोर येतो. उदा०—हल्ला, आज्ञा, चित्र.

६. विसर्ग व अनुस्वार ह्यांनीं युक्त असलेल्या अक्षरावर जोर येतो. उदा०—दुःख, अन्तःकरण, अंक, अंश.

७. यौगिक शब्दाच्या मूळ अवयवामधील ज्या अक्षरावर जोर असेल त्याच अक्षरावर मराठींत जोर येतो. उदा०—गुणवान, जलमय, प्रेमसागर.

८. भिन्न अर्थांचे दोन सारख्या स्वरूपांचे शब्द उच्चारितांना दोहोंपैकीं एक आघातासह उच्चारिला जातो.

डॉ. ग. वा. तगारे ह्यांनीं 'मराठी स्वराघात' ह्या लेखांत (म. सा. पत्रिका २१-१) आघातासंबंधीं काढलेले निष्कर्ष उल्लेखनीय आहेत. ते खालीं देत आहें.

(१) "मराठींत आघातामुळें ऱ्हस्वदीर्घत्वाची उलटापालट होते. उदा० दीपक > दीवअ > दिवा, वीटिका > वीडिआ > विडी, द्यूतक > जुवा, शिकणें

> शीक (आज्ञार्थ, द्वि. पु. ए. व.), रुसणें—रूस, कापड–कापा॑ड, पातळ–पाता॑ळ, धोता॑र.

(२) स्वराघात असलेले स्वर कायम राहतात, पण निराघात इ, उ चे ‘ अ ’ होऊन प्रत्यक्ष उच्चारांत त्यांचा लोप होतो. उदा०—भगिनी > बहीण, पूर्णिमा > पूनव , श्वशुरक > सासरा, अंगुष्ठक > अंगठा.

पण नांव > नामन्, गांव < ग्राम, खीर < क्षीर इ. शब्दांत स्वराघाता-मुळें फरक झाला नाहीं.

(३) निराघात शब्दावयव शब्दाचे आद्यस्थानीं आल्यास त्याचा कधीं कधीं लोप होतो. पण तो शब्दाचे अन्तीं असला आणि मभाआ. अवस्थेंत त्याचें केवळ स्वरत्व शिल्लक राहिलें असलें तर अभाआ. कालांत–मराठींत सुद्धां त्याचा लोप होऊन उपान्त्य स्वर दीर्घ होतो. उदा०—आद्यस्थानीं–उपरि > वर, अभ्यञ्जन > भिजणें, अभ्यन्तर > भीतर.

आद्याक्षरावर पुष्कळदां आघात असल्यामुळें असलीं उदाहरणें कमी आहेत.

अन्त्यस्थानीं—शाटिका > साडि॑या > साडी॑; युगम् > जुअ॑ > जूं॑; वालुका > वालु॑आ > वाळू॑; वाटि॑का > वाडिआ > वाडी॑; आमलक > आमल॑अ > आ॑वळा; गोलक > गोले॑अ > गो॑ळा.

(४) आघातामुळें कधीं कधीं अक्षराचें द्वित्व झालेलें आढळतें. उदा०—वान्नर < वानर, लल्लाट < ललाट; मन्नोरथ < मनोरथ (उ. गी. ४६४).

इस्लामी आक्रमणानंतर अम्मल, अद्दल, नक्कल, कत्तल इ. शब्दांतील रूढ झालेले द्वित्त वर्ण स्वराघातामुळें झाले असें मानतात.

(५) तत्सम शब्द समासांत वा नुसता एकटा वापरला तर त्याचा मूळचा स्वराघात कायम असतो. उदा०—शुष्क, अव्यक्त, दयासागर, गुणवती.

(६) एकच शब्द भिन्न अर्थीं वापरतांना त्यापैकीं एक शब्द दुसऱ्या-पासून भिन्न आहे हें दाखविण्यासाठीं भिन्नस्थानीं स्वराघात येतो.

उदा०—डा॑ळ (कडधान्य), डाळ॑ (खाण्याचा एक पदार्थ), डाळें॑ (शिष्ट रूप), बै॑ल (ए. व.), बैल॑ (अ. व.), लावण्या॑स (पेरण्यास), लाव॑ण्यास (सौंदर्याला). ”

संयुक्त व्यंजनें

१९१. संयुक्त व्यंजनांच्या परिणतीचे पुढीलप्रमाणें नियम ठरतील.

१. मराठीचा कल उच्चार साफ व अघळपघळ करण्याकडे असल्यामुळें संयुक्त व्यंजनें विभक्त केलीं जातात; व मूळ उच्चारांतील मात्रा कायम ठेवण्या-करितां संयुक्त व्यंजनाच्या मागील स्वर दीर्घ होतो. संयोगलोप व पूर्वस्वरदीर्घत्व

ह्या दोन्ही क्रिया पाणिनीच्या कालांतहि होत असाव्या. 'ढ्रोढे लोपः'(८-३-१३) आणि 'रोरि' (८-३-१४) ह्या दोन सूत्रांच्या मुळाशीं हीच प्रवृत्ति आहे. उदा०— पर्ण-पान, कर्ण-कान, सप्त-सात, अष्ट-आठ, हस्त-हात, इ.

२. कांहीं संयुक्त व्यंजनांच्या बाबतींत पहिल्या अक्षराचा लोप (ऊर्ध्व लोप) झाला तरी पूर्वीचा स्वर दीर्घ होत नाहीं. उदा०— गुर्जर-गुज्जरु-गुजर, प्रतिच्छाया-पडिच्छाया- पडछाया, सूत्रधार-सुत्तहारु-सुतार, भद्रक-भल्लउं-भलें.

३. कधीं निर्बलसंयोगाचा सबलसंयोग होतो. म्हणजे साध्या एकेरी व्यंजनाचें संयुक्त व्यंजन होतें. 'आघात' हें त्याचें कारण होय. उदा०—अगति-अगत्य, अत्रवार-आत्तां, ललाट-लल्लाट, खप्पी, टप्पोर, अक्कल, अस्सल, रत्तल, भिन्न, मुक्काम, किल्ला, सल्ला, हल्लीं, हुन्नर.

४. कधीं कधीं संयुक्त व्यंजनें अविभक्त राहतात. सप्तदश-सतरा, अपत्यक > अवच्चऊं > बच्चा, वृद्धक > बुड्ढ, प्रस्तर > पत्थर.

वर्णागम

१९२. कधीं कधीं उच्चारांत एखादा अधिक वर्ण येऊन घुसतो. उदा०—तांबडा < तम्बीर < ताम्र, मांजर < मार्जार, वंक<वक्र, आम्बील < आम्ल, मुंडस < मूर्धन्य, लिंब < निम, साळुंखी < शारिका, लवांकुश, वान्दर, कुंटण, घंटी, घोरंदर, चांभार, कोंबडें, झुंज, उंच, नंग, नंक, पुंजा, भद्रंकाळी, भिन्त, संमदे (समस्त), जीन्द, बुन्ध, फन्द.

शब्दांत 'म' च्या नंतर जर 'र' आला तर मध्यें 'ब' घुसतो० उदा०—अम्बारी, अम्बीर, उम्बर, कम्बर, जाम्ब.

कधीं कधीं उच्चार सोपा होण्यासाठीं मध्येंच एक स्वर येतो. त्या वेळेस स्वरागम असें म्हणतात. विशेषतः र् आणि ल्, न् आणि म् व दुसरें व्यंजन, अथवा ऊष्मा आणि दुसरें कोणतेंहि व्यंजन, ह्या तीन जोड्यांच्या मध्येंच एखादा स्वर येतो. उदा०— जन्म < जनम्, जलम, त्रास < तरास, पुतर, सिनेह, किळस, किलेस, सिनान, नहाण, वरीस, अगुन-अगीन (अग्नि), बिरामण, आरसा, करम, किसन, चंदर.

यश्रुति व वश्रुति--- उच्चाराच्या सोईकरितां किंवा उच्चार सोपा व्हावा म्हणून शब्दांमध्यें य् किंवा व् हा वर्ण येतो. ह्या प्रकारास संस्कृतमध्यें यश्रुति व वश्रुति असें म्हणतात. य् किंवा व् मध्येंच येण्याचें कारण काय ? शब्दाच्या मध्यें असलेलें व्यंजन जितकें जोरानें उच्चारावयास हवें तितकें जोरानें तें उच्चारिलें जात नाहीं. दोन स्वरांमध्यें असलेलें व्यंजन थोडेंसें अर्धस्वर मिश्रित असें उच्चा-

रिलें जातें. ह्या त्याच्या उच्चारांच्या प्रकारामुळें पुढें य् किंवा व् येतो. उदा०— सूकर < सूगर < सूअर < सूवर, सागर < साअर < सायर.

वश्रुति–उदा०— मातुलानि–मावळण, राजपुत्र–राऊत, रावत, देवकुल–देवळ, राजकुल–रावळ.

१९३. **वर्णलोप**—कधीं कधीं वर्णाचा लोप होतो. (१) आद्यवर्णलोप—उदा०–पैठ– < उपविष्ट, नन्तर < अनन्तर, हि < अपि, रान < रण्ण < अरण्य, हेट < अधस्तात्, भिजणें < अभ्यंजन, सुटा < उत्सृष्ट, यत्ता < इयत्ता; बैस < उइस < उपविश, वझे, ओझा, झ्या < उवज्झा < उपाध्याय, वरी, वर < उवरी < उपरि; वहाणा < उवाणह < उपानह्.

(२) अन्त्यवर्णलोप— उदा०—जोडा (ब), कित्ता (ब), कलाबतु (न्). कानू (न), फर्जी (न), अलिजा (ह), पागा (ह), अफवा, खामखा, जागा, दर्गा, वाहवा, छत्री, तम्बी, सही, जिरे, मसाले (अन्त्य 'ह्' चा लोप).

१९४. **वर्णव्यत्यास**—उदा०—हलु–लघु; बहिण–भगिनी; मराठा–मरहट्ट–महाराष्ट्र, माल्क्यान–माकल्यान, निडाल (सं. ललाट, निटिल, पाली–नलाट, प्रा. – निडाल), वहाण–उवानह–उपानह्; जाणपछाण–ज्ञानप्रत्यभिज्ञान, कुराड–कुठार, कवडसा–कडवसा, सून–न्हुषा–सुन्हा–स्नुषा, पैरण–परिहण–परिधान, बनारस–वाराणसी, केकत–केतक, म्हातारा–म्हेतर–महत्तर, अजून–हनुझ, अनामत–अमानत, कुलुप–कुफ्ल, कसोशी–कोशीश, गन्ज–झङ्ग, जनावर जान्वर, तर्तीब–तदबीर, नक्की–यकीन, पलिता–फतिला, बुद्रक–बुझुर्ग, मनुका–मनुक्का, महशूर–मश्हूर.

१९५. **समानोच्चारित वर्णलोप**–उदा०-आवकणें, आविकणें–अवविकणें, एकामी–एक + कामी, कुम्फळ–कुंभ + फळ, केताड–केकत + ताड, गुराखी –गुरें + राखी, जानवसा–जानिवसा–जन्य + निवास, दिवाली–दिवा + आवलि, धुवण–धुव + पाणी, नवरा–नव + वर, नकटा–नाक + काट, नातें–ज्ञाति + त्व, रिकामा–रिक्क + काम, (रिक्त + काम).

परकी भाषांतील उच्चारांचा परिणाम

१९६. मराठीचा आणि कानडी, फार्शी, पोर्तुगीज आणि इंग्रजी ह्या भाषांचा संबंध विशेष आला. कानडी, तेलगू ह्या द्राविडी भाषांचा संबंध तर मराठीच्या जन्मापासून किंवा जन्माच्याहि पूर्वीपासून आला व अद्यापपर्यंत चालू आहे. फार्शीचा संबंध बहामनी कालांत सुरू होऊन अव्वल इंग्रजी अमदानी-पर्यंत प्रामुख्यानें चालू होता. पोर्तुगीजांचा संबंध मध्यें कांहीं वर्षे आला. इंग्रजांचा संबंध गेल्या शंभर दीडशें वर्षांतील आहे. ह्या अवधींत ह्या परकी भाषांचा परिणाम मराठी उच्चारावर कसा झाला हें पाहूं.

कानडी व तेलगू ह्यांमधून मराठींत किंवा एकंदर आर्योद्भव बोलींत कोणते उच्चार आले हें त्या त्या प्रकरणांत सांगितलेंच आहे. मूर्धन्यें द्राविडी भाषांतून आर्य भाषांत शिरलीं. मूळ आर्य भाषेंत मूर्धन्य उच्चार होते; परंतु त्यांचे उच्चार सध्यांच्या त्यांच्या उच्चारांहून थोडेसे निराळे असावेत. मूर्धन्य उच्चारांत परकीयत्व आहे ह्यांत शंका नाहीं. उच्चारस्थानांचा क्रम जर आपण पाहिला तर कंठ, तालु, मूर्धन्, दन्त, ओष्ठ असा त्यांचा क्रम आढळतो; परंतु मुखांतील स्थानें प्रत्यक्ष पाहिलीं तर त्यांच्या क्रमानें मूर्धन् हें स्थान तालूच्या अगोदर आलें पाहिजे. कंठ, मूर्धन्, तालु, दन्त, ओष्ठ असा क्रम योग्य होईल. मूर्धन्य उच्चार हे परकी असल्यामुळें मागाहून ते घुसडले गेले व त्यामुळेंच स्थानांच्या क्रमांत भेद उत्पन्न झाला.

उच्चारांच्या बाबतींत आणखी एक वळण द्राविडी भाषांपासून मराठीला मिळालें आहे आणि तें म्हणजे ऋ, ॠ, ऌ आणि ऊष्मे ह्यांच्या उच्चारासंबंधीं होय. हे उच्चार द्राविडी भाषांत नाहींत व असले तर फार क्वचितच त्यांचा उपयोग करतात. वैदिक, संस्कृत, प्राकृत ह्या भाषांत आहेत; व त्यांच्याच द्वारां ते मराठींत आले. परंतु द्राविडी भाषांत ते नसल्यामुळें मराठींतील त्यांचें प्राचुर्य फार कमी झालें आहे. वर दिलेले सर्व उच्चार मराठींत नरमावले जातात. 'श्, ष्, स्' ह्या तिन्हींपैकीं 'ष्' तर कधींच वापरांत येत नाहीं. बाकीच्या दोन्हीं-पैकीं एक 'श्' किंवा 'स्' वापरून मराठींत काम भागवितात.

आणखी एक बाब आरंभींच्या 'ए, ऐ, ओ, औ,' ह्यासंबंधीं आहे. सर्व द्राविडी भाषांत ह्यांचे उच्चार अनुक्रमें 'ये, यै, वो, वौ,' असे होतात व तसे लिहिलेहि जातात. जुन्या हस्तलिखितांत व ऐतिहासिक पत्रव्यवहारांत 'यैसिजे, यैवज, वोक, वोसंग, वौषध' अशीं शब्दांचीं रूपें सांपडतात.

संयुक्त व्यंजनांच्या उच्चारांत विश्लेष किंवा स्वरभक्ति होणें किंवा मध्येंच नासिक्य उच्चार येणें वगैरे गोष्टी ह्या कोणत्याहि भाषेच्या उच्चारप्रक्रियेंत आढळतात; तशा त्या कानडी वगैरे भाषांतहि आहेत. तेव्हां त्या कानडींतून मराठींत आल्या असें म्हणण्यांत कांहीं स्वारस्य नाहीं. दाक्षिणात्यांच्या उच्चारांत गडबड होऊन त्यांचें बोलणें अस्पष्ट होतें म्हणून शूद्रक कवीचा चंदनक जें म्हणतो[1] तें कानडीच्या ह्या उच्चारांच्या परिणामामुळेंच होय.

१९७. मराठी भाषेंत तालव्य उच्चारांत जो फरक पडला आहे तो मात्र मराठींत मूळ आर्यभाषेच्या स्वभावाची खूण म्हणून उतरला नसून परकीय आहे. तालव्य हे मूळचे आर्यभाषेंतील परंतु दन्ततालव्य हे मात्र परकीय उच्चार असावेत असें एक मत आहे.

---

१ वयं दाक्षिणात्या : अव्यक्तभाषिणः– मृच्छ. अं. ६.

तालव्य वर्णांत स्वरांपैकीं इ, ई, आणि व्यंजनांपैकीं च्, छ्, ज्, झ्, ञ्, य्, श्, इतके वर्ण येतात. ह्यांच्या उच्चाराचें स्थान तालु—म्हणजे जिभेच्या वरील जें छोटेंसें छपर आहे तें व जिव्हा ह्यांचा संयोग—आहे म्हणून ह्यांना तालव्य म्हणतात. ह्या वर्णांचा प्रत्यक्ष उच्चार 'च्य, छ्य, ज्य, झ्य' असा 'य' मिश्रित होतो. मराठींतहि ह्यांचा उच्चार असाच 'य' मिश्रित करण्याचा प्रघात आहे. जुन्या मराठी वाङ्मयांतून 'विच्यार, यज्यमान' असे शब्द लिहिलेले आढळतात. वैदिक व पुढील पाणिनीय संस्कृतच्या काळापर्यंत ह्या वर्णांचा उच्चार असा शुद्ध तालव्यच केला जात असला पाहिजे. पुढें प्राकृतच्या काळांत—विशेषतः महाराष्ट्री व अपभ्रंश ह्या भाषांच्या काळांत ह्यांच्या उच्चारांत फरक झाला असावा. उच्चाराचें स्थान जें तालु होतें तें थोडें पुढें दांताच्या बाजूला सरकलें. शुद्ध तालव्य उच्चारांत थोडासा दन्त्य उच्चार मिसळला गेला व दन्ततालव्य असा एक स्वतंत्र उच्चार उत्पन्न झाला. च्य, छ्य, ज्य, झ्य ह्या उच्चारांच्या बरोबरीनें च् (त्स्), छ्, (त्स्ह्), ज् (द्स्), झ् (द्स्ह्) असे उच्चार माहाराष्ट्री अपभ्रंश व तद्द्वारां गुजराती व मराठी ह्या भाषांत रूढ झाले. शुद्ध तालव्यांत 'य' चा उच्चार प्रामुख्यानें असतो. दन्ततालव्यांत 'स' चा उच्चार प्रामुख्यानें असतो. शुद्ध तालव्य वर्ण लिहिण्याचा प्रकार जो मार्कण्डेय ह्यानें आपल्या प्राकृतसर्वस्व ह्या व्याकरणांत 'चययोरुपरि यः स्यात्' (१२–२१) ह्या नियमांत सांगितला आहे तो चिन्तनीय आहे. य्च्, य्ज्, य्झ् अशीं प्रतीकें त्यानें सुचविलीं आहेत.

सर्व तत्सम शब्दांत ह्या वर्णांचा शुद्ध तालव्य उच्चार होतो. उदाहरणार्थ—उच्चार, विचार, वांछा, छत्र, जन, झंझावात. परंतु तद्भव व देश्य शब्दांच्या बाबतींत मात्र 'च' वर्गाचा उच्चार शुद्ध तालव्य न होतां दन्ततालव्य होतो. उदा०—चारा, चादर, चोर, जाण, जण, जाणें, जवळ, झट, झगडा, झाड, झोका. तद्भव शब्दांत ज्या वेळीं ते वर्ण 'ई, ए, ऐ, य' ह्यांपैकीं एका वर्णाशीं संलग्न असतात त्या वेळीं त्यांचा उच्चार शुद्ध तालव्य होतो. उदा०— चिमट, चिवट, चेटूक, चेतविणें, चिंता, जिनगर, झिपरी इत्यादि; किंवा तद्भव शब्दांतील ज्, झ् हे वर्ण ज्या वेळीं संस्कृत 'य्' ह्या वर्णापासून उत्पन्न झालेले असतात त्या वेळींहि त्यांचा उच्चार शुद्ध तालव्य होतो.

तालव्य वर्णांचा हा जो उच्चारभेद आढळून येतो त्याला आर्यभाषांमध्यें फार प्राचीन परंपरा नाहीं. प्राकृत भाषांच्या अमदानींत व त्यांतल्या त्यांत माहाराष्ट्री व अपभ्रंश ह्या दोन भाषांत हा उच्चारभेद सुरू झाला. मागधी व शौरसेनी ह्या भाषांत दन्ततालव्य हा उच्चारभेद नाहीं. प्राकृत भाषांच्या काळांत ज्या अर्थीं हा भेद सुरू झाला, त्या अर्थीं आर्य लोक हिंदुस्थानांत स्थायी झाल्यानंतर बऱ्याच दिवसांनीं, कांहीं तरी स्थानिक कारणामुळें तो सुरू झाला असावा हें खास.

ह्या उच्चारांचा निर्देश मार्कंडेय आपल्या प्राकृतसर्वस्वांत, करतो. ग्रीक लोक प्राचीन काळीं ह्या उच्चारानें गोंधळून गेले. त्यांच्या लेखांत दन्ततालव्य उच्चार 'स' मिश्रित असे दिलेले आढळतात. उदा०—चन्द्रगुप्त-Sandracottos, पञ्चाल-Paggalon, चन्दन—Tzandon, चष्टन—Tiastanes, उज्जयनी—Ozene. उच्चारांत हा जो बदल झाला तो द्राविडी भाषांपैकीं तेलगू व कानडी या भाषांच्या संसर्गानें सुरू झाला असावा[1].

मराठीमध्यें जसा हा फरक आहे तसा गुजराती भाषेमध्येंहि आहे. तालव्य वर्णाच्या उच्चारांत जो फरक झाला तो मोंगली भाषेचा परिणाम असावा असेंहि एक मत प्रचलित आहे.[2] मध्य आशियांतून हूण व खजर जातीचे जे लोक आले व उत्तर हिंदुस्थानांत राज्य आक्रमण करून स्थायी झाले, त्यांच्या भाषेंतील उच्चाराचा परिणाम झाला असावा. परंतु ह्या मताच्या विरुद्ध पुरावा पुष्कळ आहे. एक तर मोंगली भाषेच्या संसर्गानें हा दन्ततालव्याचा उच्चार आला असें म्हणावें तर उत्तरेकडील मागधी व पैशाची ह्या व तदुत्पन्न ज्या इतर आधुनिक हिंदी, बंगाली, पुश्तु वगैरे भाषा त्यांत तो उच्चार कां उतरला नाहीं हा एक प्रश्न राहतो. शिवाय ही गोष्ट—सिंहलद्वीपाच्या भाषेंतहि हा जो उच्चार आढळून येतो त्याचीहि उपपत्ति मोंगली भाषेच्या परिणामावरून लागत नाहीं. तेव्हां द्राविडी भाषांचाच हा परिणाम असावा असेंच शेवटीं मानावें लागतें.

१९८. फार्शी भाषेंतील उच्चाराचा परिणामहि मराठीवर झाला आहे. बहामनीकाल, शिवकाल व पेशवेकाल ह्या तिन्ही कालांत मराठी भाषेचा फार्शी भाषेशीं जो संबंध आला व त्या संबंधानें मराठीवर जे परिणाम झाले, ते त्या त्या प्रकरणांत दिले आहेत. फार्शी भाषेंतून आलेल्या उच्चारांच्या लकबा मागें त्या त्या वर्णाखालीं दिल्या आहेत. त्यांशिवाय खालील लकबा उल्लेखनीय आहेत. १. आ > आय- उदा०—बागायत, बिछायत, वायदा, मायना, जकायत. २. आ > ए—उदा०—कितेब, खेरीज, तेजी, तेरीख, देखील, सेकीन. ३ आ > अ—उदा०—आशक, काफर, कायम, खायर, जाबता, नाजर. ४. इया > आ—उदा०—अख्त्यार, प्याला, म्यान, कब्जा, गाशा, जास्त, दानत. ५ इह > ए—उदा०—एहसान, बेहेत्तर, मेहनत, मेहरप. ६. जोडाक्षरांचें पृथक्करण—उदा०—कदर, कसब, जरब, बरफ, तकट, नगद, फजर. ७. जोडाक्षरांचें रक्षण—उदा०—गस्त, तस्त, फक्त, तक्त, वक्त, सक्त, मर्द, सर्द. ८. अक्षरांच्या द्वित्वाचा त्याग—उदा०—बजाज, फरास, बकाल, सराफ, हमाम. ९. मागें ऱ्हस्व 'इ' आल्यास मध्यें 'ई' येते व 'उ' आल्यास दीर्घ 'ऊ' येतो. उदा०—इबीन, जिकीर, फिकीर, शिलीक, उरूस, कुलूप, बुरूज, जुलूम, बुरूज[3]

१. J. Bloch : L. F. M. 24, P. 33.
२. N. Divatia : W. P. L. *Gujarati*, 4.
३. मा. त्रिं. पटवर्धन : फार्शी—मराठी कोश—प्रस्तावना.

स्वरांच्या ह्या उच्चारांखेरीज व्यंजनांच्या बाबतींतहि फार्शीच्या लकबा 'क़्', 'ख़्', 'ज़्', 'झ़्', 'फ़्' 'श़्', 'स़्', 'ह़्' ह्या व्यंजनांच्या उच्चारांत आल्या आहेत. काझी, तनखा, खामखा, तोसीस, मशीद, फर्जी अफवा, जिल्हा, बुद्रुक, मशहूर इत्यादि उदाहरणांत त्या प्रतिबिंबित झाल्या आहेत. अन्त्य 'ह' च्या लोपाची तशीच गोष्ट आहे. आघातामुळें साधे वर्ण द्वित्त झाल्याचीं अस्सल, नक्कल, अत्तर, हुन्नर, जिन्नस रक्कम हीं उदाहरणें होत.

१९९. इंग्रज लोकांच्या गेल्या १००–१५० वर्षांच्या सहवासानें इंग्रजी भाषेंतील उच्चारांचा परिणामहि मराठी भाषेच्या उच्चारावर झाला आहे. ऱ्हस्व 'अ', 'ओ' म्हणजे 'ॲ, ऑ' हे दोन उच्चार तर मराठींत आले आहेतच. परंतु प्रत्येक स्वराचा ऱ्हस्व किंवा द्रुततर उच्चार मराठींत इंग्रजीच्या सहवासानें आला आहे. Ch, F, J, Q, V, X, Z. ह्या व्यंजनांचे कांहींसे चमत्कारिक उच्चार मराठीमध्यें रूढ होऊं पाहात आहेत. पेशवे काळांत तर विशेषनामाचे कसे चमत्कारिक उच्चार होत हें पुढील उदाहरणांवरून कळून येईल. पोंट (Ford), इष्टिन (Hastings), कवलबुरग (Colebrooke), मेघफास (Macpherson), मेघडूर (Commodore), तामगिरास (Thomas Graham), घमंडी (Cavendish), इन्द्रसेन (Anderson), रुद्रक (Roderik), कर्मखल (Carmaichel), रासलंपट (Ross Lambert) मंडूक (Maddock)[१].

ह्यांशिवाय पुढील शब्दांच्या उच्चारांतहि मराठी व इंग्रजी ह्या दोन्ही भाषांतील उच्चारांमध्यें चाललेलें युद्ध दिसून येईल. अजिंटण, शेकंड, परतकेस, पुर्तुकाल (Portuguese), वलंदेज (Hollanders), गोवरंदोर (Governor), विजुरे (Viceroy), मनवर (Man-of-war), गुराब, बतेला, बतेरी, आनराबल, टिकेतराय, सकरतार (Secretary); बुक, टेबल, वाच, इंजिन, शीट, मोटर, राकेल, कव्हर, ब्रश, कप, बशी, किटली, स्लेट, हे उच्चार तर आपल्या नेहमींच्या परिचयाचे आहेत.

२००. खिस्ती शतकाच्या पंधरा व्या शतकाच्या आरंभीं हिंदुस्थानांतील सुवर्णभूमीच्या लौकिकासंबंधींच्या गोष्टी ऐकून तो देश शोधून काढण्याचे ज्यांनीं जारीनें प्रयत्न केले त्यांच्यांत पोर्तुगीज लोक अग्रेसर होत. त्यांचें प्रथमचें व्यापाराचें ढोंग संपल्यानंतर धर्मप्रसाराचें वेड त्यांच्या अंगांत शिरलें व तदनंतर त्या वेडानें सर्व पश्चिमे किनाऱ्यावर थयथयाट घातला. लोक काय बाटविले, देवळें काय फोडलीं, धर्मग्रंथ काय जाळले, धर्मन्यायासनापुढें चौकशी काय केल्या व लोकांचा अनन्वित छळ काय केला! ह्या त्यांच्या धर्म-छळानेंच त्यांची राजकीय सत्ता उखडली गेली.परंतु त्या पाद्री भटांनीं कोँकणची

१. गो. स. सरदेसाई : म. रि. ५.

ओसरीच व्यापली, एवढें नाहीं तर हळूहळू महाराष्ट्रांतील अहमदनगरपर्यंत त्यांनीं आपले पाय पसरले व त्यामुळें त्यांचे उच्चारहि मराठींत फार आले. त्यांचीं चिन्हें खालील पोर्तुगीज भाषेंतून मराठींत आलेल्या शब्दांत आहेत.

काजू, कंपू, काडतूस, काजें, चेपें, कुतनी, खुतनी, फालतु, फीत, घमेलें, लवाद, नाताळ, पगार, पाव, पसार, पिकाव, टिकाव, परात, पुरावा, रिफाड, खण, रौड, सोडत, तुरंज, तुरुंग, वार, बिजागरी, अननस, अलमारा, रत्तल, बशी, बटाटा, बिस्कुट, बंब, बुराख, चावी, कोबी, खमीस, इस्त्री, कर्नल, जुगार, लिलाव, मेज, मेस्त्री, पाद्री, पोपयी, पेरू, पिंप, साबण, तंबाखू, वरांडा, भोपळा, आचार, आफूस, अय्या, बादली, बारडी, बालडी, बांक, बर्कटा, बर्किन, बटेला, बटवा, बूच.

---

८ : : मराठीचें व्याकरण

२०१. मराठीच्या वर्णप्रक्रियेचें विवेचन मागील प्रकरणांत झालें. वर्णप्रक्रियेनंतर प्रत्ययप्राक्रियेचा विचार ओघानेंच येतो. मराठी भाषेच्या पूर्वीच्या ज्या भाषा संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश वगैरे होत्या त्यांच्या प्रत्ययांचें जें विवेचन मागें केलें त्यावरून एक गोष्ट स्पष्ट होते. वैदिक संस्कृतसारख्या भाषांमध्यें नामें व क्रियापदें ह्यांची मोठी रूपसमृद्धि होती. ह्या त्यांच्या रूपसंपन्नतेबद्दल कौतुक वाटतें. ग्रीक-लॅटिन, लिथ्यूनियन ह्या पाश्चात्य भाषांतहि अशीच रूपसमृद्धि होती. परंतु ही रूपसमृद्धि उत्तरोत्तर कमी कमी होत गेली. नामांच्या व सर्वनामांच्या विभक्तींचीं निरनिराळीं रूपें, क्रियापदाचे गण, पदें, आठ प्रकारचे लकार, त्यांत पुन्हा तीन प्रकारचे भूतकाळ, त्यांतहि पुन्हा एका भूतकाळाचे सात निरनिराळे प्रकार, चार अर्थ, दोन भविष्यकाळ इत्यादि निरनिराळे प्रकार उत्तरकालीन भाषांत कमी कमी झाले. भूतकाळ एकच राहिला. गणभेद, अर्थभेद, रूपभेद नाहींसे झाले. प्रयोजकाच्या 'अय व पय' ह्या दोन्ही प्रत्ययांबद्दल एकच अय >अव येऊन बसला. भाषेंतील विविधत्व कमी करून त्याऐवजीं एकरूपत्व व एकविधत्व आणून भाषेंत सोपेपणा आणण्याची प्रवृत्तिच ह्याच्या मुळाशीं आहे.

मूळ आर्यभाषेंतील रूपसमृद्धि पुढील अवस्थांत कमी झाली असली तरी मराठींत रूपसमृद्धि कांहीं कमी उतरली असें नाहीं. रूपांचें विविधत्व व भिन्नत्व हें मराठी भाषेंत कांहीं कमी नाहीं व तें त्या भाषेचें एक भूषण आहे असें कांहीं व्याकरणकार मानतात. भाषेच्या विकासांतील ही एक गम्मतच आहे. भाषेच्या विकासाच्या एका अवस्थेंत जर एक प्रकारचें विविधत्व कमी झालें तर त्याच अवस्थेंत दुसऱ्या कोणत्या तरी प्रकारचें विविधत्व येतें. शब्दाचे आठ प्रकार, सात विभक्ति, तीन लिंगें, दोन वचनें, तीन काळ व त्यांचे पोटभेद, अर्थ, रूप, प्रयोजक, कर्मणि, साधित धातु, संयुक्त क्रियापदें इत्यादि किती तरी भिन्न भिन्न गोष्टी मराठींत आहेत. शिवाय शब्दाचें सामान्यरूप व त्यांचे निरनिराळे प्रकार ही तर मराठीची विशिष्ट बाब आहेच. कर्तरि, कर्मणि, भावे, भावकर्तरि, कर्मकर्तरि इत्यादि प्रयोगाचे भेद आहेतच. रूपांच्या ह्या भिन्नत्वामुळें व विविधत्वामुळें मराठी भाषा ही किंचित् ताठर झाली आहे असा तिच्यावर अन्यभाषीयांचा आरोप आहे.

नामविभक्ति, आख्यातविभक्ति, शब्दासीद्धि ह्या बाबींचा विचार अनुक्रमें पुढें केला आहे.

२०२. व्याकरणाच्या दृष्टीनें मराठींत शब्दांचे दोन मुख्य प्रकार आहेत. एक व्ययी शब्द व दुसरा अव्ययी शब्द. पहिल्या व्ययी प्रकारांत नाम, सर्वनाम,

विशेषण व क्रियापद व दुसऱ्या अव्ययाच्या प्रकारांत क्रियाविशेषण, शब्दयोगी, उभयान्वयी व उद्गारवाचक हे विभाग पडतात. संस्कृतमधील नाम, आख्यात, उपसर्ग व निपात ह्या शब्दांच्या चार प्रकारांपैकीं उपसर्ग हे धातूंतच सामावून गेल्यामुळें मराठींत शब्दाचे प्रकार फक्त तीनच राहतात, व ह्या तिन्हींमध्यें वर दिलेले आणखी उपभेद पडले आहेत. मानसशास्त्रदृष्ट्या पाहिलें तर वाक्यांतील खरे जिवंत शब्द म्हटले म्हणजे नाम आणि क्रियापद हे दोनच ठरतात. सर्वनाम हा जरी भाषेंतील आद्य शब्द असला तरी ज्या अर्थीं नामासाठीं त्यांचा उपयोग होतो त्या अर्थीं तो एक निराळा प्रकार मानण्याची जरूरी नाहीं. नाम आणि विशेषण हे दोन्ही शब्द एकमेकांसाठीं वाक्यांत वापरले जातात. क्रियाविशेषण, शब्दयोगी व उभयान्वयी वगैरे अव्ययें हीं वाक्यरचनेची किंवा वाक्यरचनेंत शब्द जोडण्याचीं निरनिराळीं साधनें आहेत[1]. उद्गारवाचक अव्ययें तर निराळा प्रकार मानण्याची जरूरीच नाहीं. भावनेचा आवेग दाखविणारीं अतिसंक्षेपित अशीं हीं वाक्येंच आहेत. हीं वाक्यें व्याकरणदृष्ट्या पूर्ण नाहींत एवढेंच. परंतु ही मानसशास्त्राची दृष्टि झाली. तर्कशास्त्राच्या कसोटीनें पाहिलें तर शब्दाचा निराळा धर्म दिसला कीं त्याला निराळें नांव पाहिजे. मानसशास्त्राच्या दृष्टीनें उद्गारवाचक अव्ययेंच फक्त वगळलीं जाऊन शब्दांचे सात प्रकार ठरतील.

मराठीमध्यें नामांचीं वचनें दोन—एकवचन व अनेकवचन; लिंगें तीन—पुंलिंग, स्त्रीलिंग व नपुंसकलिंग हीं आहेत. लिंगाच्या बाबतींत मराठींत विशेष वैचित्र्य असून तें अन्यभाषीयांच्या दृष्टीनें थोडेंसें चमत्कारिक दिसतें. मराठींत शब्दांचें लिङ्ग दोन प्रकारांनीं ठरतें. पदार्थाच्या स्वाभाविक जातीप्रमाणें तद्दर्शक शब्दांचें लिंग ठरविण्याचा एक प्रकार असून व्याकरणदृष्ट्या शब्दाचें लिंग ठरविण्याचा दुसरा प्रकार आहे. मराठीमध्यें सर्व शब्द स्वरान्त आहेत. व्यंजनान्त शब्द नाहींत. व्यंजनान्त तत्सम शब्दांचीं प्रातिपदिकें मात्र व्यंजनान्तच राहतात व प्रत्यय घेतांना मात्र ते स्वरान्त होतात. नामाच्या विभक्ति सात आहेत. विभक्तींच्या प्रत्ययांची विचिकित्सा पुढें केली आहे.

विभक्तिप्रत्यय

२०३. संस्कृतमध्यें एकंदर सात विभक्ति आहेत. मधल्या प्राकृत भाषांत चतुर्थी विभक्तीचा लोप झाला आहे. संस्कृतप्रमाणें मराठींत विभक्ति सात आहेत असें मानितात. द्वितीया आणि चतुर्थी ह्या दोन्ही विभक्तींचे प्रत्यय सारखेच जरी असले तर त्यांचें 'कारकार्थ'— विभक्त शब्दाचा क्रियापदाशीं संबंध— निराळे आहेत. मराठींतील साती विभक्तींच्या प्रत्ययांची उपपत्ति खालीलप्रमाणें आहे.

1. Vendryes : *Language*, Ch. III.

प्रथमा

२०४. मराठींत प्रथमा विभक्तीचे प्रत्यय नाहींत. नामाचें मूळरूप तेंच प्रथमेच्या एकवचनीं येतें. त्या मूळरूपाचें जें एकवचन तेंच प्रथमेचें एकवचन आणि त्याचें जें अनेकवचन तेंच प्रथमेचें अनेकवचन. निरनिराळ्या नामांच्या अनेकवचनाचें रूप निरनिराळ्या रीतीनें पालटतें व ह्या निरनिराळ्या रूपांच्या बाबतींत एकच प्रत्यय देतां येत नाहीं, म्हणून प्रथमेच्या अनेकवचनासहि प्रत्यय नाहीं असें म्हणतात. मराठींत शब्दाचें जें प्रातिपदिक रूप घेतलें जातें तें संस्कृतमधील प्रातिपदिकावरूनच घेतलें जातें. स्वरान्त नामेंच तेवढीं प्रातिपदिकापासून आणि व्यंजनान्त नामें प्रथमेच्या रूपापासून मराठींत घेतलीं जातात असा कांहीं प्रकार नाहीं. मराठी प्रातिपदिक काय किंवा संस्कृत प्रातिपदिक काय, दोन्ही एकच. संस्कृतमधील व्यंजनान्त प्रातिपदिक हें मराठींत मात्र स्वरान्त होतें, एवढाच फरक होतो.

मराठींतील कांहीं आकारान्त प्रातिपदिकांतील अन्त्य आ संस्कृतमधील 'क' पासून आला आहे. उदा०—घोटक—घोडओ—घोडउं—घोडा. अपभ्रंश भाषेंत 'घोडउं' ह्या रूपाबरोबर 'घोडआ' हेंहि रूप प्रचारांत होतें. त्या प्रत्ययापासून मराठी 'आ' उत्पन्न झाला. इतर 'आ' कारान्त प्रातिपदिकांच्या बाबतींत 'आ' ची उपपत्ति मूळ शब्दांतील अन्त्य 'अः' पासून लागते. उदा०——गर्भ–गाभा, घट–घडा, आम्र–आंबा, चतुष्पथ–चव्हाटा, गोष्ठ–गोठा, सरट–सरडा, मत्स्य–मासा, दीप–दिवा, कूप–कुवा, दोहद–डोहाळा, पारद–पारा, मातुल–मावळा, सत्य–साचा. नपुंसकलिंगी 'एँ' हा प्रत्ययहि कांहीं शब्दांच्या बाबतींत वरील 'आ' प्रत्ययाप्रमाणें संस्कृत 'क' ह्या प्रत्ययापासूनच निघाला आहे. उदा०—कदलकम्–कयलय–कइलयं-केलयं–केलइं–केळें. इतर 'एँ' कारान्त प्रातिपदिकांच्या बाबतींत 'एँ' ची उपपत्ति मूळ शब्दांतील अन्त्य 'अम्' पासून लागते. उदा०—वलयम्–वळें, प्रवालं–पोवळें, ताम्रम्–तांबें, रूप्यम्–रुपें, संकटं–सांकडें.

मराठींतील आ व एँ ह्या प्रत्ययांच्या उपपत्तीसंबंधीं बरींच मतें पुढें आलीं आहेत. कांहीं प्रातिपदिकें 'आकारान्त' असतात तर कांहीं 'अकारान्त' असतात. प्रातिपदिक आकारान्त किंवा अकारान्त होणें हें त्या शब्दाच्या आघातावर अवलंबून आहे. ज्या वेळेस आघात अन्त्यावर असेल त्या वेळेस आकारान्त प्रातिपदिक होतें[१]. बीम्सनें दिलेल्या ह्या मतांत 'क' ह्या संस्कृत प्रत्ययाचा कांहीं संबंध त्यानें आणला नाहीं. बीम्सचा सर्व भर आघाता (accent) वर आहे. होर्न्लेनें[२] ह्याच्या उलट असें प्रतिपादिलें आहे कीं 'आ' किंवा 'अ' होणें हें संस्कृत 'क' प्रत्ययावर अवलंबून आहे.

१. Beames : *Comp. Gr. A., Vol. II, P.*516.
२. Hornle : *J. B.R. A.S.* Be*ngal XII, P.* 154.

जुन्या मराठींत प्रथमेचा एकवचनी 'उ' प्रत्यय संस्कृतमधील प्रथमेचा प्रत्यय जो 'स्' त्यापासून निघाला आहे. प्रचलित भाषेंत सलगीच्या भाषेंत हा 'उ' प्रत्यय वापरतात. त्यांचीं रूपांतरें पुढीलप्रमाणें आहेत.

वै. सं.	सं.	प्रा.	अप.	जु. मराठी
स् >	ः	> ओ	> उ	> उ

ह्या 'उ' प्रत्ययासंबंधीं आणखी एक उपपत्ति देण्यांत येते. आन्ध्र भाषेंत प्रथमेच्या एकवचनाचा 'ओ' प्रत्यय आहे. ह्या 'ओ' प्रत्ययापासूनच मराठीचा 'उ' प्रत्यय आला असावा. कारण मराठीच्या आरंभाच्या काळीं मराठीचा आणि आन्ध्रभाषीयांचा (तेलगूचा) संबंध आल्यामुळें एकीचा परिणाम दुसरीवर झाला असण्याचा संभव आहे[1]. परंतु वर दिलेल्या ऐतिहासिक उपपत्तीपुढें हें मत टिकत नाहीं. प्रथमेच्या एकवचनापुरताच हा 'उ' प्रत्यय प्रचलित मराठी-मध्यें वापरतात असें नाहीं, तर शब्द त्या प्रत्ययासह प्रातिपदिक बनतो आणि मग त्याला इतर विभक्तींचे प्रत्यय लावतात. उदा०—रामूनें, रामूस, रामूचा, रामूंत, गणूनें, गणूस, गणूचा, गणूंत इत्यादि.

कदाचित् हा 'उ' प्रत्यय प्रथमेच्या 'उ' प्रत्ययाहून भिन्न असण्याचा संभव आहे. ममत्वदर्शक किंवा स्वार्थे असा हा उ प्रत्यय असावा.

प्रथमेच्या विसर्गापासून 'आ' हा आणखी एक मराठींत प्रथमेचा प्रत्यय आला आहे. उदा०—रामा, बाळा, हऱ्या, सोन्या इत्यादि. राम-–रामा, बाळ–बाळा अशी उपपत्ति लावतां येणें शक्य आहे.

वर्तमान मराठींत प्रथमेस एकवचनी व अनेकवचनी प्रत्यय नाहींत असें वर सांगितलें आहे. प्रत्यय नसल्यामुळें शब्दांचें प्रथमेचें रूप आणि त्यांच शब्दाचें प्रातिपदिक (विभक्तिप्रत्यय लागण्याच्या पूर्वींचें रूप) सारखेंच दिसतें. परंतु शास्त्रीय दृष्टया हें विधान टिकणारें नाहीं. संस्कृतमधील प्रथमेच्या 'स्' प्रत्ययाचा प्रथम 'ओ' होऊन नंतर त्या 'ओ' चें ऱ्हस्व स्वरूप 'उ' झालें. पुढें कालान्तरानें भाषेच्या पुढील स्थितींत ह्या 'उ' चेंहि ऱ्हस्वीकरण होऊन त्याचा 'अ' बनला व तोच पुढें प्रथमेचा प्रत्यय होऊन बसला किंवा शब्दाच्या प्रातिपदि-काच्या अन्तांत सामावून गेला अशी मराठींतील प्रथमेच्या प्रत्ययांची उपपत्ति आहे.

द्वितीया

२०५. मराठी भाषेंत प्रथमा आणि द्वितीया ह्या दोन विभक्तींच्या रूपांमध्यें बराच घोटाळा उडाला आहे. ह्या दोन्ही विभक्तींत नामांचीं कांहीं रूपें सारखींच होतात. त्यांच्या समान रूपांमुळेंच द्वितीया विभक्तिच कांहीं व्याकरणकार मानीत नाहींत, तर कांहीं व्याकरणकार द्वितीयेंत स-प्रत्यय द्वितीया

१. चिं. वि. वैद्य : शारदो. संमेलन ३, अध्यक्षीय भाषण.

आणि अप्रत्यय द्वितीया असे दोन प्रकार करतात. ‘कर्म’ हा कारकसंबंध एखाद्या शब्दाचा त्याच वाक्यांतील क्रियेशीं आहे असें म्हणावयाचें आणि त्या शब्दाची विभक्ति मात्र प्रथमा मानावयाची हें असंगत व अशास्त्रीय नाहीं का? वाक्यांत एखाद्या शब्दाचा क्रियापदाशीं ‘कर्म’ कारकाचा संबंध असला कीं तो शब्द द्वितीया विभक्तींतच असला पाहिजे; मग त्याला प्रत्यय लागो किंवा न लागो. प्रत्यय लागला तर सप्रत्यय व न लागला तर अप्रत्यय द्वितीया होईल; हाच पक्ष आम्हांस संमत आहे. प्रथमेचा कारकसंबंध व द्वितीयेचा कारकसंबंध हे दोन पृथक् आहेत व म्हणून ह्या दोन्ही विभक्ति निराळ्या स्वतंत्र समजल्या पाहिजेत. वाक्यांत एखादा शब्द कार्य काय करतो, त्याचा कारकसंबंध काय आहे हें पाहूनच त्याची विभक्ति ठरवावी लागते. प्रथमा आणि द्वितीया ह्या दोन्ही विभक्तींची जरूरी वाक्यांत लागते.

तृतीया

२०६. मराठीमध्यें तृतीया विभक्ति हीहि स्वतंत्र विभक्ति राहिली आहे. ‘करणी’ तृतीया म्हणून तिचा संबंध वाक्यांत येतोच व तशी तिची जरूरी आहे. परंतु ह्याहिपेक्षां तिची जरूरी कर्मणि प्रयोगांत जास्त आहे. कर्मणि प्रयोगांत तर ती कर्तृपदाची विभक्ति असते. आणि उत्तरोत्तर कर्मणि प्रयोग भाषेमध्यें जास्त जास्त वापरांत आल्यामुळें ही विभक्ति प्रथमेपेक्षां सुद्धां जास्त महत्त्वाची व उपयोगी अशी होऊन बसली आहे.

मराठींत तृतीयेचे प्रत्यय पुढीलप्रमाणें आहेत. एकवचन-नें, एँ, ईं, शीं. अनेकवचन-नीं, हीं, ईं, शीं. एकवचनाचे चार आणि अनेकवचनाचे चार असे एकंदर आठ प्रत्यय आहेत.

प्रत्ययाची उपपत्ति-संस्कृतमध्यें तृतीया “आ, भ्याम्, भिस्” ह्या प्रत्ययांनीं साधीत असत. अकारान्त नामांची तृतीया “एन, भ्याम्, ऐस्” ह्या प्रत्ययांनीं साधीत असत. प्राकृतमध्यें ‘एण, हिं’ हे प्रत्यय तृतीयेचे होते. अपभ्रंशामध्यें त्याचें ‘इण’ असें रूप झालें.

१. मराठींतील ‘नें’ प्रत्यय (१) संस्कृत ‘एन > प्राकृत ‘एण’ > अपभ्रंश ‘इण’ ह्या प्रत्ययापासून आला आहे. किंवा (२) लग् ह्या धातू-पासून ज्याप्रमाणें द्वितीयेचा ‘ला’ प्रत्यय आला, त्याचप्रमाणें ‘ले’ प्रत्ययहि आला. आणि त्या ‘ले’ पासून ‘नें’ हा प्रत्यय तयार झाला. ‘नें’ ह्या प्रत्ययांत जुन्या तृतीयेचा प्रत्यय दुबार आला आहे असें वाटतें.

२. एँ–हांहि प्रत्यय संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंशामधील जो ‘एन’ प्रत्यय (एन > एण > इण > एँ) सांगितला त्यापासूनच आला आहे. उदा०— संस्कृतमधील ‘पुत्रेण’ ह्या शब्दाचीं माहाराष्ट्रींत ‘पुत्तेण’ व अपभ्रंशांत ‘पुत्तेण’ व पुत्तेँ अशीं रूपें बनलीं. अपभ्रंशांत ‘एण’ ह्या प्रत्ययाचेंच ‘एँ’ असें

सानुनासिक स्वरान्त तृतीयेचें रूप बनलें. मराठींतील ' एँ ' प्रत्ययाच्या मुळाशीं तोच प्रत्यय आहे. अपभ्रंश भाषा बोलणारे लोक कांहीं काल ' पुत्तेण ' असा उच्चार करीत असले पाहिजेत. त्याशिवाय अशीं दोन वैकल्पिक रूपें होतीं ना. पुढें तोच ण् जाऊन त्याबद्दल अन्त्य स्वर सानुनासिक बनला. ह्या दोन रूपांवरून मराठींत ' ण ' चा 'न' होऊन पुतेन व पूतें अशीं दोन रूपें बनलीं. ज्ञानेश्वरींत हीं दोन्ही रूपें सांपडतात. उदा०—(१) मेघेँ, ईश्वरेँ, पंडितें, नायकें (पंढरपूर). (२) जाणतेन, पढियंतेन, राणेन, सेतुगुडेन (पंढरपूर). जुन्या शिलालेखांत ' एँ ' हा प्रत्यय सांपडतो. उदा०—चाउण्डरायें (श्रवणबेलगोळ), गाढवें (परळ), नायकें; सेनावइएँ; देवें; रायेँ (पंढरपूर), मापें (पाटण). मराठी काव्यांत व पेशवेकालापर्यंतच्या गद्यांतहि तृतीयेचा हा प्रत्यय वापरला जात असे. उदा०—उपजलो भावो। तुझे कृपें सिद्धि जावो (तुकाराम). महाराजें सांगितलें, सुयोधनें हरिलें इत्यादि.

वर्तमानकालीन मराठींत हा ' एँ ' प्रत्यय सरसहा वापरीत नाहींत. कांहीं शब्दांत विशेषतः विभक्तिप्रतिरूपक अव्ययांत ' एँ ' प्रत्यय आढळतो. उदा०—प्रमाणें, मुळें, संगें, सवें.

' आपल्या कृपेंकरून, तेणेंकरून " वगैरे प्रयोगांत हाच प्रत्यय आहे असें नवलकर म्हणतात.

३. ई—तृतीयेच्या ह्या एकवचनी व अनेकवचनी प्रत्ययाची उपपत्ति पुढीप्रमाणें आहे. (अ) एभिः (संस्कृत) > एहिं (प्राकृत) > हीं (जुनी मराठी)—ई अशी उपपत्ति देतात. परंतु ह्या मार्गानें अनेकवचनांतील ' ई ' प्रत्ययाची उपपत्ति लागते. अनेकवचनापासून एकवचनाचा प्रत्यय झाला कीं काय व तसें असेल तर अनेकवचनाच्या ठिकाणीं एकवचनाचा अर्थ कसा प्राप्त झाला ह्याविषयीं उलगडा होत नाहीं. (आ) आमच्या मतें तृतीयेचा हा एकवचनी ' ई ' प्रत्यय वर सांगितलेल्या ' एँ ' ह्या एकवचनी प्रत्ययाचा ऱ्हस्वोच्चार आहे. ' एँ ' चें ऱ्हस्वीकरण म्हणजे ' ई ' ह्या उपपत्तीनें अनेकवचनापासून एकवचनाचा अर्थ कसा आला हें कोडें राहात नाहीं. ह्या प्रत्ययामुळें तृतीया आणि सप्तमी ह्या दोन विभक्तींच्या बाबत घोटाळा उत्पन्न होतो.

४. शीं—ह्या प्रत्ययाची उपपत्ति. १. समम् > सविँ > सवें > शीं (राजवाडे). २. सहितम् > सहअँ > सीँ > शीं. ३. सह > सिँ > शीं. ह्या तिन्हींपैकीं पहिल्या दोन सयुक्तिक वाटतात. ' सह ' पासून ' सि ' प्रत्यय निघालेला नसावा. कारण त्यानें ' शीं ' वरील अनुस्वाराची उपपत्ति लागत नाहीं. माहाराष्ट्रींत व अपभ्रंशांत ' सह ' मधील ' ह ' कायम राहतो. ' समम् ' मधील ' म् ' चा अपभ्रंशांत ' वँ ' होतो. ' सहितम् ' ह्यापासूनहि ' सइअँ ' असा शब्द होणें शक्य आहे. ' इंद्रियेसीँ ' ह्या रूपांत सप्तमीच्या ' सिँ ' ह्या रूपाशीं ' इंद्रियेँ ' ह्या

तृतीयेच्या रूपाचा संयोग होऊन हा तृतीयासप्तमी योग झाला आहे. ‘ समम् ’ शब्द तृतीया घेतो.

५. अनेकवचनाचे प्रत्यय—नीं. हा प्रत्यय एकवचनाचा ‘ नें ’ हा जो प्रत्यय मागें दिला आहे त्या प्रत्ययाचेंच अनेकवचन आहे.

६. हीं—हा प्रत्यय संस्कृत– ‘ एभिः ’ > प्राकृत– ‘ एहिं ’ ह्या प्रत्ययापासून आला आहे. वर्तमान मराठींत ह्या प्रत्ययाचा उपयोग फारसा आढळून येत नाहीं. पेशवेकालीन व पुढें अव्वल इंग्रजींतील मराठींत हा प्रत्यय पुष्कळ उपयोगांत होता. उदा० महाराजाही, त्याहीं, सैनिकाहीं इत्यादि.

७, ८. ईं, शीं–ह्या प्रत्ययांसंबंधीं विवेचन वर आलेंच आहे.

९. आ—हा प्रत्यय स्त्रीलिंगी नामांना एकवचनांत लागतो. उदा०—आत्मसुखेचिया, गोडिया (ज्ञानेश्वर) वोजा, सुखाचिया, देवीआ (पंढरपूर). ह्या प्रत्ययाचें मूळ संस्कृतमधील तृतीयेच्या ‘ आ ’ प्रत्ययांत आहे. प्राकृतमध्यें ‘ अए, आअ ’ असे दोन प्रत्यय तृतीया, षष्ठी व सप्तमी ह्या विभक्तींचे आढळून येतात.

वर जो तृतीयेचा ‘ एँ ’ प्रत्यय सांगितला त्याचें जुन्या मराठींत व कांहीं प्रांतिक भाषांत ‘ न ’ असें रूप होतें. आणि तें ‘ अ ’ कारान्त नाम आणि विशेषण ह्यांना लागतें. उदा०—मढिचेन मापें (पाटण). वारेन (वार्या + नें)—(ज्ञाने). खरें पाहिलें असतां हा प्रत्यय ‘ न ’ नसून ‘ नि ’ असा आहे. ‘ नि ’ प्रत्ययाचें ऱ्हस्व स्वरूप ‘ न ’ हें आहे. ‘ नि ’ प्रत्यय पुष्कळ वेळां वापरांत येतो. उदा०--१. ऐसे माल्हाथिले मोहे । माजिरेनि (ज्ञा. १४।२५१); २. अविवेकाचेनि माजें; ३. तैसेंनि ज्ञानें; ४. मेघांचेंनि मुखें; ५. पिंडाचेनि मिसें (ज्ञा. १४।२४६). कोंकणी व खानदेशी भाषांत हा प्रत्यय क्रियापदापुढें लावतात. उदा०—त्यानें काम केलेनि; मी सांगितलेनि इत्यादि. ह्या ‘ नि ’ प्रत्ययाची उपपत्ति राजवाडे ह्यांनीं ‘ त्यानें काम केलेनि–तेन कर्म कृतेन; मी सांगितलेनि–मया संख्यातेन ’ अशी ‘ सता तृतीया ’ चीं उदाहरणें म्हणून लाविली आहे.

हा ‘ नि ’ प्रत्यय दुसऱ्या एका ‘ नि ’ प्रत्ययापासून निराळा केला पाहिजे. ‘ करूनि, म्हणौनि, घेऊनि ’ वगैरे धातुसाधित अव्ययांचा पुढें ‘ नि ’ प्रत्यय येतो. हा 'नि' प्रत्यय पादपूरक अव्यय आहे असेंहि राजवाडे समजतात, व त्याबद्दलचा जुना दाखला माहाराष्ट्री आणि अपभ्रंश भाषांत असल्याचें सांगतात.[१]

चतुर्थी

२०७. संस्कृतमध्यें चतुर्थी विभक्ति असून तिचा अर्थ संप्रदान आहे. प्राकृतमध्यें ‘ पुताअ, इत्थिताए, देवताए ’ अशीं चतुर्थीचीं एकवचनाचीं

१. राजवाडे : सुबन्तविचार, पृ. ८.

रूपें सांपडतात[१]. तरी पण त्या भाषांत चतुर्थीचा सररहा उपयोग होत नाहीं. प्राकृतमध्यें चतुर्थीचा लोप झाला. आणि चतुर्थीचा अर्थ द्वितीया आणि षष्ठीच्या साहाय्यानें दाखविला गेला. मराठीमध्यें चतुर्थी विभक्ति आहे व तिचा अर्थ संप्रदान आहे. मराठींतील चतुर्थी विभक्तीचे प्रत्यय पुढीलप्रमाणें आहेत.

१. जुन्या मराठी लिखाणांत 'सिं, सीं, शीं' अशीं त्यांचीं रूपें सांपडतात. उदा०—वडिलांचे सेवेसी-°शीं.; त्यासी; अर्जुनासी सांधे देओ. 'सी' ह्या प्रत्ययाचें ऱ्हस्व स्वरूप 'स' हा प्रत्यय आहे. ह्याची उपपत्ति :—

(१) संस्कृत 'स्य' > प्राकृत 'स्स' ह्यापासून मराठी 'स' प्रत्यय आला आहे. ह्या उपपत्तींत चतुर्थी आणि षष्ठी ह्या दोन विभक्तींच्या अर्थाचा मेळ बसत नाहीं ही मोठी अडचण आहे. परंतु ह्याचा निर्वाह "शेषे षष्ठी" ह्या सूत्रानें लावितात. संस्कृतमध्यें ज्याप्रमाणें षष्ठी विभक्ति इतर कोणत्याहि विभक्तीसाठीं वापरतात, त्याचप्रमाणें मराठींत चतुर्थी विभक्ति इतर कोणत्याहि विभक्तीसाठीं वापरतात.

(२) चतुर्थीचा 'स' प्रत्यय 'आस (पास)' ह्या मराठी शब्दाच्या सप्तमीच्या एकवचनापासून—'आसि' ह्या रूपापासून निघाला आहे[२].

(३) सहितम्–सइअँ–सीं–स, किंवा समम्–सवँ–सीं–स, ह्या मार्गानेंहि चतुर्थीचा 'स' प्रत्यय येणें शक्य आहे. तृतीयेच्या एकवचनाच्या सी—शीं ह्या प्रत्ययाप्रमाणें चतुर्थीच्या एकवचनाचा सी—शीं असा एक प्रत्यय आहे. हे दोन्ही प्रत्यय सारखेच आहेत. फक्त दोन्ही विभक्तींच्या अर्थांत (कारकांत) फरक पडला आहे.

२. ला—(१) हा प्रत्यय संस्कृत लग् ह्या धातूपासून झालेल्या 'लागीं' ह्या अव्ययापासून निघाला आहे. 'लागीं' हा प्रत्यय जुन्या लिखाणांत व काव्यांत आढळतो.

(२) हा प्रत्यय ज्या अर्थी शिवकालांतील व त्यापूर्वीच्या वाङ्मयांत आढळत नाहीं, त्या अर्थी हा प्रत्यय संस्कृत किंवा प्राकृत ठशाचा नसून फार्शी भाषेंतील 'रा' पासून आला असावा असा राजवाड्यांचा तर्क आहे[३].

३. ते— हा प्रत्यय 'अर्थे' (सं)–अत्थे (माहाराष्ट्री) – अथ्थे (अपभ्रंश)–थे, थेँ –तेँ ह्या मार्गानें आला आहे. हा प्रत्यय जुन्या मराठींत फार येतो. आधुनिक मराठींत वापरला जात नाहीं. गुरुथें, घराथें [गुरुचरित्र], श्रीविठ्ठलरावाथें [पंढरपूर शि.], अशीं जुनीं रूपें 'थे' प्रत्ययान्त सांपडतात.

१. Pischel : P. G. P. 3.
२. राजवाडे : ज्ञानेश्वरी व्या. पृ. ११.
३. राजवाडे : म. इ. साधनें, खंड ८ प्रस्तावना.

४. अनेकवचनांत हेच ‘ स, ते ’ प्रत्यय वापरले जातात व त्याशिवाय आणखी एक ‘ ना ’ प्रत्ययहि आहे. हा प्रत्यय ‘ ला ’ प्रत्यय व त्याच्या पूर्वींच्या अनेकवचनदर्शक अनुनासिक ह्या दोहोंचा मिळून झाला आहे. उदा०— ँला–न्ला–ना. (त्यान्ला, माणसान्ला, मुलान्ला अशीं रूपें वापरलेलीं आढळतात).

पंचमी

२०८. पंचमीचे प्रत्यय दोन्ही वचनी ऊन, हून, सून (कधीं कधीं) हे आहेत. (१) हे प्रत्यय प्राकृतमधील ‘ हिन्तो, सुन्तो ’ ह्या पंचमीच्या प्रत्ययांपासून आले आहेत असें एक मत आहे.

(२) माहाराष्ट्री प्राकृतमध्यें ‘ पुत्त ’ ह्या शब्दाचें ‘ पुत्ततो, पुत्ततोँ ’ असें पंचमीचें रूप होतें. त्यांतील अनुनासिकाचा उच्चार स्पष्ट होऊन त्याचा ‘ न ’ झाला. उदा०—पुत्ततो–पुत्ततोँ –पुत्तांतोन असें रूप झालें. ह्याचीच ‘ पुत्तातोन, पुत्तातोनि, पुत्तातुनी’ अशीं रूपें झालीं व त्यांपासूनच ‘पुत्ताहूनी, पुतातून, पुताहून ’ अशीं रूपें झालीं.

(३) ‘ होऊन ’ ह्या ‘ ऊन ’ प्रत्ययान्त धातुसाधितापासून ‘ हून ’ हा प्रत्यय निघाला आहे[1]. हेंच मत वरील दोन्हींपेक्षां विशेष ग्राह्य आहे. नामाची द्वितीया करून पुढें ‘ होऊन ’ हें धातुसाधित टेविलें म्हणजे नामाचें पंचमीचें रूप सिद्ध होतें. उदा०—गांवा–होऊन = गांवाहून. गांवास–होऊन = गांवासून. ह्या रीतीनें ‘ हून व सून ’ ह्या दोन्ही प्रत्ययांची उपपत्ति लागते. ‘हून’ हा द्व्यक्षरी आहे म्हणून व तो नामास लागतांना मध्यें ‘ हि ’ सारखें अव्यय कधीं कधीं येतें, म्हणून त्याला प्रत्यय न मानतां शब्दयोगी अव्यय मानण्याकडे प्रवृत्ति होते.[2]

षष्ठी

२०९. षष्ठी विभक्ति ही स्वतंत्र विभक्ति मानावी किंवा नाहीं ह्यासंबंधीं मतभेद आहे. इतर विभक्तींच्या बाबतींत ज्याप्रमाणें कारकसंबंध सांगतां येतो, तसा षष्ठी विभक्तींच्या बाबतींत सांगतां येत नाहीं–म्हणून तिला विभक्ति मानूं नये. षष्ठीचा जो अर्थ ‘ संबंध ’ तो वाक्यांतील एका नामाचा दुसऱ्या नामाशींच येतो, क्रियापदाशीं येत नाहीं, म्हणून इतर विभक्तींप्रमाणें षष्ठी विभक्ति नाहीं. शिवाय षष्ठीच्या ‘ च–चा ’ ह्या प्रत्ययापुढें इतर विभक्तींचे प्रत्यय लागतात व ते पुढील विशेष्याप्रमाणें लिंग व वचन ह्याचे बोधक असतात. उदा०—त्याच्यानें, माझ्याच्यानें, त्याच्याच्यानें इत्यादि. षष्ठी ही विशेषणस्वरूपी विभक्ति आहे.

---

१. राजवाडे : ज्ञाने. व्याकरण, पृ. १२.

२. गो. कृ. मोडक : म. अ. द. पृ. १९७

परंतु इतकें जरी असलें तरी षष्ठीस विभक्ति मानण्यास ह्यापेक्षां बलवत्तर कारणें पुढीलप्रमाणें आहेत—

१. षष्ठीचा 'च' हा प्रत्यय लावण्यापूर्वी शब्दाचें सामान्यरूप होतें. उदा०–मनुष्य–मनुष्याचा.

२. 'च' प्रत्ययान्त नामाच्या विशेषणाचेंसुद्धां सामान्यरूप होतें. इतर तद्धित प्रत्यय किंवा विशेषणप्रत्यय ह्यांच्या बाबतींत असें सामान्यरूप होत नाहीं. उदा०––चांगल्या मनुष्याचा लाल पुणेरी जोडा.

३. समासांत षष्ठीच्या 'च' प्रत्ययाचा लोप होतो. उदा०–देवघर, राजपुरुष.

४. 'च' प्रत्ययान्त शब्द नेहमीं विशेषणच असतो असेंहि नाहीं. उदा०— तो दिवसाचा निजतो; रात्रींचा जागतो.

ह्या कारणांवरून षष्ठी ही विभक्ति मानिल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं[1].

षष्ठीचे प्रत्यय १ च, (चा)—षष्ठी विभक्ति विशेषणस्वरूप असल्यामुळें विशेष्याच्या लिंगवचनाप्रमाणें हा 'च' प्रत्यय बदलतो. उदा०––चा, ची, चें (एकव.); चे, च्या, चीं (अनेकव.). हे प्रत्यय प्रातिपदिकास लागतात.

२. झ —कांहीं सर्वनामांना झा, झी, झें हे प्रत्यय लागतात. उदा०—माझा–झी–झें, तुझा–झी–झें.

३. ल— 'आपण' ह्या सर्वनामाला षष्ठीचे 'ला–ली–लें' हे प्रत्यय लागतात.

४. क—कोंकणी मराठींत 'का' हा प्रत्यय षष्ठ्यर्थी लागतो. उदा०—माका, तुका, [मामक, तावक–संस्कृत].

२१०. उपपत्ति—१ 'स्य' ह्या संस्कृतमधील षष्ठीच्या प्रत्ययापासून. परंतु ह्यामध्यें एक अडचण येतें. अपभ्रंशांत किंवा महाराष्ट्रींत व संस्कृतांत 'स्य' प्रत्यय पुढील विशेष्याच्या लिंगाप्रमाणें बदलत नाहीं.

२. 'त्य' ह्या संस्कृत प्रत्ययापासून [भाण्डारकर व राजवाडे]. उदा०—अत्रत्यः— अत्थच्च – एत्थच्च – येथचा; ग्रामत्य– गाँवच्च – गांवचा; गृहत्य–घरचा. अरण्यत्य–रण्णच्च–रानचा इत्यादि.

३. 'सत्क' ह्या प्रत्ययापासून. जुन्या संस्कृत शिलालेखांत 'सत्क' हा षष्ठीचा प्रत्यय वापरला आहे. ह्या प्रत्ययापासून मराठी षष्ठीचा 'च' व हिंदी षष्ठीचा 'क' हे दोन्ही प्रत्यय आले आहेत [वैद्य].

४. 'ईय' ह्या संस्कृतमधील तद्धित प्रत्यायापासून हा प्रत्यय आला आहे असें आमचें मत आहे. हीच उपपत्ति जास्त सयुक्तिक आहे. ईय > ईज्ज < इज्ज > च ह्या मार्गानें 'च' प्रत्यय येणें शक्य आहे. कारण—

---

१. गोडबोले : मराठी मध्यम व्याकरण, पृ. ६.

१. हा 'ईय' प्रत्यय विशेष्याच्या लिंगवचनाप्रमाणें बदलण्यास प्रत्यवाय नाहीं.

२. सर्वनामांतील 'झा' प्रत्यय ह्या 'ईय' प्रत्ययापासूनच आला आहे. उदा०—मदीय > माझा, त्वदीय > तुझा, अस्मदीय > आमचा.

३. सिंधी भाषेंत षष्ठीचा 'जो' हा प्रत्यय आहे तो ह्याच 'ईय' प्रत्ययापासून आला आहे. त्या अर्थी मराठीचा 'च' प्रत्ययहि ह्याच 'ईय' प्रत्ययापासून आला असावा.

सप्तमी

प्रत्यय—	एकवचन	अनेकवचन
	—°त, ई, आं	—°त, ई, आं

२११. उपपत्तिः—१ °त—हा प्रत्यय संस्कृत 'अन्तर्' ह्या अव्ययापासून आला आहे. हा प्रत्यय मराठीमध्यें येतांना त्यांतील पहिल्या 'अ' चा व शेवटच्या 'र्' चा लोप झाला. त्यांतील अनुनासिक मागील अवयवावर गेलें. अन्तर्—ँत,—हें त्याचें रूप झालें. कांहीं उदाहरणांत 'त' हा नाहींसा होऊन तो प्रत्यय 'आँ' असा बनतो. '°त' आणि 'आँ' हे दोन्ही मराठी सप्तमीचे प्रत्यय संस्कृत 'अन्तर्' ह्या अव्ययापासून आले.

२. ई—'ई' ह्या प्रत्ययाची उपपत्ति वैदिक भाषेपर्यंत मागें जाते. 'स्मिन्' हा वेदामध्यें सप्तमीचा प्रत्यय आहे. पुढें संस्कृतमध्यें स्वरान्त नामाच्या बाबतींत 'इ' हा प्रत्यय तयार झाला. स्मिन् ह्या प्रत्ययाचीं रूपें प्राकृत भाषांत 'स्मि, म्ही' अशीं झालीं, व त्यांपासून स्मिन्—स्मि (प्राकृत)—म्हि (पाली)—हिं (अपभ्रंश)—इं—ह्या मार्गानें 'ई' हा मराठी प्रत्यय तयार झाला.

उपपदविभक्ति

२१२. वाक्यामध्यें नामांचा क्रियापदाशिवाय इतर शब्दांशीं जो संबंध असतो तो दाखविणाऱ्या विभक्तीस उपपदविभक्ति म्हणतात. प्रत्येक विभक्तीचे उपपदार्थ उदाहरणांसह खालीं दिले आहेत.

प्रथमा—१. उद्देश, रामा व कृष्णा हे आले. २. विधान—तो मनुष्य ब्राह्मण आहे. ३. परिमाण, अवधि—चार पायली तांदूळ घेतले; तो दोन दिवस राहिला.

तृतीया—१. हेतु—तो गर्वानें फुगलेला आहे. २. सामीप्य—तो दाराशीं बसला आहे. ३. सहार्थ—योद्धा घोड्यानिशीं गेला. ४. मूल्य—चार पायलीनें धान्य विकलें. ५. तुलना—हें कापड त्या कापडाशीं लागत नाहीं.

चतुर्थी—१. प्रयोजन—तो कीर्तीला झटतो. २. मूल्य—पैशाला दोन केळीं मिळतात. ३. जन्यजनकभाव—दशरथाला चार पुत्र होते.

४. अवयवावयवी–हाताला पांच बोटें असतात. ५. वियोग–तो चाकरीला मुकला. ६. मर्यादा, प्रमाण–दहाला दहा मिनिटें आहेत.

पंचमी—१. तारतम्य–भीम अर्जुनाहून वडील होता. २. भेद–नकुलाहून सहदेव निराळा.

षष्ठी—१. प्रयोजन–स्नानाची जागा. २. परिणाम–लोखंडाचें सोनें. ३. मूल्य–रुपयांचें कापड. ४. जन्यजनक–पांडवांचे मुलगे. ५. स्वस्वामिभाव–राजाचा वाडा. ६. अंगांगीभाव–खुर्चीचा पाय. ७. अनेक, सर्व, ह्या अर्थी–थवेचे थवे. ८. आधाराधेय–तळ्याचें पाणी इत्यादि.

सप्तमी—१. हेतु–या कामीं माझें नुकसान झालें. २. पृथक्करण–सर्वांभूतीं श्रेष्ठ.

विभक्तीचा कारक, अर्थ व संबंध दाखविणारे जसे प्रत्यय आहेत, तशींच प्रत्येक विभक्तीचीं शब्दयोगी अव्ययें आहेत. हीं शब्दयोगी अव्ययें नामास लावतांना नामाचें सामान्यरूप होतें; म्हणूनच ह्यांना विभक्तिप्रतिरूपक अव्ययें म्हणण्याची पद्धत आहे. प्रथमा, द्वितीया व संबोधन ह्या तीन विभक्तींशिवाय करून बाकीच्या पांच विभक्तींचीं अव्ययें आहेत. तीं खालीलप्रमाणें आहेत.--

१. तृतीयार्थक—कडून (–कड), करून (–कृ), द्वारां, द्वारें, पायीं, पाशीं (–पार्श्व), मुळें, वतीनें, सकट, संगतीं (संगम), संगें (–संग), सान्निध (–धा), समवेत (इ–), सरसें, सरशीं, सरसा (–सदृश्), नजीक. बरहुकूम, बरोबर.

२. चतुर्थ्यर्थकः— अर्थ, अर्थी, साठीं (–स्यार्थे), स्तव, कारणें, निमित्तें, लागीं (लग्), प्रत, प्रीत्यर्थ, करितां (–कृ), बदला, मोबदला, खातर.

३. पंचम्यर्थक :— आंतून, उप्रांत (उपरान्त), पासून, पासाव, पासौनिया, पासौनि (–पार्श्व), पेक्षां, पर्यंत, पावेतों (पावे तों), वांचून (–वंच्), विणें, वीण, शिवाय, खेरीज.

४. षष्ठ्यर्थक :—संबंधीं, विषयीं, विसीं.

५. सप्तम्यर्थकः— आंत, अंतीं, ठायीं (–स्थान), विषयीं, भोंवतीं, भीतरीं (अभ्यंतर), माजीं, माझारीं (मध्यें), वरी, वेन्हीं (ज्ञाने०), मध्यें, मागें, वर, येथें, तेथें इत्यादि.

सामान्यरूप

२१३. विभक्तिप्रत्यय अथवा शब्दयोगी अव्यय लावण्यापूर्वी शब्दाचें जें रूप होतें, त्यास 'सामान्यरूप' म्हणतात.

शब्दाचें सामान्यरूप करण्याची पद्धत फार जुनी आहे. मराठी भाषा सुरू होण्याच्या पूर्वी अपभ्रंश, प्राकृत ह्या भाषांत शब्दांचें सामान्यरूप करीत असत.

संस्कृतमध्येंहि शब्दांचें सामान्यरूप केलेलें आढळतें. त्याचें स्पष्टीकरण विभक्तीच्या प्रत्ययामध्यें फरक दाखवून करीत असत. मराठीप्रमाणें बिहारी, गुजराती, सिंधी, पंजाबी ह्या वर्तमानकालीन बोलींमध्येंहि सामान्यरूप केलें जातें. फक्त बंगाली व आवढी ह्या दोन भाषांतच तें केलें जात नाहीं. प्राकृतमध्यें 'ममाइं' (तृतीया) ममादो, ममाहि (पंचमी); ममम्मि (सप्तमी) अशीं रूपें सांपडतात. ह्या रूपांवरून असें दिसतें कीं 'मम' ह्या षष्ठीच्या रूपाला निरनिराळ्या विभक्तीचे प्रत्यय लाविले जात. अपभ्रंश प्राकृतांत हाच प्रकार आढळतो. उदा०— "हउ झिज्जउ, तउ केहि पिअ तुहं पुण अन्नह रेसि मी" ह्या वाक्यांतील 'केहि' आणि 'रेसि' हीं दोन अव्ययें 'तउ' आणि 'अन्नह' ह्या दोन षष्ठीच्या रूपांना लाविलीं आहेत.

मराठींत—सामान्यरूप साधण्याचे पांच प्रकार आहेत.

एकवचनः— १ आ, २ इ, ३ ई, ४ ऊ, ५ ए.

अनेकवचनः— १ आ, २ ई, ३ आ, ४ ऊ, ५ आ.

ह्यांपैकीं पहिला प्रकार घेणारीं नामें—पुं. व न. अकारान्त उदा०— हाता-स हातां-स, फळा-स फळांस. पुं. आकारान्त-आंब्या-चा आंब्यां-चा. न. एकारान्त—केळ्या-स केळ्यांना. न. ईकारान्त मोत्या-वर मोत्यां-वर. पुं. उकारान्त कांहीं नामें—वाटसरा-नें, वाटसरांनीं. न. ऊकारान्त—कोंकराचा, कोंकरांचा.

दुसरा प्रकार घेणारीं नामें—इकारान्त तत्सम शब्द-कवी-स, कवीं-स. पुं. ईकारान्त कांहीं शब्द—हत्ती-वर, हत्तीं-वर. स्त्री. अकारान्त-केळीस, केळीं-स.

तिसरा प्रकार घेणारीं नामें—स्त्री. कांहीं नामें—घोडी-स घोड्यांस.

चौथा प्रकार घेणारीं नामें—पुं. स्त्री. कांहीं नामें—खाऊ-स, खाऊंस; बाजू-चा बाजूं-चा.

पांचवा प्रकार घेणारीं नामें—स्त्री. आकारान्त—जिभे—स, जिभां—स ऊकारान्त—जळू—स, जळवां—स, जळवे—स.

२१४. मराठींतील नामाच्या सामान्यरूपाच्या उपपत्तीविषयीं बराच मतभेद आहे. विभक्तिप्रत्यय लावण्यापूर्वीं प्रातिपदिकाचें जें रूप किंवा अंग होतें त्यास सामान्यरूप म्हणतात. प्रत्यय लावल्यानंतर प्रातिपदिक आणि प्रत्यय हे दोन्ही सहज उच्चारतां यावे म्हणूनहि प्रातिपदिकाच्या रूपांत फरक पडत असावा. केवळ उच्चारसौकर्यासाठींच प्रातिपदिक हें प्रत्ययापूर्वीं एक विशिष्ट रूप धारण करीत असलें पाहिजे. उच्चारसौकर्य हें शब्दाच्या सामान्यरूपाचें कारण असावें हें एक मत आहे.

सामान्यरूपाच्या मुळाशीं उच्चारसौकर्य हेंच एक कारण समजून चालत नाहीं; कारण शब्दांचें सामान्यरूप होण्यांत सुद्धां एक प्रकारचा नियम आहे. वाटेल त्या शब्दाचें वाटेल तसें उच्चाराला सुगम असें सामान्यरूप

होत नाहीं. सामान्यरूपाचे नियम वर जे त्याचे पांच प्रकार दिले आहेत त्यांवरून बांधतां येतील.

मराठींतील सामान्यरूप हें षष्ठी विभक्तीच्या रूपांपासून साधलें आहे असें दुसरें मत आहे (बीम्स, भाण्डारकर); उदा०—१. हातास,हस्तस्य-हत्थह-हातह-हातअ-हाता+स. २. हातांना, हस्तानाम्-हस्थणं हातणं-हातअं-हाताँ + ना. ३. जिभेस,:जिव्हाया–जिब्भाए>जिभे-स. ४. जिभांना, जिव्हानाम्–जिब्भाणं–जिब्भाअँ जिभाँ + ना.:अशा प्रकारानें वर दिलेलीं पांची प्रकारांतील उदाहरणें सोपपत्तिक मांडतां येतील.

ह्या सामान्यरूपांना म्हणजे षष्ठी विभक्तीच्या अपभ्रष्ट रूपांना पुनः मराठीचे विभक्तीचे प्रत्यय लागतात.

सामान्यरूप हें चतुर्थीच्या रूपापासून साधलें आहे असें तिसरेंहि एक मत प्रचलित आहे[1]. उदा०—' मह्यम् ' ह्यापासून प्राकृतमध्यें ' मज्झम ' असें रूप होतें, व त्यापासून ' माझा ' हें रूप सिद्ध झालें. ' माझा ' पासून ' मज ' हें रूप सिद्ध होतें व ' मज ' ह्या सामान्यरूपाला इतर विभक्तींचे प्रत्यय किंवा शब्दयोगी अव्ययें लागतात. तीच गोष्ट ' तुज ' ' त्याज ' इत्यादि शब्दांची. जी गोष्ट सर्वनामांच्या बाबतींत दिसून येते तीच नामांच्याहि बाबतींत खरी ठरण्यासारखी आहे. चतुर्थीच्या प्रत्ययाचें रूपांतर पुढीलप्रमाणें नामाच्या बाबतींत होतें.

चतुर्थी एकवचन	संस्कृत	पाली	प्राकृत	अपभ्रंश
	आय	आअ	आ	आहे, आह

ह्या वरील जोड्यांवरून असें दिसून येईल कीं अपभ्रंशाच्या रूपांत ' ह ' येतो. हा ' ह ' कांहीं ' य ' पासून किंवा ' अ ' पासून येणें शक्य नाहीं; उच्चार सोपा करण्यासाठीं हा ' ह ' येतो[2] असें म्हणून चालावयाचें नाहीं;कारण उच्चार सोपा करण्यासाठीं ' ह ' कधीं येत नाहीं, तर य् किंवा व् येतो. अनेकवचनाच्या प्रत्ययाच्या बाबतींत हीच अडचण उभी राहते. शिवाय चतुर्थीच्या कारक अर्थाची –संप्रदानाची–अडचण राहते ती निराळीच. सामान्यरूप हें प्रथमेपासून सर्व विभक्तींच्या बाबतींत होतें. तर मग मूळचा संप्रदानाचा अर्थ कसा नाहींसा झाला ह्याची उपपत्ति नीट लागत नाहीं. षष्ठीच्या बाबतींत एक तरी समाधान आहे, कीं ती कारकविभक्ति नाहीं.

सामान्यरूपाची उपपत्ति षष्ठी किंवा चतुर्थी ह्या दोहोंपैकीं कोणत्याहि विभक्तीपासून नीट समाधान करण्याजोगी लागत नाहीं.

---

१. J. Bloch : *L. F. M.* § 183.
२. J. Bloch : *L. F. M.* § 183.

विभक्तीचे प्रत्यय हे सार्वनामिक बीजांपासून उत्पन्न झाले आहेत हें वर सांगितलेंच आहे. मराठींतील विभक्तिप्रत्यय लागलेलीं जुनीं रूपें पाहिलीं तर त्यांतहि सर्वनामाचीं रूपें लागून शब्दांचीं सामान्यरूपें झाल्याचें दिसून येईल. " घराचेया, देवाचिया, देवाचेआ, देवाचेया, देविआ, भक्तिआ, नाणेचिआ, पुणियास, पुणियाचे, " ह्या सर्व रूपांत एआ, एया, इआ, या, आ वगैरे जीं रूपें दिसतात तीं सर्व ' हें ' (इ > इदम्) ह्या सर्वनामापासून निघालीं असून तींच मराठींतील सामान्यरूपाच्या मुळाशीं आहेत. मराठींतील सामान्यरूप ह्यापासून झालें असें आम्हांस वाटतें.

सर्वनामविभक्ति

२१५. भाषेमध्यें आद्य शब्दबीजें दोन प्रकारचीं असतात : एक प्रकार सार्वनामिक आणि दुसरा प्रकार क्रियावाचक. सार्वनामिक बीजांपासून प्रत्यय तयार होतात आणि क्रियावाचक बीजांपासून इतर शब्द तयार होतात. ह्या शब्दांना 'प्रकृति' म्हणतात. भाषेचा सर्व पसारा ह्या प्रकृति आणि प्रत्यय यांच्या जुळणीवर अवलंबून असतो. भाषेंत क्रियावाचक बीजांपेक्षांहि अगोदर हीं सार्वनामिक बीजें तयार होतात. सर्वनामें–त्यांतहि पुनः पुरुषवाचक सर्वनामें–अगोदरचीं आहेत. 'अहम्' शब्द इतका जुना आहे कीं, जुनी जुनी म्हणून समजली गेलेली वैदिक भाषा ही सुद्धां त्याच्या मानानें कालपरवांची भाषा ठरेल. प्रत्ययप्रक्रियेचें विवरण करतांना जरी नामानंतर सर्वनामांचा उल्लेख येतो, तरी शब्दांच्या उत्पत्तीचा विचार करतांना अगोदर सर्वनामें व नंतर नामें, विशेषणें इत्यादि असाच त्यांच्या उत्पत्तीचा क्रम लागेल. ह्या शब्दांना ' सर्वनाम ' हें नांव संस्कृत व्याकरणांत पाणिनीनें जी परिभाषा वापरली त्यामुळें पडलें. " सर्वादीनि सर्वनामानि " असा उल्लेख पाणिनि ह्या शब्दांसंबंधीं करतो. ह्या शब्दाचें परिगणन करितांना ' सर्व ' हा शब्द सर्वांच्या अगोदर आला म्हणून त्यानंतर आलेल्या शब्दांना ' सर्वनाम ' (सर्वशब्दः आदौ येषाम्) अशी संज्ञा पडली.

२१६. सर्वनामांचे प्रकार—१. पुरुषवाचक, २. दर्शक, ३. संबंधी, ४. प्रश्नार्थक. ह्या चारींशिवाय अनिश्चित आणि आत्मवाचक असेहि दोन भेद मानतात.

१. पुरुषवाचक—१ प्रथमपुरुषवाचक, २ द्वितीयपुरुषवाचक, ३ तृतीयपुरुषवाचक, ४ सामान्यपुरुषवाचक हे चार पुरुषवाचकांचे प्रकार आहेत.

१. प्रथमपुरुषवाचक मी, आम्ही. मी—संस्कृतमध्यें प्रथमपुरुषाचें सर्वनाम ' अहम् ' आहे. प्राकृतमध्यें ह्याचींच अहकम्, अहके, हके, हगे, हग्गे अशीं रूपें झालीं व हीं रूपें अर्धमागधी किंवा जैनमागधी, भास व अश्वघोष ह्यांचीं नाटकें ह्यांत वापरलेलीं आढळतात. गुजराती, हिंदी वगैरे भाषांतील ' हुं,

अहूं, हांऊ ' वगैरे प्रथमपुरुषवाचक सर्वनामें वर दिलेल्या उपपत्तीवरूनच आलीं आहेत. परंतु मराठी भाषेंतील ' मी ' हें सर्वनाम मात्र ह्या सर्वांहून भिन्न आहे. ' मी ' ची उपपत्ति खालीं दिलेल्या तीन प्रकारांनीं लावतां येईल.

१. माहाराष्ट्री ' म्मि ' पासून.

२. वैदिक भाषेमध्यें ' अस्मे ' हें सर्वनाम ' वयम् ' ह्या अर्थी प्रथम-पुरुषी अनेकवचनी आहे. त्यापासून मी आणि आम्ही हीं दोन्ही एकवचनी आणि अनेकवचनी रूपें निघालीं असावींत. अस्मे > आम्हे > आम्ही; > आमि > मी. बहुमानार्थी अनेकवचनाचा उपयोग नेहमींच करतात. असाच प्रकार कायम रूढ होऊन बसला असावा आणि अनेकवचनी रूप एकवचनाच्या अर्थानें रूढ झालें असावें.

३. किंवा मराठींतील ' मी ' हें सर्वनाम ' अहम् ' ह्या सर्वनामाच्या तृतीयेच्या रूपापासून आलें असावें. मया (सं.) > मए, मइ (प्राकृत) > मइँ (अपभ्रंश) > मी (मराठी).

ह्याप्रमाणें प्राकृत व अपभ्रंश भाषांमध्यें रूपें सांपडतात व ह्याच रूपां-पासून हिंदी–मइँ, गुजराती–में, सिंधी–मुँ व मराठी–म्यां अथवा मीं अशीं रूपें वापरलीं जातात. ज्या अर्थी ह्या सर्व भाषांतील रूपें सानुनासिक आहेत त्या अर्थी तो नासिक्य उच्चार तृतीयेच्या ' एन ' ह्या प्रत्ययाचा अवशेष असला पाहिजे (एन > एँ, म्याँ < मयाँ < मयेन). कर्मणि प्रयोगांत ह्या तृतीयान्त रूपाचा उपयोग नेहमींच केला जातो. परंतु पुढें जसजसा कर्मणि प्रयोग आणि कर्तरि प्रयोग ह्या दोन्ही प्रयोगांचा संकर झाला व जसजसा कर्मणि प्रयोगाचा उपयोग कमी कमी होऊं लागला, तसतसा प्रथमा आणि तृतीया ह्या दोन्ही विभक्तींच्या रूपांतहि संकर झाला असावा.

इतर विभक्तींचीं रूपें—	द्वितीया च०	मातें, मज, मला	आम्हांला
	तृतीया	म्याँ, मीं	आम्हीं
	पंचमी	मजहून हुनि	आम्हांहून-हुनि
	षष्ठी	मज, माझा	आमचा
	सप्तमी	मज, मी	आमच्यांत

ह्या सर्व रूपांत विशेष ध्यानांत ठेवण्यासारखें रूप म्हणजे ' मज ' हें होय; कारण इतर विभक्तींचे प्रत्यय लागतांना ' मी ' चें ' मज ' हेंच रूप होतें. मज = मह्यम् > मज्झम् किंवा मज्झु (प्राकृत) > मज—ही उपपत्ति आमच्या मतें योग्य नाहीं; कारण ह्यांत पुन्हा चतुर्थी आणि षष्ठी या दोन विभक्तींचा संकर मानावा लागतो. ' मज ' हें रूप जर ' मह्यम् ' पासून तर ' माझा ' हें रूपहि त्यापासून मानावें लागेल. आमच्या मतें मज किंवा माझा हीं दोन्ही रूपें ' मदीयम् ' ह्या रूपापासून निघालीं आहेत. ईय > ईज्ज > ज अथवा ' झ '

ही उपपत्ति जास्त सयुक्तिक आहे. हीमध्यें दोन विभक्तींचा संकर होत नाहीं; किंवा द्वितीया व चतुर्थी ह्या विभक्तींतील 'मज' हें रूप 'मह्यम्' पासून आणि षष्ठीचें 'माझ' हें रूप 'मदीयम्' पासून निष्पादावें. जी गोष्ट मज, माझा ह्यासंबंधीं ती गोष्ट तुज व तुझा ह्यासंबंधीं समजावी. (तुभ्यम् > तुज्झम् > तुज्झु > तुज; तुझा–त्वदीयपासून).

तूं—ह्या सर्वनामाची उपपत्ति उघड असल्यामुळें नुसतीं रूपेंच फक्त खालीं दिलीं आहेत.

संस्कृत	माहा.	अप.	मराठी
त्वम्	तुम्	तुहुं	तूं
तुभ्यम्	तुज्झुम्	तुज्झु	तुज
त्वया	तुमाइँ	तइँ	तुवाँ, त्वाँ, तूं
त्वदीय			तुझें
	तुम्हेच्चअ		तुमचें

तो, ती, तें—संस्कृतमध्यें तृतीय पुं. सार्वनामिक बीज 'तत्' हेंच आहे. ह्या 'तत्' पासून पुंलिंगी 'सः' व स्त्रीलिंगी 'सा' अशीं रूपें होतात. प्राकृत व अपभ्रंश भाषांतहि 'सो आणि सा' अशीं रूपें होतात. इतर विभक्तींच्या रूपांत 'त' चा अवशेष राहतो. हें 'तत्' सर्वनाम वैदिक भाषेंत 'त्यत्' ह्या स्वरूपांत सांपडतें. ग्रामिक 'त्यो' मध्यें त्याचा अवशेष राहिला आहे. 'तो, ती, तें' ह्या तिन्ही लिंगी सर्वनामांना नामाच्या विभक्तीचे प्रत्यय लागतात. तो, त्यास, त्याला, त्यातें, त्यांना; त्यानें, त्यांनीं, त्यांहीं; त्यास-त्याला-त्यांना; त्याहून, त्यांहून; त्याचा, त्यांचा; त्यांत, त्यांत इत्यादि रूपें होतात.

'तो, ती, तें'—ह्यांचीं लिंगभेदाप्रमाणें रूपें तयार होतात.

स्वतः—हें सामान्य पुरुषवाचक सर्वनाम आहे. ह्या सर्वनामांत एक प्रकारचें 'व्यावर्तकत्व' आहे. बोलणारा किंवा क्रिया करणारा आपल्यासंबंधीं 'स्वतः' हें सर्वनाम वापरतो. ह्यास सर्वनाम म्हणण्यापेक्षां सार्वनामिक विशेषण म्हणावें. स्व + तस् (पंचम्यर्थ अव्यय–पञ्चम्यास्तसिल्) ह्याचें अपभ्रष्ट रूप 'स्वतां' असेंहि कधीं कधीं करतात.

आपण—हें एक सामान्य पुरुषवाचक सर्वनाम आहे. ह्या सर्वनामांतहि 'स्वतः' च्यासारखें व्यावर्तकत्व आहे–म्हणजे क्रिया करणाऱ्याचा आपल्या स्वतःसंबंधीं उल्लेख ह्यांत असतो. आपण हा शब्द संस्कृत आत्मन् ह्यापासून आला आहे. ह्याचा उपयोग आत्मवाचक, बहुमानार्थी पुष्कळ प्रकारानें होतो. 'आत्मन्' ह्या संस्कृत शब्दाचें प्राकृत रूप 'अत्त' असें होतें. ह्याच 'अत्त' रूपाबद्दल अर्धमागधी आणि शौरसेनींत 'अप्प' असेंहि रूप विकल्पानें येतें. ह्या दोन्हींच्या मिश्रणाचेंच अत्प असें रूप अशोकाच्या शिलालेखांत वापरलें आहे.

उत्तरकालीन प्राकृत भाषांमध्यें ह्या सर्वनामाचीं रूपें पुढीलप्रमाणें आहेत. प्र.—अप्पा, तृ.—अप्पणा, ष.—अप्पणो–अप्पणा [बहुवचन]. ह्या रूपांपैकीं वर्तमानकालीन बोलींत अप्पा (प्रातिपदिक) व 'आपण' हीं दोन्ही रूपें सांपडतात. 'आपण' मधील अनुनासिक 'ण' हा वर दाखविल्याप्रमाणें विभक्तिप्रत्ययांचा अवशेष आहे हें स्पष्ट आहे. 'अप्पा' पुरुषनाम म्हणून उपयोगांत आहे. परंतु 'आत्मवाचक' सर्वनाम म्हणून त्याचा उपयोग 'आपोआप, आपसुख, आपला' इत्यादि शब्दांत दिसतो. 'आपण' ह्याचा उपयोग प्रथमपुरुषी, व द्वितीयपुरुषी स्वतंत्र रीतीनें होतो. परंतु आत्मवाचक म्हणून कोणत्याहि पुरुषांत व वचनांत उपयोग करतां येतो.

२१७ दर्शक सर्वनामें—हा-ही-हें, तो-ती-तें. ह्यांपैकीं तो-ती-तें ह्यांविषयीं विचार वर तृ. पु. स. पाहावा, पहिला 'हा' ह्यांत 'ह' हें सार्वनामिक बीज आहे. ह्याचीं ग्रामिक रूपें 'ह्यो' 'त्यो' अशीं होतात.

१ 'ह' हें बीज 'एतद्' ह्या सर्वनामाचें 'एषः' ह्या रूपापासून किंवा 'इदम्' ह्या सर्वनामाच्या 'इ' ह्या सार्वनामिक बीजापासून आलें असावें.

संस्कृत	माहाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
एषः	एसो	एहो, एह	हा
एतम्-नम्	एअम्	एहु	हा
एतेन	एअेण	एएण	ह्यानें इत्यादि.

२ 'इदम्' ह्या सर्वनामापासून 'अ' आणि 'इ' कारान्त अशीं रूपें तयार होतात व ह्या अंगांपासून तयार झालेलीं रूपें जुन्या नव्या मराठींत आढळतात. ए, ए, या, इया, यासी, इयासी, यांचे, इयांचे–पुंलिंगी व इया, या, इहिं–सी, इये–इया, इयांचे–स्त्रीलिंगी अशीं रूपें मराठींत आहेत. ह्या रूपांवरून मराठींतील दर्शक सर्वनाम 'हा' ह्या सर्वनामांचीं रूपें येणें शक्य आहे. मराठींतील 'हा' हें दर्शक सर्वनाम थोडेंसें चमत्कारिक आहे. 'एह' हें रूप माहाराष्ट्रीमध्यें होतें. 'आअ किंवा आय' हीं रूपें अपभ्रंशांतील आहेत. ह्या दोन्ही रूपांची भेसळ होऊन मराठी 'हा' हें दर्शक सर्वनाम उत्पन्न झालें असावें .

संबंधी सर्वनामें	अनुबंधी
जो, जी, जें.	तो, ती, तें.

ह्यांपैकीं अनुबंधी 'तो' ह्याचा विचार वर तृ. पु. 'तो' वर केला आहे तो पाहावा. 'जो' हें सर्वनाम 'यत्' च्या पुंलिंगी 'यः' ह्या सर्वनामापासून

I. J. Bloch : L. F. M. 162–208. Dr Chattergi : O. B. D, P. 833.

आलें आहे. आद्य ' य ' असेल तर त्याचा ' ज् ' होतो. जो–जे, ज्यास–ज्याला, ज्यांस–ज्यांना, ज्यानें–ज्यांनीं, ज्याहून, ज्याचा, ज्यांचा, इत्यादि त्यांचीं विभक्तींचीं रूपें होतात.

२१८. **प्रश्नार्थक सर्वनाम**— कोण ह्या सर्वनामांत " सार्वनामिक बीज " ' क ' हें आहे. ह्या ' क ' पासून ' कांहीं, काय, केव्हां, कैसी, कैचा, कसा, ' इत्यादि रूपें तयार होतात. संस्कृतमध्यें प्रश्नार्थक सर्वनामाचें अंग ' क ' आहे, म्हणूनच मराठी ' कोण ' ह्या सर्वनामांतील ' ण ' ह्याची उपपत्ति नुसत्या ' क ' ह्या अंगावरून लागत नाहीं

१. ' कोण ' ह्याचें एक जुनें रूप ' कवणु' असें आहे. तें अपभ्रंश भाषेंतील ' केवडुं ' ह्या सर्वनामापासून आलें असावें[१].

२ किंवा कुपथ, कवोष्ण–इत्यादि शब्दांतील ' कु ' किंवा ' कव ' ह्या कुत्सितार्थ, अल्पार्थ प्रत्ययावरून आलें असावें[२].

३ हीं वरील दोन्ही रूपें ' कोण ' ह्याच्या मुळाशीं नाहींत हें उघड उघड दिसतें. ' केवडु ' (अपभ्रंश) पासून मराठी ' केवढा ' हें सार्वनामिक विशेषण येऊं शकेल परंतु ' कोण ' हें कसें येईल ? दुसऱ्या उपपत्तींत तर पुष्कळ अर्थभेद मानावा लागतो. त्या दोन्हीपेक्षां ' कः पुनः > कउण > कोण ' ही उपपत्ति जास्त सयुक्तिक ठरते.

४. " कःचन > कअन > कअण > कोण किंवा कोनु > कोणु–कोण " ह्या मार्गानें ' कोण ' हें प्रश्नार्थक सर्वनाम आलें आहे असें आम्हांस वाटतें. 'कोण' ह्या सर्वनामाची जुन्या मराठी भाषेंत ' कवण, कव्हण, कोण, कोण्ह, कोण्ही, इत्यादि रूपें सांपडतात. ' कांहीं ' हें सार्वनामिक विशेषण आहे. हें तिन्ही लिंगी दोन्ही वचनी सर्व विभक्तींत लागतें. हें अव्यय नसून विशेषण आहे, कारण, तें इतर विशेषणांप्रमाणें नामांना लागतें. ह्याची उपपत्ति—कांहीं < काइ (अपभ्रंश) < किंहि (सं.). ' काय ' हा शब्दहि अपभ्रंश ' काइ ' किंवा ' कइ ' व संस्कृत ' कति ' ह्यापासून आला आहे. (काय < काइ, < कइ < कति). ह्यांशिवाय एक, एकेक, अनेक, एरु (< इतर), हीं सर्वनामें आहेत. हीं सर्व ' अनिश्चित सर्वनामें, ह्या प्रकारांत येतात.

२१९. **सार्वनामिक विशेषणें** — ऐस, अस – एतादृश > एआदिस एआइस > ऐस; एतुल, एतुक, एत्तिआ (प्रा.). इतुक, तितका < तेत्तिआ; जैसा, जसा—यादृश > जादिस्स > जाइस्स > जैस. तैस, कैस. जेवढा–यावत्

१. Hoernle : G. Gr. P. 216.
२. Pischel : Pr. Gr. 428.

(मतुप्) > जेवड, (एतावत् > एआवड > एवढें; तेवढ, इवढ). जेतुला (ज्ञाने.) यत् + यन्त; जियन्त, जेत्तिआ, जित + क (स्वार्थे), जेतुका जितका; यत् + यन्त. जियन्त, जेत्तिआ, जित + क (स्वार्थे). अपभ्रंश भाषेंत एत्तक, कित्तक इत्यादि रूपें सांपडतात. अनारिस < अण्णारिस < अन्यादृश. सरिस < सरिस < सदृश. सारिख < सरिख < सदृक्ष. ह्यांशिवाय जेउण, केउण, जेउत, केउत, ऐसेस, कैसेस वगैरे रूपें जुन्या लिखाणांत आढळतात.

संख्यावाचक विशेषणें

२२०. भाषांचें परस्पर नातें जोडण्यास पुरुषवाचक सर्वनामें, लहान लहान अव्ययें वगैरे शब्दांचा जसा उपयोग होतो, तसाच उपयोग संख्यावाचक विशेषणांचा होतो. हिंदुस्थानांतील वर्तमानकालीन भारतीय आर्य बोलींच्या बाबतींत तर हीं संख्यावाचक विशेषणें मोठे महत्त्वाचे आणि चमत्कारिक असे शब्द आहेत. वर्तमानकालीन बोलींतील व्याकरणाच्या बाबी ज्याप्रमाणें प्राकृत अपभ्रंश ह्यांच्या द्वारां थेट वैदिक संस्कृत भाषेपर्यंत नेतां येतात, त्याप्रमाणें हीं संख्यावाचक विशेषणें प्राकृतद्वारां वैदिक संस्कृतपर्यंत नेतां येत नाहींत. प्राकृत भाषांच्या मध्ययुगीन कालांत संख्यावाचक शब्दांचीं रूपें एका मध्यवर्ती भाषेंत जीं झालीं तींच रूपें निरनिराळ्या ठिकाणच्या वर्तमानकालीन बोलींत सुरू झालीं आणि त्या त्या प्रांतांतील प्राकृतपासून उत्पन्न झालेल्या भाषेंत मूळचीं रूपें नाहींशीं होऊन त्याच्या ऐवजीं वरील रूपें आलीं. उदा०—पाली भाषेंत १२ ह्या अर्थी शब्द ' बारस ' असा आहे. संस्कृत ' द्वादश ' ह्यापासून मध्यदेशांत ' द (उ) वाडश ' असें प्राकृत रूप झालें आणि तेंहि पालीमध्यें सांपडतें. परंतु बारस व दुवाडस ह्या दोहोंपैकीं अगोदरचें कोणतें आणि नंतरचें कोणतें हें सांगणें कठिण आहे. ' बारस ' हें रूप पुष्कळ भाषांत रूढ आहे. मराठींत ' बारा ' हें रूप रूढ आहे. चाळीस–ताळीस, सत्तर–हत्तर वगैरे फरक आहेतच. ' स् ' आणि ' ह् ' ह्या दोहोंची परस्पर अलटापालट होते. संख्यावाचक शब्दांचीं कांहीं रूपें खालीं व्युत्पादिलीं आहेत.

एक—संस्कृत–एक. प्राकृत—एक्क, एग, एअ. मराठी—एक. प्राकृत मधील ' एग ' रूप ज्ञानेश्वरींत आढळतें. उदा०–अनेग, अनेगा. मराठी 'एक' हा शब्द प्राकृत ' एक्क ' किंवा संस्कृत 'एक' ह्यापासून आला आहे. सामासिक शब्दांत ' एक ' असाच शब्द कांहीं ठिकाणीं राहतो. उदा० एकवीस, एकतीस, अकरा < अकारह< एक्कारह < एकादश. 'दश' ह्यांचें 'रह' रूप प्राकृतमध्यें झालें. [दश > दह > डह् > रह]. संस्कृतमध्यें हा जसा ' आ ' स्वर मध्येंच येतो तसा मराठींतहि येतो. ह्याची उपपत्ति आमच्या मतें अशी:–(१) आद्य स्वरावर आघात पडला म्हणजे साहाजिकच पुढील स्वर दीर्घ होतो. (२) किंवा 'अधिक' ' आणि ' ह्या अर्थी हा ' आ ' असावा. वैदिक भाषेंत असे प्रयोग आढळतात.

उदा०–मित्र व वरुण = मित्रावरुणौ, इन्द्रामरुतौ इत्यादि. एकोणीस < एकोन-विंशति. एकुणतीस, एकुणचाळीस, एकुणपन्नास वगैरे एकोणीस ह्या शब्दाप्रमाणें बनलीं आहेत.

दोन—द्वे (सं) > दुवे (प्रा.) >दो अथवा बे अथवा बा. द्वौ > दोण्णी (माहा.) > दोनि > दोन (मराठी). बे हें रूप कांहीं सामासिक शब्दांत मराठींत आलें आहे. उदा०–बारा, बावीस, बत्तीस, बेचाळीस, बावन्न, बासष्ट, इत्यादि. संस्कृतमध्यें ज्याप्रमाणें द्वि किंवा द्वा हें विशेषण लागतें त्याप्रमाणें मराठीमध्यें बे किंवा बा हें विशेषण लागतें. उदा०–बावीस < द्वाविंशति, बेचाळीस < द्विचत्वारिंशत्. 'दु' 'दो' हें रूपहि कांहीं सामासिक शब्दांत असलेलें आढळून येतें. उदा०—दुहाति, दुपारी (दोपार), दुधार (शस्त्र); दुभाषा, दुसरा, दुपाती; वीस (विंशति > विस्सा > वीस).

तीन—त्रि (सं.) त्रीणि (नपुंसक.) > तिण्णी (प्राकृत माहा.) > तीन. सामासिक शब्दांत 'ति' किंवा 'ते' असें जें त्याचें रूप होतें तें 'त्रय', किंवा त्रि ह्या रूपापासून आलें आहे. तेरा–त्रयोदश, त्रिदश. तेवीस (त्रयोविंशति) तेतीस–तेहेतीस (त्रयस्त्रिंशत्) इत्यादि. (त्रिंशत् > तिस्सा > तीस).

चार—चत्वारि > चत्तारि (प्रा.) > चारि (अपभ्रंश) > चार, चारी (मराठी). सामासिक शब्दांत 'चौ' किंवा 'चवे' हीं जीं रूपें येतात तीं चतुः (सं.) पासून आलीं आहेत. चौदा > चतुर्दश, चोवीस > चतुर्विंशति, चौतीस (चतुस्त्रिंशत्), चौऱ्याण्णव (चतुर्नवति)–इ. चौकट (चतुष्कटि), चौघडी, चाळीस–ताळीसं (चत्वारिंशत्).

पांच—पंच (संस्कृत) पासून. सामासिक शब्दांत ह्यांचीं तीन रूपें होतात. उदा०–१. पन–पन्धरा, (पञ्च) > पञ्ज > पण्ण > पन्न + दश, दश > रा) [पुढील 'दश' पाहा]. २. पंच–पंचवीस, पंचावन्न. ३. पस्, पास्–पस्तीस, पासष्ट; पञ्च > पाँच > पाँस > पस–पास; पन्नास > पञ्चाशत् > पन्नास > पन्नाह; वन्नाह; (पन्ना, वन्न), एकावन्न; (एकवन्नाह < एकपन्नाह < एकपन्नास < एकपंचाशत); बावन्न, त्रेपन्न.

सहा—षट् [सं.] > छा [माहा.] > छह [अपभ्रंश] > सह किंवा छह. सामासिक शब्दांत 'सह' व 'छह' अशीं दोन्हीं रूपें सांपडतात. उदा०–सोळा, सहवीस, सेहचाळीस इत्यादि;––छत्तीस, छपन्न, इत्यादि. साठ, एकसष्ट, बासष्ट ह्यांमध्यें शेवटच्या 'ई' चा लोप झाला आहे. [एकषष्टि, द्वाषष्टि]

सात—सप्तन् > सत्त > सात. सत + रह = सतरा; सत्तावीस; सततीस, –सद–ड–तीस. सतचाळीस–सत्तेचाळीस, सतषष्टि–सदषष्ट–सदुसष्ट. 'सदतीस व सदुसष्ट' ह्यांतीस द् किंवा द हे अडतीस, अडुसष्ट ह्यांतील ड वरून साम्याभासानें

आले असावेत. सत्तर, हत्तर [सामासिक शब्दांत] सप्तति–सत्तटि–सत्तटि–सत्तडि–सत्तरि, सत्तर, हत्तर.

आठ–अष्ट > अट्ठ > आठ. सामासिक शब्दांत अष्ट आणि आठ अशीं दोन्ही रूपें आढळतात. उदा०—अठरा, अठ्ठावीस, अडतीस (ठ > ड); अठ्ठयाऐंशी, अष्टयाहत्तर. ऐशी, ऐंशी —अशीति > अशीइ. कांहीं प्राकृतमध्यें हा शब्द सानुनासिक असला पाहिजे. त्याशिवाय मराठींतील ' अनुनासिक ' सिद्ध होणार नाहीं.

नऊ —' नव ' (सं.). सामासिक शब्द ' नव ' हा पूर्वशब्द लागून होत नाहींत. पुढच्या दशकास एक + ऊन = एकोन हा पूर्वशब्द लागून सिद्ध होतात. उदा०—एकोणीस, एकोणवीस, एकोणतीस, एकोणचाळीस इत्यादि. अपवाद—नवण्णव, (नव्व्याण्णव); नव्वद, नवति (सं.) > नव्वदि (हें प्राकृत रूप क्वचित् सांपडतें). एक्कयाण्णव (एकनवति–एकनवइ). ' आ ' स्वर कांहीं ठिकाणीं मध्येंच येतो. त्याची उपपत्ति एकादश मधील ' आ ' प्रमाणें आहे. तो समुच्चयवाचक समजावा.

दहा—दश > दह; दश ह्या शब्दाची प्रक्रिया विशेष चमत्कारिक आहे. ह्यामध्यें दोन फरक होतात. १ ' श ' चा ' ह ' होतो. २ ' द् ' चा ' र् ' होतो. पैकीं ' श् ' चा ' ह् ' होणें साहजिकच आहे. (श > स् > ह्.) परंतु ' द् ' चा ' र् ' फार क्वचित् होतो. पुढील मार्गानें झाला असावा[1]–द् > ड् > ळ् > ल् > र्;उदा०–षोडश > सोळह > सोळा; पंचदश > पञ्चदश > पन्नदह > पन्नरह > पन्नरा–पन्धरा.

शंभर—स + भर शतम् > शअम् शें. एकशें, दोनशें इत्यादि.

हजार—हा फार्शी भाषेंतील शब्द आहे. जुना संस्कृत शब्द ' सहस्र ' असा आहे. परंतु फार्शी भाषेचा संपर्क जसजसा जास्त वाटूं लागला, तसतसा ' सहस्र ' शब्द रोजच्या व्यवहाराच्या बोलींतून नाहींसा होऊं लागला. ह्याच्या पुढील लाख, लाखों, कोटी, करोड, क्रोडों वगैरे संख्यावाचक शब्द मूळ संस्कृत लक्ष, कोटि, वगैरे शब्दांवरून आले आहेत.[1]

क्रमवाचक संख्याविशेषणें—प्रथम (सं.) > पढमिल्ल (माहा.) > पाहिल (अपभ्रं.) > पाहिल (मराठी) (प्रथ + इल.). द्वितीय > विइज्ज > बीज, दूजा (माहा.), दोसर > दुसर (मराठी). तृतीय > तिइज्ज > तिइज्ज > तीज, तेसर (माहा.) > तिसरा (मराठी). चतुर्थ > चउत्थ > चउत्थ > चौथ. पंचम > पंचवँ > पांचव इत्यादि.

---

१. J. Bloch : *L. F. M.* 221.

अंशवाचक संख्याविशेषणें—उदाहरणें संस्कृत, माहाराष्ट्री व मराठी ह्या क्रमानें दिलीं आहेत. $\frac{१}{४}$–पाद–पाअ–पाव–पावक (कृत्वा). $\frac{१}{२}$ – अर्ध – आड. सार्ध–साड्ढ–साड-डे. $\frac{३}{४}$–पादोन– पाअ–उण—पाऊण. $१\frac{१}{४}$–सपाद–सवाद–सव्वा. $१\frac{१}{२}$ – द्व्यर्ध – दिवड्ढ – दीड, दीडक (कृत्वा). $३\frac{१}{२}$ अर्धतृतीय – अडाइज्ज – अडीच. $४\frac{१}{२}$–अर्धचतुर्थ – अट्ढउठ्ठ, अुद्धट्ठ – आऊट. $५\frac{१}{२}$–सार्धपंच – साड्ठपंच – साड (डे) पांच. एक्कवार (माहा.)–एकवार. एकदा–एकदा. एकांर्ध–एक्काद्ध – एकाधा, एखादा. एकः द्विकृत्वा द्वौ – एके दुकें दोन.–त्रिकृत्वा त्रीणि – एके तीकें तीन. एकः द्विगुणः दौ – एके दूणे दोन. एकः एके तीणे तीन. दश नवभिः नवति—दहा नवे नव्वद. दश दशभिः शतम् – दहा दाही शंभर. (रा. ज्ञा. व्या.)

२२१. **क्रियाविशेषणें**—जै, जैं > यदि (सं.) जों, तों < (यावत्, तावत्). जेव्हां, तेव्हां, केव्हां > यदा, तदा, कदा (सं). < जिम्व, तिम्व, किम्व (प्रा.). जेणें, तेणें (तृतीयेचीं रूपें). येथें < एत्थ (प्राकृत) < इत्तहा (वैदिक सं.)

१. " अपभ्रंशांत ' इदम् ' चें सप्तमीचें एकवचनाचें रूप ' इथि ' असें होतें. त्यावरून मराठी ' इथें ' हा शब्द निघाला आहे. ' एतत् ' चें स. ए. रूप ' एत्थ ' होतें. त्यावरून येथें, कोठें (कोध्र)–कुठें (कुध्र) हीं रूपें वरीलप्रमाणेंच व्युत्पादिलीं जातात.[१] "

२. येथें < अत्र, जेथें < यत्र, तेथें < तत्र, कोठें < कुत्र ह्या मार्गानेंहि हे शब्द येणें शक्य आहेत. प्राकृतमध्यें अत्थ, तत्थ ह्यांबरोबर अत्थम्मि, तत्थम्मि अशींहि रूपें कोठें कोठें सांपडतात. ह्यांवरूनहि एथें, जेथें हीं रूपें येणें शक्य आहे. ' कीं ' हें अव्यय संस्कृत ' किम् ' अथवा फार्शी ' के ' पासून आलें आहे.

२२२. भाषेमध्यें आद्य स्वरूपाचीं अशीं दोन प्रकारचीं बीजें असतात. एक सार्वनामिक आणि दुसरीं क्रियावाचक. पैकीं सार्वनामिक बीजांचा विचार मागें येऊन गेलाच आहे. येथें दुसऱ्या क्रियावाचक बीजांचा विचार करूं. प्रकृति आणि प्रत्यय ह्या दोहोंच्या मुळाशीं अनुक्रमें क्रियावाचक व सार्वनामिक बीजेंच असतात. भाषेंतील नामें, विशेषणें, क्रियाविशेषणें वगैरे शब्द ह्या क्रियावाचक बीजांपासून–धातूंपासून तयार होतात. " आख्यातजानि नामानि "–" नामांची उत्पत्ति क्रियावाचक धातूंपासून " असा सिद्धान्त यास्काचार्यांच्या निरुक्तांत मांडला आहे. कोणत्याहि भाषेंतील शब्दव्यवहार किंवा वाग्व्यापार बऱ्याच अंशीं क्रियावाचक धातूंवर अवलंबून असल्यामुळें त्या भाषेंतील धातुपाठ ठरविणें हें

१. राजवाडे : ज्ञाने. व्या. पृ. ५५.

महत्त्वाचें असें शास्त्रीय कार्य ठरतें. भाषेमध्यें नेहमींच्या वापरांत असलेल्या धातूंच्या संख्येवर भाषेची समृद्धि व ऐश्वर्य अवलंबून असतात. व्याकरणामध्यें धातूंना महत्त्व असतें म्हणूनच यास्काचार्यांना वैदिक भाषेंतील धातूचें परिगणन आपल्या निरुक्तांत करावें लागलें व त्यामुळेंच पाणिनीस संस्कृत भाषेंतील धातुपाठ द्यावा लागला. प्राकृत व्याकरणकारांनींहि धातुपाठाच्या महत्त्वाकडे दुर्लक्ष केलें नाहीं. त्यांनीं आपल्या व्याकरणांत प्राकृत भाषेंतील धातूंचा विचार केला आहे. मराठीचें ऐश्वर्य किती आहे हें दाखविण्याकरितां व तिच्या शास्त्रीय व संशोधनपर विचिकित्सेस उत्तेजन देण्याकरितां मराठी भाषेंतील धातुपाठ तयार करणें अत्यंत जरूरीचें आहे.

मराठी धातूंची संख्या पांच हजारांजवळ आहे. हे धातु संस्कृत, प्राकृत व द्राविडी व कांहीं परकीय भाषा इतक्या भाषांतून आले आहेत. संस्कृत व प्राकृत धातु, हे मूळ वैदिक भाषेंतलि धातूंपासून उत्पन्न झाले व मूळ वैदिक धातु हे आर्यांची जी आद्य भाषा इण्डो-युरोपियन होती तिच्यापासून आले आहेत.

संस्कृत वैयाकरणांनीं धातूंची संख्या १७०६ पर्यंत नेली आहे. कांहीं दुसरे व्याकरणकार हीच संख्या २००० वर नेतात. शब्दांची व्युत्पत्ति जशी धातूंपर्यंत नेऊन भिडवितात तशी धातूंची व्युत्पत्तिहि पुन्हा धातूंपर्यंत कांहीं व्युत्पत्तिशास्त्रज्ञ नेऊन भिडवितात. डॉ. मरे यानें सर्व भाषेची प्रचंड इमारत नऊ धातुरूपी स्तंभांवर चढाविली आहे.[१] सर्व ग्रीक भाषा एकट्या ' इ ' धातूपासून निघाली आहे असेंहि एक मत आहे. त्याचप्रमाणें लॅटिन भाषाहि ' हि ' धातूपासून निघाली असें दुसरें एकमत आहे. असलीं एकान्तिक मतें सोडून दिलीं तरी धातूंची साधारणपणें संख्या निश्चित करणें जरूर असतें.

संस्कृतमधील धातूंची संख्या २००० ही जरी असली तरी ते सर्वच धातु उपयोगांत येत नाहींत. नेहमीं वाङ्मयांत साधारणपणें ८०० धातुच फक्त वापरांत येतात. ह्यांपैकीं पुन्हा २०० फक्त वेद व ब्राह्मण ह्या वाङ्मयांत आढळतात. ५०० वेद आणि पाणिनीय संस्कृत ह्यांमध्यें येतात. आणि त्यांपैकीं १५० च फक्त उत्तरकालीन वाङ्मयांत वापरलेले आढळतात.

प्राकृत वैयाकरणांनीं प्राकृत भाषांतील धातूंची संख्या १५९० दिली आहे. हेमचंद्रानें दिलेले ९३० व मार्कंडेयानें दिलेले ६१८ मिळून १५४८ धातु होतात. संस्कृत, प्राकृत, देश्य, द्राविडी, फार्शी व इतर नामधातु

---

१. डॉ. मरे यानें शोधलेले नऊ धातु : ऑग्, बॅग्, क्यॉग्, ड्यॉग्, ह्यॉग्, म्यॉग्, ब्यॉग्, ख्यॉग्.

मिळून मराठींतील धातूंची संख्या पांच हजारांजवळ असावी असा आमचा तर्क आहे.

२२३ धातूंचें वर्गीकरण दोन दृष्टीनें करतां येण्यासारखें आहे. एक अर्थावरून आणि दुसरें व्युत्पत्तीवरून. वाक्यांत अर्थ पूर्ण होण्याच्या दृष्टीनें वाक्यांतील धातूस कर्ता असावा लागतो. कांहीं वेळेस वाक्यांतील धातूस प्रत्यक्ष असा कर्ता नसतो. क्रियेचा जो भाव तोच त्या धातूचा कर्ता होतो. " सूर्य उगवतो " ह्यांत सूर्य हा कर्ता आहे. त्या अर्थी ' उगव ' हा धातु ' सकर्तृक आहे. " मला वाटेवर सांजावलें " ह्यांत प्रत्यक्ष कर्ता नाहीं. तेव्हां वाक्यांतील जो अर्थ किंवा भाव म्हणजे सांजावण्यासंबंधींचा, तोच कर्ता आहे. म्हणून ह्या वाक्यांतील धातु ' सांजावणें ' भावकर्तृक धातु आहे. प्रत्यक्ष कर्ता नसल्यामुळें ह्याला अकर्तृक धातुहि म्हटलें असतां चालेल. असले सर्व अकर्तृक अथवा भावकर्तृक धातु हे अकर्मक असणार हें उघड आहे. ह्यांना ' कर्ता ' जर प्रत्यक्ष नाहीं तर ' कर्म ' तरी कोठून येणार ? पहिल्या सकर्तृक धातूंमध्यें सकर्मक आणि अकर्मक असे दोन प्रकार आहेत. करणें, सांगणें, ऐकणें वगैरे धातु सकर्मक; असणें, होणें, पडणें पळणें, वगैरे धातु अकर्मक होत.

२२४. **प्राकृतमधील धात्वादेश**— संस्कृत किंवा प्राकृतमधून धातु ज्या वेळेस मराठी भाषेंत येतो त्या वेळेस त्याला आदेश होतो. खुद्द संस्कृतमध्यें धातूला आदेश होतो असें कांहीं विद्वानांचें मत आहे[१]. उदा०—दृश् (पश्य्), पा (पिव्), प्रच्छ् (पृच्छ्), दंश (दश्), ब्रू (आत्थ), पत् (पत्लुङ्), हन् (वध्–लुङि). ह्यांत कंसांत दिलेलीं रूपें हे धातूचे आदेश होत. परंतु आम्हांस हें म्हणणें पटत नाहीं. दृश् ह्याचें पश् असें रूपांतर वर्णप्रक्रियेच्या कोणत्या नियमानुसार झालें हें सांगणें कठीण आहे. दृश् आणि पश् हे दोन्ही निराळे धातु आहेत. त्यांचा अर्थ मात्र एक आहे. प्राकृत वैयाकरणांची सुद्धां ही चूक झालेली आहे. प्राकृत व्याकरणकार म्हणतात कीं, कथ् = बोल्ल, संघइ; मज्ज् बुड्ड, त्रस्–बुज्ज, क्रुध्य्–जूर, क्षिप्–पेल्ल, विलप्–बडबड, गर्ज–बुक्क, त्रस्–डर, पिब्=घोट्ट, भ्रंश्=चुक्क–भुल्ल–फिट्ट, गवेष् = ढंढोल्ल, आरोह = चढ, हे असे संस्कृत धातूंना प्राकृत आदेश होतात. वर्णप्रक्रियेच्या कोणत्याहि नियमानें हे आदेश सिद्ध होणार नाहींत. ह्या आदेशांचें शास्त्रशुद्ध स्पष्टीकरण म्हणजे हे संस्कृत धातु निराळे स्वतंत्र व पुढें आदेश म्हणून दिलेले प्राकृत धातु हे निराळे स्वतंत्र आहेत. त्यांचा परस्परांचा कांहीं एक संबंध नाहीं. कांहीं देशी धातु प्राकृत काळीं वापरांत होते. ते कांहीं संस्कृत धातूंशीं समानार्थक असल्यामुळें त्यांचा संबंध प्राकृत वैयाकरणांनीं त्यांच्यांशीं लावला इतकाच ह्या प्राकृत धात्वादेशाचा

१. प्र. धों. कानिटकर : म. सा. पत्रिका, व. ४–१.

अर्थ आहे. हे प्राकृत व्याकरणकारांनीं दिलेले धात्वादेश पाहिले म्हणजे व्युत्पत्तिशास्त्राची जी ऐतिहासिक दृष्टि म्हणून असते तिच्याकडे त्यांनीं दुर्लक्ष केलें असें निरुपायानें म्हणावें लागतें.

मराठींतील धातु साक्षात् संस्कृतमधून किंवा माहाराष्ट्री वगैरे प्राकृतमधून आले असल्यामुळें प्राकृतमधील धात्वादेश हें प्रकरण मराठीच्या दृष्टीनें अत्यंत महत्त्वाचें आहे. सर्व प्राकृत व्याकरणकारांनीं दिलेले आदेश एकत्रित केले तर १५९० भरतात. ह्यांपैकीं ४५३ धातु देशी आहेत. कारण त्यांचा संबंध कोणत्याहि संस्कृत धातूंशीं आदेशप्रक्रियेच्या नियमानें पोंहचत नाहीं[१]. प्राकृत व्याकरणांत दिलेले धात्वादेश पाहिले तर जे पांच प्रकार दृष्टोत्पत्तीस येतात ते खालीं नमूद करतों. त्याबरोबर मराठी धातु ताडून पाहावे.

१. मूळ संस्कृत धातु व प्राकृत आदेश एकाच स्वरूपाचे असलेले— उदा०—चलति > चलइ > चळ, चुंबति > चुंबइ > चुंब, खादति > खाअइ > खा, ताडयति > ताडेइ > ताड.

२. मूळ संस्कृत धातूंचीं रूपें वर्णप्रक्रियेच्या नियमानुसार प्राकृतमध्यें उतरलेलीं –उदा०— पीडयति > पिलेइ > पिळ, अर्पयति > अप्पइ > ओप, खिद्यते > खिज्जइ > खिज; घटते > घडइ > घड; युध्यति > जुज्झइ > झुंज.

३. मूळ संस्कृत धातु व त्यांचे प्राकृत आदेश ह्या दोहोंमध्यें कसलाहि संबंध नसलेले— (यांचीं उदाहरणें वर दिलीं आहेत.)

४. मूळ संस्कृत धातु आपल्या गणचिन्हांसह प्राकृतमध्यें आलेले— उदा०—नृत्यति – णच्चइ – नाच; चिनु – चिण – चिण; जानाति – जाणइ – जाण.

५. मूळ संस्कृत धातु व त्यांचे प्राकृत आदेश ह्यांमध्यें अर्थभेद झालेले– उदा०—प्रेक्षते–पेक्खदि–पच्छइ–पाह.

२२५. मराठी धातूंचीं उदाहरणें—खालीं कांहीं नमुन्यादाखल मराठी धातूंचीं उदाहरणें देतों.

१. उपसर्ग न लागलेले सिद्ध धातु—आच, इच, कर, कंद, खन, गण, जिल, चर, चेव, चु (च्यव), चुण (सविकरण), तूट, दह, डस (दंश), दे (दा), धस (ध्वंस), नाह (स्ना), ने (नी), (पिव्), पुस (पृच्छ्), बोल (वल्ह किंवा ब्रु), पिंज, वांच (वंच्), विंध् (व्यध्), बुझ (बुध्य), माख, याच, झुज (युध्य).

२. उपसर्गासहित मराठींत आलेले कांहीं धातु—ये (आ + या), आचव (आचम्), उसल, उचल, उत्तर, उठ, उपट, उपेक्ष, निरख,

१. Dr. Grierson : Pr. D. R. A. S. Bengal, Vol, 8, P–38.

निवर्त, पाखड (प्रक्षाल्), पारख, पुस (प्र + उञ्छ्), विक, भिज (अभि + अञ्ज्) इत्यादि.

३. खालीं दिलेले धातु द्राविडी भाषांतून आले असावेत, कारण त्यांच्या व्युत्पत्तीबद्दल शंका आहे—आट (कापड आटलें), कस (कंबर कसली), घेर (भोंवतीं वेढणें), चाट (चिकटून जाणें), चाट (तूप चाटणें), चाप (दाबणें), जोख (मापणें), झेल (चेंडू झेलणें), झुक (बाहेर झुकणें), टिक (कापड टिकणें), टिप (नेम मारणें), पट (कबूल होणें) राह, लढ इत्यादि.

४. अन्य भाषांतून आलेले धातुः– फार्शी—चिमट, खिमट, गुजर, जत, खत, तपास, डाग, नरम, गरम, फसक, बदल, इ. इंग्लिश–एडिट, मॅनेज, कोट, अ‍ॅग्री इ. ह्या धातूंपुढें मराठी “करणें” हें क्रियापद घालतात.

पुढें दिलेलीं साधित धातूंचीं उदाहरणें आहेत.—

१. कांहीं धातूंना खालीं दिलेले प्रत्यय लावून साधित धातु तयार करतात. प्रत्ययाचा अर्थ त्वरा करा किंवा सातत्य हा आहे.

१. क = अटक, कचक, चलक, चुमुक, टपक, ठमक, तरक, थबक, थक, दबक, धमक, भरक, भुरक, मचक, पुचक, लटक, सटक, हरक, हिसक [आकृष].

२. ट–कचट, खचट, खसट, घसट, चिमट, झपट, दापट.

३. र,ल, ड–उचल, कोसळ, चोवळ, झाकळ, डुरक, ठेचल, दादल, लंगड.

अभ्यस्त धातूंत साधे, द्विरुक्त व द्विधातुसंयोग असे तीन प्रकार आहेत. त्यांचीं उदाहरणें अनुक्रमें खालीं दिलीं आहेत.

१. साधे–ढेंढाल, धुंडाल, जाग, चकव, भांबाव, केंकाट, बोंबल, गाग, तातड, चाचप, पोंफार, गांगर, लोलव, रोरव.

२. द्विरुक्त–खोखो, खटखट, काटकाट, दगदग, चटचट, झळझळ, तणतण, थबथब, भडभड, घरघर, चरचर, छाटाछाट, हरहर, भिरभिर.

३. द्विधातुसंयोग—गटपट, घालमिल, धडपड, चुळबुळ, चिळबिळ, धरपकड, चूकभूल, देखमार इत्यादि.

साधित धातूंमध्यें प्रयोजक, शक्य, नकारार्थी धातु, त्याचप्रमाणें नाम, विशेषणें, धातु व निपात ह्यांपासून साधलेले धातु, तसेच अर्थभेदाचे वगैरे धातु येतात. मुख्य क्रिया दाखविणाऱ्या धातूला जें मदत करतें तें सहाय क्रियापद होय. हें सहाय क्रियापद आपला मूळचा विशिष्ट जो अर्थ असतो तो सोडून दुसरा सामान्य असा अर्थ दाखवितें.

संयुक्त क्रियापदें

२२६. धातूंच्या कांहीं नियमित रूपांशीं कांहीं नियमित क्रियापदांचा किंवा शब्दांचा योग होऊन जीं क्रियापदें बनतात त्यांस संयुक्त क्रियापदें म्हणतात. ह्यांत मुख्य क्रिया दाखविणारें धातुसाधित असतें व त्या क्रियेचा काळ व अर्थ, रूप व प्रयोग दाखविण्याकरितां एक 'साहाय्यकारी' क्रियापद त्या धातुसाधिताला जोडावें लागतें. धातुसाधित व साहाय्यकारी क्रियापद या दोहोंचें मिळून संयुक्त क्रियापद तयार होतें. ह्यामध्यें मुख्य धातूचें कृदन्त रूप व सहायधातूचें आख्यात रूप असतें.

सहाय धातु चार प्रकारचे आहेत : १. कालदर्शक–उदा० –अस– मी जात आहें. २. प्रयोगदर्शक–उदा ० – जा, हो– त्याच्याकडून काम केलें गेलें. ३. रूपदर्शक–उदा०–नस, नको, नये, हो, पाहिजे–तूं जाऊं नको. –जातां कामा नये.–गेलें पाहिजे. ४. विशेष अर्थदर्शक–उदा०–आण, इच्छ, काढ, घे,चुक, जा, टाक, ठेव, दे, पड, पाह, पाहिजे, बस, ये, राह इत्यादि.

सूक्ष्म दृष्टीनें पाहिलें तर पहिले तीन प्रकारचे हेच खरे सहाय धातु होत. चौथ्या प्रकारांत दिलेल्या धातूंनीं क्रियापदाच्या अर्थांत भर पडते; तेव्हां त्याच धातूला प्रधान धातु मानण्यास हरकत नाहीं. अर्थाच्या दृष्टीनें संयुक्त क्रियापदांचा आणखी एक प्रकार आढळतो. उदा०— युद्ध करणें, पारख करणें, गोंधळ करणें, मार खाणें, अंगांत येणें, डोकीस घालणें, रागें भरणें.

वर दिलेल्या प्रयोगांत योजलेलीं क्रियापदें खरीं संयुक्त नव्हत. त्यांच्या अर्थांत विशेष भर पडली आहे. वाक्याचा अर्थ लाक्षणिक असल्यामुळें नाम आणि क्रियापद संयुक्त आहेतसे दिसतात. व्याकरणांत लाक्षणिक अर्थाकडे लक्ष देण्याचें कारण नाहीं; क्रियापदाच्या रूपाकडेच लक्ष दिलें पाहिजे.

संयुक्त क्रियापदें मराठींत मानावींत किंवा नाहींत ह्यासंबंधीं मराठी व्याकरणकारांमध्यें मतभेद आहे. वाक्यांत दर्शविलेली क्रिया कितीहि शब्दांनीं बोधिली असो, त्यांतील एकच धातु–शेवटचा–क्रियापद मानावा व संयुक्त क्रियापदास खो द्यावा हा एक पक्ष. ह्या पक्षाचें असेंहि म्हणणें आहे कीं, क्रिया दाखविणारे वाक्यांतील सर्वच शब्द जर क्रियापदांशीं जोडून संयुक्त क्रियापदें मानूं लागलों तर संयुक्त क्रियापदांची संख्या बेसुमार वाढेल, व त्या दृष्टीनें संयुक्त क्रियापदें कमींत कमी सत्तरपर्यंत निघतील. तेव्हां ही आपत्ति टाळण्याकरितां संयुक्त क्रियापदें न मानतां शेवटलें जें क्रियापद तेंच मुख्य मानावें.

दुसरा पक्ष संयुक्त क्रियापद मानणाऱ्यांचा. सुट्या एकट्या धातूच्या अर्थापेक्षां दुसऱ्या शब्दांशीं संयोग होऊन जो अर्थ होतो तो अगदीं निराळा आहे. तो पुस्तक घेतो व तो झोंप घेतो; तो जातो व तो जात आहें; तो होता

व तो जेवून बसणार होता; ह्या वाक्यांच्या जोड्यांमध्यें ज्या अर्थीं सारखा अर्थ नाहीं त्या अर्थीं संयुक्त क्रियापदें मानणें प्राप्त आहे. हाच पक्ष आम्हांस मान्य आहे. शिवाय संयुक्त क्रियापदें मानण्यास आणखी एक कारण आहे, आणि तें काळासंबंधीं आहे. भूत, वर्तमान व भविष्य हे तीन काळ जरी मुख्य असले तरी मराठीमध्यें त्यांच्या इतर छाया पुष्कळ आहेत व त्या मुख्य धातूशिवाय इतर क्रियापदांच्या साहाय्यानें दाखविल्या जातात. संयुक्त काळ मानावे लागतातच म्हणून संयुक्त क्रियापदें मानिलीं पाहिजेत. मात्र वर जो त्यांचा चौथा प्रकार सांगितला आहे त्यांतील धातूंच्या साहाय्यानें बनलेलीं संयुक्त क्रियापदें मानूं नयेत.

रीतिभूतकाळ

२२७. मराठींतील रीतिभूतकाळ हा जुने जे काळ संस्कृतप्राकृतमार्फत प्रत्यक्ष आले आहेत त्यांपैकीं एक आहे. पूर्वींचे प्रत्यय वर्णप्रक्रियेचे जरूर ते फरक होऊन आले आहेत. अर्थ पूर्वींचा बदलून त्या ठिकाणीं दुसरा आला आहे. संस्कृतप्राकृतमध्यें जो लट् म्हणून काळ प्रसिद्ध होता, व ज्याला आपण सध्यांच्या भाषेंत 'वर्तमानकाळ' म्हणूं तोच हा काळ होय. परंतु पूर्वींचा वर्तमानकाळाचा अर्थ बदलून त्या ठिकाणीं मराठींत रीतिभूतकाळाचा अर्थ आला आहे. 'यामि' ह्याचा अर्थ 'मी जातों' असा होतो. परंतु 'यामि' पासून निघालेल्या 'जाईं' या रूपाचा अर्थ 'माझी जाण्याची रीत असे' असा होतो. ह्या काळाचे मराठींतील प्रत्यय खालीं दिले आहेत. ह्याची उपपत्ति संस्कृत लट् [वर्तमान] पासून असल्यामुळें व कोणत्याहि कृदन्तापासून नसल्यामुळें कर्त्याच्या लिंगभेदाप्रमाणें त्याचीं रूपें बदलत नाहींत.

ई–आख्यात प्रत्यय	एकवचन	अ. वचन
प्र. पु.	ईं [सकर्मक], एं [अकर्मक],	ऊं, ओं.
द्वि. पु.	स	आं, आ.
तृ. पु.	ई [सकर्मक], ए [अकर्मक]	त.

उदा०...ए. व. सकर्मक		अ. व.	ए. व.	अ. व.
१.	करीं	करूं–रों	हसें	हसूं–सों
२.	करीस	करां–रा	हसस	हसां–सा
३.	करी	करीत	हसे	हसत

प्रत्ययांची उपपत्ति पुढीलप्रमाणें संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश व मराठी ह्या क्रमानें दिली आहे. उदा०—आमि–अमि–अउं–ईं; अमः—आमो–अईं; अहुं–ईं, ऊं, ओं; असि–असि–अहि–अहि स; अथ–अह–अ, आति–अइ–अइ –इ. अन्ति–अई–अईं, अहिं–त.

ह्या वरील तुलनेवरून हें दिसून येईल कीं, मराठीनें अपभ्रंशापासून ह्या काळाचे प्रत्यय न घेतां माहाराष्ट्रीपासून हे प्रत्यय घेतले आहेत. सध्यांच्य

मराठींत हीं रूपें वर्तमानकाळीं येत नाहींत. कवितेंत मात्र वर्तमानकाळीं ह्या रूपांचा उपयोग केला जातो.

ज्ञानेश्वरीमधील ह्या काळाचीं रूपें–१ जाणेँ, भिये, पाहे, जूझे, बोले. २. जाणों, नेणों, पूसों, पाहों. ३. जाणसि, सांघसि, पवसि, नोलखसि. ४. जाणा, सांघा, बोला. ५. देखे, जाणे, देई, घेई. ६. फूटति, भेटति, मिरवति, नव्हाति, साहाति.

भूतकाळ

२२८. वेदकालीन भाषेंत भूतकाळदर्शक तीन काळ–लिट् [परोक्षभूत-Perfect], लङ् [अनद्यतन भूत–Imperfect], लुङ्, [भूतकाळ–Aorist] हे होते. त्यांचाच परामर्श पाणिनीनें आपल्या व्याकरणांत घेतला आहे. पाणिनीय संस्कृतमध्येंहि तेच तीन प्रकार व त्यांच्यांत उत्पन्न झालेले गौण उपप्रकार सुरू होते. परंतु पुढें मध्ययुगीन भाषेंत––पालींत–शेवटच्या दोहोंचा मिलाफ होऊन एकच भूतकाळ सुरू झाला तरी कधीं कधीं तिन्ही प्रकारांसंबंधींच्या जुन्या कल्पना वर डोकें काढीत. हियत्तनी आणि अज्जतनी (म्हणजे––ह्यस्तनी = कालचा भूतकाळ आणि अज्जतनी = अद्यतनी = आजचा भूतकाळ) असा भेद केला जात असे. हीच स्थिति पुढें प्राकृत भाषांच्या काळांत चालू राहिली. ‘ लिट् ’ चा तर हळूहळू लोपच होत गेला. कांहीं विशिष्ट धातूंच्या बाबतींतच फक्त तो आढळत असे. पण भूतकाळांतील निरनिराळ्या छाया दाखविणारे प्रकार लोपूं लागले तर त्यांचें काम भागविण्यासाठीं प्राकृत भाषांनीं दुसरी सोय काय शोधून काढली हा प्रश्न येतो. त्यांनीं भूतकाळाचे बारीकसारीक भेद नाहींसेच करून एक भूतकाळ कायम केला. आणि तो धातु भूतकाळाच्या कृदन्तापासून निष्पन्न केला. “ प्रायो-भूते निष्ठान्तप्रयोग एव प्राकृते दृश्यते ” हा प्राकृत व अपभ्रंश भाषांत नियम होता, व आधुनिक बोलींत भूतकाळ जो रूढ झाला तो असा विशेषणात्मक झाला. भूतकाळाच्या कृदन्ताला किंवा निष्ठेच्या रूपाला (उदा०––कृत, गत) मुख्य क्रियापदाचा अधिकार प्राप्त झाला. हा प्रकारहि द्राविडी भाषांच्या संसर्गानें आला असण्याचा संभव आहे. “ द्राविडी भाषांतहि असाच भूतकाळाच्या कृदन्ताला मुख्य क्रियापदाचा अधिकार देऊन भूतकाळ सिद्ध करतात.[१] ” “ स जगाम, सोऽजायत किंवा अजनि, सोऽरोहत् ” वगैरे रूपें जाऊन “स यातः, स जातः, स आरूढः ” अशीं रूपें रूढ होऊन बसलीं. तीं कृदन्तविशेषणें असल्यामुळें अकर्मक असतील त्या वेळेस कर्त्याप्रमाणें आणि सकर्मक असतील त्या वेळेस कर्माप्रमाणें चालू लागलीं. अशा रीतीनें संस्कृत ‘ त ’, ‘ इत ’, ‘ न ’ अन्त असलेल्या संस्कृत भूतकाळाच्या कृदन्तांपासून (द्राविडी भाषांतील भूतकाळाच्या वळणावर) वर्तमानकालीन बोलींतील भूतकाळ सिद्ध झाला आहे.

१. Dr. Grierson : *L. S.* I. IV. P. 295.

प्राकृत भाषांच्या अमदानींतच कृदन्ताचे मूळचे अन्त्यवर्ण 'त, इत, न' वगैरे वर्णप्रक्रियेच्या नियमानें अ, इअ, (गअ, कअ सारखे) असे तरी झाले किंवा दिण्ण, सुत्त ह्यांसारखे पूर्वींच्या व्यंजनांत सामावून तरी गेले. कधीं कधीं ह्यांच्यापुढें स्वार्थे प्रत्यय 'क' (अ) हा लावीत असत. त्याच वळणावर पूर्वी रूढ असलेला 'ल' प्रत्यय स्वार्थे (म्हणजे विशेष अर्थ न दाखविणारा) असा लावूं लागले. ह्याच 'ल' प्रत्ययाची इतर 'इल', 'अल', 'इल्ल', 'अल्ल,' अशीं रूपें प्राकृत भाषांत व त्यांतल्या त्यांत अपभ्रंशांत जास्त प्राचुर्यानें वापरलेलीं आढळतात. मागधी व मागधीअपभ्रंश, अर्धमागधी व त्याचप्रमाणें दक्षिणेकडील व पश्चिमेकडील अपभ्रंशांत भूतकाळीं क्रियापदांना हे प्रत्यय लावीत असत हें सध्यांच्या त्या भाषांच्या वंशज ज्या भाषा आहेत त्यांतील पुराव्यावरून सहजच सिद्ध होण्यासारखें आहे. जैन प्राकृतमधील पुढें दिलेल्या उदाहरणांवरून 'ल' प्रत्यय भूतकाळांत सररहा त्या काळीं वापरूं लागले होते हें स्पष्ट होतें. "चाइल्ल, लोहिल्ल, सोहिल्ल, णेरिल्ल, थलइल्ल, गण्ठिल्ल, गामिल्ल, वाहिणिल्ल, आगएल्लिया, वरेएल्लिय लधिल्लियम्" इ.

तेव्हां मराठी भूतकाळांतील 'इल, अल' हे प्रत्यय जुन्या संस्कृत भूतकाळीं कृदन्तांना ल, इल्ल, अल्ल हे जे प्राकृत काळांत 'स्वार्थे किंवा अल्पार्थे' विशेषणात्मक प्रत्यय लागत त्यांपासून झाले आहेत. भूतकाळ दर्शक 'ल' सारखाच प्रत्यय आधुनिक बंगाली, बिहारी ह्या इतर प्राकृतिक बोलींत आहेत.

भूतकाळच्या 'ल' प्रत्ययाची उपपत्ति वर दिलेल्या उपपत्तीपेक्षां कांहीं निराळ्या तऱ्हेनें दिली जाते. संस्कृत 'त' प्रत्ययापासून त किंवा इत – द किंवा इद – इद – ड किंवा इड – ल किंवा इल[१] अशा मार्गानें व्युत्पादितात. त्याचप्रमाणें शौरसेनींतील 'द' ह्या भूतकाळच्या कृदन्तापासूनहि व्युत्पादितात. त्याचप्रमाणें कोणी असेंहि म्हणतात कीं हा 'ल' प्रत्यय जुन्या वैदिक किंवा पूर्ववैदिक भाषेंतून आला असावा, कारण स्लाव्ह भाषेंत असाच 'ल' प्रत्यय वापरतात. परंतु हीं मतें ग्राह्य ठरणारीं नाहींत. त–द–ड–ळ–ल ह्या एकाच मार्गानें ल येणें शक्य आहे. परंतु अशी विकृति सापेक्ष असते. म्हणजे एकाच शब्दांत र्, ऋ, ष् पैकीं वर्ण असेल तरच 'त्' ला मूर्धन्यत्व येणें शक्य आहे; एरवीं नाहीं. तेव्हां ही व तशीच पुढील 'द' चीहि उपपत्ति शास्त्रीय नव्हे. त्यांच्यामागें इतिहासहि नाहीं. स्लाव्ह भाषेंतील 'ल' प्रत्यय अगदीं निराळ्या स्वरूपाचा आहे.

मराठीमध्यें धातूंचीं भूतकाळचीं रूपें कशीं उतरलीं आहेत हें समजण्याकरितां माहाराष्ट्री प्राकृतमधील दुवे देतों.

१ Hoernle : *G. Gr.* P. 306.

१. संस्कृतमधील निष्ठांचा 'त' कायम राहतो. उदाहरणें संस्कृत, माहाराष्ट्री व मराठी या क्रमानें दिलीं आहेत—गृहीत—गेण्हिअ – घेत-ल; आत्त – उआत्त – आतल; उपात्त – पात्त – पातल; जित – जिअ – जितल. 'त' विकल्पानें ठेवणारीं उदाहरणें—भणित, भणिअ, म्हणितल, म्हणियल; हारित, हारिअ, हारितल, हारियल; संख्यापित, संघविअ, सांघितले, सांघियल.

२. माहाराष्ट्रींतील अन्त्य अक्षर कायम ठेवणारीं उदाहरणें—तप्त – तत्ता –तातल; खात – खत–खातल; गुफित–गुत्थ – गुथल; त्रुटित – तुट्ट–तुटल; पतित – पट्ट – पडल; खात – खण्ण – खाणल, खणल; सिक्त – सित्त – सीतल.

३. माहाराष्ट्रींतील 'अ' चा लोप दाखविणारीं रूपें—

जात	जाअ	(जाअल–जाहल–जाल)
आगत	आअअ	आल
कृत	किअ	कल
नीत	णिअ	नेल
स्नात	न्हाअ	न्हाल
स्थित	ठिअ	ठेल
बधित	बांधिश	बांधिल
रखित	रक्खिअ	राखिल

४. माहाराष्ट्रींतील अन्त्य 'अ' विकल्पानें ठेवणारीं रूपें—

कारापित	कराविअ	करावियल, कराविल
विज्ञापित	विण्णविअ	विनवियल, विनविल
मानित	माणिअ	मानियल, मानिल
लिखित	लिहिअ	लिहियल, लिहिल

५. खालील रूपांत 'त' किंवा 'अ' ह्यांचा संबंध दिसत नाहीं. संस्कृत किंवा माहाराष्ट्री ह्यांमधील निष्ठारूपांना 'ल' प्रत्यय चिकटवून मराठी रूपें बनलीं आहेत. मात्र हीं रूपें प्राचीन मराठींत किंवा काव्यांत आढळतात.

दत्त		दिन्न		द्विन्नल, दिन्हल, दिधल, दिल
धावित		धाविण्ण		धाविन्नल
भणित		भाणिण्ण		म्हणिन्नल
उड्डीन	>	—	>	उड्डिनल; उडल
पक्व	>	पक्क पिक्क	} >	पिकल, पिकेल
भिन्न	>	—		भिनल
उत्पन्न		उप्पण्ण		उपनल
युद्ध		—		जुझिन्नल.

६. उच्चारसौकर्यासाठीं ‘ आ ’ कांहीं ठिकाणीं मध्यें येतो. विहाल, भियाल, निगाल, बुडाल, जिराल, विआल इ.

भूतकाळाचे वर्तमान मराठींतील प्रत्यय खालीलप्रमाणें होतात——

	पुंलिंग		स्त्रीलिंग		नपुंसकलिंग	
	ए. व.	अ. व.	ए. व.	अ. व.	ए. व.	अ. व.
प्र०—लों		लों	ल्यें ले	लों	लें	लों
द्वि०—लास		लां, लांत —लेत	लीस	लां, लांत, ल्यांत	लेंस	लां, लांत लींत
तृ०—ला		ले	ली	ल्या	लें	लीं
उदा० धरिलों		धरिलों	धरिल्यें-लें	धरिलों	धरिलें	धरिलों
०लास		धरिलां-लांत —लेत	धरिलीस	धरिलां-लांत —ल्यांत	धरिलेंस	धरिलां— —लांत-लींत
धरिलां		धरिले	धरिली	धरिल्या	धरिलें	धरिलीं

दुसरीं रूपें अशींच थोड्या थोड्या स्थानिक फरकाप्रमाणें तयार होतात.

वर्तमानकाळ

२२९. संस्कृतांतील जे काळ मराठींत कृदन्तद्वारां आले आहेत त्यांपैकीं मराठींतील वर्तमानकाळ हा एक आहे. मूळ धातूचें संस्कृत कृदन्त—वर्तमान—कालवाचक धातुसाधित—विशेषणापासून झाल्यामुळें कर्त्याच्या लिंगवचनाप्रमाणें ह्याचीं रूपें बदलतात. कृदन्ताचे संस्कृतमध्यें प्रत्यय अत्, आन, मान (आत्मनेपदी) असे आहेत. प्राकृतमध्यें हेच प्रत्यय अन्त किंवा एन्त हीं रूपें धारण करितात. ह्यांमधील अनुनासिक नाहींसा होऊन तोच प्रत्यय आधुनिक बोलींमध्यें उतरला आहे. त्याला सार्वनामिक प्रत्यय लावून मराठीमधील साधा स्वार्थे वर्तमानकाळ तयार होतो. अन्त, अयन्त (संस्कृत) > अन्त, एन्त (प्राकृत) > अत्, इत (मराठी) अशा मार्गानें वर्तमानकाळांतील धातूचें अंग व्युत्पादितां येतें.

वर्तमानकाळाचीं रूपें ज्ञानेश्वरीच्या काळांत खालीलप्रमाणें होत असत——

एकवचन	अनेकवचन
१. (मी) करितुं	(आम्ही) करित
२. (तूं) करितु	(तुम्ही) करित
३. (तो) करितु	(ते) करित

पुढें शिवकालांत व पेशवाईमध्यें हा ‘ उं ’ जाऊन पुढें त्याच्या ऐवजीं ‘ ओं ’ प्रथमपुरुषांत दोन्ही वचनी पुंलिंगी प्रत्यय आला. तृतीयपुरुषी अनेकवचनांत मात्र ‘ ति ’ प्रत्यय आला. जाताती, करिताती, नेताती वगैरे रूपें तृ. अनेकवचनी येतात. (पाहा—प्रकरण ४ थें).

प्रथमपुरुषामध्यें आलेला अनुस्वार अपभ्रंश भाषेंतून आला असें राजवाडे म्हणतात.[1] उदा—वट्टउँ, वट्टहुँ, वट्टसि, वट्टह. वर्तमान मराठींतील वर्तमान-काळाचीं कांहीं रूपें ते पुढें दिल्याप्रमाणें व्युत्पादितात.

करित	करितु + उँ	करितों (मी) पुंलिंगी
करित	करितु + हुँ	करितों (आम्ही)
करित	करिती + ए	करितीएँ > करित्ये, करिते (स्त्री)
करित	करितिया + हुं	करितियों करित्यो, करितों (स्त्री) अनेकवचन
करित	करितु + सि	करितोसी करितोसी–स
करित	करित + आथि	करिताथि करिताति करितात तृ. पु. अनेकवचन

अपभ्रंश भाषेंत वट्ट (वृत्) हा धातु वर्तमानकाळांत (लट्मध्यें) असा चालतो—

१.	वट्टउं	वट्टहुँ
२.	वट्टसि	वट्टह
३.	वट्टइ	वट्टति

अशीं जरी रूपें वर्तमानकाळाचीं (लट्चीं) होत असत तरी त्यांबरोबर दुसरीहि एक प्रवृत्ति अपभ्रंश भाषेंत–विशेषतः पाश्चिमेकडील अपभ्रंश भाषेंत—प्रचलित होती. ही प्रवृत्ति मार्कण्डेय ह्यानें आपल्या 'प्राकृतसर्वस्व' ह्या व्याकरणांत नमूद करून ठेविली आहे. त्यानें दिलेलें सूत्र "सर्वदा शतृः होन्तो = भवन्, बभूव, भविष्यति वा[1]" व त्याचा भावार्थ 'वर्तमानकाळचें धातुसाधित सर्व काळांसाठीं चालूं शकतें', असा आहे. धातुसाधित विशेषणापासून काळ सिद्ध करण्याची प्रवृत्ति अशा रीतीनें मागें अपभ्रंश भाषेपर्यंत जाते. ह्याच प्रवृत्तीची नक्कल पुढील तिच्यापासून उत्पन्न झालेल्या आधुनिक बोलींनीं उचलली. अपभ्रंश भाषेंतील 'होन्तो' या रूपापासून गुजराती 'हतो', राजस्थानी 'थो', पाश्चिम हिंदी 'हतौ, हुतौ, हतो, थो, था'–इत्यादि रूपें निघालीं आहेत. हीच प्रवृत्ति मराठीनें उचलली. मात्र अपभ्रंश भाषेंतून प्रथम पुरुषाचें एकवचन 'उँ' अनेकवचन 'हुँ' हे प्रत्यय घेतले आणि नवा वर्तमानकाळ बनविला. अपभ्रंश भाषेपासून पुढें मराठीच्या पांच अवस्थांमधून सद्यस्क वर्तमानकाळाचीं रूपें कशीं निघालीं हें पुढें सोदाहरण सांगितलें आहे.

---

१. वि. का. राजवाडे : ज्ञानेश्वरीचें व्याकरण, पान ११४.

सकर्मक कर धातु

	एकवचन			तिन्ही लिंगी
	पु.	स्त्री.	न.	बहुवचन
प्र.	करितों	करित्यें–तें	करितें	करितों
द्वि.	करितो	करित्ये–तेस	करितेंस	करितां–ता
तृ.	करितो	करित्ये–ते–ती	करितें	करितात

१. मार्कण्डेय : प्राकृतसर्वस्व, १७–६३

अकर्मक निघ धातु

प्र.	निघतों	निघत्यें–तें	निघतें	निघतों
द्वि.	निघतोस	निघत्ये–तेस	निघतेस	निघतां–ता
तृ.	निघतो	निघत्ये–ते–ती	निघतें	निघतात.

इतर धातु वरीलप्रमाणें चालतात. कांहीं धातूंच्या पुढें प्रत्ययांपूर्वी 'इ' आगम होतो. उदा० आचरितो इ.

स्त्रीलिंगी रूपें 'करित्यें' असें 'त्य' कारान्त कोंकणांत वापरतात. शिष्ट भाषेंतहि पूर्वीच्या अव्वल इंग्रजीच्या काळाच्या गद्यांत येत असे. अलीकडे तीं रूपें फार कोणी वापरीत नाहींत. सार्धी 'त' कारान्तच रूपें वापरतात.

भविष्यकाळ

२३० मागें मराठींतील रीतिवर्तमानकाळ म्हणून जो सांगितला व जो संस्कृतमधील प्रत्यक्ष वर्तमानकाळापासून प्राकृतच्या मार्फत आला त्यापासूनच मराठींतील भविष्यकाळाची उत्पत्ति झाली आहे. वर्तमानकाळ म्हटला म्हणजे त्याला अर्थाच्या दृष्टीनें आसन्न भूतकाळ किंवा आसन्न भविष्यकाळ ह्यांचा अर्थ असणारच व त्याच दृष्टीनें ह्या जुन्या वर्तमानकाळाला भविष्यकाळाचा अर्थ प्राप्त झाला आहे. एकाच स्वरूपाचीं रूपें दोन काळांचा अर्थ दाखविणारीं झाल्यामुळें पुढें त्यांच्यांत कांहीं भेद करणें प्राप्त झालें. व हा भेद मराठींतील त्यांच रूपांना 'ल' हा स्वार्थे प्रत्यय लावून करण्यांत आला. अशा रीतीनें संस्कृतमधील मूळ वर्तमानकाळापासून मराठींतील रीतिवर्तमान व भविष्यकाळ साधला गेला आणि धातुसाधित विशेषणापासून मराठींतील वर्तमानकाळ साधला गेला.

मराठींतील भविष्यकाळीं धातूचीं रूपें तयार करतांना कांहीं धातु व्यंजनादि प्रत्ययांपूर्वी 'इ' आगम घेतात. उदा० करील करीन इ. कांहीं धातु 'ए' किंवा 'अ' हा आगम घेतात. उदा० धावेल, शिकेल; धावल, शिकल इत्यादि. ह्याच 'इ' ला व 'ए' आणि 'अ' ना अनुक्रमें सेट्, अनिट्

ह्यांच्या त्या खुणा आहेत असें कांहीं विद्वान् लोक समजतात[1]. परंतु हे सकर्मकत्व व अकर्मकत्व ह्याचे दर्शक आगम आहेत. धातूंचा जुना वर्तमान किंवा सध्यांच्या दृष्टीनें रीतिभूत तयार करावा आणि त्याला ईल किंवा एल हे प्रत्यय लावावे म्हणजे मराठींतील भविष्य काळ तयार होतो. 'ल' चा कधीं कधीं (प्रथमपुरुष, एकवचनी) न होतो.

भविष्य काळाचे प्रत्यय—	एकवचन		अनेकवचन
प्र.	ईन (सकर्मक)	एन (अकर्मक)	ऊं
द्वि.	शील		आल
तृ.	ईल (सक.)	एल (अकर्मक)	तील

भविष्यकाळाचीं रूपें

	ए. व.	अ. व.	ए. व.	अ. व.
प्र.	करीं + ल–करीन	करूं	धावेन	धावूं
द्वि.	करशील	कराल	धावशील	धावाल
तृ.	करील	करतील	धावेल	धावतील
प्र.	नेईन	नेऊं	सांगेन	सांगूं
द्वि.	नेशील	न्याल	सांगशील	सांगाल
तृ.	नेईल	नेतील	सांगेल सांगील.	सांगतील

मराठीनें ह्या भविष्यकाळाच्या बाबतींतहि वर्तमानकाळाप्रमाणें प्राकृतोद्भव इतर आधुनिक बोलींपासून भिन्न असा मार्ग काढला आहे. गुजराती, हिंदी, बंगाली, उरिया वगैरे प्राकृतिक भाषामध्यें भविष्यकाळ साधण्याचे निराळे प्रकार आहेत. त्या भाषांनीं भाविष्यकाळ मूळ संस्कृतमधील भविष्य (लृट्) पासूनच साधला आहे. संस्कृतमधील भविष्यकाळाचें 'स्य' हें जें चिन्ह तेंच इतर भाषांत स्य–स्स–श किंवा स, 'ह' ह्या मार्गानें परिणत होऊन उतरलें आहे.

ह्याच "स्य > स्स > स, श" च्या परंपरेंत कांहीं इतर भाषांत 'ह' हा प्रत्यय येतो, मारवाडी—मारहूं, मारहाँ; ब्रजभाषा—मारि—हऊं, मारिहैं इत्यादि.

संस्कृतमधील भविष्यकाळाचा 'स्य' मराठीच्या भविष्यकाळाच्या रूपांतहि उतरला आहे असें राजवाड्यांनीं कांहीं धातूंच्या भविष्यकाळाचीं रूपें व्युत्पादिलीं आहेत त्यांवरून वाटतें. त्यांनीं व्युत्पादिलेलीं रूपें पुढें देतों.[2]

१. वि. का. राजवाडे : ज्ञानेश्वरीचें व्याकरण, पान ८४.

२. वि. का. राजवाडे : ज्ञा. व्या. पा. ८४.

भविष्यंति लृट् अनिट्

१	हसिष्यामि	हसेहिमि	हसे + ल = हसेन
	हसिष्यामः	हसेहिमो	हसूं + ल = हसूं.
२	हसिष्यसि	हसेहिसि	हससि + ल = हससील.
	हसिष्यथ	हसेहित्था, हसेहिह	हसा + ल = हसाल
३	हसिष्यति	हसेहिइ	हसेइ + ल = हसेल
	हसिष्यन्ति	हसिहिन्ति	हसाति + ल = हसतील.

ह्याचप्रमाणें

करिष्यामि	करिहिमि	करिइइँ	करीं	करीन
करिष्यामः	करिहिमु	करिइउँ	कऱ्युँ	करूँ
करिष्यसि	करिहिसि	करिइसि	करिसि	करिशी [ल]
करिष्यथ	करिहित्था	करिइआ	कऱ्यां	करा [ल]

अशींच इतर रूपें व्युत्पादितां येण्यासारखीं आहेत. ज्ञानेश्वरकालीन मराठींत 'ल' हा प्रत्यय भविष्यकाळीं क्रियापदांना विकल्पानें लागे. 'ल' प्रत्ययाखेरीज रूपें यादवकाळांत सांपडतात. पाटण येथील १२०६ इसवी सनांतील शिलालेखांत 'उघटे' व 'वाहन्ति' अशीं लृटचीं रूपें 'ल' शिवाय आहेत.

आज्ञार्थ

२३१. संस्कृतमधील आज्ञार्थी [लोट्] पासून मराठींतील आज्ञार्थ आला आहे. प्रचलित मराठींतील आज्ञार्थाचे प्रत्यय हेः–

	ए. व.	अ. व.
प्र.	ऊं [ओं]	ऊं [ओं]
द्वि.	— [ईं, ए]	आ
तृ.	ऊ, ओ	ऊत, ओत

कंसांत दिलेले प्रत्यय कवितेंत येतात. एकाक्षरी धातु असेल तर 'ओं' 'ओ' 'आ' ह्या प्रत्ययांच्या पूर्वी उच्चारसौकर्यार्थ व् हा आगम होतो. उदा०— जावो, जावोत, जावा, धुवो, धुवोत, धुवा इ.

ह्या प्रत्ययांची उपपत्ति खालीलप्रमाणें आहे––

एकवचन	संस्कृत	प्राकृत	अपभ्रंश	मराठी
	आमि	मु	अउं	ऊं
	हि	इ	अहि	—[अ]
	तु	ऊ	ऊ	ऊ, ओ
अनेकवचन	आम	अमु	अहु	ऊं, ओं
	त	ह	हु	आ
	अन्तु	अन्तु	अन्तु, हि	ऊत, ओत.

मराठींतील आज्ञार्थाचे सर्व प्रत्यय संस्कृत–प्राकृत–अपभ्रंश ह्या मार्गानें आले आहेत. भूतकाळांत अथवा वर्तमानकाळांत ज्याप्रमाणें संस्कृत धातुसाधिता-पासून प्रत्यय तयार झाल्यामुळें कर्त्याप्रमाणें किंवा कर्माप्रमाणें क्रियापदाचें रूप बदलतें त्याप्रमाणें आज्ञार्थांत बदलत नाहीं.

द्वितीय पुरुषी एकवचनासाठीं मराठींत प्रत्यय नाहीं. धातूचें मूळ रूपच तो अर्थ दाखवूं शकतें.

अपभ्रंशांत दोन प्रकारचीं आज्ञार्थाचीं रूपें सांपडतात. एक 'उ' प्रत्यय घेणारीं. उदा०—देखु, संचु, करहु. दुसरीं इ' प्रत्यय घेणारीं. उदा०— करि, कहि, सुमरि.

हीं 'इ' प्रत्ययान्वित रूपें वर्तमान मराठींतहि कवितेंत आढळतात. उदा०—घेईं घेईं माझे वाचे । गोड नाम विठोबाचें ॥

कृदन्तें

२३२. धातूपासून पूर्ण व अपूर्ण क्रियाद्योतक अशीं कांहीं रूपें बनत असतात त्यांस कृदन्तें म्हणतात. कृदन्तें दोन प्रकारचीं असतात. एक व्ययी कृदन्तें म्हणजे ज्यांना विभक्तीचे प्रत्यय लागतात किंवा ज्यांचें सामान्यरूप होतें तीं व दुसरीं अव्ययी कृदन्तें.

१. व्ययी कृदन्तें—(अ) "ता'–कृदन्त. उदा०—करता, देता, घेता, बोलता, मारता, हीं सर्व कर्तृवाचक म्हणजे क्रियेचा कर्ता दाखविणारीं कृदन्तें आहेत. हीं आकारान्त विशेषणें असून विशेषणाचे सर्व नियम त्यांना लागतात. संस्कृतमधील 'तृ' म्हणून कर्तृवाचक प्रत्यय आहे त्यापासून हीं ता–कृदन्तें बनलीं आहेत. 'तां' हें सानुनासिक कृदन्त ह्या कृदन्तांपासून भिन्न आहे.

(आ) 'णार' कृदन्त. उदा०—करणार, देणार, घेणार, बोलणार, मारणार, हीं सर्व कर्तृवाचक म्हणजे क्रियेचा कर्ता दाखविणारीं कृदन्तें आहेत. हीं 'णार' अंतीं असलेलीं जेव्हां विशेषणें असतात तेव्हां त्यांना विशेषणाचे सर्व नियम लागतात. वर दिलेला जो 'तृ' प्रत्यय आहे त्याच्या ऐवजीं 'णृ' सारखा एखादा प्रत्यय लागून हीं कृदन्तें बनलीं असावींत. हीं जेव्हां विशेषणें असतात तेव्हां पुं.–स्त्री.–नपुंसकलिंगी आ, इ, एँ (उदा०—करणारा,–°री, °रें) हे प्रत्यय अनुक्रमें त्यांना लागतात. जेव्हां हीं कृदन्तें विशेषणें नसतात तेव्हां त्यांचा उपयोग अव्ययाप्रमाणें होतो. व त्यांच्यापुढें साह्यकारी क्रियापद ठेविलें म्हणजे भविष्यकाळ दाखविला जातो. उदा०—तो जाणार, मी घेणार आहें. मी बोलणार आहें इत्यादि.

(इ) 'ला'—कृदन्त. ह्या कृदन्ताविषयीं सविस्तर विवेचन मागें मराठींतील भूतकाळ या प्रकरणांत केलें आहे. हें कृदन्त पूर्ण क्रियाद्योतक आहे. हें

विशेषण असून विशेष्याप्रमाणें त्याचें लिंगवचन बदलतें. संस्कृत 'क्त क्तवतु' निष्ठेपासून हें मराठींतील कृदन्त सिद्ध झालें आहे. शेवटचा 'ल' प्रत्यय प्राकृतमधील इल्ल, अल्ल, ह्या प्रत्ययापासून आला आहे. याचेंहि विवेचन मागें केलें आहे.

(ई) 'वा'-कृदन्त. उदा०-करावें, द्यावें, घ्यावें. हें कृदन्त विधि, कर्तव्य, आवश्यकता इत्यादि अर्थ दाखविणारें आहे. हें विध्यर्थी आहे. हेंहि विशेषण असून विशेष्याच्या लिंगवचनांप्रमाणें त्याचें रूप बदलतें.

संस्कृतांत 'तव्य, अनीय, य' प्रत्यय लावून जीं विध्यर्थाचीं रूपें होतात, तींच रूपें मराठीच्या 'वा' कृदन्ताच्या मुळाशीं आहेत. संस्कृत 'तव्य' प्रत्यय माहाराष्ट्री प्राकृतांत अव्व होतो व तोच प्रत्यय मराठींत 'आव' असा होतो, उदा०—कर्तव्यम्- करिअव्वँ- करावँ; हसितव्यम्-हसिअव्वँ-हसावँ; भवितव्यम्-होइअव्व-होआवँ. दुसरा जो 'अनीय' म्हणून संस्कृतमधील विध्यर्थाचा प्रत्यय आहे त्यापासून मराठी विध्यर्थी कृदन्त 'णें' कारान्त सिद्ध होतें. संस्कृत 'अनीय' प्रत्यय प्राकृतमध्यें 'अणिय' होतो आणि मराठींत 'णें' होतो. उदा०—लिहिणें, करणें, देखणा. उदा०-हें काम मला करणें आहे. बहुत काय लिहिणें, देखणा मनुष्य. ह्या कृदन्तांचा नामाप्रमाणेंहि उपयोग करतात. वर्तमान मराठींत ह्याचा उपयोग फार आहे. ह्या कृदन्तांना चतुर्थी व षष्ठी विभक्तींचे प्रत्यय लागतात. उदा०—करावयास, करण्यास; करावयाचें, करण्याचें.

२. अव्ययी कृदन्तें—(अ) 'त' कृदन्त; उदा०—करित, देत, घेत, इत्यादि अपूर्ण क्रिया दाखविणारीं कृन्दतें ह्यांचा विचार मागें मराठींत 'वर्तमानकाळ' ह्या प्रकरणांत केलाच आहे. संस्कृतमधील 'अन्त' 'त' ह्या वर्तमानकाळच्या कृदन्त प्रत्ययांवरूनच मराठी प्रत्यय 'त' आला आहे.[1]

मराठींतील वर्तमानकाळ ह्याच कृदन्तापासून सिद्ध झाला आहे. त्या वेळीं मात्र हें कृदन्त अव्ययी नसून व्ययी असतें आणि विशेषण विशेष्याप्रमाणें त्याचें लिंगवचन बदलतें. उदाहरणें संस्कृत, माहाराष्ट्री, मराठी, या क्रमानें दिलीं आहेत. भवत्-होन्त-होँत; भणत्-भणन्त-म्हणत; ददत्-देन्त-दँत. त्याचप्रमाणें करीत, मानीत, धरीत, घालीत, लिहीत अशीं रूपें होतात. ह्या सर्वांमध्यें 'ई' आगम झाला आहे. हा ईकार माहाराष्ट्री भाषेपासून आला आहे.

(आ) तां—कृदन्त. उदा०—करितां, देतां, घेतां, बोलतां. वर जें व्ययी कृदन्तांत 'ता' कृदन्त दिलें आहे त्यालाच अधिकरणवाचक 'आं' हा प्रत्यय लावून हें 'कृदन्त' साधलें आहे. हें अव्यय आहे. हें कृदन्त क्रियावाचक आहे. 'तां' कृदन्ताची वर जी उपपत्ति दिली आहे त्याहून भिन्न अशी उपपत्ति राजवाडे यांनीं दिली आहे[2].

---

१. मो. के. दामले : शास्त्रीय व्याकरण, पान ७०३. २. राजवाडे : ज्ञा. व्या. पृ. १०८

हा ‘ तां ’ प्रत्यय संस्कृत ‘ त्वा ’ ह्या प्रत्ययापासून त्यांनीं व्युत्पादिला आहे. हा त्वा प्रत्यय अर्धमागधी भाषेंत ‘त्ता’ होतो व त्यापासून मराठी तां होणें अगदीं शक्य आहे. त्वा > त्ता > तां; उदा०--वंदित्वा > वंदित्ता, वंदिताँ; गत्वा> गत्ता, गतां;यात्वां, जातां; नीत्वा, नेत्ता, नेता, नेताँ. हेंच कृदन्त ‘ तांना ’ प्रत्ययान्तहि कधीं कधीं असतें. ह्याची उपपत्ति ‘ क्त्वा–ताणं–तांना ’ अशी आहे. अर्धमागधींत ‘ क्त्वा ’ चें ‘ ताणं ’ हें रूप होतें.

(इ) ऊं–कृदन्त. उदा०--करूं, देऊं, घेऊं, बोलूं, मारूं. हीं कृदन्तें क्रियेचा आरंभ दाखवितात. हीं भविष्यार्थी आहेत. राजवाडे हा ऊं प्रत्यय संस्कृत तुम् पासून तुम्–उम्–उ–ऊं ह्या मार्गानें व्युत्पादितात. परंतु दोन्ही प्रत्ययांच्या अर्थांकडे जर पाहिलें तर त्वानम्–तूणम्–ऊन–ऊं ह्या मार्गानें तो व्युत्पादणें जास्त सयुक्तिक दिसतें. ह्याचाच आणखी एक प्रकार खालीलप्रमाणें आहे.

ऊन–कृदन्त. हीं कृदन्तें क्रिया पूर्ण झाल्याचीं द्योतक आहेत. उदा०—करून, देऊन, घेऊन, बोलून, मारून. संस्कृतमधील ‘ त्वा ’ प्रत्ययापासून किंवा त्याच्याहि मागच्या ‘ त्वान त्वीन ’ वगैरे वैदिक संस्कृत प्रत्ययापासून हा प्रत्यय सिद्ध झाला आहे. पेशवेकालीन पत्रव्यवहारांत “ करून, जाऊन, देऊन ” अशीं रूपें प्रथमपुरुषी भविष्यकाळीं वापरलेलीं आढळतात. तीं ह्या बाबतींत चिन्त्य आहेत.

त्वान, त्वीन–त्वा–तूणम्–तून–ऊन, अशा मार्गानें हा ‘ ऊन ’ प्रत्यय येणें शक्य आहे. म्हणजे ‘ ऊन ’ च्या पुढची पायरी म्हणजे ‘ ऊं ’ हा वर दिलाच आहे. जुन्या लेखामध्यें घेऊन, देऊन, पाठवून, करून हीं रूपें घेऊं, देऊं, पाठवूं, करूं ह्या अर्थी वापरलेलींच आहेत. तीं पाहावीं, त्यांवरून वरील विधानास जास्त बळकटी येईल.

ज्ञानेश्वरी वगैरे जुन्या वाङ्मयांत ह्या ऊन कृदन्तांचीं निरनिराळीं रूपें वापरलेलीं आढळतात. उदा०--जिणूनि, हसूनि, पिऊनि, दावूनि; त्याचप्रमाणें कधीं कधीं जिणौनि, हसौनि, पिवौनि, अशींहि रूपें येतात. कधीं कधीं त्यांना ‘ उकार ’ लागतो. उदा०--करूनु, घेऊनु, हसुनु. (अपभ्रंश भाषेंत अशींच उकारान्त अव्ययें वापरतात.)

कधीं कधीं ‘ ऊन ’ प्रत्यय लावून पुढें आणखी ‘ इयाँ ’ हा प्रत्ययहि जुन्या वाङ्मयांत लावलेला आढळतो. उदा०—घेऊनियाँ, जाऊनियाँ, करूनियाँ, देऊनियाँ.

हा ‘ इयाँ ’ प्रत्यय संस्कृतमधील ‘ य ’ प्रत्ययापासून काढला आहे. ‘ त्वा ’ च्या ऐवजीं धातूच्या मागें उपसर्ग असेल तर ‘ य ’ प्रत्यय संस्कृतमध्यें वापरतात. य–इय–इय + आ–इयां अशा परंपरेनें तो प्रत्यय येतो.

त्वा–त्तून–ऊण (माहाराष्ट्री) ह्या मार्गानेंहि मराठी ऊन निघेल. परंतु ऊन प्रत्ययाबरोबर ओनि, औनि हे जुने प्रत्यय त्याच अर्थी आढळतात. हे

प्रत्यय कोणत्या तरी शब्दापासून निघाले असावेत. ' नि ' हें शब्दयोगी अव्यय असावें[1].

सर्व प्रत्ययांची ही विचारसरणी ध्यानांत ठेवून जर एखाद्या धातूचीं ' ऊन ' कृदन्ताचीं किती रूपें होणें शक्य आहे असें पाहिलें तर पुढील रूपें दिसतील. धातु कर :— करून, करुन, करूनि, करुनि, करूनु, करुनु, करूनियां, करुनियाँ, करूनी, करूनि, करोनि, करौनि, इतकीं रूपें होतात.

पुनः प्रयोजकाचीं रूपें करौनि, करवून हीं होतात तीं निराळींच. (जास्त स्पष्टीकरणासाठीं ' मराठीचे कालिक भेद ' या प्रकरणांतील यादवकालीन, शिवकालीन व पेशवेकालीन भाषा हीं प्रकरणें पाहावीं.)

कृदन्तांचा संबंध वाक्यघटनेंत पुष्कळ ठिकाणीं येतो. मराठीमध्यें संयुक्त क्रियापदें ज्यांना म्हणतात तीं सर्व कृदन्तांच्या साहाय्यानें तयार होतात. संयुक्त क्रियापदांत मुख्य क्रियेचें कृदन्त. असतें आणि गौण क्रियेचें क्रियापद किंवा आख्यात असतें. कृदन्त आणि सहाय क्रियापद या दोहोंचें मिळून संयुक्त क्रियापद मराठींत तयार होतें. हींच संयुक्त क्रियापदें संयुक्त काळाच्या मुळाशीं आहेत. वर सांगितलेलीं कृदन्तें व्ययी आणि अव्ययी या दोन प्रकारांत मांडलीं आहेत. काळाच्या दृष्टीनेंहि तीं मांडणें शक्य आहेत. त्यामध्यें कर्तरि व भावे असे प्रकार पडतात.

वर्तमान—त–कृदन्त कर्तरि, करीत, देत, घेत.
कर्मणि म्हणीजत, करिजत.
प्रयोजक हसवित, म्हणवित.

भूत—ला कृदन्त, ऊन कृदन्त.
भविष्य—ता कृदन्त, णार कृदन्त.
कर्मणि, भावे—वा कृदन्त, ऊं कृदन्त.

प्रयोग

२३३. वाक्यांमध्यें निरनिराळे शब्द परस्परांशीं कोणत्या तरी विशिष्ट संबंधानें जोडले जातात. ह्या निरनिराळ्या शब्दांत कर्ता, क्रियापद व क्रियापद सकर्मक असेल तर त्याचें कर्म हे शब्द मुख्य होत. मराठींतील प्रयोगांची घटना ही संस्कृत, प्राकृत भाषांच्या मार्फतच आली आहे. वर्तमान, भूत वगैरे काळांतील क्रियापदांचीं रूपें हीं धातुसाधित विशेषणांपासून उत्पन्न झालीं असल्यामुळें तीं कर्त्याप्रमाणें किंवा कर्माप्रमाणें बदलतात. वाक्यांत कर्त्याच्या लिंगवचनांप्रमाणें क्रियापद बदललें म्हणजे त्याला कर्तरि प्रयोग म्हणतात व कर्माच्या लिंगवचनांप्रमाणें क्रियापद बदललें म्हणजे त्याला कर्मणि प्रयोग म्हणतात. ज्या वाक्यांत

१. J. Bloch ; L. F. M. P. 261–268.

कर्ता व कर्म ह्या दोन्हींप्रमाणें क्रियापद न बदलतां तें तृतीय पुरुषी नपुंसकलिंगी एकवचनी असतें त्या वेळेस भावे प्रयोग म्हणतात. जेव्हां वाक्यांतील क्रियेचा जो भाव तोच कर्ता असतो तेव्हां त्याला भावकर्तृक प्रयोग म्हणतात.

कर्मणि प्रयोग

२३४. ह्या चारी प्रयोगांत कर्मणि प्रयोग फार महत्त्वाचा आहे. प्राकृत भाषांत अंतरंग व बहिरंग[1] असे जे दोन प्रकार आधुनिक भाषांतील पुराव्याच्या बळावर पडतात ते मुख्यतः कर्मणि प्रयोगाच्या आधारावरच पडतात. ह्या कर्मणि प्रयोगाचें स्पष्टीकरण खालीं केलें आहे.

मराठींतील प्रयोगांमध्यें कर्मणि प्रयोग विशेष महत्त्वाचा आहे. ह्याची ऐतिहासिक उत्क्रान्ति पाहणें तर मनोरंजक आहे. फार प्राचीन काळच्या पूर्ववैदिक भाषेंत हा कर्मणि प्रयोग वापरांत नसावासें वाटतें. जुन्या आर्य व इराणी भाषेंत हा प्रयोग वापरलेला आढळतो. परंतु तो फक्त वर्तमानकाळीं आणि भूतकाळीं तृतीयपुरुषी एकवचनीच फक्त आढळतो. कर्मणि प्रत्यय 'य' हा तेथील मूळचा प्रत्यय पुढील वैदिक व पाणिनीय संस्कृतमध्येंहि आहे. पुढें प्राकृत भाषांच्या काळांत आर्य भाषेच्या आंतररचनेंत जे कांहीं फरक झाले त्यांपैकीं बरेचसे काळ व प्रयोग ह्यांच्या बाबतींत झाले असले तरी हा कर्मणि प्रयोग प्राकृतमध्यें सुद्धां राहिला. वेद व संस्कृत ह्यांमधील कर्मणीचा दर्शक जो 'य' प्रत्यय तो प्राकृतमध्यें य, इय, इय्य, ईय व कांहीं काळानंतर इज्ज अथवा ईअ अशीं रूपें धारण करतो. प्राकृतांनंतर आधुनिक बोलींमध्यें कर्मणि प्रयोग प्राकृत अथवा अपभ्रंश ह्या भाषांच्याच द्वारां आला आहे. व त्याचा प्रत्यय ईज, इज, इअ ह्या रूपांत दिसतो. आधुनिक बोलींपैकीं कांहीं बोलींतच, विशेषतः पश्चिमेकडील बोलींत, हा प्रयोग त्याच्या प्रत्ययासह राहिला आहे. पूर्व व दक्षिणेकडील बोलींत हा वापरला जात नाहीं.

मराठीमध्यें कर्मणि प्रयोग तयार करण्याचे दोन प्रकार आहेत. एक कर्मणि प्रकार संस्कृत व प्राकृत ह्या भाषांच्या द्वारां त्याच्या मूळ 'य' प्रत्ययापासून निघालेल्या 'ज' ह्या प्रत्ययासह आला आहे. ह्याला पुराण कर्मणि म्हणतात. कारण हा जुन्या मराठी वाङ्मयांतच फक्त वापरलेला आढळतो. पुढील वाङ्मयांत हा 'ज' प्रत्ययाचा कर्मणि प्रयोग आढळत नाहीं. जुन्या वाङ्मयांत वापरलेलीं कांहीं रूपें पुढीलप्रमाणें आहेत. गमिजे, होईजे, अनुभविजे, कीजे, धरिजे, दीजे, म्हणिजे, ठेविजे, घेइजे, करिजे इत्यादि. ह्या सर्वांचीं पूर्वींचीं प्राकृत व संस्कृतचीं रूपें पुढीलप्रमाणें असणार-उदा०--गम्यते, गमिज्जे; भूयते, होईज्जे, अनुभूयते, अनुभूइज्जे इत्यादि. हा 'ज' प्रत्यय लागून ज्याप्रमाणें कर्मणि प्रयोगाचा एक प्रकार वर सांगितला तसाच 'व' प्रत्यय लागून दुसरा एक

१. परिशिष्ट पाहा.

कर्मणि प्रयोगाचा प्रकार मराठींत रूढ आहे. ह्या प्रकाराचीहि उपपत्ति संस्कृत-माहाराष्ट्रीच्या द्वारां लागते. संस्कृतमधील 'य' ह्या कर्मणि प्रत्ययाबद्दल माहाराष्ट्रींत 'व्व' हा प्रत्यय येतो. उदा०— भूयते—हुव्वइ—होवये, परिश्रुयते—परिसुव्वइ—परिसवे, जीर्यते—जीरइ—जिरवे, गम्यते—गम्मइ—गमे, गृह्यते—घेप्पइ—घेपे, दृश्यते—दीसए—दीसे, लभ्यते—लब्भइ—लाभे, क्रियते—कीरइ—करवे, ज्ञायते—णव्वइ—जाणवे—नेणवे, भण्यते—भण्णइ—म्हणवे—म्हणिपे. हीं रूपें ' भावे ' हि चालतात. परंतु तीं प्रथम-पुरुषी एकवचनांत फक्त तेवढीं चालतात.

कर्मणि प्रयोगाचा दुसरा एक जो प्रकार मराठींत रूढ आहे त्यास नवीन कर्मणि (किंवा कोठें कोठें कर्मकर्तरि) असें म्हणतात.[१] हा प्रयोग वापरण्याची प्रवृत्ति आधुनिक आहे म्हणूनच ह्याला नवीन कर्मणि म्हणतात. ह्या प्रयोगांत कर्मपद कर्त्याच्या जागीं येतें म्हणून ह्याला कर्मकर्तरि म्हणतात. ह्या प्रकारांत 'जा' धातूचा सहायकारी म्हणून उपयोग करतात. उदा०— १ शिपायाकडून चोर धरिला जातो. २. मजकडून हें काम केलें जाईल. ३. त्याजकडून हें पुस्तक वाचलें जावें इत्यादि.

ह्या नवीन कर्मणि प्रयोगाची उपपत्ति दोन प्रकारांनीं लाविली जाते.

१. ' जा ' हा धातु संस्कृतमधील ' या = जाणें ह्या धातूपासून आला आहे. तेव्हां त्यापासून ही पद्धत मराठींत आली असावी.

२. किंवा प्राकृत मधील इज्ज प्रत्यय जो वर सांगितला आहे त्याच्या-पासून जरी प्रत्यक्ष हा वरील ' जा ' धातु आला नसला तरी त्याचा ह्याच्यावर परिणाम पुष्कळ झाला असावा.

पुराणकर्मणि प्रत्येक आख्यातांत किंवा काळांत चालतो. त्याचीं उदाहरणें पुढीलप्रमाणें आहेत[२]. वर्तमानकाळ (ता + आख्यात) उदा०—सागरानें तो काय सांगिजेतो. भूतकाळ (ला आख्यात) उदा०—नळें इंद्रासीं असें बोलिजेलें. रीतिभूत उदा०—मग मातें (ईश्वरानें) जेणें पाविजे. भविष्यकाळ (ईल आख्यात) उदा०—ते अनुभवाचे चमत्कार पुढें बोलिजेतील.

मराठींतील मुख्य कर्मणि प्रयोगाचा प्रकार आणखी एक आहे. वर जे कर्मणि प्रयोगाचे प्रकार सांगितलें त्यांपेक्षां हा निराळा आहे. संस्कृतमधील भूतकाल-वाचक निष्ठेपासून व विध्यर्थी धातुसाधितापासून हा प्रयोग मराठींत आला आहे. ह्या प्रयोगांत क्रियापद हें संस्कृतमधील भूतकाळी व विध्यर्थी धातुसाधित विशेषणा-पासून आल्यामुळें हें क्रियापद (व तत्परत्वें कर्मणि प्रयोगहि) विशेषणात्मक असतें व तें कर्माच्या लिंगवचनाप्रमाणें चालतें, म्हणून ह्याला कर्मणि प्रयोग

१. Dr. S. K. Chatterji : *O. D. B. P.* 912.

२. दामले : शा. म. व्याकरण पृ. ३८८.

म्हणतात. ह्या प्रयोगांत कर्ता तृतीया विभक्तींत असतो. उदा० त्यानें घोडा पाहिला –[पाहावा–विध्यर्थी]. त्यानें पोथी वाचिली– [वाचावी–विध्यर्थी]. त्यानें काम केलें–[करावें–विध्यर्थी].

(ह्याचें विवेचन मागें ' भूतकाळ ' ह्या सदराखालीं दिलें आहे.)

ग्रामिक मराठीचें स्वरूप

२३५. मध्यवर्ती नागर भाषेची वर्णप्रक्रिया व तिचें व्याकरण ह्या दोन बाबींचा विचार प्रामुख्यानें वर केला. ह्या नागर भाषेच्या विचाराबरोबर मध्यवर्ती ग्रामिक भाषांचा विचार येतो. मध्यवर्ती मराठीचीं नागर व ग्रामिक हीं दोन स्वरूपें आहेत. ह्या दोहोंचा स्वभाव एकच आहे. उच्चारांत व व्याकरणांत कांहीं थोड्या सूक्ष्म स्वरूपाच्या लकबा आहेत. पुणें, सातारा, सोलापूर, नगर, नासिक व ठाण्याचा काहीं भाग इतक्या प्रदेशांतील बहुजनसमाजाची ही ग्रामिक स्वरूपाची मराठी बोली आहे. मराठा व तत्सम इतर जाती ह्यांची ही बोली आहे. खेडेगांवांतील व शहरांतील अशिक्षित समाज ह्या बोलींतच व्यवहार करतो. साधारणपणें शेंकडा ९० लोक ही बोली वापरतात म्हणावयास हरकत नाहीं. ह्या भाषेच्या स्वरूपाचा उल्लेख मागें केलाच आहे. वैदिक व प्राकृत भाषांतील कित्येक जुन्या लकबा ह्या ग्रामिक भाषेंत उतरलेल्या दिसतात.

१. आरंभींच्या स्वरोच्चारांत ' ह ' कार मिसळतो. उदा०—हापटणें, हाय. २. त्याचप्रमाणें उपान्त्य स्वराचा थोडासा पसरट उच्चार केला जातो. उदा०—गाढाव, किरतान, भजान, आंग [अंग], उलाट, सुलाट, तबाक, गाजार. ३. ' इ ' चा ' अ ' होतो. उदा०—जकड, तकड, हकड, जत, तत, हथ. ४. ' ए ' चा ' ये ' किंवा ' अ किंवा आ ' होतो. उदा०—ह्येलपाटा, लेका, ग्येला, क्येळ, किंवा क्याळ, पुढ, आल, कुठ. ५ ' ओ ' चा ' आ ' किंवा ' वो, ' 'उ' किंवा 'यो' होतो. उदा०—त्वांड [तोंड], बॉबलणें, ल्यॉक, ल्योक, मॉडका, जुंदळा, बायकु, दोपार, ववाळणी. ६. जोडाक्षरें तोडलीं जातात—अस्तुरी, बिरामन, गिरस्त, किणव, फकस्त, वखत.

व्यंजनाच्या बाबतींत असेच त्यांच्यांत फरक होतात. १. महाप्राण व अल्पप्राण व्यंजनाची आलटापालट होते. उदा०—माज, तुज, कता [कथा] लकलकीत [ख], वाड [ढ], पेडा [पेढा], भहीण. २. ' न, ण' ह्याची आलटापालट होते. उदा०—कोन, कवान, पानी, लोनी, म्हनून, कारन. ३. कधीं त्याचा ' ल ' होतो. उदा०—लुकसान, लिंब. ४. ' वि ' बद्दल ' इ ' येते. उदा०—इटकर, इजार, इत, इचारणें, इपत, येळ. किंवा कधीं लोप होतो. हीर [विहीर]. ५. ' श्, ष्, स् बद्दल ' स ' हा ऊष्मा येतो. संबु [शंभु], सुकसुकाट, घेसपांड्या, सहाणा, माणुस, सिकसान [शिक्षण], साळा.

व्याकरणांतीलहि रूपें चमत्कारिक जरी दिसलीं तरी भाषेच्या जुनेपणाच्या दृष्टीनें चिन्तनीय आहेत हें खास. उदा०—म्हंगाला, लागत्यो, आल्याती, जात्यात, करत्यात, आलाय, जातोय, करतो, हैत, हैस [आहेस], लागतुया, करतुया, त्यो [वैदिक त्यत्], ह्यो, व्होव [हवे], त्रोडत्याल, जायला, करायला. त्याचप्रमाणें पुढील शब्द महत्त्वाचे आहेत. वाइच, अक्षी, लई, मायंदळ, मंग, वेगीं, उगे, डोई, भुई, तुंप, इंटाळ, जी,धाडणें, घरामंदी,येरवाळी, जणु, वंगाल [अमंगळ], कसनुस, र, व [संबोधनार्थक], वरन, खालन, वि [अपि] रात्सार, दिवसभर इत्यादि.

परकी भाषांतील मराठींत आलेले व्याकरणविशेष

२३६. मराठी, द्राविडी व फार्शी ह्या भाषांचा संबंध फार जुन्या काळापासून असल्यामुळें त्यांचा परस्परांच्या व्याकरणावरहि परिणाम झाला आहे. द्राविडी भाषांतून पुढील व्याकरणविशेष मराठींत आलेले आहेत. १. विभक्तीच्या प्रत्ययांऐवजीं शब्दयोगी अव्ययें वापरणें. २. एकवचन व अनेकवचन ह्यांचे दर्शक एकच प्रत्यय असणें. ३. 'आपण' ह्या सर्वनामाचा आपणासाठीं (आत्मनें) व दुसऱ्यासाठीं (परस्मै) असा दुहेरी चमत्कारिक उपयोग करणें. ४. कृदन्तांच्या साहाय्यानें काळांचीं रूपें सिद्ध करणें. ५. प्रधान वाक्याच्या अगोदर गौण वाक्य वापरणें. ६. संबंधी व अनुबंधी (जो, तो) ह्यांपैकीं संबंधी शब्द पुढें व अनुसंबंधी मागें असा क्रम ठेवणें,ह्या सर्व बाबी द्राविडी शिक्क्याच्या आहेत.[१] ह्या बाबींतील विशेषतः पहिली, दुसरी व चौथी ह्या बाबी आर्यभाषेचे सुद्धां स्वभावविशेष आहेत असें मागील विवेचनावरून लक्षांत येईल.

फार्शी भाषेपासून पुढील गोष्टी मराठींत आल्या. १. विशेषण विशेष्यापुढें घालणें (इसम मजकूर, साहेब बहादूर). २. त्यांचें तारतम्य तर व तरीन् ह्या प्रत्ययांनीं दाखविणें (कमतर, बेहत्तर). ३. 'हा' 'जात' 'आन' ह्या प्रत्ययांनीं अनेकवचनें सिद्ध करणें. ४. द्वितीया व चतुर्थीचा 'रा' व षष्ठीचा 'इ' हे प्रत्यय वापरणें. हे सर्व फार्शी भाषेचे विशेष मराठींत उतरले आहेत[२]. करणें, मारणें, देणें इत्यादि क्रियापदांच्या पूर्वी क्रियावाचक अगर इतर नाम घालून संयुक्त क्रियापद साधण्याचा प्रकार मराठीनें फार्शीवरूनच उचलला. फार्शीतून शब्दयोगी अव्ययें व क्रियाविशेषण अव्ययें पुरोगामी व पूर्वगामी अशीं वापरणें इत्यादि पुष्कळ प्रकार मराठींत आले आहेत. ह्या सर्वांचा सविस्तर व मार्मिक विचार मा. त्रिं. पटवर्धन ह्यांनीं आपल्या फार्शी–मराठी कोशाच्या प्रस्तावनेंत केला आहे तो जिज्ञासूंनीं तेथें पाहावा.

शब्दसिद्धि–तद्धित प्रत्यय

२३७. १. अ—[पुं. स्त्री. न. नाम] संस्कृतमधील 'अः, अम्,

१. Caldwell : *C. Gr. D. Introduction*.
२. मा. त्रिं. पटवर्धन : फार्शी–मराठी कोश, प्रस्तावना.

आ,' ह्या प्रत्ययांबद्दल मराठींत येतो. उदा० मन [मनस्], चार, वात [वार्ता], बोल, चाल.

२. आ—[विशेषण आणि नामें] सं. क–अक–अअ–आ. उदा०—भला, काळा, ढवळा [धवल].

३. त—(संस्कृत वर्तमानकालवाचक धातुसाधितापासून निघालेला) अथवा अत, इत, ईत. वर्तमानकालवाचक धातुसाधितें. उदा०—जीवंत, चालत, भरत, वाढत, फिरती, जाणता [माणूस].

४. अती, ती [आप्तिका] भाववाचक. उदा०–बढती, चुकती, घटती, गळती, उठती.

५. अन, न, ण. [स्त्री] नी, णी [–अनम्]. उदा०—गायन, वाचन, ज्वलन [जळण], ढाकण, ढापण, जारण, मारण, चाळण, चाळणी, खिसणी, पिसणी, कापणी, लावणी.

६. आई–भाववाचक [आपिका ?] आपिका–आविआ–आवी–आई. उदा०—लढाई, डोलाई, भलाई, मिठाई. [तका, तिका] बढाई, पुष्टाई, चढाई, आई. [अल्पार्थे] कान्हाई, सोमाई रामाई.

७. व, अव.—धातुसाधित णिच् [आप–आव–व]. उदा०—चढाव, घबराव, फैलाव, बनाव.

८. आऊ [विशेषण आणि भाववाचक] उदा०—घराऊ, जडाऊ, मिळताऊ, पोहणाऊ.

९. आणि > वण > ण. उदा०—पाणीयम्–पाणी-वाणी–वण, अण, गुळवणी, तेलवणी.

१०. आर, आरी, रा, र [कार, कारिन, कारिक], कर्तृवाचक नामें उदा०—कुंभार, सुतार, लोहार.

११. आल्, आलू, लु०—आल, आलु, दुधाळ, मांसल, तेजाळ, वाचाळ, छिनाल, दांताळ, तोंडाळ.

१२. १. इ, ई, [नामें व विशेषणें] (उपपत्ति)–ई < इन्, माळी. २. ई–ईय, देशी; ३. ई–इक. उ०–गुणी, बडी, हिशोबी, गुजराती, मराठी, पुणेरी, नगरी, खानदेशी स्त्री. ई–इका–घोडी, मामी, काकी, सुरी, बोली.

१३. य्या [हिंदुस्थानी], तव्य–अन्न–आव–आवय्या. उदा०—गवय्या, खवय्या, बजवय्या.

१४. इल–इल्ल–इल—भूतकालवाचक [पाणिनी ५।३।७९]. उदा०–अण्डिल, कुटिल, पिकल.

१५. १ उ, ऊ. उदा०—गड्डू, लाड्डू. २ अ–०–उ–डुबुडुबु, उड्डूउड्डू.

१६. १. क, अक, इक. उक अक्क [प्राकृत] २. द्राविडी क्य [संस्कृत]. उदा०—टणक, चरक, मारक, तारक, मोडक, तोडक, परक-पारक्य.

१७. ट, टी [स्त्री. विशेषणार्थे, अल्पार्थे]. धुवट, लांबट, रुंदट, घसट, तिखट, खारट, कासोट. ह्यापासूनच ‘ड’ प्रत्यय आला आहे. उघडा, नागडा.

१८. डा–आखाडा, उकिरडा, (संस्कृत वाट, वाटिका). सं. ट. प्रा. र, रा, री; ड, डा, डी; र, रा, री. प्राकृत आणि अपभ्रंश ह्यांमध्यें हा प्रत्यय आहे. हा प्रत्यय सुद्धां संस्कृतमधील ‘ट’ ह्यापासून नरमावून आला आहे. हा प्रत्यय संस्कृत दृश् ह्यापासून होर्न्ले काढतो (गौडी व्याकरण, पृ. २१८). उदा०—मर्कट > माकडा, कर्पट > कापडा; लकुट > लगुड; हिजडा, कठडा, तुकडा, गठडी. रा.–मोहरा, छोकरा.

१९. त, ती. (भावार्थे). वत < पत्र. करवत < करपत्र.

२०. स्त्रीलिंगी प्रत्यय– नि, नी, न, इनि, आनि, उनि, आणी. बाकीच्या शब्दांत स्त्रीलिंगी प्रत्यय ईन–ण असा झाला आहे. कांहीं नामांना स्त्रीलिंगी प्रत्यय ‘ई’ हा लागतो.

२१. भावार्थे–त्व > प्प, त्वन > त्तण > पण.

२२. रूं < रूवँ < रूपम्. उदा०—गुरूं, वासरूं, कोकरूं, लेकरूं.

२३. ल,ला,ली, लें; इल > इल्ल, उल्ल. > ल (मागें उल्लेख आला आहे.)

२४. श, स (< सदृश). कर्कश, लोमश, कपिश.

२५. सर, सरा–एकसर, दुसरा, तिसरा.

फार्शी प्रत्यय

१. आन, वान—व्यापार,–क्रिया करणारा. मतुप् प्रत्ययासारखा अर्थ—“ जवळ असणें ” [वत् ह्या संस्कृत मतुप् प्रत्ययापासून निघाला आहे काय ?] उदा०—बागवान, गाडीवान, दारवान.

२. खाना—घर, निवास. उदा०–दवाखाना, दिवाणखाना, दप्तरखाना.

३. खोर—खाणारा. उदा०—दिवाळखोर, भांडखोर, चुगलखोर, हलाल-खोर, हरामखोर.

४. गर—करणारा. कर. उदा०—करेगर, शिकलगर, सवदागर.

५. गिरी—धंदा, कार्य. (गर + इ = गीरी). उदा०—बाबुगिरी, दादागिरी, वस्तादगिरी.

६. इचा—(अल्पार्थे). उदा०—बगीचा.

७. दान, दानी.-साठा. उदा०—कलमदान, अत्तरदाणी, गुलाबदाणी, पिकदाणी.

८. दार–अधिकारी. उदा०—चौकीदार, मामलेदार, फौजदार,

९. नवीस, नीस–लेखक. उदा.—नकलनवीस, फडनवीस, सबनीस, जमेनीस, वाकनीस.

१०. बन्द, बांधणारा, बद्ध. उदा०—लंगोटबंध, लखोटबन्द.

११. बाज—संवयीचा, खेळणारा, रमणारा. उदा०—बाजी (नाम). गळाबाज, जहांबाज, अफीणबाज.

१२. स्तान—संस्कृत ' स्थान ' ह्या प्रत्ययासारखाच आहे. उदा०—हिंदुस्तान, अफगाणिस्तान, तुर्कीस्तान, पाकिस्तान.

१३. मन्द—(संस्कृत मतुप् प्रत्ययासारखाच आहे). उदा०—दौलतमन्द (श्रीमन्त)

१. परिशिष्ट

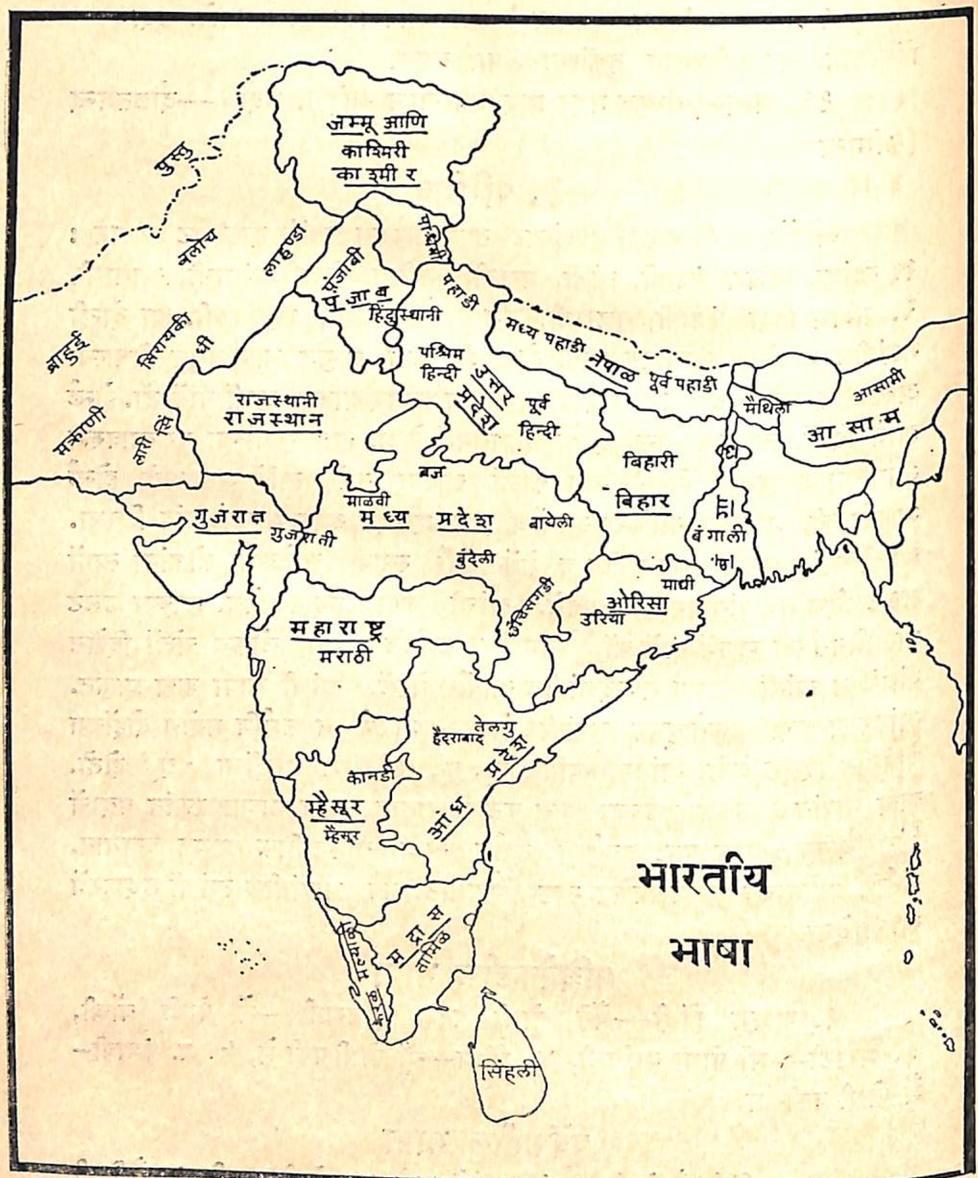
आर्योद्भव आधुनिक बोलींच्या तपासणीवरून त्यांचे दोन गट पडतात : १. ल्हांडा, पश्चिम पंजाबी, सिंधी, मराठी, उरिया, बिहारी, बंगाली, आसामी. २. पाश्चिम हिंदी, पंजाबी, गुजराती, भिली, खानदेशी, राजस्तानी. ह्या दोन्ही गटांतील भाषांच्या साम्यावरून त्या दोन निराळ्या प्राकृत भाषांपासून निघाल्या असाव्यात असें वाटतें. त्यांना **बाह्य प्राकृत** व **आंतर प्राकृत** अशीं नांवें डॉ. होर्न्ले ह्यानें दिलीं. त्याचाच अनुवाद डॉ. ग्रियर्सननें केला. ह्या भाषांच्या पुराव्यावरून आर्यांच्या वसाहतीहि निरनिराळ्या काळीं झाल्या असें त्यांचें मत आहे. होर्न्ले म्हणतो कीं, मागाहून आलेला आर्यांचा पुंज एकदम आंत मध्यप्रदेशांत शिरला. ह्यांची आंतर प्राकृत भाषा होय व तेथें पूर्वीं स्थायी झालेल्या लोकांना त्यानें उलट दिशांस पांगावयास लाविलें. ह्यांची बाह्य प्राकृत होय. ह्याच्या उलट डॉ. ग्रियर्सनचें म्हणणें असें कीं, मागाहून आलेले आर्य लोकच चोहों दिशेस पांगले व ह्यांनीं मूळच्या मध्यदेशांतील आर्यांस घेरलें. ह्यांची भाषा बाह्य प्राकृत. आंतर व बाह्य प्राकृतोद्भव भाषांतील भेद ऊष्मवर्ण व कर्मणि प्रयोग दोहोंच्या बाबतींत दिसून येतो. आंतर भाषांत ' श्, ष्, स् ' ह्या तिहींचा ' स् ' होतो. बाह्य भाषांत हे उच्चार उच्चारण्यास कठीण जातात. भूतकाळाच्या रूपांत पदाचें लिंग, वचन बदलून पुनः कर्त्याचा दर्शक असा सार्वनामिक प्रत्यय लावतात. कर्मणि प्रयोगाची रचना विशेष स्पष्ट होण्यासाठीं सर्व भाषांतील त्यांचीं उदाहरणें खालीं देतों.

पश्चिमेकडील भाषा

१. पश्चिम हिंदी—मैंने पोथी पढी, गुजराती—में पोथी वॉची, ३. मराठी—मीं पोथी वाचिली, ४. सिंधी—मूँ पोथी पढी-मे, ५. प. पंजाबी—मैं पोथी पढी—म.

पूर्वेकडील भाषा

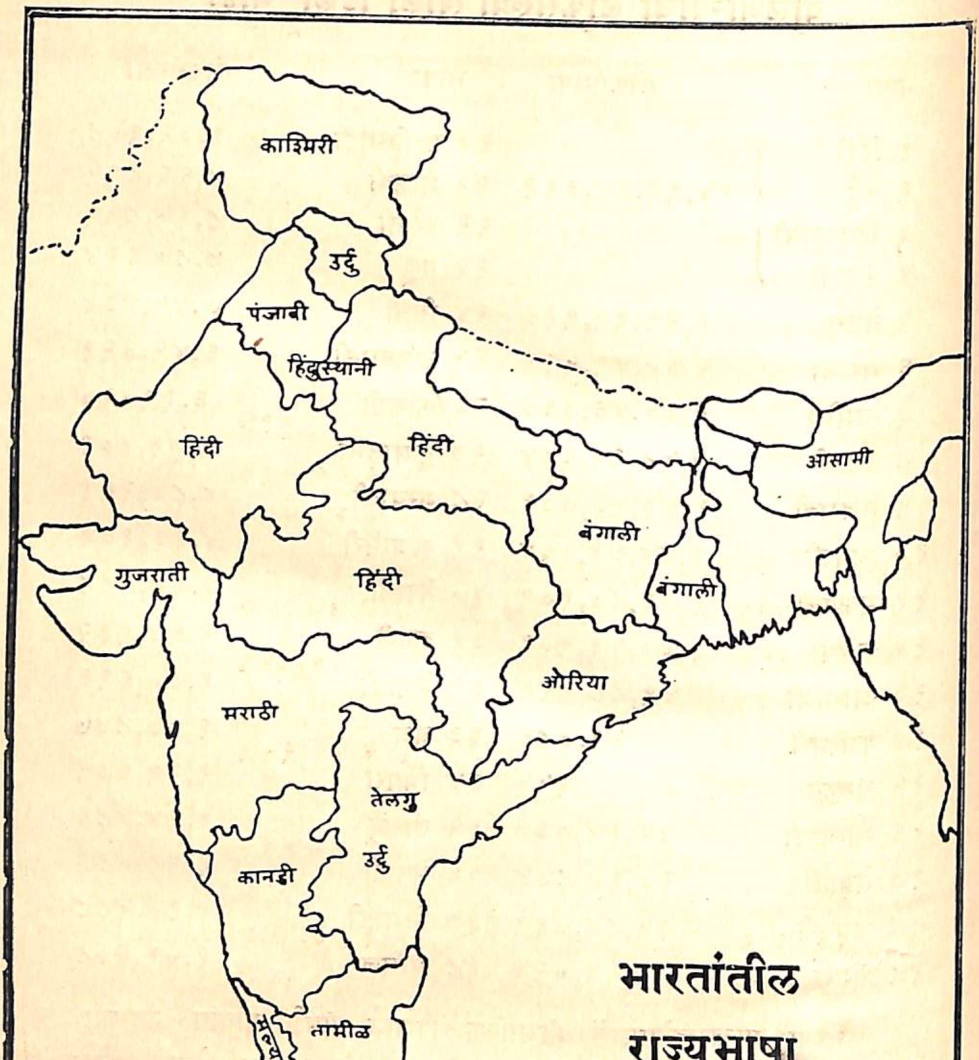
१. पू. हिंदी—मै पोथी पढेऊं. २. भोजपुरी—हम पोथी पढ़ली. ३. मैथिली—हम पोथी पढलहुँ. ४. बंगाली—आमि पुथी पडिलाम् (मुई पुथी पोडिली-लुम्). ५. उरिया—आम्भे पोथि पोढिलु, मुँ पोथि पोढिली.

भारतीय
भाषा
जम्मू आणि
काश्मिरी
काश्मीर
बलोच
लहण्डा
पंजाबी
पंजाब
हिंदुस्थानी
पहाडी
ब्राहुई
सिरायकी
मकराणी
राजस्थानी
राजस्थान
पश्चिम
हिन्दी
उत्तर
प्रदेश
पूर्व
हिन्दी
मध्य पहाडी
नेपाळ
पूर्व पहाडी
मैथिली
आसामी
आसाम
बिहारी
बिहार
बंगाली
ब्रज
माळवी
मध्य प्रदेश
बाघेली
बुंदेली
गुजरात
गुजराती
छत्तिसगढी
मागधी
ओरिसा
उरिया
महाराष्ट्र
मराठी
हैदराबाद
तेलगु
प्रदेश
कानडी
म्हैसूर
आंध्र
मद्रास
तामिळ
केरळ
सिंहली

इ. स. १९५१ च्या खानेसुमारीप्रमाणें भाषा व त्या बोलणाऱ्यांची लोकसंख्या खालीं दिली आहे.

भाषा	लोकसंख्या	भाषा	लोकसंख्या
१ हिंदी २ उर्दू ३ हिंदुस्तानी ४ पंजाबी	१४,९९,४४,३११	२० छत्तीसगढी २१ माळवी २२ हरौती २३ तुळू	९,०२,९०८ ८,६६,८९५ ८,१५,८५९ ७,८७,६२४
५ तेलगू	३,२९,९९,९१६	२४ सिंधी	७,४५,४३४
६ मराठी	२,७०,४९,५२२	२५ राजस्तानी	६,४५,०२१
७ तामील	२,६५,४६,७६४	२६ कोंकणी	६,३९०२०
८ बंगाली	२,५१,२१,६७४	२७ कुमाउनी	५,७१,४०१
९ गुजराती	१,६३,१०,७७१	२८ गरवाली	४,८४,२६१
१० कानडी	१,४४,७१,७६४	२९ अजामिरी	४,६३,१६१
११ मल्याळी	१,३३,८०,१०९	३० नेपाली	४,२१,६८८
१२ उरिया	१,३१,५३,९०९	३१ हळबी	२,६४,९१२
१३ आसामी	४९,८८,२२६	३२ नेमाडी	१,८०,६९६
१४ काश्मिरी	५१,०८६	३३ ब्रज	१,७७,८४७
१५ संस्कृत	५५५	३४ त्रिपुरा	१,२९,३७९
१६ मारवाडी	४५,१४,७३७	३५ सौराष्ट्र	१,२४,४८६
१७ मेवाडी	२०,१४,८७४	३६ मेवाती	१,११,०८३
१८ जयपुरी	१५,८८,०६९	३७ निमाडी	१,१०,५८८
१९ बागरी	९,२६,०२९	३८ भूमिज	१,०१,५०८

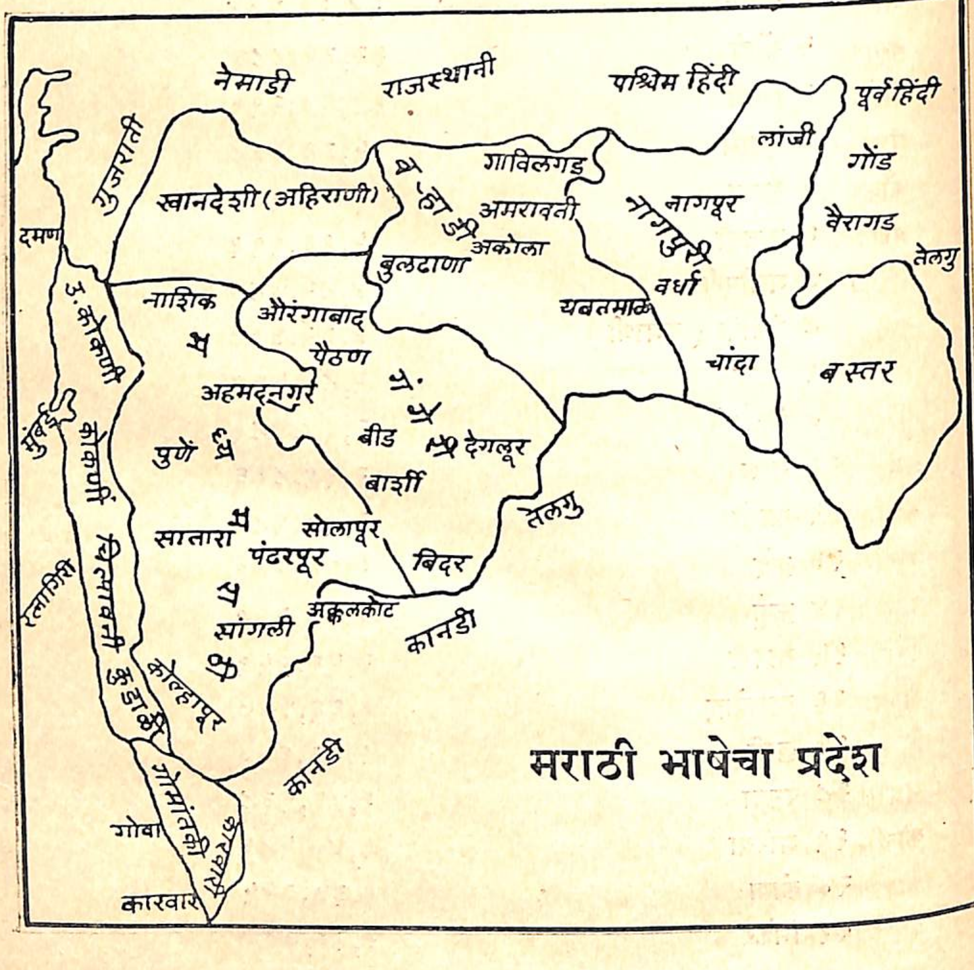
नव्या प्रान्तरचनेप्रमाणें द्विभाषिक विशाल मुंबई प्रांतांत महाराष्ट्र, महाविदर्भ, मराठवाडा हे मराठी भाषिक प्रदेश आणि गुजरात, सौराष्ट्र, कच्छ हे गुजराती भाषिक प्रदेश ह्यांचा अन्तर्भाव झाला आहे. ह्या विशाल प्रांतांची लोकसंख्या एकंदर ४,८२,७३,१७२ इतकी आहे. ह्यांतून गुजराती भाषा बोलणाऱ्यांची लोकसंख्या १,६०,४९,३२३ ही वजा केली म्हणजे ३,२२,२३,८४९ ही बहुभाष मराठी व इतर कांहीं भाषा बोलणाऱ्यांची लोकसंख्या राहील.

काश्मिरी
उर्दु
पंजाबी
हिंदुस्थानी
हिंदी
हिंदी
आसामी
बंगाली
बंगाली
गुजराती
हिंदी
ओरिया
मराठी
तेलगु
उर्दु
कानडी
तामीळ
मल्याळी

भारतांतील राज्यभाषा

इ. स. १९५१ खानेसुमारी.

पोटभाषा अथवा बोली	लोकसंख्या
१ संताळी	२८,११,५७८
२ गोंडी	१२,३२,८८६
३ भिली	११,६०,२९९
४ मुंडारी	५,३६,३३८
५ मुण्डा	४५,२७७
६ वाघडी	५,१६,९९१
७ मणीपुरी	४,८५,७८७
८ वंजारी (लमाणी)	३,३२,३१७
९ कोण्ड	२,८०,५६१
१० भिलाडी	२,६४,२८९
११ गारू	२,३९,८१६
१२ खासी	२,३०,९८२
१३ कुई	२,६६,५०९
१४ कुर्कू	१,७०,५०९
१५ सावरी	२,५६,२५९
१६ बाराबोदु	१,६६,४४७
१७ लुशी	१,६३,६००
१८ परजा	१,४६,९३८
१९ मरिया	१,४०,५८३
२० कोया	१,३७,३५५
२१ मिकेर	१,३०,७४६

नेमाडी
राजस्थानी
पश्चिम हिंदी
पूर्व हिंदी
गुजराती
लांजी
गोंड
गाविलगड
खानदेशी (अहिराणी)
अमरावती
नागपूर
वैरागड
दमण
अकोला
बुलढाणा
तेलगु
वर्धा
नाशिक
औरंगाबाद
यवतमाळ
पैठण
चांदा
बस्तर
अहमदनगर
मुंबई
बीड
देगलूर
पुणें
बार्शी
तेलगु
सातारा
सोलापूर
पंढरपूर
बिदर
रत्नागिरी
अक्कलकोट
सांगली
कानडी
कोल्हापूर
कानडी
गोवा
कारवार

मराठी भाषेचा प्रदेश

मराठी बोलणाऱ्यांची लोकसंख्या

प्रांताचें नांव	१९११ ची शिरगणति	१९२१ ची शि. ग.
आसाम	१३९६	१४००
बंगाल	२४०३	२६२०
बिहार ओरिसा	१०४९	१२४३
मुंबई	९०,१६,२२८	८४,३५,७४०
कोंकण		१,७९,४०८
ब्रह्मदेश	२२१२	१५७३
मध्यप्रांत व वऱ्हाड	४८,६५,९८०	४७,७३,५६१
कूर्ग	४,४३७	३,५४५
मद्रास	२,९८,९९८	३,००,३१२
पंजाब	७५६	१,३२७
संयुक्तप्रांत	६,०२९	२,८१२
बडोदा संस्थान	३६,१४५	३३,१०६
मुंबई इलाखा संस्थानें	१७,२५,८१२	१५,४१,८१८
मध्यहिंदुस्थान संस्थानें	६५,९१३	५३,०३९
ग्वाल्हेर		२३०३२
मध्यप्रांत संस्थानें	१,४६,११९	
हैद्राबाद संस्थान	३४,९८,७५१	३०,९८,७३३
मद्रास इलाखा संस्थानें	४०,८६९	३४,११५
कोचीन	२२,२२५	२०,६२५
त्रावणकोर	१७,८२०	११,९२९
म्हैसूर	८७,४७६	९०१३२८
राजपुताना संस्थानें	२,०२८	१,७७५
एकंदर लोकसंख्या	१,९८,०६,६३६	१,८७,९७,८३१

गोव्यानीज २४,२७४, कोंकणी ४,९५,९०२, मध्य मराठी ६१,९३,०८३ उत्तर कोंकणी २३,५०,८१७, वऱ्हाडी, नागपुरी व इतर पोटभाषा ७६,७७,४४२ कोंकणी १५,६५,३९१, संकीर्ण २,२५,२२५.

इ. स. १९३१ च्या शिरोगणतीप्रमाणें मराठी व तिच्या पोटभाषा बोलणाऱ्यांच्या संख्या प्रांतवार खालीं दिल्या आहेत.

मराठी

हिंदुस्थान	२०८८९६५८
मुंबई प्रांत	९३३६४०५
मध्यप्रांत व वऱ्हाड	५४३२२६५
संस्थानें	५९७२३२३
मुंबई प्रांत संस्थानें	१७७८७२२
हैद्राबाद दक्षिण	३७८६६३९

कोंकणी

हिंदुस्थान	४७१७३५
मुंबई	२०५६७९
मद्रास	२०१३७१
संस्थानें	६०७७४

खानदेशी

हिंदुस्थान	२३३०१०
मुंबई	२२२१६८
संस्थानें	१०८०३

दुय्यम दर्जाच्या म्हणून

मराठी	२०७३९२०१	१०३९४१४
कोंकणी	४६६३८६	२५२५९८
खानदेशी	२२२१६८	१४२८५

सूचि

(आंकडे पृष्ठांचे आहेत.)

य

१२६१